

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

**КЛАССИКАЛЫК
ИЗИЛДӨӨЛӨР
ЖАНА ТЕКСТТЕР**

***АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ,
4-КИТЕП***

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ

Академик Абдылдажан Акматалиевдин
жалпы редакциясынын астында

Түзгөндөр: А. Акматалиев,
М. Көлбаева

Бишкек
«ПОЛИГРАФБУМРЕСУРСЫ» – 2018

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
К 47

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151-б.) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Редколлегия:

Акматалиев А. А.
Байгазиев С. О.
Жайнакова А. Ж.
Маразыков Т.

Мусаев С. Ж.
Садыков Т.
Токтоналиев К. Т.
Эркебаев А. Э.

К 47 **Классикалык изилдөөлөр жана тексттер:** Акындар чыгармачылыгы, 4-китеп: Токтогул Сатылганов / Түзг.: *А. Акматалиев, М. Көлбаева.* – Б.: «Полиграфбумресурсы», 2018. – 480 б.

ISBN 978-9967-12-774-6

«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер» сериясынын акындар чыгармачылыгы багытындагы 4-китебинде улуу акын, төкмөлүк өнөрдүн мыкты өкүлү Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгы тууралуу Ж. Таштемиров, Р. Кыдырбаева, М. Мамыров, М. Сырдыбаев, Ш. Үмөталиевдердин акындын өмүр жолуна, чыгармачылыгына арналган макалалары топтоштурулду.

Китеп акындар чыгармачылыгы боюнча эмгектенген окумуштууларга, жогорку окуу жайларынын түркология, филология факультеттеринин студенттерине, аспиранттарына жана элдик маданий мурастарга кызыккан жалпы окурмандарга сунуш кылынат.

К 4603020100-18

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

ISBN 978-9967-12-774-6

© КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2018
© Полиграфбумресурсы, 2018

ТОКТОГУЛДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ТРАДИЦИЯ- ЛУУЛУК ЖАНА НОВАТОРДУК МАСЕЛЕСИ¹

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгынын элдик традиция менен байланыштуулугу жөнүндө сөз болгондо биз эки негизги проблемалык маселеге көңүл буруубуз керек. Биринчи маселеде кыргыз элинин бир нече кылымдар ичинде түзгөн акыл-ой байлыгы, андан улуу акын Токтогулдун кандай ыкмада пайдаланышы, аны өнүктүрүшү каралса, экинчиси – Токтогулдун чыгармаларынын кыргыздын акындарына тийгизген таасири, башкалар тарабынан акындын асыл традициясынын кандайча улантылып жаткандыгын камтымакчы.

Токтогул жөнүндө айрым монографиялар, изилдөөлөр жазылганы белгилүү, бирок традиция маселеси ушул күнгө чейин изилдөөнүн объектиси катары карала элек. Ырас, айрым макалаларда же изилдөөлөрдө ушул маселе жөнүндө бир-эки сүйлөм менен учкай айтылган ойлор кездешет. Албетте, анын өзү акындын чыгармачылыгындагы негизги проблемалык маселелердин бири – жөнүндөгү маселени чече алмак эмес.

Традиция – тиги же бул элдин өсүп-өнүгүшүнө, турмуш-тиричилигине, жашоо шартына байланыштуу алардын салт-санаасынан, акыл-эсинен, күжүрмөн эмгегинен түзүлгөн асыл нерсе, өзүнчө тарыхый кубулуш. Ошол үчүн традициянын түрлөрү көп. Элдин үрп-адат традициясы, этнографияга байланыштуу салтка айланган традициясы, акыл-эс байлыгынын өсүү тарыхына мүнөздүү традиция ж. б. ушуга мисал болот. Традиция дегенде биз тигил же бул элдин тарыхый өсүшүнө өзүнчө калыптанган, белгилүү даражада өнүккөн жөрөлгөлөрүн, маданий мурастарын жана башка салттарын түшүнөбүз. Бирок тиги же бул маданий мурас сырткы формасы жагынан гана эмес, ички мазмуну боюнча да бааланууга тийиш. «Ар бир улуттук маданиятта, – деп жазат В. И. Ленин, – өнүкпөгөн болсо

¹ Ж. Таштемиров Токтогул жана оозеки чыгармачылыктын традициялары – Фрунзе, 1976

да, демократиялык жана социалисттик маданияттын элементтери болот. Анткени, ар бир улутта ошондой эле буржуазиялык маданият да (көпчүлүгүндө али да черносотендик жана клерикалдык) болот, болгондо да «элементтер» түрүндө гана эмес, үстөмдүк кылуучу маданият түрүндө болот»¹. В. И. Ленин ошону менен катар «... ар бир улуттук маданияттан анын демократиялык жана анын социалисттик элементтерин гана алабыз» деп эскерткен. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын жана акындардын поэзиясын изилдөөдө В. И. Лениндин бул жобосу айкын багытты белгилеп бермекчи. Чындыгында эле биздин колго келип жеткен чыгармалар идеялык жактан бирдей мазмунда эмес. Ар бир эл өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда, тарыхый өнүгүшүндө эчен түрдүү маданий байлыктарды түзөт. Ал ар бир элдин өзүнө таандык улуттук өзгөчөлүгүнө карай, тактап айтканда улуттук формада өнүгөт. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы да мазмуну жана формасы боюнча өзгөчөлүккө ээ традициялуу түргө жатат. Төкмө ырчылардын чыгармаларына кайрылганда алардын поэзиясы кыргыз элинин традициялуу фольклору менен тыгыз байланыштуу экенин даана көрөбүз.

Пролетарчыл улуу жазуучу М. Горький типтүү каармандар фольклордо экенин эскертип, андан «үйрөнгүлө»² деп айткан. Ушундан эле фольклордун жазуучуларга тийгизген таасири, жазма адабиятка карата карым-катышы даана көрүнөт. Таланттуу акын-жазуучулар фольклордун таасири, анын материалы аркылуу өлбөс-өчпөс сонун чыгармаларды жаратканы белгилүү. Дүйнөгө атагы чыккан Шота Руставели, Низами, Фирдоуси, Навои жана орус элинин Крылов, Пушкин, Гоголь, Некрасов, Салтыков-Щедрин өндүү классик акын-жазуучуларынын чыгармаларынан фольклордун тийиштүү даражадагы кездешиши жогоруда айтылган ойду ырастайт. Демек, традициядан пайдалануу маселеси мурунтан эле таланттуу адамдардын көңүлүнүн борборунда болуп келген. Ал эми элдик оозеки чыгармачылыктан жазуучулар, акындар кандай үлгү алды, кандайча өздөштүрдү, анын натыйжасында ийгиликтерге жетишти, мунун өзү башка маселе.

Традициядан үйрөнүп, өз чыгармачылыгын өнүктүрүү жазуучуларга гана таандык кубулуш эмес, ал фольклорго жана ырларын импровизациялык ык менен жараткан төкмө акындарга да мүнөздүү көрүнүш. Кыргыздын Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы

¹ В. И. Ленин. Чыгармалар, 20-т., Кыргызча биринчи басылышы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1956, 9-бет.

² М. Горький О литературе. – М., СП., 1953, стр 698

Алыкулов, Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев, Осмонкул Бөлөбалаев өндүү төкмө акындары өз элинин прогрессивдүү традицияларын улантышты жана аны өнүктүрүү үчүн көп эмгектеништи.

Токтогул элдик оозеки чыгармачылыкты эненин сүтү менен кошо оозанып, тили чыккандан аны менен кулагын кандыра баштаса да, бардыгын үлгү катары алган эмес. Ал оозеки чыгармачылыктын эң мыктыларын гана өздөштүрдү, андан үйрөндү. Демократиялык тенденциядагы үлгүлөр гана анын чыгармаларына канат бүтүрдү, идеясын чыңады. Ушул жерде М. И. Калининдин: «...сапаты начар искусство эл арасында сактала албайт. Эл – бул кадимки алтын издөөчү сыяктуу, өзү талдап, өзү сактап, улам оңдоп отуруп, ондогон көп жылдар бою баалуу, эң гениалдуу чыгармаларды гана сактап калат»¹ деген сөзүн эске салгыбыз келет. Токтогул – элдин өкүлү. Ошону менен катар, элдин алтынын жыйнап, аны тазалап жана кооздоп иштеп чыгуучу кылдат зергерлердин бири. Акындын чыгармачылыгына талдоо жүргүзгөндө, анын чыныгы зергер экендиги, ашкан чебердиги айкын көрүнөт.

Элдин оозеки чыгармачылыгы – өзүнчө чалкып жаткан терең жана тунук деңиз десек апырткандык болбойт. Анткени, өткөндөгү көрүнүктүү акындар менен жазуучулар, эчен окумуштуулар фольклорго жогору баа беришкени бизге белгилүү. Оозеки чыгармачылык жандуу булак экендиги жөнүндө орус элинин белгилүү акыны Д.Бедный: «Это богатейшее народное творчество – живой источник, который никогда не иссякнет. Из этого источника черпали свое вдохновение наши величайшие поэты. Обращение к этому живому источнику народного творчества удесятряет творческие силы, подобно прикосновению героя греческой мифологии к матери-земле², – дейт. Ал даанышмандык оюн айтуу менен бирге чыгармачылык эргүүнүн ушундай гигант булагына акындардын жакшы киришпей жатканына катуу өкүнгөн. Оозеки эл чыгармачылыгынын мааниси зор. Дүйнөлүк маданияттын, анын ичинде адабияттын тарыхына байкоо жүргүзсөк, улуу художниктер өз элинин мол мурасына ар дайым кайрылганын, аны терең өздөштүрүү менен гана идея-көркөмдүк жагынан жогору турган баалуу чыгармаларды жаратканын, доордун генийлери болгонун көрөбүз. Биз мисалды алыстан издебей эле, орус элинин Пушкин, Гоголь, Лермантов, Некрасов, Достоевский, Горький, Маяковский, Шолохов сыяктуу акындары менен жазуучуларын атап

¹ М. И. Калинин О литературе. – Лениздат, 1949, стр. 196.

² Д. Бедный. Собрание сочинений в пяти томах, т. 5. 1954, стр. 296.

өтүүнү туура табабыз. Алар өздөрүнүн чыгармачылыгында орус элинин бай фольклоруна кайрылышып, алардан үйрөнүшкөн. Ошонун натыйжасында чеберчиликтерин өркүндөтүшкөн, гений деген наамга жетишкен.

Элдик мурастан пайдалануу жөнүндө кеп кылганда Токтогулдун чыгармачылыгы көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Анткени анын акындык өнөрү, жазма адабият менен салыштырганда, стиль жана методу боюнча өзгөчөлүккө ээ. Бул негизинен эки өзгөчөлүк менен мүнөздөлүүгө тийиш. Биринчиси – Токтогул бүт чыгармаларын импровизатордук ык менен түзгөн акын. Ошон үчүн анын ырлары эл арасына оозеки түрүндө таралды. Мунун өзү акындын ырларынын кыргыз элинин оозеки чыгармаларына жакын экендигин белгилейт. Экинчи өзгөчөлүк – Токтогулдун ырларынын «автору» бар экендиги жана ал айткан ырлар «Токтогулдун ыры» делип эл арасында сакталгандыгы. Мына ушул өзгөчөлүктөр Токтогулдун чыгармаларын фольклордон бөлүп турат. Демек, акындын чыгармаларын изилдөөдө ушул өзгөчөлүктөр дайыма көңүлдө болууга тийиш.

Болочок улуу акын ыр бешиги – кыргыздын Ала-Тоосунун кең койну Кетмен-Төбө өрөөнүндө төрөлдү. Токтогул дүйнөгө келген мезгилде Кетмен-Төбөдө карыя Наке башында турган бир топ ырчылар бар эле. Ал эми Түштүк Кыргызстанда болсо Орозаалы, Бекназар, Нурмолдо, Муса дегендер, Таласта Эсенаман менен Бекмурат, Чонду менен Сартбай сыяктуу чоң ырчылар, Чүй менен Ысык-Көл жана Тянь-Шанда Калмырза, Солтобай, Музооке, Айтыке ж.б. толуп жаткан ак таңдай акындар бар эле. Замандаштарынын эскерүүсүнө караганда, Токтогул таластык чоң акын Чондуну пир туткан. Ал ушул ырчылардын айрымдарын көрсө, айрымдарынын ырдаганын, алардын айткан сөздөрүн өз кулагы менен укту. Ошол кезде өзү менен бир мезгилде ырдап чыккан Жеңижок, Курман, Эшмамбет, Кара Курман ж.б. ырчылар менен бирге жүрүп ырдашты. Мына ушулардын баары Токтогулдун чыгармачылыгын такшалтуу, өнүктүрүү үчүн өзүнчө мектеп болду. Демек, акын кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынан наар алып, мына ушул мурас менен оозанды. Кыргыз элинин ошол кездеги акындык поэзиясы Токтогулдун талантына канат бүтүрүп, анын чабытын кеңитти. Ошон үчүн акындын чыгармачылыгын жогоруда белгилеп өткөн эки булактан бөлүп кароого болбойт.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы акындык поэзия кечээ гана чыга калган нугу кыска, түбү тайыз кубулуш эмес, анын негизи кыйла кылымды кучагына алган тереңдикте жатат. Ошондой

традициялуу мурасты изилдеп, көп аракет кылган ары даана, таланты күчтүү адам гана өз элинин мүдөөлөрүн чагылдырган чыгармаларды түзө алмакчы. Токтогул ошондой изденгич, өз элинин бай мурасына өтө билгичтик менен мамиле кылган акындардын бири болгон. Айрым окумуштуулар белгилегендей, бир гана Сартбай акын үлгү алып, ошону менен ушундай бийиктикке көтөрүлгөн десек, анда чындыктан четтегендикке жатар эле. Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында кыргыз элинин бай мурасына кайрылып, анын баа жеткис берметтерин жыйнады, ошонун натыйжасында курч ырларын жаратты. Демек, Токтогул – кыргыз элинин традициялуу поэзиясын өз чыгармачылыгында уланткан жана аны өнүктүрүүгө тийиштүү салымын кошкон күчтүү акындардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири.

Токтогулдун чыгармачылыгынын традициялуулугу эмнелер менен мүнөздөлмөкчү? Бул суроого бир сөз менен жооп берүүгө эч мүмкүн эмес. Анткени традиция дегенибиз – өзүнчө татаал кубулуш. Традиция дегенде тигил же бул акындын чыгармачылыгындагы форма менен чектелбей, анын негизи болуп мазмунун көңүлгө алуубуз керек. «Традиции несут, деп белгилейт В. П. Аникин – в себе идейно-художественное содержание, взвешенное, проверенное в процессе бытования на протяжении нескольких веков и эпох»¹.

Чындыгында кылымдардын сыноосунан өткөн, элдин купулуна толгон чыгарма гана жашоосун уланта алат. Токтогул кыргыз элинин кыйла кылымдардан бери карай өмүр сүрүп келе жаткан поэзиясынын нугу менен өз чыгармачылыгын өнүктүрдү. Акындын чыгармаларына кайрылганда ага мүнөздүү традициялуулук маселеси төмөнкүлөр менен белгиленет: стилинин оозеки чыгармачылык жана акындык поэзиянын стили менен жакындыгы, тематикасынын традициялуулугу, образдардын жана көркөм каражаттарынын, ыр түзүлүшүнүн традициялуулугу ж. б. Ушундан эле кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармаларынын традициялуулугу көп маселени ичине камтыганы көрүнүп турат.

Ырчылардын поэзиясындагы өзүнүн жаратылышы боюнча импровизация аркылуу түзүлөрү белгилүү. Токтогул да ушул традицияны уланткан акын. Демек, импровизация – ырчылардын чыгармачылыгындагы традицияны улантуунун бир көрүнүшү. «Элдик искусстводо традиция менен импровизация диалектикалык бирдикти түзөт»². Анткени импровизация акындардын чыгармачылыгында өзүнчө

¹ В. П. Аникин. Об антиисторизме в изучении традиционного фольклора. Русский фольклор. VI. М. –Л., 1961

² П. Г. Богатырев. Вопросы теории народного искусства. М., «Искусство», 1971, стр. 400.

ыкмага айланган жана байыркы замандардан бери анын өзү салт болуп калган. «Киргизские акыны унаследовали древние, самобытные художественные традиции»¹. Импровизациялык ыкты колдонуу менен гана тиги же бул кубулуш жөнүндө төкмө акындар өзүнүн көз карашын баяндап келгени тарыхый чындык. Токтогулдун мурунку жана ага замандаш ырчылар, же андан кийин жашаган Калык, Алымкул, Коргол, Барпы сыяктуу шакирттери да кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына мүнөздүү импровизациялык ыкты колдонушканы белгилүү. Анткени анын өзү чыгармачылык ык катары канга сиңип кеткен болучу. Советтик белгилүү окумуштуу Г. Ломидзе традиция тууралуу мындай дейт: «Традициялардын баалуулугу жаңы маданий байлыктарды түзүү үчүн булак болууга жөндөмдүүлүгү менен аныкталат. Мында, албетте, фольклордун поэтикасы турмуштук проблемалардын белгилүү чөйрөсүн чагылдырууга жарамдуулугун эске алуу керек. Аллегориялуулук, масштабдуулук, жалпылаштыруу, көркөмдүк жактан «биримдүүлүк» – фольклордук образдардын мүнөздүү белгилери мына ушундай»². Токтогулдун чыгармачылыгына жогоркудагыдай белгилер мүнөздүү. Анын сүйүү темасына арналган ар түрдүү ырлары, санат-насыяттары, пейзаждык лирикалары жана башка толуп жаткан чыгармалары жалаң импровизациялык ык менен жүзөгө ашкан, фольклор менен тыгыз байланышкан туундулар десек болот. Бирок анын өзү Токтогулдун чыгармаларынын сапатына терс таасирин тийгизмек эмес, кайра анын поэзиясынын традициялар менен байланыштуулугун белгилеп, баалуулугун арттырмакчы.

Төкмө акындарга мүнөздүү дагы бир өзгөчөлүк – бир уккандын жадысында сактап калууга, аны качан да болсо кайталап айтып берүүгө жөндөмдүүлүгү. Төкмө акындардын көпчүлүгү эйдетизм касиетине ээ. Ушундай артыкчылыгы аркасында оозеки эл чыгармаларынын майда түрлөрүнөн тартып, ири көлөмдөгү дастандарынын бир нечесин аткарышкан. Түрк элинин адабиятын көп изилдеген окумуштуулардын бири Е. Бертельс мындай дейт: «Певец мог исполнить свои собственные произведения, но мог выступать и в роли передатчика произведений своих предшественников и современников»³. Мына ушунун өзү эле өткөндөгү традицияны уланткандык, аны өнүктүргөндүк болуп саналат. Эгер Токтогулдун чыгармачылыгына,

¹ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. М. – Л., Музгиз, 1952, стр.84.

² Г. Ломидзе. Оош-кыйыштык жана жаңыны издөө. «Кыргызстан маданияты», 1970, №43, 21 – октябрь.

³ Е. Бертельс. Изучение истории туркеной классической литературы в Советском Союзе, В кн: Махтумкули. Ашхабад, 1960, стр. 190.

анын бай мурасына кайрылсак, андан кичине көлөмдөгү макал-ылакаптардан тартып ири көлөмдөгү эпикалык дастандарга чейин бар экенин көрөбүз. Акындын ырдаганын угуп-билип жүргөн замандаштары Токтогул «Манасты» жомокчулардай эле көп билгенин, аны эң мыкты аткарганын эске салышат. Бирок, эл Токтогулду манасчы дешкен эмес, аны улуу акын катары эсептешкен. Казактын белгилүү акыны Жамбыл, кыргыздар арасында жүрүп, «Манас» айтканды өздөштүрүп, аны кезегинде аткарган. Ошого карабастан Жамбылды эч ким жомокчу дебейт, ал элге төкмө акын катары белгилүү.

Акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү өздөрүнүн чыгарган ырын гана эмес, бирөөлөрдөн уккандарын бүт илип алып, калыбын бузбай аны кайра айтып берүүлөрү кадыресе адамдарды таң калтырышы мүмкүн. Аны өзү бардык дитин ушул өнөргө коюп, эйдетизм шартын «көнгөндүгүндө», ансыз бир укканын жадысына сактап көкүрөгүнө түйүп калуу эч мүмкүн эмес. Акындар ушундай дааналыгы менен угуучулардын көңүлүн өзүнө буруп, алардын алкышына татыктуу болгон. Бирок, ырчымын дегендин баары эле андай сапатка ээ экен деген ой туулбаска тийиш. Кимдин таланты күчтүү, ким жөндөмдүү экен, ошондой акын гана бир укканын бүт жаттап алып, угуучулардын талабы боюнча аны ар дайым кайра айтып бере алган. Замандаштарынын эскермелерине караганда Токтогул ушундай жөндөмдүүлүк менен элди таң калтырчу экен. Ал кыргыз элинин ондон ашык дастанын эң чебер аткарган. Кандайдыр бир дастанды айтканда, бир жеринде элди күлдүрсө, муңдуу эпизод баяндоодо угуучулар ыйлап, терең кайгыга баткан, тунжурашкан, ал эми дастандын башкы каарманы баатырдыкты көрсөткөн учурларда алар шаттыкка бөлөнүшкөн. Акын көкүрөктүүлүгү, зээндүүлүгү менен ушунча толуп жаткан дастандарды жадысына толук сактай билип, алардын ар бирин бир нече күнү айткан. Укмуштай эс – эйдетизмдик касиетке ээ болбогон адам ушунча көп мүлктү көкүрөгүнө сактап жүрө албастыгы түшүнүктүү. Кыргыздын улуу акыны Токтогул өзүнөн мурун жашаган жана ошол кездеги ырчылардын чыгармаларын абдан өздөштүрүү менен бирге, башка элдердин, мисалы өзбек, казак, татар, уйгур, дунган, орус ж. б. элдердин музыкасын, ырларын ошол калктын улуттук мурасын сактоо менен аткарган. Молла Тойчу менен айтышканы кызыктуу өткөн. Ал жөнүндө Токтогул өзү минтип эскерген: Алиги тааныш өзбек: «Сиз дагы домбураны алиң» деп, мени шаштыра берди. Ошондо мен комузду алдым эле, бир сарт: «Бечера кыргыз битта тарашасыны сүйрөп келе жатыпты, нема кылар элең?

–деди. Ошондо «менин ырыма түшүнбөйт го» деп, алиги Молла Тойчунун күүнө салдым. Комуздун келбегенине тилимди кошуп ырдай баштадым. МоллаТойчунун ырынан баштап, анан ошол обон менен таң атканча ырды уланта бердим»¹. Бир укканда эле анын ырын бүт көкүрөккө жат кылып, ошону менен катар музыкасын кошо келтириштин өзү таң калаарлык көрүнүш.

Токтогулдун эргиген күчтүү эрудициясы, анын чебердиги акындыгынан гана эмес, кыргыздын музыкалык мурасын абдан мыкты билгендигинен, комузду виртуоздук менен черткенинен жана башка өнөрлөрдү жөндөмдүүлүк менен эң сонун аткарганынан даана көрүнөт. Улуу акынды көрүп калган кыргыз элинин белгилүү комузчусу Карамолдо Орозов мындай ойду айтат: Өнөрдүн кени мына ошо Токтомодо экен. Күүсү бир жагында, ыры бир жагында. Ал эми куудул, курч сөздөрүчү! Дүйнөгө бир келген киши тура»². Жаратылыш марттык менен улуу акынга тартуулаган асыл сапатты Карамолдо Орозов туура баамдаган жана ага өзүнүн калыс баасын берген. Ушул мүнөздөмөдөн эле Токтогулдун эң күчтүү эрудициясы, анын чыгармаларынын традициялуулугу ачык байкалып турат. Ал эми акындын чыгармаларынын традициялуулугу эмнелер менен мүнөздөлүүгө тийиш? Буга бир сөз менен жооп берүүгө эч мүмкүн эмес. Анткени традициялуулук өз ичинде проблемалык көп маселени камтып, аны чечүү үчүн изилдөөнү, далил-материалдын негизинде тактоону талап кылат эмеспи. Токтогулдун оозеки эл чыгармаларынын айрым үлгүлөрүн булак катары пайдаланышы, анын негизинде көркөм образды түзүшү, кыргыздын сүйлөө речиндеги сөз байлыгын колдонушу, айрым ырларынын тема жагынан акындык поэзия менен байланыштуулугу ж. б. ушул өндүү карым-катыштар изилдөөнүн объектисин белгилөөчү маселелерден болуп эсептелет. Кыскартып айтканда, Токтогул негизинен эки булактын тунук башатынан – кыргыз элинин бай мурасынан жана акындык поэзиясын жөндөмдүүлүк менен пайдаланган. Акындардын чыгармачылыгы элдин бардык маданияты менен тыгыз байланышкан, ага зор таасирин тийгизген»³. Оозеки эл чыгармачылыгы кыргыз калкынын улуттук маданиятынын бир бөлүгү болуу менен бирге, ал турмушту билүүдөгү эң негизги булак катары эсептелген. Мына ошол себептүү акындардын чыгармачылыгы элдин

¹ Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу. Инв, № 5141,77-бет. Мындан ары фондунун катар номери, бети көрсөтүлөт.

² К. Орозов. Элеси дайым эсимде. «Ленинчил жаш», 1958, 4 – апрель.

³ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961, стр 7.

акыл-ой байлыгы, алар жараткан бардык маданият менен тыгыз байланышкан болучу.

Бала төрөлгөндө туулган жердин абасынан дем алып, эне сүтү менен оозанат эмеспи. Ал эми тили не чыгып, не чыга электе эле эне тилинде сүйлөгөн сөздөргө кулагы каныга баштайт. Мунун өзү болочок акын төрөлгөндөн эле эне сүтү менен оозанган сыяктуу өз элинин оозеки чыгармачылыгынан таалим ала баштагандык деген сөз. Демек, таасир десе эле, аны тиги же бул чыгарманын көчүрмөсү катары түшүнүү чындыкка жатпай турган маселе. Таасир дегенибиз бул көзгө көрүнбөгөн, төрөлгөндөн эле тиги же бул адам менен кошо жашаган табышмактуу кубулуш. Ошон үчүн традиция маселесине кайдыгердик менен эмес, ага өтө жооптуулук менен мамиле кылуу зарылчылыгы келип чыгат. Традиция жөнүндө сөз болгондо биринчи кезекте улуттук маданияттын мазмунуна жана формасына көңүл буруу керек. Анткени чыныгы художниктердин, улуу акындардын дүйнөгө көз карашы, алардын таптык позициясы улуттук мурастын таасири астында өсүп өнүгөт. Чындыгында Токтогулдун чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо, биз кыргыз элинин духовный байлыгы болуп эсептелген оозеки чыгармачылыгын, акындык поэзияны ж. б. маданий кенчтерди көз алдыбызга элестетибиз. Токтогулдун поэзиясындагы традициялуулук проблемасы мына ушул маселеге тыгыз байланыштуу экенин акындын чыгармаларына талдоо жүргүзгөндө айкын көрүнмөкчү.

Кыргызстандын эл акыны А. Токомбаев: «Токтогул Сатылганов кыргыз элине белгилүү, тааныш жана сүйүктүү адам. Анын аты кыргыз элинин күү-обону, ыры-тамсили менен жана азаттыкка умтулган элдин толкундуу козголушу менен байланыштуу. Токтогул сабатсыз болсо да көп санаасыз ырчылардын бири эмес эле. Анын өзүнчө маданияты, өзүнчө көз карашы жана өзүнчө адам баласына мукабаттуу көз карашы болгон»¹. «Өзүнчө маданияты» дегенде, биз кыргыз элинин бир кылымдар ичинде түзгөн, духовный байлыгы болуп эсептелген ар түрдүү темадагы, ар түрдүү жанрадагы оозеки чыгармачылыгын, жакшы традицияларын түшүнөбүз. Чындыгында кыргыз элинин көрөңгөлүү традициясы болбосо, анын демократтык ойду чагылдырган акыл-ой байлыгынан жеткилең үйрөнбөсө, акын мындай бийиктикке көтөрүлө алмак эмес. «Токтогул жалаң гана акын эмес, композитор, комузчу, обончу. Токтогулга бул баа жетишпейт, баарынан мурун өзүнүн дооруна жараша элден чыккан саясатчылардын

¹ А. Токомбаев (Балка) . Токтогул, «Кызыл Кыргызстан», 1937, 14 – июль.

бири. Токтогулдун өмүр жолдору анын патриоттук сезимдерин ойготуп, эркин турмушка карай сүйрөдү. Ал окубаган болсо да, башынан өткөн оор турмуш, эсепсиз кайгы аны саясий сезимге ээ кылды. Турмушка кенен карап, философиялык ойго жеткирди»¹. Республикабыздын эл акыны. А. Токомбаевдин бул пикирине толук кошулууга болот, анткени акындын чыгармалары ушул ойду айтууга негизди түзүп жатат. «В традициях, – деп жазат В. П. Аникин, – выражаются эстетические вкусы, нормы, понятия, представления, нравственно-этические убеждения народа. Традиционность и традиции в народном творчестве складываются в самой тесной связи с жизненным социально-историческим и житейски-бытовым опытом народа»². Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармаларында жогоркудай айтылгандар бүт дээрлик чагылдырылган десек жаңылышпайбыз.

Токтогул кыргыз элинин эң мыкты традицияларына айрыкча көңүл буруп, аны дааналыгы менен өздөштүрүп, өзүнүн чыгармачылыгын өркүндөтүүнүн тунук булагы катары пайдаланган. Акын жөн гана өздөштүрүү менен чектелип калган жок, чыгармачылыгына багыт издеди, анын даңгыр жолун тапты. Традицияны кыргыз элинин турмушу, өзү жашаган коомдук мамилелерди чагылдыруу менен айкалыштырды. Ушул жагынан акынды традициячыл, экинчи тараптан жаңычыл – новатор десек жаңылбайбыз.

Кыргыз элинин турмушуна кайсы жагын, кайсы сааласын албайлы, Токтогулдун ага кайрылбаган маселеси жок чыгар. Элдин эркиндиги, азаттыкка умтулушу, саясий туткундардын ал-абалы, кыйын турмушу, адамкерчилик менен адилетсиздик, достук менен кастык, бай-манаптардын эзиши, элдин ага каршы күрөшү, өнөр, өмүр, өлүм, жаштык менен карылык ж. б. толуп жаткан маселелер Токтогулдун чыгармаларынын негизги темаларынан болгон. Акын ушул темаларды чыгармаларында камтыган да, аны мурдагы традициялар менен байланыштырып, өзүнүн дааналыгы аркасында новатордук менен чагылдырган. Анын «Кызды узатканда» деген ырын мисалга алып көрөлү. Бул ыр реалдык турмушту чагылдыруусу боюнча кыргыздын салт ырларынын бири – көрүшүү ырларынын түрүнө жатат. Бирок, Токтогул бул ырында фольклордук форманы кайталап, аны менен чектелип калган эмес. Ал – акын. Ошон үчүн бөтөн жерге жөнөп жаткан кыздын келечек турмушун ыр менен абдан так, эң элестүү баяндайт. Ал кызга кайрылып мындай дейт:

¹ А. Токомбаев. Токтогул, «Кызыл Кыргызстан», 1943, 13 – июнь.

² В. П. Аникин. Об антиисторизме в изучении традиционного фольклора. Русский фольклор. VI. – М. – Л., Изд. АН СССР, 1957. Стр 57.

Өндүрү алыс Кутчу-Суу
Жерге барат экенсиң.
Биздин өсүп жаткан көп сарттар
Элге барат экенсиң¹.

Акын кыздын көңүлүн ушундайча жубатат. Демек, «Кызды узатканда» деген ырда көңүл айтуу, жубатуу идеясы чыгарманын өзөгүн ээлеген. Ал эми көрүшүү ырларынын мотиви көбүнчө башка элге, алыс жерге кетип жаткан кызга абалды түшүндүрүү болгондуктан, бул ырда да ушул маселе камтылганын көрөбүз. Элдик көрүшүү ырларында кызды алып бараткан куда-кудагыйга, күйөө балага карата «ыйлатпай, сыктатпай жакшы мамиле кылгыла» деген кайрылуу менен катар кызга да ар кандай акыл-насааттар айтылары белгилүү. Токтогул кайын энеси менен апасына «айылдаш коңшу болорун» түшүндүрүп келип, анан кызга мындай насаатын айтат:

Алтының болсо, жыйнай жүр,
Абийир тапсаң – сеники,
Абысын келсе сыйлап жүр. (11,42)

Жогоркудай акыя-насаат мотиви элдик көрүшүү ырларында арбын кездешет. Ойду тактоо максатында айрым мисалды келтирүүнү туура табабыз. Жеңеси көрүшкөндө кызга кайрылып мындай дейт.

Күйөөң менен күлүп жүр,
Күлгүндөй жүрүп кошулган
Күйөөңдүн сырын билип жүр.

же:

Алганың сырын билип жүр,
Алганың менен күлүп жүр².

Бул мисал Токтогулдун «Кызды узатканда» деген ыры менен сапма-сап кайталанып айтылбаса да, маани жагынан үндөшүп турат. Кызды жөнөтүп жатканда ата-эне жана башка жакындары өздөрүнүн акыркы акыл-насаатын айтары белгилүү. Мына ошол жагдай көрүшүү ырларында чагылдырылган болучу. Токтогул да өзүнүн чыгармасында аны камтыбай койгон эмес. Элдин традициясына байланыштуу ыр аркылуу өзүнүн кеңешин айтып, өзүнүн чыныгы каалоосун билдирди.

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 2-т., – Фрунзе., «Кыргызстан» басмасы, 1968, 42-бет. Мындан ары тому, бети көрсөтүлөт.

² Кыргыз эл ырлары. Түзүүчүлөр А. Токомбаев, Б. Кебекова. Фрунзе, «Илим», 1967, 284 -285-беттер.

Көрүшүү ырларынын көпчүлүгүндө жакшы каалоо менен бирге традициялык баталар да айтылышы мүмкүн. Көрүшүү ырларынын биринде энеси кызына карата мындай каалоону айтат:

Аман бол, багың ачылсын,
Алдындан кавхар чачылсын.
Картайганда энекең
Көп какшабай басылсын¹.

Бул сыяктуу каалоолор байлык өкүм сүрүп, кыздар калың малдын туткунунда эрксиз сатылып жаткан өткөн заманда ар бир ата-эненин көңүлүн тейлеген болучу. Токтогул да ушул жагдайды чыгармасында чагылдырды.

Кайын энең апана
Жайы-кышы айылсын.
Аман кон, балам, журтуңа,
Этек-жеңиң жайылсын (11,42)

Токтогул өз оюн ооштуруп айтуу менен баяндайт. Мында акын оозеки речти чебер колдонду. Ошон үчүн ой ары элестүү, ары терең болуп чыккан. «Токтогул, – дейт А. Токомбаев, – өзүнүн чыгармаларын элге сүйкүмдүү, уккулуктуу кылып, турмуштан алып, көпчүлүктүн алдына тарткан элден чыккан нукуру чебер»¹. Республикабыздын эл акыны А. Токомбаевдин бул пикирине толук кошулууга болот. Чындыгында, эл арасында жөн гана айтылган бата маанисиндеги сөздөрдү ырга айлантып, андан татынакай кооз ыр жаратуу нукура чеберлердин колунан гана келет эмеспи.

Токтогул – элдин оозеки чыгармачылыгынын бардык түрүнөн кеңири пайдалануу менен катар аны дагы өнүктүргөн, аны дагы бийик баскычка көтөргөн акын. Ошон үчүн анын ырлары элге жагымдуу, ары түшүнүктүү болуп, эмгекчилердин мүдөөлөрүн айкын чагылдырып турат. «Индивидуальная одаренность Федосовой выражалась не в отрыве от традиции, а в активности ее преобразования, не в разрыве с эстетикой породившего эту традицию коллектива, а в творческом к ней отношении»². Орустун белгилүү эл акыны, аткаруучусу Федосованын бай мурасын терең изилдеген К. В. Чистов анын чыгармачылыгы жөнүндө туура пикирди айтып жатат. Токтогулдун чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо окумуштуунун ушул пикири эске алуу туура деп ойлойбуз, анткени «кыргыз акындары байыркы, өзүнчөлүккө ээ көркөм традицияларды мурас кылып алышкан»³. Ушул өзгөчөлүк Токтогулдун чыгармачылыгынан даана көрүнөт.

¹ Ошондо, 264-бет.

Токтогулдун ырларынын өзгөчөлүгү – жөнөкөйлүгү бардык элге түшүнүктүүлүгү, тилинин тактыгы, жатыктыгы, ойдун ачыктыгында. Бул сыяктуу ийгиликке бардык эле өнөрпоз жетише бербейт, себеби анын өзү тиги же бул акындын талантынын деңгээлине, чеберчилиги – байланыштуу татаал процесс. Ким өзүнүн чыгармачылыгы гана жооптуулук менен карайт экен, кимдин табигый таланты күчтүү болсо, ошол акын гана угуучулардын купулуна толо турган мазмундагы чыныгы көркөм ырды тунук поэзияны жаратары түшүнүктүү. Традицияга чыгармачылык менен мамиле жасай билбеген, аны элдин мүдөөлөрүнө айкаштыра албаган, коомдук максатына карай колдонууну жүзөгө ашыра албаган жөндөмдүүлүгүн акын гана мурдагылардын начар көчүрмөсүн берип коюшу ыктымал. Токтогул өткөндөгү мурастарга өтө этияттык менен карап, андан чебердикте пайдаланган акындардын бири.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын ичинен кошоктор өткөн заманда кеңири тараган түрлөрдүн бири эле. Анын өзү көп акындардын чыгармачылыгына тийиштүү даражада таасир этпей койгон эмес. Кошокторду демократ акын Тоголок Молдонун чыгармачылыгынан да арбын кездештиребиз. Кошок мотивиндеги ырлар Токтогулда жана башка акындарда да бар. Топчубайдын дүйнөдөн кайтканын угузганда Токтогулдун катуу кайгыга батып, айткан ыры ушуга мисал болот. Акындын ушул ыры мазмуну боюнча оозеки эл чыгармачылыгындагы жоктоо ырынын түрүнө жатат. Бирок айрым ыр жолдору кошоктун мотивинде айтылган. Ойду такташ үчүн мисалга кайрылып көрөлү. Кыргызстандын түштүгүндө «Акбарак» деген кошок эл арасына кеңири тараган ырлардан. Анын эки варианты бизге белгилүү: биринчи вариантында кемпирдин жалгыз уулу көлгө түшүп, кокусунан чөгүп өлгөндө энеси кошкон экен деп түшүндүрүлсө, экинчи вариантта жалгыз уулу Нарын дарыясынан агып өлгөндө ушул кошокту айтыптыр делип түшүндүрүлөт. Ошол эле ыр жолдору «Карагул» деген кошокто да кездешет. Андай ыр жолдорду Токтогулдун баласы жөнүндөгү ырынан да жолуктурабыз. Ой ачык болсун үчүн мисал келтирип көрөлү.

Токтогулда:

Каркылдап каздар көл сактайт,
Кара ылаачын чөл сактайт,
Карып калган атакең
Кай жакка барып жан сактайт?!

Куркулдап куулар көл сактар
Куу ылаачын чөл сактайт,

Куурап калган атакең
Куюгуп кайда жан сактайт?!(!, 158)

«Карагул» кошогуңда:
Каркылдап кара каздар көл сактар,
Кара ылаачын чөл сактар,
Картайганда энең менен атакең
Күндө үч убак жол сактар.
Куркулдап куулар көл сактар, аке,
Куу ылаачын чөл сактайт,
Куураган атаң менен энекең:
«Карагул качан келет» деп,
Күндө үч убак жол сактар. (Инв. 1859, 79-бет)

Эки мисалда тең тематикалык параллелизм менен образдар гана эмес, айрым сөздөр тыбышына чейин бирде кайталанып жатат.

Бирок, Токтогул ушул строфаларды сөз таба албай калгандыктан колдонгон эмес. Бул строфаларда катуу кайгыга баткан адамдын ички сезими, көкүрөгүн эзгилеген күйүтү өтө аянычтуу баяндалат. Токтогул өзүнүн башына түшкөн трагедиялык оор абалын түшүндүрүү үчүн элдин канына сиңген, алардын жүрөгүнө жакын ырды колдонду. «Ат арытып жол келсе, сыйлары болбойт жалгыздын, ажал жетип, күн бүтсө, ыйлары болбойт жалгыздын» деген ыр жолдору да кулакка тааныш. Акын аны чыгармасына киргизип, өзүнүн мунун терең билдирүүнү көздөгөн.

Эл арасында: «Өткөнгө өкүнбө, кеткенге кейибе» деген афоризмдер кездешет. Оозеки речте колдонуп жүргөн ушул афоризмди Токтогул өзүнүн «Эңсеген элим, аманбы?» деген ырында эң чебер колдонгон. Эң жакын адамдарынан бүт ажырап, катуу кайгыга баткан акын эл тарабынан айтылган ушул сөздү ырга айландырып, өз оюн күчтүү берген, ага социалдык маанидеги ойду камтый билген. Ал:

Кайгылуу жүрөк чер болуп,
Көзүмдөн аккан кара жаш
Токтолбоду сел болуп,
Жаралган экем жалганда
Күйүттүү булбул мен болуп, –

деп өткөндөгү адилетсиз бийликке, ошол кездеги коомго так мүнөздөмө берип, өзүнүн «күйүттүү булбул» болгонун муңкануу менен баяндап, анан оюн мындай жыйынтыктайт:

Кейибеймин кеткенге,

Өкүнбөймүн өлгөнгө,
Мен ыраазы боломун.
Эл-журтумду көргөнгө! (1, 149)

Ак жеринен айдалып кетип, кайра келгенде кайгылуу күнгө туш болуп турган учурда патриоттук сезимди туюндурган күчтүү ырды таап айтышы – анын даана акын экенин белгилөөчү көрүнүш. Токтогул, ошентип, кошокторунда жана башка ырларында элдик афоризмди чебер пайдаланган болучу.

Токтогул кошоктун айрым ыр жолун кайгы-мунду баяндаш үчүн гана пайдаланбастан, кээде арноо мотивиндеги чыгармасына да камтый кеткенин көрөбүз. Акындын Капалга карата айткан ыры ушул ойду ырастап турат.

Токтогулда:

Кыргак ташты бек баскан,
Кылыч мүйүз теке аткан.
Жалпак ташты бек баскан,
Жаа мүйүздүү теке аткан. (2, 134)

Элдик кошокто:

Жалпак бир ташты бек баскан,
Жайыгыраак мүйүз теке аткан.
Кыңгырак ташты бек баскан,
Каңырак мүйүз теке аткан.

Эки мисал негизинен үндөшүп турган менен, Токтогулдун ырында образдуулук, тактык өзгөчө көрүнүп турат. Мергендин аялынын кошогундагы «жайыгыраак мүйүз», «кыңырак мүйүз» деген сыппаттоолорго караганда, Токтогулдун ырындагы «кылыч мүйүз», «жаа мүйүздүү» деген эпитеттер элестүү, күчтүү чыккан. Токтогул элдик кошоктогу айрым ыр жолун чыгармасына камтып, аны менен чектелип калбайт. Ал өз оюн андан ары төмөнкүчө улантат:

Кара-Тыт менен Эшиң бар,
Кадырды билер эсиң бар,
Эштин сайы жогору,
Өлгүчө бирге конолу,
Ынтызар болсоң бери кел,
Олтуруп эрмек бололу (2,134).

Токтогул элдик кошокто айтылган строфаны Капалга терс мааниде эмес, мергендин кесиби чындык турмушка байланыштуу сүрөттөө үчүн колдонду. Кийинки строфада акын теңтушун алдыртан кичине

ныкыгандай тамашага ала сүйлөп, өзүнүн ага карата жылуу сезимин билдирди. Ошону менен катар мергендин мүнөзүн ачып көрсөттү. Ушул жерде Ж. Бекөнбаевдин улуу акын жөнүндө жазганын келтирүүнү туура табабыз. «Токтогулдагы, – дейт ал, – башка ырчылардан бөтөнчө бир касиет кимге ырдаса, ошонун мүнөзүнө, шартына жараша ырдаган. Абышкаларга, кемпирлерге ырдаса, ошолордун көңүлүнө жага турган ырларды ырдаган. Жаш жигиттерге, келин-кыздарга ырдаса, жаштардын көңүлүнө жага турган ырларды ырдаган»¹. Мындай пикирди окуучулары Коргол ырчы, Алымкул төкмө жана башка көргөн-билген замандаштары эске салат. «Ырдагандан, комуз чертүүдөн эч качан чарчап же болбосо талыкчу эмес. Кимге болбосун: балага, кыз-кыркынга, кемпир-чалга, бүт баарына эмне сураса, ошону аткарып берүүчү»² дейт А. Үсөнбаев. Ж. Бекөнбаев белгилеп кеткендей, улуу акын Токтогул өзүн Капалга карата айткан ырында мергендин мүнөзүн, анын шартын ачып көрсөткөн. Башкача айтканда, Токтогул – кыргыз кедейлеринин жана жалпы эле адамдардын ички дүйнөсүн – психологиясын ар тараптап ачып көрсөткөн акын. Анын ар түрдүү темадагы чыгармалары ушул ойду ырастап турат.

Чыныгы көркөм сөз чеберлери өздөрүнүн чыгармачылыгын өркүндөтүү үчүн, элдин калың катмарына жеткирүү үчүн дайыма изденишкен, ал үчүн өзүнөн мурунку бай мурастарга кайрылышкан. Музыковед В. Виноградов өзүнүн бир макаласында Токтогул жөнүндө минтип жазат: «Ал (Токтогул. – Ж. Т.) элдин жүрөгүнө баруучу жолду издеген жана ушул максат үчүн бардык музыкалык традицияларды пайдаланган. Мына ошондуктан ал эски күүлөрдү жана ырларды жаңы максаттарга багындырып, аларга жаңыча багыт бере билген»³. Бул пикирге толук кошулууга болот. Анткени, Токтогулдун бардык адабий мурасы эмгекчилердин ой-максатын чагылдырууга багытталган. Токтогулдун улуулугунун жашыруун сыры – анын поэзиясынын чындык турмуш менен тыгыз байланыштуулугунда, социалдык-коомдук мамилелердин бирдей гармонияда чагылдырылышында. Эң негиздүүсү – жакшы традицияларга таянуу менен катар, өзү жашаган доордо коомдук турмуш менен кошо кайнап, алардан чыгармачылыгына бай материалды таап алып, ал аркылуу мазмуну терең, идеялык-көркөмдүк жагынан жогору турган курч ырларды түзгөндүгү менен мүнөздөлөт.

¹ Токтогул жана Коргол ырчы, «Кызыл Кыргызстан», 1938, 11 – август.

² Кыргыз адабиятын өрчүткөн улуу акын. «Ленинчил жаш», 1949, 9 – декабрь.

³ Соолбос булак, «Советтик Кыргызстан», 1965, 15 – июнь.

Токтогулдун негизинен эки булакка – оозеки эл чыгармачылыгына жана акындык поэзияга кайрылганы тууралуу жогоруда айтылган болучу. Ушул жерде З.Ахметовдун төкмө акындардын чыгармачылыгы жөнүндөгү пикирин келтирүүнү туура табабыз. Ал мындай дейт: «Поэзия народных певцов развивается в целом в русле устных поэтических традиций, но качественно отличается от фольклораторства, главным образом, коллективного – сильным проявлением индивидуального начала»¹. Эл акындарынын чыгармачылыгында, албетте, «индивидуалдык башталышы» бар. Бирок кыргыз эл акындарынын чыгармачылыгындагы жогорку өзгөчөлүк гана мүнөздүү эмес. Кыргыздын төкмө акындарынын чыгармачылыгындагы «индивидуалдык башталышы» негизинен алардын поэзиясынын стили жана тематикасы менен белгиленет. Акындардын чыгармачылыгына үйрөнүү-үйрөтүү, таалим алуу жана таалим берүү традициясы күчтүү. Алардын чыгармаларынын тематикасы көпчүлүк учурда окшош болуп жатканы ошого байланыштуу. Өткөндөгү кайсы акындын чыгармачылыгына кайрылбайлы, баарында тең мактоо, кордоо, коштошуу, учурашуу, айтыш өңдүү темадагы ырлар бар экенин көрөбүз. Жогоруда аталган түрлөр төкмө акындардын поэзиясына таандык традициялуу ырлардан болуп саналат. Бул түрдөгү ырлар тема жагынан гана эмес, турмушту баяндоо ыкмасы, композициясы, айрым мотивдери жагынан да окшош келет. Токтогул Сатылганов – төкмө ырчылардын өкүлү. Ошон үчүн анын чыгармачылыгында да кыргыздын төкмө ырчыларынын поэзиясына мүнөздүү мактоо, кордоо, учурашуу, айтыш темасындагы бир нече чыгарма бар. Бирок Токтогулдагы бир артыкчылык – ошо өзүнөн мурунку акындардын сонун традициясынан жөндөмдүүлүк жана билгичтик менен чебер пайдалангандыгында. Ал өзүнөн мурун жашаган акындардын поэзиясынын үлгүсүндө ырдаса да, ага чыгармачылык менен мамиле жасаган. Акын элдин жүрөгү эмнени каалап турганын даанышмандык менен сезип, өз оюн угуучуларга жеткирүү милдетин негизги максат кылып алдына койгон. Ошон үчүн анын бүт дээрлик чыгармасында коомдук маселе даана чагылдырылган болучу. Токтогулдун жаңычылдыгы ушул жагынан айкын көрүнөт. «Творчество Федосовой являет собой замечательный пример новаторства, бережного и вместе с тем творческого отношения к традиции, ее обобщения и преодоления. При всем своем новаторстве Федосова не отрывалась от традиции. То новое, что вносилось ею, было связано со стремлением ярче и полнее

¹ З. А. Ахметов. О языке казахской поэзии. Алма-Ата, 1970, стр. 50.

выразить мысли и чувства ее современников – русских крестьян, переживавших одно из самых бурных в своей истории десятилетий»¹. Чындыгында дүйнөлүк адабияттын тажрыйбасында улуттук мыкты традициялардын өнүктүрүлүшү, чыгармачылык менен пайдалануу жана аны улантуу тиги же бул акындын-жазуучунун новатор болуусуна эч качан тоскоолдук кылган эмес. Федосованын чыгармачылыгына берген аныктама Токтогулдун поэзиясына тийиштүү, анткени кыргыз элинин улуу акыны да өз улутунун мыкты традицияларына үзгүлтүксүз кайрылып, аны чыгармачылык менен пайдаланган болучу. Анын чыгармачылыгындагы өзгөчөлүк – турмушка активдүү катышуу натыйжасында социалдык-саясий, коомдук-тарыхый мамилелерди, орчундуу маселелерди ар тараптан терең камтыган ырларды түзгөндүгү, чыгармаларынын темасынын жаңылыгы менен мүнөздүү. Акындын кайсы чыгармасына кайрылбайлы, алардан жогоруда эске салгандай жакшы сапаттарды даана байкайбыз. Мисал үчүн мактоо темасындагы ырлардын түрүнө кайрылып көрөлү. Мактоо темасындагы ырлар Октябрь революциясына чейинки мезгилде ырчылардын чыгармачылыгында кеңири тараган түрлөрдөн болучу. Бул ырды айткан акындын максаты – бирөөлөрдү мактоо менен андан бирдеме өндүрүп алууга багытталган эле. Мактоо ырында кишинин керт башындагы кемчилиги көмүскөдө калып, жалаң гана гиперболалык апыртуу менен анын мартабасы даңазаланат. Алтай деген акын бир аялды төмөнкүдөй сүрөттөө менен мактоого алган:

Мактап айтат дебесен,
Сөзүмдөн үбеп жебесен.
Кенжекеден келбеттүү,
Акылайдан акылдуу,
Айткан сөзү макулдуу,
Зулайкадан сымбаттуу.
Айчүрөктөн анча өйдө,
Акеркечтен мынча өйдө.
Каныкейден кайраттуу,
Айткан сөзү айбаттуу².

Кыргыз элинин эпосторунда аябай макталып, сулуулугу, акылмандыгы, кайраттуулугу жагынан кылымдар бою типтүү образ катары айтылып келген аялдардан Алтай мактоого алып жаткан аялдын кебете-кешпири, даражасы өйдө сыпатталганын жогорку ыр ачык

¹ Русское народное поэтическое творчество, т. II, кн. 2. М. – Л., 1965, стр. 179 – 180.

² Кыргыз адабияты, орто мектептердин IX класстары үчүн окуу китеби, 1973, 10-бет.

көрсөтүп турат. Мактоо ырлары негизинен ушундай мазмунда кездешет. Бирок кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун мактоо темасындагы ырлары өзүнүн идеялык мазмуну боюнча айрым жамакчы ырчылардын бул түрдөгү чыгармаларынан кескин айырмаланат. Анын мактоо ырларында апыртуу жок. Ал чыгармаларда карапайым адамдардын күжүрмөн эмгеги, баатырдык иши, эл үчүн көрсөткөн кайраты, эрдиги реалисттик жагдайда даңазаланат. Акындын Жанаалы тегирменчи, Мамыр бүркүтчү, Айчеке балбан жөнүндөгү, «Байчоюн», «Баймурат», «Даңканай орден алганда» деген чыгармалары ушуга мисал болот.

Токтогул Сибирден келгенден кийин Жанаалы тегирменчинин үйүнө барып, ошо отурушта элге карата учурашуу ырын айтат: «Көпчүлүк журтум, аманбы? Көргөнүм айтсам жаманбы?» деп сөздү учурашуу ырдын традициялык мотиви менен баштайт, бирок ал окуяны тар рамкада баяндап, ошону менен чектелип калбастан, коомдук маселени тереңден козгойт. Акын адилетсиз заманга нааразылыгын билдирип, эркиндик жөнүндөгү ойду элге ачык баяндайт. Өзүнүн ак жеринен айдалганын, «көк темир» колго салганын айтып келип: «Падыша төрө, залымдин бактысы качан байланат, агынан кеткен бизчилеп, алар качан айдалат?» деп коомдун өзгөрүшү жөнүндөгү оюн билдирди. Ушундай учурашуудан кийин Токтогул тегирменчи Жанаалыга кайрылып анын эмгегин мактоого алат: «Жабыктай болгон боз таштан» тегирмендин ташын чапканын баса көрсөтүп, «Усталыгын айтылсын убай-чубай бир баштан» деп, Жанаалынын кылган кызматын баяндап өтүп, анын күжүрмөндүгүн ырдайт:

Бургусун күндө бекитип,
Ыргайдан шынаа мык кактың.
Каргайганча кажанып,
Кайрат менен мал таптың.
Таман акы, маңдай тер,
Таалайың бар, жан бактың (1,223).

Акындын новатордугу – эмгектин ролун өтө жогору баалоо менен даңазалап көрсөткөндүгүндө. Токтогул кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын демократтык багыттагы мыкты традицияларында тарбияланып, аны өнүктүрүү үчүн белсенип иштеп, байкаган нерселерин эмгекчилердин турмушу менен тыгыз байланыштырууга талбай аракеттенген, анын жогорку ыры ушул ойду ырастап турат. «Токтогулдун бүткүл чыгармачылык ишмердиги кыргыз элинин духовный маданияты жана азаттык күрөшү менен эриш-аркак

байланыштуу. Ал тарыхка улуу демократ акын, атактуу музыкант, прогрессивдүү ойчул, букаранын максатын көздөгөн адам катарында кирет»¹. Мунун өзү улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгына берилген калыс жана туура баа. Чындыгында Токтогулдун жашоодогу бирден-бир максаты – элге кызмат кылуу болгон. Ал оюн өмүрүнүн акырына чейин ак ниет аткарды.

Токтогулдун мактоо темасындагы ырлары идеялык-көркөмдүк жактан жогору бийиктикте турат. Биз мактоо ырынын бири – «Байчоюн» деген чыгармасына кайрылып көрөлү. Байчоюн – мурунку убакта байларга эзилип келген жалчынын бири. Совет бийлиги орногондон кийин Малкалды деген жерде той болуп, аны Байчоюн башкарат. Токтогул: «Таманын тилип, тузду сээп, башкарчу элең адамды, байкадыңбы Мырзабек, башыңда турган заманды!» деп сөздү манаптарга тийгизе айтып, анан теңдикке жеткен кыргыз элинин көңүлү агарганын эргүү менен билдирет да, ушундан кийин Байчоюнду мактоого алат:

Байге алып көпкөн кеселдөр,
Байчоюн, сага баш ийди.
Бир айтып сөзгө көндүрдүң,
Сенин жөндүүлүгүң эл билди. (2,119).

Акын жөн гана мактай бербей, ага карата өзүнүн акыл-насаатын, чыныгы кеңешин айтат. Ошентип Токтогулдун бул ырында да коомдук маселе, Совет бийлигинин туура багытта жүргүзүлүшү жөнүндөгү терең ой камтылган. Ал эми Токтогулдун «Даңканай орден алганда» деген чыгармасы анын басмачыларга каршы күрөштөгү эрдигин, Совет бийлигин орнотууда сиңирген күжүрмөн ишин чагылдырууга арналган. Жыйынтыктап айтканда, Токтогул мурункуларды жөн гана тууроо менен чектелген эмес, акындык поэзиянын мыкты традициясын чыгармачылык менен пайдаланган жана өзүнүн чебердигин көрсөткөн.

Учурашуу ырлары акындык поэзияда кеңири тараган түрлөрдүн бири. Ошон үчүн бул түрдү өткөндөгү акындардын чыгармачылыгынан жуук кездештирүүгө болот. Учурашуу ырлары өз алдынча түр катары айтылуу менен бирге, кээде айтыштарга да колдонулушу мүмкүн. Ушул темадагы ырлардын чыгышына же айтылышына кандайдыр бир себеп шарт түзөт. Тиги же бул ырчы көрө элек адамга учурашуу ыры менен, же жалпы элге карата эсендик суроо менен кайрылышы ыктымал. Барпынын, Алымкулдун улуу акын Токтогулга

¹ Кыргыз элинин улуу акыны, «Советтик Кыргызстан», 1965, 15-июнь.

биринчи ирет жолукканда ага карата амандашып айткандары учурашуу ырына мисал болот. «Шаршендин Токтогул менен учурашуусу» деген чыгармада Шаршен акынга кайрылып мындайча ырдайт:

Азыраак айтпай каламбы?
Ардактуу Током, аманбы?
Учурашпай каламбы?
Улуу Током, аманбы?
Аргымак, күлүк, тобурчак
Ат минген Током, аманбы?
Ак калпак кыргыз ичинде
Нарк билген Током, аманбы? (2,137)

Амандык айтып, эсендикти суроо учурашуу ырларына мүнөздүү көрүнүш. Шаршен учурашуу ырына таандык мотивди колдонуп, улуу акындын алдына бир топ суроолорду койду, ошону менен катар «Токо, менин акындыгым аз эле, ар ишке оозум маш эле» деп, өзүнүн ким экенин кыскача түшүндүрөт. Демек, Шаршен Термечиков оозеки чыгармачылыктын традициясында тарбиялангандыгын Токтогулга карата айткан ырынан көрсөттү. Учурашуу темасындагы ырлар өткөн замандагы ырчыларда гана эмес, азыркы күндөгү Т. Шабданбаевдин, Ы. Борончиевдин чыгармачылыгынан да кездешет. Бирок мазмунунун тереңдиги, идеясынын ачыктыгы жагынан Токтогулдун учурашуу темасындагы ырлары жогорку бийиктикте турганын баса көрсөтүп айтууну туура табабыз. Анын «Эңсеген элим, аманбы?», «Апакем, аман барсыңбы?» деген чыгармалары ушундай пикирди айтууга негиз түзөт.

«Эңсеген элим, аманбы?» деген теманын өзү эле учурашуу ырларынын түрүнө жатарын белгилеп турат. Бирок кеп традицияда эмес, кеп аны пайдаланууда. «Токтогул кайсы гана жанрда ырдабасын, ал ар дайым кыргыздын элдик поэзиясы менен элдик ырларынын эң мыкты традицияларын алып жүрүүчүсү жана алардын түздөн-түз мурасчысы болгон»¹. Бул пикирин толук колдоп, ага кошумча мына муну айтмакчыбыз: Токтогул традициядан чыгармачылык менен пайдаланган жана ырдын мазмунуна айрыкча көңүл бурган. Ушул сапат гана Токтогулду улуу акын даражасына көтөрдү. Ө. Жакишев «Эл акыны» деген макаласында Токтогул жөнүндө мындай дейт: «Токтогулдун чыгармасы өзү менен замандашы жана өзүнөн мурда өткөн акындардын чыгармасына караганда ырларынын элге түшүнүктүүлүгү, кооздугу, тилинин тактыгы жана мазмунунун ачыктыгы

¹ Кыргыз элинин улуу акыны, «Советтик Кыргызстан», 1965, 15-июнь.

менен ажыраган»¹. Токтогулдун «Эңсеген элим, аманбы?» деген ыры мазмунунун ачыктыгы, идеясынын тереңдиги жана кооздугу жагынан социалдык-эстетикалык, тарбиялык мааниси зор чыгармалардан болуп саналат. Ырды окуганда акын өз башынан өткөргөн азаптуу кыйын күндөр жана Сибирден келгенден кийин ал туш болгон кайгылуу окуянын чыныгы картинасы көз алдыга элестүү тартылып, аны менен кошо жүрөктү сыздаткан мундуу күүсү кулакка таасын угулгансыйт. Анын өзү Токтогулдун ырлары адамдын психологиясына, ички сезимине терең жеткендигине, көңүлдөгү дитин таамай туюндурганына байланыштуу.

Малай болуп жалданып
Бйлагандар, аманбы?
Кара оокатка жандарын
Кыйнагандар, аманбы?
Жан тынымын дүйнөдө
Кылбагандар, аманбы?
Көк келтекке жыгылып
Кыйрагандар, аманбы? (1, 150)

Токтогул – эмгекчил элди жан-дили менен сүйгөн, алардын ички сырын, санааларын, ойлорун, асыл мүдөөлөрүн ар тараптан ачып көрсөтүүгө аракет кылган даанышман акын. Анын өз доорундагы ырчылардан өзгөчөлүгү – нукура элдик акын болгондугунда. Ал эзүүчүлөргө каршы чыгып, эмгекчилердин таламын жактап ырдады. Ошол себептен душмандар аны жалган жалаа менен каралап, алыскы Сибирге айдатты. Камактан качып келгенден кийин кыргыз элине учурашуу ыры менен кайрылып, акын ошол кездеги адилетсиз бийлик жөнүндө, эмгекчилердин катуу эзилип жатканы жөнүндө өз оюн баяндады. Эгер акын туткунга алынганда, «Кош, элим!» жана «Кош, апаке!» деген сыяктуу традициялык коштошуу ырлары менен эмгекчи калкка кайрылып, «Жаралыппыз, калың журт, зулумдардын жемине ай» деп өзүнүн терең кайгысын билдирсе, ал эми «Эңсеген элим, аманбы?» деген чыгармасында эзүүчүлөргө каршы кыжыры кайнагандык сезилет. Токтогул эзилген элдин кыйын абалын баяндап, баарынан негиздүүсү – тап жигин дааналык менен ажырата айтат.

Улуу ой таасир тийгизүүнүн зор күчү. Токтогул ушул ырында социалдык-тарыхый жагдайды кеңири жана айкын туюндурган улуу ойлорду айткан. Ошон үчүн анын ырлары эмгекчилерге зор таасир

¹ «Кызыл Кыргызстан», 1940, 24-ноябрь.

эткен болучу. Токтогулдун окуучуларынын бири, белгилүү акын Калык Акиев устаты менен жаш кезинде бирге жүргөнүн эстеп, анын жакшы сапаты жөнүндө мындай дейт:

«Көпчүлүк журтум аманбы?

Көргөндү айткан жаманбы?

Көңүлүнө салайын

Көйтүндө жүргөн заманды... –

деп, өз башынан өткөргөн күндөрүн ырдады. Токтогулдун мындай мундуу ырлары уккандарды жашытты»¹. Жогорку мисал учурашуу ырынан келтирилген үзүндү. Элдин жашыганы, көз жаштарын төккөнү эки себепке негизделген десек болот: биринчиси – улуу акын Токтогулдун баштан өткөргөн кайгылуу окуясы, азапты тартышы, экинчи себеп – жалпы эле кыргыз элинин катуу эзилиши, жакырчылык турмушта жанчылышы эле. Акын «Эңсеген элим, аманбы?» деген чыгармасында ушул эки жагдайды, тактап айтканда кыргыз элинин өткөн замандагы чыныгы турмушун жана өзүнүн башынан өткөндөрүн күчтүү сезим менен сүрөттөгөн болучу. Ал традицияны чыгармачылык менен чебер пайдалануу аркылуу идеясы терең, көркөмдүгү жогору турган сонун чыгармаларды жараткан. «Токтогул Сатылганов өз чыгармаларында кыргыздын көркөм сөз өнөрүн бийиктикке көтөрүп, боордош элинин маданиятын өлбөс-өчпөс чыгармалары менен байыткан, чыгармасын элдин мүдөөсүнө тикеден-тике байланыштырып, азаттык үчүн күрөштүн өткүр куралына айландырган»². Акындын ушундай сонун аракети анын бардык чыгармаларынан даана көрүнөт. Токтогул «Эңсеген элим, аманбы?» деген ырында ошол кездеги коомду туура жана өтө так мүнөздөгөн:

Залимден кармап кегимди

Ала албадым, Токтогул.

Зар заманда жайчылык

Таба албадым, Токтогул (1, 152).

Токтогул өткөн адилетсиз доорду «зар заман» деп, бийлөөчүлөргө «залим» деген метафораны колдонду. Ошентип, учурашуу ырында да коомдук зор маселени күчтүү сезим менен чагылдырды, аны жогорку мисал көрсөтүп турат.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулду өзүнөн мурунку ырчылар менен салыштырганда, андагы өзгөчөлүктөр эмнелер менен мүнөздөлмөкчү? Анын сезиминин өсүшүнө, тар рамкадан чыгып,

¹ К. Акиев. Токтогул менин жүрөгүмдө. «Ленинчил жаш», 1940, 23 – ноябрь.

² Кыргыз элинин улуу акыны (баш макала), «Советтик Кыргызстан», 1965, 15 – июнь.

боордош элинин революциялык-демократтык алга умтулуусун көрсөтүүгө, биздин оюбузча, негизинен эки жагдай таасир эткен десек болот: биринчиден, кыргыз элинин ошо кездеги оор турмушу, катуу эзилиши, анын негизинде эмгекчилердин эзүүчүлөргө каршы нааразылыгы, өз укуктары үчүн жана эркиндик үчүн жүргүзгөн күрөшү акындын аң-сезимин ойготкон, ал баамдаган коомдук турмуш бүт чыгармаларында чагылдырылган; экинчиден, сүргүндө жүргөндө ар түрдүү улуттардан – «казак, кыргыз, өзбектен, орус менен ногойдон» ак жеринен кармалып келген адамдарды көрүшү, орус элинин революционерлери менен жолугушу, аны көп нерсеге үйрөткөн эле. Токтогул интернационалист акын катары так ушул мезгилде көп улуттун атынан бийик добуш менен ырдады. Ошон үчүн Сибирден келгенден кийин мурдагыга караганда бай-манаптарга, бий-болуштарга карата кеги дагы арбып, «Күч-кубатын байларга сордургандар, аманбы?» деп эзилгендерге кайрылды, алардын аң-сезимин ойготууну көздөдү. Жыйынтыктап айтканда, акындын поэзиясынын социалдык-эстетикалык жана тарыхый-тарбиялык мааниси бүт дээрлик чыгармаларында элдин оор абалын, кайгы-зарын, ички муңун ачык камтыгандыгында. Адабиятчы К. Асаналиев: «Высокая идейно-эстетическая целеустремленность, удивительное совершенство поэтического мастерства выдвинули его в первые ряды среди целой плеяды акынов»¹ дейт. Токтогул чыгармаларынын идеясынын тереңдиги, мазмундуулугу, турмушту ар тараптан кеңири камтышы, аны көркөмдүктө чагылдырышы жана ойчулдугу жагынан өз доорундагы акындардын биринчи катарында гана эмес, алардан алда канча бийиктикте турат.

Токтогул өзүнүн көп кырдуу чыгармачылыгында эң чебер жана ойчул гана эмес, новатор акын катарында көрүнөт. Ырас, ал традициядан баш тартып, негизи жок жерден өзүнчө жаңылыкты ачкан эмес. Акын эчен кылымдар бою ата-бабалар жараткан традицияны улантып, аны чыгармачылык менен пайдалануу аркылуу ошол кездеги турмушту кеңири жана элестүү чагылдыруу, өзүнүн дүйнөгө, коомго болгон көз карашын түшүнүктүү тил менен элге жеткирүү жана жаңы образдарды түзүү жагынан новатор болду. «Новатор» десе эле, азыркы күндөгү искусствонун, тактап айтканда жазма адабияттын өкүлү түшүнүгүндө карагандар болушу мүмкүн, ал туура эмес. «Новатор» (novator)² – латын сөзү, биздин тилге которгондо «кайта баштоочу», «жаңылоочу» деген мааниси берет.

¹ К. Асаналиев. Патриарх киргизской поэзии, «Литературный Киргизстан», 1965, № 2, стр 12.

² Словарь иностранных слов. Под ред. И. В. Лейхина и прф. Ф. Н. Петрова. 1949, стр. 445; Толковый словарь русского языка. Под ред. Д. Н. Ушакова, т. II. М., 1938, стр. 586.

Традиция жана новатордук маселеси эки башка түшүнүк, ошого карабастан булар бир-бири менен тыгыз байланыштуу тарыхый процесстер. Эгер тигил же бул художник жалаң гана традицияга көңүл буруп, аны менен чектелип калса, андан эч кандай натыйжа чыкмак эмес. Ал эми турмуш дайыма өнүгүп туруучу процесс. Ошон үчүн ал адамдардын талабын улам өркүндөтө бермек. Мына ушундан жаңылыкты издөө, адамдардын өсүп жаткан духовный талабын канааттандыруу керек. Ушуга байланыштуу новатордук демилгеси көтөрүлүп, ал традиция менен катар эле пайда болот. Демек, новатордук – бул чыгышы боюнча байыртан бери келе жаткан кубулуш.

Эгер кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жана акындык поэзияда мурда демократтык ойлор айтылып, айрым социалдык көрүнүштөр чагылдырылып келсе дагы, идеялык-көркөмдүк деңгээли жагынан Токтогулдун чыгармалары ээ болгон бийиктикке жетише алган эмес. Жазуучу Ю. Домбровскийдин образдуу оюн ушул жерде эске салууну туура табабыз, ал мындай дейт: «Токтогулду мен Кыргызстандын бай, өзүнчө өзгөчөлүгү бар, кулачы кең поэтикасынын жаны сыяктуу сезем»¹. Мында эч кандай апыртуу жок, мунун өзү акындын поэзиясына берген калыс да, туура да баа. Чындыгында, Токтогул кыргыз акындарынын ичинде чолпон жылдыздай жаркырап турса, анын ырлары кыргыз поэзиясынын бийик мунарасы. Акындын «Беш каман», «Чакырбай сүткор», «Муратбек», «Эшенкалма» деген ашкерелөөчү ырлары, Токтогул менен Эшмамбеттин эшендин калпаларына карата ырдаганы, «Папы калпа» аттуу айтыштары, дагы башка темадагы толуп жаткан чыгармалары ушул ойду айтууга өбөлгө түзөт. Токтогулдагы новатордукту дагы белгилей кетүүчү маселе – мурдагы ырчыларда кездешкен – кордоо ырларынын мазмунун түп тамырынан өзгөртүп, ушул темадагы чыгармаларын социалдык-коомдук тарбиясы бар саясий курч сатиралык деңгээлге жеткиришинде.

Токтогул акындык поэзияга мүнөздүү мактоо, кордоо, коштошуу, учурашуу, айтыш темасында көп сандагы чыгармаларды жаратуу менен бирге, кошок, көрүшүү, сүйүү ж. б. ушул өңдүү оозеки чыгармачылыктын үлгүсүндө да бир нече ырларды жараткан.

Токтогул тиги же бул материалды чыгармачылыгына пайдаланууда анын көркөмдүк жана идеялык мазмунуна айрыкча көңүл бурган. Мисалы, таалим иретинде айтылган макалды көркөм поэзияга

¹ Ю. Домбровский. Жашасын жарык! «Дружба народов», 1975, № 10; «Ленинчил жаш», 1958, 4-апрель.

айландырууда эмоциялуу таасирдүүлүгүн күчөтүп, курч мүнөздөгү социалдык теманы чагылдырууга аракет жасаган. Ой ачык болсун үчүн мисал келтирип көрөлү.

Эл арасында айтылышы:

Тишиң барда таш чайна,
Тишиңден кийин аш кайда?¹
Ырыс алды – ынтымак,
Эринчекке конбос бак. (40)

Жигит болсоң шок бол,
Айткан сөзгө бек бол! (20)

Бекерден теңирим безер (12).

Өнөрлүү өргө сүзөр (46).

Токтогулда айтылышы:

Түрүнүп иштеп, эр жигит,
Тишиң барда таш чайна.
Ирээтинди түзөтүп
Иштебесең аш кайда (1-17)
Ырыс алды – ынтымак,
Өлмөйүнчө кол кармаш
Билими бар азамат,
Бир-бириңе жардамдаш,
Билинбей жүрүп бир күнү
Мүдүрүлөт алтын баш... (74).
Тентек жүргөн жок болот,
Кайраттуу жигит шок болот.
Калдайган калың топ болсо,
Калыс сүйлөп октолот (211).
Бекерчиден безе кач,
Ушакчыдан көчө кач! (76).

Өнөрүң болсо өргө чап,
Кор кылбай асыл жанды бак.
Эрдин көркү эл менен,

¹ Кыргыздын макалдары менен ылакаптары. Басмага даярдап, кириш сөзүн жазган Бүбүй Керимжанова. Фрунзе, «Кыргызмамбас», 1948, 52 – бет, калган мисалдардан соң беттери кашаанын ичинде берилет.

Эмгегин менен элге жак! (74).

Жогоруда беш түрдүү мисал келтирилди. Мына ушундан эле эл арасында айтылып жүргөн макал-ылакаптар менен Токтогулдун ырларынын өз ич ара байланышы да, бир-биринен бетөнчө айырмачылыгы да даана көрүнүп турат. Эгер биринчи макалда сөз таалим иретинде айтылса, Токтогул аны поэзияга айландырды, турмушка карата өзүнүн философиялык оюн туюндурду, карапайым сөз менен эмес, тизмектүү так уйкашкан күчтүү ыр аркылуу баяндады. Анда ойлор да ачык. Токтогулдун концепциясы боюнча: «Адам эмгектенүү керек, иштеш керек, ансыз жыргалчылык болбойт». «Ирээтинди түзөтүп, иштебесең аш кайда?» дегендин өзү эле ойду корутундулап турбайбы!

Кадыресе сөз менен айтылган ой эч качан өз таасирин тийгизмек эмес. Токтогул аны жакшы түшүнө турган. Элдин сүйлөө речиндеги сөздөрдөн, калк казынасынан калпып алынган сөз каймактарын чебердик менен колдонуу аркылуу гана максатка ылайык күчтүү ырларды түзмөкчү. Жогорудагы мисалдар жана акындын башка чыгармалары ушул сапатты көрсөтүп турат. Ойду далилдеш үчүн жогорку мисалдын бирине көз жүгүртүп көрөлү. «Өнөрлүү өргө сүзөөр» деген макал бар болгону үч сөздөн турат. Мында ой каймана түрүндө элестүү айтылгандыктан, бул метафоралык мааниге ээ. Токтогул ушул макалды чебер колдонуу менен, андагы ойду кеңитип иштеп чыккан десек болот. «Өнөрлүү өргө сүзөр» деген макал таалим катары калыс айтылган. Токтогул бул макалды өз сөзүнө айландырып, аны экинчи жакка – угуучуга карата тике мааниде колдонду. Ошон үчүн элдик айтылышына караганда кийинки вариациясы эмоциялык күчкө ээ. «Өнөрүң болсо, өргө чап» деген ыр жолу «Өнөрлүү өргө сүзөр» дегенге карганда алда канча күчтүү, демдүү айтылган. Ошону менен катар Токтогул коомдук турмушка философиялык ой жүгүртүп, ага карата өзүнүн корутунду пикирин таасын баяндаган.

Токтогулдун ийгилиги эл колдонгон сөздөргө айрым өзгөртүүнү киргизүү менен чектелбейт. Акындын ийгилиги – аны чыгармачылык менен пайдалангандыгында. Үч сөздөн турган элдик макалдан бир строфа ырды жаратып, ага терең маани, залкар ойду камтып, андан корутунду чыгаруунун өзү зор табылга. Эң негизгиси – адамдардын көңүлүн коомдук маселеге буруп, аң-сезимдүү коом мүчөлөрүн тарбиялоо идеясын көтөргөндүгүндө. Мунун өзү новатордук десек болот. Чындыгында эле, өзүнөн мурункуларга караганда жаңы идеяны көтөрүп, чыгарманын мазмунун жаңыча иштеп чыгуу гениалдуу адамдын гана колунан келе турган иш. Токтогул өзүнүн чебер

акындыгы менен гана «эрдин көркү эл» экенин күчтүү ыр менен элестүү сүрөттөп, аларды элге кызмат кылууга чакырган. Жогоруда мисалга келтирген ырдын кайсынысын албайлы, ар биринин идеясы терең, көркөмдүгү жогору.

Ыр чындыкты гана чагылдыруу эмес, ошону менен катар ага карата мамилени да туюндурууга тийиш. Акын таланттын ынтаасыз өкүлү өндүү турмушка кайдыгердик менен карабастан, өз замандаштарынын, мезгилдин жандуу, сезгич уулу болуу керек. Ойчул жана чыныгы таланттуу акындын дүйнөгө карата өзүнүн кайталангыс көз карашы бар экени түшүнүктүү. Ушуларды эске алганда Токтогулдун чыгармалары көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Токтогул – кыргыз элинин демократтык ойчулдарынан үлгү алгандыктан, анын чыгармаларынын мазмунун адамгерчилик жана алардын укуктары жөнүндөгү маселе, этика маселелери ээлегенин байкайбыз. Эл: «Ынтымак болсо, эл бардыгына жетишет» деп, «Ырыс алды – ынтымак» деген улуу ойду таалим иретинде айткан болучу. Токтогул элдин ушул нуска сөзүн өзүнүн чыгармачылыгында жыйырмага жакын жерде колдонгон. Биз алардын баарына кайрылып отурбай, эки гана мисалга көңүл бурууну туура табабыз. «Ырыс алды – ынтымак» деген элдик макалдын бир нече вариациясы бар. Токтогул да ушул эле макалды улам өзгөртүп, чыгармачылык менен пайдаланган. Мисалы, эл арасында мындай деген макал бар:

Ырыс алды – ынтымак,
Ыркы жокко конбос бак. (1955, 33).

Токтогулда ушул макал мындай өзгөртүлгөн түрүндө берилген:

Ынтымак жакшы, ырк жакшы,
Ынтымактуу журт жакшы. (1, 256).

Токтогул элдин дитин да, алардын эмне кылуу керек экендигин да көргөзүп айтты. Акын бул ырында элдин мыкты идеалын даңазалады, эмгекчилердин жакшы турмушу жөнүндөгү өзүнүн асыл оюн баяндады. Мына Ошон үчүн Токтогулдун философиялык терең ойдо айтылган санат-насыяттары жалаң гана адабиятчылардын эмес, тарыхчылар менен философтордун да көңүлүн өзүнө бурган. «Токтогул Сатылганов өзүнүн чыгармаларында эң мыкты этикалык нормаларды – элге берилгендикти, ак ниеттүүлүктү, салмактуулукту, тайманбастыкты, ынтымактуулукту жактап ырдайт»¹. Акындын чыгармаларынын тематикасы кең, ар түрдүү. Токтогул дегенде, биз кыргыз эли-

¹ А. Алтымышбаев, А. Дөөлөткелдиев, М. Жунусов. Кыргыз элинин XIX кылымдагы алдыңкы катардагы коомдук-саясий жана философиялык ой-пикири. «Коммунист», 1951, №5, 26-бет.

нин өткөн замандагы көп кырдуу турмушун, революциядан мурунку татаал жана оор коомдук мамилелерди түшүнөбүз, анткени акындын тоо суусундай тунук поэзиясында ошол учур ар тараптан кеңири чагылдырылган. Республикабыздын эл акыны академик А.Токомбаев акындын чыгармачылыгына төмөнкүчө баа берет: «Токтогулдун чыгармалары XIX кылымдын аягы XX кылымдын башталышындагы учурлардын көркөм сөз документтери. Ал документтер чын жүрөктөн чыгып, лирикалык күч менен аткарылган жана элдик чыгарма негизинде тыгыз байланышкан. Токтогулдун чыгармасынын чын жана күчтүү болгон бөтөнчө касиети, негизи ушул»¹. Бул абдан туура берилген мүнөздөмө. Кыскартып айтканда, Токтогулдун чыгармаларынын сезимге өтө таасир эткен залкар күчү – акыл-ой байлыктарынын мыкты традицияларынан суусуну кана даам сызып, андан үлгү алгандыгында, аны поэзиясына чыгармачылык менен пайдалангандыгында жана эл турмушун ырларында туура багытта чагылдыргандыгында. Ой ачык болсун үчүн акындын ынтымак жөнүндөгү ырына кайрылып көрөлү. Токтогул бир ырында «Ырыс алды – ынтымак» деген макалды советтик түзүлүштү жаңы түшүнүктө элестүү берүү үчүн колдонот. Ал мындай деп ырдайт:

Байыртан калган ылакап:
«Ырыс алды – ынтымак»,
Ырыскы берип тараткан.
Жаңы дүйнө жараткан,
Большевик бар – бизге бак! (2, 157).

Эгер элдик макалда: «Ыркы жокко конбос бак» деп, ынтымак аркылуу гана ырыска жетүү мүмкүн экендиги айтылса, Токтогул ушул ойду дагы ары тереңдетип өнүктүрдү. Анын өзү жогорку мисалдан ачык көрүнүп турат. Мындагы негизги идея – Коммунисттик партиянын жетекчилиги астында эл жыргалчылыкка жетишип, бакыт таалайга бөлөнмөкчү. Ошол максатта акын: «Большевик бар – бизге бак!» деп өз оюн күчтүү сезим менен билдирди. Жыйынтыктап айтканда, «Ырыс алды – ынтымак» деген эл макалын Токтогул чыгармачылыгында көп ирет кайталап колдонуу аркылуу өзүнүн коомдук турмушка көз карашын ачып көрсөткөн болучу. «Когда традиционные образы и сюжетные мотивы, – деп жазат Г. Ломидзе, – подчинены большой мысли, они не служат помехой для раскрытия нового содержания»². Демек традициядан пайдалануу үчүн кандайдыр

¹ А. Токомбаев. Токтогул (Токтогулдун өлгөнүнө 10 жыл толушуна карата), «Кызыл Кыргызстан», 1943, 13-июль.

² Г. Ломидзе. Живые и мертвые традиции. «Литературная газета», 1954, 7 августа.

максат болуу керек. Ал аркылуу кандайдыр жеткиликтүү ой айтылууга тийиш. Ошондо гана традициялык мотив жана башка көркөм сөз каражаттары жаңы мазмунду ачууга мүмкүндүктү түзмөкчү.

Токтогул традициялык туюнтманы, мотивдерди жөн гана алып, аны анчейин кайталап айтуу менен чектелбейт. Ал макал менен ылакапты, же сүйлөө речинде айтылып жүргөн идиомаларды, фразеологиялык айкалыштарды өз оюн элестүү жана тактыкта берүү үчүн колдонот. Ошон үчүн алар ыр тизмегинде жаңы мазмунга ээ болуп, коомдук турмуштун картинасын чагылдырууга ийкемдүү келет. Акындын «большевик бар – бизге бак» деген ыр сабы элдик традициянын негизинде айтылган. Бирок мында коомдук турмуштагы зор тарыхый өзгөрүүлөр неологизмдик туюнтма аркылуу абдан так жана ачык сүрөттөлгөн. Мисалга келтирген ыр сабын окуганда, биздин өлкөдө жүзөгө ашырылган советтик чындыкты, ошондой эле көп улуттуу бир боордош элибиздин биримдигин, ынтымагын көз алдыга элестетибиз. Коммунисттик партиянын туура жүргүзгөн саясаты аркасында көп улуттуу совет элинин ынтымагы күн сайын артылып жатат. Токтогул ушундай сонун көрүнүштүн башталышын кыраакылык менен баамдап, аны жар салып ырдаган болучу. Мына ушунун өзүнөн традицияны чыгармачылык менен ийкемдүү пайдаланганын, коомдук турмушка болгон көз карашын новатор катары таасын чагылдырганын көрөбүз. Акындын андай ийгилиги жогорку мисалдан ачык көрүнүп турат.

Токтогул ушул эле ырында «Улуу жолу Лениндин – ырысы болду элимдин» – дейт. Демек Токтогул элдин ынтымагын, улуттардын ортосундагы бирдиктүү мамилесин өмүрүнүн акырына чейин идеал катары даңазалап ырдап, элди ошондой асыл сапатка чакырып келген. Акындын андай тунук ою, тактап айтканда «Ырыс алды - ынтымак» деген сонун ою Лениндин улуу жолу аркылуу гана жүзөгө ашты. Токтогулдун чыгармаларынын жигердүү күчү турмушту революциялык багытта туура чагылдыргандыгы менен баалуу.

Токтогул Сатылганов санат менен насыяттарында адамдагы жакшы сапаттарды, оң мүнөздөгү жүрүм-турумду сонундуктун, ал эми ага карама-каршы көрүнүштөрдү терс жагдайдын эң жаман белгиси катары баалашып жана өзүнүн бардык чыгармаларында алардын чегин так ажырата айткан. Аны менен акын адамдарды туура жолго, жакшы сапатка үндөө идеясын көтөргөн болучу.

Аттууга жөө жете албайт,

Экөөгө бирөө бата албайт. (1955, 77).

Мында өтө терең айтылган философиялык ой бар, эки кубулуш жөнүндө маалымат берилет. Ошондой болсо да биринин маанисин экинчиси толуктап, кездешүүчү чындыкты көз алдыга элестетип турат. Ырды окуган адам «бул туура» дейт. Чындыгында сөздө калет жок. Ошон үчүн бул макалдын таасири акындарга тийбей койгон эмес. Элдик санаттан мындай деген ырды окуйбуз:

Аттууга жөө жете албайт,
Жаман адам жакшыга
Кебин түзөп айта албайт¹.

Бул мисалда элдин речиндеги таалим берүүчү маанидеги макал ырдын биринчи жолунда өзгөрүүсүз айтылганы көрүнүп турат, ал эми ырдын калган тармагы болсо логикалык ой жагынан анча байланышпагандай сезилет, уйкашы да анча так эмес. Башка дагы экинчи элдик термеден төмөнкүдөй ыр жолдорун жолуктурабыз:

Экөөгө бирөө баталбайт,
Аттууга жөө жеталбайт².

Бирок, ой ушул эки жол ыр менен бүткөн, андан ары башка кубулуш сүрөттөлүп кетет. Токтогулдун термесинен да ушундай мазмундагы ырды учуратабыз:

Экөөгө бирөө баталбайт,
Аттууга жөө жете албайт.
Туура жүргөн азамат
Туугандан алыс кете албайт.
Кайраттуунун алдынан
Каршы душман өтө албайт (2, 214).

Токтогулдун термесиндеги эки жол ыр жогорудагы мисал менен сөзмө-сөз шайкеш келип, кандайдыр бири-бирин кайталагандыкты туюндуруп турат. Ал эми кубулушту чагылдыруу жагынан экөөндө чоң айырма бар. Токтогул – күчтүү акын. Элдик макалды жөн гана пайдалануу менен чектелбестен, алтын менен күмүш кармаган зергер уста сыңары аны поэтикалык ой менен чыңап, жик чыгарбай жагымдуу сөздөр аркылуу данакерлеп кынап, композициясы чың көркөм ырды жараткан. Мында элдик макал кооз жана курч ырдын канаты милдетин аткарып турат. Ырда элге кызмат кылуу идеалынын үлгүлүү образы чагылдырылган.

Ошентип Токтогул бул ырына элдин оозеки чыгармачылыгынын белгилүү түрлөрүнүн бири – санат-насыяттын традициясын, улантуу

¹ Кыргыз эл ырлары, 198-бет.

² Ошол китепте, 193-бет.

менен бирге адамдардын аң-сезимдүү жүрүм-туруму жөнүндөгү көз карашын таасын баяндады. Акындын дити – адам ар качан жакшы, туура жолдо жүрүү керек, андай киши эч качан кор болбой, сыймыкка жетишмекчи. Токтогул ушундай мүнөздөгү идеалды даңазалап ырдады, сүйкүмдүү сүрөттөдү. Ал гуманист акын катары адептүүлүк менен эстүүлүк, кайраттуулук менен тууралык жөнүндөгү асыл оюн өмүрүнүн акырына чейин көп кайталап, адамдарды ушундай сапатка үндөгөн, жөрөлгөлүү жакшы жолго чакырган. Анын тунук сезиминен оргуп чыккан баа жеткис акыл-насааттар өткөндө адамдарга кандай таасир этсе, азыркы күндө да өзүнүн тарбиялык маанисин жоготкон жок. Кыргыз эл макалында: «Эч оокатың болбосо, эгин айдап, жериң чап» (1955, 21) деген акыл-насаат айтылат. Ушуга үндөш, ушул идеяда айтылган ырды Токтогулдун «Насыятынан» кездештиребиз. Бирок акындын ырында ой кеңейтилген, күчтүү сезим менен өтө так баяндалат:

Эгин айдап, чөбүң чап,
Эмгегинден пайда тап.
Азамат болсоң, ак иштеп.
Аздыр-көптүр малың бак! (1,71).

Эл арасында: «Эр эшиги – тоң темир, эритерге эр керек» (1955, 98) деген макал бар. Ушул эле макал Токтогулда чыгармачылык изденүү менен күчтүү берилет, акын мындай дейт:

Эрдин күчү – сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси –
Эпчил болот термелеп,
Өз колунда болбосо,
«Өлдүм» десен, ким берет?
Күчүң барда иштеп көн,
Күлүп, жайнап, эр жигит,
Күнүмдүктү ойлобой,
Кулак байлап, жер жибит (1, 70–71).

Акын Токтогул элдик традициядан чыгармачылык менен пайдаланып, өзүнүн турмушка карата көз карашын айкөлдүк аркасында өтө так баяндады. Бул ырдан акындын адамга карата жасаган камкордук сезими гумандуу мамилеси ачык көрүнөт. Чындыгында адамдын, тактап айтканда «эр жигиттин» турмуш-тиричилиги жөнүндөгү идея даана чагылдырылган. Акындын акыл-насаатында эмгек

тиричиликтин – жашоонун эң зарыл булагы деген мааниде сыпатталат. Ошентип, акындын оозеки эл чыгармачылыгынан пайдаланышы жөн гана кайталанып айтылбастан, айрым мотивдер кайра иштелип, поэтикалык кошумчалар менен көркөмдүктө берилет. Ар бир ыр жаңы сапатка ээ. «Токтогулдун мектеби да, тарбиячысы да эл болду жана анын өмүрүндөгү оор күндөрү болду. Ошондуктан анын ырлары бүтүн гана элдик болуп чыкты»¹. Республикабыздын эл акыны А. Токомбаевдин бул пикирине толук кошулууга болот. Анткени, Токтогулдун чыгармачылыгы элдин оозеки поэзиясынын нугунда телчигип, ошонун негизинде калыптанды жана өстү. Чындыгында Токтогулдун бай мурасы кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынан бөлүп кароого болбойт. Жогоруда келтирилген мисалдар жана башка чыгармалары ушул ойду ырастап турат.

Кыргыз элинин деморат акыны Тоголок Молдо өзүнүн улуу акын Токтогул жөнүндөгү эскерүүсүндө тууганы Молдобайдын сөзүн мындайча эске салат: «Токтогул санаттан, салттан, тарыхтан ырдап, элди таң калтырып ыраазы кылат экен. Бардыгына бирдей аралашып жүргөндөй айтат, ырдаганында калет жок»². Төкмө акындардын ырлары угуучулардын сын таразысынан өтүп, көпчүлүк тарабынан өлчөөгө алынат эмеспи. Өткөн заманда кимдин кандай акын экендиги алардын ырчылыгынын дааналыгына, сөздөрүнүн салмагына жараша баалана турган. Сөздүн салмагы дегенде ырларынын көркөмдүк деңгээли гана эмес, идеясынын тереңдиги, ойлорунун тактыгы жана элдин мүдөөлөрүн көздөгөн багыты эске алынат. Токтогулдун ырлары эмгекчилердин мүдөөлөрүн чагылдырып, «бардыгына бирдей аралашып жүргөндөй» терең мазмунда аткарылгандыгы үчүн эл тарабынан жогору бааланган. Акынга «булбул» дегем наам анын талантынын күчтүүлүгүнө, чыгармаларынын терең мазмунуна карай берилген баа экени талашсыз.

Түр жагынан кыргыз элинин табышмагы санат менен насыяттарына аз окшошуп кетет, бирок мазмуну жагынан өзгөчөлүккө ээ. Ошон үчүн улуу акын Токтогул традициялык ыр санат жана насыяттарга кайрылуу менен, өзүнүн чыгармачылыгында элдик табышмактардан да чебер пайдаланганын көрөбүз. Кыргыздын элдик табышмагында тиштин түшүшүн мындайча чагылдырат: «Калалуу коргон бузулду». Мында сөз коргон жөнүндө болуп жаткан менен анын мааниси башка. Токтогул өзүнүн «Карылык» деген ырында ушу

¹ А. Токомбаев. Токтогул, «Кызыл Кыргызстан», 1943, 13 – июнь.

² Тоголок Молдо. Чыгармалар, II т, 1970, 112-бет.

табышмакты билгичтик менен колдонуп, поэтикалык оюн өтө элестүү берүү ийгилигине жетишкен десек болот. Акын карылыктын белгиси катары айрым жаштык сапаттарын санап айтып, анан мындайча сүрөттөйт:

Белди энкейтип, күчтү алды,
Берметтей аппак тишти алды.
Бузулуп урап короосу,
Булдурттап кызыл тил калды. (2, 198)

Акын «берметтей аппак» деген курамдуу эпитетти колдонуп, тиштин түшүшүн сүрөттөө менен катар ага «бузулуп урап короосу» деген ырды кошуп айтты. Мунун өзү перифразаны туюндуруп турат. Эгер элдик табышмакта «коргон» деген сөз берилсе, Токтогул аны «короо» менен алмаштырган. Ал эми «коргон» менен «короо» маани жагынан бири-бирине жакын түшүнүктөр. Элдик табышмактарда «короо» деген варианты да кездешет. Кантсе да Токтогул өз оюн так жана элестүү берген. Ошентип перифраза ырга көтөрүңкү тон бериш үчүн жана поэтикалык үндүн чыгышын күчөтүү үчүн пайдаланылган. Чындыгында элестүү образ даана көрүнөт. «Традицияны чыныгы улантуу кайталоодо эмес, а чыгармачылык менен жүзөгө ашырууда»¹ деген Г. Ломидзенин пикирине толук кошулууга болот. Токтогул кыргыз элинин бир сүйлөмдөн турган табышмагын чыгармачылык менен чебер пайдаланып, ал аркылуу өзүнүн поэтикалык оюн ачып берген.

Биз жогоруда Токтогулдун традицияга кайрылганын, аны чыгармачылык менен пайдаланганын, новатордугун эске салдык. Ал эми новатордук ар кимдин колунан келе берүүчү жеңил нерсе эмес. Новатордук – коомдун талабына ылайык анын мүчөсүнүн, же бүтүндөй коллективдин чыгармачылык эмгегинен, чыгармачылык талантынан жаралган өзүнчө сапатка ээ көрүнүш. Токтогул ушул жагдайды туура түшүнүп, өзүнүн күчтүү таланты аркылуу традицияны новатордук менен пайдаланган болучу. Демек, традициясыз новатордук жок.

Орус элинин улуу акыны Н. А. Некрасов өзүнүн чыгармачылыгында адептүүлүк менен граждандык тарбия берүүнүн мектеби болгону, адамдарды туура жолго үндөгөнү белгилүү. Кыргыз элинин улуу акыны Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгына кайрылганда өткөндөгү кыргыз турмушун реалисттик жагдайда сүрөттөп, адамдарды аң-сезимдүүлүккө, асыл сапаттарга чакырып, аларга үлгүлүү тарбия берүү боюнча поэтикалык ойлорду чагылдырышы жагынан

¹ Г. Ломидзе. Живые и мертвые традиции, «Литературная газета», 1954, 7 августа.

эки акындын адабий мурастары бирдей багытта экенин байкайбыз. Акындын санат-насыяттары, терме, үлгү ырлары ж. б. чыгармалары ушундай жыйынтыкка келүүгө, ушул ойду айтууга өбөлгө түзөт. Аталган чыгармаларда адамдардын жүрүш-турушу, гумандуу мамилелери жөнүндөгү эң сонун көз караштар, турмуштун ар тарабын камтыган философиялык терең ойлор, кары-жашка бирдей таасын айтылган акыл-насааттар чагылдырылган. «Конечно, чтобы быть, – деп жазат В. Г. Белинский, – национальным поэтом, нужно сперва быть великим человеком, представителем духа своей нации, но из этого-то и следует, что великий талант делает поэта национальным, а не национальность делает его великим поэтом: последнее есть только необходимое следствие первого»¹. Улуу сынчынын ушул аныктамасы Токтогул Сатылгановдун чыгармачылыгына мүнөздөмө берүүдө туура багыт белгилемекчи. Токтогул – улуу адам жана улуу акын. Анын чыгармачылыгынан кыргыз элинин умтулуулары, бүт салт-санаасы, коомдук турмушу, тап күрөшү, жалпы эле кыргыз эмгекчилеринин мүдөөлөрү айкын көрүнөт. Ошон үчүн акын эмгекчилер массасы тарабынан сүймөнчүлүккө, элдик акын даражасына ээ болду. Ал мындай ийгиликке элдин талабын кыйшайбай аткаруу натыйжасында гана жетишти. Орус элинин көрүнүктүү сынчысы, революциячыл ойчул Н. А. Добролюбов элдик акын жөнүндө так мүнөздөмө берген: «Народность понимаем мы не только как умение изобразить красоты природы местной, употребить меткое выражение, подслушанное у народа, верно представить обряды, обычаи и т. п. ...быть поэтом истинно народным, надо больше: надо проникнуться народным духом, прожить его жизнью, стать вровень с ним...»². Токтогулдун чыгармалары өзүнүн терең мазмуну менен Н. А. Добролюбовдун айтканына туура келет. Токтогул – эмгекчил элдин катмарынан чыгып, бүт өмүрүн жана чыгармаларын алардын таламына, мүдөөлөрүнө арнаган акын. Ал кыргыз элинин духуна чөмүлүп, алардын ички сезимин эргүү менен реалисттик жагдайда баяндады. Токтогул кыргыз эли баштан өткөрүп жаткан оор учур менен бирге кайнап жашап, өзүнүн чыгармаларынын материалын эмгекчилердин чыныгы турмушунун булагынан чарпып алды. Ошон үчүн акындын чыгармалары кыргыз эмгекчилеринин жүрөгүнүн тереңинен орун алган болучу. Токтогулдун кайсы чыгармасына кайрылбайлы, анын идеялык мазмуну жогоруда айтылган ойду ырастап турат.

¹ В. Г. Белинский. Полн. Собр. Соч., т. V. М., 1954, стр. 317.

² Н. А. Добролюбов. Избранные философские произведения, т. I. М., Поитиздат, 1948, стр. 169.

Токтогул өз оюн элдин кеңири катмарына жеткириш үчүн негизги жобо катары мурунку традицияга кайрылды, ал аркылуу элдин духун, ой-санаасын чагылдырууну көздөдү. Анын элдик акын экендиги ушул өзгөчөлүгү менен айкын көрүнөт. Токтогул кайрылган традициянын бир белгилүү түрү – айтыш болуп саналат. Айтыш – акындардын күчүн сынаган өзгөчө жагдайдагы майдан. Бирок, Токтогул айтышка башкача мамиле жасайт. Эгер өткөн заманда акындар бир-бирин кордоп, кемсинтип, ар ким өзүнүн мартабасын көтөрүүгө, өзүнүн гана даңкын элге жайылтууга умтулушса, Токтогулдан андай аракетти жолуктурбайбыз.

Токтогулдун чыгармачылыгында традициялык айтыш басымдуу орунду ээлейт. Ошондой болсо да, аларда бир-бирин сыйлоо, бир-бирин урматтоо менен жыйналган элге өз өнөрүн көрсөтүү, элдин көңүлүн ачуу максаты, элдин мүдөөлөрүн туюндуруу идеясы камтылганын көрөбүз. Анын замандашы Эшмамбет, окуучулары Калык, Алымкул, Коргол, Барпы менен беттешкендеги айтыштары ушуга мисал болот. Токтогул традициялык айтыштарда сатиралык ыкманы, юморду көп колдоно турган. Андай сапаттарды Эшмамбет, Жумагүл менен болгондогу айтыштарынан даана байкайбыз. Традициялык айтышка мүнөздүү бир учурга кыскача токтолууну туура табабыз.

Традициялык айтыштарда тиги же бул акын өзү чыгарып айтуу менен катар мурунку акындар же замандаштары тарабынан ырдалган ырдан үзүндүлөрдү колдонушу мүмкүн. Ой ачык болсун үчүн Эсенаман менен Жеңижоктун айтышындагы мындай учурга кайрылып көрөлү. Эсенаман Жеңижокту беттеп ырдап, айтыштын бир жеринде ага карата мындай дейт:

Торусу болом жылкынын,
Торгою болом ырчынын.
Топ жыйындын ичинде
Торгойдой сайрап турчумун.
Томпойдой болгон жетимдин
Токмоктоп тилин буучумун.
Тогонек берген жетимди
Тобунан алыс куучумун¹.

Эсенаман ушул ыры менен токтобой «Асылы болом жылкынын», «Күлүгү болом жылкынын», «Бууданы болом жылкынын» деп ырды Жеңижокко карата уланта берет. Айтыш – сөз барымтасы. Жеңижок каршысындагы Эсенамандын ушул ырына жооп таап,

¹ Айтыштар. Түзүүчү – А. Токомбаев, 1 – т. 1972, 75-бет.

ага сокку урууга тийиш. Ал Эсенамандын жогорку ырын бурмалоо менен, анын өз сөзүн өзүнө каршы «материал» кылып жумшайт.

Торусу болсоң жылкынын,
Токмоктоп тойго минбейби?
Торгою болсоң ырчынын,
Тоо турумтай илбейби?
Торгою болом деп жүрүп,
Топтон алдап жеп жүрүп,
Тозокко башың кирбейби?²

Жогорку эки мисалдан айтышты баштаган Эсенамандын сөзүн Жеңижок терске буруп, ошону менен кайра Эсенаманды демитип киргени даана көрүнүп турат. Жеңижок жөн гана буруп айтпай, ар бир строфанын аягында сөздүн кыясын динге байланыштырып кетет. Ал окуган адам. Эсенаман болсо кат тааныбаган караңгы киши. Ошон үчүн Жеңижок динден кабар кылып, ал аркылуу Эсенаманды коркутуп жатат. Бекназар ырчы бирөөлөр менен айтышканда диндик мотивди колдонгон. Анын Найманбай менен айтышы ушуга мисал болот. Казактын кат тааныган акындарынын айтыштарында да диндик мотивдер кездешет. Бирок алар акындардын айтышынан анча кеңири орун алган эмес.

Биз жогоруда Эсенаман менен Жеңижоктун айтышынан мисал келтирип, анын өзү кандайча өнүккөнүн эске салдык. Ушул эки акында кездешкен ыр жолдорун Токтогул менен Жумагүлдүн айтышынан да учуратабыз.

Ж у м а г ү л:

Торусу элем жылкынын,
Торгою элем ырчынын.

Т о к т о г у л:

О, Жумаш,
Торусу болсоң жылкынын,
Токуган адам минбейби?
Торгою болсоң ырчынын,
Тоо жагалмай илбейби?

Сага Токоң, тоорумак салып жүрбөйбү! (2, 32).

Бул айтыштан Жумагүлдүн даяр ырды жөн гана баштап койгону байкалып турат. Анын ырына карай Токтогул да даяр мотивди колдонду, бирок аны айрым өзгөртүү менен берди. Эгер Жеңижок Эсенаманга кайтарган жообунда диндик мотивди айтышка кошуп, ал

аркылуу аны кемсинтүүнү көздөсө, Токтогул өзүнүн корутунду оюн башка идеяга бурду, мындайча айтканда ага «тоорумак салып жүргөнүн» билдирди. Токтогул мында жылуулук сезимин баяндап, өз оюн назик юмор менен туюндурган. Ошентип Токтогул традициялык айтышты, анын айрым мотивдерин чыгармачылык менен пайдаланган болучу. Акындын андай жөндөмдүүлүгүн жогорудагы мисал ачык көрсөтүп турат.

Акындардын айтышынын темасы ар түрдүү жана көп багыттуу. Анткени, тигил же бул акын каршысындагыга карата турмуштун түрдүү жагын камтып ырдап, өзүнүн жөндөмдүүлүгүн, чечендигин жана ырга дааналыгын көрсөтүүгө тийиш. Ким көп билсе, ким таамай айтса, беттешкенин оңтойсуз абалга калтырса, ошол акын жеңишке жетишмекчи. Ошон үчүн түрдүү ыкты, түрдүү жолду колдонуу керек. Мисал үчүн Токтогулдун айтыштарына кайрылсак, анын ушул темадагы чыгармалары турмуштун түрдүү жагын камтыганын даана байкайбыз. Нуска берүү, үйрөтүү багытындагы айтыштар, буларга Барпы менен жолугушкандагы айтышы, Алымкул менен алгачкы айтышы кирет. Жөн гана элдин көңүлүн ачуу максатында юмордук мүнөздөгү айтыштары, ага Эшмамбет экөөнүн айтышы мисал болот. Коомдук маселени көтөрүп, аны мазмунуна камтыган айтыштар да бар. Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет, Найманбай менен айтышы ушундай түрлөрдөн.

Айтыш – өзүнчө чоң тема. Демек, айтыштын өзгөчөлүгү, анын мазмуну жөнүндөгү маселе өзүнчө изилдөөнү талап кылат. Ошон үчүн Токтогулдун айтыш традициясынан кандай пайдалангандыгын такташ үчүн анын Найманбай менен болгон айтышына кыскача экскурс жасап көрөлү. Токтогул Сибирге айдалып барып келгенден кийин аны ак жеринен каматкан Керимбай болуш энесине аш бермекчи болот. Ошондо Найманбай ырдап калат. Мурунтан кекти сактап жүргөн Токтогул ага карата мындай жоопту кайтарат:

Кара суунун кемеси,
Эртең эмес, бүрсүгүн
Керимбай, Аалы энеси –
Алтынайдын кеңеши.
Булар элдин баарын чогулткан
Элирген доңуз эмеспи!
Азыр булар калкты билип сереңдер,
Капысынан бир тийсе,
Акыры катынын алат кедейлер.

Жетеси жок жамандар,
Жергемди билип сереңдер.
Жетилип калса бир күнү,
Жерин алат кедейлер (2, 30).

Токтогул бул ырын калың элдин алдында, манаптардан тайманбай ырдады. Акындын ушул ырынан эки жагдайды баамдап билүүгө болот. Биринчиден, манаптар аш берүү үчүн элге чыгым салып, аларды кыйнап жатат. «Кеңеш» деген сөз ушуну билдирип турат. Манаптардын «кеңеш» курганы – элге чыгым салганы экени түшүнүктүү. Экинчиден, Токтогул болочокту болжоп айтса да, аны өзүнүн дааналыгы менен чындыкка негиздеп айтты. Эзүүчү таптын бийлиги жүрүп турган мезгилде мындай революциялык духтагы сөздү кандай адам бетме-бет айтмакчы! Муну революциядан кабары бар, келечекти даана билген даанышман адам гана айтары түшүнүктүү. Манаптардын ашка камынып жатканын жар салып ырдаган Найманбай алардын айылынын үстүндө Токтогулдун тигиндей ачуу сөзүн угуп, анын көңүлүн жайлоо максатында кайрадан мындай деп ырдайт.

О, Токтогул, убайымды жойсоңчу,
О, убара болуп кыйналбай,
Ушул сөздү койсоңчу.
Капаңды эми жойсоңчу,
Калкыңды аман көргөн соң,
Токо, какшыгыңды койсоңчу!
Ажал жетип, күн бүтсө,
Адамзат төргө өтөбү?
Алсыраган Токтогул,
Алың буга жетеби? (2, 30).

Эгер биринчи беттешкенде Токтогул менен Найманбай бир-бирин кордоого чейин барышса, бул жолку айтышта андай аракетти көрбөйбүз. Мында Найманбай Токтогулдун көңүлүн жубаткан мааниде ырдаган. Анын ырынан «бийлик колунда турган манаптарга алың жетпейт, эми тынч эле жүргөнүң жакшы» деген маани билинип турат.

Токтогул – эл кишиси. Ал элди алга карай сүрөгөн, бай-манаптарга каршы күрөшкө чакырган, алдыңкы катарда жүргөн ойчул адам. Ошон үчүн акын алдына койгон максатын, дагы айкын баяндоону көздөйт. Ал Найманбайга мындай дейт:

Карап жатып өлгүчө,
Кармашып өтөт эр киши.

Жатып бекер өлгүчө,
Жармашып өтөт эр киши.
Кол куушуруп кордукка
Кимдин келет өлгүсү?
Жатып өлбөй, душманын
Атып өлөт эр киши.
Басташкандын канына
Батып өлөт эр киши.
Наалыш кылып арыз айтуу,
Найманбай, Начардыктын белгиси (2, 31).

Бул кандай күчтүү, кандай курч айтылган ыр! Токтогул өзүнүн дааналыгы менен жоопту терең мааниде кайтарды. Мында ырына коомдук маселени камтып, күрөш улантыла берерин өтө так айтты. Ошентип, акын традициялык айтышты чеберчилик менен пайдаланып, өз оюн элестүү, ары терең баяндады.

Токтогул – ырларынын көркөм каражаттарын, мотивдерин кыргыздын оозеки чыгармачылыгынын тунук булагынан сузуп алып, аны жылмалап иштеп чыгып, кайра элге тартуулаганы. Акындын Найманбай менен болгон айтышындагы айрым мотивдерди кыргыздын оозеки чыгармачылыгынан жолуктурабыз. Элдик поэзияда мындай ыр жолдору бар:

Айтышкан сөздөн жанабы
Акылы бар эр киши?
Бет алышкан душманын
Ар кимдин келет жеңгиси¹.

Бул ыр Токтогулдун ыры менен сөзмө-сөз төп келбейт, бирок маани жагынан окшоп кетет. Бирок элдин көркөм ойлоосу, алар тарабынан айтылган идеялар бар. Анын өзү бир нече мезгил бою эл арасында айтылып, акыры тиги же бул кишинин кулагына үйүр, жадысына жат болуп калат. Чындыгында оозеки чыгармачылыктын бардык жанры өзүнүн чыгуу тарыхында көркөм ойлоонун белгилүү тибби менен байланышкан эмеспи. Төкмө акындардын көркөм ойлоосу жөнүндө да ушуну айтууга болот. Анткени оозеки чыгармачылыктын сактоочулар да, аны эл арасына таратуучулар да – ошо төкмө акындар. Демек, акындардын көркөм ойлоосу да эл чыгармачылыгы менен тыгыз байланыштуу. Чындыгында Токтогул эл арасында айтылып жүргөн кулагына тааныш ырларды, үзүндүлөрдү же мотивдерди, айрым сөздөрдү билгичтик менен өзүнүн чыгармачылыгына

¹ Кыргыз эл ырлары, Фрунзе. «Илим», 1967, 181-бет.

пайдаланып, ал аркылуу поэтикалык оюн туюндурган. Мисалы: «Жатып өлгүчө, атып өл»¹ деген эл макалы бар. Токтогул ушул макалды ырга айландырган:

Жатып өлбөй, душманын
Атып өлөт эр киши.

Токтогул элдик макалды чыгармачылыгына сөз ачкычы катарында эмес, өз оюн күчтөнтүп берүү үчүн, андан социалдык маанидеги жыйынтыктуу оюн туюндуруш үчүн колдонду. «Токтогулдун ырлары жай ырчыныкындай эмес, анын ырынын ичинде терең маани, толкундуу умтулуштар сезилет. Анын чыгарган музыкасында кадимки катуу падышанын заманын көз алдыга элестете турган кайгылуулары да бар жана келечеги ишенимдүү чынчыл романтикалуу болуп көрүнөт. Биз Токтогул жөнүндө ушундай түшүнсөк каталашкан болбойбуз»². Республикабыздын эл акыны, академик А.Токомбаев улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктү туура байкап, ага туура аныктама берген. Токтогул даана акын, сөз өнөрүнүн таасын чебери болуу менен өзүнүн поэзиясынын булагын эл турмушунан алып, ал аркылуу эмгекчилердин мүдөөлөрүн чагылдырууну көздөгөн болучу. Ошон үчүн анын чыгармалары идеялык, эстетикалык жагынан жогорку бийиктикте турат. Найманбай менен болгон айтыш ырынан Токтогулдун келечекти көрөгөчтүк менен белгилеп айтканы, толкундуу умтулуштары айкын көрүнөт. Акын ошол кездеги учурду, көз алдыда жүрүп жаткан окуяларды, бай-манаптардын эмгекчилерге салган оор түйшүктөрүн өзүнүн курч ыры менен ачык түшүндүрдү, андай теңсиздикке нааразы экенин билдирди. Ошону менен катар Токтогул ушул ыры аркылуу душмандан эч тайманбас эр киши экенин көп эл катышкан жыйында көрсөттү. Чындыкты тайманбай бетке айтуу менен эзүүчүлөргө – душмандарга каршы көрсөткөн эрдиги үчүн эл улуу акын Токтогулду жогору баалап, аны аябай урматтаган жана өздөрүнүн акылманы катары эсептешкен.

Жазуучу бир тема боюнча чыгарманы жазыш үчүн эл аралап, өзүнө керектүү материалдарды топтойт, турмушту өздөштүрөт, үйрөнөт. Ал ошону менен катар элден сөз берметтерин терип алууга аракет кылат. Ал эми сөз берметтеринин уюгу, анын бай казынасы оозеки чыгармачылыкта эмеспи, анткени фольклор коллектив тарабынан жаралган, эл тарабынан экчелип, кылдат тазаланып келген нукура алтын. Ушул акыл-ой мурастарын баалабаган, андан даам сызбаган сөз чебери

¹ Кыргыз элинин макал жана ылакаптары. Фрунзе, 1955, 28-бет.

² А. Токомбаев (Балка), «Кызыл Кыргызстан», 1937, 14 - июнь.

жоктур. Кээде бирөөлөр начар ыр жаратып койсо, аны ошол акындын өзүнөн көрбөй, жалааны фольклорго жаба салуучулар да бар. Андай пикирдегилерге кошулууга болбойт. М. И. Калинин традициянын зор мааниси бар экендигин көп жолу белгилеп көрсөткөн. Ал эң жөндөмдүү акындар, эң таланттуу композиторлор качан гана чыгармачылыгы менен байланышканда, качан гана алар анын булактарына кайрылганда генийлерден болгонун ансыз гениалдуу адам жок¹ экенин эскерткен. Чындыгында Токтогулдун улуу акын даражасына жетишине талантынын өсүшүнө кыргыз элинин акыл - ой мурасы зор роль ойноду.

Токтогул өзүнүн чыгармаларына жалаң гана лирикалык түрлөрдүн айрымдарын гана пайдаланбастан, ири көлөмдөгү эпикалык дастандардын мотивдерине, көркөм сөз каражаттарына да кайрылган.

Традициялык түрдүн кайсынысы болбосун, ал кыска мезгилдин ичинде жаралган туунду же бир кылымдын азыгы эмес. Оозеки чыгармачылыктын кайсы гана түрүн албайлы, анын өзү кылымдар бою түзүлүп, кыйла замандардан бери жашоосун улантуу менен улам жылмаланып иштелип, кыйла өткөөлдөрдөн өтүп келе жаткан акыл-ой мурасынын калыптанган көркөм формасы. Андай калыптанган түрлөргө кыргыз элинин кичине көлөмдөгү табышмактары менен макал-ылакаптары, лирикалык ырлары менен монументалдуу «Манас» эпосу да кирет. Токтогул кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгынын бардык түрүн мыкты өздөштүрүп, алардан таалим алуу менен, айрымдарын чыгармачылык менен пайдаланган, чебер иштеп чыккан. Ал элдин сөз берметтеринен өзүнүн поэзиясына өтө кылдат пайдалана билген. «Курманбек», «Жаныш-Байыш», «Саринжи-Бөкөй», «Кожожаш», «Нарыккан», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан» өндүү кенже эпосторду таасын айта турган. Акынды көрүп-билип жүргөн замандаштары: «Токтогул «Манас» эпосун чоң манасчылардан кем айтчу эмес» деп, аңыз менен кеп кылышат. Ошон үчүн Токтогул өзүнүн поэзиясына эпикалык дастандардын мотивдеринен, образдарынан, көркөм сөз каражаттарынан пайдаланганын көрөбүз.

Токтогул – сөздүн маанисине өзгөчө көңүл бурган таасын акын. Ошон үчүн ал сөздү устаттык менен пайдаланган. Өзүнүн башынан өткөргөн кайгылуу окуяны же кайгылуу учурду туюндуруш үчүн эпикалык дастандын ушул маанидеги ыр жолун чыгармасына деталь катары пайдаланса, ал эми каармандыкты жана баатырдыкты баяндаш үчүн ага мазмундаш мотивден ыр тизмегине киргизгенин көрөбүз. Мисал үчүн «Курманбек» эпосундагы бир учурга кайрылалы.

¹ М. И. Калинин О литературе, 1949, стр. 194.

Курманбек баатыр атасынан Телтору атты сурап келиш үчүн кырк жигитине мындай дейт:

Күмүш саат колунда,
Бурап келгин, кырк жигит.
Күлүк атын атамдан
Сурап келгин, кырк жигит.
Алтын саат колунда,
Бурап келгин, кырк жигит.
Арыбас, талбас тулпарды
Сурап келгин кырк жигит¹...

«Курманбек» эпосуна «алтын саат» менен «күмүш саат» кийинки мезгилде кирген кошмо болсо да, эл арасына тарап кеткен деталь. Мына ушул деталды Токтогул кандайча пайдаланганын төмөнкү мисалдан байкоого болот. Ал мындай дейт.

Алтын саат бурама,
Азапты менден сураба.
«Айнегиң кетти» дегенге
Алсырап бошоп турам а.
Күмүштөн саат бурама,
Күйүттү менден сураба.
«Күкүгүң кетти» дегенге
Күчүмдөн тайып турам а. (1, 156–157)..

Курманбек өзүнүн сөзүн калмактар курчап, коркунучтуу абалда турганда айткан. Ал эми Токтогул болсо жогорку ырын Сибирден келгенде, жалгыз уулу Топчубайдын дүйнөдөн кайтканын угуп, катуу кайгыга батып турганда ырдады. Эки мисалда ырлар бир-бирин сөзмө-сөз кайталабаганы менен, экөөнүн ортосунда ой жүгүртүү жагынан да, маани жагынан да байланыш бар экендиги сезилип турат. Токтогул «Курманбек» дастанын дайыма айтып жүргөндүктөн, анын айрым ыр жолун өз оюн дагы кеңитип бериш үчүн пайдаланганы түшүнүктүү. Жогорку мисал ушул ойду ырастап турат.

Эпосто айрым фразеологиялык туюнтмалар башкы каармандын – баатырдын катуу кыйналганын, аябай түйшүк тартканын, арыганын чагылдыруу үчүн колдонулары белгилүү. Мисалы, Көкөтөйдүн ашында Эр Төштүктү балбанга түшүрүүгө сунуш кылганда, ал мындай дейт:

Жер астына түшкөнүм
Алты жылча болду эле.

¹ Курманбек. Айткан К. Акыев. Фрунзе, 1957, 84-бет.

Жер үстүнө чыкканым
Алты күн араң болду эле.
Менин каным калды бир кашык,
Этим калды көк жашык!¹

Ушундай мотивдеги, ушундай мазмундагы ыр Токтогулдун чыгармачылыгынан да кездешет. Эгер Эр Төштүк жети баштуу желмогуздун – элдин душманынын кыянаттыгы менен жер астына түшүп, көп кыйноолорду көрүп, эчен азаптарды тартып, бардык кыйынчылыкты жеңип акыры эли-журтуна, өз үйүнө келсе, Токтогул да байманаптардын каршылыгы менен ак жеринен айдалып кетип, алыскы Сибирде эчен кордукту баштан өткөрүп, кымбаты кыргыз элине келип кошулат. Мына ушул учурду акын мындайча сүрөттөйт:

Айдалып, элден адашып,
Ал кетип, этим көк жашык.
Караңгы тамга камалып,
Каным калды бир кашык (1, 108).

Ошентип, Токтогулдун «эти көк жашык, каны бир кашык» калганын окуйбуз. Акын бул ырды кокусунан гана ырдабаган, мунун өзүндө кандайдыр себеп бар. Токтогул – эпикалык дастандарды көп айткан. Анын өзү ага таасир этпей койгон эмес. «Эр Төштүк» эпосунун башкы каарманы Төштүктүн жер астына түшүп, азапты аябай тартканын, «эти көк жашык» болуп, «каны бир кашык калганын» Токтогул элден көп жолу уккан, өзү дагы айткан. Акын баштан өткөргөн оор жана кайгылуу окуясын мына ошол эпостогу баяндоого салыштырып, ал аркылуу өзүнүн ичтеги мунун, жүрөктөгү черин даана туюндурууну көздөгөн. Токтогулдун андай аракети жогорку ырынан ачык байкалып турат. Ал Эр Төштүктүн айткан сөзү – ыр түрмөгү кандай болсо, ошо бойдон алган эмес. Акын өз оюн кеңитип, ары элестүү чагылдырууга тийиш эле. Ошон үчүн эпостогу туруктуу туюнтманы өзгөртүү менен пайдаланды. Маани жагынан тутумдашкан композициясы чың ырды түздү. Токтогул өз башынан өткөргөн окуялар, анын себептери реалисттик менен сүрөттөлгөн. Традицияны чыгармачылык менен пайдалануу гана акындын поэтикалык оюн тактыкта берүүгө шарт түзгөн, жогорку мисал ошону көрсөтүп турат.

Баатырдык эпостордо душмандардын көптүгүн билдирүү үчүн айрым санды туюндурган ыр түрмөктөрү колдонулуп, ошолорго каршы тайманбай аттанган баатырдын эрдиги даңазаланары белгилүү. Токтогул өзүнүн башынан өткөргөн окуясын баяндоо үчүн

¹ «Эр Төштүк», айтуучу – С. Каралаев. Фрунзе, 1969, 34-бет.

кээде эпикалык сүрөттөмөнү пайдаланат. Бирок акын андай эпикалык баяндоодо баатырдык сыпатты же көрсөткөн эрдикти эмес, өзүнүн кыйын күндө жүргөнүн, ошо кездеги бийликтин адилетсиздигин терең козгогон лирика менен берген:

Кырк миң солдат, мен жалгыз,
Кыжылдайт, тилин билбедим.
Кыргыз калкым барындай
Кыялданып жүрбөдүм.
Отуз миң солдат, мен жалгыз,
Он ооз тилин билбедим.
Омбудагы түрмөнүн
Ортосунда зилдедим. (1,107 - 108).

Баатырдык эпостордо душмандардын көптүгүн билдирүү үчүн айрым сан атоочтор туруктуу эпитеттер катары колдонулуп, ал аркылуу оң каармандардын эрдигин даңазалары белгилүү. Жогорку мисалдардагы колдонулган сандык туюнтмалар баатырдык эпосторго мүнөздүү мотивдер. Мындагы «солдат» деген сөздү «калмак» деген сөзгө алмаштырып айтсак, «кырк миң калмак, отуз миң калмак» делип, кыргыз элине тынчтык бербеген калмактарды белгилеп, ошону менен катар аларга каршы аттанган баатырдын образын элестетип калар эле. Токтогул баатырдык эпостордо мурунтан айтылып келген «калмак» деген сөздү кыргыз элине ошол кезде кире баштаган жаңы түшүнүк менен алмаштырып, ал аркылуу өзүнүн башына түшкөн кыйын күндү, оор учурду түшүндүргөн. Акын баатырдык дастанга мүнөздүү мотивди өзүнүн кайгылуу турмушун баяндоо үчүн гиперболалык сүрөттөө менен чагылдырды. Анткени кырк миң солдат же отуз миң солдаттын баары жалгыз Токтогулду тегеректеп калбасы түшүнүктүү. Албетте Токтогул менен кошо көп туткундар болду, көп солдаттар курчап айдады дечи. Мына ошол жалпы көрүнүштү Токтогул өзүнүн жеке башынан өткөргөн окуя катары ички сезимин билдирүү үчүн баяндап, ал аркылуу поэтикалык оюн туюндурган.

Токтогул социалдык-турмуштук жана баатырдык эпикалык поэмалардын баарын дээрлик дайыма аткарып жүргөндүктөн, өзүнүн чыгармачылыгына алардын айрым ыр жолдорун, мотивдерин абдан көп колдонгон, анын төмөнкүдөй мисалдар далилдеп турат. Биз анын чыгармаларынан «Курманбек менен Аккандай ...кыяматтык дос эле» деген ырды окуйбуз. Бул ыр жолу толук айтылбаса да, «Курманбек» эпосунда бар экени белгилүү. «Алты күн Токоң ырдаса, Аккуладай таң ашкан», дагы башка ырында: «Тайбуурулдай таң ашкан» деген салыштыруулар кездешет.

Эгер акын эпикалык дастандар менен тааныш болбосо, анда бул сыяктуу образдарды колдонбос эле. Мына ушунун өзү Токтогулдун поэзиясы кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы менен тыгыз байланыштуу экенин, ата-бабалардын акыл-ой мурасынан анын сонун традицияларынан ар тараптан кеңири пайдаланганын ачык көрсөтүп турат.

Акын жомоктогу айрым фразеологиялык түрмөктөрдү да кайсы бир ырларына чыгармачылык менен эң чебер пайдаланган. Жомокто алтымыш же жетимиш кулач арканды (кээде «кез» деп да айтылат) зынданга салып, анда жаткан адамды бошотуп алганы жөнүндө маалымат берилет. Айрым дастандарда да кездешет. Ушул өңдүү фразеологиялык түрмөктү Токтогулдун кайсы бир ырларынан учуратабыз. Ой ачык болсун үчүн мисал келтирип көрөлү, ал «Эзилдим шумдук заманда» деген ырында башынан өткөргөн оор окуяны, кайгылуу учурду мындайча сүрөттөйт.

Алтымыш кулач сым аркан,
Айдалымдан байлатып,
Айнектей көзүм жайнатып,
Ай тийбеген туюкта,
Алтындуу үңкүр кудукта,
Айбалтаны көтөрүп
Алтын кен казып турганда,
Аяктай таштар куланып,
Ар ким өлдү зынданда
Аманат жанды калкалап.
Асырап жүрдүм мындан да.

Жетимиш кулач сым аркан
Желкеме бекем байлатып,
Жетимдей көзүм жайнатып,
Жер жарыгы туюкта
Жез кенин казып турганда,
Жер жарылып, жар көчүп,
Ар ким өлдү зынданда,
Жеткен ажал жок экен,
Аман келдим мындан да (1, 184 -185).

Токтогул бул жерде «алтымыш кулач, жетимиш кулач сым аркан» деген түрмөктөр менен катар «зындан» деген сөздү ырына уйкаштыруу үчүн колдонгон эмес. Бул деталдар ойду элестүү берүүдө өзүнчө мааниге ээ. Адатта жогорку фразеологиялык түрмөктөр жомокто

каардуу хандын башкы каарманга жасаган ырайымсыз мамилесин, катаалдыгын элестетүү милдетин аткарат. Токтогулдун ак жеринен алыска айдалышы көргөн оор жана кайгылуу турмушу жомоктогу окуялардан ашып түшпөсө, андан кем калган эмес. Акын өзүнүн поэтикалык оюн ушундай мааниде күчтүү сезим менен баяндаган. Ал бир ырын «Жети кез коргон пайдубал чарбагын кошуп ырдайын» деп баштап, дале ичтеги кайгысын терең козгоп сүрөттөйт. Демек, Токтогул оозеки чыгармачылыктын кайсы түрүнө кайрылбасын, кайсы мотивин ырына киргизбесин, аны чыгармачылык менен новатор катары пайдалана билген. Анын улуулугу, ырынын баалуулугу мына ушунда.

Токтогулдун ырдоо ыкмалары, угуучулардын алдында өзүн кандай кармаганы, көпчүлүктү ыр жана башка өнөр менен өзүнө тартып алганы жөнүндө акындын замандаштары, аны көргөн-билген кишилер аңыз менен сөз кылат. Күлүк ат тер чыкканда кызыгандай, Токтогулдун чыгармачылык эргүүсү бара-бара чыңалып, ыр жамгырдай нөшөрлөп төгүлүп, төкмөлүк жагдай улам күчүнө ала турган. Ансыз көпчүлүктү өзүнө тартып ала алмак эмес. Бул дагы традицияны уланткандык, аны өнүктүргөндүк. Бирок акын оозуна келген сөздү ырына киргизе берген эмес, сүйлөө речинен сөз каймактарын калпып алып, эң негиздүүлөрүн берүүгө аракет жасаган.

Ошон үчүн акындын чыгармаларынан жаркыраган поэтикалык дүйнөнүн ачык картинасын көз алдыга элестетебиз.

Акындык поэзиядагы бир нерсени көңүлгө алган жакшы. Төкмө акын десе эле, алдын ала даярданбай туруп ырдагандыктан, алар логикалык ой жүгүртпөй, сөз тизмегин системасыз курат деген пикирдегилер бар. Чындыгында андай эмес. Акындык поэзиянын тажрыйбасында көркөм ойлоо процесси образды түзүү, ырдын уйкашын, так келтирүү жагдайы менен тыгыз байланышта болот. «Думать стихами» для Пушкина, – деп жазат З. Паперный, – означало – думать словами, которые свободно, просто и легко выстраиваются в ровные, стройные ширенги и связываются созвучиями»¹. Окумуштуунун бул айтканына толук кошулууга болот, анткени ырдын материалы – сөз, ансыз ойду берүүгө мүмкүн эмес. З. Паперный бул пикирди жазуучу акын Пушкинге карата айтса да, аны төкмө ырчы Токтогулдун поэзиясына баа берүүдө колдонсо, туура болот деп ойлойбуз. Анткени, Токтогулдун поэзиясы бүт турпаты боюнча традициялуу ык төкмөлүк менен түзүлгөндүктөн, алдынала даярдык көрүлбөй, ооз

¹ З. Паперный. О мастерстве Маяковского. М., 1957, стр 354.

ачкандан эле куюлушкан, төп уйкашкан ырлар жаратылса да, ар бир сөз, ар бир ыр жолу жипке тизген берметтей тизмектешип келгенин көрөбүз. Эгер акын логикалык ой жүгүртпөсө, чыгарманын көркөмдүк жагына кам көрбөсө, анда бул сыяктуу сөздөрү курч, уйкаштары так, мааниси терең ырларды түзө албас эле. Токтогул традициялуу салт – импровизациялык ыкманы колдонсо да, ар бир сөзгө, ар бир образга өтө сак, эң чебер мамиле жасаган болучу. Акын көз менен көргөндөрүн, кулак менен уккандарын укмуштай тунук, эсинен бүт камтуу аркылуу эне сүтү менен кошо оозанган традициялуу төкмөлүк ык аркылуу гана өтө тездикте биринен соң экинчи ыр түрмөктөрүн түзүү мүмкүндүгүнө жетишкен. Мына ошондой тынымсыз эмгектенүү натыйжасында гана идеясы терең, көркөмдүгү жогору турган курч ырларды жаратты. Демек, Токтогул ыр жөнүндө ойлогондо, анын негизи – чыгарманын куруучу материалы болуп саналган тилге көңүл бурган, тактап айтканда образдуу сөз жөнүндө ойлогон, ага камкордук көргөн. Мунун өзү А. С. Пушкин менен формалдуу түрдө салыштыргандык эмес, чыгармачылык процессиндеги ар бир таланттын, сөз чеберлеринин өздөрүнүн поэтикалык чыгармаларына жасаган камкордугу, жооптуулукту сезгендигине байланыштуу көрүнүш.

Чыгарманы жаратуучу таланттуу адамдар кат-сабатсыз болуп, ырларын импровизатордук ык менен түзсө, аны кругозору тайкы акын катары эсептеп, аларга бир жактуу карагандар жок эмес, бар. Мындай пикирдегилер катуу жаңылышат, анткени импровизатор акындардагы өз доорунун алдыңкы адамдары. Токтогул – кыргыз элинин прогрессивдүү сонун традицияларынын үлгүсүнөн үйрөнгөн, аны өнүктүргөн ойчул акын. Ал кыргыз эмгекчилеринин таламын жактап чыгуу менен, алардын мүдөөлөрүн баяндаган көркөм ырларды түздү. Ошон үчүн Токтогул жөнүндө сөз болгондо, аны кыргыз маданияты менен тарыхын алыстан даана көрсөтүүчү биринчи чоңдуктагы жаркырак жылдыз деп тартынбай айтабыз. Акын: «Мектепке атам берген жок, мааниге тилим келген жок» деп арман кылса дагы, өзүнүн тубаса жаратылышында эрудициясы күчтүү, акылы мол сапатка ээ болгон. Токтогул улуу акын даражасына күчтүү таланты менен жетишкен. Ал эми А. П. Чехов: «...талант дегенибиз тынымсыз кажардуу эмгек»¹ – деп, өтө так жана образдуу туюнтма менен белгилеп көрсөткөн. Укмуштуудай ишке жөндөмдүүлүгү, талыкпас ишкерлиги, кажардуу эмгеги акынды ушунча бийиктикке көтөрдү. Кыргыз элинин акыл-ой байлыгынан, сонун традицияларынан өз чыгармаларына ар тараптан пайдаланышы ушул пикирди ырастай алат.

Поэзия дегенибиз – сөздүн кооздугу. Кооздук, көркөмдүк сапаттан ажыраган ыр адамдын сезимин козгой алмак түгүл, кайра иренжитет. Чыныгы таланттуу акындар ушул жагын сезбей койгон эмес. Ошон үчүн ырды жаратууда сөзгө айрыкча көңүл бурулат. Ушул жагынан алып караганда Токтогулдун чыгармачылыгы – өзүнчө көк кашка тунук мөлтүр булак. Биз ошо мөлтүр булактан татуу менен чаңкаганды кандырып, андан эң сонун ыракатты алабыз. Акындын ырларынан эң асыл сапаттардын бири – адамгерчиликти үйрөнөбүз. Мекенди, элди терең, сүйүү ыйык сезимди көрөбүз, аны үлгү катары алабыз. Мындай асыл нерселерди Токтогул элден, кыргыздардын сонун традицияларынан өздөштүрүп алып, аны кайра элине тартуулаган.

Жогору жакта Токтогул ыр жөнүндө ойлогондо сөзгө чебер мамиле жасарын, тактап айтканда тилге өзгөчө көңүл бурарын жалпы жонунан кыскача эскертип кеттик. Бирок учкай айтылган пикирден акындын тилге карата жасаган мамилеси ачылмак эмес. Акындын чыгармаларына талдоо жүргүзүп, андагы көркөм сөз каражаттарына, фразеологиялык түрмөктөргө жана лексикалык сөз запастарына кыскача токтолгондо гана алдыга койгон милдет тийиштүү даражада чечилмекчи.

Тил – океан. Андан пайдалануу тиги же бул акындын сөз запасын, тил байлыгын – лексикалык кандай деңгээлде билгенине байланыштуу болот. Тилде жаман сөз жок. Колдоно билсе, жөнөкөй сөз да поэтикалык тилдин ролун аткара берет. Ошентип, ыр – адамдар сүйлөгөн сөздөрдөн эле түзүлөт. Бирок ырда ритм, уйкаш жана муундун бирдей өлчөмү болуу керек. Эгер жазуучу акын чыгармасын эчен электен өткөрүп, акыры белгилүү сөздү гана пайдаланса, төкмө ырчыларда иш башка. Импровизациялык ыкманы колдонгон акындар ооз ачканда ыр куюлуп, уйкаш кадимкидей төп келип, обонго карай муун өлчөмү бирдей сакталуу менен, эмне жөнүндө баяндоону кааласа, аны ошол эле замат угуучуларга бүт жеткирүүгө тийиш. Ал үчүн поэзияга коюлуучу талап закон ченемдүүлүктө сакталып, сөздөрү элестүү, ары курч болуу керек, ансыз поэзия адамдын ички сезимин козгой албайт. К. Маркс, Ф. Энгельс, В. И. Ленин тилдин мааниси жөнүндө көп жолу айтканы белгилүү. «Тил – адам баласынын өз ара катышынын маанилүү куралы болуп саналат»¹ – дейт В. И. Ленин. Улуу жол башчынын бул айтканы сөз чеберлеринин чыгармачылыгын талдоодо туура багыт берет, анткени акындын ою тил аркылуу баяндалып, тил аркылуу жүзөгө ашат эмеспи. Тилдин каражаттары

менен угуучуларга өз пикирин гана түшүндүрбөстөн, алардын сезимине таасир этет, элестетет, толкундоого түртөт, түрдүү ойлорду жүгүртүүгө, ал аркылуу сүйүүгө же жек көрүүгө чейин делебени козгойт. Сөздүн күчү менен гана угуучулардын сезимин ээлеп алып, аларды өз фантазиясына ишендирүүгө, белгилүү идеалдын жакшы жөрөлгөлөрүнөн үлгү алууга карай ээрчитүүгө тийиш. Мына ошондо гана сөз чебери өз максатына жетишмекчи. «Тилдин түзүлүшү дегенибиз бул жалпы элдик узакка созулган сонун чыгармачылык»¹. Токтогулдун тили – кыргыз эли кылымдар бою түзгөн сөз байлыгынан, сүйлөө речинин булагынан сузуп алынган эркин тил. Акын жасалмалуу тилди жаратууну ойлогон эмес, кайра кыргыздардын эркин сүйлөгөн тилинин өнүгүшүн каалаган болучу.

Улуттук тил – бул улуттук маданияттын формасы. Кыргыз тили да кыргыз элинин акыл-ой байлыгын, коомдук турмуштагы ар кандай түшүнүктөрдү чагылдырып келген. «Язык, – дейт Б. В. Тимошевский, – является в первую очередь носителем национальной формы и отражает национальное своеобразие»². Кыргыз тилинде дүйнөгө белгилүү «Манас» трилогиясы түзүлдү. Улуу акын Токтогул элдик чыгармачылыктын улуттук формасынын негизи болгон кыргыз тили аркылуу терең, идеялуу, көркөм ырларды жаратты. Бирок акындын чыгармаларынын тематикасы тар рамкада болгон эмес. Акын кыргыз тилинде ырдаса да, Россиянын кең аймагындагы бардык улуттардын маанайын баяндап, мүдөөлөрүн жактап ырдады. Токтогулдун ири табылгасы – кыргыздын акындык поэзиясынын тарыхында биринчи болуп интернационалдык идеяны, эл достугун, тактап айтканда туткундагы ар улуттун өкүлүнүн мүдөөлөрүн чыгармаларында чагылдыргандыгы. Ошентип анын дүйнөнү кабыл алуусу мурдагы жана өз тушундагы акындар менен салыштырганда, өзгөчө айырмаланып турат. Мурдагы акындарга караганда акындык поэзиянын темасына киргизген жаңылыктары да новатордук болуп саналат.

Токтогул акындык поэзияда новатор катары ири табылгалар менен көрүнсө да, ал мурунтан келе жаткан сонун традициялардан баш тарткан эмес, кайра анын бай тажрыйбасына таянып, чыгармачылыгын өнүктүрүү менен көркөмдүктүн эң бийик деңгээлине көтөрүлдү. Элдин оозеки чыгармачылыгына таандык көркөм каражаттар менен катар түрдүү стилистикалык фигураларды көп колдонгонун байкайбыз. Токтогулдун чыгармачылыгындагы көп кездешкен сөз

¹ А. В. Чичерин. Идеи и стиль. М., СП. 1968, стр. 67.

² Б. В. Тимошевский. Стих и язык. М., 1959, стр. 348.

каражаттары – аллитерация, ассонанс ж. б. толуп жаткан фигуралар. Акындын поэзиясына мүнөздүү жакшы көрүнүштөрдүн бири – сөзүнүн тактыгы, оюнун ачыктыгы, эмоциялуулугу.

Чыгарманын куруучу материалы тил экени жөнүндө окумуштуулар көп жолу айтканы белгилүү. Бирок тилге карата болгон жөндөмдүүлүк бардык сөз чеберлеринде бирдей деңгээлде эмес, анын өзү табигый нерсе. Орустун улуу акыны А. С. Пушкин өзүнүн мол мурасында 21 миңге жакын сөздү пайдалангандыгын айрым окумуштуулар эске салат. Токтогул төкмө акын, анын үстүнө чыгармалары бизге толук келип жеткен жок. Ошон үчүн «Токтогулдун сөз запасы мындай болгон» деп кесе айтуу мүмкүн эмес. Ал эми анын колдо бар адабий мурастарын изилдөө аркылуу жалпы жонунан мындай пикирди айтууга болот: Токтогул кыргыздын сүйлөө речиндеги сөздөрдү жакшы өздөштүргөн, аларды ырларына толук пайдаланууга талыкпай аракеттенип, ал оюн жүзөгө ашыра билген, анткени анын «аңдыганы» сөз болгон. Акындын мурасы ушул ойду ырастайт.

Лексика дегенибиз – бул тилдеги сөздөрдүн жыйындысы, анын сөздүк курамы. Токтогул – кыргыз тилиндеги сөздөрдү мыкты өздөштүрүү менен катар аны ырларында чебер колдоно билген. Акындын сөздүк запасынан үй-бүлөлүк жана коомдук, турмуштук жана жаратылыш, дагы башка түшүнүктөрдү туюндурган сөздөрдү кездештиребиз. Токтогулдун ырларын окуганда: үй-бүлөлүк (апа, алган жар, бир тууган, бала, ага-ини ж. б.), коомдук (эл, падыша, бай-манап, палицей ж. б.) жер жана суунун аттары (Кетмен-Төбө, жайлоо, кыштоо, Ийри-Суу ж. б.), шаардын аттары (Анжыян, Наманган, Иркутск ж. б.), мал чарбачылыгы (жылкы, кой, эчки ж. б.), илбесиндер - кайберендер (аркар-кулжа, бугу, улар, куулар, калтар, карышкыр, сүлөөсүн ж. б.), канаттуулар (бүркүт, жагалмай, кыргый, шумкар, карчыга, ителги, күкүк, булбул, бөктөргө ж. б.), диний түшүнүктөгү (эшен-калпа, кожо-молдо, орозо, намаз, бейиш, тозок, зекет, үшүр, тумар, жаназа, доорон ж. б.) өңдүү сөздөр жана айрым диалектилер учурайт. Акын ушундай көп маанини камтыган сөздөр аркылуу кыргыз элинин турмушун, үрп-адатын, алардын ой-санаасын, мүдөөлөрүн, диний ишенимдерин, анын өкүлдөрүнүн алдамчылыгын чагылдырууну көздөгөн. Токтогул кыргыз тилинин лексикасынын кайсы темасына кайрылбасын, аны традициялык мотивде, ага тыгыз байланышта пайдаланган. Ошон үчүн акындын тили элге түшүнүктүү, бүт угуучуларга жеткиликтүү. Ал кыргыз тилинин лексикалык сөз байлыктарын ырларына колдонууда негизги куруучу болуп эсептелген

элдик поэзияга таандык стилистикалык ыктарга, фигуралык түрлөргө, фразеологиялык түрмөктөргө, көркөм каражаттарга дайыма кайрылган. Чындыгында акын ансыз поэтикалык оюн элге жеткире алмак эмес.

Стилистикалык ыктардын өң жөнөкөй түрү – кайталоолор. Кайталоону фигуранын жөнөкөй түрү деп жүрөбүз. Ошону менен катар кайталоо фигуранын эң байыркы түрлөрүнөн болуп эсептелет. Адабиятчы В. В. Сенкевич – Гудкова өзүнүн «Фольклордун алгачкы өнүгүшүндөгү импровизациянын жана традициялуулуктун элементтери»¹ деген эмгегинде кайталоону архаикалык көрүнүш катары эсептейт. Чыгарманын вариантын түзүүдөн көрө аны кайталоо жеңил болору түшүнүктүү. Кыргыздын элдик поэзиясында мына ошол өңдүү кайталоолор сакталып калган.

Окумуштуулар кайталоону негизинен үч типке бөлүп, анын бир нече түрүн белгилеп жүрүшөт. Андай кайталоолорго: аллитерация, анафора, риторикалык арноолор, антитеза, гипербола, параллелизм ж. б. ушул өңдүү ачык-айкын маанидеги каражаттар жатат. Төкмө акындар бир нерсеге угуучулардын көңүлүн буруу үчүн сөздү же сүйлөмдү атайын кайталап айтып, ага бөтөнчө түс берет. Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында элдик поэзиянын жакшы традицияларына, анын үлгүлөрүнүн бири – кайталоолордун түрлөрүнө көп кайрылган, ал аркылуу турмушту элестүү чагылдырган. Ой ачык болсун үчүн акындын алгачкы чыгармаларынын бири – «Күлүйпа, Күлжар ашык кыз» деген сүйүү темасындагы ырына кайрылып көрөлү.

Кереге таштан эл көчөт,
Кең арал дайра суу кечет.
Күлүйпа, Кулжар ашык кыз,
Кейисем дартым кимге өтөт? (1, 25).

Бул мисалдан сырткы аллитерация төрт сап ырды бириктиргенин көрүп турабыз. Ырда ошону менен катар ички аллитерация да бир. Традицияга байланыштуу да көп нерселерди байкоого болот. Үнсүз тыбыштардын улам кайталанышы – аллитерация менен айтылышы ырдын композициясын ажырагыстай бирдикте чың кармап турат. Жалаң гана ырдын композициясын чындыкта кармабастан, аллитерация аркылуу акындын айтайын деген ою реалисттик жагдайда турмушка ашканын баамдап билебиз. Токтогул аллитерациялык ыкты колдонуу менен катар алдыңкы эки жол ырда кыргыз элинин

¹ В. В. Сенкевич – Гудкова. Элементы импровизации и традиционности на ранней стадии развития фольклора. Русский фольклор. V. М., 1960, стр. 131.

өткөндөгү турмушун синтаксистик параллелизм менен сүрөттөдү. Ушундан кийин гана акын өзүнүн ички сезимин сыртка чыгарат, сүйгөнүнө жүрөк сырын билдирет. Бул өңдүү традициялык мотивдер түрк тилинде сүйлөгөн элдердин, алардын ичинде кыргыздардын ырларына кеңири тараганын белгилеп айтууга туура келет. Токтогул кыргыз элинин традициялуу поэзиясынан үлгү алгандыктан анын чыгармаларында аллитерация жана башка фольклордук мотивдер арбын кездешет:

Ак дөөбөдөн эл көчөт,
Алты арал дайра суу кечет.
Ак маңдай сулуу ашык кыз,
Азаптуу дартың кимге өтөт (1,25).

Бир жалаң анафоралык аллитерация кенен айтылган. Мындагы «Эл көчөт, дайра суу кечет, дартың кимге өтөт» деген эпифоралык уйкаштыктар ушул темадагы ырдын башка строфаларында улам кайталана берилет. Демек, ой улам жаңыланып турат. Түрк ырларын изилдөөчүлөрдүн бири И. В. Стеблева мындай дейт: «Үндөрдүн аллитерациясы негизги ойду билдирүүчү сөздөрдүн уңгуларын байланыштырат»¹. Бул пикир туура. Жогорку мисал ушул ойду ырастап турат. «Ак, алты, азаптуу» деген сөздөр эпитет милдетин аткарсан да, негизги ой ушулар аркылуу жүзөгө ашырылган. Эгер алардын бирин эле алып салсак, анда эч кандай маани бербей калары түшүнүктүү.

Жогорку ыр композициялык ык – параллелизм аркылуу түзүлгөн. Акын өзү баамдаган, өзү байкаган кубулушка жана кыздарга образдуу мүнөздөмө бериш үчүн метафоралык көркөм каражаттарды – эпитеттерди колдонгон. Бул эпитеттер кыргыздын оозеки чыгармачылыгында, айрыкча сүйүү ырларында өтө көп кездешет. «Ак жоолук, ак ыргал, ак саргыл, ак селки, ак Сыйнат, ак маңдай» деген мисалдар ушуга күбө болот. «Ак маңдай деген элдик ырда мындай сыпаттоо бар:

Арманың ичте бар бекен,
Ак маңдай, сенден ажырап,
Арылбас дарттан ары экен².

Бул мисалды Токтогулдун ыры менен салыштырганда, «Ак маңдай, дарт» деген маани жагынан гана эмес, сөзмө-сөз туура келгенин сезип турабыз. Бирок ой жагынан эки башка мааниде экенин байкоого болот. Токтогул «ак маңдай» деген эпитетти сүйгөнүнүн

¹ И. В. Стеблева. Поэзия тюрков VI – VIII веков. – М., «Наука», 1965, стр. 37.

² Кыргыз эл ырлары. – Фрунзе, 1967, 177-бет.

портретин тартып, жаркын образын түзүү үчүн пайдаланган. Ал эми экинчи мисалдан болсо белгисиз «автордун» сүйгөнүнө карата койгон символдук ысымы «Ак маңдай» экенин түшүнөбүз. Эгер Токтогул сүйгөнүнөн ажыраганын азаптуу дартка салыштырса, элдик ырда «арылбас дарт» образында түшүндүрүлгөн. «Азаптуу» жана «арылбас» деген сөздөр экөө тең эпитеттин милдетин аткарып жатат. Булардын мындай эки бөлүк мааниде колдонулушу оозеки чыгармачылыкта варианттардын пайда болушу сыяктуу табигый көрүнүш. Бул болсо элдик поэзиянын традициясына түздөн-түз байланыштуу, анткени оозеки чыгармачылык дайыма өзгөрүүлөргө учурап, дайыма алымча кошумчалар болуп турат эмеспи. Токтогул өзүнүн күчтүү таланты менен элдик чыгармачылыктан эркин пайдаланып, аны жылмалап иштеп чыккан, жогорку кооздукка жеткирген. Акындын ырларынын өзгөчөлүгү аллитерация, анафора жана эпифора өңдүү стилистикалык ыктар аркылуу түзүлгөндүгү менен мүнөздөлөт. В. В. Маяковский: «Мен керектүү сөздүн дагы бөтөнчө белгилениши үчүн тегерегин кооздоочу аллитерацияга кайрыламын»¹ дейт. Элдик поэзиянын уюган көрөңгөсүнөн, анын тунук башатынан даам сызган Токтогул кооздукту традициялуу аллитерациядан көрдү, ага дайыма көңүл бурду, андан чыгармачылык менен пайдалана билди.

Аллитерация – көркөм речтин ачыктыгын күчөтүү, үндөрдүн улам кайталанышын жагымдуу жагдайга жеткирүү үчүн колдонулары белгилүү. Чындыгында аллитерация ырга өзгөчө кооздукту берип тургандай баамдалып, кулакка өтө жагымдуу угулат. Токтогулдун поэтикалык тилинин элжиреткич күчү сөздөрүнүн курчтугуна, мазмунунун жана ошону менен катар аллитерацияны өз ордуна чебер колдоно билгенине байланыштуу болуу керек. Туура багытта жайгаштырылган аллитерация аркылуу Токтогулдун ырларынын назик мелодиясы, курч сөздөрүнүн жүрөктү элжиреткен эпкинүү күүсү кулакка ушунча жагымдуу угулат. Акындын айтылуу «Алымканы» күчтүү пафосто чындыкты чагылдырган жана бийлөөчү таптын өкүлдөрүн ашкерелеген «Беш каманы», кордоо – айтыш мотивиндеги «Арзыматка» деген ыры, пейзаждык, философиялык темадагы чыгармалары, айтыштары, дагы башка толуп жаткан ырлары кыргыздын элдик поэзиясы менен тыгыз байланыштуу экенин, анын сонун традициялары эриш-аркак катышында түзүлгөнүн дагы бир жолу баса көрсөтүп айтууга туура келет.

¹ В. Маяковский. Полн. Собр. Соч., т. 10, М., 1941, стр 242.

Токтогул отурган жерин – айылды, бүтүндөй аймакты тунук ыры, комуздун мукам сайраган күүлөрү аркылуу шаңга бөлөгөн, угуучулардын черин жазган, алардын турмушка карата көз караштарын, байкоолорун арттырган. Эл тарабынан ага «жез таңдай акын» деген наам бекеринен берилген эмес. Бирге жүргөн замандаштары көргөн-билгендер, ырын уккандар Токтогулду «адамдын булбулу эле» деп аңыз менен кеп кылат. Акынга ушундай ардактуу наамды берүүгө эмнелер себеп болду? Анын себеби – акындын ырды таап айткандыгы, угуучуларга зор таасир эткендиги. Ал үчүн Токтогул көркөм сөздүн даңазалуу зергери катары мүнөздүү сөздөрдү, даана салыштырууларды, таасын эпитеттерди, образдуу метафораларды, маанилери терең синонимдерди колдонгон. Токтогулдун чыгармаларын окуганда кыргыз Ала-Тоосунун адырлары менен жылгалары улуу акындын мукамдуу үнүнө өздөрүнүн жаңырыгын кошуп, аны менен айланага кооздукту жараткандай сезилет. Анын өзү Токтогулдун чыгармалары элдик турмушту ар тараптан терең камтыганына байланыштуу.

Поэзияда ыр сабынын сулуулугу андагы сөздөрдүн мазмундуулугуна көз каранды болот. Мазмундуулук – көркөм сөз каражаттары аркылуу жаралышы мүмкүн же ырдагы сөздүн маанисине, ойду кандай жагдайда камтышына карай түзүлүшү ыктымал. Ойду элестүү чагылдыруу үчүн акын түрдүү жолду издеген, тилдин сөз запастарынан тийиштүү даражада пайдаланган, анда аракетти Токтогулдун адабий мурасынан даана байкабыз.

Акындын поэзиясында рефрендик, эпифоралык кайталоолор абдан көп кездешет, бул болсо традициялуулукка байланыштуу көрүнүш экени түшүнүктүү. Мунун өзү да угуучунун назарын тиги же бул кубулушка оодаруу максатында айтылган. Токтогул жаш ырчы Барпы менен жолугушуп, түрдүү темада ырдайт:

Балам, «турбайбыдан» өтөлүк,

Эми, «жазылатка» көчөлүк.

Арабаны көргөндө,

Аттын чери жазылат.

Элге шилен бергенде,

Марттын чери жазылат (2, 83).

Алгачкы эки жолдо уйкаш ырдын аягында келсе, кийинки ыр жолдорунда уйкаш ыр башында келгени бул мисалдан даана көрүнүп турат. Ушул эле «чери жазылат» деген кайталоолор андан ары айтыла берилет. Барпы ага жооп катары ырды «чери жазылат» менен уланткан. Өзүнүн устатынын таасири тийгенби, Барпы согуштан

кийин чыгарган бир ырын «Чериң жазылат» деп атаган. Ушул ырында кубулушту мындайча сүрөттөйт:

Айтып ырдап отурса,
Акындын чери жазылат.
Аябай жоого качырса,
Баатырдын чери жазылат.
Эгизге тиксең жанаша,
Чатырдын чери жазылат¹.

Эки акындын ырлары маани жагынан төп келбесе да, уйкашы жана эпифоралык кайталоолору боюнча, тактап айтканда стиль жагынан окшошуп турат. Ушундай формадагы ырларды элдик поэзиядан да жолуктурабыз:

Бутун шилтеп басканда
Бечелдин чери жазылат.
Маңдайлашып айтышса,
Чечендин чери жазылат².

Бул ыр форма жагынан Токтогул менен Барпынын ырларына, окшошуп турат. Мындай окшоштуктар кандайча пайда болгон? Мунун өзү кыйла аралыкты камтыган карым-катыштын негизинде келип чыккан окшоштуктар. Ыр – тиги же бул улуттук тилдин формасында жүзөгө ашкан кубулуш. Советтик көрүнүктүү жазуучу А. Фадеев: «Искусстводогу улуттук форма деген эмне»? деп суроо коёт да, ага өзү төмөнкүдөй жооп кайтарат: «Это значит – прежде всего родной язык. Это значит – также своеобразный дух и строй речи, вбирающей в себя в течение столетий народный фольклор»³. Кыргыз элинин классикалык жазма адабияты болгон эмес. Бирок традициялуу оозеки чыгармачылыгы кыйла кылымдар бою өнүгүп келүү натыйжасында поэзиянын шедеври – «Манас» трилогиясы, ар түрдүү темадагы кенже эпостор жана башка акыл-ой байлыктары жаралган. Алар улам кайталанып айтылып, кийинки муундарга өз таасирин тийгизген болучу. Демек традициялар – узак мезгилдин азыгы. Акындардагы жана элдик поэзиядагы окшоштуктар улам кайталанып аткарылуу, муундан муунга өтүү аркасында келип чыккан окшоштуктар. Жогорудагы мисалдар ушуга күбө болот. Токтогулдун ырларына мүнөздүү окшош көрүнүштөр – аллитерациялар, анафоралар, эпифоралар, рефрендер жана башка кайталоолор кыргыздын оозеки поэзиясынын түздөн-түз тийгизген таасиринин натыйжасы деп карообуз керек.

¹ Б. Алыкулов. Чыгармалар. Фрунзе. 1960, 278-бет.

² Кыргыз эл ырлары. Фрунзе, «Илим». 1967, 190-191-беттер.

³ А. Фадеев. Литература и жизнь. М., 1939, стр. 151.

Токтогулдун поэзиясында жай кайталоолор, риторикалык суроолор, антитеза жана фигуранын түрлөрү мол учурайт. Риторикалык суроо манилүү сөзгө угуучулардын көңүлүн буруу үчүн гана эмес, ага жооп табуу жагын ойлонтууга мажбур кылат. Акындын угуучуларга суроолорду коюшу аларды терең ойлонтуу аракети менен тыгыз байланыштуу. Токтогулдун Карамырза ырчыга карата айтканынан мисал келтирүүнү туура табабыз.

Жетимиште атанды
Жерге тирүү көмдүнбү?
Жергелүү элдин карасын
Желмогуздай көрдүнбү?
Алтымышта энеңди
Көргө тирүү көмдүнбү?
Арканын Накен карысын
Албарстыдай көрдүнбү?
Ата-энеден кутулуп,
Анан мында келдиңби? (1, 254–255).

Карамырза жөн турбай, Накен деген кары ырчыны каптап кирип, аны кордой баштаганда Токтогул ушундай суроолорду койду, аны ойлонтууга алып келди. Демек, риторикалык суроолор аркылуу улуу акын Токтогул өзүнүн поэтикалык оюн даана баяндап, аны менен Карамырзанын үнүн басты, баш көтөргүс кылды. Мында суроолор берилип жаткан менен интонациялык басым Карамырзанын кемчилигин ачууга багытталган. Ушул ырдагы «желмогуздай», «албарстыдай» деген салыштыруулар фольклордо көп кездешери белгилүү. Демек, акын бул ырында да традициялык мотивден өз орду менен, эң чебер пайдаланган. Токтогул ушул эле ырында Карамырзага карата мындай дейт:

Абалтан адам өлбөсө,
Атаңдын кана атасы?
Дүнүйө мүлкүң тозбосо,
Тонуңдун кана жакасы?
Эзелден адам өлбөсө,
Энеңдин кана энеси?
Сынбас-бүлбөс бар бекен
Бу дүйнөнүн чегеси? (1, 255).

Кыргыз элинде: «Эгер адам өлбөсө, атаңдын кана атасы, эгер адам өлбөсө, энеңдин кана энеси»? деп кайрат же таалим берүү максатында айтылат. Токтогул даяр сөздү өз калыбынча алып, аны

менен чектелип калган эмес. Акын эл сөзүн пайдалануу менен, ага кошумча иретинде дүйнөгө карата өзүнүн философиялык көз карашын билдирди. Жаратылышта дайыма өзгөрүүлөр болуп турат, аны эч ким токтото да албайт. Мына ушундай ойду Токтогул «Дүнүйө мүлкүң тозбосо, тонундун кана жакасы?... Сынбас-бүлбөс бар бекен бу дүйнөнүн чегеси?» деген ыр жолдору менен эң таасын, эң элестүү чагылдырды. Бул ыр риторикалык суроолор менен түзүлсө да, мында бир кубулушту экинчи кубулушка салыштыруу бар. Ошонун негизинде акындын кошкон деталдары ичинде көп кайталанган трафареттик түрмөккө жаңыча канат бүтүрүп, поэтикалык ой күчтүү чыккан. Ырдын идеясы Карамырзанын карыя ырчы Накенди сыйлабагандыгын, элдин эчен кылымдар бою жашап келген сонун салтын бузгандыгын этикага жатпай турган, адамкерчиликтен четтеген жаман жөрөлгө катары көрсөтүүгө багытталган.

Акындын поэзиясына мүнөздүү учурашуу ырларынын айрым строфалары жалаң риторикалык суроолордон турары белгилүү. Мындай салт Токтогулга да таандык. Акындын учурашуу ырларынан башка кээ бир чыгармалары жалаң риторикалык суроолордон түзүлгөнүнө төмөнкү мисал күбө болот.

Жайкалган жалы болбосо,
Аттын көркү болобу?
Жакшы сөзү болбосо,
Карттын көркү болобу?
Буралып шибер чыкпаса,
Жердин көркү болобу?
Жайылып малы толбосо,
Төрдүн көркү болобу?
Каз, өрдөгү болбосо,
Көлдүн көркү болобу?
Сайрабаса саратан,
Чөлдүн көркү болобу? (1, 45).

Бул ыр – түрү жагынан традициялуу санат ыр. Бирок санаттардын баары риторикалык суроолордон түзүлбөйт. Акын бул чыгармасын атайы ушундай формада ырдап, жаратылыштагы **кубулуштун** бир-бири менен болгон байланышы тууралуу, көркөмдүк дүйнө тууралуу өз оюн, ага карата мамилесин баяндаган.

Статистикалык фигуранын бир түрү – антитеза Токтогулдун чыгармачылыгында басымдуу кездешкенин белгилебей кетүүгө болбойт. Акындын көпчүлүк ыры ушундай антитеза аркылуу түзүлөт.

Анын «Кыздай бир кайдан болосуң?», «Чайкама», «Дүнүйө», «Замана» деген ж. б. ырлары антитеза ыкмасы менен жаралган чыгармалар жана алар элдик традициялар менен тыгыз байланыштуу.

«Дүнүйө» – элге кеңири белгилүү, традицияга айланып бара жаткан түрлөрдүн бири. Ошон үчүн ушул темадагы ырлар Бектур Шералиев, Женижок жана Барпы өндүү акындардын чыгармачылыгынан да кездешет. Шералиевдин эскертүүсүнө караганда, «Дүнүйө» деген ырды Какшаал тараптагы кыргыздардан үйрөнүп келген имиш. Ошондой болсо да анын вариантындагы айрым ыр жолдору Токтогулдун «Дүнүйөсү» менен маани жагынан байланышып турганын көрөбүз. Мындай окшоштуктар, биринчиден, акындардын турмушка карата баа берүүлөрү же түшүнүктөрү, аны башка кубулуштарга салыштырып сүрөттөөлөрүнүн бирдей туш келишинен болушу мүмкүн. Экинчиден, акындардын поэзиясындагы кыйла мезгилди кучагына камтыган байланыштын натыйжасы болушу да ыктымал. Кантсе да, «Дүнүйө акындык поэзиядагы традициялуу темалардан болуп саналат.

Токтогулдун «Дүнүйө» деген ыры анын эки окуучусунан – Калык менен Корголдон жазылып алынган. Акындын эки окуучусу, албетте, ал ырды толук жаттап алган эмес. Ошон үчүн экөөнүн тапшырган үзүндүлөрүндө аз да болсо айырма бар, бирок «Дүнүйө» бүтүндөй антитеза менен түзүлгөн.

Келеринде, дүнүйө,
Булутсуз тийген күндөйсүң,
Жанаша чыгып ыргалган
Жазгы талдай бүрдөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Булут баскан түндөйсүң,
Карарып алса көңүлүң,
Кармаса колго кирбейсиң (1, 67 - 68).

«Дүнүйө» кыргыз поэзиясында көп мааниде колдонулат. Анын өзү «Дүнүйө» деген ырдын символ темасында айтылгандыгы менен мүнөздөлөт. Ошон үчүн «Дүнүйөдө» жаратылыштын көп кубулушун, бир нече образдарды көз алдыга элестетебиз. «Келеринде» деген сөз улам кайталанып, эзме кайталоо менен айтылса да, акын аны адамга пайда келтирген «идеал» катары баалап, ага оң образдардын тизмегин ыйгарат. Ошону менен ага карата болгон симпатияны пайда кылат. Ал эми «кетеринде» деген сөзгө терс жагдайдын баарын жыйнап берген. Мына ушундан бирдиктүү дүйнөдөн карама-каршы эки

образ чыга келет. Жагымдуу образга күндү, болгондо да, «Булутсуз тийген» ачык күндү арнап, үлгүлүү көрүнүштү ага теңеди, аны жазгы талдын бүрдөгөн мезгилине салыштырды. Терс жагдайга келгенде, акын аны булут баскан түндүн образында баяндап, антипатияны билдирди. Ошентип, Токтогул күчтүү таланты менен стилистикалык фигуранын түрү – антитезаны өз чыгармаларына чебер колдоно билген болучу. Акындын андай ийгилиги «Замана» деген чыгармасынан да айкын көрүнөт.

Токтогулдун поэзиясында аллитерациялык, анафоралык, эпифоралык, рефрендик кайталоолор менен катар стилистикалык фигуранын байыркы түрлөрүнүн бири – параллелизм ыкмасы көп кездешет. Ушунун өзү да акындын ырларынын традициялуулугуна байланыштуу болуу керек. Анткени, кыргыздын элдик поэзиясында бир кубулуш менен экинчи кубулушту параллель жагдайында салыштыруу жуук учурайт эмеспи. Оозеки элдик чыгармачылыктын тунук башатынан даам сызып, таалим алган, ага аябай таасирленген Токтогул көрөңгөлүү салтка кайрылып, анын мотивдеринен пайдаланбай койгон эмес.

Чындыгында, психологиялык параллелизм ырга композициялык бүтүндүктү киргизип, анда эки же бир нече кубулушту бириктирет, ошону менен катар музыкалуу ыргак берет. Акын камактан качып келгенден кийин минтип ырдайт:

Кара башыл ак кочкор,
Карышкыр жесе, койдо жок.
Калкымдан кеткен бала элем,
Кайрылып келер ойдо жок. (1, 147).

Токтогул бул ырында өзүнүн башынан өткөн окуяларын кайгы-капасын түз гана баяндабайт. Ал ичтеги күйүтүн туткунда көргөн кордугун психологиялык ар түрдүү өзгөрүштөрдү сүрөттөш үчүн элет кыргызга мүнөздүү мал, тактап айтканда койду эске салып, ошондон кийин гана өзүнүн ички сезимин билдирди. Акын ушундай психологиялык параллелизм аркылуу өзүнүн ак жеринен айдалып кеткенин, кыйын күндөрдү баштан кечиргенин карышкыр жеген ак кочкорго шарттуу түрдө салыштыра сүрөттөдү. Бул жөнөкөй салыштыруу эмес, мында ички сезимди ачып берүүгө, образды элестүү түзүүгө жасаган аракет бар. Акындын бул сыяктуу умтулуштары анын бардык чыгармаларынан кездешпей койбойт.

Параллелизм – стилистикалык ыктын (фигуранын) эң кеңири тараган түрлөрүнүн бири. Советтик белгилүү окумуштуу В. И. Чичеров параллелизмге мындайча мүнөздөмө берет: «Одним из

выразительных приемов поэтики фольклора, особенно богато разработанным в народной лирике, является психологический параллелизм. Параллелизм – сопоставление или противопоставления двух образов: первый заимствован из внешнего, обычно растительного или животного мира, второй – образ человека. Через сопоставления образов, через сближения явлений растительного или животного мира характеризуется состояние или действие человека»¹.

Токтогулдун жогорку ырында эки образ бар. Бирок параллелизмдин баары эле ушундай көрүнүштө боло бербейт, ошону менен катар ар бир акын аны түрдүү жагдайда колдонушу мүмкүн. Адабиятчы А.Квятковский параллелизмди үч типке бөлөт: синтаксистик, строфалык жана ритмдик² параллелизм. Токтогулдун поэзиясына параллелизмдин биринчи жана экинчи тиби мүнөздүү. Токтогул жаш талант Алымкулга карата минтип ырдаган:

Ала барчын айланса,
Аралыт түлкү бүргөнгө.
Аргымак күлүк алчаңдайт,
Аземдеп токуп мингенде,
Ай далың жыргап кубанат
Ак күрөөкө кийгенде,
Арманы жок жигиттин
Арзып жетсе сүйгөнгө.
Алып кал, балам, сөзүмдү,
Айлыңда минтип жүргөндө.
Амандашып кебинди айт,
Агаңдан качып сүрдөбө.
Алып калса деп жүрөм
Ар сөздүн баркын билгенге (2, 62 - 63).

Жогорку мисал 14 жол ырдан түзүлүп, композициялык бирдикте поэтикалык ойду баяндап турат. Ыр бүт бойдон строфалык параллелизм менен айтылса, бул мисалдан санат – термелердин, сүйүү лирикасынын жана эпикалык чыгарманын мотивдерин сезип турабыз. «Айдалың жыргап кубанат ак күрөөкө кийгенде» деген ыр түрмөгү көбүнчө эпостордо кездешери белгилүү. Ушул эле мисал профессор К. К. Юдахиндин сөздүгүндө³ тыбышына чейин сөзмө-сөз шайкеш келгени кокусунан эмес. Токтогул ырдын биринчи бөлүгүндө сырткы чөйрөдөгү кубулушту баяндап келип, анан Алымкулга кайрылат,

¹ В. И. Чичиеров. Русское народное творчество. М., Изд – во. Моск. Ун – та. 1959, 355.

² А. Квятковский. Поэтический словарь. М., 1966, стр. 193 – 194.

³ К. К. Юдахин. Киргизко – русский словарь. М., «Советская энциклопедия», 1965, 4761-бет.

ага карата болгон жылуу жана аталык сезимин билдирет. «Принцип иносказания, – дейт В. Пропп, – есть один из основных художественных принципов народной лирики. Есть песни, в которых первая половина дает развернутый образ из области природы, вторая – его применение к жизни человека»¹. Советтик көрүнүктүү окумуштуу В. Пропптун ушул пикири жогорку мисалдан жана Токтогулдун башка ырларынан айкын көрүнөт.

Ошентип параллелизмде эки жагдай, тактап айтканда жаратылыш кубулуштары менен катар адам турмушу сүрөттөлөт. Токтогул стилистикалык фигуранын ушул түрү менен өзүнүн баштан өткөргөн окуяларын сырткы жаратылыш кубулуштарына же жаныбарлар дүйнөсүнө салыштыруу аркылуу баяндаган. Көпчүлүк чыгармасында өзүнүн поэтикалык оюн акын ушундай стилистикалык ыкты колдонуу менен жүзөгө ашырат.

Поэзия же ыр дегенде, кадыресе жайынча айтылган сөздөрдү эмес, жүрөккө таасир эте турган ритмдүү, ыргактуу көркөм кубулушту түшүнөбүз. Ыр жалаң гана уйкаштык менен белгиленбейт, сөздөр курч, кооз болушу керек, ансыз ал угуучунун көңүлүн өзүнө бура албайт, таасир этпейт. Демек, поэзиянын канаты – учкул ой (мазмун), анан көркөмдүк. «Гений, – дейт Э. Межелайтис, – өзүн кысып чектебейт. Ал каражат тандайт. Гений баарынан мурда ойдун атасы. Ал эми сөз, үн, түс ойду ишке ашыруучу гана каражаттар. Генийдин максаты дүйнө жаратуу»². Акын каражат тандаганда, аны асмандан, жок жерден таап албайт, дале элдин сүйлөп жүргөн тилине – ырдын улуттук формасына кайрылат. Бирок ар бир акындын дүйнөнү таанышы, ой жүгүртүүсү жана лексикалык сөз запасы ар башка болот. Сөздөрдү поэзияда колдоно билүүнүн өзү да чыгармачылык процесстеги татаал проблемалардан.

Поэзияда көркөм сөз каражаттарын тандоо, аларды колдоно билүү маселеси жазуучу акындар менен импровизаторлордун чыгармачылыгында бирдей эмес экенин ар дайым эске тутуубуз керек, анткени алардын таянган ыкмасы ар башка. Стиль өзгөчөлүктөрү боюнча алардын ортосунда зор айырма бар экенин байкоо кыйын эмес. Ошондой болсо да поэзияга койгон талап импровизатор акындардан алынып салынбайт, анткени төкмө ырчылар дагы көркөм ойлоонун өкүлдөрү, поэзия искусствосунун ишмерлери. Ал эми импровизатор акындардын чыгармаларына кайрыла турган болсок, аларда

¹ В. Пропп. О русской народной лирической песне. Вступит. Статья «Народные лирические песни». Л., 1961, стр. 54.

² Э. Межелайтис. Чюрленис ааламы. «Кыргызстан маданияты», 1973, 5 – июнь.

чеберчиликти арттыруу үчүн изденүү, угуучулардын таламына ылайык чыгармаларды түзүү жөнүндө талбай аракеттенип, дайыма алга умтулганын байкайбыз. Ал үчүн өздөрү баамдаган кубулуштарды, коомдук турмуштун түрдүү жактарын чыгармаларында элестүү чагылдырууну, кооздукта сүрөттөөнү көздөйт. Импровизатордук ыкманы колдонгон төкмө ырчылар, жазуучу акындар сыяктуу эле өз ойлорун көркөм образ аркылуу жүзөгө ашырат. Ушул жагынан алып караганда, жазуучу акындар менен төкмө ырчылардын көркөм ойлоо, сүйлөө речиндеги сөздөрдү чыгармаларына пайдалануулары боюнча айрым карым-катыш, байланыштар жана окшоштуктар бар. Кантсе да, төкмө ырчылардын чыгармалары элдик поэзия менен тутумдаш, бир нукта өнүгүп келгени талашсыз.

Поэзияга канат бүтүргөн кереметтүү күч – тил. Ошон үчүн ар бир акын тилдеги сөз байлыктарды пайдалана билүү керек. Анткени кунарсыз сөз угуучуну өзүнө тартмак тургай, кайра сезимди иренжитет, таасирдүү күчүн жоготот. Поэзияны жаратуучуларды күчтүү жана күчсүз акын деп экиге бөлүүнүн өзү алардын тилди кандай пайдалангандыгына, поэтикалык оюн кандай чагылдырганына байланыштуу. Кайсы акын сүйлөө тилиндеги сөз берметтерин терип алат экен, ошонун ырлары мазмундуу, таасирдүү чыгат. Көркөмдүк дегенибиз – чыгарманын идеялык-эстетикалык сапатына карата берилген баа. Сүйлөө речиндеги көркөм сөз каражаттарын, идиомалардын түрлөрүн, фразеологиялык айкалыштарды, макал менен ылакаптарды, учкул сөздөрдү, мындайча айтканда элибиздин тил байлыгын өздөштүрбөй туруп, мыкты чыгарманы түзүүгө эч мүмкүн эмес. Мунун өзү чыгармаларын импровизациялык ык менен түзгөн төкмө ырчыларга коюлуучу талап. Ал эми Токтогулдай даана акындар өз паразаты менен алдынала сезип, чыгармачылыкка өтө жооптуу карагандыгына адабий мурасы мисал болот.

Токтогулдун чыгармаларына көз жүгүрткөндө, ырларынын кооздугу, сөздөрдүн кыналышы, ойдун ачыктыгы сезимди козгоп тургандыгы менен көңүлдү өзүнө бурат. Оюнун тереңдиги, өткүрдүгү кандай болсо, тили да ошондой өткүр, сөздөрү курч, образдуу берилет. Мына ушунун өзү акындардын тилге сергек мамиле жасаганын, сөз чебери катары кам көргөнүн, ырдын көркөм болуп чыгышына айрыкча көңүл бурганын белгилейт. Ансыз көркөм чыгарманы жарата алмак эмес. Көркөм сөз каражаттарынын эң жөнөкөй түрү болуп эсептелген эпитетке кандай караганын белгилеш үчүн айрым ырларынан мисал келтирүүгө болот. Акын ак, кызыл, жашыл ж. б. ушул

өндүү туруктуу эпитеттерди көп колдонгон. Ал туруктуу эпитеттер акын сүрөттөгөн образдарды, нерсени, кубулуштарды башкалардан сапаты боюнча бөлүп, түс жагынан айырмасын ачык белгилөө менен анын артыкчылыгын көрсөтүп, кооздоп мүнөздөйт. Эпостордо кездешүүчү туруктуу эпитеттин айрымдарын Токтогул да өз чыгармаларына көркөм сөз каражаттары катары пайдаланганын көрөбүз. Ал «Эрназар» деген ырында балбан Эрназарга мындайча мүнөздөмө берет:

Кара чаар Беш-Таштын
Каласы элең, Эрназар.
Кара чаар жолборстун
Баласы элең, Эрназар.
Качанкы өткөн Алмамбет
Манасы элең, Эрназар¹.

Бул ыр Токтогулдун чыгармачылыгына мүнөздүү жалаң аллитерациялык кайталоолор менен башталганын көрүп турабыз. Ошону менен катар мында эпикалык чыгармаларга таандык айрым мотивдер, көркөм деталдар да бар. Баатырлардын эрдигин жырткыч айбандарга салыштырып, аны күчтүү кылып көрсөтүүгө карата аракеттер, умтулуштар эпикалык чыгармаларда чагылдырылганы белгилүү. Баатырдык эпостордо, айрыкча «Манас» жомогунда анын башкы каарманы Манасты «Көк жал, арстан, кабылан, жолборс» деп, ж. б. у. с. эпитеттер менен сүрөттөөнүн өзү байыркы түшүнүккө байланыштуу. Ушундай адепки түшүнүктүн негизинде пайда болгон мотивдердин элдик оозеки чыгармаларына сиңип бүткөнү, акындардын поэзиясына да таасир эткени көп адабий мурастардан ачык көрүнөт. Эрназар ары балбан, ары баатыр болгондуктан, сайышка түшүп, тыңчынын айтуусу боюнча кишинин колунан өлгөн. Анын эрдигине, ашкан баатырдыгына карай Токтогул ага «кара чаар жолборс» сыяктуу эпитетти колдонду. Ушундай эпитет аркылуу акын Эрназардын образын күчтөнтүп, гиперболаштырып берди. Токтогул эмне үчүн байыркы эпитеттерге кайрылды? Мунун себеби – ошол кездеги элдин аң-сезиминин деңгээли менен байланыштуу. Ал кездеги угуучулар «кара чаар жолборсту» өзгөчө касиеттеги, эң күчтүү айбанат түшүнүгүндө элестетишкен. Акындын Эрназарды күчтүү жолборско салыштырып сүрөттөшү угуучулардын аң-сезимине жакын, түшүнүгүнө жеңил болуп, алар тарабынан жылуу тосулуп алынган. Жазуучу акындарыбыз ушул эпитетти колдонушса, азыркы учурдагы окурмандарыбыз

¹ Фонду, инв. № 51 42, 15-бет.

аны кабыл албайт, себеби алардын аң-сезими өзгөрдү. Азыркы учурда адамды жолборско салыштырса, анда ал акын реалдуулуктан четтеп калары түшүнүктүү.

Элдин тарыхый жашоо шартына, тиричилигине жана экономикалык өнүгүшүнө, маданий деңгээлине карай тилдин да өскөндүгү белгилүү. Ал эми көркөм каражаттар жогоркудай факторлорго көз каранды, ага байланыштуу болот. Ой ачык болсун үчүн кыргыз элин мисалга алып көрөлү. Эчен кылымдар бою көчмөн турмушта жашап, көпчүлүгү мал чарбачылыгы менен күн көрдү. Анын өзү тилге да таасир эткен. Көркөм каражаттар да ошого байланыштуу колдонулуп, ошонун негизинде өнүгүп келген, анткени ушундай жашоо тиричилиги дүйнөнү көркөм кабыл алууда кыргыз тилиндеги өзгөчөлүктү аныктаган болучу. Көркөм каражаттардын бир түрү – эпитет да ушундай жол менен пайда болгон, бирок аны өзүнчө түзүлгөн, бирөөлөр тарабынан кыялый ойлонулуп алынган жана жылмаланып иштелип чыккан сөз катары эсептөө туура эмес. Кошумча мүчө, тактап айтканда предметтин мүнөздүү касиетин белгилөө максаты менен ага көркөмдүк киргизе тургап поэтикалык ачыктыкты берген кошумча аныктама болгондуктан, эпитет да толуп жаткан факторлордун таасири натыйжасында өнүгүп отурган. Ошон үчүн эпитет ар башка элдин тилинде ар түрдүүчө мааниде колдонулуп келгенин көрөбүз. «Ижемские и печорские импровизаторы, – деп жазат А. К. Микушев, – широко опираются на постоянные эпитеты, типичные для всех жанров коми народной поэзии: быстрая река, крутой берег, зеленый луг, заячий пух, золотой мяч, темный лес»¹. Мында мисалга келтирилген эпитеттердин «жашыл шалбаа» (зеленый луг) дегенинен башкасы кыргыз тилиндеги эпитеттер менен жанашпаганы көрүнүп турат. Акындардын чыгармачылыгынын булагы өзү жашаган жердеги элдин турмушу, алардын чарбадагы эмгеги, ар түрдүү кесиптеги тиричилиги, дыйкандардын жерди иштетүүсү. Ошондой эле жаратылыш көрүнүштөрү: ак кар баскан аскалуу тоо, көк кашка тунук булак, тукабадай жайкалган көпкөк чөп ж. б. у. с. болуп саналат. Ушунун өзү кыргыз жергесинин жаратылышын, анын жандуу картинасын көз алдыга элестетет. Кыргыздын улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгында жогору жакта көрсөтүп кеткен туруктуу эпитеттер арбын кездешет. Акын кармалганда энесине жана элге кайрылып ырдайт. Ошол чыгармаларынын айрым жолдорунда:

¹ А. К. Микушев. О внеобрядовых импровизациях. Вкн: Русский фольклор. Т. М. – Л., 1960, стр 152.

(Айланайын апаке,...ак сүтүндү эмизип), «Кара оокатка калп айтып, кузгундар жүрөт сорунуп», «Кара боор залымден кантип алам кегимди?» деген туруктуу эпитеттер бар. Бул эпитеттер акындын айтайын деген оюна тактыкты киргизүү менен катар образды ачып берүү милдетин аткарып жатат. Эгер биринчи мисал мээримдүү эненин сонун образын элестетсе, кийинки эки мисал эзүүчүлөрдүн терс образын көз алдыга келтирет. Атактуу «Алымканда» жаратылыштын жандуу картинасы эпитет аркылуу ушунча ачык, ары элестүү көрүнөт:

Бетегелүү майданым,
Пейли жакшы жайдарым.

Көлөкөлүү майданым,
Көөнү жакшы жайдарым. (1, 27).

Ырдагы астылары сызылган эки эпитет ырга канат бүтүрүп, ага жагымдуулукту арттырды, ал аркылуу акындын сүйгөн кызы Алымканга карата болгон жылуу сезимин терең билдирүүгө шарт түздү. Профессор К. К. Юдахин ушул эки эпитетти «сүйгөн жардын эпитеттери» (эпитеты возлюбленной) деп бекеринен атаган эмес. Ушундай эпитетти колдонуу аркылуу Токтогул өзүнүн сүйгөн кызы Алымканга чын берилгендигин, анын жагымдуу образын ачып көрсөткөн.

Жогорудагы мисалдын экинчи, төртүнчү ыр жолдору да жалаң метафоралык эпитеттен турат. Ошон үчүн образ жагымдуу, Алымкан ушунда назик адам кейпинде көз алдыга элестеп көрүнөт. Демек, образдуу мүнөздөмө берүүдө, ойго тактык, ачыктык киргизүүдө жана жаратылыштын ажардуу түсүн, касиетин белгилөөдө эпитеттердин мааниси зор.

Эпитет сын атоочтордон гана эмес, айрым учурда зат атоочтордон да түзүлөт. Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында мына ушул зат атоочту атооч турпатындагы жана кыйыр жөндөмөлөрүндө турган эпитеттерди көп колдонгон, андай аракет акындын бай адабий мурасында ачык көрүнөт. Мисалы: «Жылдыздай жанган кара көз жигиттин көркү жар менен» деп сүрөттөйт. Бул мисалда «Жылдыздай жанган кара көз» деген ыр жолу бүт бойдон эпитеттин ролун аткарып, «жар» деген сөзгө аныктама берип, ачык образды түздү. Ошентип жигиттин жубайынын жаркын образын элестетип, ага ачыктык киргизди. Токтогул өзүнүн ички сезимин, баштан өткөргөн оор күндөрүн сүрөттөгөндө, поэтикалык ойго тактык киргизип, аны элестүү чагылдыруу үчүн зат атоочтук эпитетти жуук пайдаланат. Акын камоодо жүргөн кыйын учурун так сүрөттөйт:

Токойдон дүмүр жыйнадым,

Тобунда булбул Токтогул
Торгой жанды кыйнадым.
Адам барбас талаада
Жалгыз жатып ыйладым. (1, 118).

Ырдагы «булбул» менен «торгой» кыргыз элинин өткөндөгү түшүнүгүндө чечен, сайрагыч канаттуулар. Ошон үчүн кыргыздар мыкты акындарды ушундай үн кубултуп сайраган канаттуулар булбул менен торгойго, күкүккө теңешип, аларга кошумча атты ыйгарышкан. Токтогул да элдин аң-сезимине сиңип бүткөн традициялык эпитетти өзүнө энчилей колдонуп, ал аркылуу акындык талантын туюндурууну көздөгөн. Эки эпитет эки башка мааниде айтылса да, Токтогулдун өзүнө таандык акындык сонун сапатты айкын элестетип турат. Ырга калганда талыкпас, ашкан чебер акын экендиги зат атоочтук эпитеттин толуп жаткан түрлөрүн пайдалангандыгынан дагы көрүнөт. Анын «туйгун элем кагынган, тулпар элем чабылган», «ак шумкар алтын мүрүүмдү» деген ж. б, эпитеттери жогорку ойду ырастайт. «Булбул, күкүк, торгой» деген эпитеттер эски убактан бери колдонулуп келе жаткан көркөм сөз каражаттары болсо да, ушул кошумча наамды Токтогулга өз тушунда көпчүлүк эл берген. Ошунун үчүн жогорку эпитеттер Токтогулдун ысымы менен дайыма кошулуп айтылып, анын акындык күчтүү талантын белгилөөчү көркөм каражаттын ролун аткарып калган. Ушул жерде белгилей кете турган дагы бир нерсе «булбул» деген эпитеттин традициялуулугу. Ушул эпитет легендалуу Токтогул ырчыда кездешкен. Элде «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» деген сөз бар.

Улама сөздөргө караганда Токтогул Азжаныбек хандын тушунда жашаган болот. Азжаныбек казак элинин ханы экени тарыхта белгилүү. Анын хандык доору 15-кылымга туура келет. Ал ашкан катаал хан болгон. Эл легенда катары айтып жүргөн Токтогул ага карата өзүнүн нааразылыгын билдирип минтип ырдаган:

Жалпы түрктө сайраган
Булбул элем Токтогул.
Чарчабаган аргымак
Дулдул элем Токтогул¹.

Ушундай сүрөттөмөдөгү ырды Токтогулдун чыгармачылыгынан да жолуктурабыз. Токтогул сүргүндөн качып келгенде, Эшмамбет жолугуп, ага мындай деген ыр менен кайрылган:

Буурулдун оозун кергенбейм,

¹ Т. Молдо. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 1 –т, Фрунзе, 1970, 122 – 123 – беттер.

Бу кудайым бергенбейм?
Мусапыр болуп айдалган,
Бурулуп колу байланган,
Булбулум Током келгенбейм?
Бурулушта чарчабас
Дулдулум Током келгенбейм? (1, 166).

Биринчи мисалда эпитеттер түз мааниде берилсе, экинчи мисалда ал таандык атооч менен айтылып жатат, экөөнүн айырмасы ушунда. Тоголок Молдонун улуу акын камактан кайтып келгенден кийин учурашканда айтылган ыры биринчи мисалды эске салат. Ал мындай дейт:

Кызыл тилин сайраткан,
Булбул Током, аманбы?
Арыштап алыс чуркаган
Дулдул Током, аманбы? (1, 204)

Мына ушундан эле «булбул, дулдул» деген жана башка эпитеттердин традициялуулугу ачык көрүнүп турат. Эгер баатырларга көк жал, арстан, кабылан деген сыяктуу туруктуу эпитет колдонулса, ак таңдай акындарга булбул, күкүк, торгой жана анын чарчабай ырдашына карай «дулдул, туйгун» өңдүү эпитеттер таамай айтылып калган. Бирок кыргыз поэзиясын изилдей келгенде, өзүнүн аныкталгычына кошумча ат берүүчү аныктоочтор кошумча каражат катары акындардын баарына берилбегенин байкайбыз. «Булбул» деген эпитет көбүнчө Токтогулга карата айтылганын эске салууга туура келет. Эмне үчүн Токтогулга ушундай наам берилген? Биздин байкообузда мунун эки себеби бар. Биринчиси, Токтогулдун талантынын күчтүүлүгү, ырчылык жагынан башка акындардан абдан жогору тургандыгы, ырларынын мазмунунун тереңдиги жана көркөмдүгү. Экинчиден, Токтогулду дайыма жандап, андан ырчылыкты үйрөнүп, анын үлгүсүн алган Калык, Барпы, Алымкул, Коргол жана башка акындар менен комузчулар, обончулар өңдүү окуучулары-шакирттери болгон. Алар Токтогулдун ак таңдай залкар акын экенин, талантынын күчтүүлүгүн жогору баалап, ырды куюлуштуруп өтө таасын айтканы үчүн ага «булбул» деген эпитетти колдонушкан. Бул акындардын Токтогулга арнаган ырларында «булбул» деген эпитет бир нече ирет кайталанат. Казак элинин улуу акыны Жамбыл, кыргыздын демократ акыны Тоголок Молдо Токтогулга «булбул» деген наамды өтө ызаттоо менен беришкен. Жамбыл улуу акын Токтогулдун ырларынан лаззат алып, анын поэзиясын жогору баалоо менен «Ойготкон эл жүрөгүн таң булбулу» дейт. Жалаң гана төкмө ырчылар эмес,

профессионалдуу жазма адабияттын өкүлдөрү А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Т. Үмөталиев өндүү улуу муундагы жазуучулардан тартып, азыркы күндөгү жаш акындарга чейин «булбул» деген традициялуу аныктама улантылып келе жатат.

Мунун өзү улуу акын Токтогулга карата айтылган анчейин мактоо эмес, анын күчтүү талантынан жаралган мазмуну терең көркөм поэзиясын көңүлгө алуу менен берилген баа. Ошентип традициялык эпитет Токтогулдун поэзиясынан дагы кенен, ары басымдуу орун алган болучу.

Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында элдик поэзияга мүнөздүү традициялык кайталоолорду, параллелизмди жана туруктуу эпитеттерди колдонуу менен чектелип калган эмес, көркөм каражаттардын башка түрлөрүнөн да пайдалана билген, акындын бул ийгилиги поэтикалык бай мурасынан айкын көрүнөт. Андай көркөм каражаттардын бир түрү салыштыруу болуп эсептелет. В. Маяковский образды бөлүүнүн эң жөнөкөй түрү салыштыруу¹ дейт. Чындыгында эле салыштыруу жөнөкөй түр катары элдик оозеки поэзияда жана акындардын чыгармачылыгында абдан кеңири таралган көркөм каражаттар. Кыргыздын элдик поэзиясында салыштыруу сыяктуу, окшош, шекилдүү, окшоп өндүү деген сөздөр жана -дай, -сып мүчөлөрү аркылуу түзүлөт. Токтогул дагы ушу сыяктуу сөздөргө кайрылып, алар аркылуу образды ачып берүү жагын көздөгөн. Эгер акын «булбул, туйгун, дулдул, торгой, бүркүт» деген сөздөрдү традициялык туруктуу эпитеттер маанисинде пайдаланса, ушулардын өзүнө -дай мүчөсүн жалгап айтуу, же жогорудагы сөздөрдүн айрымдарын кошуп айтуу менен салыштырууларды түзүп, аны менен сүрөттөп жаткан образдардын, кубулуштун көрүнүшүн, жаратылыш картинасын ачып берүүгө жетишкен.

Эгер эпитетте кубулушка, образга жашырын окшоштуруу маанисинде мүнөздөмө берилсе, салыштырууда жалпы белгиси, жышаанасы окшош эки түшүнүк, предмет, нерсе чендештирүү менен сүрөттөлөт. Ой ачык болсун үчүн акындын ырына кайрылып көрөлү. Токтогул Совет бийлиги тушунда түзгөн бир ырында мурунку заманда өзүнүн башынан өткөргөн оор күндү мындайча эске салат:

Капаска түшкөн **булбулдай**,
Кармалып жүрдүм ал кезде.
Канаты кайкы **туйгундай**,
Кайрылып келдим бир кезде.

¹ В. Маяковский. Как делать стихи? - М., СП., 1952, стр 31.

Кажыбас күлүк дулдулдай
Кайратка миндим бул кезде. (2, 164).

Бул ыр аллитерациялык кайталоо менен башталса да, мында биздин назарыбызды бурган нерсе – салыштыруу. Көркөм каражаттын жөнөкөй түрлөрүнүн бири – эпитет (булбул, дулдул, туйгун, торгой, күкүк) өңдүү сүрөттөлүп жаткан нерсеге образдуу мүнөздөмө берип, поэтикалык ойду элестүү чагылдырууда тийиштүү ролду аткарган байкайбыз. Ушул эле түшүнүктөргө -дай мүчөсүн жалгап айтуу менен Токтогул өзүнүн оюн дагы күчтөнтүп берген. Мында ой мурдагыга караганда дагы чечкиндүү айтылып жатат.

Көркөм сөз каражаттарынын жөнөкөй түрү – салыштырууну колдонууда. Токтогул мурунтан келе жаткан традицияны дагы уланткан. Ошон үчүн акындын салыштырууларында жаныбарлар, канаттуулар жана башка жаратылыш дүйнөсү образды түзүүдөгү бирден-бир сөз булагы катары көрүнөт. Мисалы: «Айдай жүзүң жаркылдып, ителги куштай балалык, торгойдой сайрап Токтогул, ак шумкар куштай айланып, жагалмай алган чымчыктай, каргадай жалгыз бала элем, каруусу кеткен тулпардай, тебеген чалпоо жылкыдай» деген жана башка толуп жаткан ушул өңдүү сүрөттөөлөр Токтогулдун традициялык салыштырууларга көп кайрылгандыгын, ал аркылуу өзүнүн поэтикалык оюн чагылдырганын белгилейт. Токтогул өзүнүн ырларында «айнектей» деген салыштырууну да абдан көп колдонгон. «Окшоп, өңдөнүп» ж. б. сөздөр аркылуу да салыштырууну түзгөн. Акын туткунда бара жаткандагы учурун айрым ырларында эскерип, башынан өткөн кыйындыктарды төмөнкүчө сүрөттөп, айрым салыштырууларды чебер колдонот:

Кишен салган атка окшоп,
Чынжыр менен жөө басып,
Кыдыртып айдап күнүгө,
Кыйналдым кызыл өң азып. (1, 108)

Же:

Душманга кеттим байланып,
Тууганым көрбөй зарланып,
Тушоолуу тулпар өңдөнүп,
Жүргөмүн анда саргайып (1, 151).

Акын биринчи мисалда өзүн кишен салган атка, экинчи мисалда тушоолуу тулпарга салыштырды. Бул мындай караганда жөнөкөй нерсе болсо, ал өз учурундагы реалдуу көрүнүш эле. Ошон үчүн Токтогул турмуштагы чындыкка кайрылып, өз оюн күчтүү жана элестүү

берүүгө жетишкен. Камактагы абалын кишендүү жана тушоолуу атка салыштырып сүрөттөшү реалдуу мааниге ээ.

Кыргыздын элдик поэзиясында боз ингендин образын эненин балага жасаган мээримине салыштырып сүрөттөө кездешет. «Ботосу өлгөн төөнүн арманы» деген ыр ушуга мисал болот. Эненин образын мындай көтөрүңкү кооздукта сүрөттөгөн чыгармалар казак элинде да бар. Токтогулдун кайсы бир ырынан ушундай мазмундагы сүрөттөөнү учуратабыз. Камактан кайтып келгенде акын энесине карата мындай дейт:

Ботосу өлгөн каймалдай
Бошотпо, эне, муунунду.
Өмүрүңдүн жарымын
Муң-кайгыга жуудуңбу?
Көрдүң, эне, кайрат кыл,
Көз көргүс кеткен уулунду (154).

Токтогул «ботосу өлгөн каймалдай» деген салыштыруу аркылуу кайгыны көп тарткан эненин мээримин таасын элестетип, анын жагымдуу образын ачып берүү ийгилигине жетишкен. Токтогулдай күчтүү акын гана сөздү орду менен пайдаланып, көркөмдүгү жогору турган, идеясы терең курч ырды жаратат. Импровизация менен ушундай кооз ырды түзүү чыныгы туубаса талантка тыгыз байланыштуу экени түшүнүктүү. Жогорудагы мисалга карата В. Сидельниковдун төмөнкүдөй оюн эске салууну туура табабыз. Ал мындай дейт: «Подлинные народные певцы, мастера слова в разработке этих сопоставлений (салыштырууну айтып жатат. – Ж. Т.) всегда стремятся к предельной простоте, лаконичности и точности. Они отбирают наиболее характерные признаки свойства того предмета или явления, скоторым хотят сравнить настроения или переживания человека¹. Токтогул камактан качып келе жатканда, катуу кыйынчылыкты тартып, ага байланыштуу баштан кечирип жаткан кайгы-капасын, ичтеги күйүтүн билдирүү үчүн ар түрдүү салыштырууларды чебер пайдаланды. Ушундай көркөм каражатты таасын колдонуу менен оюн элестүү чагылдырды, элге жеткире билди. Чындыгында жогорку ырдан ашык сөздү таба албайбыз, баары тең композициялык бирдикте чың айтылган, ары эмоциялык күчкө ээ.

Так жана туура сөздөр акынга бат эле табыла койгон эмес. Мунун өзү чыгармачылыктагы эң татаал процесс эмес. Көпчүлүктүн көңүлүндө эргүүнү пайда кылып, жүрөгүндө жылуулук калтырыш үчүн көркөм сөз өнөрүнүн устаттары, төкмө акындар менен комузчулар

¹ В.М. Сидельников. Поэтика русской народной лирики. – М., 1959, стр.77

түрдүү ыктарды колдонуп талыкпай эмгектенет, көп күч жумшайт. Ушундай асыл максат улуу акын Токтогулга таандык экенин көрсөтүп айтууга туура келет. Белгилүү музыковед А. В. Затаевич кыргыз акыны Токтогул жөнүндө: «Бул адамдын чыныгы терең талантын танууга болбойт, обондорунун ыргақтауулугу, күүлөрүнүн таасирдүүлүгү менен адамдын сезимин өзүнө тартып алгандыгын алдын ала белгилеп кетким келет»¹. Затаевич Токтогулдун көп кырдуу тубаса талантына туура жана калыс бааны берген. Ырчылык, комуз чертүү Токтогулду жан дүйнөсүн кандай ээлесе, ошондой эле эмгекчи элди терең сүйүү, анын кубанычтары менен кайгы-капаларын бирге бөлүштүрүү да акындын жан дүйнөсүн ээлеген болучу. Токтогул элге кызмат кылуу – алардын мүдөөлөрүн чыгармаларында чагылдыруу, поэзиясынын күчтүү кубаты менен рухий дүйнөсүнө нур сээп, сезимди козгоо деп эсептеген. Ал ак таңдай акын жана сөз чебери катары образдуу поэтикалык речти түзүш үчүн элдик бай тилге кайрылып, баамында кооз деп санаган көркөм каражаттарды, фразеологиялык түрмөктөрдү, идиомаларды жана оозеки чыгармачылыктын мотивдерин бермет сыңары баалаган жана билгичтик менен пайдаланган. Көркөм сөз каражаттарынын бир түрү – салыштырууларды традициялуу мотивде чебердик менен колдонушу ушуга мисал болот.

Поэтикалык речтин өзгөчөлүгү – метафоралык образдуулугу, бирдиктүү композициясы, ритмдүүлүгү менен белгиленет. Ошон үчүн кадимки эле сөздөр ырда таасир берүүчү күчкө ээ. Анткени, ыр образдар менен жык толуп, ритмдик жагынан абдан так келет. Токтогул поэзиядагы ушул касиетти байкап билүү менен, ырдын кооз болуп чыгышына айрыкча көңүл бурган. Ал көркөм сөз чебери катары сөздү түз жана каймана мааниде колдонгон.

Токтогулдун поэзиясында троптордун негизги түрүнүн бири – метафора басымдуу орунду ээлейт. Аристотель – аттын түрү боюнча жөнөкөйү жана татаалы болот деген, ошол татаал ат катары метафораны эсептеген. Жөнөкөй түшүнүктү экинчи түшүнүккө же атка түспөлдөштүрүү аркылуу көркөм каражаттын башкача түрү пайда болорун белгилеп, анан метафорага мындайча мүнөздөмө берген: «**Метафора** есть перенесение необычного имени или с рода на вид, или с вида на род, или с вида на вид, или по аналогии»². Мына ушундай бир түшүнүктү экинчи түшүнүккө теңөө менен ыйгарып айтуу Токтогулда бар. Биз жогору жакта булбул, дулдул, туйгун деген

¹ А. В. Затаевич. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. – Фрунзе: Музгиз, 1934, стр. 188.

² Аристотель. Поэтика. – М., 1957, стр. 109.

жана башка түшүнүктөрдү мисалга келтирип, бир учурда эпитеттин ролун аткарса, мүчө жалгап же сөз кошуп айтуу менен анын өзүнөн салыштырууларды түзүүгө мүмкүн экенин эскерткенбиз. Метафорага келгенде да, стилистикалык ыктын ушундай кубулушун байкоого болот. Эгер булбулдай, дулдулдай дегенде ага теңелип, жаткан адамды ошого тете, ошого жакын касиеттеги киши катары түшүнөбүз. Чындыгында ал али булбул эмес. Метафорада андай кыйытып теңештирүү болбойт. Акын менен булбулдун сайрагандагы үнүн, чечендиктин окшоштугун бирдей салмакта алып, аны «ал булбул» деп кесе айтат. Токтогул традициялык мотивди колдонуу менен, өзүн «булбул, күкүк, торгой» деп ушуга турпатташ сөздөр менен атап, аны оошмо мааниде берди. Акын: «Айдоодо жүрүп кор болду элинде булбул жайдары» деп Аристотелдин аныктамасы боюнча айтканда, адаттан тыш атты өзүнө таандык кыла сүрөттөдү. Токтогулдун «Беш каман», «Айланган тоонун бүркүтү» деген ырларынын темалары метафора менен аталган. Бүркүт дегенде биз Токтогулду түшүнөбүз. «Беш каман» дегенде Рыскулбектин беш уулу көз алдыга элестелет.

Кайсы бир метафоралар аты аталбаган предметке экинчи белгилүү предметти окшош белгиси боюнча чендештирүү негизинде түзүлсө, кайсы бири жык жана таандык атоочтордун мүчөлөрүнүн жардамы менен жасалышы мүмкүн. Мисалы: «Шумкарым арып азыптыр, туурумдан уча качыптыр» деген ыр бүтүндөй метафора менен түзүлгөн. Токтогул мында: «шумкарым» деп баласын айтып жатат. Ал эми «туурум» дегенде үйдү түшүнөбүз. «Арып азыптыр» дегени – дүйнөдөн кайтканды билдирип турат. «Качыптыр» деген сөз дагы ушундай мааниге ээ. Токтогул бул сөздөрдү анчейин гана максатсыз колдонгон эмес. Ал ичтеги кайгысын, күйүтүн угуучуларга элестүү жеткирүү үчүн, аны менен алардын сезимине таасир этүү үчүн сөздөрдүн баарын дээрлик оошмо мааниде айтты. Жогорку мисалдардын өзү метафора жалаң гана сын жана зат атоочтордон жасалбастан, жык жана таандык атоочтордон, этиштерден да түзүлөрүн көрсөтүп турат.

Кээде «эле, элен» деген жардамчы сөздү кошуп айтуу менен метафораны түзүүгө болот. Бул сыяктуу стилистикалык ыкма элдик оозеки ырларда, айрыкча акындардын поэзиясында зор мааниге ээ. Токтогул чыгармачылыгында «эле» деген жардамчы сөз менен метафоранын тиги же бул түрүн түзүп, ал аркылуу өзүнүн поэтикалык оюн элестүү сүрөттөө ийгилигине жетишкен. Төмөнкү мисал ушул ойду ырастай алат:

Күкүк элем сайраган,

Күлүк элем талбаган,
Күлпөтү болуп дубандын,
Гүлү элем элдин жайнаган (1, 125).

Бул ырдын үч жолу тең жалаң метафоралык баяндоо менен түзүлгөн. Токтогулдун айрым ырында күкүк, күлүк, гүл деген түшүнүктөргө -дай мүчөсүн же **окшош, өңдөнүп** деген сөздөрдү кошуп айтуу менен троптордун жөнөкөй түрлөрүнүн бири – салыштыруу жасалса, мында бүт дээрлик оошмо маанидеги метафора аркылуу аткарылган. Сөздөрү так, ойлору ачык, ыр эмоциялык күчкө ээ. Ошонун үч ыр угуучунун сезимин козгоп, жүрөккө өзгөчө таасир этип турат.

Эгер метафоралык сүрөттөө чоң үзүндү же бүтүндөй ырдын аралыгында кандайдыр турмуштук татаал кубулушту образдык окшоштуруу катары ачык көрсөтсө, ал жайылтылган метафора¹ деп аталат. Мына ушундай жайылтылган метафоралык сүрөттөөлөр Токтогулдун поэзиясында бар. Көпчүлүк ырында Токтогул жайылтылган метафоралык баяндоолорду колдонуп, ошону менен турмушка болгон көз карашын кеңири сүрөттөөгө көңүл бурат. Окуучусу Алымкулга алгач жолукканда акын мындай дейт:

Ак жорго элем жулкунган,
Ак талга конуп сайраган
Ак булбул элем кулпунган.
Акын Токоң ырдаса,
Аял, эркек көрөм деп,
Нечен бир аппак үйлөр жыртылган.
Айыбым жок кармашып,
Айдатып кууган журтумдан.
Алмадай балам, келипсиң,
Атымды угуп сыртымдан.
Камоодо жүрүп нечен жыл
Түгөнүп келдим курчумдан.
Көк жорго элем жулкунган,
Көк чынарда сайраган
Көк булбул элем кулпунган
Көрөм деп балдар шыкаалап
Көп өргөөлөр жыртылган.
Көрөмүн деп келипсиң,
Көпчүлүк айтып сыртымдан.
Азаптуу жолго айдаган

¹ А. Квятковский. Поэтический словарь. М., 1966, стр. 156.

Ажыратып журтумдан (2, 59).

Эки строфа тең жайылтылган метафоралык баяндоолордон турат. Мында улуу акын башынан өткөргөн оор күндөр, манаптардын ага жасаган кастыгы түз мааниде эмес, каймана түрүндө чагылдырылды, образдар менен сүрөттөлдү. Адилетсиз заманда азапты аябай тартып, көп кордукту баштан өткөргөн Токтогул ушундай сүрөттөөлөр менен өзүнүн ички кайгы-капасын, ырайымсыз бийликке карата нааразылыгын сезимге таасир эткизе баяндаган. Жогорку ыр ошону көрсөтүп турат.

Токтогул жайылтылган метафоралык сүрөттөөнү жөн гана айтып койбой, аны элдик поэзияга мүнөздүү мотивдер менен айкалыштыра билди. Эки строфа тең элдик поэзиянын стилине таандык анафора, аллитерация аркылуу аткарылган. Композициялык түзүлүшү боюнча эки строфа кожон формасындагы элдик ырды эске салат. «Ак, көк» деген туруктуу эпитеттер метафоралык образдарды ачууга жардам берип турат.

Тилдеги сөз запасын бардык адам бирдей деңгээлде билбеген сыңары көркөм каражаттарды колдонуу, алардан пайдалануу да ар бир акындарда түрдүүчө. Акын сөз чебери катары сөздү түз жана оошмо мааниде колдонот. Ал өзүнүн тилин көркөм сүрөттөөнүн ар түрдүү каражаттары менен кооздойт эмеспи. Токтогул чыгармачылыгында керкөм каражаттардын көп түрүн пайдаланган. Андай аракет атайы иштелбеген болуу керек. Анын өзү акындын ырды кооздукта түзүүгө карата демилгесинен, тубаса талантынын күчтүүлүгүнөн келип чыккан деп ойлойбуз. Мындай сапат жалгыз гана Токтогулда эмес, орус элинин белгилүү аткаруучусу И. А. Федосовага, ал гана түгүл Жамбыл менен Сулейман Стальский өңдүү импровизатор акындарга да таандык. И. А. Федосованын чыгармачылыгын кеңири изилдеген советтик окумуштуу К. В. Чистов анын чеберчилигин белгилеп, мындай дейт: «Федосовой как большому художнику свойственно чувство целого, чувство места и функции каждой художественной детали в общем потоке импровизации»¹. Мына ушундай импровизация учурунда Токтогул да көркөм деталдарды өз ордуна колдоно билген, дааналыгы менен таап айткан. Ошон үчүн акындын поэзиясында троптордун эпитет, салыштыруу жана метафора сыяктуу түрлөрүнөн башка дагы толуп жаткан көркөм каражаттар камтылганын көрөбүз. Бирок алардын баарына талдоо жүргүзүп отуруу эч мүмкүн эмес. Жогоруда келтирилген мисалдын негизинде Токтогул сөз чебери

¹ К.В.Читов. Прочитания. В. Кн.: Русское народное поэтическое творчество, т II, кн. 2. – М.-Л., 1956. – стр. 182

катары кыргыз тилинин сөз байлыктарынан толук пайдалана билген жана көркөм ырларды түзө алган деп айтууга болот.

Токтогулдун ырларынын кооз, идеясынын терең болуп чыгышына түрдүү себептер таасир эткен. Ал бир айткан ырына экинчи жолу кайрылбай койгон эмес. Угуучулар: «Токо, баягы ырыңызды дагы ырдап бериңиз» деп сурашканда, аны дагы кайталаган. Экинчи ирет ырдаганда аны сөзмө сөз кайталап тим болгон эмес, ага улам кооздук киргизген, композициясын чыңаган, мазмунун тереңдеткен. Мына ошон үчүн акындын ырлары эл арасында ооздон-оозго өтүп, алыска тарап, кеңири масштабда айтылып жүрдү, анын айрым чыгармалары азыркы күнгө чейин сакталып келди. Бул болсо Токтогулдун ырлары реалдуу кубулуштан, чыныгы коомдук турмуштан алынганын, идеясынын тереңдигин жана эстетикалык таасирдүүлүгүн көрсөтөт. Экинчиден, Токтогул – эмгекчилердин таламын жактаган элдик акын. Ал өзүнүн демократтык оюнун бүткүл жүгүн поэзияга артты. Анткени элдин үмүт менен тилегин, мүдөөлөрүн чыгармаларда чагылдырууну милдет кылып койду. Чындыгында өткүр тилдүү, мазмуну терең жандуу поэзия гана элге тез жетмекчи, алардын аң-сезимин көтөрмөкчү. Токтогул ушул жагдайды өзүнүн дааналыгы менен айкын түшүнгөн болучу. Республикабыздын эл акыны К. Маликов мындай дейт: «Мейли алым сабак ыр, мейли терме ыр, мейли сүйүү ыры же узун жомок ыр ырдаса да, Токтогул өзүнүн оюнун чалкарлыгы, акылынын тереңдиги, тилинин курчтугу менен өзүнүн тушундагы жана өзүнөн кийинки ырчылардын ичинде топ жылдыздын ичиндеги Чолпон жылдыздай болуп бөлүнүп турат. Ал кыргыз элинин акыны, болгондо да сынчы акыны, чечен, акыл, насыятчы акыны. Ал кыргыз элинин чыныгы патриот уулу болгон. Өзү сонун адамгерчиликти, абийирди, сыймыкты, сезимди, адамчылыктын сонун үлгүлөрүн өз жүрөгүнө чогулта билип, эң жогорку гуманисттик сезим менен ырдаган»¹. К. Маликов улуу акын Токтогулга таандык асыл сапатты, аны Чолпон жылдыздай бөлүп турганы чыныгы залкар талантты көрө билип, ага туура баа берген. Чындыгында Токтогулдун чыгармаларынын баалуулугу – поэзиясынын эмгекчилердин мүдөөлөрүн дайыма көздөп, аны демократтык багытта чагылдыргандыгында, кыргыз элинин алга умтулуусун идеал катары бийик пафосто эргүү менен сүрөттөгөндүгүндө.

«Каражат, – деп жазат Э. Межелайтис, – негизги нерсе эмес. Ал музыкабы, поэзиябы, боёкпу – баары бир. Негизги нерсе – мазмун,

¹ К. Маликов. Токтогулдун алым сабак ырлары. Токтогулга эстелик. Фрунзе, «Кыргызмамбас», 1940, 110-бет.

ой. Эгер үндү жаңгактын кабыгы деп алсак, ой анын маңызы. Карандаш менен чийилген сызыкта, кисти менен түшүрүлгөн боёкто да ой бар. Философия поэтикалык сөздү, үндөрдү, боёкторду бириктирет»². Демек, ой гана поэзияга канат бүтүрөт. Ой камтылбаган ыр – электр тогу жиберилбеген лампочкага барабар. Ой гана жүрөктү дирт эттирип, адамды же кубанычка бөлөйт, же кайгыга чөмүлтөт, ошол аркылуу ой көрүнүшкө жылуулук киргизип, терс кубулушка антипатияны пайда кылат. Токтогулдун ар бир ыры жаңы табылга, жаңы ой менен турмуш чындыгын сезимге жеткире так сүрөттөгөнү менен жалпы элдин сүймөнчүлүгүнө ээ болду, көпчүлүктүн жүрөгүнүн тереңинен орун алды. Токтогулдун поэзиясына канат бүтүргөн үчүнчү фактор – кыргыз элинин акыл-ой байлыгы болуп эсептелген оозеки чыгармачылыгы. Ансыз Токтогул даңазага жетише алмак эмес деп айтсак жаңылыш болбойт деп ойлойбуз, себеби – «Элдик поэзия каталарды билбейт, ырларда күмөндүү образдар, аларда бүлбүлдөгөн сүрөттөөлөр учурабайт. Ой таза, ой тунук, анткени – ал жүрөктөн пайда болот»³. Токтогул мына ушундай тунук булактын башатынан даам сызып, чыгармачылыгын анын шаркырап аккан өзөнүнүн кең нугу менен өнүктүрдү, ошонун негизинде баа жеткис кооз ырларды жаратты.

Токтогул элдик поэзиядан үлгү алып, андан дайыма үйрөнүү менен катар, аны бийик тепкичке көтөрдү, айрым ырларды кооздоп иштеп чыкты. Ошону менен катар, акын ар түрдүү темада толуп жаткан ырларды түздү. Анын терең идеялуу поэзиясынын полотносуна кыргыз жергеси гана эмес, Россиянын түпкүрү, алыскы Сибирь жана Казакстан да сыйган. Демек, акындын поэзиясы камтыган темасы жагынан абдан кеңири, ары салмактуу. Токтогул ушул ырларында кыргыз калкына жана башка улуттагы адамдарга эң жакын досуна кайрылгандай мамиле жасап, алар менен бетме-бет сүйлөшкөндөй өзүнүн оюн ортого салат, ал эми душмандарга келгенде, улуу акындын жүрөгүндө бунтардык жалын болгон, баатырдык менен каршы турган. Андай асыл сапаттар «Беш каман», «Арзыматка», «Ушундайбы сурагың», төрөлөргө ырдаганынан жана башка туткунда жүргөндөгү, андан кийинки мезгилдеги чыгармаларынан ачык көрүнөт. «Түзөрман гений, – деп жазат Э. Межелайтис, – өткөндү жана келечекти өзүнүн бүгүнкү күнү менен айкалыштырат. Андан чоң нерсени көрүп, өзүнө чоң нерсени батырат. Ал бардыкты түзүүчү кудуретке,

кубатка ээ»¹. Токтогул өткөндү жана келечекти да көрө билип, баарын поэзиясына батыруу менен кыргыз элин эзүүчүлөргө каршы күрөшкө чакырып, эркиндик жөнүндөгү философиялык ойду чечкиндүү айткан. Анын поэзиясы түзүүчү күчкө ээ.

Акын эмне жана ким жөнүндө ырдабасын, аны мурунку традицияларга байланыштырган. Ошон үчүн тунук булактардын кошулушунан кандайдыр дайра жаралган өңдүү Токтогулдун поэзиясына элдик чыгарма ар тараптан агып кирген. Анын чыгармачылык репертуарынан учкул сөздөрдөн тартып, фразеологиялык түрмөктөргө чейин, элдик макалдарынан тартып санат, насыяттарына чейин, «Кедейкан», «Саринжи-Бөкөй», «Курманбек» сыяктуу кенже дастандары жана «Манас» эпосуна чейин бар экенин көрөбүз. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгынын айрым мотивдери, ар кандай көрүнүштөрү, түрлөрү Токтогулдун ырларында ажырагыстай бекем бирдикте жашап жатат. Анын өзү Токтогулдун акындык беделин төмөн түшүрмөк эмес, кайра анын чыгармачылык эргүүсүнө канат бүтүрүп, талантынын ташкындашына кубаттуу күч берет. М. И. Калинин элдин оозеки чыгармачылыгын эң жогору баалап, анын омоктуу таасири жөнүндө мындай деп өтө так аныктама берген. «Эң жөндөмдүү акындар, эң таланттуу композиторлор качан алар элдик чыгармачылык менен байланышканда, качан алар анын булактарына кайрылганда, ошондо гана өзүнүн чыгармачылыгында гений болгонун биз билебиз. Мындан тышкары гениалдуу адамдар жок»². М. И. Калининдин бул айтканы кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгына өзгөчө мүнөздүү, анткени ал көп кылымдар аралыгында эчен муундар тарабынан түзүлгөн акыл-ой мурастарынын, рухий байлыктын сонун салттарын өздөштүрүп, алардан үйрөндү. Оозеки чыгармачылыгынын тунук булактарына кайрылып, дайыма даам сызды, традициялуу поэзиянын терең деңизинен сөз берметтерин терип пайдаланды жана ошонун негизинде генийликке жетишти.

Поэзиянын материалы да, аны кооздоп турган сыйкырдуу күчү, кубулжуган сыры да – сөз. Сөз менен өз оюн билдирүүнүн ар түрдүү ыкмасы, көп сандагы каражаттары бар. Ал эми поэзияга сөздөрдүн тунугу, берметтей тазасы, алтындай кымбат баалуусу гана керек. Ансыз поэзия учкул канаттан ажырап, эстетикалык таасирдүүлүгү жетпей калат. Токтогул поэзиянын ушундай асыл касиетин дааналыгы менен сезип, өзүнүн чыгармачылыгында кыргыз тилинин сөз

¹ К. Маликов. Токтогулдун алым сабак ырлары. Токтогулга эстелик. Фрунзе, «Кыргызмамбас», 1940, 11-бет.

² М. И. Калинин О литературе. М., 1949, стр. 194.

байлыгынан, анын көркөм каражаттарынан, фольклордук мотивдерден, элдик ырлардан чебер пайдалана билген. Жыйынтыктап айтканда, Токтогулдун ырлары традициялар менен абдан байланыштуу жана акын аны новатордук менен өз чыгармачылыгына колдонгон. Токтогулдун адабий мурасы ушул ойду айтууга негиз берет.

Жаки Таштемиров

АКЫНДЫН ТАБИГАТ ЛИРИКАСЫ¹

Кыргыз элинин өткөн доордогу маданий мурастарына көз жүгүрткөндө, тематикасынын ар түрдүүлүгү боюнча табигат лирикалары оозеки чыгармачылыгында жана акындардын поэзиясында тийиштүү өлчөмдө өнүгүп келгенин байкайбыз. Кыргыз жергеси кандай кооз. Анын дайыма ак кар баскан кырка тоолору, жылгаларынан жылжып аккан тунук булактары, өзөнүндө өркөчтөнгөн көк кашка суулары, каз-өрдөгү жайнаган көл-дарыялары, жеринин кызыл-газыл гүлдөрү акындардын талантына шык жаратып, алардын көңүлүн эргитпей койгон эмес. Жаратылыштын кооздугуна суктанган адамдар ага арнап ырларды да, күүлөрдү да чыгарышкан.

Оту-чөбү жок туруп,
Малы семиз керме тоо.
Упа-эндиги жок туруп,
Кызы сулуу керме тоо, –

деген ыр жана ага ылайыкталып чыгарылган комуз күүсү жогоруда айтылган ойду ырастап турат. Жаратылыш картиналары элдик ырлардын ичинен сүйүү ырларында чагылдырылбай калбайт. Казак элинин оозеки чыгармачылыгын изилдөөчүлөрдүн бири Н. Смирнованын: «Жаратылыш кооз чөйрөнү түзгөн сүйүү ырлары бар жана ушул чөйрөдө сүйүүгө карата татаал өзгөрүштөр пайда болот. Элдик сүйүү ырларында сүйүүнүн кайгысы жана кубанычы жаратылыш менен бирге кошулуп кетет»² деп айтканына толук кошулабыз. Токтогулдун сүйүү лирикасында жаратылыштын картиналары анын ички сезимин ачып берүүгө, оюн кеңири түшүндүрүүгө кызмат кылгандыгы жөнүндө жогору жакта айткан элек. Бул жерде дагы эске

¹ Жаки Таштемиров. Токтогулдун акындык чеберчилиги. – Фрунзе, 1976.

² Н. Смирнова. Народа – поэтические и литературные традиции в пейзаже Джамбула в 30-х годах. Творчество Джамбула (Статьи, заметки, материалы). Алма-Ата, Изд-во АН Каз. ССР, 1956, стр. 53.

салууга туура келип олтурат. Анткени табигат көрүнүштөрү, жаратылыш картиналары оозеки чыгармачылыгында да, акындардын поэзиясында да сүрөттөөнүн булагы болуп келген жана болуп кала бербекчи. Кыргыз акындарынын мурастарына кайрылганда, алардын чыгармачылыгынын бир салаасын табигат лирикасы түзгөндүгүн көрөбүз. Солтобай ырчынын «Жылдыз», Тоголок Молдонун «Эки чилде», «Ала-Тоо», «Жер жана анын балдары», Женижоктун «Биздин жер», «Өскөн жер», Барпынын «Күн», «Шамал», «Ала-Тоо көркө келбейт эл болбосо», Токтогулдун «Жүргөнүм Кабак жер болду», «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө», «Туулган жерим», «Элди карачы» деген чыгармалары жана башка акындардын ушул темадагы ырлары табигат лирикасынын бир топ өнүккөн жанр экенин белгилей алат. Жогоруда аталган ырларда кыргыздын кооз жергеси өтө эргүү менен жылуу сүрөттөлөт.

Токтогул – көргөн жерлерин чебер сүрөттөп айткан акын. Бирок анын табигат жөнүндө чыгарган ырлары бизге толук жеткен жок. Ошон үчүн колдо бар жана азырынча бизге белгилүү айрым гана ырларына токтолобуз. Акындын эң алгачкы пейзаждык лирикасына «Жүргөнүм Кабак жер болду» аттуу ырын эсептесек, эң соңкусуна Совет бийлиги учурунда түзгөн «Туулган жерим» деген ырын кошууга болот. Ошентип, акындын табигат лирикасы мезгили боюнча кеңири аралыкты кучагына камтыйт. Эгер Тоголок Молдо «Ала-Тоо» же «Эки чилде» деген чыгармаларында ар кыл мезгилдерин өз көз карашы боюнча сыпаттап жазса, Токтогулдун табигат лирикаларында картина башкача жагдайда сүрөттөлөт. Эгер Солтобай «Жылдыз» аттуу чыгармасында ошол кездеги манаптардын зомбулугун үйрөнүп өскөн кооз жерден – элди башка жакка түрүп, ошондой сонун жергесинен ажыроону кейиштүү түрдө баяндаса, Токтогулдун табигат лирикасында бай-манаптардын эзүүсү астында өзүнүн өскөн жерине карата болгон сагынуу, кооз жергесин эңсөө мотиви ушул темадагы чыгармаларынын мазмунун ээлейт.

Биз акындын алгачкы чыгармаларынын бири «Жүргөнүм Кабак жер болду» деген чыгармасына кайрылып көрөлү. Бул ыр – акындын алгачкы чыгармасы, анткени жаш Токтогулдун Кабакта кой кайтарып жүргөнү, аябай кыйналганы бул ырда баяндалат. Ырдын идеясы болочок акын Токтогулдун ичтеги арманын билдирүүгө багытталган. Бирок, жаш Токтогул ичтеги кайгысын жөн гана баяндабайт, өз оюн элестетип бериш үчүн ошо тегерете курчап турган жаратылышка

кайрылды, кой кайтарып жүргөн тоо-таштардын картинасын тартууну көздөдү. Ыр мындайча башталат:

Жалчы болуп жалдырап,
Жүргөнүм Кабак жер болду.
Кара ташы калдырап,
Ашканым аска бел болду.¹

Ырдагы пейзаж ички сезимди дайыма өнүгүүдө туюндуруп, акындын чөгүңкү көңүлүн чагылдырат. Жогорку ыр пейзаждын картинасын элестетүү менен бирге акындын кыйын турмушун туюндуруп турат. Токтогул өзүнүн алдыда толук айтпаган оюн кийинки строфада кеңейтип берген. «Кызыл-Бейит кулама, кыйналганды сураба» дейт акын. Ф.Шиллер – жаратылыштын картиналары аркылуу гана чындыкты эки сезим менен элестетип билүүгө мүмкүн экенин баса көрсөткөн².

Фридрих Шиллер «эки сезим» деп көрүү жана угуу сезимди айтып жатат. Чыгармачылыкта, айрыкча табигаттын картиналарын түзүүдө Ф. Шиллер белгилеген эки сезимдин ролу зор. Токтогулдун жогоруда аталган ырында эки сезимди өтө кылдат пайдаланганын көрөбүз. Акын эки сезимдин күчү менен реалдуулуктан чындыкты билүүгө чейин жетишкендиги ырда элестүү берилген. Өзү кой жайып жүргөн жерди ал «кара ташы – калдырап» деп сүрөттөдү. Ошону менен ал жаратылыштын өтө сүрдүү фонун түзүп, баштан өткөрүп жаткан кайгысын элестүү чагылдыруу ийгилигине ээ болгон.

Айрым пейзаждык картиналар жалаң кооздукту көрсөтүү, ага ыракаттануу үчүн гана сүрөттөлбөстөн, анын өзү лирикалык каармандын ички дүйнөсүн, баштан өткөргөн кубанычын же кайгысын билдирүүгө да багытталат. Токтогул «Жүргөнүм Кабак жер болду» деген ырында жаратылыштын айрым көрүнүшүн, жерди сүрөттөгөндө, өзүнүн кыйналганын, оор абалын ачып берүүнү көздөйт. «Кээ бир чыгармаларда, – деп жазат Л. Г. Абрамович, – жаратылыштын картиналары башка ролду да ойнойт. Алар фонду элестетип, анда адамдар, алардын тагдырлары менен сезимдери жана кумарлануулары ачык-айкын көрүнөт. Кээде ушул фон кишинин жаратылыш менен гармониялык айкалышы принциби боюнча түзүлөт»³. Бул сөз жалаң жазуучуларга гана эмес, төкмө акындарга да тийиштүү. Чындыгында, «Жүргөнүм Кабак жер болду» деген ырдан, андагы табигат картиналарынан Токтогулдун тагдыры, ошол кездеги оор турмушту жектеген ички сезими ачык көрүнүп турат. Жаратылыштын картиналары

¹ Токтогул, I – том, 22-бет.

² Ф. Шиллер. Собр. Соч, т. 6. М., 1957, стр. 344.

³ Г. Л. Абрамович. Вопросы теории литературы. – М., Учпедгиз, 1950. – стр. 140.

аркылуу терең сезимди көрсөтүү – Токтогулдун табигат лирикасынын эң мүнөздүү өзгөчөлүгү. Андай өзгөчөлүк анын «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген ырларынан даана байкалат.

Токтогулдун «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген ырлары – маани жагынан бирин-бири толуктаган чыгармалар. Эгер «Жүргөнүм Кабак жер болду» аттуу чыгармасы стилдик жана көркөмдүк жагынан али төмөн турса, «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» ырларында, акындын такшалгандыгы, поэтикалык оюн күчтүү эмоция менен берүүгө жетишкендиги сезилет. Поэзиянын күчү эмнеде? Поэзиянын күчү анын биринчи элементи болуп эсептелген тилинде, ал тилдин курчтугунда. Тили өткүр, сөзү курч, ойго кенен поэзия гана көпчүлүк угуучулардын, окуучулардын купулуна толуп, алардын сезимин да, ички дүйнөсүн да козгомокчу. Күчтүү, заты чың жана турпаты асыл поэзияны кара сөз менен айтып берүүгө эч мүмкүн эмес. Токтогулдун лирикалары так ушундай сонун касиетке ээ. Анын поэзиясынын ар бир ыр сабы кандайдыр бөлүнгүстөй бекем тутумдашып, сөздөрү чебер зергер данакер-легендей жиги билинбей, ары ыргактуу, ары жипке тизген мончоктой тегиз. Токтогулдун табигат лирикасынын күчү туулуп өскөн жерин, Родинасын терең сүйүү сезими аркылуу абстракттуу эмес, көрүнүп турган образдар менен, өз жеринин пейзажынын картиналары аркылуу конкреттүү сүрөттөгөндүгүндө. Кээде өз жеринин пейзажы кубанычтуу түрдө эмес, сыздоо жана өксүү менен берилет. Анын «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген ырларында ушул мотив басымдуу камтылгандыгы менен мүнөздүү.

Кетмен-Төбө кенен сай,
Эңсеген жерим көрүндү.
Токтото албай боюмду,
Көңүлүм нечен бөлүндү.
Сагынган жерди кергөндө,
Көзүмдүн жашы төгүлдү¹, –

дейт акын. Алыскы айдоодо жүрүп, эчен азап менен элге келип өз жерин көргөнүн акын муңкануу жана сыздоо менен баяндады. Токтогулдун пейзаждарында акындын сүргүнгө айдалганын, ар кандай теңсиздикти көргөнүн, акыйкатсыз заманда азапты тартканын жана жалпы элдин турмушун туура чагылдырган картиналар көп. Ошону менен катар жакырчылыкта жабыр тарткан өз мекенин сүйүү ал ырларында абдан күчтүү. Акында өзүнүн туулуп өскөн жерин сагынуу

¹ Токтогул, 1-том, 145-бет.

да күчтүү. Ал «сагынган жерди көргөндө көзүмдүн жашы төгүлдү» деп, чын сырын сыртка чыгарып айтты. Табигат лирикасы жаратылыштын картинасын анчейин гана түшүрө койгон сүрөттө эмес, анда турмуш менен табигаттын гармониясы шайкеш келген жандуу элес жана поэтикалык ой болуу шарт. Ошондой учурда гана чыгарма максатка ылайык ийгиликке жетишмек. Бул жерде украин элинин көрүнүктүү акыны И. Франконун «... акын жансыз табигатты жандуу кылып сүрөттөйт, динамикалык образдардын жардамы аркылуу багыттарды сүрөттөйт»¹ деп айтканы эрксизден эске түшөт. Токтогул өзүнүн туулуп-өскөн жериндеги жандуу кыймыл акынды тосуп жаткан өңдүү сыпаттайт.

Токтогулдун кээ бир табигат лирикасы өз жерин катуу сагынуу натыйжасында келип чыккан. Анын «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген чыгармалары ушуга мисал болот. Көргөн-билген замандаштарынын айтууларына караганда, Беш-Таштын белине чыккандан эле Токтогул жердин көркүн ырга кошуп ырдап, көзүн жашка толтуруп, аябай муңканат экен. Анын «Элге барып өлсөм деп, тилеп кетип барамын, кызыл тилим сайратып, бүлөп кетип барамын» дегени замандаштарынын эскермелерине шайкеш келип турат. Бир кезде кокту-колотуна, жылга-жыбырына чейин арытып бастырып, өрөөнүн кубулжуган үн менен шаңга бөлөп, курч ыр менен элдин көңүлүн ачкан тааныш жерди көргөндө Токтогул элөөрүп, эркин жүргөн күндөрү эсине түшүп, көрүп жүргөн аймактар көз алдына элестеди. «Көгөрүп турган көк жайлоо, көңүлүм сага берилди» дейт акын. Ал өзүнүн туулуп өскөн жерин көргөндө көңүлү берилүү менен бийик добушка салып ырдады.

Акындын «Жерди көргөндө» деген лирикасынын сюжети татаал эмес. Алыска айдалып барып, эчен азаптуу, эчен татаал жол басып келген акын туулуп өскөн жерин көргөндө ташкындаган көңүлү менен Кетмен-Төбөнүн кооздугун сүрөттөө лириканын мазмунун түзөт. Бирок, ырда турмуш чындыгы, жаратылыш картиналары ушунча чыңалуу абалында жараша сүрөттөлгөн. Чыгарманын композициясы акындын баштан өткөргөн турмуштук окуяларын камтып, аны ажырагыстай биримдикте тутумдаштырып турат. Лириканын мазмунунан өскөн жерди аябай сагынгандык, аны көргөндө аябай элөөргөндүк байкалат. Туулуп өскөн жердин адырлары, кайкалган белдери ушунча кооз, сонун көрүнөт. Жаратылыш адамсыз көрксүз. Токтогул кооз жерин көргөндө «аманын тилеп жаткан эл» көз алдына

¹ И. Франко. Из секретов поэтического творчества. – М., «Искусство», 1967, стр. 153.

кучак жайып тоскондой сезилди. Көчмөн кыргыздардын мал чарбасы менен күн көргөнүн эсине түшүрүп, «кой семиртчү семиз белдин» картинасын тарткан болот.

Кош Ийри-Суу биздин жер,
Кой семиртчү Семиз-Бел.
Жаткан экен аркамда
Аманым тилеп калың эл¹.

Токтогул – элдик акын. Ал кайда жүрбөсүн, кайда болбосун, элди эч качан эсинен чыгарбайт. Эмгекчилердин мүдөөсүн көздөп, алардын таламын жактап, эзүүчүлөргө карата тике ырдаганы үчүн алыскы Сибирге айдалган эле. Ушул лирикасында акын өзү ырга келтирип жаткан Ийри-Суу жайлоосунан кармалган болучу. Айдоодон кайтып келгенде, кармалып кеткен ошол кыйын учурду эсине дагы түшүрдү. «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген лирикасын акын төмөнкүдөй строфа менен баштайт:

Кара башыл ак кочкор
Карышкыр жесе, койдо жок,
Калкымдан кеткен бала элем,
Кайрылып келер ойдо жок.
Эгиз козу койдо жок,
Элимден кеткен бала элем,
Минтип, элди көрөр ойдо жок².

Мисалга келтирилген ырда кооздоп айтууга багытталган аракет жок. Акын кыргыздын сүйлөө речиндеги фразеологиялык жана лексикасындагы кадыресе колдонулуп жүргөн сөздөрдү орду менен пайдаланды. Ал сөздөр тыбыштык үндөштүккө карай кайталанып айтылып, элдик поэзияга мүнөздүү аллитерацияны түзүп, ырдын уккулуктуу чыгышына мүмкүндүк берген. Акын бул ыр аркылуу элинен алыс жүрүп, аябай азапты тартканын, карышкырдай манаптар аны ак жеринен айдаганын, «калкынан кеткен бала» акыры «кайрылып элге» келгенин күчтүү сезим менен билдирип олтурат. Өзүнүн поэтикалык оюн так жана элестүү бериш үчүн акын тематикалык параллелизмди да, символду да колдонду. Ушул жерде А. Тарасенковдун сөз чеберлери жөнүндөгү айтканын келтирүүнү туура табабыз. «Художник, – дейт А. Тарасенков, – жалпы баштан өткөрүүлөргө өзүнүн боёгун берет, көптөгөн турмуштук ситуациялардан өзү бирөөнү гана тандап алып, парага сатылбаган жана алмаштыруу болбой турган

¹ Токтогул, 1-т, 146-бет.

² Токтогул, 1-т, 147-бет.

күбө катары ал жөнүндө баяндайт»¹. Токтогулдун баштан өткөргөн оор окуяларын, кайгы-капасын баяндоодогу алмаштыргыс күбөсү, ал ак жеринен айдалып, элин-жерин өтө сагынуу болду. Анын турмушундагы көп ситуациялардын ичинен туулуп өскөн жерди алып, ага өзүнүн боёгун кошту. Дүйүм чөбү гүлдөгөн жерин көргөндө, акындын көңүлү эзилди.

Эгер улуу акын Токтогулдун Октябрь революциясына чейин басып өткөн өмүр жолуна кайрыла турган болсок, анын бүт өмүрү дээрлик кайгы-күйүт менен өткөнүн көрөбүз. Жакырчылык турмуштагы теңсиздик, ар кандай кырсык туш-тушунан тороп, кайгы менен капа, муң менен зар анын ажырагыстай жолдошу болуп, жүрөгүн дайыма жаралап келген. Ошол үчүн анын туткун ырлары жана андан кийинки мезгилдеги чыгармалары бүт дээрлик трагедиялык абалга жеткен окуяларды, турмуш чындыгын чагылдырат. Бирок мындан «Токтогулдун чыгармалары пессимизм идеясы менен жык толгон экен» деген ойдон алыс болуу керек. Токтогулдун лирикаларына пессимизм жат. Ал эми анын чыгармаларындагы арман мотиви өткөн замандагы оор турмушту, акыйкатсыз бийликти чагылдырууга багытталган болучу. Акын канчалык кайгыга батпасын, ал турмушка оптимисттик менен карайт. Ал мындай дейт:

Кейибеймин кеткенге,
Өкүнбөймүн өлгөнгө,
Мен ыраазы боломун
Эл-журтумду көргөнгө!²

Токтогул – бүт өмүрүн элге арнаган ойчул акын. Ал дайыма өз элинин азаттыгын, эркиндикке жетишин самаган болучу. Токтогулдагы жакшы сапат – эмгекчил элди бирдей көргөндүгү. Сатыкей, алакчын, багыш сыяктуу кыргыз урууларын акын өтө сүйгөндүк менен сыпааттап, аларды күйүмдүү жакшы эл деп баалайт:

Ултан – Камыш жер эле,
Жердеген багыш эл эле.
Жетим менен кедейге,
Агып турган сел эле³.

Токтогул өзүнүн туулуп өскөн жериндеги букара урууларды, багыш менен сатыкей, алакчын өңдүү элди сүйкүмдүү баяндайт. Алар боорукер, жетим менен жесирлерге, кедей-кембагалдарга кайрымдуу эл. Токтогулдун душмандары – элди аябай эзген байлар менен

¹ Ан. Тарасенков. О поэтическом образе. «Литературная газета», 1954, № 11, 26-января.

² Токтогул, 1-т., 149-бет.

³ Ошондо, 148-бет.

манаптар. Ошентип, саясий лирикаларда гана эмес, табигат лирикаларында да тап жигин ажырата айтуу, эзүүчүлөрдү жек көрүү сезими менен сүрөттөө Токтогулдун чыгармаларына мүнөздүү.

«Айылыма жетсем» деп,
Эстеп кетип барамын.
Кетмен-Төбө жеримди,
Беттеп кетип барамын.
Керимбайдын кылганын,
Кектеп кетип барамын.
Жетим, жесир калганды
Эстеп кетип баармын,¹ –

дейт акын. Ошентип, пейзаж акындын ички дүйнөсүнө бүтүндөй шайкеш келип, поэтикалык оюн билдирүүгө жардам берет. Поэзия – баарынан мурун образдар менен ой жүгүртүү болуп саналат эмеспи. Бул жерде дагы акын поэзия аркылуу ой жүгүртүп, ички сезимин билдирип жатат. Токтогул бул ырында бир канча образдарды көз алдына элестетип, ал жөнүндө өзүнүн көз карашын билдирди, көңүлдө эмнелер турганын өтө сергектик менен так баяндады. Сагынган айылына жетүүнү, эң каардуу душман Керимбайдан кек алууну көздөдү. Анын өзү акындын алгачкы тилеги болучу. Токтогул алдына койгон тилекти да, максатты да табигат лирикасында эргүү менен чагылдырып, көңүлдө эмне турганын бийик добуш менен билдирди. Акын оозеки чыгармачылыктагы ырдын эмоционалдуулугун күчөтүүчү ыкты – кайталоону бир нече ирет айтып, өзүнүн чечкиндүү оюн ортого салды. Токтогул жаратылыш картиналарын, туулуп өскөн жерин өз элинин же өзүнүн баштан өткөргөн оор күндөрүнөн, жүрөгүн жаралаган кайгы-кападан бөлбөстөн, баарын бирдикте карайт. Анткени, кыргыз эли ал кезде өтө оор, өтө кыйын күндөрдү, катуу эзүүнү баштарынан өткөрүп турган болучу. Акын аларды табигат лирикасында чагылдырбаса да, анын айрым сөзүнөн, айрым турмуштук деталдардан кыргыз элинин оор турмушу элестеп турат.

Токтогулдун жаратылышты сүрөттөөсү негизинен элдик поэзиянын мурунтан келе жаткан традициялык мотивине окшош. Белгилүү жерлердин аттарын атап, анын образын элестетүү, ага карата өзүнүн мамилесин жана көз карашын билдирүү – акындын чыгармачылыгындагы мүнөздүү белгилерден. Өзү туулуп өскөн жана мурунтан тааныш жерлерди ырга келтирип айтып жатканы ушуга байланыштуу. Кайсы бир жердин атын ырга уйкаш кылып алып, ал аркылуу өзүнүн

¹ Токтогул, 1-т, 145-бет.

ички сезимин билдирүү табигат лирикасына мүнөздүү экенин «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген чыгармалары далилдеп турат.

Табигат өзүнүн кооздугу менен адамды наз кылып, көңүлдү өзүнө тартары белгилүү. Бирок, аны кабыл алуу бардык адамдарда бирдей эмес. Ошондой эле таланттуу акындардын жаратылышка карата мамилеси, ага таасирлениши бирдей деңгээлде болбойт. Ар бир акын жаратылыштын көп түрдөгү түстөрүн ар башка кабыл алып, ага карата өзүнүн мамилесин билдирет эмеспи. Жаратылышты күчтүү сезим менен сүйүү, ага жүрөгү менен берилүүдөн гана табигат кооздугун чагылдырган чыныгы поэзия келип чыгат, тунук лирика жаралат. Токтогул жаратылышты кооздуктун, ыракаттын дүйнөсү катары эсептеп, сүйүү лирикасында көп ирет кайталап колдонгон болучу. Алыскы Сибирден келгенде да өзү туулуп өскөн жердин жаратылышын «күйүп турган панарым» деп, анын кооздугун толкундануу менен ырдады. Өз оюн элестүү жеткириш үчүн эпитет, салыштыруу, метафора өңдүү көркөм сөз каражаттарын кеңири пайдаланды.

Токтогул жаратылышты сулуулуктун түгөнгүс булагы катары эсептеп, аны аябай жогору баалаган. Ал аркылуу өзүнүн тигил же бул кооздукка карата мамилесин, ошондой эле ички сезимин билдирген болучу. Акын баштан өткөргөн же өткөрүп жаткан оор кайгыны, ички күйүттү угуучуларга жеткириш үчүн жаратылышка кайрылды. Айрым турмуш чындыгын, аянычтуу учурду ага салыштыруу аркылуу өзүнүн ичтеги муңун сыртка чыгарууну көздөдү. Эгер акын алыскы Сибирге айдалып, эл-жеринен ажыраганы үчүн катуу кайгыга батса, туулган жерге келгенде дагы оор жоготуунун үстүнөн чыкты. Эш туткан иниси Эшмат каза таап, эркелетем деген уулу Топчубай дүйнөдөн кайткан. Энеси жалаң ый менен көз жашын төгүп, көзү көрбөй калган. Ушундай эң оор, эң аянычтуу абалга кептелип, кыйын күндү баштан кечирип турган Токтогул «Мени армандуу күнгө жаратты» деп ичтеги кайгысын билдирди. Ал үчүн жаратылыштын тигил же бул көрүнүшүнө кайрылат. Топчубайдын өмүрүн өзүнчө кулаган жарга, тамыры кыркылган талга салыштыруу аркылуу абдан оор учурдун картинасын түзгөн:

Жамгыр тийбей кулаган
Ак топурак жар белең?
Аксы, Анжыян, Таласта
Акындыгым бар белең?
Аркамда жалгыз Топчубай,

Ажалга туулган жан белең? ¹

Поэзиянын сөзү курч, эмоциялык-эстетикалык таасир берүү касиетине ээ болуу шарт. Ал үчүн поэзияга сөздү жок жерден таппайт, кандай гана ташкын таланттуу акын болсо да, белгисиз сөздү колдонууга күчү жетпеси түшүнүктүү. Анын үстүнө ырдагы сөздөр элге түшүнүктүү болууга тийиш. Ушул жагынан алып караганда тигил же бул акындын чыгармачылыгындагы ары зор, ары жооптуу милдет дайыма күтүп тургансыйт. Айрыкча, Токтогулдай төкмөлүк менен ыр чыгарган эл акындары үчүн сөздү издештирүүгө, иргеп олтурууга чыгармачылык процесс учурунда эч мүмкүн эмес. Анткени, Токтогул бардык ырларын импровизация менен түзгөн. Бирок анын кайсы ырын албайлы, ары курч, ары көңүлгө сыйымдуу. Акынды ушундай бийиктикке көтөргөн кандай сыр бар? Мындагы сыр – акындын асыл боюна таандык күчтүү таланты, ошону менен катар дайыма изденүү, чыгармачылыкта дайыма көнүгүүлөрдү иштөө, ырчылыкта такшалуу. Изденүү менен талант шайкеш келгенде гана эл таламына жооп бере турган чыгарма түзүлмөчү. Токтогул күчтүү, таланттуу, дайыма изденген, дайыма элден үйрөнүп, өлөң сөздүн падышасы, сөз сарасы экенин жакшы түшүнгөн болучу. «Бөтөн сөз бен былганса сөз арасы, ол - акының билимсиз бишарасы»² деп Абай айткандай, Токтогул да поэзиянын эстетикалык-тарбиялык маанисине түшүнгөн жана жакшы чыгарма үчүн күрөшкөн акындардын бири. Ал өзүнүн көп сандаган окуучуларын сөз өнөрүнүн устаттарынан болуп чыгышына көңүлдөрүн бурган болчу. «Акындарды жаман деп, көптү кайдан табасың?» – дейт акын. Жакшы акын – сөз өнөрүнүн устаты. Андан сонун поэзия жаралмакчы. «Куюлтуп ырдап олтурсам, сөзүмдө барбы бир жалган?» – дейт ал. Ак таңдай акындардын поэзиясында «жалган» болбоско тийиш. Анын поэзиясы чындыкты чагылдырып, угуучуларга жана окуучуларга эстетикалык зор таасир этүү керек. Токтогул акындардын эл алдындагы милдеттери зор экенин так белгилеп айтып, өз көз карашын билдирген.

Чыгарманын куралы – тил. Токтогул өзүнүн чыгармаларын түзүш үчүн кыргыз элинин сүйлөө речине кайрылып, анын бай лексикасынан пайдаланды. Эгер акындын чыгармаларына кайрыла турган болсок, анын ырларындагы сөздөр кадыресе эле сүйлөнүп жүргөн сөздөр экенин байкайбыз. Эң чебер зергерлер алтын, күмүш өндүү асыл буюмдардын жигин билгизбей данакерлегендей эле, таланттуу

¹ Токтогул, 1-т, 159-бет.

² Абай Кунанбаев. Тандамалы шыгармалары. Алматы, 1952, 5-бет.

акын да сөздөрдү тыгыздыкта кынап туруп, поэтикалык оюн элестүү берүүгө күчү жеткен чеберлерден болуп саналат. Сүйүү ырларында да, табигат лирикаларында да сөздөрдү билгичтик менен пайдалануу аркылуу тиги же бул турмуш кубулушу боюнча Токтогул элестүү образды түзө билген. Акын салыштыруу, метафора, параллелизм жана башка көркөмдөөчү каражаттарды, ар түрдүү поэтикалык ыктарды дааналык менен пайдаланып, айрым кубулушту, айрым мүнөздүү жана ошондой эле жаратылыш картиналарын адеми сүрөттөгөн. Токтогулдун андай сонун сапатын жогорудагы ыры ачык көрсөтүп турат. Ал ырда Топчубайдын дүйнөдөн кайгышы, жамгыр тийбей кулаган жарга салыштырылды. Жансыз табигатты жандандыруу менен акын өзүнүн ички күйүтүн, оор кайгысын элестүү берүүгө жетишкен. Ырдагы салыштыруу абдан так, күчтүү, элестүү. Бул строфа синтаксистик жактан бекем тутумдашып, композициялык түзүлүшү да чың. Төкмө ырчылардын мындай күчтүү ырды жаратышы Токтогулдай таасын, чебер акындын чыгармачылыгына гана мүнөздүү көрүнүш экени талашсыз.

Чыгарма турмуш чындыгын чагылдырууга багытталат. Ошол үчүн профессионал акындын тигил же бул кубулушту, турмуш чындыгын сүрөттөөсү натуралисттик планда эмес, белгилүү тенденцияда, ар бир акындын, жазуучунун кайсы позицияда тургандыгынын негизинде, өз табынын мүдөөсүн көздөө аркасында жүзөгө ашат. «Поэзия, – дейт В. Маяковский, – тенденция бар жерде башталат»¹. Бул жерде сөз чыгарманын идеясы жөнүндө жүрүп жатат. Кээ бирөөлөр эпикалык, драмалык чыгармаларда гана сюжет бар. Ошолордо гана тенденция жашай алат деп ойлошот. Бул туура эмес. Лирикалык чыгармалар тенденциядан четтеп калса, анын өзү элдик максаттан четтегендик, таптык идеядан ажырагандык деген сөз. Мындай мүнөздөгү чыгармалар эл таламын жактай албасы, узак да жашай албасы түшүнүктүү. Токтогулдун лирикаларына тенденциялуулук мүнөздүү, анын өзү эл таламын, эл мүдөөсүн жактагандыгы менен бааланат. Эгер акындын сүйүү лирикаларына кайрылып көрсөк, андагы тенденция – кыргыздын кыз-келиндеринин аң-сезимин ойготууга, аларды эски үрп-адаттан чыгууга үндөгөн мотивдер негизги өзөктү ээлеп турганын байкайбыз. Ал эми табигат лирикаларында болсо, өзүнүн баштан өткөргөн кайгы-капасын, ошондой эле кыргыз элинин эзүүчүлөр тарабынан тарткан жаратылыш картиналары аркылуу күчтүү эмоцияда чагылдырган.

¹ В. В. Маяковский. Полн. Собр. Соч., т.10, М., 1941, стр. 219.

Кыргыз элинин тагдыры менен Токтогулдун тагдырын бир-биринен бөлүп кароого болбойт. Анткени, акын өзүнүн өмүрүн, өз тагдырын элден бөлүп караган эмес. Акын алыскы Сибирде жүргөндө: «Саргарып тамдын түбүндө, сагындым эле элимди» дейт. Ал кайда болбосун кайсы жерде жүрбөсүн, кыргыз жергесин, кыргыз элин сагынып ырдады. Алыскы Сибирде жүргөндө элин, жерин сагынган акын адилетсиз заманга нааразылык билдирип, муңкануу менен минтип ырдады:

Кантала менен бүргөдөн
Каруубуз кетет таланып.
Жер казабыз мундуулар
Керели-кечке сандалып.
Кетмен, күрөк дапдаяр
Колго берет камдалып.
Кечинде кайра камалып
Мылтыктарын төшүнө.
Кесеп турат солдаттар
Кезүүлөшүп кайтарып¹.

Токтогул бул жерде өзүн гана эмес, өзү менен кошо жүргөн туткундардын аянычтуу абалын, алардын көргөн күндөрүн автологиялык ык менен реалисттик планда баяндап жатат. Мында сүрөттөлгөндүн баары чындык. Акын өзүнүн керт башынын кайгысын ортого салбайт, ал каторгалык сүргүндө жүргөндөрдүн баарысынын кайгысын элестетти.

Ушундан кийин акын өз оюн кыргыздын сонун жерин, кыргыз элин эске салуу менен туюндурууну көздөйт да, мындай дейт:

Балыгы сууда чалкыган,
Куулары көлдө калкыган.
Улары тоодон үн салган,
Кийиги зоодон тынч алган.
Бугусу кирип чакырган,
Элиги черде бакырган,
Жайлоосу жашыл жибектей,
Жери жумшак балкыган,
Токоюн жашыл бүр алып,
Булбулдары таңшыган,
Жыпар жыттуу асыл жер,
Жетемби сага, кыргыз эл?²

¹ Токтогул, 1-т, 105-бет.

² Токтогул, 1-т, 105 – 106-беттер.

Токтогул бул ыры менен кыргыз жергесинин сонун кооздугун, сулуулугун, жалпы эле жаратылыштын табигый көрүнүшүнүн жакшынакай картинасын сүрөттөдү. Эгер художник акындын жогорку ырындагы кооздукту түркүн боёк менен келиштирип тарткан күндө да, ал булбулдун таңшыган үнүн, асыл жердин жыпар жытын көрүүчүгө көңүлгө толумдуу түрдө жеткире алмак эмес. «Живопись, – деп жазат И. Франко, – өзүнүн кыймылсыздыгы менен чыныгы жаратылыштан айырмаланат»¹. Ал эми акындын жогоруда мисалга келтирген ырында жаратылыш дүйнөсү бүт байлыгы менен элестетилип жатат. Токтогул кыргыз жергесинин сонун кооздугун максатсыз албайт. Ал алгачкы строфадан туткундардын оор турмушун кучагына камтыган түрмөнү объект кылып алып, ал аркылуу жетимиш ашып, сексенге жашы жетип, эң карган жалпы мундуу, мусапыр, бейдарман болгонун көрсөткөн. Ошондой кантала менен бүргө мекендеген катаал жерди баяндап, ага карама-каршы планда кыргыздын сонун жерин, кооз жаратылышын эргүү менен сүрөттөдү. Акын ушундай сонун жерин сагынганын, ага жетүүнү самап эңсегенин бул ырында күчтүү сезим менен билдирген.

Токтогулдун табигат лирикасында «Аккан суу» деген чыгармасы өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Токтогул кыргыздын асман мелжиген кырка тоолорунун кучагында өстү. Анын чыбыр жылгалары, созулуп кеткен жайык өзөндөрү, көк кашка тунук суулары, Токтогулдун көңүлүн өзүнө бурбай койгон эмес. Болочок акынга жаш кезинен эле катуу таасир эткен. Ошон үчүн Токтогул жаратылыштын, сулуулуктун түгөнгүс булагы деп эсептеди. Анын чыгармачылыгында көбүнчө кыргыздын кырка тоолору, жайкалган сонун жайлоолору, жарашыктуу токойлору, көк кашка тунук суулары ушунча сүйкүмдүү чагылдырылат. Жаратылыштын сулуулугуна суктанып, аны терең сүйгөндүгүн акындын сүйүү ырларынан, табигат лирикаларынан жана башка чыгармаларынан айкын түшүнөбүз. Акындын жаратылышка карата болгон симпатиясы «Аккан суу» деген чыгармасында дагы ачык көрүнөт.

«Аккан суу» темасы жалаң гана Токтогулду эмес, андан мурунку акындардын да көңүлүн өзүнө бурган. Ошон үчүн «Аккан суу» көпчүлүк акындардын чыгармачылыгынан кездешет. «Аккан суу» деген темадагы ырды – эски акындардын бири Эсенаман айткан. Андан кийин чыккан Жеңижок, Токтогул, Барпы өндүү акындардын чыгармачылыгында жолугат. Ушул темадагы ырды Алымкул Үсөнбаев да аткарды. Кайсы акындын «Аккан суусун» албайлы, аларда сөз суу

¹ И. Франко. Из сектетов поэтического творчества. – М., 1967, стр. 143.

жөнүндө гана болот. Тоголок Молдонун «Жер жана анын балдары» деген поэмасында да суунун мааниси кеңири баяндалып өтүлөт. Бирок, ар бир акындын «Аккан сууга» карата көз карашы, сезимдери ар башка боёк менен кооздолуп, ар башка планда сүрөттөлөт. Бирок, формасы жагынан «Аккан суу» темасындагы ырлар негизинен бири-не-бири окшош. Анткени, бардык акын бирдей аккан суунун пайдасы жөнүндө сөз кылат. Токтогул да аккан сууну бүт адамзаттын, ошону менен катар бүт жаныбар, макулуктардын өмүрү, жашашы үчүн керектүү, баарына эң зарыл нерсе деп билет жана ушул көз карашта сүрөттөйт. Философтордун бул ырды философиялык чыгарма катары баалап жүргөндүктөрү да кокусунан эмес. Мында философиялык ой жүгүртүүлөр, бул же тиги тиричилик үчүн суунун жеткирген пайдасы жөнүндө көз караштар чагылдырылган.

Кызыл-тазыл жайнатып,
Гүл жараткан аккан суу.
Жер жүзүндө сонорго
Түр жараткан аккан суу.
Жашыл ала ыраң чөп
Миң жараткан аккан суу¹.

Эгер динчилдер жаратылышта эмне бар болсо, ошонун баарын кудай жараткан деп эсептешсе, Токтогул жогорку ыры менен кызыл-тазыл жайнатып гүл жараткан аккан суу экенин так сүрөттөп жатат. Ал аккан сууга ушундай атеисттик көз карашта баа берет. Суу жаратылыштагы кубулуш болуу менен катар, ал жаратылыштагы бардык нерсе үчүн кызмат кылат, жер аймагын көрктөндүрөт. Мындан табигаттагы диалектикалык байланыш көз алдыга элестүү чагылдырылат. Токтогул жаратылыш законун же философияны окуган эмес. Бирок өзүнүн тажрыйбасы, чындыкка негизделген кыраакылык баамы материалисттик көз карашта өз оюн айтууга түрткү берди. Чындыгында эле, Токтогул айланадагы кубулуштарга табигый көрүнүштөргө мажес материалисттерче караган. Акындын андай көз карашын «Аккан суу» деген чыгармасы далилдеп турат. «Баасы кымбат, эти алтын мал жараткан аккан суу. Башатына көгөртүп, тал жараткан аккан суу» дейт акын. Бул жерде Токтогул аккан суу жөнүндө реалисттик оюн айтып жатат. Мында да диндик схоластиканын фундаменти болгон кудайды жокко чыгаруу ачык көрүнүп турат.

¹ Токтогул, 1-т., 270-бет.

Токтогулдун «Аккан суу» деген ыры автологиялык баяндоо менен айтылгандыктан, сөздөрү так, курч. Акындын бул чыгармасы философтордун көңүлүн өзүнө бурганы белгилүү. Академик А. Алтымышбаев минтип жазат: «Бул эң сонун ырларында («Аккан сууну» айтып жатат. – Ж. Т.) Токтогул дүйнөнүн биринчи булагын аныктоого умтулуш жасаган, анын ою боюнча, дүйнөдөгү тирүү макулуктар, кубулуштар, буюмдардын таралышы жана өнүгүшү өзүнүн башталышын так ошол булактан алат. Дүйнөнүн биринчи башталышын ал материалдык буюмдардын бири сууда деп эсептейт»¹.

Мунун өзү анчейин гана айтыла салган негизсиз, калпыс пикир эмес, бул пикирдин булагы Токтогулдун «Аккан суу» деген чыгармасынын мазмунунда жатат. Акындын «Аккан суу» деген ырын окуганда, чындыгында эле, аккан суунун чаңкаган адамга пайда болгонун, азган менен тозгонго айла болгонун, жана башка толуп жаткан асыл касиетин көз алдыга элес менен келтиребиз.

Акын аккан сууну бардык жан-жаныбарлардын, алар гана түгүл, өсүмдүктөрдүн өсүшүнө, өмүр сүрүшүнө шарт түзгөн, баарынан жогору турган өзгөчө касиеттүү сапаттагы кубулуш катары баалайт, себеби ансыз дүйнөдө эч кандай жашоо, эч кандай турмуш болбос эле.

Бул ыр – композициялык түзүлүшү, кубулушту сүрөттөө жактары боюнча элдик поэзиянын мыкты традициясы негизинде, тактап айтканда, санат менен терме ырлардын үлгүсүндө жаралган чыгарма. Ырга автологиялык баяндоо мүнөздүү. Поэтикалык ойлорун күчтөнтүп жана ачык бериш үчүн акын кыргыздын оозеки сүйлөө речиндеги түрдүү көркөм сөз каражаттарын билгичтик менен пайдаланган. «Толгон айдай жаркырап» деген салыштыруу аркылуу аккан суунун сонун сапатын көз алдыга элестетет. Ал эми «Кырк миң жыл жердин алдынан» деген ыр жолу гипербола экени белгилүү. Мында суунун кыймылы, агымы ашыра сүрөттөө менен берилген. «Агын дайра шар болуп толкуп турган аккан суу» дегенде «агын дайра» деген эпитет. Ал аккан суунун өзгөчө сүрдүү образын түзүп жатат. Кантсе да аккан суу бардык жан-жаныбарларга, адамзатка жана жалпы эле тиричиликке керек. Ошон үчүн аккан суу акындын табигат лирикасында ары жылуу ары сүйкүмдүү баяндалат.

Жыйынтыктап айтканда, Токтогул – кыргыздын кооз жергесин жан-дили менен сүйүп, анын сулуулугун эргүү менен ырдаган акын. Токтогул жаратылышты кыймылсыз же эч пайдасыз жаткан кубулуш

¹ А. Алтымышбаев. Коомдук - саясий жана философиялык ойдун өсүшү. «Коммунист», 1958, №2, стр. 13.

катары караган эмес. Анын байкоосу боюнча, жаратылыш – элдин кызматындагы, элге пайда жеткирип жаткан кенч, табигый кубулуш. Ошону менен катар жаратылыш эл менен гана көркүнө келет. Акын «Шибердин көркү – мал менен» дейт. Ошондой эле «Булбулдун көркү гүлдө бар» экенин өтө так эске салат. «Дыйкандын көркү – жер менен» экенин баса көрсөтөт. Ошентип, жаратылыш эл менен көркүнө келип, дагы башка табигый байлыктары менен терең сүйүүгө ээ болуп, бийик даражада даңкталат. Токтогул өзүнүн көпчүлүк чыгармасында жаратылышты ушундай өзгөчөлүгүн берилип ырдаган. Кээ учурда өзүнүн ички кайгысын, күйүт менен өкүнүчүн жаратылыштын көрүнүшүн сыпаттоо аркылуу берип, ошону менен акын социалдык абалды түшүндүргөн. Анын «Жерди көргөндө», «Кетмен-Төбөнү көргөндө» деген жана башка ырлары ушуга мисал болот. Эгер анын жогоруда аталган лирикалык ырлары аркылуу өткөн замандагы адилетсиздикти, өзүнүн ак жеринен айдалышын, туулуп өскөн кыргыз жергесин көрүүнү эңсегенин, аны аябай сагынганын күчтүү эмоцияда баяндаса, Октябрь революциясынан кийинки «Туулган жерим», «Элди карачы» деген чыгармаларында Совет бийлиги тушунда аябай өзгөргөн жерди, кооздукка бөлөнүп жаткан аймакты эргүү менен сүрөттөдү. Акындын табигат лирикалары өзүнүн идеясы, көркөмдүгү боюнча башка ырлары менен бирдей катарда тура турган чыгармалардан болуп саналат.

ПОЭЗИЯДАГЫ ӨМҮР

Токтогулдун өмүргө арналган чыгармаларын философиялык лирикага кошууга болот. Анткени, ушул темадагы ырларда акындын өмүр жана адамдын жашоо тиричилигинде кездешкен айрым өзгөрүштөр жөнүндөгү көз карашы чагылдырылат, ага баа берилет. Философтордун ушул темадагы ырларды философиялык ой камтылган чыгармалар катары изилдеп жүрүшкөнү кокусунан эмес. Ал эми чындыгында, философиялык ой айтылбаган лирика чанда гана кездешпесе, бардыгы дээрлик ушундай сапатка ээ болуу керек. Таза философияда түзүлбөгөн күндө да, анын элементтери, мотивдери кездешери закондуу кубулуш. Философиялык ой жүгүртүү жалаң гана ушул түрдөгү лирикада эмес, акындын сүйүү ырларына да мүнөздүү.

Эгер, Токтогул «Күлүйпа, Күлжар эки ашык», «Насылкан», «Алымкан» деген жана башка сүйүү ырларында өзүнүн гумандуу сезимин билдирип, таза сүйүүнү даңазалап, коомчулуктагы эң жакшы

сапатты, адамгерчиликте көтөрүңкү пафосто чагылдырса, акын ал оюн «Гүлдөп ал!», «Эмне кызык?» сыяктуу жана башка чыгармаларында дагы ары тереңдетип өнүктүрдү. Акындын андай жакшы аракетин жаштарга арналган чыгармаларына көз жүгүрткөндө даана көрүнмөкчү.

Токтогул – адамды дүйнөдөгү эң асыл нерсе деп жогору баалаган, адамгерчилик сапатты даңазалап, коомчулукта адептүүлүктү бек тутууга көпчүлүктүн көңүлүн бурган, чөйрөгө өтө кыраакылык менен терең текшере карап, жаштардын жүрүм-туруму жана жалпы эле этика, даанышмандык менен улуулук кеңешин айткан ары устат, ары ойчул акын. Ал адамдын асыл экендигин айрыкча белгилөө менен бирге, адам өмүрүнө да өтө гумандуулукта карап, ага философиялык көз карашта баа берет. Өмүрдүн кымбаттыгын билүү керек деген оюн чыгармаларынын көпчүлүгүндө кайталайт. Анын өзү кандайдыр бир өзүнчө этиканы, өмүр менен жүрүм-турум жөнүндөгү нравалык окууну эске салат.

Токтогул чыгармачылыгында өмүр жөнүндөгү ырлары өзгөчө мааниге ээ. Айрыкча жаштарга арналган ырлар басымдуулук кылат. Ал жигит менен кыздарды жаңыдан ачыла баштаган кызыл гүлгө, же жаңыдан бүрдөп келе жаткан сыйда талга салыштыруу менен, адамдын өмүрүндөгү жаштык кез эң кымбат учур экенин, гүлкайырдай гүлдөгөн сонун мезгилдин асылдыгын баалай билүү керектигин эске салып, өмүрдү ушунча жылуу, ушунча назик сүрөттөгөн болучу. Акындын «Балалык», «Гүлдөп ал!», «Эмне кызык? «Күлүп койсоң жаркылдап», «Жыргалы сендик дүйнөнүн», «Курдаштын көөнүн билип өт», «Өмүр», «Карылык» деген жана башка чыгармалары жаштык жалынын, адам өмүрүнүн эң сонун учуру жаштык кез экенин көркөмдүктө чагылдырган ырлардан болуп саналат. «Жаштык, – деп жазат Т. Үмөталиев, – Токтогулдун ырларынын уйкашы, комузунун күүлөрү болгон. Өмүрдүн эң жакшы кези балалык жана жаштык деп түшүнгөн»¹. Акын Т. Үмөталиевдин бул айтканына толук кошулууга болот.

Чындыгында, ал ушундай асыл түшүнүгүн өмүрүнүн акырына чейин көңүлүнөн чыгарган эмес. Анын «Кандай сонун балалык», «Күлгүн жаш өтүп эскирет», «Карылык», «Өмүр» деген чыгармалары акындын жалпы эле адамдын эң кымбат нерсеси өмүр жөнүндөгү асыл оюн айкын туюндуруп турат.

¹ Темиркул үмөталиев. Жаштардын жакшы көргөн ырчысы. «Ленинчил жаш», 1949, 2-декабрь.

Бул жерде белгилей кете турган нерсе – Токтогулдун жакшы көргөн өмүр жөнүндөгү ырлары башка чыгармалары сыяктуу эле импровизатордук ык менен түзүлгөндүгү. Ал эми импровизаторлордун ырларын туура түшүнүш үчүн жана ага калыс баа бериш үчүн дайыма алардын чыгармачылыгынын спецификасын көңүлгө бек туткан жакшы. Импровизатор акындар ырды окууга эмес, көпчүлүк тыңдап угуш үчүн түзөт. Бирок импровизациянын ийгилиги ырды чыгаруу менен чектелбейт. Ал көпчүлүк угуучулар үчүн аткарылгандыктан, акын өзүнүн чөйрөсүндөгү угуучуларды поэзиянын күчү менен тартуу керек. Ал үчүн акын обонго келтирүү, комуз чертүү, кыяк тартуу, жаңдоо, интонация, мимика, ымдоо өңдүү аракеттерди жасап, түрдүү ыкты, түрдүү ыкманы колдонот. Эгер окуучулар жазуучу акындардын ырларын гезит-журналдардан жана китептерден окуп туруп, анын кандай даражада экенин (көркөмдүгүн, идеялык деңгээлин) көз менен көрүп, белгилүү бир тыянакка келсе, импровизаторлордун ырларын кулак менен угуп билип гана тийиштүү баа берилмекчи. Алдын ала даярдык көрбөй туруп, тиги же бул турмуш чындыгы жөнүндө, ошондой эле айрым кубулуш жөнүндө чыгарманы жаратуу, аны белгилүү деңгээлде угуучуларга жеткирүү жеңил-желпи иш эмес. Чыгармачылыкта ийгиликке жетиш үчүн эмоциялык күч менен чымыркануу, төкмөлүк ык менен ырды түзүп жаткан татаал процесс учурунда сөз каймактарын калпып алып, жакут мончокторду жипке тизгендей аны кыябына келтире да кынай билүү керек. Ушул жагынан алып караганда, Токтогул – өзүнүн устаттыгы, ырды куюлуштуруудагы сөз тапкычтыгы, аткаруудагы чеберчилиги менен элдин кадырлоосуна, сүймөнчүлүгүнө ээ болгон акын. Анын андай асыл сапаты өмүр темасына арналган ырларынан дагы даана көрүнүп турат.

Өмүр темасына кыргыздын башка акындары да кайрылган. Тоголок Молдонун «Ашыктык жөнүндө арман жаш», «Карылык жөнүндө арман жаш» деген чыгармалары ушуга мисал болот. Бул темадагы ырлар кыргыздын башка акындарында да бар. Өмүр темасына боордош казак элинин акындары, ырчылары да кайрылган. Кыргыз, казак акындарынын ушул темадагы ырлары негизинен бир мазмунда болуп, өмүрдүн ар бир мезгилине мүнөздөмө берүү кажет. Бирок ар бир акындын өздүк манерасы, өзүнө таандык стили бар экенин көңүлгө тутуу керек. Өмүргө баа берүү, анын өзгөрүү кубулуштарына философиялык ой жүгүртүү, аны поэзиянын курч тили аркылуу сүрөттөп көрсөтүү жагынан Токтогулдун бул темадагы ырлары өзүнчө өзгөчөлүккө ээ.

Ар бир акындын өзүнө таандык стили, туткан позициясы, чөйрөгө карата көз карашы, дүйнөнү таанууда өзгөчөлүгү, ошондой эле өздүк манерасы, чыгармачылык облиги бар. Токтогулда бул сапат абдан даана көрүнөт. Ушул жерде М. Харлаптын ыр жөнүндө айткан бир пикирин эске сала кетүүгө туура келет. М. Харлаптын белгилөөсү боюнча поэзияда негизинен үч элемент болуу керек: образдуулук, эмоция жана музыка. Токтогулдун бүткүл поэзиясына, анын ичинде өмүр темасына арналган ырларына да ушул үч элемент мүнөздүү.

«Поэзиянын чыгышы музыка менен тыгыз байланышканын жана акындар узак тарыхый мезгилдердин аралыгында ырчылардан болушканын, ошонун негизинде традиция боюнча атап калышканын биз билебиз»¹.

М. Харлап бул оюн жазуучу – акындар жөнүндө айткан күндө да, мунун өзү Токтогул сыяктуу төкмө акындарга да тийиштүү. Себеби, булардын чыгармачылыгы дайыма музыка менен байланышып, обон аркылуу аткарылат. Төкмө акындардын эл тарабынан «ырчы» деп аталып келгени кокусунан эмес, анын терең тамырында узак тарыхый мезгилди камтыган процесс созулуп жатат. Токтогул узак тарыхый мезгилде кыргыз эли түзгөн сонун традициядан үйрөнүп, аны улантты. «Акындардын чыгармачылыгы бүткүл элдик ыр маданияты менен эң тыгыз түрдө байланышкан, ага зор таасир эткен, бирок экинчи тараптан ал ушул маданияттын негизинде өнүктү, акындар элдеги белгилүү обондорго (күүлөргө) дайыма кайрылат жана аларды өнүктүрөт»² дейт В. Виноградов. Бирок, акындар өздөрүн көбүнчө поэзияда көрсөтүп, музыканы экинчи планга калтырат деген ойду кошумчалайт. Чындыгында, акындар комузду жолдош кылып, анын коштоосу менен ырларды аткарышкан. Азыркы күндөгү эл акындарынын бири Т. Шабданбаев менен аңгемелешкенде: «Жаш кезде комузду өзүң ээрчитесиң, карыганда комузду ээрчип калат экенсиң» деп айтканы эсимде. Ал ушундай сөздү өзүнөн мурунку акындардан укканын эске салат. Токтогул тиги же бул лирикалык ырды комуздун коштоосу менен гана аткарган, ансыз ал өзүнүн поэтикалык оюн угуучуларга жеткирип бере алмак эмес. Анткени, анын бүткүл чыгармачылыгы комуздун коштоосуна шартталган болучу.

Биз Токтогулдун жаш кезинде чыгарган лирикалык ырлары деп жүргөн «Эмне кызык», «Гүлдөп ал!» деген жана башка дагы ушул сыяктуу чыгармаларына кайрылып көрөлү. Жоомарт Бөкөнбаевдин

¹ М. Харлап. О стихе. М., 1966, стр. 12.

² В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961, стр. 7.

жазганына караганда, Токтогул жыйырмалардын ичиндеги курагында ушул ырын чыгарган болот. Ал мындайча: акын Аксы тарапка барганда айт болуп, көп кыз-келиндер айылчылап жүргөн экен. Ошондо Токтогул Алымканды көрүп, анан алардын суроолору боюнча калыс ыр катары «Эмне кызык?», «Гүлдөп ал!» деген насыят маанисиндеги чыгармаларды ырдайт. «Гүлдөп ал!», «Эмне кызык?» деген ырларды Ж. Бөкөнбаев алгач «Токтогулдун өмүрү»¹ деген очеркине киргизген. Ошондон бери бул ырлар акындын чыгармалар жыйнагында, томдорунда жарыяланып жүрөт.

«Эмне кызык?» деген ыр алгачкы учурда кандай көлөмдө айтылганы бизге белгисиз. Калык Акиев тапшырган, Ж. Бөкөнбаев өзүнүн очеркинде жарыялаган материал болуп, бардыгы беш строфа ыр акындын жыйнактарында басылып жүрөт. Өзүнүн формасы жагынан бул чыгарма санат-насыят түрүндөгү ырларга окшош. Эки томдукка ушул темадагы ырлар циклине киргизилгени да кокусунан эмес. Турмушту чагылдыруу, философиялык ойду камтуу жагынан «Эмне кызык?» деген ыр философиялык лирикага жатат. Акын мында дүйнөдө кездешкен кооздукту, сулуулукту поэтикалык сүрөттөө менен көрсөтүүнү көздөгөн. Ал эми жаратылышта, дүйнөдө жана турмушта кооздук эң көп. Анын баарын санап олтуруу угуучуларды да, окуучуларды да таятып жиберер эле. Ошон үчүн акын сулуулуктун бардыгын баяндап олтурбайт. Ал айрым гана кооз көрүнүштү, адам баласынын турмушундагы эң маанилүү деп эсептелген сонундукту чыгармасында чагылдырды. Акын жаштык чак өмүрдүн гүлү деп эсептөө менен бирге, ой басымын көбүнчө жаштарга жасайт. Ачык болсун үчүн чыгарманын биринчи строфасын мисалга келтирип көрөлү:

Күрбөң-күрбөң жүгүртүп,
Күлүктү минсең бир кызык.
Айдалыңды кубантып,
Асылды кийсең ал кызык.
Адырма-адыр оттотуп,
Айдап жүрсөң мал кызык.
Азамат эрге табылса,
Айнектей сулуу жар кызык².

Кыргызда: «Биринчи байлык – ден соолук, экинчи байлык – ак жоолук, үчүнчү байлык сурасаң, короондон чыгат жүз соолук» деген сөз бар. Бул акылмандык менен айтылган улуу сөз таалим берүүчү

¹ Ж. Бөкөнбаев. Чыгармалар, 2-т, фрунзе, 1954, 220-бет.

² Токтогул, 1-т., 61-бет.

аңгемеге ачкыч катары алынат. Токтогул эл арасында эчен мезгил бою айтылып келген акылман сөздү бул жерде поэтикалык ойдун ачкычы маанисинде колдонгон. Бирок элде кандай айтылса, ошондой калыбында албай, философиялык ой жүгүртүү менен турмуштагы кызык нерселерди, көркөм сөз каражаттары аркылуу жылуу сүрөттөдү.

Үндөрдүн улам кайталанышы жагынан ыр стилистикалык ыктын бир түрү анафора аркылуу түзүлгөндүгү менен мүнөздүү. Бирок анафора (бирдей башталыш) менен катар бул ырда аллитерация да бар. Стилистикалык бул ык ойду күчтүү жана ачыктыкта берүүгө батытталган. Ыр аттама уйкаш аркылуу түзүлгөн. Бирок мындагы уйкаштар «минсең, кийсең, жүрсөң» деген сөздөр менен тутамдашып, өз ич ара уйкашат да, аны менен бүтүп калбайт. Ага жамаат дагы «ал, мал, жар» деген экинчи даражадагы кошумча уйкаш турат. Ошентип, татаал уйкаш түзүлгөн. Кантсе да, эң кийинкилери негизги уйкаштардан, себеби өзүнүн үндү кайталоодогу тактыгы, ачыктыгы жана ойду туюндуруудагы маанилүүлүгү жагынан «ал, мал, жар» деген уйкаштар өзгөчөлүккө ээ. Лексикалык жактан «кызык» деген сөз тавтологиялык рефренди эске салат. Токтогул – сулуулукту жогору баалаган акын. Элдик поэзияда кыздын, аялдын сулуулугун айнекке, күзгүгө салыштыруу басымдуулук кылган. Токтогул да кадыресе элдик түшүнүктү поэзияга айландырып, аны поэтикалык тил менен жагымдуу берет. Ал салыштырууну түзүүчү «дай» мүчөсүн ыктуу колдонуп, эмоциялык боёк менен ырды кооздогон. Биз жогорудагыдай көркөм сөз каражаттарын жана стилистикалык ыктарды анчейин гана мисалга келтиргенибиз жок. Биз аны келтирүү менен Токтогулдун поэзияга карата болгон мамилесин, сөздү кандайча пайдалана билгенин, жалпы эле анын чеберчилигин көрсөтүүгө саякат жасадык. Сөзүнүн тактыгы, образдуулугу, ойлордун ачыктыгы боюнча жогорудагы мисал акындын күчтүү талантын жана анын поэзиядагы чебердигин белгилей алат деп ойлойбуз.

Ыр – ритмикалык речь менен айтылып түзүлгөн образдуу, көркөм поэтикалык чыгарма. Ошон үчүн ой образдар аркылуу көркөмдүктө чагылдырылууга тийиш. Акын турмуштагы кызык, сонун нерселерди чагылдырууда биринчи катарга ден соолукту коюу менен өмүрдү жана эмгекти даңазалайт, аны эргүү менен сүрөттөйт. Токтогулдун бул чыгармасында эң негизгиси кооздук, сулуулук сүрөттөлөт деп жогору жакта айтканбыз. Бирок, ал сонундукту сырткы көрүнүш катары карабайт. Анын айтайын деген идеясы башка. Адам баласынын турмушундагы бакыт-таалай, сулуулук жана сонундук эмгек менен

ажарына чыгып, эмгек менен жүзөгө ашат. Акындын көз карашы да, түшүнүгү да ушундай. Ошон үчүн акын элге эмгек кылууну баарынан жогору коёт. Жакшы ат минип, жарашыктуу кийим кийип, айнектей сулуу жар сүйүү турмуштагы жашчылыгыңдын бир кызыгы экенин акын эскертти, жаштарга ушундай тунук тилегин айтты. Бирок, бул сыяктуу сулуулукка назданып жатып алуу барып турган алангазардык эле. Андыктан, акын жаштарга кайрылып, сонундуктун негизи кайда экенин мындайча баяндады:

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.

Бул – эмоциялык күчкө ээ, абдан образдуу айтылган ыр. Анын эмгек жөнүндөгү көз карашы «Дыйкандарга бул кызык» деген ырында дагы улантылганын көрөбүз.

Кырча-кырча бастырсаң,
Кызыл кырман дан сузуп,
Ороосуна толтурган
Дыйкандарга бул кызык.
Орой-орой бастырган
Оп майдасы бир кызык,
Жатпайт бекер иштерман
Жайы, кышы тырмышып¹.

Кызык нерсе, сонундук эмгекте гана экени жогорку ырдан даана көрүнүп турат. Акын эмгекти сүйгөн «иштерманды» абдан сүйкүмдүү сүрөттөп, анын үлгүлүү образын элге даңазалаган. «Эмне кызык?» деген чыгарма менен «Дыйкандарга бул кызык» аттуу ыр бир-бирине маанилеш. Кийинки чыгармада эмгекти сүйгөн дыйкандардын «жайы, кышы тырмышып» аракет кылган иштермандыгы жылуу сүрөттөлгөнүн байкайбыз. Токтогулдун санат-насыяттарында жана башка лирикаларында да эмгектин маанисин, анын жашоодогу эң зарыл шарттардан экенин жылуу сүрөттөгөн ыр жолдору көп кездешет. Эмгек – жыргалчылыктын, бакты-таалайдын негизи. Ошон үчүн эмгек кылуу керек деген идея көпчүлүк ырларынын мазмунун ээлегени кокусунан айтылган ой эмес. Анын өзү көп тажрыйбаны баштан өткөрүү аркасында жаштарга карата айтылган терең мааниси бар кеңеш. Акын жаштарды жакшы жашоого, ал үчүн иштерман күжүрмөндүккө, баатыр эмгекке, ар кандай жалкоолукка каршы күрөшкө чакырган болучу. Сулуулук да, эр жигиттин бактылуу болушу

¹ Токтогул, 1 – т, 44–45-беттер.

да элге эмгек кылууда экенин акындын санат менен насыяттарынан окуйбуз:

Өнөрүң болсо, өргө чап,
Кор кылбай, асыл жанды бак.
Эрдин көркү – эл менен,
Эмгегиң менен элге жак!¹ – дейт акын.

Ошентип, акын сулуулук эмгек менен жараларын, жигиттин көркү элге кызмат кылууда экенин даана жана өзгөчө белгилеп көрсөткөн. «Эрдин көркү – эл менен» деген ыр абдан таамай айтылган, эмоциялык жана эстетикалык таасири менен көңүлгө бекем сакталарлык ыр. Мында жаштарга карата айтылган терең маанидеги поэтикалык ой бар.

Токтогул – улуу ойчул. Ал эми көчмөн турмушта жашап, илим-билимден артта калган кыргыз элинин ошол кездеги шартында жогорку деңгээлдеги теориялык татаал маселелерди чечүүнү Токтогулдан күтүүгө болбой тургандыгы, айтпасак да белгилүү. «Мектепке атам берген жок, мааниге тилим келген жок» деп акын бекеринен айткан эмес. Ошондой болсо да, ал өзүнүн дааналыгы, табигый жаратылышта асыл боюна бүткөн акылгөйлүгү менен тиги жана бул кубулушка реалисттик көз карашта баа бере билди. Тажрыйбада баамдаган, байкаган нерселерди жөнүнчө гана баяндабай, канаттуу поэзиянын көркөм образдары аркылуу, элестүү турмуш картиналары аркылуу түшүндүрдү.

«Эмне кызык?» деген лирика формасы жагынан санат менен насыят ырларынын түрүнө жаткандыктан, мында өнүп-өсүп олтурган окуя да, ага катышкан типтүү каарман да жок. Ушундан бул чыгарманын эпикалык түргө жатпай тургандыгы ачык көрүнүп турат. Турмуш чындыгы, ачып айтканда, бардык сонундуктар, бардык кызык нерселер, идеал катары алган ордуна карай санап, көрсөтүү менен сүрөттөлөт. Бирок ырдын композициялык курулушу чың, ойдун логикалык жактан байланышы тыгыз келип сонундуктар дүйнөсү угуучунун да, окуучунун да көңүлүн өзүнө бурган болот. Анын өзү Токтогулдун турмуш чындыгын реалисттик жагдайда так, ары элестүү сүрөттөгөнүнө байланыштуу. Бул болсо акындын күчтүү талантынын жана чеберчилигинин натыйжасында жүзөгө ашкан ийгилик десек жаңылбайбыз.

Башка лирикалары сыяктуу эле, Токтогулдун «Эмне кызык?» деген ыры обон менен аткарылган. Бул ырдын өзүнчө обону, комузга

¹ Токтогул, 1- т, 74-бет.

келтирилген күүсү бар. Акындын окуучусу К. Акыевден жазып алып В.Виноградов аны өзүнүн «Токтогулдун музыкалык мурасы»¹ аттуу эмгегинде жарыялаган. Музыковед В. Виноградов «Эмне кызык?» деген лириканын музыкасына мүнөздөмө бербейт. Ырдын алгачкы строфасынын текстин гана мисалга келтирген. Чыгарманын обонуна белгилүү өлчөмдө баа берилбесе да, анын нотага жазылып, музыкалык жыйнакка киргизилишинин өзү эле зор мааниге ээ экендиги талашсыз. Б. В. Томашевский поэзия ырдан чыгат деп белгилеп, анын музыка менен катышы атам замандан бери келе жаткан болуу керек деген ойду айткан². «Ыр» дегенде биз чыгарманын тексти менен катар анын обонун – музыкасын түшүнүүбүз керек. Мунун өзү Октябрь революциясына чейинки оозеки элдик поэзияга жана төкмө акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Белгилүү советтик окумуштуу Б.Томашевскийдин поэзия менен музыканын байланышы жөнүндө айткан ою жазма адабияты болбой келген кыргыз сыяктуу элдин оозеки поэзиясын жана акындардын чыгармаларын изилдөөдө, көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Анткени, Б. Томашевский белгилеп көрсөткөн байланыш кыргыздын өткөндөгү элдик поэзиясына да, ошондой эле Токтогул сыяктуу төкмө акындарын чыгармачылыктарына да мүнөздүү болгон. Андай чыгарманын бир үлгүсү катары XII кылымда жашаган Кетбуканын³ мурасын мисалга келтирүүгө туура келет. Кетбуканын табышмак түрүндө айтылган ыры да, ага карата чыгарган музыкасы, күүсү да варианттары менен сакталып жетти.

Ырдын баары эле музыкага келе бербейт. Музыкага кошула турган ыр ыргактуу, ритмикасы элпек жана башка толуп жаткан сапаттарга ээ болууга тийиш. Ырдын музыкалуулугу жөнүндөгү маселеге кайрылганда, обонго ылайыктап ыр жазган белгилүү акын М. Исаковскийдин төмөнкүдөй бир пикирин эске салууга туура келет: «Ырлар, – дейт ал, – качан аларда көп кеңдик, аба, качан сөздөр бир-бирин кыспаса, качан ыгы жок кооздолбосо, ошону менен ички мазмуну терең болсо, ошондо музыка алда канча жеңил айкашат»⁴. Бул өзү теорияга жана тажрыйбага негизделип, дааналык менен айтылган ой. Чындыгында, жазуучу акындарга караганда, төкмө ырларын импровизатордук ыр менен жараткан Токтогулдай акындардын поэзиясы М. Исаковский белгилеп кеткен негизде түзүлөт. Анын себеби – ал чыгармалардын

¹ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. – М., 1961, стр. 135.

² Б. В. Томашевский. Стих и язык. М. – Л., 1959, стр. 28.

³ Кетбуканын ырларынын бир нече варианты бар: Тоголок Молдо. 1-т., 1970, 121–122-беттер. В. Г. Тизенгаузен. Сб. Материалов, относящихся к истории Золотой орды, т. 1. СПб., 1878, стр. 203; В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961, стр. 250.

⁴ Исаковский. О поэтах, о стихах, о песнях. М., 1968, стр. 93.

обон менен ырдоого багытталгандыгында. Ошон үчүн сөздөрү тыгыз келбей, кайсы бир жеринде обонду бийик созууга атайын калтырылган жылчык, кандайдыр бир кеңдик бар. Төкмөлөп айтууга, ырдап жаткан учурда сөздү тез табууга ыңтайлуу болсун үчүн акын көбүнчө чыгармачылык ыкмага көңүл бурат. Биринчиден, мүмкүн катары кожон формасын колдонуу, ага ылайык тийиштүү ыр сабактарын табуу; экинчиден, кожон формасында өз оюн угуучуларга жеткире бериш үчүн анафораны – бирдей башталышты, аллитерацияны жөнү менен пайдалануу.

Импровизацияны колдонгон чыгармачылык процессте мындай ык бардык акындарга зарыл түрдө керек. Токтогулдун ырларынын көбүнчө аллитерация жана анафора менен түзүлгөнүнүн себеби, акындык поэзиянын мүнөзүнө тыгыз байланыштуу. Токтогулдун «Эмне кызык?» деген лирикасынын биринчи строфасынын алгачкы эки жолу «К» тамгасы менен башталса, калган алты жолу жалаң «А» менен айтылган. Экинчи строфанын ыр жолдорунун биринчи тамгасы «Ж» менен башталып, ага бүт бойдон үндүү тыбыш «А» жалганып, бирдей башталыш анафораны да, үндөштүк аллитерацияны да түзүп турат. Ырдын композициясы чың. Бир ырды экинчисинен ажыратып жиберүүгө эч мүмкүн эместей бекем тутумдашкан. «Жакшы ат минип кубанып» дегенди ага удаа турган «Жалындуу – жүрөк чыңалып» деген ыр жолунан бөлүп алууга болбойт. Бирок бул эки жол ыр менен акындын, айтайын деген ою бүткөн жок. Ошон үчүн Токтогул: «Жарашыктуу кийинип, жагалданып сыланып» деген ыр жолдорун айтууну көздөдү. Буларда да кооздук, сулуулук бар. Кантсе да анын өзү жетиштүү эмес. Көрсө «жароокер сулуу кыз сүйсө» баарынан кызык ошол болучу. Токтогул өзүнүн поэтикалык оюн өтө так баяндап, сулуулуктун сонун картинасын түздү. «Эмне кызык?» деген ырдын үчүнчү строфасынын кандайча түзүлгөндүгүн белгилеш үчүн аны бүт мисалга алып көрөлү:

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең сен кызык,
Эриккенче сүйлөшүп,
Элестешсең тең кызык.
Эл чогула келгенде,
Элиришке мен кызык¹.

Мисалга келтирилген строфада ылайыксыз пайдаланылган ашык сөз жана ошондой эле ыксыз шөкөттөп сүрөттөө да жок. Ырдагы

¹ Токтогул, 1-т., 61-бет.

сөздөр – сүйлөө учурундагы жайынча колдонулуп жүргөн сөздөр. Бирок ыр мазмуну жана көркөмдүгү боюнча төгөрөгү төп келген кооздук сапатка ээ. Деги акындын чыгармаларына канат бүтүрүп, анын тунук поэзиясын жогору бийиктикке жеткирип турган күч эмнеде? Бул суроого «ал мындай» дейт бир сөз менен жооп берүүгө эч мүмкүн эмес. Албетте, күчтүү талант да керек. Бирок талантка таянган менен, жөн гана умтулуудан эчтеме чыкпайт. Турмушту үйрөнүү, өз элинин тил байлыгын өздөштүрүү, ошону менен катар чыгармачылыкта такшалуу жана бай тажрыйбага ээ болуу – чыгармачылык кесипте күчтүү таланттын жөлөгү.

Ырды түзүш үчүн акын сөздү жок жерден издебейт. Кайсы акын болбосун эне тилине кайрылып, ошонун негизинде ырды жаратат. Бирок элдин тил байлыгынан кандайча пайдаланды, чыгармаларына кандайча колдонду, анын өзү башка маселе. Токтогулдун чыгармаларына талдоо жүргүзгөндө, анын кыргыз тилинин байлыгын ар тараптан пайдаланууга умтулганы, ырдын идея жана көркөмдүк жактан бийик деңгээлде чыгышына аракет жасаганы даана байкалат. Жогоруда мисалга келтирген ырга кайрылып көрөлүчү. Ал автологиялык стилде берилген ыр. Бирок сөздөрдү өз ордуна кынай билүү жана туура колдонуу аркасында ырдын мааниси так, ары күчтүү чыккан. Акын кыргыздын сүйлөө речиндеги кадыресе сөздөрдү туура пайдаланып, аны синтаксистик нормага келтирди жана поэзиянын талабына ылайык татаал сүйлөмдөрдү түздү. Бул ырда сонундукка, сулуулукка поэзия аркылуу философиялык көз карашта өтө так баа берилген. Ал сонундукту санап айтып келип, строфанын аягында «Эл чогула келгенде, элиришке мен кызык» деп, өзүн да кошуп кетет. Акын бул сөздү көрсөтүш үчүн айтып жаткан жери жок. Мында кооздук, сулуулук жөнүндөгү өзүнүн байкоосун туюндурган идея бар. Асылдуулук, сонундук жөнүндөгү поэтикалык оюн акын реалисттик тенденцияда баяндайт. Ар бир ыр жолу турмуштук картиналар менен образдуу сүрөттөлгөн. Чындыгында, бул сыяктуу күчтүү ырларды жаратуу чыгармачылыкта аябай такшалып, чебердиктин бийик тепкичине көтөрүлгөн ак таңдай акындын колунан гана келмекчи. Ырга залкар ойлорду сыйдыра билип, турмуш чындыгын жана байкаган кубулушту так сүрөттөгөн баалуу чыгармаларды жаратуу Токтогулга таандык көрүнүш. Күн мурун даярдык көрбөй, импровизация аркылуу кооз ырларды түзүү, чындыгында, оңой эмес. Токтогул андан жооптуулукту дайыма сезген жана чыгармачылыкка тыкандык менен мамиле кылган. Ошондой талбай эмгектенүү аркасында гана көркөм

ырларды жаратып, соңуна баалуу мурасты калтырды. «Гүлдөп ал!» деген лирикасы – акындын жаштарга арналган ыры. Бирок акын бул ырды жаш кезинде гана айтып, кийин таштап койгон эмес. Замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда, Токтогул бул ырды өмүрүнүн акырына чейин аткарып келген. Акын турмушта өзү байкаган өзгөрүүлөрдү көңүлгө тутуп, анан поэзия аркылуу чагылдырууну көздөп, ырга улам кошумчаларды киргизип турган. Токтогулдун андай аракетин, чыгармасына кошкон контаминациясы ушул ырынын аягындагы строфасынын мазмунунан байкалат. Үр мындайча айтылган:

Кайран өмүр барында,
Балалыктын чагында,
Гүлкайырдай гүлдөп ал
Күлгүн жашың барында,
Карылык кууп жеткен соң,
Кайран өмүр өткөн соң,
Кара чым басып денеңди
Каларсың жердин жайында...¹

Чындыгында, мындай мазмундагы ырды Токтогул жаш жигит кезинде айтмак эмес. Бул ыр – көптү көргөн, карылыкты баштан өткөрүп, кыйла тажрыйбага ээ болгон акындын чыгармасы. Үрдын көркөмдүгүн, турмуш чындыгы таасын сүрөттөлгөнүн эсепке албаганда да, чыгарманын мазмуну ушул ойду ырастап турат. Токтогулдун бул ыры анын «Курдаштын көөнүн билип өт» деген чыгармасындагы төмөнкүдөй строфа менен үндөш экенин белгилөөгө туура келет:

Кары да бол, жаш да бол,
Кадырлашкын тирүүндө.
Калат го бир күн алтын баш
Казылган көрдүн түбүндө².

Бул ыр жогоруда мисалга келтирген ыр менен үн алышып турат. Бирок мында бир-бирин кайталаган ыр жолдору жок. Мында турмушка карата философиялык ой жүгүртүү, адам жана анын өмүрү жөнүндө гумандуу сезим чагылдырылган. Токтогул – ойчул акын. Анын мейли жаштарга, мейли карыларга арналган жана башка жалпы темадагы чыгармаларын албайлы, баарында дээрлик орчундуу ойлор айтылып, ага карата тийиштүү жыйынтык чыгарылат. Ошентип, акын окурмандарга карап түрдүү темадагы чыгармаларды түзгөн болучу.

Токтогулдун «Гүлдөп ал!» деген ыры да мелодиялуу келип, белгилүү обон менен аткарууга шартталган. Композиторлор бул ырга

¹ Токтогул, 1-т, 63-бет.

² Ошондо, 218-бет.

мелодия жазып, хор түрүндө коллектив тарабынан аткарылып жүрүшү кокусунан эмес. Анын өзү чыгарманын музыкалуулугуна, терең маанилүүлүгүн байланыштуу жүзөгө ашкан көрүнүш. Ыр жаштарды шаттыкка чакыруу менен ички сезимди тереңден козгойт, ойлонтот. «Бул ырларда, – деп жазат филологиялык илимдин доктору М.Борбугулов – жаштыктын романтикасы, болочок жашоо жөнүндөгү назик, желбиреген таттуу кыял, жигердүү көтөрүңкүлүк кандайдыр бир башкача кооздоп, өң-түс берип кубултуп турмуштун чөйчөгү мелт-калт болуп, төгүлүп-чачылып турат»¹. Токтогулдун чыгармаларынын романтикалуулугу эмгекчилердин үмүт менен тилектерин, ой-санааларын терең чагылдыргандыгында. Ошон үчүн акындын чыгармалары, кары дебей, жаш дебей бардык угуучулардын, ошону менен катар анын китебин окуган бардык окурмандардын жүрөгүнө жакын, алардын турмушун, ой-санаасын баяндап тургандай сезилет, таасирлентет. Чындыгында, элдин көп кырдуу турмушун түрдүү жагынан камтып, алардын сөз өнөрүнө болгон суроолорун тийиштүү деңгээлде канааттандырган чыгарма гана узун өмүр сүрмөк. Токтогулдун ырлары ушундай асыл мүнөзгө, ушундай сонун сапатка ээ чыгармалардан экени талашсыз.

Алгачкы чыгармаларынан болуп эсептелген «Гүлдөп ал!» деген ырына көз жүгүртүп көрөлү. Ал бул ырында жаштарга кайрылып, жаштыкты текке кетирбегиле, үзүрүн көргүлө деген ойду айтат. Бирок чыгарманын идеялык мазмуну аны менен чектелип калбайт. Чыгарманын идеясы негизинен жаштарды эски үрп-адаттан, ошол кездеги диндик ишенимден бошонуп чыгууга үндөөгө багытталган. Бул ыр ушундай социалдык-коомдук маселени мазмунуна камтыганы үчүн тарбиялык мааниге ээ жана баалуу.

Эгер Токтогул «Эмне кызык?» деген лирикасында сулуулук менен кооздук жөнүндө өзүнүн поэтикалык оюн баяндаса, «Гүлдөп ал!» аттуу ырында өмүрдүн, айрыкча жаштыктын асылдуулугун баса көрсөтөт. Ошону менен катар ар кандай терс түшүнүктөрдү четке кагат. Эгер динчилер «адам өлгөндөн кийин тиги жайга барып, кадимки тирүү кезиндей эле жашайт имиш» деген жалган дооматты тартууласа, Токтогул ага каршы турган. Токтогул: «Адам дүйнөгө келет, карыйт, өмүр өтөт. Өлгөндөн соң жашоонун бүткөнү, аң-сезимдүү аракеттердин токтогону, тиричиликте өмүрдүн үзүрүн көргүлө, кайран жашты картайтып койбогула» деген философиялык оюн поэзия аркылуу элестүү берет. Чындыгында, Токтогул өзүнүн дааналыгы

¹ М. Борбугулов. Отко күйбөс, сууга чөкпөс поэзия. «Советтик Кыргызстан», 1956, 30-май.

менен материалдык дүйнөнү негизинен материалист катары тааный билип, турмуш чындыгын реалисттик жагдайда так жана элестүү сүрөттөп көрсөткөн.

Токтогул дүйнөдөгү асылдын эң асылы адам деп баалап, алар жөнүндө өзүнүн гумандуу көз карашын поэзияда эргүү менен чагылдырган. Анын эң сонун жана асыл идеалдары – ошол кезде жашап турган жөнөкөй адамдар, ошону менен катар турмушка жаңы гана аралаша баштаган жаштар. Акын жөнөкөй адамдарга кайрылып, аларды ар кандай терс көрүнүштөгү жорук-жосундардан бошонуп чыгууга, эски үрп-адатты четке кагууга чакырган. Акындын андай аракети адамдардын аң-сезимин ойготууга багытталган эле. Токтогул жаштарга кайрылып, жаштык өмүр жөнүндө өзүнүн философиялык ой толгоолорун, көз карашын поэтикалык формада мындайча такмазалайт:

Жашыл жибек түрдө бар,
Жаңсап тилим, сүйлөп ал,
Жанып келбейт өмүрүң,
Жаш экенде гүлдөп ал,
Жалтанбагын, качпагын,
Жаш ойнобос көрдө бар ¹¹.

Бул ырда турмуш чындыгы көтөрүңкү пафосто элестүү сүрөттөлгөн. Поэзиянын күчү сөздүн курчтугу менен жана чындык турмушту камтыган мазмуну менен белгиленет эмеспи! Токтогул бул ыры аркылуу чындыкты өтө тактыкта, күчтүү эмоцияда чагылдырган десек болот. Өзгөчө динчилдердин адам өлгөндөн кийин «арбагы» жашап, тирүү жүргөндөр эмне иштесе, баарын билип, кээде жардамга келет деген догмаларына сокку урган. «Жанып келбейт өмүрүң» деген ыр жолу материалист философтордун айтканын поэзия менен туюндургандай сезилип турат.

Алты жол ырдан турган строфа бүт «Ж» тыбышы аркылуу башталып, кандайдыр үндөштүктү пайда кылуу менен ырга канат бүтүрүп, анын көркөмдүк сапатын арттырган болот. Ырдын композициясы бирдиктүү түзүлүп, өз ич ара бекем тутумдашкан. Ошон үчүн аларды ажыратып бөлүүгө мүмкүн эмес. Ырас, алгачкы эки сап ыр жолунда жашыл жибек жөнүндө сөз болсо, экинчиде акын өзүнө кайрылат. Бул анчейин гана айтыла калган сөз болбосо керек. «Жаңсап тилим, сүйлөп ал» деп, акын өзүн кайратка чыңап туура сөзүн жана чындыкты айтууга шыктандырып жатат. Токтогулдагы асыл сапат – туура сөзүн тайманбай айткандыгы. Ал «Уу тырмактуу беш канкор, өлтүрсөң да

¹ Токтогул, 1-т, 63-бет.

жалынбайм» деп ошо кезде элди былк эттирбей бийлеп турган манаптар Рыскулбектин балдарын айткан болучу. Акын «Беш каман» деген ырынын аягында. «Эми келбейм жаралып, өлгөн соң кайта табылбайм...» деп, өтө даанышмандык менен айткан. Акын ушул айтканы жогору жакта мисалга алынган «жанып келбейт өмүрүң» деген ыр жолу менен маанилеш. Ал эми байкап караганда, өткөн өмүр менен чыккан жандын кайра «жанып» келбеси чындык. Бул адамдардын тажрыйбасында аныкталган көрүнүш. Бирок бул сыяктуу табигый өзгөрүүлөрдү бардык адам реалдуу жагдайда байкап биле албайт, билсе да ал жөнүндө сөз козгобой коюшу мүмкүн, анткени ар бирөөнүн дүйнөнү тааный билиши бирдей деңгээлде эмес. Ислам дининин апыртмалуу догмасына ишенгендер да болгон. Ошондой ислам дини үстөмдүк жүргүзүүчү таптын курч куралы катары кызмат кылып турган мезгилде анын жалгандыгын ашкерелеп, материалдык дүйнөнү негизинен туура багытта чагылдыруу, аны менен адамдардын аң-сезимин ойготуу кандай орчундуу иш эле. Мына ушундай социалдык мааниси бар маселени поэтикалык формада көркөм сөз каражаттары менен элестетип берүү бардык эле «ырчымын» дегендердин колунан келе берүүчү оңой-олтоң иш эмес экени талашсыз. Анткени анын өзү күчтүү таланттын зардебинен жаралган, ак таңдай залкар акындын жүрөгүнүн тереңинен сызылып чыккан эргүү, чыгармачылык асыл процесс. Токтогулдай күчтүү акын гана турмушту ушунча жандуу жана так сүрөттөп, өз оюн элестүү бере алмакчы. Токтогулдун күчтүү акын экендиги, анын сөз өнөрүндөгү чебердиги жогорку ырларынан жана жалпы эле поэзиясынан даана көрүнүп турат.

Токтогул өмүр темасы, айрыкча жаштык жөнүндөгү теманы бир-эки чыгармасына камтып, ошону менен чектелип калган эмес. Жаштык менен өмүр темасы анын көпчүлүк чыгармасынын мазмунун ээлейт. Анын «Балалык», «Карылык», «Өмүр», «Күлгүн жаш өтүп эскирет», «Жаштарга», «Кыздай бир кайдан болосуң?» деген ырлары жана башка санат менен насыяттары акындын өмүргө карата көз карашын ар тараптан чагылдырган чыгармалардан. Токтогул жаштыкты өзгөчө баалап, аны бийик добуш менен ырдаган. «Жаштардын акыл айтуучусу» деген макаласында Т. Үмөталиев минтип жазат: «...шайыр акын жаштыкты баарынан жогору баалаган. Жаштыкта колдон ар иш келерин, өмүрдүн гүлдүү күнү кишинин жаштыгы экенин Токтогул эң көп жолу сонун ыр кылып айткан»¹. Ар бир сөз чебери, ар бир акын өзүнүн байкоосунда жана тажрыйбасында

¹ Т. Үмөталиев, жаштардын акыл айтуучусу. «Ленинчил жаш», 1940, 20-октябрь.

белгилүү кубулушту же окуяны көбүрөөк көңүлгө алып, ага карата тийиштүү санда чыгарманы арнайт эмеспи, тактап айтканда, назары түшкөн нерсеге түрдүү тема менен кайрылары белгилүү. Токтогулдун көбүнчө көңүл бурганы жана асыл зат катары эң жогору баалаганы – адам. Ошон үчүн чыгармачылыгында толуп жаткан ырларды арнаган болучу. Бирок алардын ичинен айрыкча назар салганы – жаштык, адамдын кымбат өмүрү. «Жаштарды сүйгөндүктү, жаш өмүрдүн өчпөй, соолубай дайым эле күлгүн тартып турушун каалагандыкты мындан өйдө сөз таап айтуу, мындан артык ички сезим менен билдирүү мүмкүн болбосо керек»¹. Бул – Токтогулдун күчтүү талантына, ак таңдай акын экендигине жана ырды жаратуудагы чебердигине карата берилген негиздүү аныктама. Чындыгында, анын жаштарга арнаган ырлары идеялык-көркөмдүк жагынан жогору деңгээлде турган чыгармалардан. Ал ырларда жаштык көтөрүңкү пафосто баяндалып, жаштарды элге кызмат кылууга, эмгекти сүйүүгө чакырган социалдык мотивдер ушул темадагы чыгармалардын мазмунун ээлейт.

Өмүр – адам баласынын турмушундагы эң асыл, эң кымбат нерсе. Бирок өмүрдүн өзүнчө кырдалы, өз үзүрү бар. Мына ошондуктан, өмүргө карата болгон көз караш акындардын чыгармачылыгында көп чагылдырылганын көрөбүз. Ал чыгармаларда өмүрдүн кыскалыгы, убактылуулуугу, жер үстүндөгү турмуштун бирдей эместиги, дайым өзгөрүп тургандыгы, жаштык жана карылыктын учурлары жөнүндө ой жүгүртүүлөр жүзөгө ашат. Кыргыз элинин демократ акыны Тоголок Молдонун кырк жашка чыкканда жааган «Ашыктык жөнүндө арман жаш», андан кийинки «Карылык жөнүндө арман жаш» деген дастан деп айтарлык көлөмдүү чыгармалары жогоруда айтылган ойго мисал болот. Тил жагынан тектеш казак элинин Майкөт акыны жыйырма жаштан тартып жүзгө чейин ырдаганын Тоголок Молдо жаш күнүндө үйрөнүп калган. Казактын башка дагы толуп жаткан акындары жаштык, карылык жана жалпы эле өмүр жөнүндө түрдүү темаларда ырларды чыгарышкан. XVII–XVIII кылымдын аралыгында жашаган Букар жыраунун «Жыйырма деген жашыңыз», «Арам болгон жыйырма беш», андан кийинки, Чал Күлеке уулунун «Он беш деген жашым ай», «Карылык тууралуу», «Алтымыш мүчөл келди мерттей болуп», «Карылыктын дабасы тууралуу», Дуулат Бабатай уулунун «Он беш деген жаш кайда?», Базар жырау Өтемисовдун «Жыйырма беш» деген жана башка акындардын ушул өңдүү чыгармалары ырчылардын поэзиясынан кеңири орун алгандыгын белгилеп турат.

¹ Ошондо.

Өмүр темасы эл акындарынын чыгармачылыгында кеңири орун алуу менен бирге, бул традицияга айланып бара жаткандай баамдалат. Өмүр темасы өткөндөгү ырчылардан гана эмес, кийинки күндөрү жашаган эл акындарынын чыгармачылыгынан да кездешет. Осмонкул ырчынын «Карылык», анын окуучулары – Т. Шабданбаевдин «Карылык», Ы. Борончиевдин «Карыганда күйгөн ыр» деген көлөмдүү ырлары импровизатор акындардын өмүр жөнүндөгү теманы ушул кезге чейин улантып келгенине далил. Бирок мындан акындар бир-бирин кайталаган турбайбы деген ой туулбаска тийиш. Ушул темадагы ырлардын бардыгы жалпы жонунан өмүр же анын айрым учурларын камтыганы менен, болушту сүрөттөө ыктары, баяндоо манерасы жана көркөмдүк деңгээли жагынан ар бир чыгарма өзүнчөлүк сапатка ээ. Анын өзү закондуу көрүнүш, анткени тиги же бул акындын турмушту тааный билиши, кубулушка жүргүзгөн байкоолору менен талдоолору, реалдуу дүйнөгө карата көз карашы бирдей даражада эмес экени, ошондой эле баштан өткөргөн тажрыйбалары да ар башка экени белгилүү. Ошондуктан өмүргө арналган ырлар тема жагынан үндөш келип турганы менен, алардын ар бири өзүнчө өзгөчөлүккө жана мааниге ээ чыгармалардан болуп саналат.

Токтогул өмүр темасына толуп жаткан чыгарманы арнаган деп жогору жакта айтканбыз. Башка акындардын ушул темадагы ырларында стиль жана баяндоо манерасы боюнча өзгөчөлүк болгон сыяктуу эле, Токтогулдун өмүргө арнаган чыгармаларында да өзгөчөлүк бар. Токтогул өмүрдүн кайсы учурун ырдабасын, аны терең сезим менен баяндаганы өзгөчө мааниге ээ. Анын «Балалык» деген ырын алып көрөлү. Жогоруда аттары аталган казак элинин жырауларынын да, акындарынын да балалыкка арнаган темада чыгармалары жок. Токтогул «Балалык» деген ырын балдардын турмушун баяндоого арнаган. Анда жаш балдардын балалык мүнөзүн, алардын ички дүйнөсүн терең ачып берүүгө аракет жасаган. Ушул ырды окуганда «бир жашында билинип кылыгы көзгө илинип», андан чоңоё түшкөндө «ыкыс берип беттешип» же «санын чаап» жарышып жүргөн балалыкты көз алдыга элестетүүгө болот. «Балалыктан» балалык кездеги өткөргөн эчен кызык турмуштар, эчен оюндар, алардын аң-сезимдерин айкын көрүнүп, кээде адамдын кыялын капкайда эргиткени кызык. Балалык ойноо кезде «Тебетей калып бир жерде, чапанын таштап унутуп» ага да карабай, ыракатка батат эмеспи. Мына ушул өңдүү деталдар балдардын мүнөзүн ачып, алардын кыял-жоруктарын даана көрсөтүп турат. Ой ачык болсун үчүн «Балалыктан» мисал келтирип көрөлү:

Кара суу кечип түрүнүп,
Чыбыктан кесип ат минип,
Чымылдап чуркап күйүгүп.
«Менин атым күлүк» деп,
Чыккандары сүйүнүп.
Кара баткак, чаң кечип,
Тарам-тарам жарылып.
Балтырынан кан агып,
Бир күндө он беш суу кечет,
Бирин-бири «жүр» дешет.
«Кечээ көргөн чымчыктын
Балапанын алалык.
Баарыбыз барып чоң сазга,
Чегирткеге салалык»¹.

Октябрь революциясына чейин көчмөндүү турмушта жашаган элет кыргыздардын шартында балдар, чын жери, жокчулуктун жана жетишсиздиктин натыйжасында тарам-тарам жарылып, балтырынан кан агып, ушундай чөйрөдө тарбияланышкан эле. Бардык жокчулукка кайылдыгы, ойноо менен чер жазуу сыяктуу балалык сонун мүнөз, кызык кыял-жоруктар ушул ырдын жаралышына шарт түзгөн чыгарманын мазмунунан даана көрүнүп турат.

Токтогулдун айтайын деген ою балалык мүнөздү чагылдыруу менен бүтпөйт. Акын балалык мүнөздүн бара-бара жоюла баштаганын, адам өмүрүндө дайыма тез өгөрүүлөр болуп турарын, ар бир учур өз таасирин тийгизерин философиялык көз карашта чагылдырган. Ал өмүрдүн кайсы учурун сыпаттабасын, акын аны балалык сонун мезгил менен салыштыруу аркылуу сүрөттөйт. Акын «Балалыкта» өмүрдүн түрдүү учурун, айталык отуз, кырк жана башка ушул өңдүү мезгилди баяндап ырдаганда, дагы эле балалык чакты кайрадан эскербей койбойт. Ой ачык болсун үчүн төмнкү ырды мисалга алып көрөлү:

Көк шумкарды колго алып,
Көк тескейди капталдап,
Бойлосоң келбейт балалык.
Сексенге жашың барганда,
Селкилерге кошулуп,
Ойносоң келбейт балалык.
Көңүлүңдү көтөрүп,

¹ Токтогул, 2-т., 184-бет.

Ойлосоң келбейт балалык¹.

Акын чындыкты айтты. Бул ырдан эч кандай өңдү табууга болбойт.

Мында адамдын өмүрүндө учурачу табигый өзгөрүүлөр өтө так сүрөттөлгөн.

Эгер «Балалык» деген ырында Токтогул сөз басымын көбүнчө балалык чакка коюп, ага карама-каршы планда улгайган жашты алса, ал эми «Карылык» аттуу чыгармасында ой баяны карылыкка бурулат. Эгер балалык чак оптимисттик көз карашта жылуу, эң сүйкүмдүү сүрөттөлсө, карылык өмүр өкүнүчтүү жагдайда, арман мотивинде баяндалат. Ушул темадагы ырларда жаштык менен балалык адамзаттын турмушундагы эң сонун учур экенин, улгайган соң анын кайрылып келбесин баса көрсөтүү. «Атаны арман карылык» деп, өткөн өмүргө өкүнүү эмоциялуу ачык ойлор менен күчтүү сезимде берилет. Эгер «Балалыкта» он беш жашка чейинки балалык мүнөз ушунча сүйкүм, ушунча жылуу сүрөттөлүү менен адамдын улгайган мезгили терс жагдайда сыпатталса «Карылык» деген ырда ал ой дагы ары улантылат, дагы күчтүү чагылдырылат. Бирок мында карылык макталбастан, аны жерүү сезими күчтүү. Карылыкка ушундай көз карашта баа берүү жалгыз гана Токтогулга эмес, кыргыз жана казак акындарынын бүт чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Токтогул мурдагы акындардын салтын улантуу менен бирге, өмүргө карата болгон өз көз карашын баяндаган. Анын «Карылык» аттуу ырында «Көрүнбөй жыгып карылык, көзүмдүн курчу жашыды» – деп, «Көңүлдүн оту өчкөнүнө» капа болгонун эске салуу менен, өмүрдөгү эки учурду бирине-бирин салыштыруу аркылуу мындайча сыпаттайт:

Картайып кеттим, Токтогул,
Кара чачым ак болуп,
Кайран жашты жоктодум.
Канаттуу куштай балалык,
Кайрылып келбейт окшодун.
Эскирип кеттим, Токтогул,
Ээгимде сакал ак болуп,
Эсиз жашты жоктодум.
Ителги куштай балалык,
Эңсесем келбейт окшодун².

¹ Ошондо, 189-бет.

² Токтогул, 2-т, 197 – 198 – беттер.

Жогорку мисалда балалык менен улгайган өмүрдү – карылыкты антитеза планында бергени мүнөздүү. Ал болсо ойдун образдуу жана күчтүү чыгышына шарт түзгөн. Ойдун образдуу берилиши үчүн көркөм сөз каражаттары да керек. Картайган өмүрдү белгилеш үчүн «кара» деген сөздү «ак» деген сөзгө карама-каршы мааниде колдонуп, тактап айтканда, кара чачынын ак болгонун өтө так сүрөттөгөн. Ал эми балалыкка карата көркөм каражат катары колдонгон «канаттуу» деген эпитет жогорку эпитеттерден да күчтүү чыккан. Ал көркөм деталь катары «куштай» деген салыштыруунун маанисин тактап, балалыкка дагы кошумча мүнөздөмө берип жатат. Ошентип, «канаттуу куштай балалык» деген сүрөттөө аркылуу Токтогул балалык мезгилди учуп жүргөн канаттууларга салыштырды, жаштык кезди жагымдуу сүрөттөдү. Жаштыктын элесин белгилеген кара чачтын ак болуп кетиши карылыктын белгиси катары эсептелип, «Кайрылып келбес арман жаш» деп, өмүрдүн өзгөрүшүнө, өтүшүнө өкүнгөнүн билдирди. Бул өзү өтө так айтылган чындык. Ислам дини жана анын жолун жолдоочулардын көз карашы боюнча «өмүрдүн өзгөрүшү кудайдын амири, өлгөндөн кийин тиги жайда жашарат имиш» делип талкууланса, Токтогул андай жалган түшүнүктөн алыс. Ал акылман ойчул катары тиги же бул кубулушка куду материалисттерче карап, чындык негизге таяна баа берет. Токтогулдун поэзиясынын идеялык мазмунунун терендиги жана эрдиктиги ушундай жактары менен мүнөздөлөт. Анын өмүр темасына арнаган чыгармалары да жогоркудай идеялык сапаты менен баалуу жана тарбиялык мааниге ээ.

Токтогул – ойчул жана сулуулук, кооздук жөнүндө көп ырдап, эчен сонун чыгармаларды жараткан акын. Анын «Гүлдөп ал!», «Эмне кызык?» деген жана башка темадагы чыгармаларында сулуулук менен кооздук күчтүү пафосто чагылдырылганын жогоруда айткан элек. Жаштардын ой сезимдерин чагылдырган ошондой темадагы чыгармаларынын мазмунун ээлеген идея акындын «Балалык», «Карылык», «Өмүр» деген жана башка лирикаларынан да көрүнөт. Өмүр темасына арнаган ырларында жаштык кез сулуулуктун эң сонун учуру, кооздук жана ыракат жаштык куракта гана деген туура ойду айтат. Эгер жыйырма жаш курактагы жаштык кез «жалындуу жүрөк от болуп» делип жагымдуу сүрөттөлсө, карылык адамга келген кыянат катары «Эки бутту жылдырбай кишен салды карылык», же «Дал ортомду бүкчүйтүп, мүчөмдү алды карылык» делип, өкүнүч сезими менен сүрөттөлөт. Карылык адамдагы сулуулукту гана албай,

бардык жакшы сапатты жоюучу күч. Ошон үчүн Токтогул карылыкка мындай мүнөздөмө берет:

Аяктай булчуң эт кетти,
Анардай кызыл бет кетти.
Алтымышка жакындап,
Айыл-үйдөн четтетти.
Белди эңкейтип, күчтү алды,
Берметтей аппак тишти алды.
Бузулуп урап короосу,
Булдурттап кызыл тил калды¹.

Жогоруда мисалга келтирилген эки строфа тең аллитерациялык сыпаттоолор менен түзүлгөн ырлар. Акын ушу эки ырда тең карылыкты реалисттик жагдайда сүрөттөгөн. Мында апыртуу жана ыксыз шөкөттөө да жок. Бирок ой образдуу элестөөлөр менен берилгенин көркөм сөз каражаттары белгилеп турат. Бул ырда өтө так салыштыруулар, таамай айтылган эпитеттер жана кылдаттык менен колдонулган метафоралар бар. Өмүрдүн ар кыл кырдаалын, айрыкча карылык каршы келген учурду ачыктыкта жана элестүү көрсөтүш үчүн акын кыргыз тилинин сүйлөө речиндеги сөз түркүмдөрүн, анын лексикасын жана көркөмдөө каражаттарын өзүнүн тубаса таланты менен бардык мүмкүндүгү боюнча ыктуу пайдалангандыгы жогорку ырдан ачык көрүнөт. Мындагы «анардай, аактай, берметтей» деген салыштыруулар ойду ачыктыкта чагылдыруу менен ырдын маанисин дагы тереңдеткен эмоциялык күчкө ээ. Ушул эле ырдагы «булчуң, кызыл, аппак» деген сөздөр көркөм деталь катары милдет аткарып жатат. Ойго ачыктык боёкту берип, кошумча түрдөгү көркөм каражаттын милдетин аткарып тургандыктан, буларды эпитет деп да айтсак болот. Ал эми «бузулуп урап короосу» деген ыр жолу ооштурулуп айтылган метафора, мында тиштин бүт түшүп калышы бузулган короого салыштырылып олтурулат.

Өмүрдүн ар кыл учуруна мүнөздөмө берүү жалаң гана акындардын чыгармачылыгына эмес, эл арасында да айтылып жүргөндүгүнө Солтоке деген карыянын сөзү далил болот. Солтоке токсонго жакындап калганда өмүрдүн ар бир учуруна мындайча аныктама берген: «Жыйырма жашың – көпөлөк, отуз жашың – бүркүт, кырк жашың – булбул, элүү жашың – торгой. Алтымышың – чидерлеген ат, жетимишиң – аркандалган ат». Ал карылык эмнеге жеткирерин мындайча мүнөздөйт:

Сексен жашың-сөөк,

¹ Токтогул, 2-т, 198-бет.

Анардай кызыл бет кетет,
Бүткөн бойдон эт кетет.
Ойлонуп кылган иш кетет,
Отуз эки тиш кетет¹.

Бул мисал анча иштелип жетилбеген, речитативдүү стилдеги ырды эске салат. Бирок мында өмүр, айрыкча, карылыктын адамга жеткирген салакасы жөнүндө ой абдан так айтылган. Бул речитатив жогоруда мисалга келтирилген Токтогулдун ыры менен маани жагынан гана үндөшпөстөн, айрым сүйлөмдөрү (ыр жолу) толук түрдө кайталанып жатат. Мунун өзү Солтокеден Токтогул же тескерисинче Токтогулдан Солтоке үйрөнүп алуу негизинде келип чыккан окшоштук эмес. Бул болсо эл тарабынан өмүргө баа берүүнүн, калк арасында көп ирет кайталанган традициялык сүрөттөөнүн негизинде чыккан натыйжа экени, талашсыз. Токтогул ошо элден уккан учкул сөздөрдү кайра иштеп, ага канат бүтүргөн, көркөмдүккө жеткирген. «Эл адабиятындагы стилди пайдаланып, эл сөзүн терең маанилүү ырга – акын сөзүнө айландырып иштеп чыгуунун үлгүлөрүнүн бири»² жогорку мисалдан даана көрүнөт.

Токтогулдун ойчул акындыгы туурасында философтор менен тарыхчылар, адабиятчылар менен музыканттар бир нече ирет баса көрсөтүп жазган. Чындыгында, өмүрдүн ар кыл учурун, жаратылыштагы түрдүү кубулуштарды, турмуш жана коомдук мамилелерди философиялык көз карашта туура чагылдыргандыгы үчүн улуу акындын чыгармалары баалуу. Акындын соңуна калтырган мурасы ушул ойду ырастай алат.

Дүйнөлүк адабияттын тарыхына кайрылсак, ар улуттун, ар бир элдин сөз чеберлери, ак таңдай акындары бакыт менен бакытсыздыкты, сүйүү менен күйүнүчтү, кубаныч менен кайгыны, өмүр менен өлүмдү, жыргал менен кордукту, байлык менен жокчулукту чыгармаларында чагылдыргандыктары белгилүү. Кыргыздын улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгында да, элдин көңүлүнүн тереңинен орун алган ойлорду кеңири камтыган ырлар арбын. Өмүр жана башка темаларга арнаган чыгармалары ушул пикирди бекемдеп турат.

Токтогул – өмүргө өтө гумандуу караган акын. Ошон үчүн адамдын өмүрү жөнүндө ал абдан кылдат мамиледе ырдайт. Анын өмүр темасына арнаган «Балалык», «Карылык», «Күлгүн жаш өтүп эскирет» жана башка чыгармаларында жаштыкты оң образ эсебинде, ал эми карылыкты болсо, терс образ аспектиинде сүрөттөгөнү

¹ «Ленинчил жаш», 1971, 9 – январь.

² Т. Үмөталиев. Азыркы кыргыз поэзиясы жөнүндө. «Кызыл Кыргызстан», 1954, 10-сентябрь.

белгилүү. Анын өзү акындын философиялык ой жүгүртүүсүнүн, турмушка туура баа берүүсүнүн корутунду концепциясы десек болот. Акындын жаштык менен карылык жөнүндөгү асыл ою, гумандуу көз карашы мындайча баяндалат:

Алтын жабуу үртүктөп,
Ат минсең келбейт жашчылык.
Арманың жазып муңайып,
Кат берсең келбейт жашчылык.
«Соёмун!» деп чоң бычак
Апкелсең кетпейт карылык.
Чоң баканды көтөрүп,
Тап берсең кетпейт карылык ¹.

Ырдын сөздөрү так, ойлору ачык. Сегиз жол ыр композиция жагынан бөлүнгүстөй бирдикте турса да, мында эки бөлөк сапаттагы кубулуш, тактап айтканда, жашчылык менен карылык антитеза жагдайында сүрөттөлгөн. Акын өз оюн ачыктыкта бериш үчүн оозеки чыгармачылыкка мүнөздүү композициялык ыкты – параллелизмди колдонгон. Параллелизм бир кубулуш менен экинчи кубулуштун жакындыгын же өз ара байланышын айрыкча белгилеп көрсөткөндүктөн, мааниси боюнча салыштырууну да элестетет. Чындыгында эле, «Алтын жабуу үртүктөп, ат минсең келбейт жашчылык» деген сүрөттөмө салыштыруунун маанисин берип жатат. Бир кубулушту экинчи кубулушка салыштыруу менен оюн элестүү чагылдырууда акындын өзүнө таандык поэтикалык табылгасы бар сыяктуу. Ушундай ыкма жалгыз гана «Балалык», «Карылык» аттуу чыгармаларында гана эмес, «Дүнүйө» деген ырынан ачык көрүнөт. Эгер акын жашчылыкты оң мааниде жагымдуу, карылыкты терс мааниде баяндаса, «Дүнүйө» деген ырда «келериндеги дүнүйө» мээримдүү, «кетериндеги дүнүйө» катаал жагдайда сүрөттөлөт. Кыскартып айтканда, акын параллелизмди өзүнүн айрым ырларында поэтикалык стилдин көркөм каражаты катары пайдаланган.

«Поэтикалык стиль» деген термин сабаттуу жазуучу – акындарга колдонулары белгилүү. Ал эми өзүнүн ырларын жалаң импровизация аркылуу жараткан ырчыларга ушул термин мүнөздүүбү? Албетте, биринчи жолу кездештирип жаткандар үчүн бул сөз чоочун угулар. Поэтикалык стиль, поэтикалык ойлоо маданияты менен да тыгыз байланыштуу. Токтогул окубаган сабатсыз акын болгондуктан, анын поэтикалык ойлоо маданияты жөнүндө сөз кылууга каршы тургандар

¹ Токтогул, 2-т, 201-бет.

жок эмес, бар. Андай ойдогулар бир нерсени унутуп жаткандар. Кыргыз эли өзүнүн басып өткөн тарыхый жолунда эчен сонун акыл-ой байлыктарын жаратты, аны өнүктүрдү. Ошонун натыйжасында улуттук тилге мүнөздүү бир принципке негизделген поэзиясы түзүлгөн болучу. Токтогул – кыргыз элинин ошондой бай мурасынан тынымсыз үйрөнүп, андан таалим алган жана аны өнүктүрүүгө өз салымын кошкон акындардын көрүнүктүү өкүлү. Ошон үчүн анын чыгармачылыгы элдик поэзияга жакын турса да, поэтикалык стиль жана поэтикалык ойлоо маданияты жагынан өзүнчөлүккө ээ. Акындын андай өзгөчөлүгү, поэтикалык стилинин бөтөнчөлүгү анын «Дүнүйө», «Карылык» деген жана башка темадагы ырларынан даана билинет.

Адам баласынын өмүрүнүн кымбаттыгы, аны узартуу жөнүндөгү гумандуу ой акындын «Өмүр» аттуу ырында ушунча сүйкүмдүү, ушунча жылуу баяндалган. Аны ырдын мазмуну айкын белгилеп турат. Бул чыгарма «Токтогулдун карылыкка айткан арман ыры» деген ат менен жыйнакка киргизишип, 1938-жылы жарыкка чыккан. 1940-жылдагы жыйнакка киргизүүдө бул ыр экиге бөлүнүп, бирөөнө «Карылык», экинчи бөлүгүнө «Өмүр» деген наам берилип, эки нускадагы чыгарма жарыяланган. Ошондон бери эки башка темада жарык көрүп келүүдө. Ырдын экиге бөлүнүшү чыгарманын идеялык-көркөмдүк деңгээлине залакасын тийгизбеген десек жаңылбайбыз. Анткени мазмуну боюнча «Өмүр» өзүнчө сапатка ээ. «Өмүрдү» Токтогулдун эң алгачкы чыгармаларынан деп эсептеп жүргөндөр бар¹, бул туура эмес. «Өмүр» – акындын кийинки мезгилдеги чыгармаларынан, анткени Токтогул «Кайран өмүр жыйырма беш жашка барар болсочу» деп, жаш чагында эч качан айтмак эмес. Бул ыр тематикасы боюнча «Карылык» менен органикалык түрдө байланышып турат. Ошону менен «Өмүр» философиялык ойду кеңири жана терең камтышы, турмуш кубулуштарын айкын чагылдырышы боюнча акындын алгачкы ырларынан алда канча бийик деңгээлдеги чыгарма. Адабият тарыхында изденүү жолу эч качан даңгыр, эч качан бир калыпта болгон эмес. Токтогул эчен изденүүдөн кийин, тактап айтканда, эчен чыгармачылык тажрыйбаны баштан өткөрүү натыйжасында гана идеялык-көркөмдүк жактан бийиктикте турган «Өмүр» чыгармасын түзгөн болуу керек.

Өзөнгө элим толсочу,

Өмүр өтпөс болсочу.

Жашка ажал келбес болсочу,

¹ Т. Үмөталиев. «Өмүрдү» Токтогулдун алгачкы ыры катары анын жыйнагына биринчи берип жүргөн. Токтогул. Фрунзе, 1950, 33 - бет.

Жакшы адам өлбөс болсочу¹, –

дейт Токтогул. Параллелизмдин көп кездешиши, аллитерациянын арбын колдонулушу акындын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүштөрдүн бири. Жогорку мисалды экиге бөлүүгө болот. Биринчи бөлүк маани жагынан байланыштуу эки жол ырдан түзүлүп, анда жалпы элдин санынын көбөйүшү жөнүндө ой айтылган. Экинчи бөлүк ыр уйкашы жана мааниси жагынан өзүнчө тутумдашып турат. Бул ырда жаш жана жакшы адам өлбөсө деген гумандуу ой, жакшы тилек баяндалганын окуйбуз. «Жакшы адам» деп, акын бул жерде өткөндөгү бийлөөчүлөрдү – «жакшыларды» эмес, тегиз акылман адамды туюндуруп жатат. Ошентип, эки ыр тең жакшы тилекти билдирип, ички сезимди терең козгогондугу менен баалуу. Акындын адам өмүрү жөнүндөгү сонун ою төмөнкү ырдан дагы даана көрүнөт. Акын мындай деген ойду айтат:

Жибек оңбос болсочу,
Жигит өлбөс болсочу.
Жигит менен кыз өлсө,
Жерге көмбөс болсочу².

Кандай күчтүү айтылган ыр! Ар бир ыр жолу өзүнчө залкар ойду камтып, ой-кыял түшүнүктөгү нерсе чындыкка ашса, адам өмүрүн сактап калуучу күч жаралса деген тилекти чагылдырып турат. «Мына ушинтип, – деп жазат Жоомарт, – Токтогул өмүрдүн өчпөстүгүн, жаштык кездин карыбастыгын ырдаган. Канча кылымдар бою адам баласынын эң жакшылары адамдын өмүрүн узартууну, «карылыкты жашартууну» тилешкен. Токтогулдун заманына, өзүнүн деңгээлине карап айтканда, бул ыр генийалдуу ыр»³¹. Токтогул – «адамдын өмүрүн узартууну, карылыкты жашартууну тилеген» жөнөкөй гана адам эмес, өмүрдүн асылдуулугун, адамдын турмушун дагы баалуу сапатын терең козгоп ырдаган ойчул акын. Өмүргө арнаган чыгармаларынын күчтүү чыгып жатышы, акындын аны берилүү менен ырдаганына байланыштуу болуу керек. Чындыгында, Токтогулдун «Өмүрү» өзүнүн айкын мазмуну, адам баласынын өмүрү жөнүндөгү гумандуу ойду чагылдыргандыгы үчүн гана эмес, идеялык-көркөмдүк жактан бийиктикте тургандыгы үчүн классикалык чыгарма, Ж. Бөкөнбаевдин сөзү менен айтканда, генийалдуу ыр.

Токтогул – элдик поэзиянын өкүлү. Анткени ал өзүнүн талантын өнүктүрүүдө элдик оозеки чыгармачылыкка кайрылып, андан үйрөнгөн. Ошон үчүн анын чыгармачылыгында көп окшоштуктар

¹ Токтогул, 2-т, 196-бет.

² Ошондо.

³ Ж. Бөкөнбаев. Шайыр акын. «Ленинчил жаш», 1938, 24-ноябрь.

кездешкенин көрөбүз. Эл арасында: «арыбас ат, карыбас эр болсочу» деген сөз тилек катары айтылат. Бул сөз алдан нечен ирет кайталанып айтылып, эл арасына кеңири тарап жеткени талашсыз. Акыры таланттуу адамдар ушул сөздү поэзияга колдонгону байкалат.

Жазгыч акын Токторалы Талканбаевдин чыгармаларынан да, жогорку мисалга үндөш, Токтогулдун «Өмүрүнө» окшош мына мындай строфаны кездештиребиз:

Жаш карыбас болсочу,
Ат арыбас болсочу.
Атаны арман жалган ай,
Кең тарыбас болсочу¹.

Канчалык айырмасы бар экенин билиш үчүн жана оюбузду такташ үчүн Токтогулдун «Өмүр» аттуу ырына кайрылып көрөлү, «Өмүрдө» төмөнкүдөй строфа бар:

Ат арыбас болсочу,
Жаш карыбас болсочу.
Жаратканы чын болсо,
Жай-жайына койсочу².

Эки мисалда тең уйкаш ыр жолдорунун башында келген. Алардагы уйкаштар «арыбас, карыбас» деген сөздөр. Бирок Т. Талканбаевде эң аяккы ыр жолу «кең тарыбас болсочу» делип, биринчиге караганда кошумча менен берилген. Ал эми Токтогулда болсо, «Жай-жайына койсочу» деген ыр жолу «болсочу» менен түздөн-түз уйкашып турат. Демек, бул мисалдардагы ырлар жалпы жонунан окшош келип, кандайдыр бир-бирин кайталагандай баамдалат. Бирок ырлардагы айрым уйкаштар, кайсы бир сөздөр окшоштукта айтылып жаткан менен, эки строфадагы ойлор кайталанбайт. Бул болсо тилдеги закондуу кубулуш, анткени сөздү сүйлөмдөрдө ордун которуштуруу менен анын мааниси өзгөрүп турары белгилүү. Жогоруда мисалга келтирилген эки строфадагы ырлар айрым окшоштукка карабастан, өзүнчө мааниге ээ. Токтогулдун ырында өмүргө карата айтылган ой ары так, ары элестүү. Демек, Токтогул өзүнүн күчтүү акындыгы менен элдик сөздү жеткиликтүү иштеп чыккан. Анын өзү акындык чеберчиликке байланыштуу процесс. Токтогулдун чыгармачылыктагы чебердигин жогорудагы мисалга келтирген ыр далилдеп, айтылган ойду ырастап турат.

Чеберчилик көргөнүн же укканын жөн гана баяндап коюуда эмес.

Акындык чеберчилик сүрөттөгөн нерсени элестүү чагылдырып, тиги

¹ Фонду, инв. № 218, 200-бет.

² Токтогул, 2 – т, 196-бет.

же бул кубулушка өз мамилесин жана өз оюн так берүүдө, аны менен көп сандагы угуучулардын, окуучулардын көңүлүн ошо сүрөттөлгөн идеалга бурууда. Токтогулдагы жакшы сапат – кайсы кубулушту же турмуштук картинаны сүрөттөбөсүн, аны реалисттик жагдайда угуучуларга жеткире бергендиги. Ал элдик учкул сөздөрдү, уламаларды бүт өздөштүрүү менен, зергерлер алтын менен күмүштү өтө кылдаттыкта жылмалап иштеп чыккан сыңары, элден уккандарына ар түрдүү түстөгү боёктор менен түр салып кооздоп, жүрөк кылын черткилеген көркөм ырларды аларга кайра тартуулаган. Жогорудагы мисалды салыштырып караганда, Токтогулдун анык зергердиги, көркөм сөздүн чебери экендиги даана көрүнөт. «Токомдун айткандары, – деп жазат Ж.Жылкыбаев, – элге кандайдыр жакшы жетүүчү, түшүндүрүүсү мыкты болгондуктан, эл уюп, анын артынан ээрчий берчү»¹. Элдин улуу акын Токтогулдун ырына «уюп» ага берилүүсү кокусунан эмес. Элдин улуу акынды ээрчиши анын поэзиясынын мазмундуулугуна, угуучулардын көңүлүн эргиткен таасирдүүлүгүнө байланыштуу көрүнүш, эң башкысы – анын идеялык-көркөмдүгү жогору бийиктикте турган ырларынын эстетикалык жактан күчтүү таасир бергендигинде.

Токтогул – адам баласынын өмүрүнүн өчпөстүгүн тилеген жана ал жөнүндө түрдүү темада ырларды чыгарган болучу. Биз ошолордун айрымдарына гана кыскача токтолуп өттүк. Акын өмүр темасындагы чыгармаларында тиги же бул кубулуш жөнүндө өзүнүн философиялык көз караштагы гумандуу ойлорун чагылдырган эле. Ушул жерде Ю. Домбровскийдин төмөнкүдөй сөзүн келтирүүнү максатка ылайыктуу деп эсептейбиз: «Кыргыз акынынын адабий мурасы жакшы эле бар жана ар түрдүү. Анын чыгармаларында биздин көз карашыбызга түздөн-түз туура келе турган ырлар бар. Анткени, «Өмүр», «Дүнүйө», «Замана» – өздөрүнүн каноникалык формасына карабастан, биздин философиялык лирика жөнүндөгү түшүнүгүбүзгө абдан жакын»². Ю. Домбровскийдин бул айтканы абдан туура, анткени акындын өмүр темасына арнаган ырлары өзүнүн терең ойлуулугу, тиги же бул кубулушка жүргүзгөн аныктамалары менен жана жалпы эле мааниси боюнча философиялык лирикага жакын. Улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгына мүнөздүү ушул касиет анын санат-насыяттарына жана башка темадагы ырларына кайрылганда дагы ачык, даана көрүнмөкчү.

¹ «Ленинчил жаш», 1958, 4 – апрель.

² Ю. Домбровский. Жашасын жарык! «Ленинчил жаш», 1958, 4 – апрель.

ТОКТОГУЛДУН САНАТ-НАСЫЯТТАРЫ

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгына кайрылганда, анын ырларынын ичинен санат менен насыяттары жана терме, үлгү ырлары көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Акындын бул түрдөгү ырлары арбын жана өзүнүн идеясынын тереңдиги, коомдук маселелерди камтышы боюнча жогорку сапатка ээ. Ал чыгармалардын актуалдуулугун белгилеш үчүн алардын айрымдарына көз жүгүрткөндө, кайсы биринин идеялык-көркөмдүк жактарын талдаганда гана ачык болмокчу. Токтогулдун санат менен насыяттарды жаратуудагы чеберчилиги дагы даана көрүнмөкчү.

Санат менен насыяттарды бардык ырчылар түзө бербейт. Эгерде эл акындарынын поэзиясына кайрылсак, санат-насыяттарды айрым гана акындардын чыгармачылыгынан учуратабыз. Анын өзү тиги же бул ырчыга мүнөздүү чыгармачылык өзгөчөлүктү белгилейт. Демек, кайсы бир ырчы жамак менен гана чектелсе, айрым акындар коомдук турмушту тереңден алып сүрөттөөгө, ал жөнүндө өзүнүн акылын туюндурууга күчүн жумшайт. Кайсы бир таланттуулар «Манас» трилогиясын же анын бир бөлүгүн аткарууга жөндөмдүү. Мына ушул өңдүү чыгармачылык өзгөчөлүктөрүнө карай импровизатор ырчыларды негизинен үч топко, тактап айтканда, жамакчылар жана жомокчулар, нускоочулар деп бөлүп жүрүшөт. Токтогул өзүн нускоочу акын катары эсептеген. Анын соңуна калтырган насыяттары, санаттары, термелер менен үлгү ырлары ушул ойду ырастап турат.

Бирок бул жерде «Токтогул гана нускалуу ырларды түзгөн турбайбы, андан мурун жашаган акындар эчтеме жараткан эмес экен го» деген ой туулбаска тийиш. Токтогул – эл акыны. Ал элден үйрөнүп, аны кайра элге тартуулган акын. Чындыгында, санат менен насыяттар – кыргыз элинин арасына кеңири тараган, бизге белгисиз замандардан бери карай жашоосун улантып келе жаткан традициялуу жана популярдуу ырлар. Оозеки чыгармачылыктын тарыхына кайрылбай эле, байыркы түрктөрдүн жазма эстеликтеринин бири болуп саналган «Кутадгу билигди» мисалга алып көрөлү. Бул поэма мындан миң жыл мурун санат-насыят түрүндө жазылып, байыркы телик катары сакталып жетти. Махмуд Кашгарскийдин «Диван лугатит-түрк» деген чыгармасы ошол мезгилге таандык. Анын жогорку чыгармасында да макал-ылакаптар, насыяттар бар. Юсуф Хасхаджип өзүнүн чыгармасын жазууда байыркы түрк элинин маданий жана акыл-эс байлыгына кайрылбай койгон эмес. Анын кайрылганы, таянганы элдин оозеки

чыгармачылыгы болгон. Поэманы жазган учурда оозеки чыгармачылыктын түрлөрүнөн, айрыкча санат менен насыяттардын үлгүлөрүнөн пайдалангандыгы шексиз. Кыскартып айтканда, Баласагундун «Кутадгу билиги» аркылуу санат-насыят түрүндөгү ырлар байыркы замандардан бери карай жашап келгенин, этикалык мүдөөлөр үчүн кызмат кылганын байкап билебиз.

Белгилүү музыковед В. Виноградов насыят ырларынын чыгыш доорун байыркы уруулук мамилеге байланыштуу карайт. Ал мындай дейт: «Акындык жанрлар – өзгөчө насыят, мактоо, «ордоо ырлары, балким, байыркы уруулук мамилелердин негизинде түзүлгөн»¹. Бул пикирге ишенүүгө да, ошондой эле күмөн саноого да болот. Мында тактык жок. Анын үстүнө акындык поэзиянын темасын өтө тар жана чектеген түрдө карап жатат. Чындыгында, акындык поэзия өзүнүн жанрдык түр жагынан дидактикалык, мактоо жана кордоо ырлары менен гана чектелген эмес. Алардын чыгармачылыгында коомдук турмуштун башка тараптарын камтыган ырлар да болгон. Экинчиден, насыят түрүндөгү ырлар уруулук мамилени гана чагылдырбай, жалпы элдик мүдөөлөрдүн туюндуруу сапатына ээ.

Коомдук мамилелерди чагылдырып, анын мүнөздөрүн туура жолго тарбиялоодо санат-насыяттардын ролу зор. Бул ырлардын эл арасына кеңири таралып жетип, популярдуу түргө айланып кетиши ушул ойду ырастап турат. Укумдан-тукумга чейин бул ырларды өтө кадырлоо менен угуп, эстетикалык жактан ырахаттануу, андан таалим алуу, кыргыздардын арасында салтка айлангандыгы кокусунан эмес. Ушуга байланыштуу кайсы бир изилдөөчүлөрдүн санат менен насыят ырларын бир гана кыргыз элинде өнүккөн түр катары караганын көрөбүз. «Акыл-насаат ырлар, – деп жазат К. Рахматуллин, – кыргыз фольклорунда гана кездешүүчү жанрдык өзгөчөлүккө ээ². Бул пикирге толук кошулууга болбойт, анткени санат-насыят түрүндөгү дидактикалык мааниге ээ ырлар казак акындарынын чыгармаларында жана башка элдерде да бар. Ал эми дидактикалык ырлар биздин эрага чейинки VIII-VII кылымдарда эле байыркы гректерде болгон. Гректин ошол мезгилдеги биринчи философторунун өмүр тагдырлары ал кездеги лириктерге окшош. Алар дагы эл аралап, жер кыдырып жүргөн акылмандар катарында өздөрүнүн афоризмдерин – санат сөздөрүн айтышкан³. Сократ чыгарма жазган эмес. Ал эл аралап жүрүп, алар менен аңгеме өткөргөн, акылмандык, сөзүн сүйлөп берген. Бул

¹ В. Виноградов. Киргизская народная музыка. Фрунзе, 1958, стр. 99.

² К. Рахматуллин. Киргизская литература. Инв. № 1378, 16-бет.

³ Г. Д. Гачев. Содержательность художественных форм. М, 1968, стр. 155.

сыяктуу алгачкы философтордун ой, жүгүртүүлөрү, айткан сөздөрү – афоризмдер, анекдоттор, уламалар жана айрым маалыматтар түрүндө гана сакталып калган. Кайсы бир акылмандар өздөрүнүн философиялык ойлорун чыгармаларында туюндурган болучу.

Эгер санат-насыят түрүндөгү ырларга кайрыла турган болсок, турмушка баа бериши, адамдардын тиричилиги, алардын жүрүш-турушу жана мамилелери ал чыгармалардын мазмунун түзүп, айрым кубулушка философиялык критерий жасаганын көрөбүз. Бирок мындан илим менен негизделген философияны айтып жатат деген ой туулбаска тийиш. Анткени, импровизатор акындар коомдук турмушка, социалдык мамилелерге жана башка кубулуштарга илимий негизде жеткиликтүү баа бере алмак эмес. Нускоочу акындардын философиялык ойлору мына ушул жагынан чектелгендиги менен мүнөздүү. Алар өздөрү баштан өткөргөн турмуш тажрыйбаларына жана эл арасынан чыккан ойчулдардын философиясына таянган болучу. Санаттар менен насыяттарга, үлгү ырларга кайрылганда, ушул сапат даана ачык көрүнөт.

Санат-насыяттар жана терме менен үлгү ырлар мааниси, өзгөчөлүктөрү боюнча лирикалык чыгармалардын түрүнө жатат. Бирок бул түр бардык эле импровизатор акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү эмес. Импровизатор акындардын айрымдары гана санат, насыят сыяктуу дидактикалык чыгармаларды жаратууга дареметтүү. Кайсы акындар коомдогу өсүү процессти даана байкап, социалдык мамилелерди айкын түшүнүп, элдин көңүлүн белгилүү максатка карай бурууну каалайт экен, ошол акын гана бул түрдөгү чыгарманы түзүүгө жөндөмдүү. Бирок андай акын талант жагынан өзүнчөлүк сапатка ээ болууга тийиш. Эң негизгиси – акылмандуулук. Ушундай сапаттагы акындар гана философиялык ойду өз чыгармаларында чагылдыра алмакчы. Ушундай акын гана дүйнөгө, коомго карата болгон көз карашын, элдик мүдөөлөрдү санат-насыяттарда, үлгү, термелер сыяктуу ырларда чагылдырып, тиги же бул бийликти өзгөртүү, коомдун мүчөлөрүнүн аң-сезимин ойготуу, аларды туура жолго тарбиялоо маселелерин көтөрмөкчү. Ошон үчүн бул түрдөгү ырларда философиялык көз караштар, ой-пикирлер кеңири камтылып, этика маселеси элдин жыргалчылыгы үчүн эмгектин ролу, ак ниеттүүлүк жана жалпы эле гуманизм маселеси биринчи катарга коюлган. Ушундай коомдук мамилелердин, коомдук турмуштун маанилүү, орчундуу маселелерин чыгармаларына камтып, аны нукура поэзия аркылуу күчтүү сезим менен сүрөттөгөн акындардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири – улуу акын Токтогул. Ал нускоочу акындардын ири өкүлү катары ошол

кездеги коомдук моралдын проблемаларына көбүрөөк көңүл буруп, өзүнүн саясий жана этикалык мүдөөлөрүнүн нормаларына ылайык жоболорду алдыга коюп, кыргыз эмгекчилеринин турмушун жакшыртуу, адамдардын ортосундагы карым-катнаш мамилелерди түзөтүү, коомдук жана мамлекеттик түзүлүштү элдин таламына карай кайрадан куруу жана башка кубулуштар жөнүндөгү философиялык тунук ойлорун айткан. Акындын ушул темадагы ырларына көз жүгүрткөндөн жогоруда айтышкан пикир айкын көрүнмөкчү.

Токтогулдун өмүр темасына арнаган «Балалык», «Карылык», «Өмүр» деген жана башка чыгармаларына токтолгондо, аларда да тиги же бул кубулуштарга карата философиялык ойлор камтылганын, акын өзүнүн көз карашын чебердикте элестүү чагылдырганын даана байкоого болот. Ал эми санат-насыяттары менен термелеринде болсо акындын философиялык ойлору дагы күчтүү, так берилгенин көрөбүз. Анын «Насыят», «Санат», «Үлгү ырлар», «Нускалуу ырлар», «Терме», «Курдаштын көөнүн билип өт» жана башка ырлары ушуга мисал болот. Жогоруда аталган ырлардын кайсынысын албайлы, аларда коомдук турмушка мүнөздүү көп маселелер көтөрүлгөн. Акын өзүнүн бул чыгармаларында адамгерчиликти, чындыкты, ак ниеттикти, достукту, жолдоштукту, эрдик менен баатырдыкты даңазалап, адамдарды ушундай жакшы сапатка тарбиялоону коомдук турмуштагы зор милдеттерден деп эсептеген. Токтогулдун концепциясы: адам – эң жогору турган кымбат нерсе, улуу идеал. Анын өзү акындын адамды асыл зат катары жогору баалашы, ага өтө гумандуулук менен мамиле кылышы. Акын адамды эң жогорку идеал катары эсептөө менен катар, алардын аң-сезимин ойготууга, эмгекчилердин турмушун өзгөртүүгө айрыкча көңүл бурган болучу. Ал «адамдар жыргалчылыкка эмгек жана эркиндик аркылуу жетишишет» деп, социалдык жагдайды өтө тактыкта көрсөткөн. Акын «Насыятын» мындай ыр жолу менен баштайт:

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл,
«Эринчээк жалкоо» дедирбей!¹

Бул ырда адамдын мүнөзүн тарбиялоого карата айтылган үгүт мотиви бар. Бирок мындагы негизги идея эмгекти даңазалоого быгылталган. «Эмгек – жыргалчылык, эмгек – бакыт-таалай» деген ой жогорку ырдын идеясын түзүп турат.

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы. 1 – т, Фрунзе, 1968, 70-бет.

Кээ бир адамдар насыят, акыл-насаат түрүндөгү чыгармалардын баарын «дидактика», «үгүт» деген түшүнүк менен шектүү карап, аны поэзия катары эсептешпейт. Ал эми бул чыгармалар өз кезегинде тийиштүү милдеттерди аткарганын, тарбиялык мааниси зор экенин унутуп коюшат. Ошону менен катар бул темадагы ырлар бирдей деңгээлде болбой, ар түрдүү сапатта кездешерин эстен чыгаргандар бар. Чындыгында, ар бир акындын талантынын деңгээлине жараша акыл-насаат түрүндөгү ырлар да идеялык-көркөмдүк жагынан өзгөчөлүк сапатка ээ. Бул жерде улуу акын Токтогулдун ушул темадагы чыгармаларын айрыкча белгилеп кетүүгө болот.

Токтогулдун санат-насыяттары, үлгү ырлары менен термелери Ала-Тоонун аскаларынын арасынан атырылып чыккан көк кашка суудай тунук, көл жээгиндеги көп кумдан иргеп алган кызыл алтындай таза. Ӣр жолундагы ар бир сөзү салмактуу жана мааниси терең. Ошон үчүн уккан адамдын кулагынын курчу канбайт да, окугандардын ою асманга чабыттайт. Анткени акын элдин сүйлөө речиндеги сөздөрдүн каймагын калпып алып, андан тунук поэзияны жараткан. «Чыныгы художник, – деп жазат улуу сынчы В. Г. Белинский, – зордоосуз эле элдик жана улуттук; ал баарынан мурун улуттукту өзү өзүндө сезет жана Ошон үчүн аны эркистен өз чыгармаларында чагылдырат»¹. Токтогулдун элдик акын экендиги анын бүт чыгармачылыгынан көрүнөт. Өз улутунун чыныгы сүрөтчүсү катары ал элдин турмушун тереңден алып баяндаган. Элдик мүдөөнү жогору баалаган акын коомдук турмушту мындайча туюндурат:

Карыздар болбо сүткорго,
Бардык малын сүт кылат.
Бир жылда эки туудуруп,
Жарым сомун бүт кылат.
Убагында бербесең,
Бийге салат тыткылап.
Бий-болуштар башынан
Арылбаган жут кылат!²

Мында сөздөрү так, ойлору ачык. Ӣрдын идеясы эзүүчү таптын кылмыштарын ачууга багытталгандыгы даана көрүнүп турат. Бул жерде эске ала турган нерсе – эзүүчүлөрдүн бир-бири менен болгон талапташ мамилесинин, бир-бирине жан тартышынын жана жардам беришинин так чагылдырылышы. Бул ырда ашык сөздөр жок. Кыялдуу нерсени чагылдыруу да жок. Эгер өткөн замандагы коомдук

¹ В. Г. Белинский. Полн. Собр. Соч, т. У. М., 1954, стр. 302.

² Токтогул, 1 – т, 71 – 73 – беттер.

мамилелерге кайрылсак, акын сүрөттөп айткандын баары чындык экенин көрөбүз. Байлар карызга берген «жарым сомун» туудуруп, акырында колу жетишпеген кедейлерди бий-болушка салып, ого бетер оор абалга тушуктурганы белгилүү. Акын бий-болуштарды кедейлердин башынан арылбаган жутка салыштырышы кокусунан эмес. Ал аркылуу акын өз оюн эмоциялуу күчкө жеткире бере алган. Ошону менен эки таптын ортосундагы келишпестикти элестүү көрсөткөн.

Кайсы бир изилдөөчүлөр «насыят» белгилүү бир темага арналган ыр¹ деп карайт. Бул сыяктуу пикирге кошулууга болбойт, анткени насыяттар турмуштагы көп нерсени камтыйт жана тематикасы жагынан ар түрдүү.

Токтогулдун «Насыатын» ала турган болсок, анда эмгекти даңазалоо менен бирге, эл ынтымагы, адамдардын ортосундагы мамилелер, дыйканчылык, мал чарбачылык жана башка маселелер көтөрүлгөнүн көрөбүз. «Улуу жазуучулар акырында, – деп көрсөтөт Г. Абрамович, – окурмандарын адамзаттын жашоо тиричилигинин ар түрдүү шарттары менен, адамдардын турмушунун бул же башка жактарына жана бир-бирине болгон ар түрдүү мамилелери менен тааныштырат. Ошону менен алар адамзаттын өсүшү үчүн турмуш шарттарынын керектиги жана жүрүш-туруштун керектүү мүнөзү жөнүндөгү маселени чечүүдө окурмандарга жардам берет»². Белгилүү советтик окумуштуунун бул айтканы жалаң гана жазуучуларга таандык эмес, жогорудагы пикирлердин баары нускоочу акындардын санат-насыяттарына, үлгү жана терме ырларына өтө мүнөздүү. Чындыгында, адамдардын жүрүш-турушундагы, мүнөзүндөгү оң же терс, жакшы же жаман жактары, жаратылыш кубулушундагы үлгү болорлук айрым белгилер, мындайча айтканда, элдик жосун-жөрөлгөлөр, этика менен мораль Токтогулдун санат-насыят, термелеринин тематикасын белгилейт. Акындын «Аз өмүрдүн ичинде амандашкын күнүгө», «Ырыс алды ынтымак, өлмөйүнчө кол кармаш», «Жолдош болбо коркокко... Иш кылдырба чоркокко», «Кара-ниет адамды катарына кошпогун», «Экөөгө бирөө бата албайт, аттууга жөө жете албайт», «Ак пейилдүү азамат адамга кылбайт кыянат», «Бирди тапсаң кийип өт, бирди тапсаң минип өт» деген жана башка ушул сыяктуу ыр жолдору философиялык ойго бай жана акылмандуулукту туюндуруп турат.

Эл Токтогулду «ак таңдай, жез таңдай» акын деп айтышчу. Ал эми «улуу акын» деген атак-наам ырды төгүп айткандыгы үчүн эмес, анын ашкан акылмандыгы, ойчулдугу үчүн, коомдук турмуштун

¹ Фонду, инв. №1378, 16-бет.

² Г. Л. Абрамович. Вопросы теории литературы. М, Учпедгиз, 1950, стр. 142.

социалдык өсүү-өнүгүү процесстерин чыгармаларында көрсөндүү чагылдырып, санат-насыяттарында элдик мүдөөлөрдү баса көрсөткөндүгү үчүн берилген болучу. Токтогул мындай сыймыкка, «улуу акын» деген атак-наамга элден үйрөнүү, ошо өздөштүргөндөрүн күчтүү таланты аркылуу, кайра сулуулап иштеп чыгуу натыйжасында гана жетишти. Анын чыгармаларынын элдик мүнөзгө ээ экендиги, көпчүлүк массага кеңири тарап жеткен күчү, эмгекчилердин турмушун реалисттик жагдайда сүрөттөгөндүгү менен белгиленет. Орус элинин улуу сынчысы В. Г. Белинский өз элинин личностусун өзүнчө чагылдырган да гана ошол поэзия чыныгы поэзия¹ болорун көрсөткөн. Белинскийдин бул айтканы Токтогулдун чыгармачылыгына мүнөздүү, анткени акындын ырларынын булагы эл турмушунан алынып, алардын ой-санааларын, үмүт менен тилектерин чагылдырды, элдик мүдөөнү баяндады.

Акындын санат-насыят, термелери жана үлгү ырлары өзүнүн идеялык-көркөмдүк сапаты менен баалуу. Акын сыпаттай турган нерсени абдан тактыкта берет. Ал ырлардын сөздөрү элестүү, образдуу, эмоциялык күчкө ээ. Таамай айтылган сөздөр аркылуу тиги же бул адамга, же айрым кубулушка мүнөздөмө берилет. Ар бир угуучу, же окуучу андан өзүнчө корутунду чыгарууга тийиш. Бул түрдөгү ырлардын идеялык мотиви мына ушуга багытталган. Ой ачык болсун үчүн акындын «Насыятынан» мисал келтирип көрөлү:

Эрдин күчү – сом темир,
Эритүүгө эр керек.
Эч оокатың болбосо,
Эгин айдар жер керек.
Эр жигиттин белгиси –
Эпчил болот термелеп.
Өз колуңда болбосо,
«Өлдүм» десең, ким берет?²

Мында кооздоп, шөкөттөп сүрөттөп олтуруу жок. Акын чындыкты туура маанисинде көрсөтүп айтты. Ушул өңдүү терең маанилүү насыяттарды уккандар чыныгы ыракатка, күлүк кыялга батып, акындын ырларынан алар өздөрүнө керектүү турмуштук пайдалуу кеңешти, жүрөккө жакын жакшы акыл-насаатты угушту, кубулуштардын жашыруун сырын байкап билишти, байыркыдан келе жаткан ар түрдүү жөрөлгө-жосундарды баамдап үйрөнүштү.

¹ В. Г. Белинский. Полн. Собр. Соч., М, 1954, стр. 65.

² Токтогул, 1 – том, 70-бет.

Токтогулдун дидактикалык мазмундагы ырлары «Насыят», «Санат», «Үлгү ырлар», «Нускалуу ырлар», «Терме» делип жана башка темалар менен аталганы белгилүү. Анын өзү ушул темадагы ырлардын түр өзгөчөлүктөрүнө карай берилгендиги менен мүнөздөлөт. Жалпы жонунан булар бири-бирине мазмундаш, ары окшош. Бирок алар айрым белгилер менен айырмачылыкка ээ. «Насыят» ырларында акыл-насаат сыяктуу ойлор басымдуу келет. Санат менен термелерде адамдардын ортосундагы мамилелер, түшүнүктөр, аракеттер жана башка жаратылыштагы заттар, кубулуштар ирети менен саналып айтылат. Бирок «санат» менен «терме» өзүнчө түр катары өзгөчөлүктөргө ээ. «Санат» деген сөз көп сандагы кубулуш, предмет жана башка нерселердин санын ырга жамдап айтканды жана «нуска» маанисиндеги түшүнүктү да билдирет.

«Терме» деген термин жөнүндө ар түрдүү көз караштар бар. Бул түр кыргыз поэзиясынан башка дагы казак, каракалпак сыяктуу боордош элдердин чыгармачылыгында да кездешет. «Терме», – деп жазат А. Х. Маргулан, – казак элинин музыкалык-чыгармачылык искусствосунун өзгөчө түрү, музыка менен поэзиянын синкретизминин жаңы шарттарда абдан иштелип бүткөн формасы. Анын чыгышы эпикалык баяндоонун жана элдик жомоктун искусствосу менен байланышкан. Термени мелодиялык негизи – эркин речитатив, эң тездик менен аткарылат жана анда кездешүүчү бардык кайталоолор варианттар болуп эсептелет. Термени аткарууда негизги орунду сөз ээлейт. Угуучу ырчыдан ар дайым сөздүн ачыктыгын талап кылат»¹. Ошентип, терме ырлар башка элдерде өзүнчө түр катары белгилүү. Көрүнүктүү музыковед А. В. Затаевич кыргыз поэзиясынын бир түрү болуп эсептелген терме жөнүндө мындай дейт: «Терме – кошумча тоналдуулукта кеңири корутунду бөлүгү менен бүтүүчү, бир гана кыска музыкалык мотивдин кайталанышы менен айтылган, андан эң узун поэмалар түзүлгөн кыргыз ырынын түрлөрүнүн бири»². Терме кыргыз ырларынын өзүнчө түрү экени туура, бирок узундугуна карай аны «поэма» деп атоого болбойт. Анткени, терме кыргызда ыр түшүнүгүндө колдонулат, бул маселенин бир жагы. Экинчиден, термеде өнүп-өсүп олтурган окуяны сүрөттөө жок, андан көрө тиги же бул кубулушка, предметке же коомдук турмушка карай акын тарабынан өз оюн баяндоо мүнөздүү. Акындардын чыгармачылык спецификасына таандык өзгөчөлүк – байкаган нерселердин баарын «эпикалык»

¹ А. Х. Маргулан. О носителях древней поэтической культуры казакского народа. М. О. Ауэзов. Сб. Статей к его шестидесятилетию. Алма – Ата, 1959, стр. 88.

² А. В. Затаевич. 100 песен киргизского народа (напевы и мелодии). Оренбург, 1925, стр. 328.

баяндоо менен узарта бергендиги. Токтогулдун «Термесинин» көлөмү төрт жүз элүү жолдон ашыгыраак келет, бирок биз аны поэма деп айта албайбыз, анткени дастанга мүнөздүү спецификаны бул «Термеден» көрө албайбыз.

Кыргыз музыкасын изилдөөчүлөрдүн бири В. Виноградов терме жөнүндө негизинен туура пикирди жазат. «Речитативдүү жанрларда, – дейт ал, – ырлардын эки тобу басымдуулук кылат. Алардын бирөө (мындайча айтканда бир нече тирадалардын биригиши) ар дайым терме аталат. Аткаруучу тез-тез айтып, үзгүлтүксүз эле узун ырды айтарын эске салат»¹. В. Виноградов ушул эле оюн кичине өзгөрткөн түрүндө башка эмгегинде² да кайталап айтат. В. Виноградовдун «терме термини ырдын мазмуну менен белгиленет» деп көрсөткөнү туура аныктама. Бирок анын «термени бат-бат айткандыктан, мелодиянын ачык сөлөкөтү көрүнбөйт» деген пикирине кошулууга болбойт. Угуучуларга ачыктыкта, тактыкта жеткирүү ар бир аткаруучуга, тиги же бул акынга байланыштуу экенин эстен чыгарбоо керек. Кылымдар бою аткарылып келип, туруктуу мелодиясы иштелип чыккан «Манас» эпосуна кайрылсак, жомокчулардын ар бири өзүнчө ыкты колдонгонун, аткаруу манерасы башка-башка экенин байкайбыз. «Термени» айткан акындар да өзүнүн обонуна, стилине салып аткаруу менен угуучуларга жеткирген.

Токтогул – нускоочу акындардын чебери катары «насыят», «санат» жана «терме» ырларын көп айткан акын. Ушул темадагы ырларды аткарганда, аны мукамдуу жана ар кыл манерада айта турган. Мелодиясы да түрдүүчө болгон. Токтогулдун «Кербез» аттуу ыры, же анын «Келтендеги кербезим» деген чыгармасы стили жана мааниси жагынан санат менен термелерге турпатташ ырлар. Ал эми бул ырлардын өзүнчө мелодиясы бар экени, өтө мукамдуу аткарылары белгилүү.

Негизинен «терме» деген сөз ырлардын мазмунун белгилеген термин болуп саналат. Башкача айтканда, бул түшүнүк акындык поэзияда ар түрдүү көрүнүштү, түшүнүктү, заттарды, кубулушту терип баяндаганга байланыштуу келип чыккан. Бирок ал ырлардын мааниси аны менен тайкы болбойт. Бардыгында тең дүйнөгө, чөйрөгө көз караш философиялык ой аркылуу чагылдырылгандыктан, санат менен термелердин маанилери терең келип, адамдарга үлгү, таалим берүү идеясы бийиктикте турат. Токтогулдун насыят, санат, терме жана үлгү ырларынын тарбиялык мааниси идеясынын тереңдиги,

¹ В. Виноградов. Киргизский народный речитатив. В сб.. Музыкальное знание. М., 1955, стр. 77.

² В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., Госмузиздат, 1961, стр. 8.

көркөмдүгүнүн жогору тургандыгы менен мүнөздүү. Республикабыздын эл акыны А. Токомбаев «Токтогул» аттуу макаласында минтип жазат: «Токтогулдун терме ырлары башка ырчылардыкына такыр окшобойт, анын термелери турмуштун тунук мүнөзүнөн алынган»¹. А. Токомбаевдин бул айтканы жалаң гана термелерине эмес, акындын санаттарына жана башка дидактикалык маанидеги чыгармаларына бирдей мүнөздүү. Токтогул айлана-чөйрөгө, коомдук турмушка өтө кылдат, өтө кыраакы көз менен карап, ага акылман философтордой туура баа берет. Анын турмушка болгон баасы кадыресе сөз менен эмес, ыр жана лирикалык сезим менен жүзөгө ашкан. Калың элдин көңүлүн өзүнө айрыкча бурганы ал чыгармаларда терең ойлордун камтылганына, күчтүү ырлар менен элестүү сүрөттөлгөнүнө байланыштуу. «Токтогулдун насыят, терме ырларын окуп олтурсаң, – деп жазат Кыргызстандын эл акыны К. Маликов, – ал күнкү маданияттан эч кабары жок кыргыздар эмес, бул күнкү бизге да акыл жардамчы боло турган сонун маанилер чыга келет»². Бул туура айтылган пикир, анткени Токтогулдун «Насыят», «Санат», «Терме» өңдүү ырларынын мааниси терең жана азыркы күндө өзүнүн тарбиялык күчүн жоготкон жок.

Акындын ушул темадагы ырларынын күчү эмнеде? Бул темадагы ырлардын күчү, биринчиден, өзүнүн элдик экендигинде. Чыгарманын элдик экендиги, В. Г. Белинскийдин сөзү менен айтканда, ошо өз элинин өздүк багытын туура чагылдыруусу менен мүнөздөлөт. Токтогулдун чыгармалары ушул жагынан баалуу. Акын өз элинин маанайын, өз элинин турмушун, тактап айтканда, өз элинин личностун чагылдырыш үчүн кыргыз калкынын традициялуу бай салтына, алар кыйла кылымдар бою түзгөн маданий бай мурастарына кайрылды. Карапайым эл чыгарган философиялык акыл-эс байлыктарынын тунугун өздөштүрдү. Бирок акын өзү баамдаган нерселерди ой элегинен элеп өткөрүп, аны нравалык өлчөө менен туура өлчөп, ошондон кийин гана өзүнүн философиялык терең оюн туюндуруп айткан. Анын чыгармаларынын идеясы өз элинин личностусун ар тараптан сүрөттөп, көрсөтүүгө багытталган болучу. Акын эмгек менен эркиндикти, адилет менен акыйкатты даңазалап, ал эми жалкоолук менен мителик аркылуу күн көрүүнү, паракордук менен диндик алдамчылыкты катуу сынга алган. Токтогулдун өзүнөн мурункулардан

¹ А. Токомбаев. Токтогул. «Кызыл кыргызстан», 1943, 13 – июнь.

² К. Маликов. Токтогул – кыргыз ырчыларынын окутуучусу. «Кызыл Кыргызстан», 1940, 14 – декабрь.

айырмасы ошол кездеги коомдук турмушту өз чыгармаларында туура чагылдыргандыгында.

Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында насыят менен санаттардын, термелердин түрлөрү көп. Ошондой эле идеялык-көркөмдүк жагынан бирдей эмес. Үстөмдүк кылган таптын өкүлдөрүн бай менен манаптарды, бий-болуштарды мактап, ислам динин пропагандалаган насыяттар да бар. Ал түрдөгү ырларда «жакшыларды» ыйык адам катары эсептеп, элди аларга кызмат кылууга чакыруу, ислам динин бек тутууга үндөө сыяктуу идеялар орун алган. Токтогулдун санат-насыяттарында тескерисинче эл мүдөөлөрү биринчи катарга коюлуп, «жакшылар» менен дин өкүлдөрүн катуу сынга алуу идеясы бул түрдөгү чыгармалардын мазмунун ээлейт. «Чынчыл жакшы көрбөдүм, чыгым албай эл баккан» деп, акын ошол кездеги бийлик ээлерине өтө так мүнөздөмө берип, коомдук турмуштун чыныгы картинасын элестүү көрсөткөн.

Токтогулдун ырларынын элдик экендиги – кыргыз элинин турмушун, ой-максатын, мүдөөлөрүн чагылдыруу менен бирге, алардын акыл-эс байлыгынан кеңири пайдалангандыгы. Анын «Насыят», «Санат» жана башка ырларын чындыгында, кыргыз эли кылымдар бою түзгөн акыл-эс жана рухий байлыгынан бөлүп кароого болбойт. Акын акылмандыктын ачыкчы, терең ойдун булагы катары кыргыз элинин макал-ылакаптарына жана башка нуска сөздөрүнө кайрылды. Бирок эл арасында кандай айтылса, Токтогул аны ошол бойдон колдонгон эмес, бүт дээрлик өз көз карашы боюнча кайрадан иштеп чыккан. Ой ачык болсун үчүн фактыга кайрылып көрөлү. Эл арасында мындай макал бар: «Эч оокатың жок болсо, эгин айдап, жериң чап»¹. Бул өзү кулакка тааныш сезилет. Акындын «Насыятын» окуган адам: «Бул ыр Токтогулдуку» деп, ишенимдүү айтышы мүмкүн. Анткени ушундай маанидеги, ал түгүл айрым ыр жолу сөзмө-сөз кайталанып айтылган окшоштуктар, Токтогулда да кездешет. Жогоруда мисал үчүн Токтогулдун санатынан келтирилген строфадан: «Эч оокатың жок болсо, эгин айдар жер керек» деген ыр жолун окуйбуз. Демек, эл макалы менен Токтогулдун ырынын ортосунда анча чоң айырма жок, андан көрө окшоштук, кандайдыр бир жакындык, өз ич ара байланыш бар. Токтогулдун ушул эле «Насыятынын» бир жеринде «Эгин айдап, чөбүн чап, эмгегиңден пайда тап» деген ыр жолу бар. Мунун өзү да макалдын экинчи бөлүгүндөгү «эгин айдап, жериң чап» деген менен үндөшүп жатат. Мындай окшоштуктардын негизи

¹ Кыргыздын макалдары менен ылакаптары. Басмага даярдап, кириш сөзүн жазган Бүбүй Керимжанова. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1948, 12-бет. (Мындан ары макалдан соң кашаанын ичине китептин бети гана көрсөтүлөт).

Токтогулдун ырынын макалга айланып кеткендигине же анын макалды өз чыгармасына тийиштүү деңгээлде пайдаланып колдонгондугуна байланыштуу. Бизде летопись болбогондуктан, «тигиниси мурун, мунусу кийин чыккан» деп айтуу кыйын. Кантсе да, Токтогулдун ыры мааниси жагынан күчтүү, ары элестүү, жалгыз гана бул эмес элдик макалдарды укмуштай жылмалап иштеп чыкканы акындын дидактикалык ырларынын бардыгынан учурайт. Улуу акындын элдик макалды колдонуудагы чеберчилиги жөнүндө А. Токомбаевдин төмөнкүдөй пикири көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Ал акындын «Үлгү ырларынан» «Ынтымак болсо калкында... Күчүң барда, эр жигит, күмүш өңдүү жалтылда» дегенди мисалга келтирип, өз оюн мындай деп корутундулайт: «Мында ал баштапкы макалдын сапатын жоюп, толук ырга которулган жана терең ойлонто турган мааниге көтөрүлгөнүн көрөбүз»¹. Чындыгында, Токтогул кыргыз элинин макал менен ылакаптарын өз чыгармаларына колдонууда аларды өтө чебердикте кайра иштеп чыгып, философиялык ойду тереңден камтыган поэзиялык формага жеткирген. Ошон үчүн ал ырлардын ою ачык, мазмуну терең, көркөмдүк деңгээли боюнча жогору болуп, эл тарабынан өзгөчө бааланган жана азыркы күндө тарбиялык маанисин жогото элек.

Макал – сөз ачкычы. Кандай гана чеченди, сөзмөр адамды албайлы, өзүнүн кебин макал менен баштайт, ансыз айтайын деген ою угуучуга жетмек эмес. Ошон үчүн бул түр эл арасында көп колдонулат. «Чыгыш фольклору, анын классикалык мурасы, – деп белгилейт Г. Ломидзе, – кыска ырлар – афоризмдер, эки сап ырлар жана төрт сап ыр (рубаилер), таамай айтылган санаттар, үлгү-насыят аңгемелер менен элдик акыл-эсти, даанышмандыкты, көрөгөчтүктү, түшүнүүнүн курчтугун чагылдырууга бай»². Белгилүү советтик окумуштуу Г. Ломидзенин бул айтканы кыргыз элинин фольклоруна, анын классикалык мурасына жана ошондой эле акындардын поэзиясына, анын ичинде, айрыкча Токтогулдун чыгармачылыгына да мүнөздүү. Токтогулдун «Насыятында» гана эмес, элдин акыл-эсин, анын акылмандуулугун чагылдырган афоризмдер акындын санаттарында, терме менен үлгү ырларында да кездешет.

Адамдардын аң-сезинин ойготуп, алардын жашоо тиричилигин, турмуш багытындагы билимин көтөрүүгө, баарынын калыптануусуна багытталып, таалим, нуска маанисинде айтылгандыктанбы, Токтогулдун санаттары менен термелери, үлгү ырлары кыргыз элинин

¹ А. Токомбаев. Токтогул. «Кызыл Кыргызстан», 1943, 13 – июнь.

² Г. Ломидзе. Приемственность и поиски нового. «Правда», 1970, 6 октября.

афоризм макал-ылакаптарын жана башка акыл-насаат сөздөрүн туюндуруп турат. Кайсы гана чыгармасын окубайлы, кулакка мурунтан тааныш ырдай сезилет.

Агарган карда көп жүрсөң,
Көзүң бир күн карыгат.
Агайындан чет жүрсөң,
Көнүлүң бир күн тарыгат.
Тууганына батпаган
Душманына жалынат.
Болбос жаман арамза,
Болумсуз ишке малынат.
Кийинкисин ойлобой,
Кишинин көөнү калынат.
Жакынына жакпаган
Жат кишини жамынат¹.

Эл арасында: «Жаны жааган кар көздү карыктырат» деп айтылган сөз бар. Бул сөз турмуш тажрыйбасынын негизинде чыкканы белгилүү. Акын ушул сөздү ырга айландыруу менен адамдардын ортосундагы байланышты, мамилени, мүнөздү, акыл-эсти баса көрсөтүп, андан жыйынтык чыгаруу керек экендигин эске салат. Бул строфада канча маселе көтөрүлгөн? Ар бир эки жол ыр өз алдынча мааниге ээ. Бирок, мындан строфадагы ырлар өз ич ара байланышпай, сенек бойдон калган деген ой туулбаска тийиш. Ыр композиция жактан бирдиктүү жана негизинен ой жыйынтыктуу. «Эсеп жеткис көп фактыларды жана темаларды камтыган поэтикалык чыгарма өз ич ара бүтүн жана бирдиктүү болуп кала берет»². Чындыгында, санат ырларында көп сандагы фактылар канчалык саналып айтылбасын, анда сүрөттөлгөн нерселер бир бүтүндүктү түзөт. Ушуга байланыштуу Г. Гачевдин бүтүндүк жөнүндөгү төмөнкүдөй пикирин аргумент кылып алууну туура таптык.

Анын ар кандай майда сөз биздин эсибизде автордун эрки менен жылмаланып иштелген бүтүн нерсе катары баамдалса да, толук ыр баары бир турмуштун үзүндүсү болот деп айтканы³ жалаң гана жазуучу акындарга эмес, Токтогул сыяктуу акындарга да мүнөздүү көрүнүш. Чындыгында, анын санат-насыяттары өзүнчө чыгарма катары турмуштун тиги же бул жагын гана камтый алмакчы. Ар бир көрүнүш, ар бир нерсе өзүнчө бүтүндүккө ээ. «Айтылган кичине бөлүкчө,

¹ Токтогул, I – том, 74-бет.

² И. Гринберг. Лирическая поэзия. М., 1955, стр. 69. 1955, стр. 69.

³ Г. Д. Гачев. Содержательность художественных форм. М., 1968, стр. 175.

фрагмент да, жанр жана анын өзүндө дүйнө жөнүндө айтылган белгилүү ой бар»¹... Токтогулдун жогорку ырында, Г. Гачевдин сөзү менен айтканда, дүйнө тууралуу айтылган философиялык терең маанилүү тунук ой бар. Жогорудагы ырдан адамдардын ар кыл түрдөгү мамилесин, кыял-жоругун, акыл-эсин байкап билүүгө болот. Акын ал аркылуу адамдарды жакшы жүрүүгө, жакын-ыраакты, дос менен душманды ылгап билүүгө чакырган.

Билбестерди коркутуп,
Алдоо менен имербе.
Жаңшап турган Токондун -
Насыяты силерге.
Жаның менен акыл айт.
Жакшы айтканың билерге.
Колундан келбес жумушту
Оюң менен бүтүрбө.
Алыстан келер конокту,
Кабарын укпай күтүнбө.¹

дейт акын. Бул ырда турмуш да, ой да бар. Мында айтылгандардын эч төгүнү жок. Ушул ырды окуганда, таалим-тарбия жана акыл үйрөнүп, өзүңдү кандайдыр ыракатка баткан өңдүү сезесиң. Чыгарманын таасирдүүлүгү, көпчүлүк массага жеткендиги ушундай сапат менен бааланмакчы.

Кадыресе, жөнөкөй учурда байкалбаган нерсе же кубулуштар, турмуштагы биз элес албаган айрым учурлар насыят, санат жана үлгү ырлар менен термелерди окуганда көз алдыга элестелип көрүнөт. Чындыгында эле бул түрдөгү дидактикалык ырларды акындардан укканда же китептен окуганда, адам өзү көз жазымында көрбөйт, баамдап билбей келген турмуштук деталдарды, ар кыл заттагы сапатты, сулуулукту жана жаратылыштагы кооздукту, коомдук мамилелердин айрым учурун, кырдаалды ой жүгүртүп билүү менен, анын маанисине түшүнөт, ыракатка батып, таалим алат. Эл арасында: «Акылдуунун сөзү кыска, айта салса,- нуска» деген макал бар. Ырларынын тактыгы, кыскалыгы, ойго байлыгы жагынан Токтогул ушундай наамды, ушундай жогорку бааны ала турган күчтүү жана чебер акын. Анын ырларынын баары адамдар үчүн, айрыкча жаштар үчүн акыл үйрөтүүчү нуска. «Токтогулдун санат ырлары, үлгү ырлары, – деп жазат Ж. Бөкөнбаев: – биздин жаштарды тарбиялоодо, аларды коомдун сезимдүү кишиси кылууда эбегейсиз пайда келтирет. Токтогул

¹ Ошондо.

элди жалкоолуктан качкын, эмгекти сүйгүн деп үндөгөн»¹. Ж. Бөкөнбаевдин бул айтканы улуу акын Токтогулдун чыгармаларына берген туура баасы. Акындын ырларынын тарбиялык мааниси социалдык-коомдук орчундуу маселени өз учурунда көтөргөндүгү менен мүнөздөлөт. Ушул күндө да өзүнүн тарбиялык маанисин жоготпостон, кайра жаңы күчкө ээ болуп, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө буруп жаткандыгы ал ырларынын актуалдуу теманы мазмунуна камтыгандыгына байланыштуу.

Акындын дидактикалык чыгармаларына кайрылганда, коомдук турмуштагы нерсени элге айтып түшүндүргөнүн байкоо кыйын эмес. Алар образдар аркылуу берилет. Образдарды негизинен экиге топтоштурууга болот: оң жана терс образдар. Оң образга эмгекчил, иштерман, күжүрмөн, ак көңүл, жөнөкөй, чынчыл, акыйкатчыл, билими бар жана өнөрү бар адамдар, кичи пейил, акылдуу адамдар жатат. Ал эми жалкоо, ушакчы, кытмыр, көөп кетүүчүлүк, наадандык, көйрөндүк, жалганчы, ала көөдөн, мактанчаак, эки сөздүү, эки жүздүү, орой, одоно, кежир, сүткор байлар, ырайымсыз кандар, пайдачыл соодагерлер жана ушуга окшогондор терс образды түзгөн. Токтогулдун дидактикалык чыгармаларын окуганда булардан башка дагы ар түрдүү мүнөздөгү адамдар элестелип чыга келет. Акын бир-бирине карама-каршы образдарды бекеринен чыгармаларына топтоп берген эмес. Ал жакшы сапаттагы оң образдарды айтуу менен, аларды үлгү катары көрсөткөн, терс мүнөздөгү адамдарды түзөлүүгө чакырган. Ушул темадагы ырлар дидактикалык манерада айтылса дагы, кээ бир строфалар сатиралык мааниге ээ. Акындын төмөнкү ыры ушуга мисал болот:

Ханды кудай урарда,
Калкына жаман кас болот.
Байды кудай урарда
Дөөлөтүнө мас болот.
Кышты кудай урарда
Күн жылымдап жаз болот.
Эрди кудай урарда
Элүүндө жаш болот².

Акын эзүүчүлөр бай менен ханды гана сынга албастан, жеңил мүнөздөгүлөрдү да мыскыл менен чымчып өтөт. Бул ырда терс мүнөздөгүлөрдүн кемчиликтери сыпатталып, алардын кылмыштары ашкереленген. Жалаң бул эмес, анын «бий-болуштар башынан арылбаган

¹ Жоомарт. Шайыр акын. «Ленинчил жаш», 1938, 24-ноябрь.

² Токтогул, 1-т., 74-75-беттер.

жут кылат», «жаман адам белгиси – өз камы үчүн жүгүрөт», «орозодо молдолор опулдшат битирге», «чын болсо да жан кечти, чыдай берет кысымга», «иш тапшырба жалкоого, акыл айтпа чалпоого» деген жана башка ырлар сатиралык мааниге ээ. Акындын ушул мүнөздөгү ырлары сезимге жете курч тил менен элестүү берилген.

Токтогулдун мүнөсү – элдик мүнөө. Акында андан башка эч кандай максат жок. Ошон үчүн кыргыз элинин асыл сапатын даңазалап ырдап, айрым терс көрүнүштү сынга алды.

«Элдик ырдын каарманы эмгекчи элдин жакшы белгилерин, улуттук мүнөздүн мыкты жактарын сүрөттөйт, Ошон үчүн ал бардык элге ушунча жакын жана кымбат»¹. Бул пикир толугу менен Токтогулдун чыгармаларына баа берүүдө туура келет. Анткени, акындын ырлары кыргыз элинин эң сонун салтын, улуттук мүнөзүнүн эң мыкты жактарын чагылдырган. «Токтогулдун поэзиясында биринчи орунду үлгү ырлар, кыска насыяттар, афористтик төрт жол жана эки жол ырлар ээлейт. Бардык чоң акындардай эле, Токтогулда нравалык принциптер, социалдык, турмуштук жана эстетикалык көз караштарынын системасы бардык ырларында баяндалат, бардык ырларына чачыратылган. Бирок улуу акында учкул сөздөр, макал менен афоризмдер сыңары ушул кезде сүйлөө речине кирген санат-насыяттар гана мазмунун ээлеген ырларынын чоң цикли бар»². «Токтогулдун термесинен бир-эки куплет жат билбеген кыргыз жок болсо керек»³. Улуу акындын ырларынын учкул сөзгө айланып, өз элинин жүрөгүнүн теренинен орун алышы – анын чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк жагынан эң жогору бийиктикте тургандыгы.

Улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгына адабиятчылар менен катар философтордун көңүл буруп жатышы кокусунан эмес. Анын өзү акындын чыгармаларында философиялык көз караштын, ойлордун кеңири камтылгандыгы менен белгиленет. Токтогулдун бардык баяндамаларынын түп негизи адам болгондуктан, алардын коомдон алган орду, турмушу жана этикалык нормалары жөнүндө акындын көз карашы чагылдырылат эмеспи. Мына ушул маселе кандайча баяндалганын төмөнкү ыр жолунан байкап көрүүгө болот:

Жайлоонун көркү ачылат
Жайылып жаткан мал менен.
Булбулдун көркү ачылат

¹ А. Бочаров. Современная массовая песня. М., 1956, стр. 36.

² Н. Ситников. Мудрост народа, запечатленная в стихах. «Советская Киргизия», – 1940, 22 сентября.

³ Т. Үмөталиев. Токтогулдун термеси. «Ленинчил жаш», 1938, 2-июль.

Буралган кырчын тал менен.
Жигиттин көркү ачылат
Айнектей сулуу жар менен.
Торгой сайрайт уктабай
Агарган шоола таң менен.
Карандай адам иче албайт,
Чайдын көркү – нан менен.
Салкындын тиет пайдасы
Саратан ысык жай менен.
Кубалашып ойносо,
Баланын көркү тай менен.
Жалама зоого жаралган
Эчки-теке – кайберен.
Чубашып басса жарашат,
Төөнүн көркү – нар менен.
Чилденин көркү ачылат
Ак кардуу суук кар менен¹.

Бул строфа жыйырма жол ырдан турат жана ошончо көп турмуш жагдайын камтыган. Ал кубулуштар жөн гана санап айтылбастан, поэзия аркылуу берилген. Ырдын уйкашы так, ойлору ачык. Мында акындын айтайын деген ою жаратылыштын өз ич ара байланышы, адамдардын өз ара мамилеси, катышы жана турмуштагы кооздук. Философтордун көңүлүн буруп жаткан кооздук, көркөмдүк жөнүндөгү ой жогорку ырга ушунча жагымдуу жана элестүү берилет. Бул ыр окуучу менен угуучунун оюн өзүнө тартып, андагы белгилерди, сапаттарды так ажырата билүүгө мажбур кылат. Чындыгында эле, келишкен жайлоодо мал жайылып жатпаса, анын өзү көрксүз, анын өзү жагымсыз да! Булбул жана башкалар жөнүндө да ушуну айтууга болот. Жаратылыштын кооздугу ушундай бир-бири менен болгон байланыш, карым-катыш аркылуу гана ажарына чыкмак. Алар адам менен гана кооз, анткени жаратылышка адам гана баа берет, андан ыракат алат. Токтогул – бул жерде жөнөкөй гана байкоочу катары эмес, кыраакы жана даана акын катары поэзия аркылуу философиялык оюн баяндаган.

Акын өзүнүн талантына жамынып алып, анча берилбей, бирдемелерди кураштырып айтууга тийиш эмес. Андай учурда акын өз милдетин түшүнбөгөн болуп, поэзия адамдардын таламын канааттандыруудан четтеп калмак. Поэзия – акындын күчтүү сезиминен жаралган өзгөчө касиеттеги кымбат кубулуш. Ошон үчүн поэзия

¹ Токтогул, 1-т, 209-210-беттер.

адамга жакын. Андан адам ыракат алып, өзүнүн духовный таламдарын канааттандырат, ага таасирленет. Күчтүү акындар гана адам жанынын инженери милдетин аткарып, өзүнүн генийлигин көрсөтмөк. Александр Никитенко «...акындын генийи жаратылышты мажбур кылбайт», – деп көрсөтүп, анан минтип жазат: «Ал жаратылыштын салтанаттуу тоюна катышуу үчүн чакырылган, жемиштери менен ыракаттанууга чакырылган».¹ Токтогул жаратылыштын картинасын тартып, адамдардын көңүлүн, анын кооздугуна бурат. Ушул эле окумуштуу: «Гений деген эмне?» деп суроо коюп, анан өзү мындай жооп берет: «Бу адам духунун табигый, төмөн чөкпөгөн күчү... Анын өзү кадыресе адамдарда болбойт».¹ Токтогул жаратылыш тартуулаган ийкемдүүлүгү, талантынын күчтүүлүгү жагынан кадыресе адамдар түгүл, өзүнүн доорундагы акындардан алда канча бийиктикте турган. Нускоочу акындардын ири өкүлү жана сөз чебери катары элге кеңири масштабда таанылышы, анын адабий мурасынын тарыхый-тарбиялык жана социалдык мааниси менен тыгыз байланыштуу. Мунун өзү айрым ырлардын формасы жана мазмуну жагынан Токтогулдун чыгармаларына турпатташ болуп калганы көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Ой ачык болсун үчүн айрым мисалдарды келтирип көрөлү.

Токтогулда:

Кумарын жазат куш салган,
Кымылдыйт ичи кыз алган.
Куюлтуп ырдап отурсам,
Сөзүмдө барбы бир жалган? (1-т., 73-бет)

Суктанбагын сулууга,
Уят айтпа улууга. (1-т., 76-бет)

Башка материалдарда:

Кумарың канбайт куш барда,
Эмгектенгин күч барда.
Таш чайнагын тиш барда. («Ала-Тоо», 1960, 122-бет)

Каяша айтпа улууга,
Кызыкпагын жылууга. (фонду, инв. № 314, 26-бет).

Биз жогоруда Токтогулдун чыгармаларынан үзүндү жана Кыргызстандын ар кайсы бурчунан жазылып алынган ырлардан мисал келтирдик. Буларда формасы жана мааниси жагынан да окшоштуктар

¹ Ошондо 3-бет.

бар. Кайсы бир мисал Токтогулдун ырына сөзмө-сөз туура келип турат. Ушундай эле сөзмө-сөз окшоштуктар, Токтогулдун «Дүнүйө» деген чыгармасынан жана элден жазылып алынган материалдардан, айрыкча, Бектур Шералиевден жазып алынган «Дүнүйө» деген ырдан да кездешет. «Александр Блок» деген эмгегинде, Л. И. Тимофеев анын орус элинин классикалык адабиятынан таасир алгандыгын белгилеп келип, анан мындай орчундуу пикирди жазат: «Кеп, албетте, мындай учурлар аз болбосо да, XIX кылымдын акындарынын ыр саптары менен Блоктун айрым ыр саптарынын жана строфаларынын окшоштугунда эмес. Кеп Блоктун орустун классикалык поэзиясынын мыкты традициялары менен органикалык байланышында. Аларды тар ойлоого болбойт. Акындын чеберчилиги, мындайча айтканда, аныктык, интонациялардын жана ырларынын ритмдеринин турмуштук ишенимдүүлүгү тиги же бул таза стилистикалык каражаттар менен гана жетишет. Ушул стилистикалык каражаттар поэтикалык баштан өткөрүүлөрдүн проекциясы катары айтылган»¹. Л. И. Тимофеевдин бул айтканы Токтогул сыяктуу эл акындарынын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш. Жогоруда келтирилген мисал ушул ойду бекемдеп турат.

Эл арасынан жазылып алынган материалдар менен Токтогулдун ырларынын перекличка сыяктуу кайталанышы көнүлдү өзүнө бурбай койбойт. Биринчи эле, бул жерде: «Токтогул элден алдыбы же анын ырлары эл арасына тарап кетип, оозеки ырдалып жүрөбү?» деген суроо туулат. Акынга өмүр бою элден үйрөнгөн, ал чындык. Анткени, Токтогул – эл кишиси. Ал дайыма эл кыдырып, өзүнүн ар түрдүү темадагы ырларын аткарып берген, чыгармаларын калк арасына таратып турган. Жогорудагы үчүнчү мисал Токтогулдун өз ыры экенин ачык көрсөтөт. Ал эми эл арасынан жазылып алынып, ага параллель келтирилген «Эмгек этип жашыңдан, элге жаксаң эң кызык» деген ыр стилдик, көркөм каражаты жагынан гана аксабай, өзүнүн ачыктыгы жана тактыгы жагынан төмөн түшкөндүгүн сезебиз. Акындын ыры уйкашынын тактыгы, динамикалуулугу менен сүйкүм сапатка ээ.

Мазмун жана көркөмдүк жагынан болгон айырмачылык жалгыз гана бул мисалда эмес, башкаларда да бар экенин көрөбүз. Ой ачык болсун үчүн төмөнкү мисалга кайрылып көрөлү. Токтогул: «Суктанбагын сулууга, уят айтпа улууга» деп, сөздөрдү өз орундарына кынап койгон. Мында угумдуулук сапатты пайда кыла турган тыбыштардын үндөштүгү шайкеш келип турат. Айтылган ойду так билдирип,

¹ Л. И. Тимофеев. Александр Блок. – М, 1957, стр 162.

көркөмдүк сапатын көтөрүп жаткан күч, сөздөрдүн кылдат колдонулушу. Элден жазылып алынган материалда сөз ордуна бузулуп, поэтикалык күчүн жоготуп койгондой баамдалат. «Каяша айтпа улууга, кызыкпагын жылууга» дегенде, тыбыштардын угумдуулугу төмөндөп, кулакка кандайдыр сүйкүмсүз угулат. Токтогулдун ырларына параллель кылып алынган башка мисалдар жөнүндө да ушул өңдүү пикирди айтууга болот. Анткени, акындын ырлары динамикалуу келип, идеялык-көркөмдүк жагынан жогору турат.

Токтогулдун ырларынын мындай күчтүү чыгышы кыргыз элинин акыл-ой байлыгынан кыйла кылымдардан бери өнүгүп келген сонун традициясынан жөндөмдүү жана чебер пайдалангандыгы менен белгиленүүгө тийиш. «Токтогул өзүнүн афористтик ырларында, – деп жазат Н.Ситников, – гуманисттик мораль, этикалык жана эстетикалык нормаларды баяндаган түрдүү түстөгү кооз насыяттары менен өзгөчө бай. Чыгыштын улуу акындарынын поэзиясын улантуучу болуп көрүнөт»¹¹. Жогорку пикирдин чындыгы бар. Анткени, Чыгыш элдери байыртадан дайыма карым-катнаш жасап келишкен, маданий байланышы да болгон. Акындары бири-биринен таасир алышкан. Токтогул кат тааныбаса да, Чыгыш элдеринин чыгармаларынан бир нече түрүн эң чебер аткарган. Казак, өзбек, дунган, уйгур ырларын эң сонун аткаргандыгы, аны менен угуучулардын көңүлүн ачкандыгы жөнүндө, акын менен бирге жүргөн замандаштары эске салат.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун «Насыят», «Терме», «Санат», «Үлгү ырлары», «Дүнүйө», «Эмне кызык», «Гүлдөп ал!» деген темалардагы ырларынан башка дагы «Аккан суу», «Болобу», «Жыргалы сендик дүйнөнүн», «Түз жолуңдан чыкпагын», «Курдаштын көөнүн билип өт» жана толуп жаткан ушул өңдүү дидактикалык чыгармалары бар. Ал чыгармалардын бардыгына талдоо жүргүзүп, эстетикалык мааниси жөнүндө толук түшүнүк берүүгө мүмкүн эмес. Ошон үчүн акындын айрым ырларына токтолуп, ал аркылуу тиги же бул чыгармасынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү, эстетикалык-тарбиялык мааниси жөнүндө кыскача айтууну туура таптык. Токтогулдун афоризмдери мурункулардын бул темадагы чыгармаларынан идеялык-көркөмдүк жагынан өзгөчөлөнүп, өзүнчө сапатка ээ. Акындын ушул темадагы ырлары социалдык-коомдук мамилелерди, коомдук турмушту жана элдик мүдөөлөрдү ар тараптан кеңири камтып, адамдардын аң-сезимин ойготууда зор роль ойногондугу менен баалуу. Акын кыргыз элинин жыргалчылыгын

¹¹ Н. Ситников. Мудрость народа, запечатлённая в стихах. «Советская Киргизия», 1940, 22 – сентябрь.

самады, ага жол издеди. Ал жыргалчылыкты эмгектен, эркин турмуштан көрдү. Ошон үчүн кыргыз элинин эркиндигин баяндады, эмгектин маанисин тундуруп ырдады. Эмгек жана адилеттүүлүк – мына булар коомдук турмушту өзгөртүүнүн Токтогул көрсөткөн чаралары¹. Ушул жагынан алып караганда да, Токтогул кыргыз поэзиясынын жаркырап тийген Чолпон жылдызы катары эң алыстан даана көрүнөт. Токтогулдун чыгармаларынын идеялык мотиви коомдук турмушту өзгөртүүгө багытталып, ал аркылуу эл үчүн жыргалчылыкты түзүү маселелери козголгон болучу.

Тарпты жесе жарашат,
Карга, кузгун капыры.
Арга барбы таланса,
Бей-бечара бакыры.
Кузгундардын колунан,
Эзилди элдин жакыры².

Акын бул жерде эзүүчүлөрдү катуу сынга алып жатат. Өз оюн күчтүү мыскыл маанисиндеги күүдүргү сөздү, сарказмди колдонду. Эзүүчү таптын өкүлдөрүн тарп андыган кузгун менен каргаларга теңеп сүрөттөгөнү абдан күчтүү чыккан. «Тарпты жесе жарашат» деп, алды менен кандайдыр «мактоого» алган болот. Бирок андагы ирониянын туюнтма түшүнүгү эң аягындагы «Кузгундардын колунан эзилди элдин жакыры» деген ыр жолунан айкындалат. Ошентип, акын бай-манап менен бий-болуштарды тарп андыган жырткыч канаттууларга салыштыра сүрөттөп, алардын ашкан ач көздөрдөн экенин, зулумдугун күчтүү эмоция менен берген. Казак элинин белгилүү сынчыларынын бири жана адабиятчы Р. Бердибаев «Кыргыз калкынын улуу акыны» деген макаласында минтип жазат: «Токтогул чыгармаларынын тематикалык аймагы кең, ал өз доорунун ар албан акыйкатын сүрөттөгөн акын. Маселен анын ыйбараттык, осуяттык, насыяттык ырлары өз алдынча үлкөн салаа. Мында акын коом менен адамдын кеп чындыгын айтат, ар маселени калкка, элге пайдалуулугу же зыяндуулугу жагынан баалайт»³. Бул пикирге толук кошулууга болот. Анткени акын өз чыгармаларына материалды коомдук турмуштан алып, эч кимден жазганбай, ар дайым чындыкты гана баяндаган болучу. Жогоруда мисалга алынган ыр Токтогулдун

¹ А. Алтымышбаев А. Дөөлөткелдиев, М. Жунусов. Кыргыз элинин XIX кылымдагы алдыңкы катардагы коомдук – саясий жана философиялык ой – пикири. «Коммунист», 1951, № 5, 25-бет.

² Токтогул, 1-т, 82-бет.

³ Р. Бердибаев. Гүлстандын булбулдары. Алматы, 1970, 31-бет.

чынчыл жана өзүнүн поэтикалык оюн элге так туюндуруп айткан эң таланттуу акын экендигин көрсөтөт.

Улуу акын Токтогулдун поэзиясы – кыргыздын Ала-Тоосунун көк кашка суусундай тунук, ичинде эч кошмосу жок кызыл алтындай таза, ак болоттой курч, философиялык ойго мол поэзия. Акындын асыл сапаттуу, ою тунук чыгармалары кыргыз совет поэзиясынын башатын түзүп, адабиятыбызды байытууда баа жеткис зор салым кошту. Анын идеясы ачык көркөм поэзиясы жүрөктүн тереинен орун алды.

АКЫНДЫН АШКЕРЕЛӨӨЧҮ ЫРЛАРЫ ЖАНА ЧЫНДЫК ТУРМУШ

Токтогулдун лирикаларынын бир чоң салаасын анын ашкерелөөчү ырлары түзөт. Ал чыгармалар изилдөөчүлөр тарабынан ашкерелөөчү ырлар жана сатира делип да аталып жүрөт. Бул сыяктуу терминдин колдонулушу кокусунан эмес. Токтогулдун көпчүлүк ырлары өзүнүн тематикалык мазмуну жагынан ошол кездеги терс көрүнүштөрдү, кемчиликтерди сынга алуу менен, коомдук турмушка залакасын тийгизип, элге зыян келтирген адамдардын айтыштарын ашкерелөөгө багытталган эле. Мына ошол себептүү улуу акын Токтогулдун бул түрдөгү чыгармалары сатира деп аталууга толук укуктуу.

Сатира – искусство. Болгондо да, чабуул коюуучу искусство. Ал коом үчүн үлгүлүү, жакшы нерселерге карата чабуул жасабайт, анын келишпеген душманы – жашоосу бүткөн, жаңылыкка каршы тоскоолдук кылган эски калдыктарга каршы күрөшөт. Ошон үчүн сатиранын объектиси кеңири. Бирок сатиранын автору тиги же бул терс көрүнүшкө чабуул жасаш үчүн типтүү кубулушту, типтүү мүнөздү гана бутага алууга тийиш. Ошондо гана сатира чагылдырган картина таасирдүү болуп чыкмак. Бул принцип жазуучуларга гана эмес, төкмө акындарга жана башкаларга, айрыкча оозеки чыгармачылыкка да мүнөздүү. Дүйнө жүзүндөгү элдердин фольклоруна кайрылганда, лирикалык ырлар, эпикалык балладалар, сыйкырдуу жомоктор, баатырдык эпостор менен катар анекдоттор, сатиралык жомоктор, тамсилдер, притчалар бүт дээрлик сатира менен берилгенин көрүүгө болот. Фельетон, пародия жана булар гана түгүл, карикатура да сатиралык сүрөттөөлөр менен жүзөгө ашат.

Искусствонун башка түрлөрү, жанрлары сыяктуу эле, сатиранын предмети, чагылдыруучу объектиси коомдук турмуш, жеке адамдын керт башындагы кемчилик жана аны курчап турган айлана-чөйрө

болуп саналат. Сатираны жанр деп атоо туура эмес. Сатира бул же тиги акындын, жазуучунун чындыкты чагылдыруудагы өздүк ыгы. Демек, сатира оозеки чыгармалардын жанрларынан да, түрлөрүнөн жана акындардын поэзиясынан, жазуучулардын прозасынан жана драмаларынан кездешиши мүмкүн. Сатиранын мүнөздүү бөтөнчөлүгү – анын объектиси коомго жат жана зыяндуу терс көрүнүштөр. Ошентип, сатира дегенибиз турмуштагы караңгы, жаман жана коомго жат нерселерди күйдүргү, курч сөз аркылуу мыскыл күлкү менен ашкерелегендик. Чыныгы сатира дайыма чындыктын туура негизин салган. Ал жаман көрүнүштөрдү эч качан жаап-жашырган эмес, кайра аларды моралдык жактан кыйратып келген. Биздин адабиятыбызда сатиралык бай традициялар бар».¹ Традиция маселеси жалаң гана жазма адабиятка эмес, фольклорго жана Токтогул сыяктуу төкмө акындардын чыгармачылыгына мүнөздүү көрүнүш.

Кыргыз элинин фольклоруна кайрылганда, макал-ылакап жана табышмак өңдүү майда жанрдагы чыгармалардан тартып лирикалык ырларга, эпикалык дастандарга, кара сөз түрүндөгү жөө жомокторго чейин сатиранын орун алганын көрөбүз. Ал сатираларда элдин ар кандай терс көрүнүшкө карата көз карашы, элдик этиканын идеалдары чагылдырылган. Токтогул өзүнүн көп кырдуу чыгармачылыгында элдик сатирадан үлгү алды жана анын байыртадан бери өнүгүп келген сонун традициясына таянды. Алардан көбүрөөк көзгө урунганы акындык поэзияга мүнөздүү жана кеңири тараган түр – кордоо ыры. Аны ашкерелөөчү ыр деп айтса да болот. Токтогул элдик сатирадан жана кордоо ырларынын үлгүсүнө пайдаланганда аларга кайдыгер караган эмес. Акын өзүнүн күчтүү таланты менен кордоо ырын курч сатиранын деңгээлине жеткирген. Бул жагынан Токтогулду новатар деп атаса болот. Бүткүл дүйнө эмгекчилдеринин улуу жол башчысы В. И. Ленин мындай дейт: «Тарыхый ишмерлердин сиңирген тарыхый эмгектери алардын ушу кездеги талаптарга караганда эмне бергендигине карай бааланбастан, өзүнөн мурда өткөндөргө караганда алардын кандай жаңылык бергендигине карай бааланат».² Токтогулдун сиңирген эмгегинин тарыхый мааниси, ошо өзүнөн мурункуларга караганда, алда канча демилгелүү аракет жасап, коомдук-саясий маселени поэтикалык чыгармаларында элестүү жана сезимге жеткире чагылдырганы менен мүнөздөлөт.

¹ В. Ермилов. Социалисттик реплизм үчүн. «Кызыл Кыргызстан», 1954, 22-июнь.

² В. И. Ленин. Чыгармалар, 2 –т. кыргызча биринчи басылышы, 1953, 193-бет.

Токтогулдун чыгармаларынын булагы – чындык турмуш. Акын өзү жашаган доорго, чөйрөгө кыраакылык менен байкоо жүргүздү. Анын көңүлүнүн борборунда элдин турмушу болду. Эл эмне үчүн оор турмуштан чыга албай жатат? Анын негизи эмнеде? Мына ушул сыяктуу суроолорго жоопту ошол кездеги коомдук түзүлүштөн издеди. Токтогул негизги себеп адилетсиз бийликтен экенин көрдү. Ошон үчүн акын эмгекчилердин таламын талашып, элдин маанайын баяндап ырдап чыкты. Анын элге сиңирген эмгеги так ушул жагынан баалуу. Акындын бардык чыгармаларынын баалуулугу элдик экендиги менен, эмгекчилер тарабында туруп, эзүүчүлөрдү жек көрүү сезими менен ырдаганында, терең идеялдуулугунда. «Токтогулдун ырлары кыргыз поэзиясынын бийик чокусу, ал бийиктикке Токтогулдан башка азырынча бир дагы кыргыз акыны чыга элек»¹. Кыргыз совет акындарынын көрүнүктүү өкүлүнүн бири Т. Үмөталиев бул оюн Токтогулдун чыгармаларынын тереңдигине карай айтып жатат.

Токтогулдун поэзиясы – баарынан мурда турмуштун поэзиясы. Анткени, анын ырлары кыргыз элинин өткөндөгү оор турмушун чыгылдырган болучу. Анын катуу эзүүдө жанчылган кыргыз элинин кыйын абалын сезимге жеткире чебер баяндаган. Эзүүчү таптын өкүлүн сынга алып, анын кылмышын ашкерелеген ырга төмөнкү саптар мисал болот:

Бай курусун, битирейт,
Малайдын акын бүт бербейт.
Манап алкы бузулду,
Мал ордуна киши жейт².

Коомдук турмушта чоң окуяларды туудуруучу себептер көп. Ал себептердин негизгиси – адамдардын укугу жана эркиндик. Ошону менен катар ага негизделген коомдук тарыхый өзгөчө жагдайлар экени белгилүү. Ушул жагынан алып караганда акынды жана башка художниктерди да белгилүү бир коомдук жана тарыхый доор туугузат. Кайсыны мисалга келтирбейли, акындын аң-сезиминин өсүшү, дүйнөнү тааный билүүсү, жалпы эле анын позициясынын өз табынын таламын жакташы жөнүндөгү маселелер жогоркудай аспектиде каралмак. Токтогулдун мисалга келтирилген ыры өткөн доордогу тарыхый бир учурдун картинасын ачык боёк менен даана көрсөтүп турат. Кыргыз элинин жакырдык турмушу жана бай-манаптардын

¹ Т. Үмөталиев. кыргыз акындарынын атасы. «Ленин жолу», 1965, № 116, 15 – июнь.

² Токтогул, 1 – том, 278-бет.

катуу эзүүсү антитеза жагдайында сүрөттөлгөн. Токтогул бул жерде өз доорунун алдыңкы жана өтө гумандуу адамы катары сөздү тереңден козгоп жатат. Ал малдын ордуна киши жеген алкымы бузук манаптарга каршы. «Киши жейт» деген сүрөттөмө өтмө мааниге ээ. Мында канкор манаптардын жазыксыз кишилерди сураксыз өлтүрүп салганын айтып жатат. «Мал ордуна киши жейт» деген ыр сабы менен манаптардын айыбын ачып, күйдүргү сарказм менен алардын жүрөгүн жаралаган, мыскылга алган. Ушундан эле Токтогулдун эмгекчилер тарабында турган, алардын мүдөөлөрүн көздөгөн элдик акын экендиги, күчтүү сатира аркылуу эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелегендиги көрүнүп турат.

Токтогулдун поэзиясы – баарынан мурда чындык турмуштун поэзиясы. Анткени, акын өзүнүн чыгармаларынын материалын элдин чыныгы турмушунан алып, кыргыз эмгекчилеринин катуу эзүүдө, кыйын күндө калганын ушунча чебердикте баяндап ырдаган болучу, анын ар түрдүү темалардагы курч ырлары ачык белгиленип турат. Ушул жерде Н. Степановдун төмөнкүдөй бир оюн аргумент катары келтирүүнү туура табабыз. «Некрасовдун поэзиясынын турмуштук чындыгы аны курчап турган чөйрөнү объективдүү чагылдырганынан, үстөмдүк кылган түзүлүштүн адилетсиздигине жана эки жүздүүлүгүнө каршы ашкерелөөчү багытынан пайда болгон. Некрасов жазуучунун негизги милдетин чындыкты ушундай туура чагылдыруудан көргөн»¹. Токтогул жазуучу эмес, өзүнүн чыгармачылык методу боюнча башка типтеги, мындайча айтканда, импровизатордук ыкты колдонгон акын. Бирок Токтогулдун поэтикалык ой жүгүртүүсү жана чыгармаларынын ашкерелөөчү багыты жагынан Некрасовго өтө жакын, окшош. Турмуш чындыгын сүрөттөө эки акындын тең негизги көркөмдүк критерийлеринен болуп эсептелет.

Үстөмдүк кылуучу түзүлүштү, феодалдык-уруулук бийликти жана аны колдогон өзүм билемдик падышалык доорду Токтогул абдан жек көргөн. Ошон үчүн Токтогул куугунтукка алынып, акыры алыскы Сибирге айдалган.

Жамандыгын ырдайм деп,
Жазыктуу болдум манапка.
Жазыгы жок эченер,
Манаптар чапты канатка², –

¹ Н. Л. Степанов. Некрасов и советская поэзия. М, «Наука», 1966, стр. 9.

² Токтогул, 1-т, 110-бет.

дейт акын. Токтогул мында учкул сатираны колдонгон эмес. Бирок, эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелөө күчтүү. Бул ырда сөз адилеттин жоктугу жөнүндө, өз укугу үчүн күрөшкөн жазыксыз эчен адамдардын жабыр тартышы жөнүндө жүрүп жатат. Улуу акын да туура сөзүн айтканы үчүн «манапка жазыктуу» болгон. Токтогулдун күчтүү акындыгы сөзүнүн курчтугу, таамайлыгы жана дааналыгы менен бааланат. Жогорку «Манаптар чапты канатка» деген ыр жолу абдан элестүү, эмоциялуу сүрөттөмө. Мында «канатка» деген түшүнүк метафоралык мааниге ээ. Эзүүгө каршы чыккандарды кушка салыштырып, алардын эркиндикке талаптанганын элестетүү менен, манаптар тарабынан күрөшчүл адамдардын жок болуп кетишин канаты сынганга теңөө менен сүрөттөдү.

Акын ушундай көркөм каражаттар аркылуу өз оюн күчтүү сезим менен берүүгө жетишкен.

Чыныгы сөз чеберинин, ойчул сүрөтчүнүн чыгармасы коомдук турмушту чагылдырууга тийиш. Эмгекчилердин улуу жол башчысы В. И Ленин: «Коомдо жашап, анан ал коомдон четте туруу мүмкүн эмес»¹ – деп үйрөтөт. Улуу көсөмдүн бул көрсөтмөсү чыгармачыл күч – акындарга да тийиштүү. Ушул жерде В. Г. Белинскийдин: «...ар бир адам, ал эми акын болсо ого бетер, мезгилдин жана чөйрөнүн таасирине сөзсүз учурайт. Ал ошол өзү жашап турган коомдук түшүнүктөрдүн башталмаларын жана жыйындысын эне сүтү менен бирге оозанат, өзүнө сиңирет»¹ – деп, өтө таасын айткан пикирин эске салууга туура келет. Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармаларына байкоо жүргүзгөндө, ал жашаган доор ага таасир эткенин, коомдук түшүнүктөрдү өзүнө сиңирип алганын, аны поэзияда чагылдырганын көрөбүз. Өзү жашап турган коом анын алдында орчундуу милдеттерди койду. Токтогул жаш кезинен эле коомдо өкүм сүргөн адилетсиздикти көрдү. Эмне үчүн мындай? Кимдин максатын көздөөгө тийиш? Акын бул суроолорго жооп издеди. Ошон үчүн адилеттүү бийлик, эмгекчилердин укугу жана эркиндик жөнүндөгү маселе анын чыгармаларынын пафосун түздү. Ал өз доорунун алдыңкы акыны катары эл мүдөөлөрүн жактап ырдады. Анын лирикалары, алардын ичинде коомго жат терс көрүнүштөрдү катуу сынга алган ашкерелөөчү ырлары, сатиралары көңүлдү өзүнө бурат.

Токтогул – поэзиядагы курч сатираны баштоочулардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири. Сатирик болуш үчүн коомдогу ар кандай өзгөрүүлөрдү, алга жылууга – эмнелер тоскоолдук кылып жатканын

¹ В. Г. Белинский. Собр. Соч., в 3-х томах, т.2 М., 1948, стр. 362.

жана башка кемчиликтерди даана байкап билүү керек. Н. В. Гоголь, М. Н. Салтыков-Щедрин, В. А. Крылов жана башкалар өздөрүнүн чыгармаларында коомдун өсүшүнө тоскоолдук кылган, ага зыян келтирген кемчиликтерди сынга алышкан болучу. Токтогул алар сыяктуу жазуучу эмес. Бирок акын өзүнүн кыраакылыгы жана даанышмандык сезими менен Кыргыз коомчулугунда кездешкен кемчиликтерди көрө билип, аларды катуу сындаган, ашкерелеген. Анын «Арзыматка», «Дыйканбайдын ашындагы ыр», «Беш каман», «Эшен калпа», «Үйчүлүк эшен», «Токтогулдун төрөлөргө ырдаганы» жана башка чыгармалары коомдогу кемчиликтерди, терс көрүнүштөрдү сынга алган курч сатиралардан болуп саналат.

Сатиранын өзүнчө объектиси болот. Коомдук турмуштагы социалдык мааниси бар терс көрүнүштөр сатиранын булагы, ансыз сатира жаралмак эмес. Сатиранын булагы – чыныгы турмуш. Анын объектиси – жалпы элге таандык этикага сыйбаган, адамгерчиликтен алыс турган ар кандай жаман жорук-жосундар, терс көрүнүштөр, мындайча айтканда, оңой жерден оокат издеген алдым-жуттумдар, ач көздөр, зулумдар, эмгекчилердин эмгегинен пайдаланган эзүүчүлөр, жок нерселер менен элди алдаган динчилдер жана башкалар. Булар майда нерселер эмес, булар, коомго жат, көз жаздымда калбай турган эң зор көрүнүштөр. Токтогулдун жогоруда аталып өткөн чыгармалары өзүнүн мазмунуна социалдык маанидеги терс көрүнүштөрдү камтыган десек болот. Мисалга «Арзыматка» деген ырды алып көрөлү. Бул – Токтогулдун алгачкы ырларынын үзүндүсү. Ал кезде Токтогул айтыш жагынан али такшала элек болучу. Бирок сөзүнүн курчтугу, тилинин өткүрдүгү жагынан, мындайча айтканда, идеялык-көркөмдүк жагынан акындын алгачкы ушул ыры жогорку бийиктикте турат.

Бекти көрсөң мактайсың,
Бекер ичкен аш үчүн.
Кошомат кылып бегиңе,
Бечараны каптайсың.
Ханды көрсөң, мактайсың,
Кардың тойгон жеринде,
Кошамат кылып ханыңа,
Карыпты көрсөң, каптайсың¹, –

дейт акын. Бул ыр аркылуу «бекер ичкен аш үчүн» сатылган Арзымат сыяктуу манапчыл ырчыны катуу сынга алган. Токтогул мурдатадан келе жаткан акындык поэзиянын традициясын колдонуу

¹ Токтогул, 1-т, 26-бет.

менен, айтыштагы кордоонун үлгүсүн пайдаланган. Традиция маселесин бир башка, бирок аны өзүнүн ийкемдүүлүгү, жөндөмдүүлүгү жана дааналыгы менен колдоно билүү керек, ансыз көздөгөн максатка жетпей калат эмеспи. Токтогул акындык поэзиянын традициясын новатордук менен пайдаланып, күйдүргү курч сөз менен ширетилген ыр аркылуу бай манапты жандап, алардын мартабасын мактаган Арзымат ырчынын эл алдында бетин ачты, катуу сындады. Токтогул өзүнүн сезимдүүлүгү аркылуу тап жигин – эзүүчүлөр менен эзилген элди эки ажырымда белгилеп көрсөттү. Ал төрдө олтурган чоң манап Дыйканбайдан тартынып калган. Так ошол манаптын алдында Арзыматтын айыбын ашкереледи.

Сатиранын куралы – курч тил. Жогоруда мисалга келтирилген ырдын тили ушундай сапатка ээ. Мында «Бекер ичкен аш үчүн» деген ыр тизмеги жөн гана алынган эмес. Анын тереңинде кыргыз элинин жакшы салтына туура келбеген социалдык жагдайды камтыган терең маани бар. «Бекер ичкен аш» дегенде, жалаң гана өзүнүн керт башынын камын ойлогон түрөкөй адамдын образын көз алдыга келтиребиз. Чындыгында эле, Арзымат «карды тойгон жеринде канды мактаган, карыпты каптаган» эң акылсыз, алаңгазар ырчы болуп көрүнөт. Токтогул турмуштук көрүнүштү реалисттик менен сүрөттөп, бай-манапты жандаган Арзымат ырчыны олтурган ордуна тургус кылып жеңген. Токтогулдагы жакшы нерсе – өзүнүн элдик акын экени даана көрсөткөнү. Ал ошо жаш кезинде эле кыргыз элинин ойтилегин, умтулууларын жактап ырдаган акын катары таанылды. Токтогул акынды эл кызматындагы адам катары баалаган. Элден четте калуу, аз сандагы бай-манаптарды жандап, алардын сөзүн сүйлөө кыргыз элинин сонун салтын бузгандык, ага чыккынчылык кылган кара күч катары эсептеген болучу. Ошон үчүн «Бекти көрсөң мактайсың» деп, бектерине жамынып олтурган Арзыматка алардын көзүнчө катуу айтты.

Улуу акын Токтогулдун манап ырчысы Арзыматка карата айткан ыры бизге толук жеткен жок. Ошону менен катар Токтогул менен Арзыматтын кандай шартта айтышканы жөнүндө жупуну гана маалымат бар. Ал эми Арзыматтын ыры түк сакталбаган. Бирок ал кезде жаңыдан ырдай баштаган Токтогулдун: «Казы менен картага тойгонунду ырдадың, хан Дыйканбай ырчысы болгонунду ырдадың» деген сөзүнөн улам Арзыматтын ырынын мазмуну эмнеге багытталганын, анын өзү кимдин сөзүн сүйлөгөнүн, кимдин ырчысы экенин даана биле алабыз. Токтогул Арзыматтын айтканын өзүнө материал

кылып алып, кайра анын өзүнө жумшады. Токтогул аны «Кара карга үндөнүп каркылдаган урганым» деп сыпаттап, экинчи жагынан «мадырайган соргогум» деп мүнөздөдү. «Кара карга» деген символ эмес, анын өзү Арзыматтын мүнөзүн белгилеген сатиралык образ.

Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү өйүз-бүйүз элди, тиги жагы Аксынын жарымын, бу жагы Жумгалдын кыйла жерин бийлеп турган Дыйканбайдай чоң манапка ал кезде ким каяша айтчу экен? Анын көз алдында ырчысын ашкерелөө, аны менен катар бий-болуштарды сынга ала кетүү оңой бекен? Токтогул жүрөгүнүн тунуктугу менен ушундай курч сөздү колдонду. Ошону менен катар карып менен бечараларды жактаган анык элдик акын экендигин көрсөттү. Ал жаштыгына жана биринчи жолу, болгондо да Дыйканбайдай чоң манаптын, хандын алдында, чоң ырчы Арзымат менен айтышып жатканына карабай, өзүнүн күчтүү акындыгы аркасында гана жеңишке жетишкен, келечеги тайкы акын эч качан мындай сөздөрдү айтмак эмес. Токтогулдун бул ыры курчтугу, таасындыгы боюнча башка чыгармалары сыяктуу эле социалдык-тарыхый мааниге ээ.

Сатиранын предмети турмуштагы терс көрүнүштөр, эски бойдон катып калган нерселер, адамдардын жаман жүрүш – туруштары, алардагы кемчиликтер жана башка дүйнөдөгү алааматтар болуп саналат. Сатиранын камтый турган объектиси кең. Бирок, автор алардан типтүү көрүнүштү, типтүү образды алып, анын типтендирип берүү зарыл. Майда нерсе сатира үчүн мүнөздүү эмес. Коомдук-саясий көрүнүштү чагылдыруу менен сатиранын таасири артмакчы. Ансыз сатира бийиктикке жетпей калышы мүмкүн. Демек, сатиралык чыгармалардын булагы коомдук турмуш жана ошо коомдо жашаган адамдардын ар түрдүү мамилелери.

Эгер Токтогулдун лирикасына кайрыла турган болсок, коомдук турмуш ар тараптан кеңири камтылганын, кайсы бир көрүнүштөр сатиралык багытта чагылдырылганын көрөбүз. Анын өзү жалгыз гана Арзымат менен болгон айтышта эмес, башка дагы толуп жаткан лирикалык ырларынан байкалат.

Токтогул – өз доорундагы аң-сезимдүү, алдыңкы катардагы ойчул адамдардын көрүнүктүү өкүлү. Ал коомдун алга карай өсүшү, замандын оор дөңгөлөгүнүн жылышы менен кыргыз элинин катуу жакырдыгынын, ага байланыштуу эмгекчилердин агып жаткан көз жаштарын көрдү. Кыргыз элинин кыйын күнгө дуушар болушу акынды ойлонтпой койгон эмес. Ошунун үчүн акындын эзүүчүлөрдү жек көрүү сезими эволюциялык жол менен өнүгүп отурду. Анын

чыгармачылыгында бай-манаптарды жана падышалык бийликти жектеп ырдоо мотиви улам кенен орун ала берди. Акын өзүнүн бир ырында элдик тилекти мындайча баяндады:

Падыша залим баш болуп,
Бардык ак сөөк жоголсо,
Мителерден кутулуп,
Биздин заман оңолсо...¹

Бул толук кандуу сатира эмес. Мында коомду өзгөртүү жөнүндөгү ой чагылдырылган. Бирок, бул мазмуну жагынан тарыхый мааниге ээ ыр. Анткени, мында өмүр үчүн жасалган аракет көз алдыга элестелип турат. Чындыгында, эски менен жаңынын ортосундагы өмүр үчүн болгон күрөштөн келип, конфликт түзүлөт. Конфликт жөн гана байкалган абстракттуу туюнтма эмес, анын негизинде айыгышкан күрөш бар болот. Токтогулдун сатирасындагы конфликт – эзүүчлөр менен эзилгендердин ортосундагы күрөштүн конфликтиси. Жогорку ырда андай конфликт даана көрүнбөгөн менен, элдин үмүт-тилегинин пафосу акын тарабынан жагымдуу аспектиде сүрөттөлгөн. Токтогулдун сатирасындагы конфликтинин курчуп жеткен чеги «Беш каман», «Эшен калпа», «Папы калпа», «Токтогулдун төрөлөргө ырдаганы» деген чыгармаларынан даана көрүнөт.

Жалаң гана эпикалык чыгармаларда эмес, лирикалык ырларда да типтүү окуялар, типтүү каармандар сүрөттөлүүгө тийиш. Типтүү образдарды түзүү, аны тийиштүү деңгээлде элестүү сүрөттөп көрсөтүү жазуучу-акындарга мүнөздүү экени талашсыз. Бирок оозеки эл чыгармачылыгында жана акындык поэзияда да типтүү образдар түзүлөрүн эстен чыгарууга болбойт. Орус элинин улуу жазуучусу М. Горький фольклордун маанисин белгилеп келип, «каармандардын эң терең жана көрүнүктүү барып турган көркөм типтери фольклор тарабынан, эмгекчил элдин оозеки чыгармачылыгы тарабынан түзүлгөн»² деп көрсөткөн. Чындыгында, типтүү образдар оозеки чыгармалардын көп түрлөрүнөн кездешет. Ал эми Токтогулдун поэзиясына кайрылганда, акын өзүнүн «Беш каман», «Эшен калпа», «Папы калпа» деген жана башка ырларында типтүү образды түзгөнүн ачык байкайбыз. Ушул жерде А. В. Луначарскийдин сатира жөнүндө айткан оюн келтирүүнү туура табабыз, ал мындай дейт: «Сатириктин өзү кайда болбосун, балким, анча ачык эмес баяндалсын, бирок анда жашап жана аларда кимдин өкүлү, идеалы болуп сүйлөйт экен, ошол

¹ Токтогул, 1-т., 221-бет.

² М. Горький. О литературе. М., 1953, стр. 698.

жерде гана улуу сатира чыгат»¹. А. В. Луначарскийдин бул айтканы кыргыз акыны Токтогулдун сатирасына да таандык десек болот, анткени акын өзүнүн ашкерелөөчү ырларында идеал катары көрүнөт. Ал элдин өкүлү даражасында алдыга чыгып, эзүүчүлөрдү катуу сынга алат, алардын кылмыштарын ашкерелейт.

Токтогул – окубаган, революциялык күрөштүн жолуна анча ачык түшүнбөгөн адам. Бирок өзүнүн элге берилгендиги менен дайыма эмгекчилер тарабында туруп, алардын мүдөөлөрүн баяндап ырдады. Токтогул үчүн эл-дыйкандар, жарды-жалчылар тарыхтын негизги күчү. Ошон үчүн ал «көп түкүрсө – көл болот» деп ырдап, элдин күчүнө ишенди. Анын эл күчүнө ишенип, аларга таянганы «Беш каман» деген чыгармасынан көрүнөт.

«Беш каман» – саясий сатира. Анткени бул чыгармада ошол өткөн доордогу коомдук түзүлүшкө, эзүүчүлөргө так баа берилген, ал аркылуу бийлөөчүлөр катуу сынга алынган.

Акындын көз алдында болуп жаткан коомдук өзгөрүүлөр, андан келип чыккан таптык күрөштөр анын көңүлүн бурбай койгон эмес. Акын тарыхый окуяларга, эски менен жаңынын ортосунда жүрүп жаткан күрөшкө кайдыгер караган жок. Ал бардык окуяга активдүү катышты. Ал катуу эзүүдө калган кыргыз эмгекчилеринин мүдөөлөрүн баяндап, алардын таламын жактап ырдады. Эл үчүн кызмат кылбаган, алардын үмүт-тилегин, максаттуу оюн тундуруп ырдабаган акын – акын эмес деп, Токтогул өз милдетин туура түшүндү. Ошон үчүн колуна комуз кармап, алгач ырдап чыкканда эле кыргыз элинин ой-тилегин чагылдырды.

Өткөн XIX кылымдын экинчи жарымында жана XX кылымдын башында кош эзүүгө дуушар болгон кыргыз эли кыйын күндү баштан кечирип, үстөмдүк жүргүзгөн тапка каршы көтөрүлүп турган. Мындай күрөштөр кыргыз жергесинин бардык жеринде канат жайган болучу. Ысык-Көл, Нарын жана Чүй өрөөндөрүндө эчен кагылыштар, чабышуулар жана касташуулар чыккан. Ал чабыштарда эчен эр-азаматтар каза тапкан. Нарын өрөөнүндөгү ошол окуя жөнүндө Тоголок Молдо «Кабыргама таш батты» деген ырды жазган. Чүй өрөөнүндөгү ошондой чабышуу жөнүндө Калмырза «Ак көйнөк» деген ырды чыгарган. Кетмен-Төбөдөгү окуя жөнүндө улуу акын Токтогул «Беш каман» аттуу ырын түзгөн болучу. Өзүнүн курчтугу, социалдык маселени терең камтыгандыгы боюнча акындын «Беш каман» аттуу чыгармасы өзгөчө орунда турат. «Беш каман» деген ыры, чындыгында анын чыгармачылыгындагы

¹ А. В. Луначарский. Статьи о литературе. М., 1957, стр. 251.

жаңы бурулуштун этабы. Бул ыр элдин боштондукка чыгуу күрөшүнүн жаңы шарттарында акындык эски традицияларды карап чыгуу этабынын коомдук турмушта жетилгендигин далилдеди»¹.

«Беш каман» деген тема символ эмес, көркөм образ. Токтогул өзүнүн бул чыгармасында элди аябай эзген чоң манап Рыскулбектин беш уулун катуу сынга алып, алардын катаалдыгын, эмгекчилерди «күндө айыптап жегенин», «чыркыратып жардыга эч бир теңдик бербегенин» курч ыр менен баса көрсөтүп айткан. Чындыгында, Рыскулбек датка элди аябай эзген болучу. Ал өлгөндөн кийин бийлик анын Дыйканбай, Атакан, Акмат, Миңбай, Мырзакан өндүү беш уулуна калды. Эзүү дагы күчүнө алып, эл аябай жакырланды. Мына ушундай оор абалга чыдабаган эл манаптардын эзүүсүнө каршы көтөрүлүп, боштондукка жетүүгө аракет жасашты, курал менен чыгышты. Мына ушул күрөшкө Токтогул да активдүү катышып, элдин ой-тилегин билдирген көрөгөч адам катары алдыда жүрдү. «Беш каман» деген ыр ушундай тарыхый окуянын негизинде жаралган чыгарма. Демек, «Беш камандын» булагы – чындык турмуш. Андагы баяндалган адамдардын баары тарыхта болгон адамдар.

Токтогулдун «Беш каман» аттуу ыры – коомдук тарыхый чындыкты кеңири камтып, кыргыз элинин баштан кечирип жаткан оор турмушунун ачык картинасын элестүү жана күчтүү сезим менен чагылдырган чыгарма. Акындын «Беш каман» деген ыры жана башка чыгармаларынын баалуулугу социалдык чындык ар кандай кара күчтү, адилетсиз бийликти, зордук-зомбулдукту жок кылып, акыйкат салтанат курарын элге туюндурган терең идеясы менен мүнөздөлөт. Ошон үчүн анын чыгармалары өзүнүн маанисин ушул күнгө чейин жоготкон жок. Мындай узак жашаган өмүр, жылдыздуу тагдыр эмгекчи массалардын үмүт менен тилектерин, алардын бирдиктүү күчтөрүн даана көрсөткөн элдик чыгармаларда гана болот. Акындын эзүүчүлөрдү жек көрүп, эмгекчилерди аларга каршы күрөшкө чакырган курч саясий ырлары өз мезгилинде кыргыз элинин таптык сезимин ойготуп, алардын күчүн топтоодо белгилүү мааниге ээ болгон.

Акындын чыгармаларынын элдик экендиги кокусунан пайда болгон көрүнүш эмес. Коомдун өнүгүү процессинин бардык тетигин ар тараптан көрө билип, элди күрөшкө чакыруу, эмгекчилерди уюштуруп алдыга жүрүү Токтогулдай кат тааныбаган кишинин колунан келүү кыйын иш эле. Ошондой болсо да, элди терең сүйгөндүгү, кедей табын жактагандыгы менен ал туура жолго багыт алды.

¹ В. Виноградов. Соолбос булак. «Советтик Кыргызстан», 1965, 5-июнь.

Акын «жам букара бириксе», бийлөөчүлөр «айлаларын таба албай» каларын түшүндү. Ал жөнүндө бийик добуш менен эл алдында жүрүп ырдады. Эмгекчилердин улуу жол башчысы жана окутуучусу В. И. Ленин мындай деп көрсөтөт: «...Бир дагы тирүү киши тигил же башка таптын тарабына өтпөй (алардын өз ара мамилелерин түшүнүп алгандан кийин) туралбайт, ошол таптын ийгилигине кубанбай коё алабайт, анын ишинин оңунан чыкпагандыгына кайгырбай да коё албайт, бул тапка кас болгондорго, артта калган көз карашты таратуу менен анын өнүгүшүнө тоскоолдук кылуучуларга жана башка ошол сыяктууларга каршы кыжырданбай коё албайт»¹. В. И. Лениндин бул айтканы Токтогулдун чыгармачылыгын изилдөөдө, баа берүүдө критерий болмок. Анткени, акындын чыгармачылыгы жана басып өткөн жолу улуу жолбашчынын айткан мүнөздөмөсүнө төп келип турат. Токтогул кедейлер тарабынын боштондукка карата умтулганын, кыргыз элинин эркиндик үчүн күрөшкөнүн түшүнгөн болучу. «Рыскулбектин балдарына тик багып ырдаган, алардын каарынан коркпой, кара ниеттиктерин, ач көздүктөрүн зулумдуктарын ашкерелеп пардасын сыйрып таштап, бузук кебетелерин элге көрсөткөн жагынан Токтогулдун астына чыккан башка ырчыны эч ким билбейт»². Өткөн заманда кайсы бир акындар манаптарга каршы, эзүүчүлөргө каршы ырдашкан. Бирок Токтогулдай күчтүү пафосто чыгарманы түзүп, эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелеген, катуу сынга алган акынды уга элекпиз. Акындын «Беш каман» деген чыгармасы көркөм сапаты жагынан гана эмес, коомдук турмушту кеңири камтыганы, актуалдуу маселени өз учурунда көтөргөнү менен баалуу. Токтогулдун бул чыгармасын кыргыз элинин өткөндөгү турмушунун тарыхый мезгилин көрсөткөн летопись десек жаңылбайбыз.

Казак элинин белгилүү окумуштууларынын бири Х. Жумалиев мындай дейт: «Бизге, бүткүл чыгыш аймагында сөзү менен да, иши менен да падышага, хан, манап, феодалдарга каршы чыккан, калың букараны «балтага» чакырган... баш кесет деп тил тартпаган эки акын бар: бири казактын Махамбети, экинчиси – кыргыздын Токтогулу. Булардын өмүрү да, иши да, сөздөрү да үндөш»³. Жумалиев бул салыштырууну бекеринен келтирип жаткан жери жок. Чындыгында эле, бул эки акындын чыгармалары өзүнүн тенденциясы боюнча байманаптарга каршы багытталганы менен мүнөздөлөт. Эки акындын өмүр жолу да окшош десек болот. Экөө тең бийлөөчүлөр тарабынан

¹ В. И. Ленин. Чыгармалар, кыргызча биринчи басылышы, 2 – т., 1953, 583-бет.

² Т. Үмөталиев. Кыргыз акындарынын атасы. «Ленин жолу», 1965, №116, 15 – июнь.

³ Х. Жумалиев. Токтогулдун токсон толгоо ырлары. «Казак адабияты», 1965, №25, 18-июнь.

куугунтукка алынып, элден бөлүнүп айдалган. Бирок эки акын тең курч ырларын айтуудан тартынган эмес.

Токтогул – өз элинин мүдөөсүн, ой-тилегин жакшы түшүнгөн акын. Ал эл акындарынын эл алдындагы жогорку милдетин түшүнүп, эгерде акын чындыкты ырдабай турган болсо, ал акын болуп эсептелбейт деген. Эл үчүн кызмат кылуу деген сөз – чындык үчүн кызмат кылуу дегендикке жатат. Токтогулдун чыгармачылыгынын негизги мазмуну мына ушунда. Ал ыр эмгекчи элдин эң мыкты турмуш куруу күрөшүндө анын кубаттуу куралы болууга тийиш деп эсептеген»¹. Токтогул кыргыз эмгекчилеринин кыйын күндө калганын, оор абалын түшүнүү менен катар «беш камандарга» каршы жүргүзүлгөн күрөштө дайыма алдыда жүрдү, куйкумдуу курч ырлары менен эзүүчүлөрдүн жүрөгүн жаралады, элдин биримдигин чыңоо керек экендигин белгилеп айтты. Ошентип, Токтогул ар дайым эмгекчи элдин тарабында болуп, алгачкы чыгармачылык иштиктүүлүгү менен туура багытта турду. Адилетсиздик бек өкүм сүрүп, караңгылык каптап турган доордо элдик поэзияда идеясы терең чыгармаларды түзүштүн өзү акындын даанышмандыгын, сезимдүүлүгүн белгилемекчи.

Акындын кыялдануу сезими күчтүү болуу керек. Бирок жалаң гана сезим менен көңүлгө толумдуу мыкты чыгарманы жаратпайт. Сезим менен катар акын ошо өзү көрүп жаткан тарыхый өзгөрүүлөр, кубулуштар жөнүндө ой жүгүртүп, андан жыйынтык чагарууга, жалпы эле коомдук турмушка баа берүүгө тийиш. Акындын – сезиминен жаралган корутунду коомдук мааниге ээ болуп, тиги же бул угуучунун жана окуучунун эстетикалык табиятын козгоп, белгилүү даражада таасир этүүгө тийиш. Ошондо гана чыгарма элдик талапка жооп берип, түбөлүктүү өмүр сүрмөкчү. Бул сыяктуу талап жазуучу – акындарга коюлары белгилүү. Импровизациялык ыкманы пайдаланып, алдын-ала даярданбай эле ырды жарата салган төкмө акын коомдук турмушту арымдуу камтыган, ой жагынан терең чыгармаларды жарата алабы? Бул көңүлдү өзүнө бура турган суроо. Ал эми импровизатор акындарга кайдыгер карап, идеялык-көркөмдүүлүк жагынан жогору бийиктеги баалуу чыгармаларды жаратышына шек келтирүү менен терс пикирде тургандар жок эмес, бар. Токтогулдун «Беш каман» чыгармасы коомдук мамилени, эски менен жаңынын ортосундагы күрөштү, чындык турмушту элестүү, ары күчтүү сезим аркылуу чагылдырганы менен баалуу.

¹ А. Алтымышбаев, А. Давлеткелдиев, М. Жунусов. Кыргыз элинин XIX кылымдагы алдыңкы катардагы коомдук саясий жана философиялык ой – пикири. «Коммунист», 1951, №5, 26-бет.

Эмгекчилердин улуу жол башчысы жана окутуучусу В. И. Ленин өзүнүн Инесса Армандга жазган катында: «...мында иштин бүткүл түйүнү индивидуалдык кырдаалда ушул типтердин мүнөздөрү менен психикасын анализдөөдө»¹ деп көрсөткөн. Улуу көсөмдүн бул айтканы кыргыз элинин демократ акыны Токтогулдун чыгармачылыгынын идеялык-көркөмдүк жактарын белгилөөдө айкын багыт бермекчи, анткени – анын көпчүлүк ырларында «иштин бүткүл түйүнү» улуу жол башчы белгилеген «индивидуалдык кырдаалда» сүрөттөлөт. Акындын «Беш каман» аттуу чыгармасында өткөн XIX кылымдын экинчи жарымында тап күрөшү чагылдырылып, кыргыз коомчулугундагы социалдык тарыхый мааниси бар кырдаалга так мүнөздөмө берилет. «Беш каманда» Рыскулбектин жана анын Дыйканбай, Атакан өңдүү балдары гана катуу сынга алынып жаткандай баамдалат. Үр мындайча башталат:

Акмат, Дыйкан – алдамчы,
Атакан, Минбай – жалганчы.
Эгемберди, Бактыяр –
Эл жегенге жардамчы².

Жогоруда аттары аталган манаптар – эзүүчү таптын типтүү өкүлдөрү. Токтогул элди эзип жаткан феодалдарга өтө так мүнөздөмө берип, алардын психикалык ички сезимин ачып көрсөткөн. Үр акындык поэзияга таандык стилистикалык ыкма – аллитерация жана анафора менен түзүлгөн. Бирок, тыбыштардын үндөштүгүн ээрчип кетип, анын идеясына терс таасирин тийгизген эмес, кайра андай үндөштүктөр ырга кооздук жараткандай сезилет, кандайдыр угумдуу болуп чыккан ойлору ачык. Ушул төрт жол ырга манаптардын бүткүл салт-санаасы, кулк-мүнөзү ачылып, алардын элге болгон кара ниеттиги ушунча күчтүү сыпатталган. Манаптардын зордук-зомбулугу, алдамчылыгы жана башка айла- амалдарды кыргыз жергесинде бирдей өкүм сүрүп турган болучу. Ошондуктан, Дыйканбай менен Акматтын алдамчылыгы, Атакан менен Бактыярдын «эл жегенге жардамчылыгы» бүт кыргыз коомчулугундагы типтүү көрүнүш болуп саналат. Токтогул ушул манаптардын терс образдары аркылуу ошол кездеги чындык турмушту индивидуалдык кырдаалда сүрөттөгөн эле. Жогорку ыр ушул ойду ырастап турат.

Үрчылардын чыгармачылыгында фантазия, кыялдан чыгарылган нерселер болушу мүмкүн. Бирок эл акындарынын поэзиясынын

¹ В. И. Ленин. Чыгармалар, кыргызча биринчи басылышы, 35 – т., 1958, 163-бет.

² Токтогул, 1-т., 58-бет.

каармандары прототип эмес, көбүнчө поэтикалык портреттерден болгон, Токтогулдун чыгармачылыгынан ушул жагдайды даана байкайбыз. Акындын «Беш каманында» кездешкен терс каармандар – Дыйканбай, Атакан, Миңбай, же башка ырларындагы Чакырбай сүткор, Папы калпа жана башкалар өткөн XIX кылымда жашаган тарыхый адамдар. Акын аларды өз көзү менен көрүп, баарынын кулк-мүнөздөрүн, кылык-жоруктарын баамдап билген. Ошон үчүн терс каармандардын ички дүйнөсүн психикасы менен ачып берген. Алардын портрети менен катар терс аракеттерин сүрөттөө ары ишенимдүү, ары элестүү. Акын беш камандын типтүү мүнөздөрүн индивидуалдык кырдаалда төмөнкүчө сыпаттайт:

Жетим, жесир, алсызга,
Карабадың, беш каман.
Жетилсин деп жардыны,
Санабадың, беш каман.
Жеп - ичкенден башканы,
Каалабадың, беш каман¹.

Айтайын деген ойго карай, акын белгилүү турмуш чындыгын сыпаттоо менен бирге, белгилүү образды сүрөттөөгө тийиш. Образ оң жана терс образ мүнөзүндө кездешери белгилүү. Мына ошолорду жеткиликтүү даражада берүү тиги же бул акындын талантына, анын кайсы таптын позициясында турганына байланыштуу. Токтогул типтүү образды сүрөттөөдө, алардын мүнөздөрүн ачып берүүдө өзүнчө өзгөчөлүккө, чеберчиликке ээ акын. Акындын оң каармандары – эзилген эмгекчилер, алардын Орозаалы, Сары сыяктуу өкүлдөрү. Алар өз эмгектери менен күн көргөн, эч кимге кара санабаган, жүрөктөрү таза адамдар. Андай жакшы сапатты акындын сыпаттоосунан, ага жасаган жылуу мамилесинен сезип билебиз. Ал эми терс каармандар болсо жалаң залымдик менен жашаган, эмгекчилердин тапкандарын зордук-зомбулук менен тартып алган же алдамчылык менен күн көргөн ач көз адамдар. Токтогул андай адамдарга өтө кыжырлануу менен карайт. Ошонун өзү «Беш каман», «Эшен калпа» «Папы калпа», «Манабың менен жерге кир» деген жана башка чыгармаларында андай терс каармандардын кылмыштарын ашкерелеп көрсөтүү негизги мотив болуп кызмат кылат. Токтогул бирде андай кемчиликтерди ашкерелеген, катуу сынга алган акын даражасында ырдап чыкса, бирде эмгекчилердин мүдөөсүн жактаган күрөшүүчү өкүл болуп көрүнөт. Акын манаптар «Орозаалы карыны он асыйга жыкканын», «Боромбайдын

¹ Токтогул, 1-т, 59-бет.

Сарысын талап алып тинтиткенин» белгилеп айтып келип, анан мындай дейт:

Өчөшсөн, Миңбай, Атакан,
Мени да жыгып аларсың.
Токтогул деп кекетсең,
Тогуз айып саларсың.
Адатыңды карматсаң,
Үй оокатым таларсың.
Канкорлугуң кармаса,
Өлтүрүп каным жаларсың¹.

Ар бир акындын ырында өзүнүн индивидуалдык өзгөчөлүгү болбой койбойт. Мындай өзгөчөлүк Токтогулдун чыгармаларынан, айрыкча «Беш камандан» даана көрүнөт. Токтогулдун ырлары патриоттук сезим менен жык толгон. Мейли жалпы кыргыз эли, же айрым адамдар жөнүндө, мейли өзү жөнүндө ырдабасын, поэтикалык оюн, тиги же бул кубулушка, коомдук турмушка карата көз карашын чечкиндүүлүк менен күчтүү эмоцияда берет. Кыргыз элин терең сүйүү менен эмгекчилердин кайгы-капасын, кубанычын баяндаса, эзүүчүлөрдү жек көрүү сезими менен карап, алардын айыбын жалтанбастан бетке айтат. Ошон үчүн «канкорлугуң кармаса, өлтүрүп каным жаларсың» деп, беш каманга карата ачуу сөздү жумшады.

Жогоруда мисалга келтирилген ырда чектен тышкары кеткен ашык сөз да, кыялдан чыгарылган апыртуу да жок. Эл таламын жактаган акын ошол кездеги тарыхый чындыкты реалисттик менен сүрөттөй билди жана катаал манаптарга каршы өзүнүн ачуу өкүмүн тайманбай айтты. «Токтогул – тайманбас жана кайраттуу күрөшчү. Ал кыйынчылыктын жана коркунучтун алдында эч убакта башын ийген эмес. Анын бул сапаттары – ырларынан айкын ачык көрүнүп турат. Сарсанаага берилүү эрксиздик жана кайгыруу Токтогулга таандык эмес. Анын шаттуу ырларында көңүлдүүлүк, назик лирика өтө көп»². Советтик белгилүү композитор С. Л. Германовдун бул айтканына толук кошулууга болот. Анткени Токтогулдун бүткүл чыгармачылыгы жана басып өткөн өмүр жолу анын кажыбаган кайраттуулугун, кыргыз элинин таламын жан-дили менен жактаган, ошондой эле улуттарды бөлбөй, алардын тилегин эргүү менен ырдаган, интернационалдык идеяны алгач даназалаган сезимдүү акын экенин

¹ Токтогул, 1-т, 60-бет.

² С. Л. Германов. Токтогулдун музыкалык мурасы. «Кызыл Кыргызстан», 1949, 9-декабрь.

көрсөтөт. Жогоруда мисалга келтирилген ырдан акындын ошондой асыл сапаты айгине байкалып турат.

Токтогул өзүнүн тайманбас кайраттуулугун гана эмес, элдин көңүлүндөгүнү таап, коом тиричилигинин кайчылыктарын багыт көрсөтүп, чындыкты даңазалап ырдаган акын. Анын бүткүл чыгармачылыгында элдин күчүнөн зор, элдин биримдигинен бекем эч нерсе жок. «Беш каман» деген ашкерелөөчү ырында Токтогул элди аз сандагы бийлөөчүлөрдөн, бай менен манаптардан, бий-болуштардан, алда канча бийик, жогору тургандыгын, духовный жана моралдык облиги жагынан ак ниет экендиктерин баса көрсөттү.

Көралбайсың жардынын,
Жакшы ат таап мингенин.
Акмат, Дыйкан, Атакан,
Көркоолугун бул сенин¹, –

дейт акын. Бул ырда беш камандын адамдык сапаттан четке чыккан аракеттерин жырткыч айбанга, карышкырга салыштырды. Мунун өзү зулумдугу ашынган манаптардын жүрөгүн куйкалаган курч сарказм. Көркөм образдар канчалык тууралыкта так сүрөттөлсө, анын таасирдүүлүгү да ошончо күчтүү болот. Тилдин тактыгы гана ой-пикирдин так айтылышына алып келиши мүмкүн. Жогорку ырдын тили так, ары идеясы ачык. Бул ыр душмандын өзөгүн куйкалаган, чучукка тийген курчтугу менен өзгөчө мааниге ээ.

Кайсы акындын жана жазуучунун чыгармачылыгына кайрылбайлы, баары бирдей деңгээлде болбойт. «Кээде, – деп белгилейт В. Назаренко,– бир ыр поэмага, повестке, ал түгүл, романга барабар болуп, коомдук тур-мушта зор роль ойнойт»². Өзүнүн терең идеясы боюнча Токтогулдун «Беш каманы» да Вадим Назаренконун айткан оюн ырастайт десек болот. Анткени, акындын «Беш каман» аттуу ыры социалдык-коомдук турмушту, ал кезде алга карай өсүп жаткан тарыхый өнүгүштү, эзүүчүлөр менен эзилгендердин ортосунда күч алган айыгышкан катуу күрөштү чагылдыруу менен тарыхый поэма же романдын маанисин элестетерлик зор саясий окуяны мазмунуна камтыган. Ошон үчүн «Беш каман» аттуу ыр акындын революциядан мурунку чыгармаларынын ичинен идеялык-көркөмдүк сапаты боюнча эн жогорку бийиктикте турат.

Токтогулдун чыгармачылыгына мүнөздүү эң негизги жакшы сапат, андагы өзгөчөлүк – анын ырлары реакциячыл багыттагы

¹ Токтогул, 1 – т, 59-бет.

² В. Назаренко. Язык искусства. Л., 1961, стр. 311.

мистикалык мазмунда эмес, тескерисинче реалдуу турмушту, кадимки эле кайгы-кубаныч аралаш нагыз адамдык сүйүүнү даңазалайт. Ошону менен катар анын чыгармаларынын эстетикалык мааниси элдиктүүлүгү, гумандуу идеясы менен белгиленет. Ырчынын индивидуалдык мүнөзү, курчтукта чагылдырылган эң сонун оюнун үлгүлөрү, поэтикалык чечкиндүүлүктүн үлгүлөрү Токтогулдун чыгармаларынын мазмунун түзөт. «Токтогул өмүр бою эл менен бирге болгон, элдин оюн, элдин тилегин үн кошуп ырдап, күүгө келтирип черткен. Эзүүчүлөргө каршы өз ырларын ок кылып аткан»¹. Токтогул ырларын эзүүчүлөргө карата ок кылып аткандыгы чындык. Акын өзүнүн көпчүлүк ырларында бай-манаптардын, динчилдердин, падышалык төрөлөрдүн адилетсиздигин, таш боордугун, эки жүздүү кыянатчылыгын өз учурунда тартынбай ашкере катуу сынга алып, курч сатираны аларга каршы ок кылып жумшады. Карапайым эмгекчилердин, букара калктын таламын чын дили менен талашып, элдин эзүүчүлөргө карата активдүү протестисин, ыйык каарын, эрк самаган эң сонун ой-тилегин бүткүл чыгармаларында таасирдүү чагылдырды. Ошон үчүн «Токтогулдун лирикаларында өткөн падыша заманына, бай-манаптарга каршы нааразылык, жаңы элдик күрөш, ачык саясий умтулуш чоң орун алат»². Советтик белгилүү музыковед, Токтогулдун мурастарын изилдөөчүлөрдүн бири В. Виноградов «Беш каман» деген чыгарманын маанисин баса көрсөтүп, мындай дейт: «Чечкиндүү эмес, бирок кантсе да коомдук терс көрүнүштү жана анын өкүлдөрүн ашкерелеген замандаштарынын ичинен Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында ушул жагынан айрыкча бөлүнүп чыккан»³. Окумуштуунун бул пикирине толук кошулууга болот. Чындыгында эле, ошол кездеги ырчылардын чыгармачылыгы менен салыштырганда, бай-манаптарды жана жалпы эзүүчүлөрдү чечкиндүүлүк менен ашкерелеп, аларга тайманбай бетме-бет чыгуу жагынан жана элди биримдикке чакыруу жагынан Токтогул өзгөчө көрөсөндүү орунда турат. Акын «мектепке атам берген жок, мааниге тилим келген жок» деп, илимбилимден четте калганына өкүнсө да, окумуштуулар жана кыргыздын алдыңкы ойчулдары, философтору менен тарыхчылары, акындары менен жазуучулары, адабиятчылары тарабынан «акын-демократ» деген наам жөн гана ыйгарылган эмес. «Токтогул эмгекчилерди күрөшкө чакырган революциячыл демократ»⁴. Мунун өзү демократтык

¹ Т. Үмөталиев. Кыргыз акындарынын атасы. «Ленинчил жаш», 1965, 15 – июнь.

² К. Маликов. Токтогулдун лирикалары тууралуу. «Советтик Кыргызстан», 1950, №2, 51-бет.

³ В. Виноградов. Т. Сатылганов и киргизские акыны. М. – Л., 1952, стр. 49.

⁴ Т. Үмөталиев. Кыргыз акындарынын атасы. «Ленин жолу», 1965, № 116, 15 – июнь.

ойлорду чыгармаларында чагылдыруу менен катар, өзү туура позицияда туруп, эзүүчүлөргө каршы элди күрөшкө чакыра билгендиги менен мүнөздөлөт, ушул жагынан бааланат.

Токтогулдун «Беш каманы» саясий туткун катары акындын камакка алынышына, өлүм жазасына тартылууга, аны каторгалык жумушка алмаштыруу менен алыскы Сибирге айдалууга бирден-бир себеп болгон. Мына ушундан «Беш каман» аттуу ырдын таасирдүү күчү айкын көрүнүп турат. Илим-билимден артта калган, көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин шартында эмгекчилерди эзүүчүлөрдөн өч алуу үчүн биригүүгө, аларга каршы күрөшүүгө чакырып, өзү алдыда жүрө билүү ошо кезектеги аң-сезим менен салыштырганда, Токтогул баштаган иш, чыгармаларында чагылдырган окуялар өзгөчө көрүнүш, баа жеткис жөрөлгө экени баарына түшүнүктүү. Ал өзүнүн курч сатираларында феодалдык-самодержавиелик бийликтин, ошо өткөндөгү адилетсиз коомдун негиздери чирип бүткөнүн өтө жек көрүү менен ашкерелеген. «Мындай терең элдик мүнөз, терең элдик сүйүү, өмүргө да, өлүмгө да акыл менен өлчөп, жеткире баа бериш Токтогул сыяктуу улуу адамдарга гана мүнөздүү»¹. Токтогулдун улуу адамдыгы элди өзүнө ээрчите жана тарта билгендиги, аларды эзүүчүлөргө каршы уюштура билгендиги менен да бааланат.

Сатирада жумшак, мээримдүү күлкү болбоого тийиш. Андай учурда эзүүчүлөрдүн бети ачылбай, кылмыштары айкын ашкереленбей калары шексиз. Ал эми сатиранын максаты коомдун алга өсүшүнө тоскоолдук кылган бардык зыяндуу нерселерди жок кылууга багытталуу керек. Токтогул ашкерелөөчү ырлардын маанисин, терс көрүнүштөрдү катуу сынга алууда курч курал экенин эске албай койгон эмес. Ошондуктан, «толкун суудай көпчүлүктүн толкуган тоодой күчүнө» таянуу менен манаптарга карата өктүм сөздү тике айтты:

Керимбай менен Мырзакан,
Келсең кардың жарылды.
Төрт миң үйлүү жети ата,
Төкпөй койбойт каныңды.
Жедирмек тургай жети ата,
Аралатпайт Арымды².

Бул ырдан ошол кездеги күрөштөн келип чыккан турмуштук драманын эң жогорку точкасына жеткен кульминациялык пункту байкалып турат. Мында окуяны кыяптап же сыпаттап айтып олтуруу жок.

¹ К. Маликов. Токтогулдун лирикалары тууралуу. «Советтик Кыргызстан», 1950, №2, 52-бет.

² Токтогул, 1-т., 58-бет.

Андай учурда ыр эпикалык мүнөзгө өтүп кетер эле. Токтогул андай сыпаттоодон алыс. Андан көрө оюн чечкиндүү айтууга, лирикалык сезимин так билдирүүгө көңүл бурган болучу. Эгер «Беш камандын» айрым ыр жолунда сөгүү экспрессиясын колдонуу менен көркоо, алдамчы, жалганчы, камян, беш жаман» деген сөздөр аркылуу манаптарга мүнөздөмө берилсе, жогорку строфада эмгекчилердин жөн гана нааразылыгы эмес, алардын курал көтөрүп чыккан Керимбай менен Мырзаканга окшогон жергиликтүү бийлөөчүлөр элге жакын келсе, кардылары жарылары, жандары төгүлөрү жөнүндөгү катуу эскертүүсү баяндалган. Ырда ой так айтылган жана чечкиндүү аракет бар.

Акындык фантазия, кыялдан чыгарылган гиперболалык сүрөттөөлөр сатирада зор роль ойнойт. Ансыз «сатиранын жүүнү бошоп, аракети алсыз болуп, таасирдүүлүгү төмөндөп, бутага дал тиймек эмес. Демек, «фантазия жана күчтөнүп гиперболалык жагдайда баяндоо өз ордун тапмак жана элестүү чыкмак. Ошону менен катар чындык – сатиранын бүт турпатына өң берген каны, аны таасирдүү кыймылга келтирген жаны. Токтогулдун сатиралары, алардын ичинде «Беш каманы» өзүнүн башатын чындык турмуштун тунук булагынан алгандыгы менен баалуу. Жогоруда келтирилген мисалда «Төрт миң үйлүү жети ата», «Аралатпайт Арымды» деген ыр жолдору элдин санын же жердин географиялык атын көрсөткөн жөнөкөй түшүнүк эмес, аларда тарыхый маанидеги чындык бар. Аларды узартып баяндабай, ушул ыр жолдорундагы тарыхый фактыны кыскача гана түшүндүрүүгө туура келет.

Нарбото датка, анын уулу Рыскулбек датка, андан соң Дыйканбай башында турган «беш камандар» Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү саяк, сарттар, багыш, сарыбагыш өңдүү урууларды аябай эзип келген. Катуу эзүүгө чыдабаган эл куралын, Рыскулбектин тукумдарына каршы чыккан элдин саны төрт миң чамалуу уй кожолугуна жеткен, бул бир. Экинчиден, Рыскулбектин балдары букара урууларды Арымды жайлатпай, алыскы Суусамырга зордук менен айдаган, көчмөндөргө тогуздап айып салган. Качан гана жети ата болуп бөлүнгөндө, сарттар менен багыштар жана саяктын букара уругу Арымды жайлоого мүмкүндүк алган. Токтогул ушул өңдүү тарыхый фактыларды өз көзү менен көрүп, өзү окуяларга катышкан болучу. Ошол өңдүү тарыхый турмуштук чындыкты Токтогул баштан-аяк санап олтурбайт. Акын аны эки жол ыр аркылуу күчтүү сезим менен баяндаган.

Өткөн адилетсиз заманда эзүүнүн бардык куралы өз колдорунда турган манаптарга мындай чечкиндүүлүктө тике сөз айтуу, каршы

чыгуу эмнеге алып келери, кандай жазага тартылары, айтпасак да түшүнүктүү иш.

Токтогулдун чыгармаларында «толкун суудай көпчүлүктүн толкуган бирдиктүү күчүнө» ишенүү негизги идеялык мотив катары жаркырап көрүнүп турат. Ошо көпчүлүк элдин бирдиктүү күчүнө таянуу менен эзүүчүлөргө карата өзүнүн өктүм сөзүн айткан. Акын мындай дейт:

Уу тырмактуу беш канкор,
Өлтүрсөң да жалынбайм.
Эки келбейм жаралып,
Өлгөн соң кайра табылбайм...¹

Сатирада тилдин ролу зор. Тил канчалык курч болсо, сатира ошончо таасирдүү, ошончо салмактуу чыгат. Жогорку ырдын тили абдан курч, ары так. «Уу тырмактуу беш канкор» деген ыр жолунда Рыскулбектин беш уулунун психологиясы, алардын салт-санаасы абдан айкын баяндалган. «Канкор» деген сөз киши өлтүргүч мыкаачынын образын туюндурган сөз, тактап айтканда, көркөм речтин негизги топторунун бир түрү – метафора. «Уу тырмактуу» деген сөз – эпитет. Акын ушул сөз аркылуу «беш канкордун» психологиялык мүнөзүн ачып көрсөткөн. Калган ыр жолдору Токтогулдун ички сезимин, анын кажыбас кайратын, тайманбастыгын айгинелеп турат. Ошентип, ырдын стилдик интонациясы «беш канкордун» ырайымсыздыгын ашкерелөө менен бирге, Токтогулдун аларга карата келишпес мамилесин баяндоого багытталган.

Токтогулдун бул чыгармасы «беш канкордун» ким экендигин, мындайча айтканда, «беш камандын» чектен чыккан кылык-жоруктарын, алдамчылыгын баяндоо менен башталып, аягында акындын корутунду ою берилет. Анда акындын эзүүчүлөргө карата чечкиндүү сөзү айтылган. Чыгарманы окуганда, тарыхый зор окуя ырдын өзөгүн түзүп, анын идеясы бир-бири менен эч келишпес карама-каршы эки таптын айыгышкан күрөшүн терең камтыганын даана сезебиз. Акын баамдаган жана өз көзү менен көргөн тарыхый чындык эки конкреттүү образдар аркылуу чагылдырылган: күчтүү, бийлик колунда турган, бирок түбү чирий баштаган, кулап жыгылууга жакын калган феодалдык коом, ал коомду жактаган бай-манаптардын терс образы жана эл таламын жактап, алардын укугу үчүн күрөшкөн акындын образы. Бул образдар типтүү жагдайда сүрөттөлөт. «Сатирадагы типтештирүүнүн чеберчилиги, – дейт Л. Е. Ершов, – күлкүнүн ар

¹ Токтогул, 1 - т., 60-бет.

түрдүү формаларын пайдаланып, социалдык-тарыхый кубулуштун «көрүнгөн» негизин эмес, чыныгы негизин ачууда турат»¹. Токтогул өз заманынын эң алдыңкы акыны катары социалдык-тарыхый кубулуштардын чыныгы негизин ачып көрсөткөн болучу. Акындын чебердиги ойлорунун оригиналдуулугу, көркөм сөз каражаттарынын ачыктыгы, жандуу образдарды түзө билгендиги менен мүнөздүү.

Каармандардын кайгысын, кубанычын, сезимин, ой-пикирин жана башка аракеттерин реалисттик менен элестүү көрсөтүү чыгармачылыктагы эң негизги маселелерден болуп саналат. Ал эми чыгармачылык процессте ой образдар аркылуу жүзөгө ашары түшүнүктүү. Токтогул – өзүнүн поэтикалык оюн элестүү, кызыктуу берүүгө көп аракет кылган акын. Ошон үчүн анын ырлары көркөмдүктө чыккандыгы менен баалуу. Ал эми белгилүү советтик окумуштуу З. С. Паперный образга мындай аныктама берет: «Образ – бул салыштыруулар, метафоралар гана эмес. Бул художниктин көз алдына эмне элестелди, көргөнү жөнүндө, эмненин урматына ал жөнүндө айткысы келет, мына ушул өңдүү поэтикалык ойду алып жүрүүчү, чындыктын демин өнүгүүчү жандуу, ачык картинасы»². Автор ушундан кийин образ дүйнөнүн көркөм көрүнүшүн, көркөм ойлоонун жана кайгы менен кубанычтын да формасы экенин эскертип кетет. Демек, образ – бул сырткы гана кооздук эмес, ички мазмунга да таандык нерсе. Чындыгында эле, Токтогулдун «Беш каманы» кыргыз элинин өткөн замандагы оор жана кайгылуу турмушун, ошондой кыйын шартта эмгекчилердин бийлөөчүлөргө каршы чыгышын бүт мазмунуна камтыган. Анын баары образдар аркылуу элестүү сүрөттөлгөн. Өткөндөгү тарыхый чындыкты жандуу образдардын негизинде кеңири чагылдыргандыгы үчүн акындын «Беш каман» аттуу сатирасы кыргыз элинин эзүүчүлөргө каршы жүргүзүп келген боштондук күрөшүнүн чыныгы документи деген наамга татырлык классикалык чыгарма. Ошонун негизинде «Беш каман» аттуу чыгармасы кыргыз адабиятынын храмынын бийик төрүнөн орун алды.

Сатира дайыма тенденциялуу болот. Ошон үчүн сатирада коомдук турмуштун терс кубулуштарына бир жактуу баа берилет. Өткөн замандагы коомдук терс көрүнүштөрдүн бири – элди түрдүү жол менен алдаган дин өкүлдөрү болучу. Эгер бай-манаптар эмгекчилерге карата зордук-зомбулукту колдонуп, тапкандарын тартып алып, аларды жакырдык турмушка жеткиришсе, кожо молдолор менен эшен-калпалар ислам динин эзүүнүн куралына айландырып, экинчи

¹ Л. Ф. Ершов. Советская сатирическая литература. Л., 1955, стр. 15.

² З. Паперный. О мастерстве Маяковского. М., 1957, стр. 16.

жагынан булар дагы элди камап- бутап турушкан. Ислам дининин өкүлдөрү бай-манаптарга жамынып, алардын кызматын аткарышкан. Ал үчүн түрдүү айла-амалдарды колдонушту. Ал эми Токтогул, Тоголок Молдо өңдүү алдыңкы адамдар динчилердин кытмыр ойлорун, эмгекчилердин тапканын алдамчылык менен алып жаткандыктарын сезбей койгон жок. Андай тескери көрүнүштөрдү сынга алып, дин өкүлдөрүнүн алдамчылыктарын элге түшүндүрүү керек эле.

Демократтык багыттагы акындардын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Тоголок Молдо өзүнүн «Кемчонтой», «Кожонун аңгемеси» деген чыгармаларында дин өкүлдөрүнүн айла-амалдарын, алдамчылыктарын ашкерелеп, ошону менен катар ички дүйнөлөрүн ачып көрсөткөнү белгилүү. «Кожонун аңгемесинде»¹ кожо алдамчы, сыйкырчы сыпатында сүрөттөлөт. Бирок анда аксымдык, ач көздүк менен катар акылсыздык басымдуулук кылат. Эгер кожо «элет кыргызын эпке салам деп, алдоо сыйкы менен бир үй-бүлөнү экиге бөлүп сүйлөсө, айылдагы акылдуу жигит анын кытмыр амалын, акылсыздыгын ачып, эки жүздүүлүгүн ашкереледи. Сатиранын куралы – күлкү, мыскыл, келеке. Элеттик акылдуу жигит алдамчы кожону келекелеп, аны күлкүгө айландырды. Жигиттин тапкыч, байкагыч жана сезимдүү аракетин жана анын ачык образы аркылуу Тоголок Молдо элет кыргыздарынын аң-сезимин көтөрүү, дин өкүлдөрүнүн алдаганына берилбөө керек, аларга каршы күрөш ачуу керек деген идеяны көтөргөн болучу.

Тоголок Молдо жазгыч акын катары өзүнүн чыгармачылык стили жагынан айрым өзгөчөлүккө ээ экенин, ал эми Токтогул болсо элдик акындардын традициясын уланткан, импровизатордук ыкты чыгармачылык метод катары колдонгон акын. Ошон үчүн Токтогулдун сатирасы өзүнүн стилистикалык өзгөчөлүгү менен айырмаланат. Токтогулга көргөнүн автологиялык жол менен так сүрөттөө мүнөздүү. Анын дин өкүлдөрүн ашкерелеген «Эшмамбет менен Токтогулдун эшенге ырдаганы», «Эшен калпа», «Папы калпа», «Үйчүлүк эшен», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшендин калпаларына ырдаганы» деген чыгармалары ушуга мисал болот.

Эгер акын «Беш каман» деген сатирасында «уу тырмактуу беш канкорду» сындап, алардын чектен тыш кеткен зордук-зомбулуктарын ашкерелеп көрсөтсө, «Эшен калпа», «Папы калпа» жана башка чыгармаларында дин өкүлдөрү бутага алынат. Токтогул бир ырында шаардан келген төрөлөргө кайрылып: «кантип көрбөйт көзүңөр

¹ Тоголок Молдо, чыгармалар, 2 т, 1970, 86-бет.

эшен-калпа, бай-манап элдин канын соргонун?» деп айткан болучу. Мына ушундан эле бай-манаптар менен дин өкүлдөрү танапташ экени байкалып турат. Токтогул «Беш команда»: «Акмат, Дыйкан – алдамчы, Атакан, Миңбай – жалганчы» деп алардын ички дүйнөсүн, психологиясын ачып берсе, ушул эле ой акындын «Эшен калпа» деген ырында айрым өзгөртүүлөр менен кайталанганын төмөнкү мисалдан дагы көрөбүз.

Арабызда азгырган
Алдамчы бар дечү эле.
Туура сөздү билбеген
Жалганчы бар дечү эле.
«Куран» ачып караган
Молдосу бар дечү эле.
Ыймам болу теңге алган
Тойбосу бар дечү эле¹.

Улуу акын Токтогул бул ырында дин өкүлдөрүнүн психологиясын ачып, ач көздүгүн өтө так сыпаттаган. Темиркул Үмөталиев «Токтогулдун динге көз карашы»² деген макаласында «Токтогул динге ишенген эмес, анык өкүлдөрүн сынга алган» деп көрсөтөт. Токтогул динге ишендиби же жокпу, анын өзү башка маселе. Акындын дин өкүлдөрүн өтө жек көрүп, кайсы жерде болбосун, алардын кылмыштарын, кылык-жоруктарын, эки жүздүү экендиктерин көрсөтүп, элдин алдында бетин ачкандыгы чындык. Анын «Эшен калпа», «Папы калпа», «Үйчүлүк эшен» деген жана башка чыгармаларында дин өкүлдөрүнүн катуу сынга алынган даана көрүнүп турат. Токтогул, балким, динге ишенген чыгар, бирок ислам динин үгүттөп, ал аркылуу марып баюуга аракет кылган кожо-молдолордун, эшен-калпалардын жана башкаларынын жүрүштөрү, жаман жорук-жосундары, жалаң алдамчылык менен жан сактаган аракеттери, адамгерчиликтен четте экенин байкабай койгон жок. Алардын эки жүздүүлүгү коомдук турмуштагы жаман көрүнүш катары Токтогулдун сезимине терс таасир эткен болучу. Ошон үчүн көпчүлүк ырларында дин жолундагы кожо-молдо менен эшен-калпаларды туруксуз, алдамчы, эки жүздү адамдар сыпатында чагылдырды.

Токтогулдун көпчүлүк чыгармаларында ислам дининин өкүлдөрү катуу сынга алынат. Кайсы бир адамдар анын маанисине түшүнбөй, Токтогул «элди диндин таасиринен алыстатууга аракет» кылган

¹ Токтогул, 1-т., 55 - бет

² Т. Үмөталиев. Ктогулдун динге көз карашы. «Ленинчил жаш» 1938, 21 – август.

деген ойду айтат. Журналист Б. Ашымбаев мындай деп жазат: «Акын Токтогул элдин алдында динчилдердин жалган көз караштарын ашкерелеп, элди диндин таасиринен алыстатууга аракеттенип, сатира-лык мүнөздөгү «Эшен калпа», «Үч кожо» деген ырларды чыгарды»¹. Мунун өзү, албетте, апырткандык. Токтогул марксизм-ленинизм классиктеринин эмгектерин окуган эмес, алардан кабарсыз болучу. Өткөн замандагы илим-билимден артта калган, көчмөндүү турмушта жашаган элет кыргыздардын шартында Токтогулдан андай концепцияны күтүү же талап кылуу мүмкүн эмес эле. Бул жерде Б. Ашымбаев азыркы күндөгү өзүнүн түшүнүгүн Токтогулга жөн эле таңуулап олтурат. Ал эми чындыгында, Токтогул «дин тигиндей, дин мындай» деп, ага сөз катпайт. Динчилдерге келгенде сөз башка. Алардын жаман жүрүштөрүн, алдамчылык менен күн көргөн эки жүздүүлүктөрүн Токтогул жактырган эмес, жектеген. Мына ошонун негизинде дин өкүлдөрүн сатиранын курч мизине кармап, күйдүргү сарказм менен алардын жүрөктөрүн жаралаган болучу.

Токтогул – өзү баамдаган, байкаган же көргөн кубулуштун, нерсенин негативин эмес, бүт турпатын, ички сезимин ачып көрсөткөн чебер сүрөтчү. «Эшен калпада» кожо-молдо менен эшен-калпалардын кара ниеттикке багытталган салт-санаасы, ар бир аракети бүт саналып өтүлөт, жасаган бузукулук иштери алардын бетине сала айтылат. Ал тургай ага сыйынган болуш дагы катуу сынга алынат. Тоголок Молдо кожо менен эшенди «ак элечек алдамчы» деп атаса, Токтогул да: «Ажырата албадым аялга окшош караңар», «ак элечек оронгом алдамчынын шерти экен» деп мыскылдаган. Сатирада шылдың, күлкү, шакаба зор роль ойнору белгилүү. Токтогул менен Тоголок Молдо кожолордун жана эшен-калпалардын селдесин аялдар оронгон элечекке салыштыруу аркылуу аларды аялга теңөө менен келеке кылып, күлкүгө айландырган эле. Бул жерде «эркек адам аял болуп алганы алдамчылык» деген мыскыл да бар. Демек, Токтогул менен Тоголок Молдо терс образдардын кулк-мүнөздөрүн, алдамчылык менен жашоодогу социалдык тамырын терең казып ачыш үчүн көркөм сөз каражаттарын чебер колдонушкан болучу. Демократ акындардын жетишкен ийгиликтери алардын сатираларынан айкын көрүнүп турат.

Токтогулдун бардык сатираларына талдоо берип олтуруудан көрө анын Эшмамбет менен бирдикте алдамчы эшенге карата айткан

¹ Б. Ашымбаев. Токтогулдун санат – насыят ырларынын тарбиялык мааниси. «Мугалимдер газетасы», 1954, 8-июль.

ырына токтолгонубуз жөн. Анткени бул ыр ары окуялуу, ары сюжеттүү. Бул бир гана Токтогул тарабынан эмес, Эшмамбет менен биргеликте түзүлгөн алым сабак айтыш. Кордошуп айтышуу негизинен ашкерелөөчү чыгармаларга жатат. Бул жерде Токтогул менен Эшмамбет кордошпойт, бир-бирине зекиген сөздү да тийгизбейт. Бардык поэтикалык критерий эшендердин кылык-жоруктарын ачууга багытталат. Алым сабак айтышты сатиранын деңгээлине жеткирип, ал аркылуу коомдогу терс көрүнүштөрдү сынга алуу бардык акындын колунан келе бербейт. Ал эми Токтогул менен Эшмамбет алым сабак айтышта өздөрүнүн чебер акын экендиктерин көрсөтүшкөн.

Ырды Эшмамбет баштайт:

Конушу шибер көпкөк чөп
Келишкен экен жергеси.
Эл чогулса ырдаган
Эшмамбеттин термеси.
Тетиги элүүдөн ашкан ак топу,
Эмне үчүн кыймылдап,
Козголуп калган келдеси?¹

Бул ырды үч бөлүккө бөлүүгө болот. Алгачкы эки жол кыргыз жеринин сонун пейзажын сүрөттөп жатат. Кийинки эки жол ыр Эшмамбеттин узун сабак – «термеге» кирүү үчүн алдын ала даярдык көрүүдөгү артка чегинүүсүн билдирет. Ал эми эң аягындагы үч жол ыр алдамчы эшендин портретин таамай тарткан сүрөттөмө десек болот.

Айтышта биринчи акындын сөзүнө карай экинчи акын өз байкоосу, түшүнүгү боюнча жооп кайтарышы мүмкүн. Анда эки акындын ыры өз ара уйкашпасы талашсыз. Токтогул менен Эшмамбеттин алым сабак айтыштарындагы өзгөчөлүк – экөөнүн ырларынын так уйкаш менен түзүлүшү. Замандаштарынын эскерген айтууларына караганда, Токтогул: «Мен ырды баштап, Эшмамбет улап кеткенде, эч жиги билинбей калат» дечү экен. Улуу акындын бул сөзү замандашы Эшмамбетти сыйлаганы болсо, экинчиден, өзүн жөнөкөй кармангандык. Ал эми чын-чынына келгенде, алдыдагы ырчынын сөзүнө поэтикалык оюн кошкондо, зергер уста алтынды жик чыгарбай данакерлегендей, Токтогул да сөздү сөзгө кылдат кынай турган. Улуу акындын поэтикалык чебердиги замандашы Эшмамбет менен ырдашканда гана эмес, Калык жана Алымкул сыяктуу окуучулары менен болгон айтыштагы алым сабактарынан да көрүнөт. Биз бардыгына талдоо жүргүзбөй, Эшмамбеттин жогорку ырына Токтогул

¹ Токтогул, 1-т., 268-бет.

кандай жооп кайтарды экен, мына ошого көз жүгүртүп көрөлү. Эшмамбет: «Эмне үчүн кыймылдап, козголуп калган келдеси» деп суроо койгондо, Токтогул жоопту төмөнкүчө кайтарат:

Толгой тарткан ак аркан –
Тор кашка аттын кермеси,
Топ жыйынды гүлдөткөн
Токтогулдун кербези.
Күн-түнү уктабай,
Түн терметип жүрөм деп,
Ошонун токтобой калган келдеси¹.

Бул – ачык жана так жооп. Эгер Эшмамбет алгачкы эки жол ырда жайлоонун пейзажын сүрөттөсө, Токтогулдун алгачкы эки жол ыры «конушу шибер көпкөк чөп» фонундагы көрүнүштү чагылдырды. Кийинки ыр жолунда Эшмамбет термени эске салса, Токтогул өзүнүн белгилүү «Кербезин» айтты. Эшмамбет эшендин «келдесинин эмне үчүн козголуп калганын» билүү максатында суроо берген. Анын себебин Токтогул тапты. Көрсө, эшен элди алдап алуу үчүн «түн терметип жүрүп, келдеси токтобой калган экен». Жөнөкөй адам мындай курч тил менен ары так, ары эмоциялуу күч менен айта албас эле. Токтогул өзүнүн күчтүү таланты менен эшендин психологиясын ачып көрсөтүүгө жетишип олтурат. Ошонун натыйжасында он төрт жол ыр өз ара так уйкашта, композиция жагынан бирдиктүү келип чыккан. Строфанын аягында «күнү-түнү уктабай, түн терметип жүргөн» ач көз эшенди келеке кылган поэтикалык корутунду ой берилет.

Ушул алым сабак айтышта Эшмамбет тиги же бул кубулушту, өзү баамдаган көрүнүштү баяндап келип, аягында суроо менен Токтогулга кайрылуу ага шарт. Токтогул анын суроолоруна жараша тийиштүү жоопту кайтарып олтурат. Бирок эки акындын алым сабактары таасирсиз айтылган солгун сыпаттоо эмес. Токтогулдун жообунун ар бир ыр жолунда сатираны курчуткан какшык, шыкак арбын кездешет.

Аял, эркек чуулдап,
Артынан калбай жүр ошо.
Ак чапандуу, ак селде,
Тээ алдындагы койкойгон,
Ак боз ат минген ким ошо? –

деп, Эшмамбет сурап калганда, Токтогул Эшендин бүт аракетин мүнөздөгөн төмөнкүдөй жоопту кайтарат:

Эркек, аял чуулдап,

¹ Токтогул, 1-т., 268-бет.

Ээргип калбай жүр ошо.
Алдыңа келсе сыйлаган,
Айгыр, кочкор жыйнаган,
Алдаганы болбосо,
Акыретке барганда
Эркечтей жолду баштаган,
Эч нерседен шашпаган
Эшен деген «пир» ошо.
«Жанаттын кулпу менде» деп,
Жалпыны алдап жүр ошо¹.

Эки строфа эки акын тарабынан аткарылган менен композиция жана ыр уйкашы боюнча өз ич ара тыгыз байланышкан, аны «Ак боз ат минген ким ошо?» менен «Жалпыны алдап жүр ошо» деген уйкаш белгилеп турат. Бул ырда Токтогул алдамчы эшенге кыска, бирок өтө так мүнөздөмө берген. Акындын сөзү жалаң какшык менен айтылгандыктан эмоциялык таасири күчтүү. Алым сабак айтышта гана эмес, башка чыгармаларында да ислам дининин өкүлдөрү жерине жеткире сынга алынган, аны «Папы алпа», «Үйчүлүк эшен» деген жана башка мурастары ачык көрсөтүп турат.

Токтогулдун чыгармалары – сезимдин жана идеялардын ырлары. Ал сезимдер акындын эчен кыйындыкты баштан өткөрүп жаткан, кыргыз эмгекчилеринин эркиндиги жөнүндөгү оюнан, эзүүчүлөрдү жек көрүүсүнөн байкалат. Ошон үчүн акын өзүнүн чыгармаларында эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелөө менен аларга каршы күрөшкө чыгуу, биримдикти чыңдоо жөнүндөгү идеяны көтөрөт. Акын өзүнүн бир ырында эзүүчүлөргө мындай өтө так мүнөздөмө берет:

«Бай курусун, битирейт,
Малайдын акын бүт бербейт.
Манап алкы бузулду,
Мал ордуна киши жейт.
Манап менен байларга
Мындан көөнүм ишенбейт.
Букарадан тың чыкса,
Буту, колун кишендейт»².

Мында апыртууда, кыялдан алынган кошуп айтуу да жок. Акын өз көзү менен көргөн, кыргыз эли баштан өткөрүп жаткан турмуш чындыгынын негизинде гана поэтикалык оюн айтып, эзүүчүлөргө

¹ Токтогул, 1-т., 270-бет.

² Ошондо, 278-бет.

карата туура мүнөздөмөнү берип олтурат. «Манап алкы бузулду, мал ордуна киши жейт» деген ыр жолдору өзүнүн тактыгы, эмоциялуу күчү менен чоң мааниге ээ. Манаптардын киши жегени фантазия эмес, анын өзү ойду күчтөндүү үчүн оошмо мааниде айтылган аныктама. Манаптардын каршы чыккан кишилерди жок нерселер менен айыптап, алардын башын алып таштаганы тарыхта белгилүү, ал өңдүү терс көрүнүштөр акындардын жана башка оозеки эл чыгармаларында чагылдырылган. Тиги же бул кубулуш, же бирөөлөргө карата айтылган ыр өзүнүн идеясы менен белгилүү даражада таасир этүүгө тийиш. Жогорку ыр курчтугу менен «мал ордуна киши жеген» манаптарды, «малайдын акын бүт бербеген» сараң байларды мыскылдап, алардын чирик негизин айкын чагылдырган.

Ошону менен коомдогу тескери адатты жоюуда таасир тийгизбей койгон жок. Экинчиден, эмгекчилердин эзүүчүлөргө карата жек көрүү сезимин арттырууда эмоциялуу күчкө ээ болгон. «Малайдын акын бүт бербеген» байлардын бири – Чакырбай. Ал «акчасын алты туудурган, аласасын чуу кылган» – сүткөр бай.

Жалдыратып жөөлөргө
Күч бербеген Чакырбай.
Жалчысынын акысын
Бүт бербеген Чакырбай¹.

«Жалчысынын акысын бүт бербеген Чакырбай» менен «Малайдын акын бүт бербеген» байлар өздөрүнүн социалдык психологиясы, умтулуш аракеттери боюнча бир-бирине окшош, өңдөш, ары танапташ типтүү образдар. Эки чыгармада жогоркудай ыр жолдорунун маани жактан кайталанып келиши кокусунан эмес. Бул өңдүү кайталоолор турмуштан алынган, анын реалдуулугун айгинелей турган штрихтер. Эки мисалда тең, «битиреген» сараң байлардын дүнүйө кордугу, ач көздүгү, адамгерчиликсиз жаман жорук-жосундары, терс аракеттери ашкереленип жатат. Токтогул чындыкка таянуу аркылуу «теңгесин үч маал туудуруп», сүткордукту кесип кылган жана жалчы менен малайлардын эмгегинен туйтунуп байыган сараң байлардын терс мүнөздөрүн, кунарсыз образдарын ар тараптан ачып берген.

Сатиранын жаны, каны жана ага канат бүтүргөн, дем берген кубаты – учкул жана күйдүргү сөздөр. Токтогул – сөздүн маанисине, анын күчтүү чыгышына көп көңүл бөлгөн акын. Ошон үчүн сүйлөө речиндеги сөздөр курч жана элестүү айтылганын, стилистикалык ар түрдүү ыктар, көркөм каражаттар чебердикте колдонулганын

¹ Токтогул, 1-т., 245-бет.

байкайбыз. Акын Чакырбайдын сүткөрдугун баса көрсөтүп, анын эн көп кемчилигин автологиялык баяндоо аркылуу реалисттик тактыкта сыпаттаган. «Ар ким ичип коёт деп, айранын чалап суу кылган» сарандыгын, «жарды-жалчы баарын карыздар кылган сүт менен» деп, анын айла-амалын айтып келип, мындай дейт:

Колунда жок жакырга
Күч бербеген Чакырбай.
Койчусунун акысын
Бүт бербеген Чакырбай,
Пейилинин тардыгы
Бир малы жок жакырдай¹.

Жогоруда баяндалгандын баары акындын кыялын фантазиясынан чыккан жөн гана сыпаттоолор эмес, мында айтылгандын баары чындык. Чакырбайдын кылык-жоругу, жасаган аракетин акын тарабынан автологиялык ык менен берилет. Мунун өзү ашкерелөөчү ырлардын спецификасына мүнөздүү көрүнүш. Ушул жол менен Токтогул сүткор бай Чакырбайдын салт-санаасын, ой-дитин тике айтуу менен билдирип олтурат. Бул ырда турмуш чындыгы саналып кетет. Мисалы: Чакырбайдын жакырларга, койчусуна кылган мамилеси курч сөз менен өтө таамай айтылган.

Токтогулдун даана жана чебер акындыгы, Чакырбайдын терс аракеттерин сыпаттап келип, аны ошол эле байдын кулк-мүнөзүнө каршы койгондугунан көрүнөт. Чакырбай – жакырга күч бербеген, «койчусунун акын бүт бербеген» абдан саран, адамгерчиликти билбеген катаал бай. Токтогул байдын андай терс жактарын «пейилинин тардыгы бир малы жок жакырдай» деген көркөм штрих менен ачып берген. Ушул көркөм штрихтен сүткор байдын кунарсыз образы ачык көрүнүп турат. Байды жакырга салыштыруу – эки сапатты бир-бирине каршы коюу дегендик. Бул малы жер-сууга батпаган байдын сапаты «бир малы жок» жакырдан да төмөн турганын далилдейт. Ошентип, акындын бул ыры эмоциялуу таасири жагынан күчтүү чыккан.

Сатира өзүнчө жанр болбогондуктан, ушундай мазмундагы чыгармалар же ыр жолдору лирикадан да жана эпикалык поэмалардан да кездеше бериши мүмкүн. Биз жогору жакта Токтогулдун ашкерелөөчү ырларынын, сатиралык мазмундагы чыгармаларынын айрымдарына гана кыскача токтолуп өттүк. Улуу акындын санат-насыяттарында, термелеринде жана башка ырларында да «бекерчиден безе кач, ушакчыдан көчө кач» деген сыяктуу айрым кемчиликти сынга

¹ Токтогул, 1-т., 245-бет.

алган ыр жолдорун учуратабыз. Акын кайсы чыгармасында болбосун, адептүүлүк менен адамгерчилик жөнүндөгү маселени көп жолу кайталап айткан. Ошон үчүн акындын башка чыгармалары менен катар ашкерелөөчү ырларында да коомдогу терс көрүнүштөр, кемчиликтер катуу сынга алынган. Токтогул: «Элдик, бирдик» дегенди негизги максат кылып коёт. Эскичиликтин залдары менен чириген жаатчылыкка, бузуку ушакчыларга, алдамчы митаамдарга каршы турат. Адамдарга жолуккан төрө кыялдарга, орой, жел өпкөлөргө күлөт, сүйкүмдүү жоруктарды, намыстуу кайраттарды үлгү кылып көрсөтөт»¹. Токтогулдун чыгармаларынын баалуулугу мына ушунда. Акындын сатиралары адамдардагы айрым кемчиликтерди сынга алууга багытталганын билебиз. Ал эми Токтогулдун сатиралык чыгармаларынын лейтмотиви негизинен эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелөөгө, тескери кылык-жоруктарын сынга алууга багытталган. Эгер ушул темадагы чыгармаларга кайрылсак, эзүүчүлөрдүн үч катмары (сословие): манаптар, байлар, ислам дининин өкүлдөрү – кожо менен молдо, эшен менен калпалар сынга алынганын көрөбүз. Токтогул акындык милдет жөн гана ырдап коюуда эмес экенин, элдин таламын жактап, алардын аң-сезимин ойготуу башкы маселелерден экенин түшүнгөн болучу. Ошону менен катар манаптар да, байлар да жана дин өкүлдөрү да бүт бойдон коркунучтуу элементтер экенин белгилеп, эл алдында алардын социалдык тамырын терең ачып көрсөтүүнү көздөгөн. Анткени, мына ушул тебөлдөр коомдун алга карай жылышына, анын прогрессивдүү жол менен өсүшүнө тоскоолдук кылып жаткан болучу. Улуу акын өзүнүн сатираларында коомдогу тескери көрүнүштөрдү, айрыкча, бай-манаптарды, дин өкүлдөрүн сынга алды, алардын айыптарын ашкереледи.

Токтогулдун ашкерелөөчү ырларынын булагы – чыныгы турмуш. Акын коомдогу терс көрүнүштөрдү жоюуну, ошонун негизинде эмгекчилердин талабына ылайык адилеттүү бийликти орнотуу жөнүндөгү көз караштарын билдирүүнү көздөдү. Эркиндик жөнүндөгү идея акындын «Беш каман» деген жана шаардан келген төрөгө карата айткан ырынан, дагы башка чыгармаларынан даана көрүнөт. Жыйынтыктап айтканда, улуу акындын чыгармаларынын баалуулугу коомдук турмушту кеңири камтып, эркиндикти эңсеп, адилеттик үчүн күрөшкөн адамдарга кубат, кайрат берген зор күчү, чындыкка негизделген терең мазмундуу идеясы жана эмгекчилердин таламдарын, мүдөөлөрүн туура багытта чагылдырган эрдиктиги менен мүнөздөлөт.

¹ А. Токомбаев. Токтогул. «Кызыл Кыргызстан», 1943, 13 – июнь.

ТОКТОГУЛ ЖАНА АНЫН ОКУУЧУЛАРЫ¹

Толубайдай сынчы бол,
Токтогулдай ырчы бол.
(элдики)

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун окуучуларына токтолуудан мурун ушу күндө талаш болуп жүргөн бир кичине маселени чечип алуу туура го деп ойлойбуз. Эл арасында: «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген ылакап катары айтылып калган сөз бар. Бул ылакап эл арасына кеңири белгилүү. Эбактан бери айтылып келе жаткан ушул сөз, азыркы учурда эки түрдүү көз карашты пайда кылууда. Эл арасында: «Токтогул Толубай сынчынын тушунда жашаган» деп айтылса, азыркы күндөгү айрым жазуучулар улама сөздү жакында жашап өткөн улуу акын. Токтогулга ыйгарып жүрүшөт. Летописче жазылып калбагандыктан, легендалуу Токтогулдун жылын гана эмес, доорун так көрсөтүп айтуу кыйын. Эл арасында айтылган улама сөздөрдө Толубай сынчы, Токтогул ырчы менен катар Асан кайгынын ысымы аталат. Асан кайгы XV кылымда өмүр сүргөн акын. Элдин уламасында Толубай сынчы, Токтогул ырчы Азжаныбек хандын тушунда жашаган болуп айтылат. Азжаныбек тарыхый адам.

Кыргыз элинин тарыхын, санжырасын, улама сөздөрүн изилдеп көп билген демократ акын Тоголок Молдо болучу. Мына ушул киши уламада айтылган Токтогул ыры жөнүндө минтип жазат: «Токтогул – жомокчу, ырчы, акындардын төл башы, тунгучу ушул болгон. Мындан мурун балан ырчы деп укканым жок. Эң эски учурдагы эки ырчынын кабарын укканмын. Биринчиси, Манастын ырчы чоросу Рамандын ырчы уул... Экинчиси Жолойдун ырчысы калмактардын Каратаз, Капья сөзгө болгон маш. Булардан кийинки атагы дайындуу болуп чыккан Толубай сынчы, Токтогул ырчы деп, кара аттын кашкасындай, буурул аттын тамгасындай, аткан таңдай, күйгөн шамдай болуп чыккан, кабары калкка дайындуу болуп чыккан. Токтогул өзү Азжаныбектин ырчысы болгон. Жаныбектин калмактык кеги кетпей, калкка тынчтык бербегенинен, азыраак хан болсо да, насаат кылып ырдаган. Ырын Жаныбек жактырган эмес. Кандын каарынан коркуп, Жаныбекке сыртын салып, Толубай менен биргелешип кеткен.

¹ Жаки Таштемиров. Токтогул жана акындык поэзия. – Фрунзе: «Илим», 1980, 106-170-б.

Токтогул Азжаныбектин элдин эзгендигин жандатып ырдап, кеңеш айтканда, ал: «Мен сенден акыл үйрөнбөйм, өзүмдө жетише турган акылым бар» – деп айдап чыгарды. «Өлбөй калганыңа тобо де, кет» деп айдап чыгарат¹.

Тоголок Молдо ырчылардын тарыхын кыскача айтып, анан Токтогулдун абалын түшүндүрүп отурат. Ал гана түгүл, Тоголок Молдо ошо легендалуу Токтогулдун эки ырын жаздырып кеткен. Токтогул катаал хан Азжаныбек жөнүндө минтип ырдаган экен:

Атым – менин Токтогул,
Азжаныбек, согтодуң,
Айтып ырым чача албай,
Армандуу болуп токтодум.
Азжаныбек тушунда,
Армандуу болуп боздодум.
Жалпы журт көргөн жабырды,
Жайын айтып козгодум².

Ошентип, легендалуу Токтогул ырчы Жаныбек хандын адилетсиз бийлигине каршы чыгып, элдин таламын жактап ырдаган болот. Ал үчүн катаал хандан куугунтук жейт, көп кордук көрөт.

«Манасты» биринчи Рамандын ырчы уулу айтып, аны Токтогул ырчы уланткан деген сөз бар. Бирок анын кайсы мезгилде жашаганы биз үчүн белгисиз. Проф. К. Юдахин минтип жазат: «Толубай менен Токтогул – «Манас» эпосунда көп эскерилген ысымдар, балким, тарыхый адамдар, бирок алардын жашоо мезгилдери белгиленген эмес»³. Буга толук кошулууга болот, анткени Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Асан кайгы, Жейрэнче чечен жөнүндө эл арасында көп кайталанылып айтылат. Алар элдин сүйгөн легендалуу акылмандары болгон.

Республикабыздын эл акыны Т. Үмөталиев легендалуу Токтогул ырчы жөнүндө бизге келип жеткен улама сөздү кийин гана улуу акын Токтогулга карата айтылган ылакап катары карайт. Ал мындай дейт: «Кыргыздын карыялары болсо: бул ылакаптын чыкканына 40-50 гана жыл болду, кайсы бир тойдо Токтогул менен Жеңижок бир отуруп эт жешип, колуна суу куйган балага Жеңижок ушундай деп бата берген экен дешип чынын айтып жүрүшөт⁴. Т. Үмөталиев өз оюн бекем-деш үчүн «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол» – деген

¹ Фонду, инв. «1021, 17-19-б.

² Тоголок Молдо. Чыгарманын эки томдук жыйнагы, 1-т. – Ф., 1970, 122-б.

³ К.Юдахин. Киргизско-русской словарь. – М., 1965, 681-бет.

⁴ Ленинчил жаш, 1938, 2-июль.

ылакап сөздү мисалга келтирген. Бул пикирдин чындыгы да, калпыз жагы да бар. Тууралыгы ушу эл ичинде эбактан бери белгилүү сөздү Жеңижок айтып коюшу мүмкүн. Бирок ушул жерде бир нерсени ойлонуш керек. Эгер Жеңижок өзүнүн замандашы Токтогулду айтып жатса, Толубайды эмне үчүн кошту? Ал эми – «Толубайдай сынчы бол, Токтогулдай ырчы бол» деген ылакап сөздөр эгиз козудай болуп эбактан бери айтылып келген эмес. Ошон үчүн легендалуу Токтогул ырчыны да, XIX-XX кылымда жашаган улуу акын Токтогулду да өз калыбында түшүнгөнүбүз жакшы.

Жыйынтыктап айтканда, легендарлуу Токтогулду демократ акын Тоголок Молдо айткандай, «акындардын төл башы, тунгучу» десек, Токтогул Сатылгановду кыргыз элинин улуу акыны, кыргыз совет поэзиясынын негиздөөчүсү, эл ырчыларынын устаты деп баа беришибиз керек. Биз улуу акын Токтогул Сатылгановдун мектеби, андан «өнөр алды-кызыл тилди» үйрөнүп чыккан көп сандагы окуучулары жөнүндө өзүнчө токтолуп өтүүнү туура табабыз. Токтогулдун окуучулары, шакирттери жөнүндөгү маселе кыргыз адабият таануу илиминде али такталбаган, терең изилденбеген проблема болуп эсептелет. Мезгилдүү басма сөздөрдө «баланча акын Токтогулдун окуучусу» делип жондото жалпы айтылганы менен, алардын ортосундагы чыгармачылык байланыш, таасир маселеси бир-эки сүйлөм аркылуу чечилбеси түшүнүктүү экени талашсыз.

Акындык поэзияга мүнөздүү көрүнүш катары мурункулардан, айрыкча белгилүү чоң акындан үйрөнүү таалим алуу, пир тутуу салты жөнүндө жогоруда кыскача айтылып өтүлдү. Оозеки чыгармачылыгында жана акындык поэзияда али такталбаган, али чечилбеген проблемалар көп экени белгилүү. Ошондой эле Токтогулдун чыгармачылыгында да ачык калган, айтылбаган маселелер толуп жатат. Мына ошол такталууга тийиш маселенин бири – Токтогулдун мектеби. «Токтогулдун мектеби» – деген сөз кээ бир жолдоштордун оюна башка нерселерди түшүрүп, каршы пикирди туудуруп коюшу да мүмкүн. Анткени, Токтогул окубаган адам, ага ушундайча милдетти жүктөөгө болобу – деп, суроо коюучулар жок эмес, бар. Ал эми: «Токтогулда мектеп болгонбу?» деген суроого «Ооба, болгон» – деп, так жооп бере алабыз. Албетте, ал үчүн аргумент, белгилүү даражада фактыга таянылган далил болуу керек. Токтогулдун басып өткөн жолу, анын чыгармачылыгынын айкын багыты ушул ойду айтууга негизди түзүп турат.

Акындык поэзия – эчен мезгилдин сыноо элегинен өтүп, эчен өзгөрүүлөргө учурап, калыптанган түрдө бизге жеткен көрөңгөлүү жана бай салты бар поэзия. Салттын өзү турмуш тажрыйбасынан пайда болот. Ал эми турмуш адамдарды көп нерсеге үйрөтүүчү чоң мектеп. Акындар, алардын ичинде Токтогул да ошо турмуш мектебинен үйрөнүштү, чыгармаларына андан материал алышты жана өздөрүнүн көз караштарын ыр аркылуу билдиришти. Акындардын андай аракетин кыргыз элинин тарыхый басып өткөн жолун, ой-санааларын, көп кырдуу турмушун, үрп-адаттарын ырларында кеңири чагылдырганынан көрүнөт. Бирок акындардын чыгармачылыгы бардык доордо эле бирдей болуп келген эмес, анткени чыгармачылык иш коомдун өнүгүш тарыхына көз каранды жана ага байланышта өсүүчү кубулуш. К. Маркс мындай деп жазган: «Материалдык турмуштун өндүрүү жолу дайыма турмуштун социалдык, саясий жана акыл ой процесстерин шарттайт. Адамдардын аң-сезими алардын бытиесин аныктабайт, а тескерисинче, алардын коомдук бытиеси алардын аң-сезимин аныктайт»¹. Ошентип, адамдардын материалдык турмуш кандай болсо, алардын аң-сезими жана коомдук турмушка көз карашы да ага байланыштуу болот. Октябрь революциясына чейинки мезгилдеги акындардын чыгармачылыгына кайрылганда, алардын көз карашы бирдик эмес экендигин байкайбыз. Кээ бир акын өз керт башынын камын ойлоп, турмушка жеңил кароо менен бай манаптарды жандап, алардын идеологу катары кызмат кылганы белгилүү. Ал эми көпчүлүк эмгекчилер массасынын мүдөөлөрүн көздөп, таламын жактаган акындар алардын аң-сезимин ойготуу үчүн алдыда жүрүп, эзүүчүлөрдүн элге жасап жаткан караниет иштерин ашкерелеп ырдашты, кыргыздын кедей-кембагалдарын күрөшкө шыктандырып ырдашты. Акындык поэзиядагы мындай тенденция XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып ачык көрүнөт. Ушундай эл максатын көздөп, эмгекчилердин таламын жактаган демократтык багыттагы акындардын көрүнүктүү өкүлдөрү Токтогул башында турган Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, Калык Акыев өндүү жана башка ырчылар менен жазгыч акындар болду. Демек, Токтогулдун мектеби чыгармачылык, башкаларга ырдан таалим көрсөтүү менен катар, өткөн доордогу эркиндик күрөшү жөнүндө элге туура түшүнүк берүү менен мүнөздөлөт. Токтогулдун мектебин белгилеген андай сонун жөрөлгөлөр анын сүргүнгө чейинки жана андан кийинки туткун ырлар циклинен, Октябрь революциясы алдындагы ырларынан айкын сезилет. Акын кээ бир ырларында революциядан кабар берген болучу.

¹ К. Маркс. Ф. Энгельс. Избранные произведения, т. 1, 322-бет,

Токтогулдун мектебинин түзүлүшүнө себепчи болгон негизги фактор эмнеде? Анын себеби көп, бирок негизгиси акындын залкар таланты, чыгармаларынын идеясынын тереңдиги, бүт өмүрүн эмгекчилерге арнагандыгы, эң үлгүлүү адамгерчилиги менен белгиленет. Мына ушул асыл сапаттары өз улутун гана эмес, башка элдерди да терең сүйгөндүгү менен мүнөздүү. Ал кайда жүрбөсүн «кымбатым кыргыз элим» деп, өтө шыктануу менен ырдаган. Орус менен ногой, казак менен өзбек элдеринин таламын жактоо менен, алардын ойчул акыны катары турмуш чындыгын айкын сүрөттөдү. Анын мектеби ушундай асыл сапат менен жабдылып, бардык улуттардын эркиндиги жөнүндөгү сонун ойлору чыгармаларында ачык чагылдырылган болучу. «Токтогулдун лирикасында» – дейт республикабыздын эл акыны К. Маликов, – оптимизм чоң орунду ээлейт. Ал канчалык кыйналып кысталса да, ырын, элин, комузун эч унутпайт. Турмушка ишенгендик, келечекке зор үмүт менен кароо, элдин жашоосуна ишенгендик Токтогулдун лирикалары – Анын кебелбес устуну, мамысы деп айтсак да болот»¹

Токтогулдун чыгармаларынын социалдык-коомдук, эстетикалык тарбиялык мааниси эл максатын ар тараптан камтыгандыгы, эл мүдөөсүн баарынан жогору койгондугу менен баалуу. Токтогул – бүт көөдөнү адамга болгон тунук сүйүүгө арналган, балага да, кары-жашка да бирдей өтө сергектик менен мамиле кылган, шурудай тизилген курч ырларында элдин ой санаасын эргүү менен сүрөттөп көрсөткөн айкөл адам. Ошон үчүн XIX кылымдын экинчи жарымында, XX кылымдын башында жашаган кыргыз акындарынын көпчүлүгү Токтогулдун тегерегине топтолгон болучу. Ал акындар Токтогулдан чындыкты, элдин таламын таза жүрөгү менен жактаган эң, даанышман, айкөл адам экенин көрүштү. Залкар таланты, адамгерчиликтүү сонун сапаты аны эл арасына кеңири белгилүү кылды. Токтогулдун кабарын уккан кыргыз акындары туш-туштан ага барууга, таалим алууга ашыгышты.

Кыргыз элинин демократ акындарынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири Тоголок Молдо мындай кызыктуу маалымат берет: «1889-жылы Куртка деген жерде туруп, ырга зооктуу болуп турган кезимде маркум акын Токтогулдун кабарын Кетмен-Төбөгө барып келген өз тууганым Молдобай Чекирекей уулунан биринчи уктум.

– Адам баласында Токтогулдай ырчы болбойт. Өзүң курдуу жаш жигит экен. Элге атактуу сезилген ырчылар: Эсенаман, Көчөрбай,

¹ К. Маликов. Токтогулдун лирикалары тууралуу – Советтик Кыргызстан журналы, № 2, 1950, 52-бет.

Болдур бала ырчы Токтогул менен айтышмак турсун, изин кечпей калды. Токтогул санаттан, салттан, тарыхтан ырдап, элди таң калтырып, ыраазы кылат экен. Бардыгына бирдей аралашып жүргөндөй айтат, ырдаганында калет жок. Кетмен-Төбөгө барып көргөн сонунум ушул, – деди»¹. Кабарды уккан Тоголок Молдо аябай дегдөө менен Нарын өрөөнүнөн Кетмен-Төбөнү көздөй жөнөп, 1890-жылы октябрь айында Токтогулга жолуккан. Ошол таанышуудан кандай таасир алгандыгы жөнүндө ал минтип жазат: «Арым деген жерде, сарттар деген элде Токтогул менен биринчи жолу көрүшүп, өзүмдү тааныштырдым. Үч ай чамасында бирге жүрүп, Токомдон ырдын түйүнүн чечип, нускасын алып кайттым»² Тоголок Молдо өзүнчө чоң акын болсо да, таалим алгандыгын жашырган эмес. Тоголок Молдонун жогоруда айткандары улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгына, анын тарыхтан, салттан козгоп ырдаганына өтө таамай берилген мүнөздөмө.

Барпы Алыкулов да улуу акын Токтогулдун кабарын угуп, өзүнүн туулган жери Ачыдан атайы издеп келип, Кетмен-Төбөнүн Коңур-Өгүз деген жеринде Токтогулдун нускасын алып кайткан. Ал эми Эшмамбет, Калык, Алымкул, Коргол, Кулуке, Курман, Шадыкан жана башка акындар Токтогулду ээрчип жүрүп, ырчылыкты үйрөнүшкөн. Эгер кичине-чону болуп жыйырма чакты окуучу Токтогулдан ырчылыкты үйрөнүп, чыгармачылыкка карай баа жеткис нуска алып чыгышса, комузчулардан көп шакирти болгонун көрөбүз. Атай Огомбаев, Жолой Богачиев, К. Кожобеков, К. Турсунбаев, Ж. Отунчиев, Айчүрөк Чодубаева, Барпы Сарпеков жана башка комузчулар – баары тең комузчулукту Токтогулдан үйрөнүп чыгышкан. «Мен Токтогулду 15 жашымдан тартып билемин, – деп эскерет улуу акындын окуучусу Барпы Сарпеков. – Мен комузду үйрөнсөм деп дегдеп жүргөн элем. «Токо, комузду үйрөнсөм дейм» десем, «И балам, үйрөнүп ал, уяң болбо, мен менен жүр. Мен он чактыны комузчулукка үйрөттүм» деп, мага комузду чертип көрсөтүп, түрдүү жол менен үйрөтөр эле. Ал киши: «Бул бала экен» деп, бой көтөрүүнү билчү эмес»³. Токтогулдун ушул окуучусуна 1957-жылы жолугуп, аны менен аңгемелешкенбиз. Ушул окуучусунун маалыматы боюнча, Токтогул мындан элүү жыл мурун эле «Он чактыны комузчулукка үйрөтүп» койгон болот. Демек, Токтогулдан комузчулар абдан көп тарбияланышкан. Анын Калык,

¹ Тоголок Молдо. Чыгармалар, II том, Түзгөн Жаки Таштемиров. – Фрунзе: Кыргызстан, 1970, 112-бет

² Ошондо, 113-бет.

³ Фонду, инв. № 1914 А, 22-бет.

Алымкул, Коргол өндүү окуучулары ырчылыкты үйрөнүү менен катар комузчулук кесипти да кошо өздөштүрүшкөн эле.

Кыргыздын советтик доордо жашаган, өздөрүнүн сонун чыгармалары менен бир боордош элдерге таанымал Калык, Барпы, Алымкул жана башка акындар жөнүндө сөз болгондо, Токтогулдун аларга тийгизген таасири, көркөм сөз өнөрүн өркүндөтүүдө, чеберчилигин арттырууда аларга аябай таалим бергендиги жөнүндө айтылбай калбайт. Кыргыз ССРнин эл акыны К. Маликов мындай бир орундуу ойду айтат: «Эл ырчылары гана эмес, алгачкы убактарда кыргыздын бир кыйла жазуучу акындары да Токтогулдан көп нерселерди үйрөнүшкөн. Токтогулдун чыгармаларынын идеясынын тереңдиги, маанисинин курчтугу, жаркыраган таланттуулугу бизди дагы эле болсо аябай таасирлентет»¹. Ушуга маанилеш ойду В. Винниковдон да кездештиребиз. Ал минтип жазат: «Ал өзүнүн таалайлуу тукумдарына эң сонун ырларды гана эмес, ошону менен бирге чыгармачылыгынын кайталанбас «токтогулдук» традицияларын калтырды»². Булардын жана башкалардын Токтогулдун сонун традициясы, идеясы терең көркөм ырлары жөнүндө айткандарына толук кошулууга болот, анткени акындын чыгармачылыгы ушундай бааны берүүгө татыктуу жана, ушундай касиетке ээ.

Эмне үчүн Токтогулда шакирт көп? Бул суроого жооп бериш үчүн Токтогулдун тулку боюна таандык асыл сапаттарды дагы бир жолу баса көрсөтүп айтууга туура келет. Токтогулдун табигат энчилеп берген тубаса чоң таланттуулугу, жез таңдай күчтүү акындыгы, ашкан чебер комузчулугу, ар бир ырга обон чыгарган устаттыгы, күлкүлүү номерлерди укмуштай аткара билиши, ошого байланыштуу мүнөзүнүн асылдыгы, адамгерчилиги, баарына бирдей жасаган жылуу мамилеси ага карата эл сүйүүсүн арттырган, өнөргө шыктууларды, ынтызар жаштарды өзүнө тарткан болучу. Улуу адамдар өзүнө таандык өзгөчөлүгү, сонун сапаттары менен айырмаланары белгилүү. Акылмандык, оюнун тереңдиги, адамгерчилиги, жагымдуу мүнөзү, сыпаалык, билгичтик жана башка сапаттары чөйрөнүн көңүлүн өзүнө буруу менен, тийиштүү даражада таасир этмек. Күчтүү таланты, адамдын жан дүйнөсүн ойготкон терең, идеялуу кооз чыгармалары кимдин жүрөгүн тереңдеп козгобосун Токтогулдун кайсы чыгармасына кайрылбайлы, андан жогоруда сөз кылгандай акылмандыкты, оюнун тереңдигин жана башка асыл сапаттарды айкын көрөбүз.

¹ Кызыл Кыргызстан, 1955, 20-декабрь.

² В. Винников. Акын – В кн: Искусство Советской Киргизии – М.: Искусство, 1939, 53-бет.

Токтогул – бүт өмүрүн жана чыгармачылыгын элге арнаган, адамды жогору баалаган айкөл акын. Анын андай сонун сапаттары адамдарга жасаган мамилесинен ачык көрүнөт. Оюбузду бекемдеш үчүн улуу акындын замандаштары менен окуучуларынын эскермелеринен мисал келтирүүнү туура табабыз. Токтогулду көрүп, комуз күүлөрүн жана ырларын угуп жүргөн ары замандашы, ары окуучусу Барпы Сарпекков мындай дейт: «Током беш жашар бала чертип бер десе, аттан түшө калып, ага чертип берер эле. Бала болсо тыякка-быякка кырынан кетип күлүп, кубанычка батар эле. Ошентип, Током улуу менен кичүүгө, жаман менен жакшыга бирдей мамиле кылчу. Бирөө өтө кедей болсо, аны кедейсиң дечү эмес. Таң атканча элге тамаша салып берчү»¹. Экинчи ары замандашы, ары окуучусу Кулмырза Кожобеков мындай деп эске салат: «Током үйүнө бала келдиби, ордунан ыргып тура калып, орун көрсөтчү. Демек, чоң киши дебей, бала дебей, баарына кичи пейилдик менен мамиле кылуучу»². Ал эми окуучусу А. Үсөнбаев устатынын асыл сапаты жөнүндө мындай маалымат берет. «Токтогул ак көңүл, боорукер, пейли жумшак киши болгон. Ошого карабастан, ал кайраттуу жана шайыр киши болучу. Ал кишинин дагы бир эң эле жакшы жери, эгерде бир жерге барып калса, эл менен бирге болучу. Уктап жатканында эл келген болсо, убакыттын кечтигине карабастан, тура калуучу да, төшөктүн үстүнө малдаш урунуп отура калып, бардыгын ыраазы кылып жөнөтчү эле. Током элдин чыныгы сүйгөн ырчысы болгон. Ал элди сүйгөн, эл аны сүйгөн»³ Токтогул кайрымдуу, боорукер адам экенин К. Акыев да эскерет. Ал өзү күн «Баскан жолунда» минтип жазат: «Эртең менен келгин балам», – деди. Эртең менен келдим.

Кийип турган жаңы чапанын «кичирейттирип кийип ал жетимге» деп чечип берди. Мен Токомдун чапанын кичирттирип кийип, жаман тонумду жонумдан түшүрдүм»⁴ Ошентип, Токтогулда адамгерчилик сапат эң жогору деңгээлде турат. Ушундай асыл сапат гана аны элдин сүйүүсүнө ээ кылып, кыргыздын кыйла жаштарын тегерегине топтоого негиз болгон. Ушундай асыл сапат гана аны кадырбаркка ээ кылган. Токтогулдун залкар таланты менен катар адамгерчиликтүү асыл сапаты анын айланасына тилектеш достордун топтолушуна шарт түздү. «Чоң жана майда ырчы дебей Токтогулга баш иер эле»⁵ дейт Токтогулду көп ирет көрүп, анын ырларын гана уккан

¹ Фонду, инв. № 1914-а, 23-бет.

² Ошондо, 28-бет.

³ Ленинчил жаш газетасы, 1949, 9-декабрь.

⁴ К. Акыев. Баскан жол, 44-бет.

⁵ Фонду, инв. № 1914-в., 149-бет.

Үчтеректик карыя Акыев Мамаша. Бул сөздү улуу акындын башка замандаштары да көп кайталап айтат.

Токтогулдун жез таңдай залкар акындыгы, адамдарга жасаган жагымдуу мамилеси көпчүлүктү өзүнө тарткандыгы жогорку фактылардан ачык көрүнөт. «Эл ичиндеги ырчыларды, комузчуларды тарбиялоо ишинде да Токтогулдун сиңирген эмгеги аз эмес. Токтогул өзүнүн заманында комузчулардын, эл ырчыларынын өзүнчө мектебин түзгөн. Жаңыдан ырдап, жаңыдан гана комуздун кылдарын тырмалап келе жаткан жаштарды, кайда барса өзү менен бирге ала жүрүп, өзүнүн ырчылык-акындык жана комузчулук өнөрүн аларга талыкпастан үйрөткөн¹». Ошентип, Токтогулдун мектебинен үйрөнүп, андан тарбия алып чыккан таланттуу жаштар улуу акындын мыкты традициясын улантып, анын жолун жолдошту, алар дагы элдин таламын жактап ырдашты. «Манаптарга каршы ырдап, кыргыз ырчыларына жаңы багыт, жаңы жана туура жол көрсөттү.² «Токтогулдун башка ырчыларга тийгизген таасири ошо жаңы багыттан даана сезилип турат. Улуу акындын мектеби жалаң гана ырчыларды тарбиялап өстүргөнү менен чектелбейт. Республикабыздын көрүнүктүү композиторлорунун бири А. Малдыбаевдин белгилөөсү боюнча, Токтогул комузчулардын да мектебин түзгөн. Ал мындай дейт: «Кыргыз элинде комузду чертүү эки мектептен турат. Биринчиси Муратаалы, экинчиси Токтогулдун мектеби³». Ал эми музыковед В. Виноградов болсо эл арасында эки «мектеп» бар деп айтылып жүргөнүн эске салып, Токтогул көптү билген комузчу катары эки «мектептин» репертуарынан тең бирдей⁴ пайдаланганын айтат. Токтогулдун эки мектеби ырчылардын жана комузчулардын мектеби болгондугу талашсыз. Кыргыз ССРнин эл акыны Т. Үмөталиев мындай дейт: «Чындыгында Токтогул нускоо берүүчү, окутуучу акын болгон. Ачыгыраак айтканда, анын жүргөн жери ырчылардын жана комузчулардын мектеби болгон»⁵. Буга толук кошулууга туура келет, анткени ырга жана комузга шыктуу, ушул өнөрлөрдү үйрөнүүгө талаптанган жаштар Токтогул кайда барса, аны ээрчишкен, таалим алышкан. Улуу акын өзү дагы ыр же комуз үйрөнүүнү каалап, көкүрөктөгү дитин айткан жаштарга: «И, үйрөн, балам, уяң болбо, мени менен жүр» – деп, ошо замат эле ээрчитүүгө макул болгонун көп акындар менен комузчу

¹ Кызыл Кыргызстан (Баш макала) № 273, 1940, 24-ноябрь.

² Ленинчил жаш газетасы, 1949, 9-декабрь.

³ Ошондо, 16-июнь.

⁴ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. – М, 1961, 109-бет

⁵ Т. Үмөталиев. Токтогул Сатылганов. Кыргыз адабияты жөнүндөгү макалалар жыйнагы. – Фрунзе: Кыргызмамбас, 1951, 111-бет.

шакирттери эске салат. Мына ушунун өзү Токтогулдун мектеби болгондугун көрсөтүп турат. Акындарды, аткаруучуларды тарбиялап өстүргөн «мектеп» боордош казак, өзбек, каракалпак элдеринде да болгон. «Жомокчулардын төкмөлүк өнөрү – дейт В. Жирмунский, – профессионалдык үйрөнүү шарттары менен өнөкөт кылынган»¹. Казак окумуштуусу Е. Исмаилов минтип жазат: «Бул тынымсыз өсүп отурган ар бир жаңы акынды үйрөтүп, жетилтип отурган акындык мектеп сыяктуу поэзиялык, чыгармачылык өсүш казактын импровизатор акындарынын кайсысы болсун ушу акындык өсүштө тарбияланып, калыпташат»². Демек, кайсы элдин төкмө акындарынын чыгармаларына кайрылбайлы, аларда жаш талапкерди көркөм сөз өнөрүнө үйрөтүүчү өзүнчө «мектеп» бар экенин көрөбүз.

Акындык поэзияда үйрөнүү «мектебинин» татаал жолун басып өтүү, импровизация аркылуу чыгармаларды жаратуу бардык элдерде болгон, бирок анын өзү бирдей баскычта, бир кылкалыкта өткөн эмес. Кайсы бир элдерде маданияттын өсүшүнүн алгачкы мезгилинде импровизация салт катары жашап келсе, маданияты өнүккөндөн кийин ал процесс токтолгону адабият таануу илиминде белгилүү. Кайсы бир элдерде импровизация акындык поэзиянын типтүү салты катары дале уланып жатканын көрөбүз. Кыргыз, казак элинде төкмө акындар бар жана айтыш традициясын улантып жатышат. Ал гана түгүл, «Төкмөлүк анын өсүшүнүн бардык баскычтарында орус фольклоруна да таандык»³ экенин көрөбүз.

Импровизатордук-төкмөлүк талантка баардык эле адам ээ эмес. Ал эми ырчылыкка умтулган, ага далалат кылган адамдын баары эле төкмөлүк касиетке ээ акындардан болуп чыга келбейт. Импровизатордук сапатка жетиш үчүн андай адамда табигый талант болуу керек. Табигый таланты болбогон адам канчалык аракет кылса да, андан эчтеме чыкпасы түшүнүктүү. Чыныгы: тубаса таланттуу адам жөнүндө сөз башка. «А» деп ооз ачканда, мурунтан көкүрөккө жаттап алгандай, эч токтолбой, шар аккан суунун агымындай тездикте ыр жараткан адамдар бар. Андай таланттарга эл «төкмө» деген наам берген. «Төкмө» деген сөз акындын ыр чыгарган ийкемдүүлүгүн идиштен шар төгүп жиберген сууга салыштыруу негизинде келип чыккан. Ал эми «жамакчы» деген сөз болсо ар сөздүн башын кошуп, көргөндөрүн жана баамдагандарын жамап айтканды түшүндүрөт. К. Маликов: «Жамакчылар

¹ В. М. Жирмунский. Среднеазиатские народные сказители. – Изв. Всесоюзн. Географ.об-ва, т. 79, вып 4, вып. 4, 1947, 410-бет.

² Е. Исмаилов. Акындар. – Алматы, 1956, 89-бет.

³ А. М. Астахова. Русский фольклор, X т., 67-бет.

булар сөздүн маанисине көңүл бербей же болбосо маанилүү сөздөрдү таап айтууга кубаты келбей, ар кайсынын башын кошуп эптеп бирдемелерди айта бергендер¹ «деп жазат. Буга толук кошулууга болбойт. «Сөздүн маанисине көңүл бербей, же болбосо маанилүү сөздү таап айтууга кубаты келбей» дегени бул жамакчы ырчыларга бир жактылуу карагандык. Жамакчылар көбүнчө мактоо, кордоо жана айтыш өңдүү түрлөрдү айткан ырчылар. Бул түрлөрдү айткан акындар дале сөздүн маанисине көңүл буруу менен, таамай сөздөрдү пайдаланууга күчтөрү жетип, эчен айтыштарга түшкөнүн көрөбүз. Бекмурат, Эсенаман, Чонду, Калмырза, Найманбай, Солтобай жана башка толуп жаткан залкар ырчылар жамакчылардан болгон. Токтогул өзүн нускоочу акын катары эсептеген менен, ал дагы жамак ыкмасын колдонуп, мактоо жана кордоо ырларынын, айтыш ырларын жаратканы белгилүү. Жомокчулар дагы жамаксыз эч нерсени айта албайт. Белгилүү Бекмурат ырчы «Манас» эпосун алгач учур бир күн, бир түн гана айтуу менен чектелсе, кийин алты ай айтчу болуптур деген эл арасында сөз бар. Бекмурат негизи жамакчы ырчы болгон. «Эсенаман, Бекмурат, бул экөөбү ырдаса, тамам ырчы тек турат» деген бекеринен айтылбаса керек. Кыргыз арасында кимдир бирөө ырды уйкаштырып айтса, аны «жамакчысың го» деп коёт. Жамакчы дегенде ырды төгүп айткан ырчыны, акынды түшүнүүбүз керек. Бирок таланты тайкы, бирдемелерди чүркөмүш эткен, элдин купулуна толбогон чала ырчы бар экенин ажырата билишибиз керек.

Ырчылардын кайсы түрү болбосун, чыныгы таланты бар акын реалдуу турмуш көрүнүштөрүнүн мүнөздүү жактарын жыйынтыктуу чагылдырып, тийиштүү даражада образды түзүү керек. Ал кандайдыр белгилүү турмуш картинасын көпчүлүккө элестетип чагылдырууга милдеттүү, ансыз анын ырчылыгы кайсы деген суроо өзүнөн өзү пайда болот. Ушундай талапты аткарыш үчүн акында бай тажрыйба, күчтүү талант, турмушту терең билген жөндөмдүүлүк, сөзгө уста жана кыраакылык сапат болуу керек. «Ырчынын ички табияты андагы картиналардын бөлүкчөлөрүнүн санына байланыштуу болот, бирок бул запас ырдоо үчүн жетишсиз, ал үчүн сырткы каалоо да керек, ал ар дайым ырчыны курчап турган топтошкон угуучулардан чыгары түшүнүктүү»². Мына ушундай шарттын өзү акынды көп нерсеге милдеттендирери түшүнүктүү. Акындын ырдап турган кезин күлүк аттын чуркап келе жаткандагы кызыган учуру менен салыштырууга болор эле. Эл канчалык кыйкырып сүрөп турса, акын дагы

¹ Токтогулга эстелик – Фрунзе: Кыргызмаабас; 1940, 101-бет.

² В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V. – СПб, 1885, XVII.бет.

ошончолук күчтөнүп, ошончолук кызып ырдайт. В. Радлов өз тушунда ал өзгөчөлүктү туура байкаган. Элди өзүнө тартыш үчүн эмне кылуу керек? Тажрыйбалуу акын ырдай баштаганда мына ушул маселеси көңүлгө алып, ырын кызыктуу берүүгө тырышат. Кайсы бир акындардын акыл эс өнөрүнүн көп жагына кайрылганы, репертуарынын ар түрдүүлүгү, байлыгы ошого байланыштуу.

Ооз ачканда эч такалбай, ырды куюлуштуруп айткан акын эл арасында төкмө аталган. Төкмө ырчы ырды куюлуштуруп, таасирдүү сөздөрдү таап айтып, улам барган сайын күчөп, поэзиянын кең дүйнөсүндө элди өзүнө тартып алуу керек. Ансыз кадыресе жамак «төкмө» деген атакты алып бербейт. Төкмөлүк – акындык поэзиядагы көрөңгөлүү салт. Ошон үчүн алардын аткаруу манерасы, ырдоо процесси да традициялуу, бирок ар бир акындын дүйнөгө көз карашы, турмушту баамдай билиши жана ырдоо ыкмасы да өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Импровизатор акындардын репертуары да, ар бир акындын дүйнөгө көз карашы турмушту баамдай билиши жана ырдоо ыкмасы да өзүнчө өзгөчөлүккө ээ. Импровизатор акындардын репертуары да ар түрдүү. Ошол себептүү казак окумуштуусу М. Ауэзов казак элинин төкмө акындарын бир нече топко бөлгөн. Ал минтип жазат: «Элдик акындын түрү ар кыл жана бирдей эмес. Акындардын бир тобунун репертуары, жанры жана профессионалдык-чыгармачылык көнүгүүлөрү акындардын башка тобунан таптакыр айырмалуу. Элдик акындар-эпиктер бар (Марабай өндүү); ырчылар-лириктер түрү бар (Биржан, Актан, Жаяу-Муса); жалаң айтыштын төкмө акындары бар (Чөжө, Кулмамбет түрдөгү); согуштук-колониялык доордун граждандык кайгы акыны, элдин кайгысын тарткандар-акындар да бар (Чортомбай жана башкалар). Падышанын койгон кишилерине жана хандарга каршы күрөшкө чакырган ырларды жана тарыхый ырларды чыгарган акындар да абдан белгилүү»¹. М. Ауэзов акындарды алардын айткан ырларынын түрүнө жана темасына карай бөлгөн, анын өзү жогоркудай белгилөөсүнөн көрүнүп турат. Эгер ушундай белгилери тарабынан алып карай турган болсок, кыргыздарда бир нече типтеги акындар бар экенин көрөр элек. Бекмурат жомокчу, айтыш акыны болгон. Эсенаман эпик жана айтыш акыны болуп чыга келет. Калмырза, Найманбай, Сартбай, Чонду жалаң гана айтыш акындары болуп көрүнөт. Калмамбет деген ырчы жалаң гана жаратылыш картинасын, жалаң гана чөп-чарды ырдаганы үчүн «Чөп ырчы» деп аталып кеткен. Дагы чыгармачылыгы тактала элек канча кыргыз акындары бар. Орус окумуштуусу академик В. Радлов

¹ М. Ауэзов: Джембул и народные акыны. – Литературный Казакстан, № 6, 1938, 88-бет.

кыргыз акындары жөнүндө мындай туура баамын айтат: «Кара кыргыз ырчылары ырдоодо ачык сүйлөө жагынан башка уруулардын ырчыларынан ашып түшөт; алардын мелодиялуу речитативи мазмунун түшүнүүгө эч кандай тоскоолдук кылбайт, ал кыргыз эмес үчүн да түшүнүктүү. Ушул кырдаал тексттердин жазылышына абдан жеңилдик берди¹». Окумуштуу кыргыз акындарынын чыгармачылыгынан байкаган жакшы көрүнүш жөнүндө калыс бааны берген. Чындыгында акындардын ырлары мазмуну жагынан элге түшүнүктүү, түзүлүшү жагынан жөнөкөй болгон.

Канчалык күчтүү, канчалык какшап ырдабасын, өткөн феодалдык доордо акындарга көңүл бурулган эмес. Эптеп жан сактоо үчүн кырды кыдырып, селсаяктык турмушту өткөрүшкөн. Алардын ошо кездеги абалын баамдаган В. Радлов ал жөнүндө мындай деп эске салат: «Чындыгында, ырчылардын өнөрү алардын жашашынын каражаты болуп эсептелет². Ошентип, өткөн заманда кыргыз менен казак өндүү боордош элдердин акындары кыйын жана оор турмушту баштарынан өткөрүшкөн болучу.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогул дагы башка ырчылардай эле оор турмушту баштан кечирип, кыргыздын кыйла жерин кыдырган болучу. Кыргыз жергесинен тыягы Алай, быягы Чүйдү аралап чыккан. Манаптарга каршы ырдаганы үчүн алыскы Сибирге айдалды. Ал эчен азапты баштан кечирсе да, сүйгөн кесиби ырчылыкты таштаган жок. Акын коомдук турмуштан баамдаган көрүнүштөр, өзү баштан өткөргөн окуялар жөнүндө ар түрдүү темадагы терең идеялуу көркөм ырларды жаратты. Көп сандагы акындарды, комузчуларды тарбиялап өстүрдү. Токтогул дегенде, биз жүрөгү таза, акылы терең, элге талбай кызмат кылган чыныгы патриот акынды түшүнөбүз.

Токтогул чыгармачылыгынын диапозону, табигый талантынын көп кырдуулугу жагынан өз тушундагы акындардын ичинен өтө бийик чокуда турат. М. Ауэзовдун белгилеп кеткен акындык группа менен салыштырганда, Токтогулдан толуп жаткан сапатты көрөбүз. Ал эзилген эмгекчилердин таламын жактап, эркиндикти ырдаган граждандык акын. Токтогул ошону менен катар кыргыздын бай мурасы болуп эсептелген «Курманбек», «Кожожаш», «Нариккан», «Саринжи-Бөкөй», «Олжобай менен Кишимжан», «Кедейкан», «Жаныш-Байыш» өндүү дастандарды аткарган эпик акын. Ал лирикалык ырларга обон чыгарып, аларды эң сонун аткарган болучу. Токтогул

¹ В.В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V—спб, 1885, 15-бет

² В.В. Радлов. Образцы народной литературы северных тюркских племен, ч. V, XX бет.

эл арасынан чыккан таланттуу композитор. Ал ашкан чебер комузчу. Ушундай көп кырдуу өнөрү анын тегерегине эчен ышкыбоз жаштарды топтоого шарт түзгөн.

Акындык өнөр өткөн замандаш орус окумуштууларынын көңүлүн өзүнө бурбай койгон эмес. Айрым саякатчылар акындардын ырдаганын угушуп, алардын чеберчилигине кызыгуу менен карашкан эле. Ошон үчүн көргөндөрүн өз учурунда белгилеп жазышкан болучу. Академик В. В. Радлов кыргыз акындарынын чыгармачылыгы жөнүндө мындай дейт: «Өз ойлорун так жана ачык түзүп, речинин бөлүгүн ал көркөмдүктү бере алат... жана анын ар бир эптүү көркөм фразасы, ар бир чукугандай айтылган тамашалуу сөзү кубанган жактыруу кыйкырыгын пайда кылат... Ошондуктан кыргыздарда элдик поэзия өсүү баскычынын бийиктигине жетишкен¹». Бул туура пикир. Чындыгында акындык поэзия XIX кылымдын экинчи жарымынан тартып өсүүнүн жогорку бийиктигине жеткен эле.

Акындык өнөр көп кырдуу, репертуары ар түрдүү, ары бай экенин, угуучулардын алдында аткара турган функциясы кеңири экенин көрөбүз: 1) Акын – ыр жаратуучу чоң талант. 2) Ал элдик маданий байлыкты сактоочу жана кайра калкка таратуучу, аны жылмалап иштөөчү зергер адам. 3) Акын – чебер музыкант жана эчен уккулуктуу күүлөр менен обондорду чыгарган таланттуу композитор. 4) Акын өз элинин духовный байлыгын башка боордош элдерге жана башка элдин маданий мурасын өздөштүрүү менен аны өз калкына тааныштыруучу алдыңкы катардагы эң сезимтал адам. Бардык акын эле албетте, жогорудагыдай касиетке ээ болгон эмес. Табигый тубаса таланты күчтүү, өнөрдүн түрлөрүн өздөштүрүүгө ийкемдүү акындар гана бул сыяктуу көп функцияны аткара алган. Токтогулдун чыгармачылыгы жөнүндө сөз болгондо, анын бардык өнөргө ийкемдүү, аларды аткарууга жөндөмдүү экенин, талантынын күчтүүлүгүн эске албай коё албайбыз. Токтогулдун ак тандай акындыгын, көп өнөрдү кызыктуу аткара билишин, комуз чертүү жагынан алдына эч кимди чыгарбаганын шакирттери жана замандаштары өтө ынтызарлык менен сөз кылышат. «Токтогул өзүн сүйгөн элге утуру сөзүн жаңыртып, элди кызыктырып отурчу. Мисалы, карыга карыдай ырдачу, жашка-жаштай, ар кимдин мүнөзүн жана кылган кесибин айтып ырдачу»². Токтогулдун ырларынын элге жетип жаткан касиети ошо элдин ичиндегине таап айткандыгында. Улуу акынды көрүп жүргөн замандаштары менен аңгемелешкенде

¹ В. В. Радлов. Образцы народной литературы северных Тюркских племен, ч. V, IV.

² К. Акыев. Токтогул тууралуу – Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 37-бет.

көпчүлүгү мындай деген жакшы пикирин айтышты: «Током ырдап жатканда: Токо, миң жаша! Токо, өлбө» – деп, жакшы каалоолорун айтышчу эле, мына Токомдун атагы чыгып, ал киши өлбөс болуп калды». Академик В. Радлов да акындар ырдап жатканда, элдин сүрөгөнүн жазат. Азыркы күндө да акындарды сүрөгөн учурлар кездешет. Бирок Токтогул өзүнүн укмуштай таланты, уккулуктуу ырлары менен, эчен сонун кызыктуу өнөрлөрү менен элди өзүнө тартып ала турган. Токтогул кейиштүү ырларды айтканда эл муңга батып ыйлашканын, угуучулардын маанайын байкаган соң сөздү башка жакка бурганын, тыңшап отургандар кайра жандана баштап, анан шаттуу күлкүгө батканын акындын окуучулары жана замандаштары улама катары айткандарын эске салбай кетүүгө болбойт.

Токтогул өзүнүн көп кырдуу өнөрү, күчтүү таланты менен тегерегине талаптуу жаштарды топтоп, чыгармачылыктын татаал тетиктерин үйрөттү, чеберчиликтерин арттырды, камкордук менен тарбиялады. Жыйынтыктап айтканда, Токтогулдун мектеби байыртадан бери жашап келе жаткан традициялуу оозеки чыгармачылыгынын жана акындык поэзиянын негизинде түзүлүп, нугунда өнүктү. Акындын мектеби жакшы жемиштерди берди. Анын жаш талапкерлерге талыкпай жасаган камкордугу, чыгармачылыктан тийгизген таасири натыйжасында акындардын жана комузчулардын зор плеядасы пайда болду. Токтогул тарбиялап өстүргөн окуучу акындары менен комузчу шакирттеринин ичинен бир тобу биздин республикага гана эмес, башка боордош элдерге да таанылып, кыргыз адабият тарыхынан көрүнүктүү орунду ээлешти. Токтогулдун окуучуларынан Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев, Барпы Алыкулов өңдүү акындарды, Атай Огомбаев, Кулмырза Кожобеков, Барпы Сарпеков ж. б. комузчуларды кыргыз искусствосунун сыймыгы катары атабай кетүүгө болбойт. Токтогулдун чыгармачылыгында өз элине сиңирген үзүрлүү эмгегинин зор үлүшү таланттуу жаштарды тарбиялап өстүргөн кызматынан айкын көрүнөт.

Устат шакирт күткөндө жөн гана ээрчитип жүрбөй, өзүнө көп милдеттерди койгон. Устат акын элдин салтын, тарыхын дайыма изилдеп жүргөн, коомдук турмушка кыраакы көз менен караган өз доорундагы алдыңкы адамдардан болгондуктан, ал жөнүндө эчен аңгемелерди курап, элге айтып берүү менен катар, ага өз окуучуларынын кулагын аябай кандыра турган. Экинчиден, өзү байкаган турмуштагы айрым көрүнүштөрдү окуучуларга эскерттип, аны үйрөнүп алууга карай багыттаган. Мисалы, Токтогулдун өз окуучуларына: «Уяң болбо, тартынбай ырда» – деп айтканы жөнүндө айтылган

насаат эмес, анда белгилүү максат бар. Чындыгында, уяң жана тартынган адам ырчы да, комузчу да боло албайт. Өзүн ачык-айрым, жайдары кармап, эч кимден тартынбаган талапкер гана дит койгон өнөрдү өздөштүрүү менен бирге аны улантып кете алат. Токтогулдун акын шакирттери Калык менен Алымкул, комузчу окуучулары Кулмырза менен Барпы өз устатынын түрдүү жагынан берген кенеши жөнүндө көп ирет эскерип айтышкан болучу.

Кайсы устатты албайлы, анын дагы бир милдети – шакирттин ээрчитип жүрүп, ал окуучусун элге тааныштыруу. Шакирттерди тааныштыруу негизинен эки түрдө болгон; кандайдыр бир отурушта: «Бу баланча деген жигит, ырдап жүрөт» – деп тааныштырса, экинчиде, көпчүлүккө ырдап коюуга атайы ага тапшырма берет. Мына ушундай тааныштыруудан кийин шакиртинин кандай жетилгенин, кандай кемчилиги бар экенин устаты эсепке алат да, дагы дасыктыруу жагын көздөйт. Өзү ырды баштаса, шакирти улантышы мүмкүн, же шакирти ырды баштаса, өзү аны андан ары улантышы мүмкүн.

Үйрөтүү, үйрөнүү боюнча устаты менен шакиртинин ортосунда болгон байланыштын чеги жок. Ошон үчүн шакирттерин өнөргө үйрөтүү маселесине келгенде, андай чыгармачылык байланышты тар көз карашта бир беткей мүнөздөөгө болбойт. Эгер өзбектин атактуу бакшылары шакирттерине дастандардын айрым үзүндүлөрүн жаттатуу менен чектелсе, кыргыз акындары менен казак акындарында окуучуларын үйрөтүү жолу өзүнчө өзгөчөлүккө ээ экенин байкайбыз. Кыргыз жана казак, акындары өздөрүнүн окуучуларын айрым гана ырды жаттатуу менен чектелген эмес. Алар шакирттеринин чыгармачылыгынын көп жагына көңүл бурган. Окуучуларын үйрөтүүдөгү эң негизги маселе – төкмөлүк өнөргө көнүктүрүү маселеси болуп эсептелген. Ошон үчүн өз окуучусун эл алдында ырдатып да, өздөрү менен бирге айтыштырып да үйрөтүп, чыгармачылыктын түрдүү техникасынан «сабак» беришкен. Казактын белгилүү Сүйүнбай акыны Жамбылга төкмөлүк өнөрдөн сабак берсе, Жамбыл өз тушунда Кенен Азербаетов¹, Абдигалий Сариев², Үмөтаалы Карибаев³ жана башка акындарга үйрөткөн, чыгармачылык боюнча таалим берген.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармачылык диапозону кең, табигый таланты көп кырдуу экени баарыбызга маалим. Ал ошо көп кырдуу таланты менен талаптуу жаштарга таасир этпей койгон эмес. Акын өзүнүн шакирттерине өнөрдүн көп түрүн үйрөтүү

¹ Е. Исмаилов. Акындар – Алматы, 1956, 64-бет.

² Казак адабияты, 1975, 21-март.

³ Е. Исмаилов. Акындар, 82-бет.

камын көргөн. Андай сонун сапатты бир топ окуучуларынан баамдап билебиз. Окуучулары Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев, Коргол Досуев устаты Токтогулдан жалаң гана төкмөлүк өнөрдү, же башка темалардагы дастандар менен ырларды гана эмес, ошону менен катар комуз чертүүнү да өздөштүрүшкөн болучу. Калык устаты Токтогулдун юмордуу, күлкүлүү аткарган өнөрлөрүн үйрөнүп алып, аларды элге аткарып берген. Андай күлкүлүү номерлерине «Аккуу аткан мерген», «Торгой» дегени жана башкалары жатат.

Устат менен шакирт деген түшүнүк тар мааниде эмес, кеңири аспектиде каралууга тийиш, анткени алардын ортосундагы чыгармачылык байланыш үйрөтүү, үйрөнүү менен чектелбейт. Устаты шакиртинин ички дүйнөсүнө көрөсөндүү таасир этпесе, анда алардын ортосундагы байланыш жөнөкөй гана сырткы көрүнүш катары кала берери талашсыз, андай болгондо, акындык мыкты традиция алга карай өнүкмөк эмес. Эрудициясы күчтүү, таланты ташкындаган ак таңдай акын гана шакиртинин: чыгармачылыгына, ошону менен катар ой-санаасына, кулк-мүнөзүнө чоң, таасир этип, ага идеялык багыт берет. Ансыз устаттын тийгизген таасири көрүнбөй, жөн гана көмүскөдө калары талашсыз. Ушул жагынан алып караганда, Токтогулдун кыргыз акындарына тийгизген таасири жаркырак жылдыздай алыстан көрүнүп турат. Эшмамбет, Калык, Алымкул, Барпы, Коргол жана башка шакирттери улуу акын Токтогулдан үлгү, таалим алып, ошону менен төкмөлүк өнөрдүн бийиктигине жетишишти, чыгармачылыгын өркүндөтүштү. Ал шакирттеринин ар биринин адабий мурасы ушул пикирди айтууга негиз болуп турат.

Улуу сынчы В. Г. Белинский лирикалык поэзияны көркөм турмуштун кооз гүлү деп белгилеп келип, ошо поэзиянын эң мыкты өкүлү катары Шиллер менен Гетени атап, аларды башка акындарга төмөнкүдөй салыштырган: «Шиллер менен Гете – булар лирикалык поэзиянын бүтүндөй эки дүйнөсү, ар кандай чоңдуктагы көп спутниктер жана жылдыздар менен курчалган анын эки улуу күнү¹». Токтогул алар сыяктуу жазуучу акын эмес. Жазуучу акындар менен төкмө ырчылардын чыгармачылык методу ар башка болору түшүнүктүү. Ошон үчүн Токтогулду аларга теңештирүүгө багытталган аракет жок. Кеп башкада. Ал болсо улуу сынчынын Шиллер менен Гете жөнүндө айтканын кыргыз коомчулугунун шартында Токтогулду айкөл чоң фигура аспектисинде карап, ага башка ак таңдай акындарды салыштырууда ойдун ачкычы катары милдет аткаргандыгы

¹ В. Белинский. Полн. собр. соч., т. V.– М., 1954, 51-бет.

менен мүнөздөлөт. Мисалы, өткөн заманда эчен ак тандай акындар жашап, Токтогул калк чогулган жыйындарда, көп эл катышкан аш менен тойлордо дайыма алар менен бирге болуп, дайыма ырдашып жүргөн. Бирок акындык талантынын ийкемдүүлүгү, төкмөлүк өнөргө жөндөмдүүлүгү, эрудициясынын күчтүүлүгү жагынан ал кездеги ырчылардын эч кимиси ага жеткен эмес. Улуу акын кыргыз поэзиясында асмандагы күндөй алыскы горизонттон шандуу да, омоктуу да, бийик да көрүнгөн. Ошон үчүн кичине-чону дебей кыргыз акындарынын түрдүү көлөмдөгү жылдыздары Токтогулдун тегерегине топтолгон болучу. Улуу сынчынын айтканын ойдун ачыкы катары караганыбыз мына ушунда.

Токтогулдун окуучулары абдан көп болгон. Алардын баарына токтоп, чыгармачылык байланыштарын талдап отуруу эч мүмкүн эмес. Ошон үчүн Токтогулдун айрым окуучулары, аларга тийгизген таасири жөнүндө кыскача токтолуп өтүүнү туура табабыз.

Байсейитов Эшмамбет – Токтогулдун ары замандашы, ары алгачкы окуучуларынын бири. Эшмамбет устаты Токтогулдан төкмөлүк өнөрдү гана эмес, ырчылыктын түрдүү татаал түйүнүн үйрөнүп, кийин чебер акын даражасына жетишкен. Ал устаты Токтогул менен бирге ырдашып, кадимкидей тең өскөн курбу, бирге жүргөн замандашы болуп кеткен. Эки акындын ушундай бекем байланышы натыйжасында эчен чыгармалар жаралган. Алардын айтыштары, айрым ырлары жана кергөн билген замандаштарынын эскермелери ушул ойду айтууга негиз болуп жатат. «Эшмамбет менен Токтогулдун тойдогу тамашасы», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшендин калпаларына карата ырдаганы», «Папы калпа», «Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы», «Эшмамбет менен Токтогулдун эшенге ырдаганы» – деген жана башка чыгармалары эки акындын көп убакыт бирге болуп, бирге ырдашып жүргөнүн айкын көрсөтүп турат.

Эгер эки акындын чыгармачылыгына кайрыла турган болсок алардын туткан позициясы, ырларынын идеялык мазмуну эмгекчилер массасынын ой-санаасын, үмүт менен тилегин чагылдырганын айкын сезебиз. Устатын Токтогул да, окуучусу Эшмамбет да эмгекчилердин таламын жактап, ошол кездеги адилетсиздикке, ырайымсыз бийлөөчүлөргө каршы ырдап чыгышкан.

Өткөн заманда эмгекчилер ар тараптан катуу эзилгени тарыхтан белгилүү. Токтогул менен Эшмамбет кыргыз элинин кыйын күндө калганын, кимдер катуу эзип жатканын көргөн болучу. Ошон үчүн алардын чыгармаларында өткөндөгү чындык реалисттик аспектиде

элестүү чагылдырылды. Эгер эки акындын чыгармаларына кайрылсак, аларда жергиликтүү бай-манаптар, жан-жөкөрлөрү жана дин өкүлдөрү, ошону менен катар падышалык катуу эзүүлөр ар тараптан камтылганын көрөбүз.

Токтогулдун алгачкы окуучусу, ары замандашы болуп эсептелген Эшмамбеттин чыгармалары жана устаты Токтогул жөнүндөгү эскермеси сакталып калбаган. Анын өзү көп маселени тактоодо кыйынчылыкты келтирбей койбойт. Ошондой болсо да, устаты Токтогул менен болгон айтыштары айрым пикирди айтууга өбөлгө түзүп турат. Токтогул Сибирден келгенде аны менен учурашып айтышкан ырынан өткөн заманга нааразы экени айкын көрүнөт.

Алты жылы пияда
Баскан Током келген бейм?
Алтындын кенин Талкалап
Казган Током келген бейм?
Ак падыша залимге
«Жазган» Током келген бейм (1, 167).

Эшмамбет падышаны залим деп атады. Ал аны менен чектелбей, «Губернатор залимге жазган Током келген бейм», «Жарым падыша залимге жазган Током келген бейм» деп, падышанын койгон чиновниктерин көпчүлүктүн алдында санап өтүп, алардын айыптарын ашкерелеп баяндайт. Ушул эле айтышта Эшмамбет мындай дейт:

Сарбагыштан беш киши
Санаты менен айдалган,
Залимдер кылып бир канча
Букарадан байланган (1, 173).

Эшмамбет бул ырында жергиликтүү байманаптарды «залимдер» деп сыпаттап жатат. Демек, жергиликтүү байманаптар менен падыша жана анын койгон чиновниктери бир-бири менен танапташ экени, баары тең, эмгекчи массаны эзүүгө аракет жасаганын Эшмамбет туура позицияда ачык көрсөтүп айткан эле.

«Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы» деген айтыш өзүнүн көлөмү боюнча турмушту кеңири чагылдырган дастан деп айтардык чыгарма болуп саналат. Бул чыгарма өз учурунда коомчулуктун көңүлүн буруп, эмгекчилердин падышалык бийликке карата нааразылыгын, жергиликтүү бийлөөчүлөргө карата жек көрүү сезимин ойготууда зор роль ойногон болучу. Токтогул менен Эшмамбет кайсы жерге барбасын, кайсы жерде болбосун, эл дайыма ушул учурашуу ырын сурашып, эки акындын айтышын көп

кайталап угушкан. Ошонун натыйжасында бул айтыштын бир нече варианты түзүлгөн. Анын эки варианты Токтогулдун эки томдугунда жарыяланып жүрөт.

Замандаштарынын эскерүүлөрүнө караганда, Токтогул менен Эшмамбет ата-баладай болуп дайыма бирге жүрүп, дайыма бирге ырдашчу экен. Сибирден келгенден кийин Токтогул Эшмамбетке карата:

Туулбасаң да Эшмамбет,
Тутунгандай бала элең.
Тутулуп мен кеткенде
Туурумда калган жан элең – (1, 176)

деп бекеринен айтпаган болуу керек. Корголдун эскерүүсүнө таянуу менен Ж. Бөкөнбаев Токтогулдун окуучусу Эшмамбет жөнүндө айтканын минтип жазат: «Мен Сибирде көп жүрүп, кыргыздын обондорун унутуп кеттим эле, ырдасам орусча, ногойчо (татарча) ырдачу элем. Айдоодон келип, Эшмамбет менен учурашканымда кадимки обонум, ырчылардын үнү эсиме түштү. Бул ургандын ыры (Эшмамбетти эркелетип жатканы) күн жаап басылгандагы булуттай түрүлүп-түрүлүп чыгат экен»¹. Токтогулдун ырларын эл арасынан жыйноо үчүн барганыбызда ырларын угуп, өзүн көрүп жүргөн замандаштары Эшмамбеттин күчтүү акын болгондугун айтышты.

Токтогул менен Эшмамбеттин биргелешип ырдаган чыгармаларынын ичинен дин өкүлдөрүн ашкерелеген ырлары өзгөчө орунду ээлейт. Алардын «Папы калпа», эшендерге карата ырдаганы ушуга мисал болот. Эки акын кайсы дин өкүлүн бутага албасын, алардын кылык-жоругун, алдамчылыгын күйдүргү сөз менен куйкалап көрсөтүшкөн. Дин өкүлдөрүн күлкүгө айландыруу үчүн бири ырды баштаса, экинчиси улап кетип, улам кызыган түрдө мыскылга ала ырдашат. «Папы калпа» деген ырды мисалга алып көрөлү. Жайлообай дегендин тоюнда Папы калпа ырчылар жөнүндө ушак таратат: «Ырчы шайтандын канаты, ырчыга бергениңер акыретте өзүңөрдү жылан болуп чагат, берсеңер «калпа молдолорго гана бергиле» дейт. Анын ушагын угуп калышкан Токтогул менен Эшмамбет ырдап киришет. Эшмамбет ырды: «Кадырың бар дейт калпам ай» деп баштаса, Токтогул аны төмөнкүдөй ыр менен улайт: «Калктын пулун кызганган каңырайган маңкам ай». Ошентип Папы калпаны катуу сынга алышат. Ал эми Эшмамбет менен Токтогулдун эшенге ырдаганында дин өкүлдөрүн дагы катуу сындап, алардын алдамчылыгын баса көрсөтүшкөн. Ошентип, Токтогул менен Эшмамбеттин ырларынын

¹ Кызыл Кыргызстан, 1938, 24-ноябрь. /Ырга берген түшүндүрмөдөн. – Токтогул, 1-т., 49-бет.

идеялык мазмуну кыргыз элинин мүдөөлөрүн чагылдырууга калктын аң-сезимин ойготууга багытталган болучу.

Токтогулдун алгачкы окуучуларынын бири – Калык Акыев. Эгер Токтогул акындардын акыны делип улуу акын катары кыргыз жергесине гана эмес, башка боордош элдерге да белгилүү болсо, Калык – чоң акындардын көрүнүктүү өкүлү. Анын үстүнө Токтогул менен Калык ата-баладай болуп, көп убакыт дайыма бирге ырдашып жүргөн замандаштар эле. Демек, эки акындын ортосундагы чыгармачылык байланыш кыргыз адабият таануу илиминдеги өзүнчө изилдене турган проблемалык маселелердин бири болуп эсептелет. Ошон үчүн бул маселе жөнүндө кыскача гана токтолуп кетелиз.

Калык Акыев «Баскан жол» деген автобиографиялык эмгегинде устаты Токтогулга кеңири орун берген. Ушул китебиндеги «Улуу устатка жолугуу», «Ата-бала болуп калыптырбыз», «Кайра эле Токомду ээрчидим», «Ырдын тамашасы», «Аттын артынан», «Экинчи каматуу», «Токтогулду тосуп алуу» деген жана башка бөлүмдөрдө улуу акын Токтогул жөнүндө көп эскерип жазат. «Баскан жолду» окуганда, Токтогул жаш талапкер Калыктын талантынын өсүшүнө, чыгармачылык жактан чеберчиликке жетишине гана эмес, анын айлана-чөйрөгө, дүйнөгө көз карашынын калыптанышына чоң таасир эткендиги байкалат.

Токтогул экинчи жолу кармалганда: «Балам, Калык, мен кармалып келип баштагы карыптык күндө жатамын. Аркамдан издеп келер кишим жок.

Сенден башка жакшы ниеттүү кишилерге да кат жибердим. Көбүнчө мен үчүн аракет сенден болор эле»¹ – деп, Калыкка кат жазат. Чындыгында, устаты Токтогулду бошотуп алуу үчүн Калык көп аракет кылат. Көпчүлүк элдин жаадырып жазган арызы, түрмөдөн бошотууну сураган талабы боюнча Токтогул экинчи камактан кутулуп келет. Ошол көрүнүштү Калык мындайча эске салат: «Током тоскон элге кол кармашып көрүшө берип чарчап суй жыгылды. Током чымыр, семиз киши эле. Эми өңүнөн азып жышылып калган экен. Кармалгандан кийин мен жетимсиреп калдым эле. Кубанычтан жүрөгүм алып учуп көңүлүм толкундайт»². Токтогул камалганда Калыктын «жетимсиреп калышы» эки акындын ортосундагы бекем байланышты, устатынын тийгизген таасирин далилдейт.

Калык Токтогулдан эки тараптан таалим алды. Биринчи жагынан чыгармачылыгын өркүндөтүүгө, акындык чеберчилигин өстүрүүгө

¹ К. Акыев. Баскан жол (Өмүр баян). – Фрунзе: Кыргызстан, 1964, 144-б., 1964, 144-бет.

² Ошондо, 154-бет.

багыт алса, экинчи жагынан коомдук аң-сезимин арттырды, эзилгендер менен эзүүчүлөрдүн келишпей турган тап экенин, бай-манаптар менен бий-болуштарга карата элдин нааразылыгын ачык түшүндү. Калык «Баскан жол» деген автобиографиялык чыгармасында, башка эскерүүлөрүндө жана устатына арнаган ырларында Токтогулдун талантынын көп кырдуулугун, эзүүчүлөргө каршы эр жүрөктүүлүк менен турганын, аларды ашкерелеп ырдаганын баса көрсөтөт. «Токтогулдан мен көптү көрдүм, көптү үйрөндүм. Эми түбөлүккө унутмак эмесмин¹» деп жазат «Токтогул менин жүрөгүмдө» деген эскерүүсүндө Калык чындыкты айтып жатат. Токтогулдан көптү көрүп, көптү үйрөнгөнү үчүн Калык «Баскан жолунда» да, башка эскермелеринде да устаты жөнүндө жылуу сезимин билдирип, толкундануу менен жазган болучу. «Токтогулга» деген ырында ал мындай дейт:

Эшмамбет, Жолой, Курман, акын Калык
Комузга ырдай чыккан обон салып,
Кой багып, казан аскан малай элек,
Кошулуп шакирт болдук үлгүндү алып.²

Калыктын ушул ырынан устаты Токтогулдун гумандуу облиги, эң адамгерчиликтүү сонун сапаты, талаптуу жаштарга өтө камкордук менен мамиле кылганы, тактап айтканда, айкөл образы даана көрүнүп турат. Токтогул «кой багып, казан аскан малайларды» тегерегине топтоо менен, аларды туура жолго тарбиялоо менен алдыңкы катардагы адамдарга жеткирген улуу устат. Ал жаштарды тарбиялоодо эзүүчүлөрдү жек көрө билүүгө, эмгекчилердин таламын жактап ырдоого окуучу шакирттеринин көңүлүн бурган болучу. Ошон үчүн шакирттеринин бардыгы эл тарабында болуп, эмгекчилердин мүдөөлөрүн жактап ырдашты.

Ырга талаптанган, жаңыдан ырдай баштаган жаштар эң мурун чоң акындын сыноосунан өтүүгө тийиш. Калыктын, Алымкулдун, Барпынын жана башка окуучуларынын Токтогулга биринчи жолуккандагы ырлары ушуга мисал болот. Калык менен Алымкулдун эскерүүсүнө караганда, аларды жакын адамдары Токтогулга тааныштырып, ошол жерде ырдагып көрөт. Ушундан кийин Токтогул шыктуу жаштарды ээрчитип кетет, анын өзү жаштардын талантына баа бергендик, келечегине ишенгендик менен мүнөздөлөт. Кыргыз ССРинин эл акыны Т. Үмөталиев мындай дейт: «Ар кандай жазуучу жана акын өзүнөн мурун өткөндөрдүн жана өзүнөн жогору

¹ Ленинчил жаш, 1940, 24-ноябрь.

² К. Акиев. Тандалган чыгармаларынын бир томдук жыйнагы. – Фрунзе, 1972, 61-бет

тургандардын, улуулардын, адабияттык чыгармачылык ишиндеги тажрыйбалардын эмгектерин окуп, алардан үйрөнгөн сыяктуу, кыргыздын эл акындары да өздөрүнөн мурун өткөндөрдөн жана өздөрүнөн жогору тургандардан үйрөнүшкөн, үлгү алышкан¹». Т. Үмөталиев бул пикирди өзү байкаган тажрыйбанын негизинде айтып жатат. Бул сыяктуу үйрөнүү, улуулардан таалим алуу салты мурунтан улантылып келген көрөңгөлүү салт болуп саналат, ансыз искусство эч качан өнүкмөк да, жаны нерсе жаралмак да эмес. Ойду бекемдеш үчүн Токтогулдун өзүнө кайрылып көрөлү. Улуу акын шакирти Калыкка алгачкы жолугушууларынын биринде ага карата мындай деген акыл-насаатын айткан:

Кыргызда нечен ырчы өткөн,
Кыйласы муңдуу күү черткен.
Биринин жолун бири алып,
Бара-бара күчөткөн.
Мурун өткөн көп акын,
Ат-атын айта келейин,
Жалгыз эле кыргыздан
Мен акынмын дебейин.
Биз өңдөнүп алар да
Биринен бири үлгү алган.
Мына бүгүн биз үчүн
Ошолордон жол калган (1, 235).

Токтогулдун ырынан мурунтан улантылып келе жаткан сонун салт – үйрөнүү, үйрөтүү салты таамай баяндалганы көрүнүп турат. Акындык поэзияга мүнөздүү салтты эске салуу менен Токтогул жаш талапкер Калыктын чыгармачылыгына шык жаратып, анын ырга карата болгон чабытына канат бүтүрдү. Ошон үчүн Калык өзүнүн улуу акынга арнаган ырларында да, эскерүүлөрүндө да устаты жөнүндө өтө сыймыктануу менен сөз кылат. Ал мындай дейт:

Кыргыздын кыл алдыңкы жоргосу элең,
Көп жылдар бирге жүргөн жолдош элем,
Жол таанып, үлгүндү алып өскөн Калык,
Дайыма сени ырдабай коймок белем...²

Калык Акыев устаты Токтогул жөнүндө өз оюн абдан так, ары элестүү айтып отурат. Чындыгында эле, Калык улуу устаты Токтогулдун таасири аркасында «жол таанып», ошол кездеги

¹ Кызыл Кыргызстан, 1940, 12-октябрь.

² Токтогулга эстелик. – Фрунзе, 1940, 15-бет.

социалдык-коомдук турмушка баа бере карады. Анын манаптарга, бий-болуштарга карата айткан ырлары ошого күбө болот.

Эгер Токтогул манаптарга каршы ырдаганы үчүн жалган жалаа менен алыскы Сибирге айдалса, Калык жергиликтүү бийлөөчүлөр тарабынан куугунтук жеди. Жокчулуктун азабын тартканын, ага кошумча манаптардын өткөргөн ыдыктарын Калык өзүнүн «Баскан жол» деген автобиографиялык чыгармасында кеңири жазып көрсөткөн. Кыргыз ССРинин эл акыны Т. Үмөталиев «Залкар акын жөнүндө сөз» деген макаласында: «Токтогул сыяктуу эле Калык ырчы да кыргыз манаптарынын, болуш-бийлеринин наадандыктарынан көп азап чеккен. Көп куугунтук жеген. Бул жөнүндө Какем өзү да көп айтуучу»¹.

Калык устаты Токтогулга жаш кезинде жолугуп, андан жалаң гана ырчылыкты эмес, комузчулукту да, күлкүлүү номерлерди да, сөз өнөрүн да үйрөндү. Ал жаш күнүнөн тартып Жумгалга көчүп келгенче дайыма бирге ырдашып жүрдү. Ошол себептен Токтогулдун окуучуларынын ичинен Калык улуу акындын чыгармаларын абдан көп билет. Ушул жерде Т. Үмөталиевдин берген маалыматын келтирүүнү туура табабыз. Ал мындай дейт. «Бир жыйналышта Токтогулдун ырларынын кагаз бетине түшпөгөнүн, эл оозунда жүргөнүн, бирок ырчы эмес кишилер жакшылап айтып бере алышпаганын сөз кылдык. Мына ошондо Алымкул да, Какем да «биз айтып беребиз» дешти. Баарын болбосо да, көбүн билебиз. Өз оозунан кайра-кайра угуп, жат кылып ырдап жүргөнбүз. Током элдик оозеки чыгармаларды да көп билүүчү. «Саринжи-Бөкөйдү», «Кожожаш мергенди», «Жаныш-Байышты», «Олжобай менен Кишимжанды» жана башка көп эпосторду айтуучу. Ал эми эл оозунда кара сөз менен жомок катарында айтылып жүргөн «Кедейканды Током ырга айландырган дешти»². Токтогулдун окуучуларынын көпчүлүгү устатынын ырларын кайра-кайра кайталап уккандары, жадыларына жат кылып алгандыктары чындык. Мына ошонун натыйжасында гана шакирттери улуу акындын адабий мурасын жыйнап, калыбына келтирүүдө зор милдетти аткарып, көп эмгек сиңиришти. «Ал улуу акындан ыр жаратууну гана үйрөнбөстөн, жүрүм-турум жагынан да адамдар менен мамиле жасоо, чындыкты тартынбай бетке айтуу жагынан да, ал турсун, дүйнөгө көз караш жагынан да көп нерселерди өткөрүп алганы байкалып туруучу»³. Т. Үмөталиев ырчы Калыкка туура мүнөздөмө берип, Токтогулдун тийгизген таасирин туура баамдаган.

¹ Кыргызстан маданияты, 1973, 13-декабрь.

² Ошондо.

³ Кыргызстан маданияты, 1973, 13-декабрь.

Калык устаты Токтогулду биринчи жолу Жанаалы деген те-гирменчинин үйүндө көрүп, ырларын биринчи жолу уккан болучу. Ошондо Токтогулга учурашкан эле. Жаңыдан, өзү айткандай, «бозо-кордун ырчысы» аталып, ырга шык коюп жүргөн кезинде улуу акын Токтогулдун мааниси терең, тили курч ырларын угуу Калык үчүн: жол тааныткан зор кубулуш катары сезилди. Калык биринчи жолу эле төмөнкүдөй мазмундагы ырды укту:

Адилетсиз замандын
Алымы качан жоголот?
Көйтүнгө кетип бизчилеп,
Алар качан кор болот?
Кара жер казып, жөө басып,
Кандуу тер акса шорголоп,
Шаңшыган шайыр күү чертип,
Карап турсам жорголоп.
Падыша залим баш болуп,
Бардык ак сөөк жоголсо,
Мителерден кутулуп,
Биздин заман оңолсо,
Булутсуз чыккан Ай, Күндөй
Жарыктык дүйнө тоголсо,
Жарды, жалчы, букара
Жакшылык күнгө ээ болсо,
Ошо күндү бир көрсөм,
Ошо замат мен өлсөм,
Калбас эле арманым,
Чыгар эле көңүлдөн
Залимден көргөн зарларым (1, 221).

Токтогул эркиндик күндү бийик идеал катары баалап ырдап, эмгекчилердин азаттыгын чыдамсыздык менен тиледи, жарыктык дүйнөнү эңсеп самады. Падыша залим башында турган бардык ак сөөктөр жоголбосо, эзилгендерге эркиндик тийбесин баса көрсөтүп айтты. Ошентип, Калык улуу акынга алгачкы жолуккандан эле дүйнөгө көз караш жагынан көп нерселерди өткөрүп ала берди. Анын өзү болочок акындын аңсезимин ойготуп, бай-манаптарды жек көрүүгө багыттады. Устаты Токтогулдун мыкты традициясын Калык өмүрүнүн акырына чейин улантып келди жана мазмуну терең, идеясы ачык көркөм ырларды жаратты.

Калык «Баскан жол» деген мемуардык чыгармасында өзүнүн өмүр баянын берүү менен катар, манаптардын Токтогулга өткөргөн

ыдыктары жөнүндө мындай дейт: «Токтогулдун башына эмне иш түшпөдү? Анткени жаш кезинен тайманбай манаптарга каршы чыккан. Ал ырчы гана эмес, элдин уулу, элдин сыймыгы болгон¹». Мунун өзү улуу акынга берилген эң адилеттүү мүнөздөмө. Токтогулдун басып өткөн чыгармачылык жана өмүр жолу Калыкка туура багыт берип, ал үчүн өзгөчө сабак болгон. Ошон үчүн Токтогулду терең сүйдү, улуу акын да Калыкты жогору баалаган. «Токтогулча айдоо-байлоого чыдап, эрдик көрсөтө албаган ырчылар чоң манаптарга жамынып жан сактап калышкан²» убакта Калык эзүүчүлөргө каршы тайманбай ырдады, устатынын жолун жолдоду. Калык «ата-бала болуп калыппыз» деп, бекеринен жазган эмес. Ошо ата-бала болуп жүрүп, Калык устатынын чыгармаларын көп өздөштүргөн болучу. «Токтогулдун ырларынын ынагын жана арбынын Какемден алганбыз³» деп эскертет А. Токомбаев. Анын өзү чындык. Шакирти Калык мурун тапшырган ырлардан башка дагы «Баскан жол» деген чыгармасында Токтогулдун бир топ ырын мисал катары берген. Ал аркылуу Калык устаты Токтогулдун адабий мурасын дагы толуктап, анын бир топ чыгармасын калыбына келтиргени көрүнүп турат.

Адабият тарыхын изилдөөчү советтик көрүнүктүү окумуштуулардын бири Г. Гачев ырчы менен акындын аткарган милдети жөнүндө мындайча мүнөздөмө берет: «Ырчы, акын... жөн гана художник же көңүл ачуучу, же куудул жана скоморох болгон эмес. Акындар өз элинде жардамчы милдетти аткарышпайт: алар хан менен байга көнө коюшпайт. Алар бир убакта эле эрендер да, акылмандар да, акындар да⁴». Окумуштуунун төкмө акындардын чыгармачылыгына берген мүнөздөмөсү туура, бирок аларды бир жактуу караганына кошулууга болбойт, анткени өткөн заманда акындардын баары эл таламын жактап, эмгекчилердин мүдөөлөрүн баяндап ырдашкан эмес. Кайсы бир Арзымат сыяктуу ырчылар манаптардын мартабасын ашыра мактап, эзүүчү таптын идеологу милдетин аткарганы белгилүү. Ал эми Токтогул, Тоголок Молдо, Барпы, Калык өңдүү акындар эл тарабында туруп, бай-манаптарга, бий-болуштарга каршы тайманбай ырдап, алардын кылмыштарын ашкерелеген. Мына ушундай асыл сапат Токтогулдун поэзиясынан өзгөчө жагдайда даана көрүнөт.

Өзүнүн терең мазмундуу, жогорку идеялуу ырлары менен Токтогул кыргыз жергесине гана эмес, ар түрдүү улуттардан келген саясий

¹ К. Акыев. Баскан жол. – Фрунзе, 1964, 80-бет.

² Ошондо, 81-бет.

³ Советтик Кыргызстан, 1953, 10-июнь.

⁴ Г.Гачев. Любовь, человек, Эпоха. – М., 1965, 66-бет

туткундардын сүймөнчүлүгүнө ээ болгонуна адабий мурасы күбө. СССРдин эл художниги С. Чуйков улуу акын жөнүндө «Токтогул эл арасында» деген картинаны тарткан. Ал мындай дейт: «Жаш кезимде эле боёкторду көтөрүп Чүй өрөөнүндө болуп, революцияга чейинки Кыргызстандын айылдарын нечен жолу кыдырып чыккам. Кыргыздын кедей-кембагалдарынын арасында Токтогулдун ысымын көп угар элем. Кечиккен кездерде жарды кыргыздардын тамтыгы кеткен кара алачыктарында – от боюнда олтуруп, улуу акындын ырларын комузга кошуп черткендерин укчумун. Акындын көп ырлары чыныгы элдик ырга айланып, ооздон-оозго көчүп жүргөн». Токтогулдун кайсы айылга келгенин билсе, улуу акындын ырын угуш үчүн эл туш-туштан жыйналып барып, адамдар батпай кеткенин шакирттери эске салат. Анын өзү Токтогулдун талантынын күчтүүлүгүн, адамгерчилигинин жогору экендигин, жаштарга жасаган аталык камкордугун көрсөтөт. Кыргыз СССРинин эл акыны А. Токомбаев мындай дейт: «Токтогулдун ырлары жай ырчыныкындай эмес, анын ырларынын ичинде терең маани, толкундуу умтулуштар сезилет». Токтогулдун күчтүүлүгү, жаштарга тийгизген таасири ушундай өзгөчөлүк менен мүнөздөлөт.

Токтогулдун сонун традициясы жалаң гана эл ырчыларынын чыгармачылыгына эмес, кыргыз совет поэзиясынын өсүшүнө, өнүгүшүнө зор таасир эткени белгилүү. Окуучусу Калык да өз тушунда кыргыз совет поэзиясынын өсүшүнө өз салымын кошту. «Токтогул, – деп жазат Ж. Бөкөнбаев – өзүнүн сонун өнөрлөрүн башкаларга үйрөтүүгө тырышкан акын болгон. Кыргыздын атактуу чоң акындары Эшмамбет менен Жеңижоктон тартып, азыркы акындарыбыз Калык менен Алымкулга чейин Токтогулдан үлгү алышкан¹». Бул чындык. Ал эми үлгү деген сөз чыгармачылык процесстин сырткы көрүнүшү эмес, анын өзү сезимге тереңдеп кирген кубулуш болуп саналат. Андай сапатты Калыктын жана акындын башка окуучуларынын чыгармачылыгынан даана байкайбыз. Калык устаты Токтогулдан акындык чеберчиликти үйрөнүү менен катар, анын демократтык философиялык ойлорун өздөштүрдү. Ушундай туура жолдо келген Калык Октябрь революциясы жеңген күндөн жаңы замандын жарчысы катары алга чыгып, эми эркиндик жөнүндө бийик добуш менен ырдады. Ал «Жаңы заман жөнүндө ыр» деген чыгармасында мындай дейт:

Кастык кылып падыша,
Кабары чыкпай жоголду.
Жарды, жалчы, дыйкандын

¹ Кызыл Кыргызстан, 1938, 29-июль.

Жаңырып иши оңолду.
Булуттан чыккан Айга окшоп,
Нурлуу заман тоголду¹.

Биз жогоруда Токтогул Сибирден келгенден кийин эл арасында ырдап жүргөндө, Калык биринчи жолу Жанаалынын үйүндө улуу акынга жолугуп, терең маанилүү ырын укканын эске салып, анын «Мителерден кутулуп, биздин заман оңолсо, булутсуз чыккан Ай, Күндөй жарыктык дүйнө тоголсо» деген ырын мисалга алган элек. Калык ошондо «он төрт жашар баламын» деп, Токтогулга учурашкан болучу. Улуу акын ушул ырын айтканда Совет өкмөтү жөнүндөгү түшүнүк түгүл, падыша бийлигинин кулашы жөнүндө айтуу али эрте болучу. Токтогул бул ырын замандын оңолушу туурасында тилек катары айткан эле. Арадан көп жылдар өткөндөн кийин Улуу Октябрь революциясы падышалык бийликти кулатып, эмгекчилердин колуна эркиндикти алып берди. Элдин эңсеген тилеги турмушка ашты. Эгер Токтогул революциядан мурун эмгекчилердин ой-санаасын, үмүт менен тилегин «биздин заман оңолсо, жарыктык дүйнө тоголсо» деп чагылдырса, окуучусу Калык жүзөгө ашкан чындыкты: падышанын жоголгонун, нурлуу заман тоголгонун эргүү менен баяндады. Мына ушундан Токтогулдун шакирти Калыкка тийгизген таасири даана көрүнүп турат.

Токтогулдун окуучулары устатынан чөйрөдө, коомдо күн сайын көз алдыда болуп жаткан өзгөрүүлөргө, кубулушка жөн гана баа бербей, ага карата өз көз караштарын билдирүүнү, чыгармаларында ар тараптан чагылдырууну үйрөнүшкөн. Ошон үчүн тиги же бул көрүнүштү анчейин байкоочу сыңары чагылдырбай, коомдук турмушка активдүү катышып, элдин таламын жактаган өкүл катары эмгекчилердин сезимин ойготуу жагын көздөшкөн болучу. Андай сапатты шакирттеринин чыгармаларынын тематикасынын улуу Токтогулдун поэзиясы менен айкашып турганынан байкабы?

Эгер Калык Акыевдин чыгармачылыгына кайрыла турган болсок, биз анын чыгармачылыгынан Токтогулдун «Беш каман» деген атактуу ырына үндөш, ары мазмундаш Байгазы, Каратал, Ыса өңдүү манаптарды ашкерелеген, ошол кездеги акыйкатсыз заманды жек көрүү сезими менен чагылдырган ырларды кездештиребиз. Ырас, ал ырларда манаптарды катуу сынга алып, аябай ашкерелөө менен катар, адилетсиздикке жийиркенүү менен карап, куугунтук жеп, кайгы-убайымга батуу, күйүт тартуу сезимдери камтылган болучу. Улуу

¹ К. Акыев. Баскан жол. – Фрунзе, 1964, 180-бет.

Октябрь революциясынан кийин улуу акын Токтогул «Жашагын, кенеш өкмөт!», «Элди карачы!», «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду!», «Замана» деген сыяктуу классикалык ырларды жаратып, өзүнүн кубанычын эргүү менен баяндаганы белгилүү. Калык дагы Совет доорунда кеңири канат жайган салтанаттуу өсүштү, эмгекчилер жетишип жаткан жеңишти көтөрүңкү добуш менен жар салып ырдады. Анын бүт чыгармачылыгы өз элинин жыргал турмушун ар тараптан чагылдырууга багытталды.

Токтогул эл достугун биринчи ырдаган акын деп жүрөбүз, бул чындык. Мына ушул теманы анын Калык баштаган Алымкул, Барпы, Коргол өңдүү жана башка шакирттери улантты. Токтогул сыяктуу улуу жол башчы В. И. Ленинди ырдабаган бир дагы акын жок десек жанылбайбыз. Калык Акыев көп чыгармасын Ленинге, ал түзгөн Коммунисттик партияга арнады. Токтогул алыскы Сибирде туткун болуп жүргөндө «Муңдуу болдук биз жүдөп, мусапырлар бир тилек, мендей карып туткундар миллиондоп көп жүрөт» деп, адилетсиз замандагы эзилген эмгекчилердин ой-тилегин кейигендик менен баяндаган болучу. Улуу акын «миллиондоп жүргөн» ар түрдүү улуттун атынан достук илебин билдирип ырдап, алардын оор абалын, мусапырлык турмушун күйүгүү менен чагылдырган. Шакирти Калык устатынын оюн Совет бийлиги тушундагы жыргал турмушта эргүү менен жылуу симпатияда туюндурду. Ал «Достук» деген ырында мындай дейт:

Мусапыр – муңдуу туткунду
Азат кылган Ленин дос.
Алтыны сайдын ташындай
Ата мекен жерим дос.
Каптап кирсе душманга,
Касиетиң демим дос.
Ата журтум бир боордош
Эмгегине элим дос¹.

Бул эч кандай комментарийди талап кылбайт, анткени ой ачык жана өтө так айтылган. Токтогул көп колдонгон «муңдуу, мусапыр, туткун» деген сөздөрдү окуучусу Калык да ырына пайдаланганын сезип турабыз. Бирок Токтогул адилетсиз заманга нааразылыкты билдирүү максатында айтса, Калык Улуу Октябрь революциясынан кийин эмгекчилердин жол башчысы В. И. Лениндин жетекчилиги аркасында жүзөгө ашкан чындыкты кубануу менен сүрөттөп жатат. Ошентип, бир акын баштаган ойду экинчи акын улантып,

¹ К. Акыев. Тандалган ырлар – Фрунзе, 1954, 54-бет.

анын турмушка ашкан салтанатын зор эргүү менен жар салып ырдаган. Токтогулдун улуулугу, талантынын күчү ырдын материалын турмуштан алып, аны курч тил менен угуучуга жеткире билгендиги менен мүнөздөлөт. Андай асыл сапатты устаты айткандарын окуучуларынын кайталаганынан, аны ойдун ачыкчы катары алып, поэзиясына билгичтик менен пайдаланганынан даана байкайбыз.

Токтогул өзүнүн окуучуларынан жашы боюнча гана эмес, талантынын күчтүүлүгү, өнөрдүн көп түрүн билгендиги, чеберчилиги боюнча ошол кездеги кыргыз акындарынын көрөсөндүү өкүлү болучу. Ошон үчүн замандаштары «жез таңдай, ак таңдай» дешсе, шакирттери «ата, аба» дешип, анын көп кырдуу өнөрүнөн үйрөнүп калууну, таалим алууну чоң сыймык катары эсептешкен. Кыргыз ССРинин эл акыны К. Маликов минтип жазат: «Токтогулдун күүсүнүн кайруусун байкап, булбулдай сайраган үнүн уккан анын замандаштары, эл шайырлары, өнөрпоздор бекеринен Токтогулду «атабыз», «устатыбыз» деп айтып жүрүшкөн жок. Барпы менен Калыктын, Алымкулдун эмгектери мындай пикирдин ачык-айкын далили боло алат¹».

Токтогулду ата катары карманып, андан ырчылыктын татаалыгын үйрөнүп, далай таалим алып жүргөн окуучуларынын бири – Алымкул төкмө. Бул дагы Калык сыяктуу эле жаш кезинде Токтогулга жолугуп, көп жылдар бою артынан ээрчип жүрүп, устатынын ырларын кайра-кайра угуп, жадысына жат кылып алган шакирти болучу. Алымкул Үсөнбаев төмөнкүдөй маалымат берет: «Токтогулду көрсөм, ырын жана комуз черткенин уксам дегенде эки көзүм төрт болуп, уйкум келчү эмес.

Ойлогон оюм, тилегим ордуна чыгып, күндөрдүн биринде Берен деген элде Жангороз аттуу адамдын ашы болуп, ошол жакка Токтогул келиптир деген жылуу кабар угулду²». Жангороздун ашында Токтогулга биринчи жолукканын ырга берген эскерүүсүндө да эске салат. Ошондо Муса деген адам Токтогулга мындай дейт экен: «Биздин айылда Алымкул деген жаш бала бар, ал ырчы болот деп жүрөт. Ошол баланды ээрчитип келдим. Ырыңан, күүңөн үйрөтүп кет, Токо!³» Жангороздун ашы 1908-жылы берилген. Демек, Алымкул улуу акын Токтогулга 14 жашында жолугуп, анын таалимин алган болот. Ошон үчүн Муса Алымкулга: «Азыр сен жаш баласың, күндүз Токтогулдун үстүнө алып барсам, тердеп-тепчип, эч нерсе айта албасың. Түн баатырдыкы дечү эле. Азыр бирөөнүкүнө түшүп,

¹ Кызыл Кыргызстан, 1955, 20-декабрь.

² Кызыл Кыргызстан, 1949, 10-декабрь.

³ Токтогул, 2-т., 56-бет.

түндө алып барайын¹» деп, алдын ала эскерткен көрүнөт. Алымкул Үсөнбаев «Улуу окутуучум» деген макаласында: «Мен жаңы ырдап жүргөн бала элем. Бирок абдан уялчаак жана ийменчээк болчумун. Эл алдына чыгып ырдап көрө элек кезим²» дейт. Алымкулдун кайсы эскермесине кайрылбайлы, баарында тең жаш экени, эл алдына чыгып ырдай электиги, бирок ырчылыкка бүт дитин коюп жүргөндүгү байкалат. Токтогулга жолугуп, улуу адамдын өнөрүнөн үйрөнүп калууну, таалим алууну эңсеп, өзү айткандай, «эки көзү төрт болуп, уйкусу келбей» жүргөнү бекеринен эмес эле. Кыргыз ССРинин эл акыны К.Маликов улуу акындын жаштарга тийгизген таасири жөнүндө төмөнкүдөй туура пикирди жазат: «Биздин байкашыбызга караганда, – дейт ал, – 1936-жылга чейин жазуу, сызууну билбеген ырчынын (Алымкулду айтып жатат. – Ж. Т.) чыгармалары алгачкы жылдарынан эле маанилүү жана элестүү боло башташы акылман Токтогулдун идеялык жана көркөм чыгармачылык жагынан болгон таасиринен келип чыккан.

Таланттуу жаш ырчы жаңыдан комузун кыңгыратып, эл аралай баштаган күнүнөн Токтогулдай кеменгер адам, алп ырчыга жолугушу, анын сонун таасири менен өз таланты жетиле баштаганы чексиз таалайга учураганы³». Бул пикирге толук кошулууга болот. Токтогул окуучусу Алымкулга көп нерсени үйрөттү, ырчылыктын татаал мектебинен окутуп өткөрдү. Токтогул алгачкы жолугушканда эле Алымкулга төмөнкүдөй ыр менен аталык нуска сөзүн айтты:

Күзгүдөй бетти чаң алып,
Күн тийбеген чукурда
Күнөөсүз жаттым камалып.
Күйүт менен көп өттү
Күлүүчү жаштык, балалык.
Туулган шордуу жан экем
Кайгылуу күндө жаралып.
Ээрчип жүр, балам, алып кал,
«Эсилим Током сөзү» – деп,
Элде калсын таралып.
Кургурдун сөзүн алып кал,
Курсакта кетер камалып (2, 61).

Токтогул Сибирден келгенден кийин Эшмамбет окуучусу менен жолукканда падышанын залимдигин, бай-манаптардын

¹ Ошондо, 55-бет.

² Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 11-бет.

³ К. Маликов. Замандаштарым жана каламдаштарым. – Фрунзе, 1964, 73-бет.

ырайымсыздыгын өтө жек көрүү сезими менен баяндаган болучу. Шакирти Калыкка замандын оңолушу жөнүндө тилек кылып айткан. Алымкулга жолукканда да, улуу акын «күнөөсүз кармалганын, кайгылуу күндө жаралганын» эске салды. Ошол кездеги адилетсиз бийликтин акыйкатсыздыгын бардык окуучуларына түшүндүрүүнүн белгилүү максаты, өзгөчө мааниси бар. Ал идея эзүүчүлөрдү жек көрүү сезимине жаштарды тарбиялоого багытталганы ар бир ырдын мазмунунан ачык көрүнөт. Алымкул улуу акын Токтогулдан ырчылыктын татаал ыгын үйрөнүп, аны менен чектелген жок. Алымкул устатынан «Кожожаш», «Саринжи-Бөкөй» «Олжобай менен Кишимжан» жана башка дастандарды өздөштүрдү. Ошону менен катар комуз күүлөрүнөн таалим алды. «Акын атама» деген ырында Алымкул мындай дейт:

Элестеп, ойлоп жүрөмүн
Ээрчишип жүргөн кезинди.
Уядан багып чоңойткон
Учурган атам сен элең
Унутпаймын өзүңдү.
Көңүлдө турат күүлөрүң.
Кулакта турат үндөрүң,
Көңүлүмдөн чыгабы
Кошулуп бирге жүргөнүм?
«Ырдап жүргүн, балам» – деп,
Эсимден кетпейт бир кебин.¹

Алымкул ушул ыр аркылуу «көңүлдө турат күүлөрүң, кулакта турат үндөрүң» – деген оюн кара сөз түрүндө жазган эскерүүсүндө мындайча кеңитип берген: «Комузу колунда ойносо, комузу менен кошо он эки мүчөсү кошо ойноп, эриген сымаптай көлкүлдөп кетер эле. Тебетейин жерге алып коюп, топусун кырдантып башына кийип алганда, ал топу оттогон торгойдой түшпөстөн, төбөсүндө кыймылдап турар эле. Токомду көргөндө күлбөй, кубанбай адам калчу эмес. Өзүнүн ырайымдуу өңүнө укмуштай таамай айтылган акылдуу сөздөрү шай келишип, Токомду ого бетер жагымдуу, ого бетер сүйкүмдүү көрсөтчү²». Ошентип, устаты Токтогулдун акылдуу сөздөрү Алымкулга жаш балалык күнүнөн эле таасир этти. Токтогулдун Алымкулга тийгизген таасирин сынчы К. Укаев «Таалайлуу элдин ырчысы» деген макаласында туура баамдап, так мүнөздө берген: «Өзүнүн репертуа-

¹ Токтогулга эстелик – Фрунзе, 1940, 7–8-беттер.

² Ленинчил жаш, 1949, 9-декабрь.

рын Токтогулдун укмуштуу күүлөрү жана ырлары менен байытат. Алымкулдун ырларынын Токтогул тарабынан курчутулган революциячыл багыты Совет өкмөтүнүн душмандарынын ачык түрдөгү каршылыгына жана көрө албастыгына учурайт¹». Токтогул өз окуучуларын эл душмандарын жек көрө билүүгө үйрөткөн деген идеяны жогорку жакта айткан элек, сынчы К.Укаев да ушул маселени Алымкулга арнаган макаласында туура көрсөтөт. Токтогул Октябрь революциясына чейин бай-манаптарга, бий-болуштарга, дин өкүлдөрүнө жана падышалык режимге каршы туруп, өзүнүн курч ырларында алардын адилетсиздигин ашкерелеп келсе, Совет: бийлиги орногондон кийинки «Басмачынын огу жок», «Байышбай кармалганда», «Канаты жазы, боору кең» деген ырларында басмачылар эмгекчилердин душманы экенин баса көрсөткөн болучу. Токтогул окуучуларына, анын ичинде Алымкулга ырлары менен гана эмес, акылдуу сөздөрү, үлгүлүү жүрүш-турушу, сонун сапаты менен таасир эткен. Жаш талапкерге дайыма өз атасындай камкорлук көргөнүн улуу акындын окуучулары берген, маалыматтардан, эскермелерден айкын байкайбыз.

Акындык поэзиянын жакшы салтынын бири ыр көрөңгөсүн түгөтпөө максатында окуучуларды күтүү, жаштарды өстүрүү болуп саналат. Ошон үчүн залкар акындар бир нече окуучу күткөн. Талаптуу, ырга шыктуу жаштарды жөн гана ээрчиге койбой, эң алды менен чыгармачылык «экзаменден», сындан өткөргөн. Токтогулдун окуучулары Калык, Барпы, Алымкул жана башкалар менен биринчи жолугушканда баарын ырдатып, талантын сынап көргөнү белгилүү. Сыноону адетте чоң акын өзү баштаган, жаш талантка карата ырдаган. Алымкул биринчи жолукканда да, Токтогул көрө элегинде «качып жүрбөй кел, үлгүмдү ал» – деп чакырганын Алымкул эске салат. Ошондогу бир учурду Алымкул төмөнкүчө жазат: «Бали азамат, бул Токтогулду тартат турбайбы. Бол, дагы ырда, сени Токтогул сынасын» дешип кубанычтуу түрдө сөз салышты. Мен кызыдым...

Токтогул мага өтө ыраазы болду. Ал мени келечекте мыкты акын болгун деп, далыга чапкылады²». Улуу акын Токтогулдун берген таалими Алымкулду мыкты ырчы болушуна жеткирди. Кыргыз ССРнин эл акыны С. Эралиевдин төмөнкүдөй пикирине толук кошулууга болот. «Алымкулдун – деп жазат ал, – жолун ачкан, ага алгач үлгү берген атактуу Токтогул эле. Жаңыдан эл оозуна алынып келаткан кезде анын эл булбулу Токтогулга жолугушу, көп жылдар анын

¹ К. Укаев. Сөз кудурегин (Адабий-сын макалалар) – Фрунзе, 1972, 66-бет.

² А.Үсөнбаев. Улуу окутуучум. – Токтогулдун замандаштарынын эскермелери. – Фрунзе, 1959, 13-бет.

жанында бирге жүрүп эл кыдырып ырдашы таалим алышы – өмүрүнүн бардык учуру үчүн унутулгус сабак болду¹». Ошон үчүн Алымкул устаты Токтогул жөнүндө көп ыр чыгарып, көп жазды. Чындыгында, Токтогул анын чыгармачылыгына туура багыт берди.

Токтогулдун окуучуларынын бири – залкар акындардын көрүнүктүү өкүлү Барпы Алыкулов. Ал кыргыз элинин улуу акыны Токтогулга үч теректик Сыдык дегендин ашында 1915-жылы жолугуп, өзүн таанытат. Барпы 21 жашта болучу. Токтогул жаш талапкердин ырчылык күчүн билиш үчүн түрдүү ыкмаларга салып, түрдүү суроолорду коюп ырдады эле, Барпы улуу акындын сыноосунан жакшы өттү. Токтогул алды менен: «Түбү сурап, эл бийлеп, жеп келгенден болбогун», «бай баласы болбогун» деп, Барпынын тек жайын сурап, ошондон кийин гана мындай дейт:

Комуздан берген саламым,
Улап кет, иним, аягын.
Эмкисин бөлөк ырдайын,
Акындыгың сындайын.
Кеп түйүнүн чечпесең,
Чечендигиң ким билет?
Кереметин, болбосо,
Чебердигиң ким билет?
Табышмакты таппасаң,
Сырчылыгың ким билет?
Жабылтып ырды төкпөсөң,
Ырчылыгың ким билет?²

Токтогул ырчыларга, көркөм сөз өнөрүнүн устаттарына эл тарабынан зор милдет коюлганын туура түшүнүп, өзүнүн окуучуларынын көңүлүн ушул маселеге бурган болучу. Акын чечен да, чебер да, кереметтик күчкө да ээ болуу керек. Ошондой акын гана элдин милдетин актай алмакчы. Токтогул ушул ырды айтып, Барпынын талантынын деңгээлин, аң-сезимин билүүнү алдына койгон. Жалгыз гана Барпыны эмес, Токтогул бардык окуучуларын алдын ала түрдүү жол менен сынап көргөн, андагы максаттарга шыктуу, ырчылыкка ынтызар жаштын келечегин байкап билүү. Ошон үчүн «Эмкисин бөлөк ырдайын, акындыгың сындайын» – деп, ачыгын айтты. Токтогул амандашуу, учурашуу өңдөнгөн традициялуу ыр менен сынабай, акындык поэзиянын татаал түрү айтыш менен сынады. Ушул жерде

¹ С. Эралиев. Атактуу төкмө – Ала-Тоо, № 11, 1974, 87-бет

² Б. Алыкулов. Чыгармалар, бир томдук. – Фрунзе, 1960, 103-бет.

Кыргыз ССРинин эл акыны Т. Үметалиевдин мындай пикири келтирүүнү туура табабыз. «Кыскасы, – дейт ал, – өзү окубаган киши болсо да, Барпыга ырдын кандай тартипте түзүлөрүн үйрөткөндүгү ушул ырларынан ачык көрүнүп турат. Токтогулдун Барпы менен ырдаш жаңы, анын жаш ырчыларды үйрөтүү ишиндеги айрыкча мүнөздүү жери жана ал улуу акындын өз заманындагы бардык ырчылардын окутуучусу экендигин далилдей турган учур болуп саналат¹». Кыргыз ССРинин эл акыны К. Маликов да ушундай эле туура пикирди жазат. «Токтогулдун, – дейт ал, – акындарды мындай түрдө сынашы өзүнүн көптү көргөн, акынды тааныган чебердигинен, кыргыз ырларынын түрүн толук билгендигинен, эл акындарына насыятчы-нускоочу, устат болгондугунан деп билиш керек²».

Токтогулдун чыгармаларынан кыргыздын классикалык поэзиясынын бардык түрү кездешет. Сүйүү ырлары, Санат-насыяттар, пейзаждык лирика, учурашуу ырлары, ашкерелөөчү ырлар, саясий лирика, ири көлөмдөгү эпикалык дастандар, жыйынтыктап айтканда, Токтогулдун репертуарында кыргыз поэзиясынын бардык түрлөрү бар экендигин байкайбыз. Бул болсо Токтогулдун талантынын күчтүүлүгүнө байланышкан көрүнүш экени талашсыз. Үйрөнүү менен эч ким мынчалык бийиктикке көтөрүлө алмак эмес. Ал эми таланты тайкы, чеберчилиги жетишпеген, аң-сезими төмөн турган акын башкаларга устат да, окутуучу да боло алмак эмес, үлгү да көрсөтө алмак эмес. Чындыгында, Токтогул өз заманындагы ак таңдай залкар акын болгондуктан, ошол кездеги ырчылардан өзгөчө айырмаланып турган. Ошон үчүн өз доорундагы көп акындардын акыны, ары устаты болуп калды.

Барпы Алыкулов өз кезегинде төкмөлүк жактан эч кимди алдына салдырбаган күчтүү акындардын бири эле. Ага карабай, улуу акын Токтогулдан үлгү алууну көздөдү. Токтогул жаш ырчы Барпыны түрдүү жагынан сынап көрүп, анын ырчылыгына жогору бааны берет. «Эми жок менин арманым, бар экен сендей ардагым» деп, ыраазылыгын билдирип, Барпыга ат мингизет. Акындардын өзгөчөлүгү өз ойлорун кара сөз түрүндө эмес, тизмектешкен көркөм ыр аркылуу баяндап бергендигинде. Токтогул менен Барпынын учурашуу иретинде алым сабак айтышында көп маселени камтышы ушуга далил болот. Токтогул жаш Барпыны түрдүү жолго салып сынап, көңүлүнө толгон соң ага мындай дейт:

¹ Кызыл Кыргызстан, 1940, 12-декабрь.

² Ошондо, 14-декабрь

Сен дагы мындай ырдадың,
Ырыңдан, иним, сындадым.
Адаштырып ырдам,
Айтканымдан жылбадың.
Менин айткан ырымды
Бекеринен бурбадың.
Сайраттын кызыл тилиңди,
Акындыгың билиңди¹.

Токтогул Барпыга өзүнүн жакшы оюн билдирип акындыгын жогору баалайт, «Кетмен чапкан кедейди келиштирип ырдагын, кеңешин угуп жырдагын» деген акылдуу насаатын айтат. Бул жерде Токтогул жаш акын Барпыга тура багыт берип, туура жолду көрсөтүп жатат. Улуу акындын кыраакылыгы, алысты көрө билгендиги, окуучуларын туура жолго тарбиялоодогу ролу мына ушунда. Эгер мурун Калык менен жолугушканда, ага «замандын оңолушу, жарыктык күндүн тоголушу» жөнүндө түшүнүк берсе, ушул кездешүүсүндө Барпыга ачык оюн, чын сырын мындайча туюндурат:

Оңолор заман биздики
Оодарылып кылымдан.
Кутуларбыз жарк этип
Куруттай эзген зулумдан.
Жаркырап бизге таң атар,
Жамандар бизден адашар.
Кабарын уккам, түшүнөм,
Аракет кылган бирөө бар.
Айтайын десем ашкере
Чыгарбайт азыр турмуш тар².

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогул революциянын кабарын камоодо жүргөнүндө угуп келгендиктен, ал жөнүндө Барпыга да кабар берет. «Душмандар түшөр торуна, чыгарабыз теңдик жолуна» деген кабарды билдирип, «Айланып элге айта жүр агандан уккан сөзүңдү» деп эскертет. Бул жөнөкөй гана айтылган сөз эмес, анын, өзү Токтогулдун жаш акын Барпыга революциядан берген түшүнүгү болучу. Барпы устатынын акылдуу кеңешин угуп, «Насаат берип, жол ачып, жанымдан артык атасың, алдында Барпы олтуруп, жазды жүрөк капасын» – деп, өзүнүн ыраазылыгын билдирген. Ушундай мазмундагы ырды башка окуучусуна да айтканын кездештиребиз. Уулман

¹ Б. Алыкулов. Чыгармалар. Бир томдук, – Фрунзе; 1960, 108-бет.

² Ошондо, 110-бет.

Мураталиеванын маалыматына караганда, ал 1920-жылы Токтогулга жолугуп, өзүнүн кайгылуу абалын, катуу эзилип келгенин ыр менен баяндайт. Ошондо Токтогул мындай жооп берет:

Андай айтпай, мындай айт,
Алтындай жакшы заман бар.
Ал замандар куралса,
Алыска кетет жамандар¹.

Улуу акын Токтогул окуучулары Калык менен Барпыга жолукканда «заман оңолсо», же «оңолор заман биздики» – деген тилекти билдирсе, У. Мураталиевага «алтындай жакшы заман бар» – деп, турмушка ашкан чындыкты ачык айткан. Эгер Барпыга: «Жаркырап бизге таң атар, жамандар бизден адашар» – десе, Мураталиевага: «Ал замандар куралса, алыска кетет жамандар» – деп, эзүүчүлөр эл арасынан айдаларын эске салды. Ушул жагынан Барпы менен Мураталиевага карата айткан ырлары идея, мазмуну жагынан үндөшүп турат.

Барпы устаты Токтогул менен алгачкы таанышуусунда алым сабак ырды «Жол көрсөткөн абасын чыгарбайт Барпы эсинен» деп бүтүргөн болучу, Чындыгында ал өмүрүнүн акырына чейин окутуучусу Токтогулду эсинен чыгарган жок. Башка акындар сыяктуу эле Барпы да окутуучусуна «Токтогул тууралу ыр» – деген чыгарманы арнады. Ал ыр келемдүү келип, төрт бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмдү киришүү десек да болот, анткени анда өткөн замандагы кыргыз акындары кыйын күндөрдү баштан кечиргени, манаптар менен бий-болуштар таланттуу адамдарды кордогону баяндалып өткөн. Барпы ушул көлөмдүү чыгармасында улуу акындын жагымдуу образын түзө алган. Биз анын ырынан оор турмушту баштан өткөргөн, бүт дитин элдин эркиндигине бурган, элдин көңүлүн ачкан, көп кырдуу өнөрдү билген өтө акылман, келечекти көрө билген улуу, айкөл адамды көз алдыга элестетебиз. «Оңолор заман белгисин Отуз жыл мурун ырдаган, Кылымдын кызык доорун Кырк жыл мурун ырдаган, Эл жыргалга чыгышын Элүү жыл мурун ырдаган» – деген мүнөздөмөнү окуганда, Барпынын алгачкы жолугушунда Токтогул замандын оңолушу жөнүндө айтканы эске түшкөндөй болот. Токтогулдан замандын оңолушу жөнүндө ырды укпаса, Барпы мындай мазмундагы ырды айтпайт эле деп ойлойбуз, кантсе да, анын маңызында эркиндикти чагылдырган идея терең жаткан болуу керек.

Шакирттеринин гана эмес, кыргыздын Осмонкул Бөлөбалаев, Токтонаалы Шабданбаев, Ысмайыл Борончиев өңдүү жана башка

¹ Ленин жолу, 1965, 15-июнь.

төкмө акындарынын көркөм өсүшүндө Токтогулдун образы негизги ролду ойногон десек жаңылбайбыз. Андай асыл сапаттар айрым акындардын чыгармаларына көз жүгүрткөндө даана байкалат. Эмне үчүн ушундай? Анткени төкмө акындар Токтогулдун образынан эң бийик адамгерчиликти кыргыз элин терең сүйгөнүн, башка улуттарды да тең көргөнүн, достук сезими менен ырларында аларды чагылдырганын байкап көрүштү. Барпы да устаты Токтогулдун эң сонун сапаттарын жактыруу менен, андан таалим алды, үйрөндү. Жыйынтыктап айтканда, Токтогул окуучусу Барпынын чыгармачылыгынын өсүшүнө, чеберчилигинин артылышына гана таасир этпестен, анын поэзиясына туура багытты белгиледи. Барпы устатына арнаган ырын төмөнкүдөй строфа менен бүтүрөт.

Москвага жаркырап
Сен барбадың Токтогул.
Шакирттериң ээрчитип
Тең барбадың, Токтогул.
Жетелешип сен менен
Мен барбадым, Токтогул.
Жазып турса кагазга
Катың өчпөйт, Токтогул.
Кылымдарга ырдалат
Атың өчпөйт, Токтогул.
Сүйкүмдүүсүн элиңе,
Баркың өчпөйт, Токтогул,
Партия көңүл койгон соң,
Даңкың өчпөйт, Токтогул¹.

Жогорудагы ырда Барпынын устатына карата жылуу симпатиясы, ал жөнүндөгү тунук ою эргүү менен чагылдырылган. Ырды окуганда Барпынын ички дүйнөсү жарк этип көрүнө түшөт. Ал күчтүү акын катары Совет бийлиги жүзөгө ашырган чындыкты элестүү сүрөттөдү. Коммунисттик партиянын адамдарга жасаган сергек камкордугун ушунча сүйкүмдүү, өтө жылуу баяндады. Чындыгында советтик түзүлүш убагында гана эмгек жогору бааланып, таланттуу адамдарга өзгөчө камкордук көрүлүп, кадыр-баркка ээ болду, Барпы айткандай, Токтогулдун аты да, даңкы да өчпөй, бүткүл көп улуттуу совет элине атагы угулду. Анын терең идеялуу көркөм ырлары Советтер Союзундагы боордош элдердин тилине которулуп, алардын адабий кенчине айланды. Ушул жагынан Барпы чындыкты эргүү менен

¹ Б. Алыкулов. Чыгармалар, Бир томдук – Фрунзе, 1960, 242-бет.

баяндаган десек болот. Жыйынтыктап айтканда, Токтогул окуучуларынын бири Барпыга өзүнүн үлгүсүн көрсөтүп, анын чыгармачылыгынын өркүндөшүнө, чеберчилигинин өсүшүнө зор таасир эткен, туура жолго багыттаган. Барпынын бүт чыгармачылыгы, Токтогулга арналган ырлары жогорудагы ойду айтууга негиз берип турат.

Ары Токтогулдун окуучусу, ары жердеши Коргол Досуевдин чыгармачылыгы, улуу акын менен болгон байланышы көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Коргол айтымына караганда, ал Токтогулду бала кезинен эле билет. Улуу акындын ырларын жаш күнүнөн эле угуп, Токтогул Сибирден келгенде, баласынын өлгөнүн ушул Коргол ырчы угузган экен. Ошол күндөн тартып Коргол дайыма Токтогулду ээрчип, анын ырларын жана комуз күүлөрүн үйрөндү, көп таалим алды. Коргол мындай дейт: «Мен Токтогул менен ата-баладай болуп жүрдүм. Ыр, комузду Токтогулдан үйрөндүм, Токтогул бир жарыкка келген жан эле. Анын ыры, акыл-насаат сөздөрү оозунан төгүлүп турчу... Анын өзү үйрөткөн ырчы, комузчу окуучулары да көп болор эле. Биз Токтогулду ээрчип алчубуз. Током катышкан аш, той да көркүнө келүүчү¹». Ошо көп окуучуларынын бири Коргол устаты Токтогулдун тийгизген таасири, анын берген таалими жөнүндө өтө сыймыктануу менен мындай дейт:

Үйрөнүүгө өнөрүн
Өмүрүмдү арнадым.
Бак-таалайым бар экен,
Мен акын деген сандамын².

Коргол турмушундагы чындыкты ары элестүү, ары жыйынтыктуу сүрөттөдү. Чындыгында эле, анын акын болуп чыгышына Токтогул зор таасир эткен Музыковед В. С. Виноградов Коргол ырчы менен бир нече жолу жолугуп, андан Токтогулдун ыр-күүлөрүн жазып алып, улуу акын жөнүндө көп уккан болучу. «Ал эми – дейт окумуштуу – Токтогулдун мурасын бир да акын Корголчолук көп билбейт эле. Андан жазып алган ыр-күүлөр жанр жагынан да таң калардыктай бай болучу³». Биз да Коргол менен көп ирет жолугушуп, Токтогулдун толуп жаткан ырларын жазып алуу менен катар, улуу акын жөнүндө түрдүү маалыматтарды алган элек. К.Маликов Токтогулдун ырлары жөнүндө мындай мүнөздөмө берет: «Анын (Токтогулду айтып жатат. – Ж. Т.) кайсы ырын окусаң да, өзүнүн уйкашынын жыштыгы жана сөздөрүнүн көркөмдүгү, элге жеткилик-

¹ Фонду, инв. № 425, 1-дептер.

² Ошондо.

³ В. Виноградов. Коргол. – Кыргызстан маданияты, 1970, 4-март.

түүлүгү, карапайымдыгы жагынан бардык башка ырчылардыкынан айырмаланып турат. Токтогулдун сөздөрүн анын китебинен окуганында капкайдагы эл обондору эсине түшүп, үн кошуп ырдагың, ал ырларды жаттап алгың келет. Токтогулдун ырларынын дагы чоң касиети ушунда¹». Ал эми Корголдун ырлары өзүнүн музыкалуулугу, стили жагынан Токтогулдун чыгармаларына абдан жакын турат.

Эмне үчүн ушундай? Буга жооп бериш үчүн В. Виноградовдун Коргол жөнүндө жазганына кайрылалы. «Чынын айтсам, – дейт ал, – жанрга байлыгы жагынан кыргыз эл музыкасынын устаттарынан Корголга теңдеше турган бир да бир өнөрпоз жок болучу. Мисалга, Коргол аткарган Токтогулдун чыгармаларын эле алып көрөлү. Феодалдык бир ууч көчмөн-төбөлдөргө каршы ырдалган «Кербез» – социалдык курч мүнөздөгү памфлет болсо, «Арман кербези» Токтогулдун оор тагдырын, аянычтуу өмүр жолун чагылдырат. «Балам жок» акындын өлгөн уулу тууралуу траурдук ыр болсо, «Дүйнөсүндө» өткөн өмүргө ой жүгүртөт. «Үлгү», «Санат» ырлары жаштарга насыят сыяктуу. Мындан сырткары, эпикалык же тамаша мүнөздөгү сатиралык же юмордук куйкум ырлары, лирикалык жана шат мүнөздөгү оюн-шоок ырлары бар. Коргол аткарган ырлардын ичинен санаада «Алымкан» акак сыңары бөлүнүп турат²», Мына ушундан эле Корголдун чыгармачылыгынын өсүшүнө, жанрын байытууда Токтогул зор роль ойногондугу көрүнүп турат. В. Виноградов санап өткөн чыгармалар бүт Токтогулдуку³. Коргол улуу устаты Токтогулдун туткун ырлар циклинен да көп биле турган. Ошентип, Токтогул окуучусу Корголдун чыгармачылыгынын өсүшүнө, чеберчилигинин өркүндөшүнө, комуз чертүүнүн виртуоздук жагын өздөштүрүшүнө таасир эткен болучу. «Алымкан» жөнүндө сөз кылганда, Коргол өзгөчө толкундап, үнүн бийик созуп, кобулжуган обон менен ырдап жибергенин кез менен көрүп, кунт коюп укканбыз. Ушул сыяктуу мисалдар Токтогул болочок акын Коргол үчүн өзгөчө фигура, сөз өнөрүнүн өтө бийик идеалы болгондугун көрсөтөт. Биз Коргол ырчыдан ушундай сапатты даана байкаганбыз.

Белгилүү комузчу, ары акын Шеркулов Шекербек да өзүн улуу Токтогулдун окуучусу катары эсептейт. Чындыгында, Токтогулдан комузчулукту үйрөнүп, ырчылыктан да таалим алганы талашсыз. Ал Токтогул жөнүндөгү эскерүүсүндө улуу устаттын сөзүн мындайча эске салат: «Шекербек балам, мен болсом картайып бара жатам.

¹ Кызыл Кыргызстан, 1955, 20-декабрь.

² В.Виноградов. Коргол. – Кыргызстан маданияты, 1970, 4-март.

³ 1963-жылы чыккан ырлар жыйнагында «Коргол ырчы», «Досуев Коргол» делип кеткен. Ошон үчүн «Коргол» деп, бир гана «о» тамгасын колдонуп жатабыз.

«Күлүйпа, Күлжар – эки ашыкты» үйрөнүп кал – деп мага карай күйгөндөн ырдап берип кубантты»¹. Ошондо Шекербекти ырдатып көрүп, анын ырчылык талантын да сынайт. «Кыз жибекти» аткарып берсе, «баланча жеринин обонун минтип айткын» деп, Шекербекке үйрөтөт. Мына ушундан Токтогул жаштардын камкор акыны, алардын жакыны экени дагы ачык көрүнөт. Шекербек Шеркулов «Нускаңды алдык» деген ырында мындай дейт.

Кымбаттуу ырын таралды
Ак калпактуу кыргызга,
Алып калдык Токомдон
Ар кимибиз бир нуска².

Ушул «ар кимиси бир нуска» алган ойду Ш. Шеркулов «кийинки эскермесинде эске салат. «Током өзү үч кыл комуздун ээси эле. Кетмен-Төбөдө, Үч-Терек, наркы Аксы багыты, Талас эли бүт Токтогул акындан үлгү алдык³». Бул чындык. Токтогул акындардын жаркыраак Чолпон жылдызы катары Кыргызстандын түштүктүн-түндүгүндөгү ырчылар менен комузчуларга нуска берип, таланттуу жаштарга көркөм сөз өнөрүн үйрөтүү, аларды чыгармачылыкка шыктандырды. Ошон үчүн Токтогул көптөгөн комузчулардын, ырчылардын окутуучусу болуп калды.

Кыргыздын кээ бир эл акындары Токтогулдун ырдаганын же комуз черткенин көрүшкөн жок. Бирок алар улуу акын Токтогулдун китеп болуп чыккан ырларын окуп, анын чыгармалары менен таанышты. Эстебес Турсуналиев өңдүү жаш ырчылар Токтогулдун ырын жаттап алып, көпчүлүккө аткарып да жүрөт. Казак элинин улуу акыны Жамбыл менен Токтогул мурун эки жолу жолугушкандыгы жөнүндө маалымат бар. Ал эми Жамбыл өзүнүн «Токтогул» деген ырында мындай дейт:

Неберем бир китепти окуп жатты,
Китеп сөзү ар кимдин көңүлүн тартты.
Байкаймын: тыңшагандар көңүлү шат,
Алгандай ар сөзүнөн бир лазатты.
Канышып моокумдары, жыргап жаңы,
Тырп этпей кызыгына абдан батты.
Жан эрип, жүрөк дегдеп, бойду бийлеп,
Денени асыл сөздөр чымыратты.⁴

¹ Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 72-бет.

² Токтогулга эстелик. – Фрунзе, 1940, 73-бет.

³ Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 69-бет.

⁴ Токтогулга эстелик. – Фрунзе, 1940, 10-бет.

Жамбыл ушундай денени чымыраткан курч ыр кимдики экенин кийинки строфада ачык баяндайт. Бул мисалды келтирүү менен, бизде Жамбылды Токтогулдун окуучусу катары көрсөтөлү деген ой жок экенин эскертип коюуга тийишпиз. Мында Совет доорунда жашаган төкмө ырчылардын китептен пайдалана баштаганы жөнүндө сөз жүрүп жатат. Акындык поэзиянын мурунтан келе жаткан традициясында окуучу устатын ээрчип жүрүп, үлгү алары белгилүү. Ал эми тиги же бул атактуу жазуучу менен акындын жарык көргөн чыгармасын китептен окуп, ага таасирленүү жазуучуларга мүнөздүү экенин билебиз. Советтик доордо жашаган төкмө акындар китептен окуп, анын авторунун таасирине учурашышы мүмкүнбү? Биздин байкашыбызча, сабатсыздыгын жойгон төкмө акындар китепти окуп, андагы ырлар менен таанышып, рухий дүйнөсүн канааттандыруу менен бирге, белгилүү даражада таасирленип, өзүнүн чыгармачылыгын өркүндөтүү, чеберчилигин жогорулатуу үчүн үлгү алышы мүмкүн экен. Оюбузду бекемдеш үчүн сөз толуп жаткан айрым советтик эл акындарынын чыгармачылыгына кайрылып көрөлү.

Осмонкул Бөлөбалаев – белгилүү эл акыны Калык Акыевге замандаш, ары жашташ жана көрүнүктүү акындардын бири. Ал улуу акын Токтогулду көргөндүгү, ага жолуккандыгы жөнүндө эскерүүлөрүндө жазган эмес, бирок отуз бешинчи жылы оюн коюу үчүн Кетмен-Төбө өрөөнүнө барганда улуу акындын жердештери, ары замандаштары Курман, Жаңыбай, Коргол ырчыларга кездешкенин, алар менен аңгемелешкенин эске салат. Жетимиштен ашкан карыя Калыкты кучактап алып ыйлаганын, ал Курман ырчы экенин айтып келип, анын сөзүн берген: «Эмшиндеген кайдагы абышка деп жатасыңар го мени? Калыкты көргөндө Токтогулумду көргөндөй-эррекеп кеттим – деди¹». Ошондо Курман ырчы Осмонкулдун ырдаганын угуп, ага мындай деген бааны берген экен: «Токтогул менен Калыктан кем ырдабайт экенсиң. Токтогулдай бир ыйлатып, бир күлдүрүп, ырдап жатканда Токтогул тирилип келгендей болдум».² Токтогул мундуу окуя жөнүндө ырдаганда отургандардын баары ыйлаганын, юмордук окуяларды айтканда угуучулар аябай күлгөнүн Калык менен Алымкул көп ирет кайталап айтышкан эле. Бул жерде Осмонкул да Куржандын сөзү аркылуу Токтогулга мүнөздүү ошол жагдайды эске салып отурат. Карамолдонун комуз черткенин көрүп: «Токтогул айткан Карамолдо сен турбайсыңбы, балам? Өнөрүңө баракелде Комузга жан

¹ Осмонкул. Менин өмүрүм (Эскерүүлөр). – Фрунзе, 1968, 216-бет.

² Ошондо, 217-бет.

киргизип чертет экенсиң¹» – деп, анын өнөрүн да жогору баалаган экен. Токтогул 1928-жылы Фрунзеге келгенде кыргыздын көп өнөр-поздоруна жолуккан болучу. Ошондо Карамолдонун комуз черткенин көрүп, «жөн отуруп алып, уккулуктуу черте турган залкар күү силерде экен²» – деп айткан экен. Карамолдо улуу акын Токтогулга жолукканын өтө сыймыктануу менен эскерип, өз оюн мындайча жыйынтыктайт: «Өзү илбериңки, сөзмөр киши эле. Током коштошкондо: «Балам, аман болсок, көрүшөрбүз. Эсиңен бизди чыгарбай жүргүн, Токтогул дегенди көрдүм – деп элиңе айта бар» – деди эле. Бир гана түн болдук, кайран киши менен узак жүрбөй, арманда калдык. Током унутулчу киши эмес эле³». Токтогул да өз учурунда Карамолдо жөнүндө элге айта барганы Курмандын сөзүнөн билинип турат.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулду көргөндүгү жөнүндө атайы жазбаса да, бирөөлөрдүн сөздөрү аркылуу анын көп кырдуу талантынан кабар болгонун байкайбыз. Бирок Осмонкул Токтогулду көргөндүгү жөнүндө маалымат бар. Осмонкул Чачма деп атаган Бейшекеев Ыбырай деген окуучусу менен аңгемелешкенде, ал киши төмөнкүдөй маалымат берди: 1928-жылы Осмонкул экөө Фрунзе шаарына келип, чайканадан Токтогулга жолугуп калышат. Токтогул каалагандарга комуз чертип берип, аларды ыраазы кылып узаткан экен. Осмонкул улуу акындын ырдаганын уктубу же жокпу, анын өзү белгисиз. Ал эми Осмонкулдун чыгармаларына кайрылганда, айрым ырларынын окшоштугу, мазмуну жагынан үндөштүгү анын улуу акын Токтогулдан таалим алгандыгын, ага таасирленгендигин белгилеп турат. «Токтогулду бир гана жолу көрсө, анын окуучусу болбосо, акындык салт боюнча пир тутпаса, анан кандайча таалим алды» – деген суроо туулушу мүмкүн. Акындык поэзияда бир көрүү менен пир тутуп, кол берүү менен батасын алып, ага окуучу болуп калган учурлар кездешет. Осмонкул пир туткан да эмес, окуучу болгон да эмес. Ал жөнүндө эскерүүлөрүндө көрсөтпөйт. Бирок андан таалим алгандыгы байкалат. Андай көрүнүштү төмөнкүдөй себепке байланыштуу карообуз керек. Биринчиден, Осмонкул улуу акын Токтогулдун Калык, Атай өңдүү окуучулары менен көп убакыт бирге жүрүп, алардан Токтогулдун ырчылыгы, комузчулугу жана башка өнөрлөрү жөнүндө толук угуп билген болучу. Экинчиден, улуу акындын өмүр жолу жөнүндө газеталардан окуган болуу керек. Анын «Акын

¹ Ошондо, 216-бет.

² Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 40-бет.

³ Токтогулдун замандаштарынын эскермелери – Түзгөн Е. Сырдыбаев. – Фрунзе: Кыргызстан мамлекеттик басмасы, 1959, 40-бет.

Током»¹ деген ыры ушул ойду айтууга өбөлгө түзүп жатат. Осмонкул ушул ырында «Төрт аягы тең жорго теңдешсиз ырчы туулган» Токтогулдун ак жерден айдалып жыйырма беш жылга кесилгенин, он жылда араң элге келгенин, бай-манаптарды кордоп ырдаганын, айтор өмүр баянын көрсөтүп кетет. Токтогулдун өмүр жолун билбеген акын мынчалык маалыматты ырга чагылдыра албасы өзүнө өзү түшүнүктүү. Үчүнчүдөн, Токтогулдун ырлары өзүнчө китеп болуп чыккандан кийин аны окутуп угуп, сабатын жойгондон кийин өзү окуп таанышты. Мына ушул себептер Осмонкулга таасир этпей койгон эмес. Кыргыздын гана акыны эмес, казак элинин улуу акыны Жамбылдын небересине окутуп, Токтогулдун ырларынан лазатты алгандыгын жогоруда мисал аркылуу көрсөтүк. Осмонкулдун улуу акын Токтогулдун жарык көргөн ырларын окуп, аны менен толук таанышкандыгы талашсыз маселе. Ой ачык болсун үчүн Осмонкулдун ырларына кайрылып көрөлү. Осмонкулдун ырларынан мисал келтирүүдөн мурун Кыргыз ССРинин эл акыны К. Маликовдун Осмонкул жөнүндө жазганына кайрылып көрөлү. «Осмонкулдун, – дейт ал, – дүйнөгө канчалык терең көз карашы бар экендигин, анын жан сырларынын байлыгы канчалык салмактуу экендигин чамалагысы келгендер ырчынын терме ырларын окусун. Бул термелерде кыргыз элинин улуу ырчысы Токтогулдун учкуну жалын чачканын ачык байкоого болот. Осмонкул Токтогулдун термелерине таасирленүү менен ырдаса да, турмушту өз көзү менен көрүп, ыр саптарын өз боёгу менен көркөмдөйт. Ырчы бул ой жүгүртүүсүн (философиясын) көбүнчө бүгүнкү күндүн канатына жармашып зыпылдатат²». Осмонкул Совет бийлиги тушунда көпкө жашап, социалисттик кайра түзүүлөрдү, Улуу Ата мекендик согушта Советтик Армиянын даңктуу жеңишин, андан кийинки кайра куруу мезгилин көрдү жана терең идеялуу көркөм ырларды жаратты. Анын дүйнөгө көз карашынын өркүндөшү советтик чындык менен тыгыз байланыштуу. Кантсе да, акындык поэзиядагы таалим алуу салтын көнүлдөн чыгарып коюуга болбойт. Осмонкул кыргыз элинин улуу акыны Токтогулду бир ирет көрсө да, ырларын бирөөлөрдөн угуп, же китептен окуп, ага таасирленгени байкалат. Ошон үчүн Токтогулдун таасири Осмонкулдун термелеринен гана эмес, башка чыгармаларынан да көрүнөт. Ойду бекемдеш үчүн айрым мисалга кайрылып көрөлү. Ал «Коммунизмге бирге барат» – деген ырында мындай дейт:

¹ Советтик Кыргызстан, 1965, 15-июнь.

² К. Малков. Замандаштарым жана каламдаштарым – Фрунзе, 1964, 65-бет.

Жай алып шибер конуштан,
Өлкөбүз гүлдөп өскөн чак.
Бир тууган таап орустан,
Орноду бизге өчпөс бак¹,

Ушул строфаны окуганда улуу акын Токтогулдун – «Гутулуп келип болуштан, тууган таптым орустан, айдалып келип болуштан, агайын таптым орустан» деген ыры дароо эске түшөт. Осмонкул бул ырын 1954-жылы чыгарган. Андан бир жыл мурун Токтогулдун сексен беш жылдык юбилейине карата «Булбулга» – деген ырды жазат. Ырас, Токтогул Октябрь революциясына чейинки чындыкты баяндаган болучу. Ал эми Осмонкул советтик чындык жүзөгө ашырган тарыхый өзгөрүүлөргө улуу акындын оюн ары улантып, дагы кеңитип берип отурат. Акындык поэзияда өмүр темасына арналган ырлар абдан көп. Ушундай темадагы ырларды казак элинин ырчыларынан да арбын кездештирүүгө болот. Алардын ичинен карылык темасы өзгөчө орунда турат. Тоголок Молдонун «Арман жаш», Токтогулдун, Осмонкулдун, Токтонаалынын «Карылык» деген жана башка акындардын карылык темасына арнаган ырлары ушуга мисал болот. Бирок ар бир акын турмушка карата өз көз карашын, өмүргө карата өз бааларын беришкен. Кантсе да, Токтогул менен Осмонкулдун «Карылык» деген ырларында образды колдонуу, турмуштук деталды пайдалануу жагынан жакындык сезилет. Токтогулда мындай строфа бар:

Бир кезекте карасам,
Кериде кырчын тал элем.
Келин-кыздын жанында
Көп сүйлөөчү бала элем.
Кеч киргенде кадимки
Күйүп турчу шам элем.
Керектүү күчтүн барында
Керилген булбул жан элем (2, 199).

Осмонкулдун «Карылык» – деген ырынан да жорорку строфага жакын ырды кездештиребиз:

Кер мурутум барында,
Керектүү жаштык чагымда,
Кесилбеген тал элем,
Борчукту көздөй теминип,
Күүсүнө келген күлүктөй
Күүлөнө басып элирип.

¹ О. Бөлөбалаев. Тандалган чыгармалар – Фрунзе, 1957, 224-бет.

Келиндерди көргөндө,
Кебимди камдап желигип¹.

Келтирген эки мисалда кандай жакындык бар экени даана сезилип турат. Токтогул көрүүгө чыккан талды символдук образ катары алып, өз оюн элестүү берип жатат. Ал зми Осмонкул болсо, жаштык кезин «кесилбеген тал элем» деген сыпаттоо аркылуу баяндаган. Керидеги тал көркөм көрүнүшү менен ачык образды элестетсе, кесилген тал анчалык сапатка ээ эмес, кандайдыр солгундук сезилет. Токтогулдун улуулугу, чоң акындыгы сөздү таамай айтып, элестүү образды түзө билгендигинде. Ушул эки мисалда дагы толуп жаткан окшоштуктар бар. Мисалы: Токтогул «Келин-кыздын жанында көп сүйлөөчү бала элем» десе, Осмонкул «Келиндерди көргөндө, кебимди камдап желигип» дейт. Токтогул «Керектүү күчтүн барында» десе, Осмонкул «Керектүү жаштык чагымда» дейт. Токтогул жаштыкты керидеги талга салыштыра келип, карыган чагын карама-каршы жагдайда ошо керинде оттогон малга параллель катары алган болучу. Осмонкул дагы карыган чагын «Кериге чыккан кырчын тал кесинди болду таарыган» – деп, карылыкты терс образ аспектисинде сыпаттайт. Кайсы ыр жолуна, кайсы сөзгө кайрылбайлы, эки акындын ырларында сөзмө-сөз да, ой жагынан да окшоштуктар бар экенин көрөбүз. Дагы бир жакындыктарга мисал келтирип көрөлү. Алымкул улуу устатына биринчи жолукканда, Токтогул өзүнүн жашы улгайып калганын билдириш үчүн ага мындай деп ырдаганы белгилүү:

Ак жорго элем жулкунган,
Ак талга конуп сайраган
Ак булбул элем кулпунган.
Акын Токоң ырдаса,
Аял, эркек көрөм деп,
Нечен бир аппак үйлөр жыртылган.
Айыбым жок кармашып,
Айдатып кууган журтумдан.
Алмадай балам келипсин,
Атымды угуп сыртымдан.
Камоодо жүрүп нечен жыл,
Түгөнүп келдим курчумдан (2, 59).

Ушундай мазмундагы ырды Осмонкулдан да кездештиребиз.

Кер муруттун барында,
Керилген жапжаш чагымда,

¹ О. Бөлөбалаев. Тандалган чыгармалар. – Фрунзе 1957, 70-бет.

Кер жорго элем жулкунган,
Кекилик элем кулпунган,
Керилип ырдап олтурсам,
Келгендер карап турушчу
Кебимди угуп сыртымдан.
Кериге чыгып мен кондум,
Керектүү шибер журтумдан.
Кетип барат тил албай,
Керилген кайран кырчын жан.¹

Токтогул «ак жорго элем» деген метафораны колдонсо, Осмонкул «кер жорго элем» – деп, метафоранын экинчи өзгөргөн түрүн пайдаланды. Бирок жалпы ырдын композициясы, уйкаштары, ой системасы жагынан Осмонкулдун бул ыры Токтогулдун ырына абдан окшош, жакын экендиги, айтпасак да, түшүнүктүү. Акындык поэзияда окшоштуктар боло бериши мүмкүн, анткени төкмө ырчылар бирөөлөрдөн уккандарын дароо жаңысына илип алып, аны кайра башкаларга аткарып берүүгө жөндөмдүү келет. Алардагы эстин ушуга ылайыкталганы кокусунан эмес. Осмонкул китептен окудубу, же Алымкулдан уктубу, ошондогу ыр жолдору анын эсинде сакталып калган болуу керек.

Осмонкулдун «Термесинде» көп ыр жолдору Токтогулдун терме, үлгү, санат-насыяттары менен үндөшүп кетет. Ушул жерден да улуу акындын Осмонкул ырчыга тийгизген таасирин байкоого болот. Ой ачык болсун үчүн Токтогулдун «Эмне кызык?» – деген ырынан бир строфа келтирели:

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең, сен кызык.
Эриккенче сүйлөшүп,
Элестешсең тең кызык.
Эл чогула келгенде
Элиришке мен кызык.

Токтогул ушул ыры аркылуу турмушка карата өзүнүн философиялык көз карашын билдирип, адамдарды аң-сезимдүүлүккө чакырган болучу. Ушундай мазмундагы ырды Осмонкулдун «Термесинен» да жолуктурабыз;

Эркек-аял жар болуп,
Өмүр сүрсө тең кызык.

¹ О. Бөлөбалаев. Тандалган чырармалар – Фрунзе, 1957, 71 – 72-беттер.

Жазгы чыккан ыраңга
Сызылып соккон жел кызык.
Эл чогулуп келгенде,
Эрмек болсом мен кызык.
Алсаң көңүл кубанткан,
Баланы сүйгөн эң кызык.¹

Эки ырды салыштырып окуганда, буларда кандай айырма бар экени, жакындыгы, ой жагынан кандай байланышы бар экендиги даана көрүнүп турат. «Токтогулду, – деп жазат К. Маликов – өз көзү менен көрө албай калган Осокем Токтогулдун көркөмдүк дүйнөсүн, анын эргүүсүн Какемдин ырдап элестетиши аркылуу гана элестетет»². Жалаң гана Калык эмес, Осмонкул замандашы Алымкулдун да ырдаганын, Токтогул жөнүндө айтканын көп укканы талашсыз. Токтогулдун Калык, Алымкул, Атай өңдүү толгон шакирттери менен бирге жүрүп, улуу акындын китеп болуп чыккан ырларын окугандан кийин Осмонкул чоң таланттуу адамдан үйрөнбөй койгон эмес, ага таасирленгенинин жөнү бар болучу. Андай таасир Осмонкулдун башка чыгармаларынан да байкалат. Баарына токтолуп отуруу эч мүмкүн эмес. Жогоруда келтирилген мисалдар Токтогулдун терең идеялуу, мазмундуу ырлары Осмонкулга катуу таасир эткенин, андан үлгү алганын, ошонун негизинде курч чыгармаларды жаратканына күбө боло алат деп ойлойбуз.

Осмонкул эскерүүсүндө Калык жөнүндө минтип жазат: Улуу-га улуудай, кичүүгө кичүүдөй мамиле кылып, акыл-насаат айткан. Өз билгенин жашырбай жаштарга үйрөткөн. Жаш ырчыларга атадай камкордук көрүп, аларга акыл айткан. Мүдүрүлсө таяк, өсүүгө канат болгон. Ырчылардан биринчи болуп Токтогулдун улуу мурасын ушул Какем жыйнап, басмага бастырган. Кээ бир ырчылардай даяр эпостун автору боло коёюн дебей, «Кедейканды» Токтогулдун атынан чыгарганы – Токтогулга болгон зор сүйүүсүн, аны унутпай сыйлаган чындыгы шакирти экенин далилдейт³». Осмонкул туура маселени козгоп, чындыкты айткан. Биз бул эскерүүдөн эмнени билебиз? Биринчиден, Калыктан улуу акын Токтогул жөнүндө гана укканын, анын көркөм дүйнөсүнө таасирленгенин байкайбыз. Экинчиден, Осмонкулдун бул мүнөздөмөсү өз учурунда Калыктын устаты Токтогул жөнүндө жазган маалыматына абдан үндөш. Токтогулдун окуучулар Калык, Алымкул баш болгон бир топ шакирттери улуу акын жөнүндө көп ирет эскер-

¹ О. Бөлөбалаев. Тандалган чыгармалар, 91-бет.

² Советтик Кыргызстан, 1967, 16-июль.

³ Осмонкул. Өлбөс адамдар (Эскерүүлөр) 54-бет. Фрунзе, 1965, 54-бет.

мелеринде жазып, көп жолу сыймыктануу менен айтканы белгилүү. Осмонкул алардын эскермелерин окуган болуу керек. Үчүнчүдөн, Токтогулдун окуучуларына атадай камкордук көргөнү Калыктын мүнөзүнүн калыптанышына алып келсе, ал дагы өз учурунда Осмонкулга таасир эткенин түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Осмонкулдун окуучулары ал жөнүндө ушундай бааны бергени кокусунан эмес. Мунун өзү акындык поэзияга мүнөздүү байыртадан бери улантылып келе жаткан эң мыкты салттын бир көрүнүшү болуп саналат.

Акындык поэзиянын мыкты салты кандайча улантылып жатканына Токтогул атындагы сыйлыктын лауреаты Эстебес Турсуналиевдин төмөнкүдөй пикири далил боло алат. «Мына, – дейт ал, – Токтосун экөөбүз деле Алыкем менен Осмонкулдун таалим-тарбиясын алып, алардын ордун жоктотпой минтип акын болуп олтурабыз. Эми Токтосун экөөбүздүн милдетибиз, өсүп келе жаткан жаш акындарга тизгин, канат болуп, аларды сүрөөнгө алып жетелесек деген оюбуз бар». Ошентип, окуучу күтүп, аларга таалим берүү салты азыр дагы уланып жатканын көрүп турабыз. Э. Турсуналиевдин окуучусу Замирбек ушуга далил. Токтогулдун кайсы окуучусун албайлы, улуу акын аларга «өнөрдү үйрөнүп калгыла, менин ордумду бассаңар болду» деп, ар дайым эскертип айта турган. Анын өзү акындык поэзиядагы жакшы салт экенин, ордуна жаш таланттарды дайыма даярдап келгенин көрсөтөт.

Азыркы күндөгү белгилүү эл акыны Токтонаалы Шабданбаев өзүнүн «Токтогул» – деген ырында улуу акынга туура баа берген. Ал мындай дейт:

Алымкул, Калык бир жүрүп,
Үлгүндү алган бу дагы.
Жазылган нуска сөзүнө
Жаштардын канды кумары.
Артык эле Токомдун
Алым сабак ырлары.
Аралап жүрүп ырдаган
Анжиян, арка кыйланы.
Чебер экен сөзгө бай,
Чегинген эмес бир дагы¹.

Бул ырдын мазмунунан Т. Шабданбаевдин улуу акын Токтогулдун чыгармаларын окуганын, «нуска сөзүнө жаштардын кумары канганын, алым сабак ырларын» укканын түшүнүп турабыз. Шабданбаев

¹ Т. Шабданбаев. Тандамалуу- чыгармалар. – Фрунзе, 1969, 104-бет.

Токтонаалынын чыгармаларынан Осмонкулдукундай эле айрым окшоштуктарды, тематикалык байланышты байкоого болот.

Токтогулдун айтышынын, алым сабак ырларынын тийгизген таасирин белгилөө максатында Т. Шабданбаев менен Ы. Борончиев экөөнүн айтыштарына кыскача экскурс жүргүзүп көрөлү. Токтогул менен Эшмамбет кайда барса бирге жүрүп, дайыма айтышка түшкөн сыңары Токтонаалы менен Ысмайыл да дайыма бирге болуп, көпчүлүк колхозчулар менен жумушчулардын, интеллигенциянын алдында аябай көп айтышкан акындар. Токтогул айтыштарда элди күлдүрө турган куйкум сөздөрдү, юморлорду пайдаланганын анын адабий мурасынан билебиз. Токтогулдун Эшмамбет, Алымкул, Калык менен болгон алым сабак айтыштарында ушундай мотивдер арбын кездешет. Токтогулдун айтышы Т. Шабданбаев менен Ы. Борончиевге таасир эткенин алардын айрым айтышынан байкоого болот. Токтогул менен Эшмамбет бир айтышта сакалга асылып, ырды бир топ созот эмеспи. Ушундай мотивди Т. Шабданбаев менен Ы. Борончиевдин айтышынан жолуктурабыз. Токтогул Эшмамбеттин сакалына асылып, ошондон кемтик, табуу үчүн ырдап киргенде, Эшмамбет мындай дейт:

Адырга бүткөн жекенсиң,
Айтышканда нетесиң?
Алдастаба, куу көсөө,
Алкымыңда бир кыл жок,
Апама окшош экенсиң.

Токтогул:

Кара эчкинин терисин
Каптап алган экенсиң.
Кайра-кайра желимдеп,
Чаптап алган экенсиң.
Эки боо кылын кудайдын,
Эпчилдиктен, Эшмамбет,
Мактап алган экенсиң (2,35).

Ушундай мазмундагы ырды Токтонаалы менен Ысмайылдын айтышынан да учуратабыз. Ой ачык болсун үчүн экөөнүн «Жолугушуу» деген айтышына карап көрөлү. Т. Шабданбаев:

Абайлагын чаманды,
Айтышсам сенден каламбы?
Кара жемсөө, ак каптал,
Көрбөдүм сендей адамды.
Жаңыдан бүткөн адатын.

Кошо келди айыкпай,
Ээгинде эки кылың жок
Кум чайкап салган арыктай, –
десе, Ы. Борончиев ага төмөнкүдөй жооп кайтарган:
Салттуу акын деп жүрсөм
Сөз баштадың, сакалдан,
Сакалы жок кишини
Кууйт бекен катардан?
Эки боо кылы ээгинде
Эчкилер байге ала элек...
Көп сакалдуу кишилер
Көргөзмөгө бара элек.
Сакалыңа мактанба,
Ошондон жүдөө неме жок¹.

Эки акындын айтыш ырлары Токтогул менен Эшмамбеттин айтышын бүт кайталабаса да, айрым ыр сөзмө-сөз кайталанып турганын көрүп отурабыз. Ырас, Ы. Борончиев жаңы шартка карай жаңы маанидеги сөздү колдонгон. Ошентип, Т.Шабданбаев менен Ы.Борончиев улуу акын Токтогулду көрүшпөсө да, Калык менен Алымкулдан угушуп, басылып чыккан чыгармаларынан окушуп, анын курч ырларынан, мыкты айтыштарынан таалим алышкан болучу. Жогорудагы мисал ушул ойду ырастап турат.

Кийинки муундагы төкмө ырчылар Токтосун Тыныбеков менен Эстебес Турсуналиев да улуу акын жөнүндө Алымкул, Калык, Осмонкул өңдүү өздөрүнүн окутуучуларынан угушуп, ошону менен катар Токтогулдун ырларын китептерден окушту. Бул ырчылар да Токтогулга таасирленбей койгон эмес. Т. Тыныбеков «Рахмат орус элине» – деген ырында мындай дейт:

Ырысын элдин мактаган –
Ырчылар чыкты ак таңдай.
Жаркыраткан ааламды,
Жашасын кеңеш заманы.
Тоонун эркин булбулу
Токтогул акын айткандай,
Тоголок Молдо жазгандай².

Токтосун Тыныбеков бул ырында Токтогулдун «Жашагын, кеңеш өкмөт!» – деген чыгармасын айтып жатат. Токтогулдун

¹ Ы. Борончиев. Кызыл кырман (Ырлар- жана поэмалар). Фрунзе, 1970, 175 – 176-беттер.

² Т. Тыныбеков. Тууган жер. – Фрунзе: Кыргызстан, 1973, 55-бет.

чыгармаларын окубаган, ага таасирленбеген окурман мындай ырды айтпасы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ал эми Э. Турсуналиев болсо Токтогулдун айрым ырларын аткарып жүргөнү белгилүү. Ал «Устатыма» деген ырында Алымкулдун улуу акын Токтогулга алгачкы жолукканда айткан сөзүн бүт ыр менен берет. Токтогулдун Алымкулга айткан ырын ушуга кыстарганы кызык.

Олтурган элге кайрылып,
Ошондо төкмө мындай дейт:
«Асмандап учкан алты өрдөк
Айланып конор көл мында.
Атайы келген Алымкул,
Алыстап качпай кел мында.
Аксакал болуп картайдым,
Атаңдын жүзүн көргүн да.
Алып кал, балам, үлгүмдү,
Бир күнү
Ажалым жетсе өлдүм да».
Калың эл баары кел дешип,
Касиеттүү Токомо
Кадырлап салам бер дешип.
Бир жигит кирди жетелеп,
Бүткөн бойдо» тер кетип.
Карасам Током олтурат,
Уюткан алтын сакадай
Элди шаңга терметип.
Мына ошондо ырдадым
Мурдумдун үстүн тердетип¹.

Э. Турсуналиев ушул строфадан соң Алымкулдун ырдаган ырын улап кетет. Жогорудагы ырдын сюжетин Алымкул кара сөз түрүндө айтканы белгилүү. Ал эми Э. Турсуналиев болсо аны ырга айландырып бергени жогорку мисалдан көрүнүп турат. Ушул ырынын аягында Алымкулдун улуу акын Токтогулду сүйгөндүгүн «Толкундуу ар бир кебинин Токтогул эле баш жагы» деп эске салат. Чындыгында, жалгыз гана Алымкулдун эмес, Калык, Коргол, Барпы, Атай өңдүү жана башка ондогон акындар менен комузчулардын «ар бир кебинин баш жагы» Токтогул болгон. Мына Ошон үчүн Токтогул да. Жыйынтыктап айтканда, Токтогул өзүнүн күчтүү таланты менен кыргыздын Калык, Алымкул өңдүү чоң акындарынан тартып кийинки муундагы

¹ Т. Тыныбеков. Э. Турсуналиев. Айтыштар. – Фрунзе, 1964, 138 – 139-беттер.

ырчыларга чейин таасир этти, акындык поэзиянын өсүшүнө көмөк берди. Анын адабий мурастары социалисттик маданиятыбызды байытууда кошкон зор салымы менен баалуу.

Токтогул жалаң гана акындардын мектебин түзүп, ырга шыктуу жаштарга үлгүсүн үйрөтүп, таалимин бербестен, комузчулукту сүйгөн таланттууларды да тарбиялап өстүргөн устат. Токтогул композитор деген атакты да алып жүрөт. Чындыгында эле, анын комуз боюнча көп окуучулары бар. Музыковед В. Виноградов алар жөнүндө «Токтогул жана кыргыз акындары» деген эмгегинде кеңири токтолгондуктан, биз айрым маселе боюнча өз оюбузду айтууну туура табабыз.

Токтогул Сатылганов кыргыз элинин улуу акыны болуу менен бирге, ал улуу композитор, эң чебер комузчу катары да белгилүү. Эгер профессионалдык музыкада автор чыгарманы түзүү менен аны өзү аткарууга милдеттүү эмес болсо, элдик чыгармачылыкта композитор» жана аткаруучу ар дайым кошулуп кетет. Мисалы, Токтогул бир чыгарманы жаратып, анын автору болуу менен катар ошол музыканы аткарып берген. Ал аркылуу музыкалык чыгармаларын элге жайылтып, өзүнүн композитор экенин белгилеген. Музыкалык чыгармаларын шакирттерине үйрөтүп, аларды тарбиялоого да көңүл бурган болучу. Композитор болуу менен катар, өз чыгармасын өзү аткаруу жалгыз гана Токтогулга эмес жалпы эле акындык поэзияга мүнөздүү кубулуш. Анын өзү бизге белгисиз эски замандардан бери улантылып келе жаткан салттын калдыгы экени талашсыз.

Кыргыздын акындарынын ырды чыгаруу менен ага өзүнүн обонун (мелодияны) кошуп, көпчүлүгүндө комуздун коштоосу аркылуу ырдашы байыркы салттын сакталып калган үлгүсү десек болот. Эл арасында аларды көпчүлүк учурда, ырчы деп аташы да ушуга байланыштуу болуу керек.

Акындык поэзияда үйрөтүү, таалим берүү жагынан чоң акындардын окуучулары болгон сыңары комуз боюнча ушундай шакирт күтүү салты өнүгүп келгенин көп фактылар далилдейт. Токтогул көркөм сөз өнөрүнөн үлгү көрсөтүү менен, Калык менен Алымкул, Коргол жана башка окуучуларына комуздан да үйрөтүп келгенин жогору жакта эске салган элек. Биз да Токтогулдун комузчу окуучуларынын бир тобу менен жолугуп, алар менен түрдүү темада аңгемелешкен элек. Токтогулдан көп таалим алып, андан комуз күүлөрүн көп үйрөнгөн окуучулары Отунчиев Жангазы, Кожобеков Кулмырза, Сарпекков Барпы жана башка дагы толуп жаткан окуучулары

улуу устаты жөнүндө эчен кызык маалыматтарды берген. Токтогул акын окуучуларына кандай кеңешти берсе, комузчуларга да ошондой мазмундагы аталык акылын айтканын көрөбүз. К. Кожобеков мындай дейт: «Током мага акыл-насаатын көп айтар эле. «Балам, жашык болбо, көпчүлүктүн алдында шайырдыкты көрсөтүү керек, эмнени билсең тартынбай черт. Балам, түрдүү күүнүн аты болот, анын атын атап чертсең, бирөөгө тай энчилеп бергендей болот, талаптуу жаштар атын да, өзү да үйрөнүп алат. Ошондо гана көпчүлүккө атагың чыгат» дечү эле»¹. Жогорку эскерүүнүн өзү Токтогулдун шакирт акындарына берген таалимин элестетип турат. Улуу акын мейли ырга шыктуу жаштар болсун, мейли комузга ынтызар болуп жүргөн жаштар таалим алууга келсин, баарына тең бирдей мамиле жасап, аларды тарбиялоодо көп камкордук кылган. Ошонун натыйжасында комузчулардын плеядасын тарбиялап чыгарган.

Окуучусу К. Кожобеков дагы бир кызык маалыматты эске салат: «Өзү курдуулар менен отурганда, – дейт ал, – мага мындай дечү: «Балам, түрдүү жерге көз болууна мүмкүн, кары адамдарга алардын өздөрүнүкүн, жаштарга дагы башка, ар кимдин өзүнө ылайык күүнү чертип бер» дей турган»². Токтогул Калык, Алымкул, Коргол өндүү окуучуларына да «карыларга карыдай, жаштарга жаштардай, ар кимдин өздөрүнө ылайыктуу ырларды ырдап бергиле» – деп айтканы белгилүү. Ошондой кеңешти комузчуларына айтып жатат. Мына ушунун өзү Токтогулдун кыраакылыгын, өнөрдүн маанисине жеткире баа бергенин, шакирттерин ыр менен комуз күүлөрүн кылдат билүүгө тарбиялаганын көрсөтөт.

Жаштарга кандай сүйкүмдүү мамиле жасаганын окуучуларынын бири К. Турсунбаевдин эскермесинен даана байкоого болот. Ал Токтогулдун адамгерчилиги жогору, өтө мээрман адам экендигин мындайча эске салат: «Ошол жерден (Тер-Жайлак жайлоосу. – Ж. Т.) бир кунанга мингизип алып Суусамырга ээрчитип жүрүп, жайлата комуз үйрөтүп, күзгө жуук бир бышты ээр-токуму менен жабдып, бир кишиге кошуп узатты. Ошондо Током мага: «Көкөй кести», «Кербез», «Сары-барпы», «Тогуз кайрык», «Жаштардын кербези» жана башка ушул сыяктуу күүлөрдү үйрөттү»³. Алгачкы жолукканында, анын «жаман тонун көрүп», үстүндөгү чапанын чечип бергенин Калык «Баскан жолунда» өзгөчө сыймыктануу менен жазган. Барпыга ат мингизгени да белгилүү. Ошентип, Токтогул жаштарга өтө сергектик

¹ Фонду, инв. № 1914-а, 27–28 беттер.

² Ошондо.

³ Кызыл Кыргызстан, 1940, 24-ноябрь.

менен карап, алардын чыгармачылык өсүшүнө өзгөчө көңүл бурган болучу.

Токтогулдун күүлөрү тематика жагынан ар түрдүү жана бай экенин замандаштары да, окуучулары да айтышат. Кыргыздын салт күүлөрүн жана айтым күүлөрүн да аткаруу менен, өзү дагы түрдүү темада күүлөрдү чыгарган. Кээ бир композиторлор Токтогулдун күүлөрүн жетектүү күүлөр¹ деп айтып жүрүшөт. Комузга куштун сайраганын, ал түгүл анын учуп бараткандагы канатынын күүсүн (табышын) куду өзүндөй комузга келтирип черткени кызык. Кайсы бир номерлерди укмуштай чебер, элдин сезимине жеткире аткарганын көргөн, уккан замандаштары да, окуучулары да аңыз менен эскеришет. «Аккуу аткан мерген» деген күүсү комедиялуу окуяны түшүндүргөнүн байкайбыз. Комуз күүсү менен да, кыймыл жана мимика менен элестетип, мергендин образын ачып бергенин көргөндөр ушу күндө да күлкү менен эске салат. Үйүндө жалгыз жуурканы болсо, мылтыгын дүрмөттөө үчүн анын кебезин бүт пайдаланып, акыры түгөтүп алганы ары юмордуу, ары күлкү келердик мыскыл. Ал аркылуу колунан эчтеме келбеген алаңгазар мергендин терс образын көз алдыга элестетебиз. Ушул номеринде Токтогул мергендин аялынын образын да ачып берет. Токтогулдун сүрөттөөсүнөн аялдын типтүү образын даана байкоого болот. Ошентип, улуу акын Токтогул комуз чертүү жагынан да башкаларга үлгү көрсөткөн, өзүнүн көп кырдуу өнөрүн окуучуларына үйрөткөн, таалим берген.

Акындык поэзия коом тарыхынын ар түрдүү баскычтарында жашап келүүсү менен, көркөм сөз өнөрү катары адамдардын турмушун чагылдырып, алардын эстетикалык суроолорун канааттандыруу, тарбиялоо милдетин аткаrsa, эл чыгармачылыгы катары комуз дагы калк мүдөөлөрүн туюндурууга багытталган. Токтогулдун комуз менен кошо түрдүү номерлерди аткарганын өз учурунда белгилүү музыковед А. Затаевич да байкаган экен. «Чындыгында эле, – дейт ал, – карыянын чыныгы зор таланты баарынан мурда, анын «салабаттуу» номерлериндеги кубулжуган музыкалуулуктан, кызыктуу кыймылдарынан байкалып туруучу. Анын айрым күүлөрү кишини өзүнө тартып, көңүлүн эргитет. Комузда ойноодогу ыкмалары боюнча ага элдик куудул, өнөрпоз, тамашакөй, шайыр деп баа берүү керек»². Бул туура мүнөздөмө, Токтогулга берилген туура баа. Акындын замандаштарынын эскермелеринде да Токтогул адам зат пендесинде баш-

¹ Ленинчил жаш, 1965, 16-июнь.

² Советтик Кыргызстан, 1964, 1-июль (М. Абдраевдин комузчу» деген макаласына келтирилген Цитатадан алынды).

кача жаралган алар айткандай дүйнөгө бир келген, табият марттык менен тартуулаган тубаса таланттуу улуу акын да, комузчу да, улуу композитор да болгондугу баса көрсөтүлөт.

Токтогулдун акындыктан гана эмес, комуз күүлөрү боюнча репертуарынын байлыгы жөнүндө да көп замандаштарынан укканбыз. Анын бирин мисалга келтирип көрөлү. Ж. Отунчиев деген окуучусу мындай деп эске салат: «Күүгүм жаңыдан киргенден баштап торгой чулдураганга чейин комуз черте берди, бирок бир күүнү экинчи кайталаган жок. Таң калган мен: «Токо, комузду күүсү ада болдубу же барбы» деп сурадым эле, «комуздун күүсүнүн түбү жок, дагы чертсем, кечке черте берем» деди¹. Ушундай маалыматты улуу акындын башка замандаштары айтканын да уктук. Токтогулдун улуулугу мына ушунда.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогулдун чыгармачылыгында оң каарман – негизинен эл, анын алдыңкы өкүлдөрү, терс кейипкерлер – байлар менен манаптар, анын жан-жөкөрлөрү – кожо менен молдолор. Ал көркөм чыгармаларында эмгекчи элдин умтулууларын, эркиндикке карата болгон ой-санаасын, каалаган мүдөөлөрүн чагылдырса, комуз күүлөрүндө да букара калктын таламын музыкага келтирди. Ал өткөн замандагы адилетсиздикке дайыма катуу каршы турган. Калык мындай дейт: «Токтогул ушул арманын («Элиме качан кетемин» деген ырын айтып жатат. – Ж. Т.) кайгылуу обон менен мундуу күүгө кошуп айтты эле, кемпир-абышкалар жана башкалардын алды ыйлап, аркасы муңайып жашып отурушту»². Токтогулдун ыры менен комуз күүлөрүн, мундуу обонун угуп отурушкан эл бекеринен жашыган жок. Улуу акын өзүнүн баштан кечирген кайгылуу күндөрүн гана эмес, элдин оор турмушун тереңден козгоп, алардын сезимине жеткире ырдады. Катуу таасир этүү натыйжасында гана элдин «алдын ыйлатып, аркасын муңайып жашытууга» чейинки абалга жеткирди. Токтогул чыгармаларында «калың эл», «көпчүлүк журтум», «кыргыз элим» – деп, нечен ирет кайталап айтат. Ал аркылуу өзүнүн элине болгон жылуу сезимин, терең сүйүүсүн билдирген болучу.

Токтогул айрым адамды коомдун мүчөсү, элдин өкүлү катары карап, анын коомдук турмуштагы ролу жөнүндө ой жүгүртөт. Ар бир адамдын коомго жеткире турган пайдасын эске алуу менен, бийлөөчүлөргө каршы күрөштөгү маанисин жогору баалаган болучу. «Эрдин көркү – эл менен, эмгегин менен элге жак!» – деген ырды окуганда, коомдун ар бир мүчөсүнүн алдына зор милдетти жүктөгөнү, туура

¹ Фонду, инв. № 1914-6, 87-бет.

² Токтогулдун замандаштарынын эскермелери, 37-бет.

жолго багыттаганы көрүнүп турат. Токтогулдун чыгармаларынын элдиктүүлүгү ушундай асыл сапаттары менен мүнөздөлөрүн баса көрсөтүп айтууга тийишпиз. «Токтогулдун чыгармачылыгы, – дейт В. Виноградов, – мазмуну жана формасы боюнча терең элдики болгон. Эл – анын ырынын жана күүсүнүн жетекчи образы¹». Ал бүткүл ырын элге арнаган, өзүн элдин маанайын баяндоочу чыныгы өкүлү катары эсептеген. Өмүрүнүн акырына чейин эмгекчилердин мүдөөлөрүн чагылдырып, аларда өзүнүн философиялык оюн баяндады, анын андай баа жеткис эмгегин адабий асыл мурастары айкын белгилеп турат.

Жаратылыш тартуулаган тубаса күчтүү таланты ырды төгүп айтуудагы эң мыкты жөндөмдүүлүгү, элдин көркөм сөз өнөрүнүн эң бай тажрыйбасын мыкты билиши, кыргыз элинин кыйын турмушу, катуу азап чегиши Токтогулдун чыгармачылыгынын ар тараптан өсүшүнө шарт түздү. «Токтогулдун, – дейт Т. Үмөталиев, – окутуучусу да, мектеби да эл, ал элдин эң жакшы сөздөрүн көпөлөк гүл тандагандай тандап алган, элдеги бардык таамай жана өткүр айтылган пикирлерди, бардык акылман ойлорду үйрөнгөн жана аларды ырга айландырган...»² Т. Үмөталиевдин айтканы чындык, бирок Токтогул жалаң гана сөздөрдү тандап албай, өзүнүн чыгармаларынын булагын да элден алды, элдин реалдуу турмушун чагылдырды.

Токтогул өзүнөн мурунку жакшы салттарды өздөштүрүү менен аны дагы өнүктүрдү. Элден алгандарын мыктылап иштеп чыгып, аны кайра калкка тартуулады. Ал чыгармаларды жаратуу, аны элге аткарып берүү менен чектелген жок. Ал акындардын жана комузчулардын плеядасын өз мектебинен тарбиялап чыгаруу менен катар кыргыздын советтик музыкасынын өсүшүнө белгилүү даражада салымын кошту, советтик композиторлорго таасир этти. Республикабыздын белгилүү композитору А. Малдыбаев улуу композитордун тийгизген таасири жөнүндө мындай дейт: «Менимче Токтогулдун чыгармаларынан таалим албаган кыргыздын бир да акын-жазуучусу жана композитору жок го дейм. Мага да Токтогулдун чыгармаларынын таасири тийди. Анын отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн канаттуу ырлары бир топ жакшынакай музыкалык чыгармаларды жаратышыма дем болду»³. Токтогул жалгыз гана А. Малдыбаевге эмес, кыргыздын башка дагы толуп жаткан композиторлоруна тийиштүү даражада өз таасирин тийгизген болучу. Оюбузду бекемдеш үчүн айрым фактыларга кайрылып көрөлү. «Мисалы, – дейт

¹ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, 1961, 17-бет.

² Кызыл Кыргызстан, 1954, 10-сентябрь.

³ Ленинчил жаш, 1965, 15-июнь.

В. Янковский, – Токтогулдун мелодизми профессионалдык музыканын азыркы күндөгү бардык жанрларына кирген фактынын өзү кызыктуу. Ырлар, романстар, хорлор сыяктуу массалык жанрлар жөнүндө айтпаганда да, улуу акындын мелодиялары симфониялар менен канта таларда, опера менен балеттерде, камердик инструменталдуу музыкада жана элдик инструменталдуу оркестр үчүн музыкада угулуп жатат»¹. Мына ушул фактынын өзү Токтогулдун музыкалык мурасынын кыргыздын музыкалык маданиятынын өсүшүндө кандай роль ойногонун, анын өнүгүшүнө кандай үлүш кошконун айгинелеп турат. Ошон үчүн кыргыздын советтик композиторлорунун көпчүлүгү Токтогулдун музыкалык мурасынын тийгизген таасири, музыкалык маданиятты өнүктүрүүдөгү ролу жөнүндө өзгөчө белгилеп жазышты. Композитор М. Абдраев «Токтогул» операсы үчүн композиторлор улуу комузчунун күүлөрүн көп колдонгонун, анын өзү элдин жүрөгүнө жетип жатканын айтып келип, мындай дейт: «Калкка кеңири белгилүү, «Армызат менен айтышы», «Кербез», «Алымкан», «Беш каман», «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду!» деген ырлары операда өз ордун таап, каармандардын мамилесине жараша жана элдик сценаларга байланыштуу жиктештирилген. Композиторлор ал ырларды акындын арияларына жана ыр мотивдерине күчтөп кийирбей, жеңил, элпек ариялар жана ийкемдүү музыкалык кайрылуулар менен үндөштүрөт»². А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере, Н. Давлесов, А. Жумакматов өндүү композиторлор Токтогулдун музыкалык мурасынан пайдаланганы жөнүндө М. Абдраев далилдүү фактыларды келтирген. Композиторлор А. Малдыбаев, В. Власов, В. Фере улуу акын жана композитор Токтогулдун тийгизген таасири жөнүндө минтип жазышат: «Токтогулдун күүлөрү өзүнүн ар түрдүүлүгү менен адамды таң калтырган: алар бирде салабаттуу, бирде көңүл эргиткен шайыр келип, биздин композиторлорду шыктандырган булак болду. Бизде Токтогулдун чыгармачылыгына тигил же бул формада катышы болбогон бир да профессионал композиторлорду табууга мүмкүн эмес. М. Абдраевдин, А. Аманбаевдин, С. Медетовдун, А. Түлеевдин, К. Молдобасановдун, Т. Эрматовдун жана да В. Белыйдын, А. Веприктин, С. Германовдун, М. Раухвергердин, С. Рязовдун, П. Шубиндин жана башка композиторлордун бир катар симфониялык, инструменталдык жана хор чыгармаларында Токтогулдун күүлөрү

¹ В. Янковский. К вопросу об изучении музыкального наследия Токтогула. – См. сб.: «Токтогул – наш современник». – Фрунзе: Илим, 1966, 19-бет.

² Советтик Кыргызстан, 1964, 1-июль.

тематикалык материал катарында пайдаланылган»¹. 1930-жылдары москвалык таланттуу композитор И. Раков Токтогулдун күүлөрү менен обондорунун негизинде лирикалык симфония: жазган. Москвалык башка композиторлор да Токтогулдун музыкалык мурастарына кызыгуу менен көңүл буруп, анын негизинде айрым чыгармаларды түзүшкөнүн айтпай кетүүгө болбойт.

Белгилүү музыковед А. В. Затаевич 1928-жылы биринчи жолу Токтогулдун өзүнөн анын күүлөрүн жазып алып, ал жөнүндө алгач пикир айтты, айрым күүлөрүн музыкалык жыйнакка киргизип, 1934-жылы² жарыкка чыгарды. Музыковед В. Виноградов кийин Токтогулдун музыкалык мурастарын изилдөө менен катар ал жөнүндө илимий эмгек жазды³. Токтогулдун музыкалык мурасын өзүнчө китеп⁴ кылып басып чыгарды. Мына ушулардын баары Токтогулдун жалаң гана поэзиясы эмес, музыкалык чыгармаларынын да баалуулугу далилдейт.

Совет бийлиги тушунда кыргыздын профессионалдык жазма адабияты түзүлүп, анын өнүгө башташы эл ырчыларынын чыгармачылыгына белгилүү даражада өз таасирин тийгизбей койгон жок. Жалаң гана Тоголок Молдо, Т. Талканбаев, А. Жутакеев, Ы. Шайбеков өндүү жазгыч акындарга эмес, Барпы Алыкулов, Алымкул Үсөнбаев, Калык Акыевдерге окшогон эл ырчыларына да таасир эткенин байкайбыз. Ырларынын тематикасы жаңылануу менен катар турмушту сүрөттөө жактары жазма адабияттын стилине өтө баштаганы байкалат. Андай жаңылыктарды жогоруда аталып кеткен акындардын бардыгынын чыгармаларынан кездештиребиз. Барпынын устаты Токтогулга арнаган ырынан элдик поэзиянын көркөм каражаттарын колдонуу менен аны жаңы мааниде бергендиги кызыгууну туудурат.

Алгыр бүркүт Токтогул
Абанын учкул кушундай.
Айтымы элге сүйкүмдүү
Мурунку акын Пушкиндей⁵.

Барпы кат тааныбаган акын болсо дагы, ырында атактуу Пушкинди атап отурат. Ушул жагынан алып караганда, анын орус элинин улуу акыны А. С. Пушкинден кабары бар. Ал Пушкиндин ырларын окутуп угушу да мүмкүн. Токтогулдун көркөм ырларын

¹ Советтик Кыргызстан, 1965, 15-июнь.

² А. Затаевич. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. – Музгиз, 1934.

³ В. Виноградов. Токтогул и киргизские акыны. – М.–Л., 1962.

⁴ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. – М., 1961.

⁵ Фонду, инв. № 398, 2-дептер, 28-бет.

А. С. Пушкиндин ырына тете баалап, ал жөнүндө жылуу сезимин билдирүүнүн өзү эле зор мааниге ээ.

Кыргыз элинин турмушу түп тамырынан өзгөрдү. Сабатсыздык эбак жоюлуп, элдин маданияты өстү. Бирок төкмө ырчылардын мурунтан келе жаткан салты дагы улантылууда. Азыркы убакта ар бир колхоздо болбосо да, райондордо бирди-жарымды төкмө ырчылар бар экенин көрөбүз. Бир гана Токтогул районунда беш-алты импровизатор ырчы бар. Кайсы төкмө ырчыны албайлы, алар мектептен окуп билим алган жаштар. Демек, акындык поэзиянын салты сакталып келет. Анын көрүнүктүү өкүлдөрү катары Эстебес Турсуналиев менен Токтосун Тыныбековду мисалга алсак болот. Бул экөө тең мектептен окуган, билим алган акындар. Ошон үчүн ырларын төгүп айтуу менен, чыгармаларын кагаз бетине түшүрүүгө да күчтөрү жетет. Бирок булар көбүнесе импровизацияга көңүл буруп, ушул салтты улантып келе жатышат. Азыр дагы Замирбек Үсөнбаевдей жаш акындар ырды төкмөлүк менен айтып, акындык поэзиянын мыкты салтынын үлгүсүндө өнөрлөрүн көрсөтүшүүдө. Анын өзү кокусунан чыга калган негизсиз кубулуш эмес, анын нугунда кыргыздын акындарынын классикалык поэзиясы жатканын эске алуубуз керек.

Кыргыздын акындарынын классикалык поэзиясы – эчен мезгилдин көп сыноосунан өтүп, улам өзгөрүүгө учурап, улам толукталып дегендей узак тарыхый доорду кучагына камтыган көрөңгөлүү поэзия. Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында кыргыз элинин оозеки жана акындык поэзиясынын тунук башатынан даам сызып, демократтык ойду чагылдырган мөлдүр булагынан чанкаганын кандырды, талантын өркүндөттү. Кыргыз акындарынын мыкты традицияларын билгичтик менен өздөштүрүү аркылуу акындык поэзияны дагы бийиктикке көтөрүп, өз доорундагы ырчылардын ичинен көркөм сөз өнөрүнүн теңдешсиз фигурасы, акындардын алдыңкы идеалы катарында көрүндү. Ал өз доорундагы алдыңкы адам болуу менен демократтык ойчулдардын жакшы традициясынан чыгармачылыгына иштиктүү пайдаланып, кыргыз элинин ой-максаттарын, үмүт менен тилектерин көркөм ырларында ар тараптан чагылдырды. Анын чыгармаларынын булагы элдин чыныгы турмушу болду. Ошон үчүн акындын чыгармаларынын тематикасы бай жана ар түрдүү, идеялык мазмуну терең.

Токтогулдун чыгармачылыгы көп кырдуу. Ал улуу акын. Өз доорунда төкмөлүк жактан алдыга андан озуп чыккан ырчы да, акын да болгон эмес. Ал улуу композитор. Ошон үчүн анын музыкалык

мурастары советтик композиторлордун көңүлүн өзүнө буруп отурат. Анын шаңдуу мукам кайрыктагы күүлөрү кыргыздын улуттук музыкасын байытууда өлчөөсүз үлүш кошту. Токтогул комузду виртуоздук менен ойногон теңдешсиз комузчу. Ал өз тушундагы акындардан бөлүнүп чыккан куудул, комик, юморист да болучу. Анын аккуу аткан мергенди туураганы, Молдо Тойчу менен айтышы, торгой деген номерди аткарышы жана башка толуп жаткан өнөрлөрү анын ашкан куудул экенин далилдейт. Замандаштары Токтогулдун шайырдыгын, тамашакөйлүгүн, кишинин оюндагысын таап айткан билгич жана чечен экендигин тамшануу менен эске салышат. Ал акындар менен комузга шыктуулардын акыл айтуучусу, насаатчысы болгон. Ушундай көп кырдуу сонун сапаттары, өзгөчө бийиктиктеги адамгерчилиги үчүн эл аны терең сүйүп, «Током» деген сөздү сыймыктануу менен айтышкан, өтө урматташкан. Токтогул табият марттык менен тартуулаган тубаса, теңдешсиз көп кырдуу таланты менен тегерегине шыктуу жаштарды топтоп, көркөм сөздүн жана музыканын келечектүү мектебин түздү.

Кыргыз элинин улуу акыны Токтогул көп өнөрдү аткарса да, ал негизинен акындыкты жана комузчулукту бирдей алып жүргөн. Ошон үчүн анын мектебин экиге бөлүүгө болот. Бир мектебинен акындар үйрөнүп чыкса, экинчи мектебинен комузчулардын плядасы тарбияланышты. Улуу Токтогулдун кайсы мектебин албайлы, анын ар бири зор жемиш берди. Токтогул элден үйрөнүп, аны кайра жылмалап иштеп чыгуу менен акындык поэзияны бийиктикке жеткирди, ошону менен катар терең идеялуу көркөм ырларды жаратып, социалисттик маданиятыбызды, адабиятыбызды байытууда тийиштүү салымын кошту, анын Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев, Барпы Алыкулов өңдүү жана башка окуучулары да кыргыз поэзиясын өстүрүүдө зор эмгек сиңиришти. Ал эми комузчу окуучулары болсо көп сандагы күүлөрүн жаздырып, кыргыз музыкасынын корун түзүүдө баалуу ишти аткарышты. Ошентип, улуу акын Токтогулдун чыгармалары менен катар анын окуучулары Калыктын, Алымкулдун, Барпынын, Корголдун жана башкалардын ырлары кыргыз совет адабиятынын бөлүнгүс бир бөлүгү болуп калды. Ал эми Токтогулдун комузчу окуучуларынын музыкалык мурастары да кыргыз музыкасы үчүн зор мааниге ээ экендиги талашсыз.

Токтогул жана кыргыз акындары дегенде, акындык классикалык поэзиянын мыкты традициялары кыргыз совет поэзиясын өстүрүүдөгү маанисин көңүлгө алуубуз керек. Кыргыз элинин улуу акыны

Токтогулдун чыгармачылыгын кыргыздын классикалык поэзиясынаан бөлүп кароого болбойт, анткени ал өзүнүн ырларын ошол классикалык поэзиянын түнүк башаты менен баштап, анын көрөңгөлүү нугу менен улантты. Акындагы жакшы сапат – кыргыздын классикалык поэзиясын новатордук менен пайдалана билгендиги менен мүнөздүү. Ошонун негизинде гана тематикага бай, демократтык ойду чагылдырган жогорку идеялуу, терең мазмундуу көркөм ырларды жаратты. Токтогулдун новатордугу жана улуу ойчулдугу кыргыз акындарынын ичинен эң биринчи болуп эл достугун, революциялык тенденцияны чагылдыргандыгы менен айырмаланат. Ал өзү тарбиялаган окуучулары менен бирдикте Октябрь революциясын кубанычтуу тосуп алып, Совет бийлигинин салтанатын да биринчилерден болуп жар салып ырдады. Токтогул акындык поэзияда акындыктын жана комузчулуктун өзүнчө мектебин түзүп, ырчылардын жана комузчулардын толуп жаткан илеядасын тарбиялап өстүрүү менен бирге, кыргыз совет поэзиясынын негиз салуучуларынын алдыңкы, көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири болуп калды. Ошентип, кыргыз совет поэзиясын өнүктүрүүдө улуу акын Токтогулдун сиңирген эмгеги баа жеткис зор.

Жаки Таштемиров

ТОКТОГУЛ – АЙТЫШ ЫРЛАРЫНЫН ЧЕБЕРИ¹

Токтогулдун чыгармачылыгынын өзгөчөлүгүн аныктоо, өмүр жолун тактоо жагынан бир топ аракеттер болду, илимий изилдөө иштери жүргүзүлдү, бирок бардыгы ойдогудай жүзөгө ашырылды деп айтуу кыйын, анткени улуу акындын тубаса күчтүү талантынан жаралган ырларын калыбына келтирүү эч мүмкүн эмес. Анын өзү Токтогул ырларын төкмөлүк менен жаратканына жана өз учурунда жазылып турбаганына байланыштуу. Токтогул бир отурушта эле эчен темадагы, эң көп сандагы ырларды айтып коюучу. Алардын ичинде лирикалык ырлар, насыяттар, эпикалык дастандар, күлкүлүү номерлер жана башка темадагы чыгармалар болгон. Ушундай көп кырдуу таланты менен улуу акын элди өзүнө тартып, угуучулардын ой-санаасын ырга ээрчитчү. Ар түрдүү темадагы ырларды жаратуу жана кыргыз элинин көп сандагы дастандарын аткаруу менен бирге, ал

¹ Ж.Таштемиров Токтогулдун айтыштарынын өзгөчөлүгү. – Фрунзе «Адабият», 1989-ж., 45-б.

айтыштын да эң чебер устасы болгон. Ошон үчүн айтыш жанрын өмүрүнүн акырына чейин улантып, эчен ак тандай акындар менен беттешип, кээде алым сабакка өтүп, же учурашуу иретинде ырчылыкты сынашып дегендей бул түрдү өнүктүрүп келди. Бирок улуу акындын айтыштары бизге толук келип жеткен жок. Мына ушунун өзү анын айтыштарынын өзгөчөлүгүнө баа берүүдө кыйынчылыкты туудурбай койбойт. Биринчиден, Токтогулдун алгач ким менен айтышканы, анын кандай багытта өткөнү белгисиз. Экинчиден, Токтогул ошол өткөн заманда жашап, элдин калың катмарына кеңири белгилүү болгон Орозаалы, Эсенаман, Жаныш сыяктуу жана башка чоң акындар менен беттешкен айтыштары сакталган эмес.

Улуу акындын жердеши Өзүбек Атанаев өзү уккан бир кабарды мындайча эске салат. Токтогул айтчу эле: «18 жашымда түш көрүп, токтоно албай жүрсөм, ак сакалдар: «Аксыдагы Ниязалыга бар, ошондон жол үйрөн» дешти. Аксыга барсам, Алайдан тойго чакырган кат келди. Ниязалы ээрчиткен бойдон жүрүп кеттик». Ошол барганында ал жердин мыктылары: «Биздин Алайда Орозаалы деген акын бар, ошону менен айтышасыңар» дептир. «Током үч күнү айтыштым. Үч күндөн кийин Орозаалы акын: «Жүзгө чыкканча үнүң бузулбасын» деп батасын берди. Орозаалынын батасын алганмын, жүзгө чыкканча үнүм бузулбайт» дечү эле. Бирок ал чыгармасы бизге дайынсыз.

Айрым маалыматка караганда Токтогул таластык чоң акын Чоңдудан бата аламын деп барып, Эсенаман менен беттешип калат да, аны «ыктатып» койгон экен. Чоңду ошондо «сага эч ким тең келбейт»¹ деп, баа бериптир. Чоңдудан бата алганда, Токтогул өз өнөрүн көрсөтүп, чоң акындын сынынан өтүптүр. Бирок кандай ырды ырдаганы жана Эсенаман менен айтышканы бизге табышмактай сезилет. Алымкулдун маалыматына караганда, Токтогул таластык Жаныш, Сартбай, Чоңду акындар менен айтышкан экен². Кыпчакбаев Калыбек ошо Чоңдудан бата алганы барганда, Токтогул казактын белгилүү ырчысы Майкөт менен беттешип, аны да «ыктатып койгон» экен³.

Дайыма бирге ээрчитип жүрүп, ырларын жана акылман сөздөрүн аябай көп уккан таалим алган окуучуларынын бири Алымкул төкмө устаты Токтогул жөнүндө бир эскерүүсүндө минтип жазган: «Жыл өткөн сайын Токтогул кыргыз арасына атактуу болуп, туш тараптан Токтогул менен айтышууга ырчылар келе баштайт, же болбосо Токтогул кайда барса, ошол жерге атайын издеп барышып, беттешүүгө

¹ Инв. № 1914. 64 –бет.

² «Ленинчи жаш» газетасы, 1949, 9-декабрь.

³ Фонду, Инв.№19.14 б, 64-б.

ынтызар болгон ырчылар да андан көп эле. Бирок бир да киши Токтогулду жеңип кете алган эмес»¹. Алымкул төкмө устаты Токтогулдан укканы боюнча жана кошо ээрчип жүрүп, көзү менен көргөнү боюнча чындыкты айтып жатат. Калыбек Кыпчакбаевдин берген маалыматына караганда, Токтогул 13 жашында топко ырдап жаш убагында эле атактуу Майлыбай комузчу менен беттешип, аны жеңет экен². Токтогул өмүрүнүн акырына чейин, Алымкул белгилегендей, «беттешүүгө ынтызар» көп ырчылар менен айтышкан болучу. Бирок алар сакталып жетпей, аңыз сөз катары айтылып калганы өкүнүчтүү.

Алымкул төкмө: «Токтогул жалаң гана кыргыздын ырчылары, комузчулары менен беттешпестен, Казакстандын, Өзбекстандын ырчылары менен да беттешкен. Өзбекстандын атактуу Молдо Тойчу деген ырчысына атайын барып жолугушуп, Молдо Тойчунун дутарга салып черткен бардык күүлөрүн өз комузуна салып черткен»³. Алымкул төкмөнүн жогоруда айтканы чындык. Улуу акын Токтогулдун Молдо Тойчу менен жолугушун Алымкул революциядан мурун болгон окуя катары эске салса, акындын замандашы М. Токтосунов Үч-Коргондо 1929-жылы чайканада айтышкан дейт⁴. Кийинки маалымат анча ишенимдүү эмес. Жашы илгерилеп барып калган Токтогул айтышуу үчүн атайы издеп барбайт эле го? Токтогул Молдо Тойчу менен кордошуп айтышпаган, бирок өнөр сынашуу болгон. Молдо Тойчу «Лулу Мамажан» деген ырды дутар менен аткарып чектелсе, Токтогул ырды төгүп, анын обону менен өзүнүн сонун өнөрүн көрсөткөн. Токтогулдун ушул айтышы эл арасында кеңири тарагандыктан, анын эки-үч варианты бар.

Токтогул кыргыздын жана башка боордош элдердин ырчылары менен болгон айтыштары толук жетпесе да, анын окуучуларынан жана замандаштарынан жазылып алынган түрдүү темадагы материалдар акындын ушул темадагы мурасына баа берүүгө негиз түзөт. Ал айтыштардын көпчүлүгү улуу акындын эки томдугунда жарык көргөн. Токтогулдун айтыштарын окуганда, идеялык мазмуну жагынан, турмушту чагылдыруу жагынан ар түрдүү экенин байкайбыз. Мунун өзү жалпы жонунан берилген баа. Ошон үчүн айрым маселени тактоого туура келет. Биринчиден, акындын айтыштары мурунтан келе жаткан традиция менен болгон байланышы кандай? Экинчиден, анын ушул темадагы чыгармаларынын башка акындардын айтыштарынан

¹ «Кызыл Кыргызстан», 1949, 10-декабрь.

² Инв. 1914^б 63-б.

³ «Ленинчил жаш», 1949, 9-декабрь.

⁴ «Ленинчил жаш» 1964, 24-июль.

айырмасы барбы? Эгер болсо, ал эмне менен мүнөздөлөт? Үчүнчүдөн, Токтогулдун айтыштарынын идеялык багыты жана тематикасы кандай өзгөчөлүккө ээ? Токтогулдун айтыштары ушул күнгө чейин илимий изилдөөнүн объектиси катары талдоого алынбагандыктан, көп проблемалык маселелер алиге чейин чечиле элек экенин алдын ала эскерте кетүүнү туура табабыз.

Улуу акын Токтогулдун айтыштары жөнүндө сөз болгондо эң алды менен традиция маселеси көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Традиция дегенде, биз эмнени түшүнүүбүз керек? Айтыштын традициясына акындык поэзияга мүнөздүү үйрөнүү, үлгү алуу, устат күтүү, пир тутуу жана башка чыгармачылык ыктар кирет. Тажрыйбалуу, таланты такшалган акындар менен байланыш жасоо, айткандарын кунт коюп угуу, ошол аркылуу чеберчилигин арттыруу өңдөнгөн аракеттер айтышка даярдык көрүүнүн традициялуу түрү. Байланыш жалаң гана жакшы мамиле менен эмес, айтышка түшүү менен болуусу мүмкүн, анткени, беттешүү канчалык айыгышкан мүнөздө улантылбасын, анын өзү тигил же бул акынга таасир этпей койбойт. Айтыш – акындык талантты, сөз тапкычтыкты сыноочу өнөр. Ошон үчүн айтыш майданына чыгууну ойлогон акын эң алды менен сөз өнөрүнүн ыктарын өздөштүрүү керек. Акындык салтты ыйык туткан Токтогул чоң ырчы Чондудан бата алса, Калык менен Алымкул өндүү жаш таланттарды көп убакыттар бою ээрчитип үйрөткөн. Акындардын өз ич ара байланышы ар биринин ыр жагынан такшалышына, чеберчилигинин өсүшүнө көмөк берип келген. Казак окумуштуусу М. Ауэзов кандай жол менен Жамбыл устаты Сүйүмбайдан таалим алганын айтып келип, анан мындай деп жазган: «Бирок Жакең бир Сүйүмбайдан гана окуп койбогон»¹. Ушундан соң казак менен кыргыздын ошол кездеги акындарынын бир канчасынын аттарын атап, алардан окуп таалим алгандыгын эске салат. Токтогулдун айтыштары кокусунан гана пайда болгон жок. Ал өзүнөн мурунку ырчылар улантып келген, көпчүлүккө кеңири белгилүү айтыш традициясына кайрылды. Ошон үчүн анын айтыштары салттуу нукта өнүктү. Бирок традициялуу айтыштардын багыты бир жактуу болгон эмес. Акылгөй даанышман акын андай жагдайды сезбей койгон жок. Ал өзүнөн мурункулардын айткандарынын баарын таза көрүнүш катары баалабай, айтышка сын көз менен карады. Демек, Токтогул сырткы форма менен чектелбей, ырлардын мазмунуна, идеясына айрыкча көңүл

¹ М. Ауэзов. Жамбылдын айтыс өнөрү. Казак ССР Гылым академиясынын хабарлары, № 55, Алматы, 1948, 16-бет.

бурду. Ошол себептүү жалпысынан алганда анын айтыштарында элди экиге бөлүү, уруу башчыларын мактап, өз кызыкчылыгын көздөө сыяктуу умтулуш жок. Эгер ырчы кордоо менен айтыша кетсе, Токтогул жөн туруп калган эмес, анын сөзүнө жараша жооп кайтарган болучу. Кордошуу мазмунундагы ырларга Арзымат, Найманбай, Карамырза, Кара Курман менен болгон айтыштарды кошууга болот.

Эгер айтыш тарыхына көз жүгүртүү менен байкоо жүргүзсөк, ырчылардын көпчүлүгү кордошуп айтышуу, элди урууларга бөлүү, айрым уруу башчыларын мактоо сыяктуу аракеттер орун алганын байкайбыз. Мурунку жана ага замандаш кээ бир ырчылар бири-бирин кордошуп, өз уруусун же уруу башчыларын мактоо менен чектелишсе, Токтогулда аларга мүнөздүү тар көз караш байкалбайт, кайра айкөлдүк, гумандуулук жогору бийиктиктен көрүнөт. Токтогулдун башка акындардан өзгөчөлүгү айтыш жанрын жаңы багытка карай бургандыгы. Анын бүт дээрлик айтыштары «ырыс алды – ынтымак» деген идеяны мазмунуна камтып турат. Ал гумандуу көз карашы менен акындык поэзиянын тарыхында жаңы мектепти ачкандай баамдалат. Улуу акындын Эшмамбет, Калык, Барпы, Коргоол, Алымкул өңдүү шакирттери менен болгон айтыштары чынында традициялык айтыштагы жаңы багыт болуп эсептелет.

Улуу акын Токтогул баштаган ынтымактуу айтыш туура багытта өнүгүү менен жаңы салтты пайда кылды. Ал эми акындын окуучулары устаты баштаган сонун салтты улантуу менен аны өнүктүрдү жана тематикасын байытты. Улуу акындын шакирттеринин үлгүлүү жөрөлгөсүн кийинки муундагы төкмө ырчылар жакшы башталма катары кабыл алышты. Ошентип, улуу акын Токтогул баштаган жаңы багыттагы айтыш традициясы кийин Т. Шабданбаев менен Ы. Борончиев, Э. Турсуналиев менен Т. Тыныбеков тарабынан улантылып келди.

Айтыш – акындардын талантын такшалтып, аларды чеберчиликке үйрөтө турган зор мектеп. Бул мектептен сабак албай, сөз өнөрүнүн татаал түйүндөрүн чечпей туруп, эч ким акындыктын бийик тепкичине көтөрүлө алган эмес. Кыргыз элинин өткөн доордогу шартына жараша айтышта жеңген акын гана даңазаланып, анын даңкы алыска кетчү. Ал эми айтышта күчтүү ырчы жеңип, күчсүзү жеңилүү ызасын тартуучу. Бирок жеңилген ырчы айтышты токтотуп койбой, кайра даярдык көрүп, дагы беттешүү майданына чыга турган. Ушундай жол менен акындар такшала берген. Ансыз чеберчиликтин жогорку деңгээлине жетүү мүмкүн эмес эле. Токтогул дагы акындык күчтү сыноонун мектебинен көп сабак алып, ырчылыктын татаал жолун

талыкпай басып өткөн. Анын Арзымат, Орозаалы, Эсенаман сыяктуу өзүнөн көп улуу чоң, акындар менен болгон айтыштары, Токтогулдун сыноо мектебинен өткөндүгүн көрсөтүп турат. «Токтогулдун мектеби да, тарбиячысы да эл болду, – дейт А. Токомбаев. – Кыскача айтканда, коом сабагын Токтогул турмуштан гана окуду жана аны орошон окуду. Ошондуктан анын ырлары бүтүн элдик болуп чыкты.

Токтогулдун ырлары эчактан тааныш сыяктуу жеңил окулат. Бирок терең акыл жүгүртүүгө, терең ойлонтууга эркисиз кылат. Бул көрүнүш эл ырчыларынан Токтогулду бөлүп чыгат. Анын караанын алыстан көрсөтөт. Үнүн чындап угузат, зоболосун ого бетер көтөрөт»¹. Токтогулдун улуулугу поэзиянын булагын эл турмушунан алып, аны философиялык терең ой аркылуу адамдардын сезимдери-не жеткире чагылдыргананда.

Акындардын дүйнөгө көз карашы, кубулушту байкоолору, турмушка баа берүүлөрү бирдей эмес экендиги түшүнүктүү. Токтогул – баарынан эл мүдөөлөрүн жогору койгон, эмгекчилердин таламын жактаган демократтык багыттагы акын. Ошон үчүн анын айтыштарында коомдук мамиле, эл турмушу жеткилең ырдалат. Акындын андай аракети падышалык бийликти, эмгекчилерди эзип жаткан бай-манаптарды жана дин өкүлдөрү кожо менен молдолорду, эшендерди сынга алган айтыштарынан ачык көрүнөт. Ушул темадагы чыгармаларында Токтогул инсандын эркиндиги жөнүндөгү идеяны көтөргөн.

Өткөн замандагы айтыштардын көпчүлүгүндө дээрлик өз уруусун, аны башкарган мыктыларды, байларды мактоо басымдуу орунду ээлейт. Бул сыяктуу элди урууга бөлүү, анан бир элди мактап, экинчи элди кордоо сыяктуу аракеттер жалпы эле Токтогулдун айтыштарына жат көрүнүш. Улуу акын элдин душманы бай-манаптар экенин ырчылар ынтымакта болуу керек экенин айрым айтыштарда баса көрсөттү. Улуу акындын айтыштары эзүүчүлөрдүн кылмыштарын ашкерелөөгө багытталып, кыргыз элинин мүдөөлөрүн, ой-санааларын чагылдырган болучу. Анын айтыштары ушундай эл мүдөөсүн көздөгөндүгү, идеясынын тереңдиги менен баалуу.

Кандай багытта айтылгандыгына, эмнеге арналгандыгына, кандай маселени камтыганына карай топтоштурганда, Токтогулдун айтыштарын: кордошуу мотивиндеги тарыхый мүнөздөгү, учурашуу, сатиралык, алым сабак айтыштар деп ондон ашык темага бөлүп кароого болот. Мына ушундан акындын айтыштары тематикага бай экени көрүнүп турат.

¹ «Ленинчил жаш», 1940, 23-ноябрь.

Токтогулдун чыгармаларынын эки томунда кичинеси жана көлөмдүүсү болуп анын отузга жакын айтышы жарыяланып жүрөт. Бирок алар акындын айтыштарынын аз гана бөлүгү. Ошондой болсо да, колдо бар материалдар акындын айтыштарынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндө ой айтууга негиз түзөт.

Айтыш жанры XIX кылымда күчтүү өнүгө баштаганын жогоруда кеп кылдык. Токтогул чыга баштаган ошол тушта кыргыз жергесине белгилүү Музооке, Айтыке, Накен, Орозаалы, Эсенаман, Чоңду, Бекмурат, Арзымат өңүү бир топ чоң акындар бар болучу. Аларга удаа, Токтогулга замандаш Тоголок Молдо, Жеңижок, Калмырза, Солтобай, Ботобай, Карамырза, Найманбай, Ташмат жана башка толуп жаткан акындар чыкты. Токтогул алардын айрымдары менен айтышып, кайсы биринен таалим алып дегендей, кыргыз акындарынын көпчүлүгү менен байланышта болду, өзүнүн чыгармачылыгын өнүктүрдү, чеберчилигин өстүрдү. Эң негизгиси келечеги кең багытка бет алып, туура жолдо турду. Бүт чыгармачылыгын эл турмушуна арнады. Токтогулдун айкөл даанышмандыгы, анын улуулугу мына ушунда.

Анын алгачкы чыгармаларынын бири катары эсептелген «Арзыматка» деген ырына кайрылып көрөлү, анткени – ошол кездеги коомдук мамилени, элдин шартын чагылдыруу жагынан акындын ушул айтышы тарыхый зор мааниге ээ. Эгер көчмөн турмушта жашаган кыргыз элинин шартында акындар традициялык айтыштарды ат үстүндө, ачык жерде өткөрүп келишсе, маалыматка караганда, Токтогул менен Арзыматтын айтышы үй ичинде, Дыйканбайдай чоң манап башында турган бийлөөчүлөрдүн алдында болот экен. Ошол себептүү айтыш манаптардын кысымы астында өткөндөй сезилет. Жоомарт Бөкөнбаев өзүнүн «Токтогулдун өмүрү» деген очеркинде Дыйканбай атайы чакыртып келгенин жазат¹. Анын өзүндө ушул элди шылдың кылууга багытталган максат бар эле. Дыйканбай урук-журугу менен той-аш бергенде, сарттар уруусун чакырганда: «Уй минип келгиле, мурунтук тагылбасын», – деп атайы алдын ала эскертчү. Атчандарга кысым жасачу. Келгендерин оокаттандырганда, табакта калган боткону зордук менен оромолдоруна ороп берип, аябай шылдың кылчу. Дыйканбай сарттардын «билерманы» Сопу бийдин үйүндө отуруп, жаш Токтогулга кол алдындагы чоң ырчы Арзыматты беттетип, ал аркылуу сарттар уруусун кордотууну ойлоду. Анын ошондогу максатын Ж. Бөкөнбаев туура көрсөткөн: «Арзымат эң мурун өзү Дыйканбайдын ырчысы экенин, Дыйканбайдын көлөкөсүндө жүргөндүгүн, казы-карта жеп жыргагандыгын айтты. Анан

¹ Ж. Бөкөнбаев. II – том, Фрунзе, 1973, 431-бет.

кийин Токтогулга асылды. Сарттар уруусун жамандады, Токтогулдун жакыр экендигин кордоп ырдады. Арзыматтын оозунан адам айткыс сөздөр чыкты. Дыйканбайдын жигиттеринин кууганына койбостон эл үйдү курчап алышты»¹. Жоомарт жогорудагы маалыматты жердештеринин айтуусу боюнча берген. 1957-жылы ушу эмгектин автору Токтогулдун Арзыматка айтканынан 28 жол ыр жазып алган болчу. Ал акындын жыйнагында жарыяланып келе жатат.

Арзымат бир топ жашка барып, айтыш жагынан такшалып калган, анын үстүнө Кетмен-Төбө өрөөнүн былк эттирбей бийлеген чоң манап Дыйканбайдын кол алдында ырдап жүргөн белгилүү ырчы эле. Токтогул болсо али эл аралап ырдай элек, жаңыдан гана баш көтөрүп келе жаткан кези. Дыйканбай атайы чакыртып, өз ырчысы Арзымат менен беттештирип отурат. Өзүнөн көп улуу ары кадыр-баркы бар, ары күчтүү ырчы менен беттешүү оңой бекен?

Айтыш салты башка. Анда кыргыздын «улууну урматта, кичүүнү сыйла» деген сыпайы сөзү сакталбайт. Айтыштын салтында «улуу экен» деп, каршысындагы акынга жооп бербей коюу – жаман көрүнүш, анткени, айтыш – сөз жарышы, ырчылыкты сыноочу жай. Ооз ачпай тим болуу деген сөз жеңилүү – деген сөз. Ошон үчүн айтышта «улуу-кичүү» деп, сый-сыпат кылууга тийиш эмес. Айтыштагы дагы бир салт – чындыкты бетке айтуудан тартынбагандык. Акын чынчыл болуу керек. Токтогул ошол айтышта чынчыл, таасын акын экенин көрсөтөт. Арзыматтын ырлары сакталып калбаганы өкүнүчтүү, бирок Токтогулдун айтканынан улам «Арзыматтын оозунан адам айткыс сөздөр чыкканы» дайын болуп турат. Эгер Арзымат өзү катылып, жаман сөздөр менен кордоого албаса, Токтогул ага ооз ачмак эмес. Ал зөөкүр ырчынын кордогонуна чыдабады, беттешти. Чыныгы айтыштын мазмунун социалдык-коомдук турмуш ээлеп, анда элдин мүдөөлөрү чагылдырылууга тийиш. Ушул максатка айкын түшүнгөн акын туура багытта турса, анын ырлары көпчүлүк эл тарабынан жылуу тосуп алынары талашсыз. Токтогул өзүнүн акылгөй айкөл акындыгы менен максаты туура түшүндү. Арзымат сыяктуу майда сөздөрдү колдонуп, ыксыз кордоого алган жок. Бирок «менменсиген» Арзыматтын өз сөзүн анын өзүнө кайра буруп, таамай пайдаланды.

Бекти көрсөң мактайсың,
Бекер ичкен аш үчүн,
Кошомат кылып бегиңе,
Бечараны каптайсың.

¹ Ж. Бөкөнбаев. II –том, Фрунзе, 1973, 431-бет.

Ханды көрсөң, мактайсың,
Кардың тойгон жеринде.
Кошомат кылып ханыңа,
Карыпты көрсөң, каптайсың¹.

Ушул ырынан эле Токтогул Арзыматтай ырчыдан алда канча бийик тургандыгы даана көрүнөт. Элдин күчүнө жана өзүнүн ырчылык талантына ишенген Токтогул чоң манап Дыйканбайдан тартынган жок. Көпчүлүктүн көз алдында Арзымат бекер ашка сатылган эки жүздүү кошоматчы ырчы экенин ашкереледи. Эгер Арзымат элди эзген Дыйканбайдай манаптардын атынан сөз козгоп ырдаса, Токтогул бечара менен карыптардын таламын жактап, жалпы букаралардын атынан ырдады. «Айтыш үстүндө акындар өздөрүнүн таптык санаасын таанытат»² деп жазган М. Ауэзов. Токтогул алгачкы айтышында эле өзүнүн таптык көз карашын туюндуруп, тап жигин ажырата айтат.

Арзымат Токтогулдун өз керт башынан, адамдык сапаты жагынан эч кемчилик таппайт. Анын койгон дооматы, тапкан кемчилиги – Токтогулдун «жакырдыгы», элинин букара уруусунан экендиги. Токтогул ага арданган жок, кайра сыймыктанды. Ошон үчүн курч ыр менен таасын жооп кайтарды.

Манаптан ичкен ашыңа,
Мактанып жүргөн экенсиң.
Мадырайган соргогум!
Мени «жакырсың» деп кордодун.
Жакыр да болсом мен өзүм
Жаандан чыккан жоргомун. (1.26)

Тигил же бул акын өзүн жана өзүнүн эли-журтун, жерин мактап, анын тескерисинче каршысындагы айыбын чукуп, кемчиликтерин ашкерелеп кордоо – традициялык айтыштагы негизги ыктардын бири. Ошол ыкты Арзымат колдонду. Бирок ал адамдан көрө байлыкты баарынан жогору койду. Токтогулдун жардылыгын кемсинтүүгө себеп кылып алып, майда сөздөрдү айтты. Ал эми айтышта сөз тапкычтык зарыл түрдө керек экендиги, ар бир айтылган сөз ой жагынан салмактуу, ары курч болуу керек экендиги түшүнүктүү. Таамай сөз бутага дал тийип, кыбааны кандырат. Бирок Арзыматтын ыры угуучулардын купулуна толгон жок. Токтогулдун сөзү көнүмдүү, ары орундуу келип, көпчүлүк угуучулардын сезимин козгоду, ыракаттандырды. Токтогул

¹ Биринчи том, 26-бет.

² М. Ауэзов. I том. Алматы, 1964, 34-бет.

«мадырайган соргогум» деген метафора аркылуу Арзыматтын портретин даана тартып, ички дүйнөсүн ачып көрсөттү. Айтышта апыртуулар көп кездешет. Токтогулдун «Жакыр да болсом мен өзүм жаандан чыккан жоргомун» дегени гипербола сыяктуу сезилиши мүмкүн. Бирок акындын бул сыпаттоосунда чындык бар.

Айтыш ырчылык күчтү сыноочу гана жай эмес, ар-намысты алып бере турган, атак-даңкты көтөрө турган сөз өнөрү боюнча күрөш майданы да болуп саналат. Эгер Токтогул жеңсе, анда анын жергесиндегилердин ар-намысы колго тийгени, жаш талапкер ырчынын даңкы алыска кеткени. Эгер Арзымат жеңсе, анда Дыйканбайдай чоң манаптын жана анын жан-жөкөрлөрүнүн мартабасы көтөрүлгөнү. Ошол себептүү үйдөгүлөр жана сырттагылар экиге бөлүнүп, ар тарап өз ырчысын коштоп жатышты. Үйдүн ичиндеги жана сыртындагылар ар биринин ырына баа беришип, кыйкырык-сүрөөнгө алышты.

Токтогул ошондогу айтышта Арзыматтын сөздөрүн жөн гана кайрып айтып, ошону менен чектелүүнү ойлогон жок. Ал анын эмне жөнүндө ырдаганын эске алуу менен, «Кошоматка кой сойгонун» баса көрсөтүп, ага төмөнкүдөй мүнөздөмө берди:

Казы менен картага
Тойгонунду ырдадың.
Кан Дыйканбай ырчысы
Болгонунду ырдадың.
Кара карга үндөнүп,
Каркылдаган урганым!.. (1,26)

Токтогул Арзыматтай ач көз, акыл паразаты төмөн ырчынын портретин элестүү тартып, ички дүйнөсүн ачып көрсөттү, сөздү чукугандай таап айтты. Сезимтал жана идиректүү акын Токтогул укмуштуудай салыштырууну колдонду. Арзыматтын бүткүл аракетин кара каргага салыштырып, «каркылдаган урганым» деген метафоралык ирониянын күчү менен өлтүрө сындады. Өзүнүн акылкөйлүгү, жөндөмдүүлүгү аркылуу гана Арзыматтай алаңгазар жана эки жүздүү кошоматчыл ырчыны сыйынган манаптарынын алдында баш көтөргүс кылып жеңди. Ал өзүнүн акындык беделин сактоо менен катар эл намысын алып берди. Жердештери Токтогулга сыймыктанышып, анын келечегинен чоң үмүт кылышты.

Жогорудагы фактылардан көрүнүп тургандай, болочок улуу акын Токтогул алгачкы айтышында эле өзүнүн күчтүү ырчы экенин, эл мүдөөлөрүн коргоп, таламын жактагандыгын, ар кандай жаман көрүнүштөргө, терс жагдайларга каршы экенин көпчүлүккө билдирген

болучу. Анын «Арзыматка» деген ыры идеясынын ачыктыгы, мазмунунун тереңдиги, жогорку көркөмдүүлүгү менен бизге өтө баалуу.

Бизге келип жеткен материалга караганда, Токтогулдун экинчи кордошуп айтышкан ырчысы – Найманбай. Бирок ал айтыш Токтогулдун күнөөсү боюнча эмес, Найманбайдын өзү тийишкендигинен келип чыккан. Найманбайдын: «Балаң, бараң атканда, манап аш берип жатканда, Мырзабек, Түркмөн – эки дөө... кызматына чапканда» деп, жумгалдык манаптардын аттарын атаганына караганда, айтыш Жумгал тарапта – Суусамыр багытында болсо керек деген ой туулат. Айтышта ар бир акын өзүн башкалардан кыйын кылып көрсөтөрү белгилүү. Найманбай ашка жарчы болгонуна бой көтөрүп, мактанган түрдө мындай дейт:

Карап турган калайык,
Сөзүмө кулак салгыла,
«Найманбай акын айтты» – деп
Айлыңа айтып баргыла!
Мен бүгүн аштын жарчысы,
Алтын, күмүш жамбыны
Айгырга жүктөп алчусу. (2, 14)

Коммунисттик партиянын манифестинде: К. Маркс жана Ф. Энгельс буржуазия ыйык даңка бөлөнгөн иш-аракеттин бардык түрлөрүн жок кылганын жазып келип, анан мындайча мүнөздөмө берген: «Ал врачты, юристти, попту, акынды, илим адамын өзүнүн акы төлөнүүчү жалданма кызматчыларына айландырды!»¹ Арзымат менен Найманбайдын ырларынан алардын жалданган ырчыларга айлангандыктары даана көрүнүп турат. Токтогул ушундай акындарга, алардын туура эмес аракеттерине каршы багытта турду.

Найманбай ошол айтышта жарчы болгонуна сыймыктануу менен, өзүнүн байлыгын санап айтып, дүнүйөсүнө мактаныч кылды. Айтыш традициясында беттеше турган акын: «мен сени менен айтышамын» деп, алдын ала эскертпейт. Айтыш күтүлбөгөн жерден башталат. Өз күчүн сынагысы келген, мурунтан оюнда айтышууну каалап жүргөн акын капталдан чыга калып, экинчи акынга өзү тийишип, «айтышсам деп жүрдүм» деген ыр менен каршысына тийиштик кылат. Ошентип, айтыш башталат. Найманбай ашка жарчы болгонун, «Алтын, күмүштү айгырга жүктөп», алып кетерин эске салып, анан Токтогулга мындай деп катылды:

Сары өзөн Чүйдүн боюнда
Үч жүздөн ашык коюм бар.

¹ К. Маркс, Ф. Энгельс. Избр. Произведения в двух томах. Том 1, М., 2-бет.

Томаяк ырчы Токтогул
Топ жыйындын ичинде
Тоорушуп жыкчу оюм бар.
Кырдан ашык жылкым бар
Жолугушка сен менен
Башынан кылган шертим бар. (2, 14)

Найманбай өзүнүн кой-жылкысын санап айтуу менен бай экенин билгизип, ал аркылуу Токтогулдун томаяктыгын көрсөтүп, ошону менен кемсинтүүнү, кордоону көздөдү.

Айтыш – акындык таланттын күчүн гана эмес, адамгерчилик сыпатты сыноочу жай. Ошон үчүн айтышта өзүн кармай билген жакшы. Токтогул алгачкы айтыштарынын бири Арзымат менен беттешкенде өзүн эркин сезүү менен, сөз тапкычтыгын да, акылдуулугун да көрсөткөн эле. Ал ушул айтышта таасын жооп кайтарууну ойлоду. Ал ырды мындайча баштады.

Башынан билем мен сени,
Балыктын уулу Найманым.
Манапты жандап май жеген
Шалпаң кулак тайганым. (2, 15)

Манаптарды жандап, казы-карта жегенин мактанып айткан Арзыматты кара каргага теңесе, Найманбайды «шалпаң кулак тайганым» деп атады. Токтогул бул айтышта да өзүнүн дааналыгын көрсөттү, күйдүргү сарказмды колдонду, Найманбайды катуу сындады.

Токтогул биринчи жолу Райымбектин ашында Жумгалда беттешсе, экинчи жолу Керимбай болуш энесине аш бергени жатканда Найманбай өзү тийишип, дагы айтышып калышты. Акындын өз маалыматы боюнча бир кездерде Меркиде да айтышат экен. Ал шакирти Калыкка өткөндөгү ырчылар жөнүндө айтып келип, ырынын бир жеринде Найманбайды мындайча эскерип кетет:

Балыктын уулу Найманбай,
Ырдап жүрөт эми да,
Атасы Балык сыяктуу
Көтөрүлөт деми да,
Меркидеги бир тойдо
Беттеп калган мени да
Обу жок орой ырчы экен,
Ошону тирүү бир көрсөң,
Оңдурбайт, балам, сени да. (1,236)

Меркиде болгон айтыштын текстти бизге белгисиз. Акындын «Обу жок орой ырчы экен» – дегенине караганда, айтыш катуу кордошуу менен өткөн сыяктанат.

Канча беттешип жүргөн менен, ар бир кездешүүдө айтыштын темасы да, мазмуну да башка болот, анткени анын өзү аудиторияга, көпчүлүк эл катышкан жыйындын мүнөзүнө, жалпы эле шартка байланыштуу. Токтогул менен Найманбайдын кийинки айтышы Керимбай болуш энесинин ашын берүү үчүн кеңеш өткөрүү учурунда болот экен. Бирок айтыш кордоо мотивинде эмес, ой талашуу мүнөзүндө болгонун ошол айылдан Токтомамбетова Жумагүлдөн жазып алынган текст далилдеп турат. Найманбай ошо кеңеште: «Мен – Балыктын уулу Найманбай, алты уруу журттан тайманбай» деп, өзүн көтөрө салып мактанганда, Токтогул ошондогу көрүнүштү жек көрүү сезими менен минтип ырдаган:

Кара суунун кемеси,
Эртең эмес, бүрсүгүн
Керимбай, Аалы энеси -
Алтынайдын кеңеши,
Булар элдин баарын чогулткан
Элирген доңуз эмеспи. (2, 30)

Манаптардын залымдигин ашкерелеп, жоруктарын жекирүү менен айтты. Кеңеш куруу деген сөз – ашка кете турган чыгымдарын элдин мойнуна салуу деген сөз. Ошон үчүн Токтогул «элдин баарын чогулткан» манаптарды сынга алды. Алардын аракеттерин элдин сезимине жеткирүү үчүн «доңуз» деген метонимияны пайдаланды жана бийлөөчүлөрдүн терс образдарын элестүү көрсөтүү ийгилигине жетише алды. Токтогул аны менен чектелбей, өз оюну ары улантты:

Жетеси жок жамандар
Жергемди билип серендер.
Жетилип калса, бир күнү
Жерин алат кедейлер. (2, 30)

Токтогул «Беш каман» деген ырында Рыскулбектин беш уулунун кылык-жоруктарын, элди эзүүгө багытталган бүт аракетин камандын образында берген болучу. Айтыштарда ошол ойду улантып, «доңуз» деген сөздү колдонду. «Беш каманда», «Чаап талап жеп жүрүп, букарадан айрылган. Рыскулбектин беш каман» деген ыр жолдору бар. Жогорку айтышында да «жетеси жок жамандар» деген ирония менен манаптарды мыскылга алып жатат.

Эгер эпикалык чыгармаларда окуяга катышкан адамдар башкы жана экинчи баскычтагы каармандар даражасында сүрөттөлсө, алар оң жана терс образдар катары чагылдырылса, айтышта акындардын өздөрү кейипкер болуп көрүнөт. Кордошуп айтышуудагы өзгөчөлүк ар бир акын өзүн оң кейипкер катары түшүндүрүүгө аракет кылгандыгында. Ал эми Токтогул менен Найманбайдын бул айтышында кордошууга багытталган же өздөрүн көтөрө көрсөтүүгө жасалган умтулуш жок. Эки акын алгачкы айтыштагыдай катуу кетишпейт. Найманбайдын ырынан кандайдыр таттуулук байкалгансыйт. Ал Токтогулга көңүл айтып, аны жубаткандай болот. Токтогул ырдап бүткөн соң, сөз кезегин алып, Найманбай ага мындай дейт:

О Токтогул убайымды жойсоңчу,
Убара болуп кыйналбай,
Ушул сөздү койсоңчу,
Капанды эми жойсоңчу,
Калкыңды аман көргөн соң
Токо, какшыгыңды койсоңчу!
Ажал жетип, күн бүтсө
Адамзат төргө өтөбү?
Алсыраган Токтогул,
Алың буга жетеби? (2, 30)

Найманбайдын ушул ырында эки жактуу маани бар. Бир жагынан караганда, жакын адамдан бетер Токтогулга акыл айтып, «манаптарга каршы аракетти токтот» деген көңүл жубатуу маанисин түшүндүрөт. Найманбай Токтогулга кайрылып, ага карата «акыл айткандай» болуп жаткан менен, ырдын мааниси манаптардын таламын жактоого багытталганын туюндуруп турат. Айтыш кеңеш өткөрүп жаткан Керимбай болуштун айылында болот. Ошол себептүү Найманбай: «Алсыраган Токтогул, алың буга жетеби?» деген суроону койду. Манаптардын күчтүү экенин эскертти. Ал гана түгүл, Токтогулду «алсыраган» неме катары көрсөтүп айтты. - Токтогул - турмушка тереңдик менен баа бере караган, элдин тагдырын баарынан жогору койгон акылгөй даанышман киши. Ал Найманбайдын сөзүн макул тапкан жок. Ошон үчүн сөз кезеги келгенде, өз оюн так түшүндүрдү:

Карап жатып өлгүчө,
Кармашып өтөт эр киши.
Жатып бекер өлгүчө,
Жармашып өтөт эр киши.
Кол куушуруп кордукка

Кимдин келет өлгүсү?
Жатып өлбөй, душманын
Атып өлөт эр киши
Басташкандын канына
Батып өлөт эр киши.
Наалыш кылып арыз айтуу,
Найманбай,
Начарлыктын белгиси. (2, 31)

Кыргыз элинде баатырдыкты, эрдикти белгилеген: «Жатып өлгүчө атып өл» деген улуу сөз бар. Токтогул элдин ушул улуу сөзүн ой ачкычы катары алып, көңүлүн ээлеп турган ичтеги дитин көпчүлүктүн алдында көрсөтүп айтты. Жогорку жооптон Токтогулдун душмандарга катуу кекенгендиги, күрөштү улантууга даяр экендиги айкын баамдалып турат. Эгер Токтогул биринчи кезекте «жетилип калса, бир күнү жерин алат кедейлер» деп эскертсе, кийинки жообунда күрөш улантыла берерин ачык түшүндүрдү. Токтогул алдына койгон максатын ачык айткандыктан, Найманбай ырды уланта алган жок, оозу жап болду. Токтогул айтышта көз алдында жүрүп жаткан окуяларды, бай-манаптардын эмгекчилерге салган оор түйшүгүн, тап душмандарды жок кылбай туруп, эркиндик колго тийбесин ачык баяндады. Акын ушундай курч ырын манаптардын айлында ырда да, ага эч ким кордук кыла албады.

Дыйканбайдын ашында таластык Сырды Комуз деген ырчы ырдап турса, анын ырын жактырбай, Акмат колунан комузун сууруп алып, ырчыны чапканда, комуз сынып кетет. Токтогул ошондо көпчүлүктүн алдына чыгып, «Алты сан жыйын турусун, Дыйканбайдын ашында айлынан мейман келтек жеп, акмактын иши курусун» деп ырдап, Рыскулбектин тукумун катуу сынга алып, алардын айыптарынын ашкерелегени белгилүү. Бийликтери катуу жүрүп турганда, жөн гана ырдаган ырчыны сабап кордогон манаптар Токтогулдун курч ырларын укса да, ага эч нерсе дей албады. Ушунун өзү манаптардын бийлиги түбүнөн чирип, кыйроонун акыркы точкасына жеткенин элестеткен болот. Кантсе да, улуу акын Токтогул ушул ыры аркылуу чындыкты бетке айткан, душмандан эч тартынбаган эр киши экенин көп эл катышкан жыйында көрсөттү.

Традициялык айтыштын өзгөчөлүгү – чындыкты чагылдырышы. Акын эч нерседен тартынбай, эч кимден жазганбай баамдаганын жана көргөндөрүн бетке айтуу керек. Айтышта эч кимдин беделине карабай, терс жагдайлардын кемчиликтерин көрсөтүп, ар кандай

чогоол нерселерди, ар бир түркөй адамдын айыбын чукуп айтуу шарт. Токтогул – ушундай жакшы принципти туу кылып кармаган ар кандай жат көрүнүшкө каршы турган күрөшчүл акын. Кыргыз элинде: «Баш кесмек бар, тил кесмек жок» деген улуу сөз бар. Кыргыз элинин жакшы салтында тарбияланган акын болгондуктан, ошол салтты улантты, манаптардан тил тарткан жок. Айтыш – акындын талантын, же сөз тапкычтыгын гана эмес, анын поэзиясын сыноочу жай, элдик акындардын айтыштарында феодалдар мактоого алынбастан, калкты уруу-урууга бөлүп-жарбастан, мазмунунда коомдук турмуш, эмгекчилердин мүдөөлөрү камтылат, тап жиги ачык көрсөтүлөт. Токтогулдун Найманбай менен болгон айтышы идеясынын ачыктыгы, мазмунунун тереңдиги, көркөмдүгүнүн жогору тургандыгы менен болду.

ТОКТОГУЛДУН АЙТЫШТАРЫНДАГЫ АДАМГЕРЧИЛИКТИН БЕРИЛИШИ

Токтогулдун чыгармачылыгындагы башкы нерсе – Адам. Ошон үчүн көп ырларында адамгерчилик маселесине өзгөчө токтолот. Адамгерчиликтин жакшы жышааны ынтымак деп туура түшүнгөн эле. Ошол себептүү санат-насыяттарында гана эмес, айтыштарында да ынтымак жөнүндө акылман оюн айткан болучу. Акындын ушундай жакшы сапаты анын Карамырзага карата айткан ырынан даана көрүнөт. Ал жөнүндө улуу акындын окуучусу Калык мындай маалымат берет: «Жыйырмадан ашык акындар турабыз. Карамырза Накенди карата айтышууга даярданып калды. Накен ырчы – бир көзүн ак жаап калган картаң киши эле. Карамырза акын ошо көзүнөн баштап Накенди каптап ырдай баштады.

Элдин четирээк жагына чыгып алып, атынын башын чочойтуп тартып туруп, шаңшыган үнү менен Током минтип ырдады»¹ – деп, Токтогулдун ырын мисалга келтирген.

Карамырза кары Накенге тийишип, кемчилигин чукуу менен аны кордоп ырдайт. Калык эске салгандай, адамгерчиликти жогору баалаган Токтогул тигинин кордогон ырын уккан соң, кайдыгер адамга окшоп туруп алган жок. Токтогул Карамырзага беттеп ырдайт, бирок ал катуу кеткен жок. Өзүн акылман акын катары көрсөтүп, өтө сабырдуулук менен таалим сөзүн айтты. Ушул ырынан Токтогулдун улуулугу, акылмандыгы көрүнөт. Анын ар бир сөзү салмактуу, ары орундуу, көңүлгө конумдуу чыкты. Акындын ар бир сөзү терең

¹ К. Акиев. «Токтогулдун замандаштарынын эскермелери», Фрунзе, 1959, 35-бет.

сезимге жетип, укканды ойлонтууга аргасыз кылат. Токтогул бардык ырчыларга кайрылып, мындай деген сөздү айтты:

Анжияндык, аркалык,
Баш кошконун айталык.
Алышкан итче кабышпай,
Аман-эсен кайталык. (1, 254)

Айтыш – сөз жарышы. Сөз өнөрүнөн ким билгичтик менен пайдаланат экен, ким тапкыч экен, ошол киши жеңишке жетишет. Ал үчүн сөз таамай айтылып, анын өзү таасын, ары курч болуу керек. Салмактуу сөз, элестүү ой акындын ак таңдайлыгын, кепке усталыгын белгилеп, көпчүлүк угуучулар тарабынан колдоого алынат. Ким колдоого алынса, кимдин сүрөөнү көп болсо, жеңиш ошонуку. Демек, айтышта ырдын курчтугу, сөздүн таамайлыгы зор роль ойнойт. Токтогул жогорудагы ыр менен көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө тартып алды. Карамырзага окшогон ырчынын аракетин «алышкан итче кабышпай» деген тенештирүү менен сыпаттап, өз оюн сезимге жеткире бере алды. «Ырчылар жаакташып, жайма-жай айтышып кетпесин» деген ой менен жогорку ырды айтып, ошондон кийин Токтогул Карамырзанын өзүнө кайрылды:

Карамырза сөзүндүн
Калпысы чыкты байкалып,
Тегерете тийиштиң,
Тебеген чалпоо жылкыдай.
Карамырза, качырып,
Каптап кирдиң тынчыбай.
Кадырлашсаң болбойбу,
Кабыргадан чымчыбай? (1,254)

Карамырзанын оройлугун гана эмес, психологиясын ачып жатат. «Тебеген чалпоо жылкыдай» – деген салыштыруу Карамырзанын кулк-мүнөзүн ачык көрсөткөн көркөм деталь. Көрүнгөнгө өзү катылып, өзү асылган Карамырзага карата Токтогул өтө сергектикте акылын айтты.

Дүйнөгө, өмүргө карата көз караштары, баа берүүлөрү жагынан Токтогул менен Карамырзанын ортосунда асман менен жердей айырма бар. Эгер Карамырза жөн турган карыя ырчы Накенге тийишип, кордоо менен аны:

Карыя Накен карыпсың,
Карылыкка барыпсың.
Карылыктын үстүнө
Ак көз болуп алыпсың.

Сол көзүндөн ажырап.

Сокур болуп калыпсың. – (1,253)

деп жектеп ырдаса, Токтогул ага каршы турду. Ал мурунтан улууну урматтаган жакшы салтты, кыргыз элинин сонун наркын идеал кылып алып, адамгерчиликти жактап ырдады. Карамырзанын жогорку ырына жооп кылып, ага карата мындай деди:

Ызатың жок, сыйың жок,

Ыркыраган иттейсиң.

Өтпөс өч, кетпес кек бардай,

Мынча неге зиттейсиң?

Жетимиште атаңды

Жерге тирүү көмдүңбү?

Жергелүү журттун карысын

Желмогуздай көрдүңбү? (1, 254)

Токтогул айтышта көркөм сөз каражаттарын өтө чебер пайдаланган турган, андай сапат ушул айтышынан да көрүнөт. Төкмөлүк менен ырдап жаткан учурда сөздү тандап алууга, мыкты ырды жаратуу жөнүндө ойлонууга убакыт жетишпеси түшүнүктүү – анткени, каршысындагы акындын айтканына карай жооп кайтаруу керек. Анын үстүнө ырдап бүткөн акын «эми качан жооп кайтарат» деп, беркини көпкө күтүп отурбайт эмеспи. Айтыштын салтында кезек кимге келсе, ал дароо жооп кайтарууга милдеттүү. Эгер андай болбойт экен, анда ырчынын жеңилгени. Демек, айтышта беттешкен ырчы сөзсүз жооп кайтарууга тийиш. Бирок «келе» дегенде «ме» деп бере салган белен нерсе сыңары ооз ачканда эле ыргактуу курч ырларды куюлуштуруп төгүп жиберүү оңой иш эмес. «Айтыш» деген ушул экен деп, уйкашын келтире койгондордун баары ырга жатпайт. Айтыштагы ырлар курч, ары көркөм болуу керек. Ал эми көңүлгө көнүмдүү, ою ачык, идеялык мазмуну терең ырларды төкмөлүк менен жаратуу акындык поэзиядагы татаал процесс. Токтогул ыр өнөрүнүн татаалдыгын жакшы түшүнүү менен, айтыштарды сергектик менен өткөргөн. Карамырзанын: «Тишиң түшүп, тил калган... Эмдигиче өлбөйсүң, пул бердинби дүйнөгө?» деп, карыя Накенге катуу айткан сөзүн Токтогул жактырган жок. Ал «Акылы толук азамат адам уулун тең көргөн» деп эскертип, өзүнүн гумандуулугун билдирди. Ушундан кийин адамдын өмүрү, тагдыры жөнүндөгү көз карашын төмөнкүдөй ыр менен баяндаган:

Ажалы жетсе, кээ бирөө

Агыны катуу сууда өлгөн.

Кээ адамдын өмүрү

Узун жашап, күн көргөн.
Оору болуп онтолоп,
Кээ бир адам үйдө өлгөн.
Ажал жетип, кээ бирөө
Зоодон кулап, жарда өлгөн.
Анда бирөө жыргаса,
Мында бирөө зар көргөн. (1,255)

Токтогулдун жогоруда айтканы курулай ой жүгүртүү эмес, анын баары турмушта кездешкен жана кездеше берүүчү чындык. Бул сыяктуу турмуш чындыгын «акынмын» дегендин баары эле курч ыр менен бере албасы, Токтогулдай чоң акын гана философиялык көз карашта чагылдырары түшүнүктүү. Токтогулдун ырга устаттыгы ак таңдай акын экендиги, талантынын күчтүүлүгү, чабытынын кеңдиги жогорку ырдан көрүнүп турат.

Токтогул – келечекке кең караган, адамды өтө жогору баалаган акылман акын. Башынан өткөргөн азап-тозоктуу оор күндөр менен кошо өмүр жолунда өздөштүргөн бай тажрыйба аркылуу ал социалдык-коомдук мамилелерди, турмушту жана эл маанайын жакшы билген. Адамдардын турмушундагы башкы жакшы жөрөлгө Ынтымак экенин дайыма даңазалап ырдай турган. Анын дитиндеги асыл оюн, жүрөктөгү чыныгы пикирин айтууну көздөдү. Ал чечкиндүүлүк менен мындай деди:

Ойнойт десем, чындадың,
Олутун таап ырдагын.
Оң менен солду ырдаган
Орошон Токоң мындамын.
Кажашам деп ойлобой,
Карамырза, тыңдагын.
Ынтымак жакшы, ырк жакшы.
Ынтымактуу журт жакшы.
Кош айтышып сыйлашып
Тараганың куп жакшы.
Өлүп кетсек бирибиз.
Өкүрүшөр ый жакшы.
Тирүү болуп көрүшсөк,
«Сиз, биз» деген сый жакшы. (1, 255-256)

Кандай күчтүү айтылган ыр! Токтогул жалаң гана Карамырзага эмес, бардык ырчыларга чындыкты көргөзүп айтты. Карамырза кордоп кирсе да, Токтогул андай жолго барган жок. Ал ырчыларды

ынтымакка чакырды, Карамырзаны салмактуу сөз менен уяткарды. Токтогулдун ыры ары жүйөлүү, ары күчтүү чыкты. Ошол себептүү «Бардык ырчылар бул сөздү жүйө көрүшүп, оройлук кылган Карамырзаны аябай жектешти» деп эске салат Калык ырчы.

Айтыш негизинен сөзгө усталыктын, чеберчиликтин жана чечендиктин үлгүсүн көрсөтүүчү өнөр экендиги түшүнүктүү. Бирок айтышта ойдун ролу зор мааниге ээ. Канчалык омоктуу ой айтылса, ошончолук ыр күчтүү чыгат. Токтогулдун айтыштары бүт дээрлик мазмуну терең, көркөмдүгү жогору тургандыгы менен мүнөздөлөт. Токтогулда майда сөздүүлүк жок. Улуу акындагы жакшы сапат турмушка кыраакы көз менен карап, терең ойлуу ырларды айта билгендигинде. Ошон үчүн анын айтыштары башка ырчылардыкынан өзгөчөлөнүп, идеялык мазмуну, көркөмдүгү жагынан бийик чыккан. Анын Карамырзага карата айткан ырлары философиялык ойлордун тереңдиги менен сезимге жетип турат.

Токтогулдун кордошуп айтышканына Эшмамбет экөөнүн Кара Курман менен беттешкенин кошууга болот. Бул айтыштын эки варианты бар. Бир вариантында Токтогулдар «Мырза жигит экен, мактасак бирдеме берер» деген үмүт менен мыкты кийинген «мырзаны» мактай кетишет. Бирок алиги «мырза», «Силер эчтеме билбеген неме экенсиңер» деп, Токтогул менен Эшмамбет экөөнү кордоп ырдайт. Көрсө Кара Курман деген ырчы экен. Ал өзү тийишип, катуу кордоп кирген соң, Токтогул менен Эшмамбет аргасыздан айтышууга туура келди. Кара Курман «Акын болсоң айтып бер... Аш, тойдон алганыңды кайтып бер» деп, аларды ырчы эместей шылдың кыла ырдап, аягында мындай деди.

Акындык кылсаң айтып бер
Алдымда сөздүн эсебин.
Айтышып да көргөмүн
Акындардын неченин.
Аркадан келген эки урган,
Айткыла, бердим кезегиң.¹

Токтогул менен Эшмамбет анын күчтүү ырчы экенин ырынын маанисинен биле койду. Жалгыз бирөө бет алса, ага жеңдире койчудай эмес. Ошол себептүү экөө алмак-салмак кезектешип, Кара Курманды каптап киришти. Эки акын тең айтыш салтынын нугу менен беттешүүнү улантышты. Кара Курмандын ар бир сөзүн кармап алып, ага жооп кайтаруу менен аны кайра өзүнө жумшады.

¹ Айтыштар 1 том. Фрунзе, 1972, 160-бет.

Айтышкандан жеңилсем,
Арзып неге келейин?
Сөйрүк малдай ургандын
Сөзүнө жооп берейин.
Бирме-бирге коё бер,
Бир беттешип көрөйүн. –

деп, Эшмамбет сөздү баштаса, Токтогул аны төмөнкүчө улап кеткен:

Акын Курман сөз сурайт
Ар нерсени көп сурайт
Аралап келген немедей
Акырет кандай деп сурайт.¹

Токтогулдун ушул ырынын маанисин дагы өнүктүрүү менен Эшмамбет: «Чаар китепти колуна алган неме болбосун?» деп ырды улантып, Кара Курманды какшыктап, ага карата иронияны колдонот. Токтогул менен Эшмамбет алмак-салмак ырдап, катуу кысып кирген соң, өзү тийишкен Кара Курман жооп кайтара албай, тигилерден жеңилгенин билдирет. Тойдун ээси Токтогул менен Эшмамбетке чапан жапкан экен.

Улуу акын Токтогулдун кордошуп айтышкандары ушулар. Азырынча ушундай темадагы айтыштардын башка түрүн кездештире элекпиз. Жогорудагы фактыдан эле Токтогул айтыштын устаты, ашкан чебери экени көрүнүп турат. Ошол себептүү тегерегине ырга жөндөмдүү Эшмамбет, Калык, Алымкул, Коргоол өндүү акындарды топтогон болучу.

УЧУРАШУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЙТЫШТАР

Токтогулдун айтыштарынын бир түрүнө учурашуу темасындагы айтыштары кирет. Акындын бул түрдөгү айтыштары абдан көп. Мазмунуна жана коомдук турмушту камтышына, көлөмүнө карай анын айтыштарын эки топко бөлүүгө болот. Токтогул алыскы Сибирге айдалып кетип, кайра келгенде учурашып, жай сурашып айтышкан чыгармалары, буга Эшмамбет жана Тоголок Молдо менен айтышкандары жатат. Экинчи топко ырга талапкер жаштардын чоң акын Токтогулга келип, өзүн тааныштыруу максатында учурашып айткандары. Аларга Калыктын, Алымкулдун, Барпынын алгач учурашкандагы айтыштары кирет.

¹ Айтыштар 1 том. Фрунзе, 1972, 162 - бет.

Кандай гана айтыш болбосун аны өзү социалдык-коомдук турмуштун, чөйрөдөгү мамилелердин тиги же бул жагын камтыбай койбойт. Бирок ар бир ырчынын таланты өйдө-ылдый болгонуна жараша коомдук турмушту баамдап билүүсү, баа берүүсү, аны чыгармаларында чагылдыруусу түрдүүчө. Ошон үчүн Октябрь революциясына чейинки айтыштардын идеялык-көркөмдүк деңгээли бирдей эмес экенин байкайбыз. Ал эми коомдук турмушту ар тараптан кеңири камтышы, тап жигин ачык ажырата чагылдырышы, идеялык мазмунунун тереңдиги, көркөмдүгүнүн бийиктиги жагынан Токтогулдун айтыштары өзгөчө айырмаланып көрүнөт. Токтогул Сибирден келгенде анын Эшмамбет менен учурашып айтышканы ушул ойду ырастайт.

Токтогул менен Эшмамбеттин айтышында улуу акындын ак жеринен айдалып, кыйын күндү баштан кечириши, адилетсиз заманда азапты аябай тартышы, күнөөсүз камалгандардын абалы, элдин оор турмушу камтылган. Ошон үчүн элдин ичтеги кайгы-муңун, мүдөөлөрүн күчтүү ыр аркылуу ачып бергендиги менен, тарыхый чындыкты өз учурунда туура чагылдыргандыгы менен айтыштын мааниси зор. Ошондогу айтышты угуп, ошол учурду көзү менен көргөн Акыев Мамаша менен аңгемелешкенде кызык маалымат берди. Бууракандын белинде, Миң-Дөбө деген жерде эки акын көпкө айтышып, андан соң Коңур-Өгүзгө барганда, эл чогулуп келишип, кайрадан экөөнү айттырышкан. Токтогул менен Эшмамбет кечте башташып, түнү менен айтышты улантышып, эртеси чоң шашкеде бүтүрүшкөн экен. Көргөн адамдын маалыматынан эле айтыш абдан узакка созулганы айкын болуп турат.

Эшмамбет менен Токтогулдун кандайча айтышканы жөнүндө Кулуке ырчы мындай маалымат берет: «Биз бара жатканда куш салып жүргөн бир топ киши көрүндү. Жолдун боюнун баары айыл эле. Биз кишилерге жеткенде Эшмамбет аттан учуп түшүп, Токомду басып жыгылды. Сакалынан, бетинен өөп, көпкө чейин Токомду бошоткон жок. Эшмамбеттин көзүнөн аккан жашы сакалынан тамчылап турду. Атына кайра минип, бийик үн менен ырдап коё берди. Аңгыча эл чогула баштады: Эшмамбет ырдап турганда чогулган эл көзүнө жаш алып, тыңшап калышты. Бир гана Байгазы: «Ой, тек, тек» деп, Эшмамбетти кекетип турду. Эшмамбет Токтогулдун аман келгендигин, көргөн азаптарын, аны менен бирге айдалгандардын кайда калгандыгын сурап ырдады. Эшмамбет ырын бүткөндө, Токтогул оор үшкүрдү да, Эшмамбетке жооп кайтарып ырдады...»¹ Жогорудагы маа-

¹ «Кызыл Кыргызстан», 1938, 24-ноябрь.

лымат – Токтогулдун кайгылуу өмүрүнүн бир картинасы. Анын өзү кандай оор, кандай күйүттүү болгонун эки акындын учурашкандыгы ыры белгилеп турду. Акын Ж. Бөкөнбаев «Токтогул менен Эшмамбет» деген макаласында Кулуке ырчынын эскермесин мисалга келтирип, андан соң минтип жазган: «Эки акындын атактуу ырлары мына ушинтип ырдалган. Экөө тең толкунданып ырдаганы үчүн ырлары кооз, толкундуу чыккан»¹. Токтогул менен Эшмамбеттин ушул айтыш ырлары угуучуларды, окуучуларды толкундантпай койбойт, анткени мында ошол кездеги турмуш чындыгы туура чагылдырылган болучу.

Токтогул менен Эшмамбеттин айтышын угуп, ага катышкан адамдар эки акын ырдап жатканда, жыйналып келген көпчүлүк элден бир да киши ыйлабай калган эмес. Анын өзү букара элдин катуу эзилгенин, күйүтүнө чыдабай, күчтү көз жашка чыгарганын белгилеген, адилетсиз бийликке карата нааразылыктарын билдирген көрүнүш эле.

Өз учурунда күрдөөлдүү окуяны камтып, эл турмушунун реалдуу картинасын элестүү чагылдыргандыктан, эки акындын ушул айтышы эл арасына тез тарап кетип, көпчүлүктүн сүйгөн чыгармаларынын бири болуп калат. Кайсы тарапка барышпасын, эки акындын башы кошулган жерде эл куштардык менен сурашып, аны улам кайталатып ырдагышкан. Бул ырды кайсы жерде кайталашпасын, уккандар ыйлабай калчу эмес экен. Ал жөнүндө улуу акындын замандаштары эскерүү менен эчен узак аңгеме кылып айтышат. Улам кайталанып айтылгандыктан, Токтогулдун айтышынын беш-алты варианты пайда болгон. Кайра-кайра ырдалып отуруп, бул айтыштын варианты көп болуу менен бирге, көркөмдүгү жагынан да жогору. Ой ачык болсун үчүн мисалга кайрылып көрөлү. Эшмамбет оозеки элдик поэзиянын үлгүсү менен баштап, тематикалык параллелизмди көп колдонот да, оюн риторикалык суроо менен кайталап отурат.

Кунандын оозун керген бейм,
Кудайым чындап берген бейм?
Куюгуп элден адашкан,
Кургурум Током келген бейм?
Кубанышып бир өскөн
Булбулум Током келген бейм? (1, 165)

Эшмамбет жыйырмага жакын строфа ырды аллитерация менен айтып, бардыгында тең риторикалык суроону колдонду. Ушундан кийин гана Токтогулдан жай сурайт. Анын Москвага, Иркутскиге

¹ Ушунун эле өзүндө.

барганын, түрмөдө азап тартып жүргөнүн, «боз шапке менен боз кемсел» кийгенин, айдоодо ар түрдүү жумушту иштегенин көргөндөн бетер баяндап келип, анан кошо айдалгандардын жайын сурайт. Токтогул акындык поэзиянын салтына түшүп, сөздү учурашуудан баштады. Ушундан кийин энесинен кабар албаганы үчүн Эшмамбетке таарынычын айтты. Бирок улуу акын Токтогул айтыштын салтын улантуу менен Эшмамбеттин суроосуна жооп кайтарууну көздөдү:

Айдоого бирге баргансып
Азганымды сурадың.
Алты жылы пияда
Басканымды сурадың.
Азап менен мээнет-шор
Тартканымды сурадың.
Алтындын кенин талкалап
Казганымды сурадың. (1, 177 - 178)

Бул мисалдан Эшмамбеттин айткандары айкын билинип турат. Токтогул Эшмамбеттин сөзүн кайталаган жок. Ал анын айткандарына карата жүрөгүндөгү күйүтүн козгоп ырдады. Ушул эле ырдан Токтогулдун кайгылуу өмүр жолунун картинасы көз алдыга тартыла түшөт. Адилетсиз заманда жалгыз гана Токтогул эмес, жүздөгөн – миңдеген адамдар кыйноону тартышканы белгилүү. Эшмамбеттин суроосуна жооп кылуу менен Токтогул ошол көрүнүштү төмөнкүдөй ыр менен баяндады:

Көгүчкөндүн уясы
Салган жерин сурадың.
Көп мундуунун кырылып
Калган жерин сурадың.
Көзү келген Токтогул
Барган жерин сурадың.
Алтымыш эки кишиден
Айдалган элдин ичинен:
Кутубай, Бакай, Качканак,
Качып чыккан баштараак,
Муратаалы, Мырзабек
Мурун качып келди эле
Аркасынан Кулданбай
Куба качып келди эле,
Ошонун баары залымге
Кылмыш кылган эл беле?

Муратаалы эр эле...
Бу дагы калды Маскөөдө
Мусапырлар кырылып,
Жуда калды Маскөөдө. (1, 178 - 179)

Жогорку ырда карапайым кыргыз элинин башына түшкөн трагедиялуу окуя сүрөттөлгөн. Токтогул көпчүлүк эл менен кайгылуу күндү көзү менен көрдү, азапты алар менен бирге тартты.

Токтогул менен Эшмамбеттин бул айтышы – өткөндөгү турмуш чындыгын реалисттик түрдө элестүү айтып берген тарыхый документ. Эшмамбеттин сураганында, Токтогулдун кайтарган жообунда эч кандай бурмалоо же чындыктан четке чыгып кетүү жок. Мына ошол чындыкты мундуу ыр аркылуу чагылдырганы үчүн уккандардын баары көз жашын төгүп, ыйлашкан болучу. Эки акындын ушул айтышы эл арасына өз учурунда кеңири тарап кетип, эзилгендердин сезимин ойготууда зор роль ойногон. Айтышта Эшмамбет да, Токтогул да «залим» деген сөздү көп колдонушат. Эшмамбет: «Зили бузук залимге кай себептен жактыңыз деп сураса, Токтогул залимдер ким экенин санап өтөт. Токтогул бай-манаптарды, жарым падыша, губернаторду, падышаны бүт залим деп атады. «Губернатор залимдер күнөөсүз кармап айдаган», «Ак падыша залимдер ак жерден кармап айдаган, азапта шорум кайнаган» дейт акын. Чындыгында, Токтогулдун Улуу Октябрь революциясына чейинки өмүр жолу жалаң кайгы менен азапта, кордук менен куугунтукта өткөн. Түрмөдө жүргөндө атасынын, бир тууганы Эшматтын, уулу Топчубайдын өлүп, үчөөнөн бирдей ажырашы, аялын манаптар зордук менен бирөөгө алып берип коюшу, энеси Бурма баарынан ажырап, жашын көлдөтүп, күнтүн дебей ыйлап отуруп, көзү көрбөй, сокур болуп калышы Токтогул үчүн кандай оор трагедия? Бирок улуу акын эли-журтун көргөнгө дем байлады. Мына ушул учурду Токтогул мындайча баяндады:

Кайгырбай кантип айтайын
Колума кишен салганын?
Элиме келсем, ашынды
Эзилип жүрөк арманым.
Башкага тийип кетиптир
Башында сүйүп алганым.
Эсиңе алсаң Эшмамбет
Элиме неге барбадың?
Уялбай бүгүн сурайсың
Уулумдун өлүп калганын.

Кайгыны кайра жаңыртып
Ушубу кылган жардамың? (1, 196)

Теңөө метафора жана башка фигуралык сөз тизмектерисиз эле тавтология жолу менен сыпаттап айтуу аркылуу жакшы ырлар жаралышы мүмкүн. Токтогулдун жогорку ыры ушуга мисал болот. Анда эч кандай апыртып айтуу же каймана түрүндө сыпаттоо жок, болгон чындык өтө так баяндалган. Ырды окуганда, Токтогул кайтып келгенден кийин баштан кечирген кайгылуу окуясы, үй-бүлөсүндөгү трагедиялык мүнөздөгү көрүнүш көзгө айкын элестеп турат. Ыр уккан адамдын зээнин кейитип, окуганды убайымга бөлөйт. Анын өзү чындык турмушту күчтүү сезим аркылуу реалисттик менен чагылдырганына байланыштуу. Улуу акындын окуучусу Алымкул төкмө устаты жөнүндө мындай дейт: «Өзүнүн ырайымдуу өңүнө укмуштай таамай айтылган акылдуу сөздөрү шай келип, Токомду ого бетер жагымдуу, ого бетер сүйкүмдүү көрсөтчү»¹. Чындыгында, Токтогулдун ырлары философиялык ойду терең камтып, турмушту элестүү чагылдыргандыгы менен башка акындардын чыгармаларынан өзгөчө айырмаланат.

XIX кылымдын 90-жылдарында капитализмдин өнүгүшү менен жумушчулар кыймылы өсүшкө ээ болду. Россиянын ири шаарларында жана башка жерлерде көтөрүлүш чыгып жатты. Ошол мезгилдеги эзилген эмгекчилердин кыймылы жөнүндө партиянын тарыхында мындайча жазылган: «1895-1896-жылдардагы петербургдук стачкалар, асыресе 1896-жылдагы стачка, Россиянын тарыхында жаңы доорду – элдик революцияны даярдоо доорун ачты»². Ал стачкалар кыргыз эмгекчилеринин уйкудан ойгонушуна, эзүүчүлөргө каршы көтөрүлүшүнө таасир эткендиги байкалат. 1896-1898-жылдарда Кетмен-Төбө өрөөнүндө жергиликтүү бийлөөчүлөргө жана падышалык режимге каршы чыгуулар мына ошого мисал болот. Чын-дыгында, ошо мезгилдерде нааразылык күчөп, тап күрөшү курчуп турган эле. Жергиликтүү эл менен бай-манаптардын ортосундагы кагылышуулар, чабышуулар болуп, эркиндикке чыгууга букара калк көп аракет жасашты. Падышачылык жергиликтүү бийлөөчүлөрдү колдоп, кыргыз жергесиндеги көтөрүлүштөрдү, каршы чыгууларды куралжуу күч менен басты. Токтогул башында турган, акын айткандай, «Букарадан тың чыккан, бир тарабын тынчылган» адамдарды куралдуу солдаттарга карматып, алыскы Сибирге айдатты. Алардын баары дээрлик элге кайрылып келген жок. Токтогул менен Эшмамбеттин

¹ «Кызыл Кыргызстан» 1949, 10-декабрь.

² Советтер Союзунун Коммунисттик партиясынын тарыхы, 1971, 42-бет.

учурашып айтышкан чыгармасы ошол кездеги тарыхый окуяны эң күчтүү, ары элестүү чагылдырган поэтикалык документ катары баалуу. Идеялык мазмунунун тереңдиги, көркөмдүгүнүн жогору тургандыгы менен бул айтыш акындык поэзиянын тарыхынан көрөсөндүү орунду ээлеп турат.

Токтогулдун учурашуу темасындагы айтыштарынын тобуна анын Калык, Алымкул, Барпы өңдүү окуучулары менен алгач таанышкандагы ырдашкан ырлары кирет. Бул түрдөгү чыгармалар сөздүн чын маанисиндеги айтыш эмес, анткени – мында бири-бирин жеңүү үчүн кордошуу, кемчиликтерин чукуп айтуу өңдөнгөн аракеттер жок. Бул темадагы айтыштарда акындар жамандашууга барбай, жаштар таалим алууга келгенин, жолугуу үчүн эңсеп жүргөнүн эске салып, окуучу болууга ниеттенгенин билдирет. Ошентип, устаты менен окуучулукту каалаган жаш талант таанышып, сыпайлык менен сыр чечишет. Ким бирге жүрүп, таалим алууну кааласа, ал устатын ээрчип алат. Ушундай дидарлашуу мүнөзүндөгү айтыштарга Калыктын, Алымкулдун жана башкалардын Токтогулга алгачкы жолугушканда өзүн тааныштыруу максатында айткан ырларын, улуу акындын аларга кайтарган жоопторун кошууга болот.

Калык менен Алымкулдун улуу акын Токтогулга алгачкы учурашканы экөөндө тең окшош болгонун алардын эскермелеринен билебиз. Калыкты да, Алымкулду да башка адамдар «Токтогулга жолук, андан таалим ал» деп сүрөшөт. Калык өзүнүн «Баскан жол» деген китебинде Токтогулга кандай жолугушканын толук жазган. «Токтогул Жанаалыныкына келиптир» деген кабарды угуп, Калык «токтоно албай, ал кишини көрүүгө ышкыланат». Жанаалы көрө коюп: «Ой, биздин бозонун ырчысы, Токоңдон бир үлгү ала көр» дегенде, «Жүрөгүм оозума тыгылды, алка-шалка тердеп кетип, отура калдым» дейт Калык. Ошондо Токтогул минтип ырдайт:

Көргөзгүлө көзүмө,
Ыраазы болсун өзүмө
Чала болсо өнөрү
Ыр үйрөтөм өзүнө.¹

Карачеке деген карыя: «Тур, эч болбосо бир туруп, Токоңо көрүнүп койгун»² дегенде, дагы башкалардын сүрөөсү менен Калык учурашып ырдайт. Ал: «Үлгүндү алып калсам деп, учураштым бүгүн мен» деп, дитин ачык айтты. Токтогулдун боорукердигин Калык

¹ Калык Акиев, Баскан жол. Фрунзе, 1964, 41–42-беттер.

² Ошол китепте, 42-бет.

мындайча эске салат: «Кийип турган жаңы чапанын «Кичирттирип кийип ал, жетимче» деп чечип берди. Мен Токомдун чапанын кичирттирип кийип, жаман тонумду жонумдан түшүрдүм»¹. Токтогулдун ырайымдуу мамилеси Калыктын көңүлүн көтөрүп, анын ырчылык өнөрүнүн өсүшүнө түрткү берди.

Алымкулдун улуу акын Токтогулга алгачкы жолугушу ушундай түрдө өтөт. «Кирип бара жатканда чекемдин терин жеңим менен сүртүп алдым»² дейт Алымкул төкмө. Ал дагы сүрдөп, үстүнө кирбей койгондо, Токтогул: «Кел, балам, үлгүмдү ал» деп ырдайт. Ушундан кийин гана Алымкул акындык поэзиянын салты боюнча учурашып ырдап, өзүн таанытат.

Учурашуу мотивиндеги айтыштар ар башка ырчылар менен жолугушууда жаралганы менен, мазмуну негизинен төмөнкүдөй маселелерди камтыганын көрөбүз. Биринчиден, айтыш ынтымакта өтөт да, жакшы тилектер билдирилет. Экинчиден, жаш акын учурашуу-амандашуу менен, өз дитин айтып ырдайт, сындан өтөт. Ошол ырдаганына устаты баа берет. Үчүнчүдөн, учурашуу мотивиндеги айтыш белгилүү максатка багытталууга тийиш. Кантсе да, устат окуучусуна үлгү көрсөтүп, ырчылык өнөрдөн таалим берүү керек. Токтогулдун чыгармачылыгында анын өзү эки түрдө кездешкенин байкайбыз. Окуучусу менен ырдашып, түрдүү жолго салып, ырдоонун жолун үйрөттү. Токтогул менен Барпынын алгачкы жолугушкандагы учурашуу мотивиндеги айтышы ушуга мисал болот. Экөө көпкө ырдашат. Токтогул улам бир темага өтөт, бирок Барпы андан жаңылбай, устатынын айтканын улап кетет. Устатынын буйтап ырдаганынан жаңылбай, ошол жол менен улап кеткени төмөнкү мисалдан ачык көрүнөт.

«Мененди» иним таштайлы

«Турбайбыдан» баштайлы.

Аркар, кулжа жайыты

Зоодо болот турбайбы?

Ар өсүмдүк мийвалар

Тоодо болот турбайбы?—

деп, Токтогул ырды баштаса, Барпы ага жооп кылып:

Жамандын пейли белгилүү

Казанын тээп сындырып,

Быркыратат турбайбы?

Үйдөгү бала-чаканы

¹ Ошол китепте. 44-бет.

² Алымкул Үсөнбаев. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы. Фрунзе, 1960, 9-бет.

Чыркыратат турбайбы?
Басып алып, тооктой,
Тырпыратат турбайбы? (2, 82 - 83)

Токтогул:

Балам, «турбайбыдан» өтөлүк,
«Жазылатка» көчөлүк.
Арабаны көргөндө,
Аттын чери жазылат,
Элге шилен бергенде,
Марттын чери жазылат... – десе,

Барпы:

Арык бойлоп, суу келсе,
Салдын чери жазылат.
Жайылып шибер оттосо,
Малдын чери жазылат... (2, 83) – деп, жооп кайтарган.

Жогорудагы ырлар белгилүү максатка карай айтылган болуучу. Аларда турмуш чындыгы же жаратылыш кубулуштары камтылуу менен, «өнөр алды – кызыл тил» дегендей, Барпынын ырчылык өнөрү сынга алынды. Барпынын сөздөрү салмактуу келип, Токтогулдун купулуна толот. Ошон үчүн улуу акын ага мындай дейт:

Сен дагы мендей ырдадың,
Ырыңдан, иним, сындадым.
Адаштырып ырдасам,
Айтканымдан жылбадың.
Менин айткан ырымды
Бекеринен бурбадың.
Сайраттың, кызыл тилиңди
Акындыгың билиңди.
Мен көрсөткөн ырымды
Улабастан койбодуң
Ажыратып бир жерин
Кынабастан койбодуң.
Адис акын экен деп,
Бул жериңден ойлодум. (2, 84)

Жогорку мисалдардан айтыш ынтымакта өткөнү, устаты окуучусун сынаганы, Барпыга ырчылык өнөрдөн таалим бергени көрүнүп турат. Ырчылык өнөрдөн таалим берүүнүн экинчи түрүнө устатынын окуучусуна ырдоонун, дастандарды аткаруунун жолун үйрөтүү, чеберчилигин өстүрүү маселеси кирет. Токтогул окуучулары

Эшмамбет, Калык, Алымкул, Коргоолго жана башкаларга ырдоонун ыктарын үйрөтүү менен катар элдик дастандарды аткарууга, комуз чертүүгө машыктырган болучу. Төртүнчүдөн, Токтогул окуучуларынын ээрчитип жүрүп, аларды топко ырдаттырган, же өзү баштап берип, айтышка көнүктүргөн. Бешинчиден, Токтогул чоң акылман акын болгондуктан, өзүнүн окуучуларына ырчылык өнөрдөн үйрөтүү менен бирге, алардын коомдук турмушка карата көз карашын калыптандыруу жагына көңүл бурган. Андай аракеттер акындын Эшмамбетке, Калыкка, Барпыга жана башка окуучуларына карата айткан ырларынан ачык көрүнөт. Токтогул менен Барпынын учурашып айтышканы ушуга мисал болот. Улуу акын өзүнүн ырын бүтөрдө: «Жаралганда эзилип, жүргөн балам экенсиң, кордук тартып зарланып, күйгөн балам экенсиң», – деп айтып келип, Барпыга мындай дейт:

Оңолор заман биздики
Оодарылып кылымдан.
Кутуларбыз жарк этип,
Куруттай эзген зулумдан.
Жаркырап бизге таң атар.
Жамандар бизден адашар,
Кабарын уккам, түшүнөм,
Аракет кылган бирөө бар.
Айтайын десем ашкере,
Чыгарбайт азыр турмуш тар.
Душмандын туусу бүктөлөр
Турмуштун туусу тиктелер.
Бизге каршы душманга
Кайгынын зары жүктөлөр. (2, 86)

Токтогул: «Сүйгүнчүктүү турмуштун түрү келер бир күнү, жыргалчылык, кубаныч күнү келер бир күнү» деп айтты. Мына ушундан эле улуу акын Токтогул революциядан кабар бергендей болуп, жаркырап тандын атары жөнүндө түшүндүрүп ырдаган жарчы катары көрүнөт. «Агандан уккан сөздү, айланып элге айта жүр» деп, Токтогул астайдили менен Барпыга эскертти. Жыйынтыктап айтканда, улуу акын Токтогулдун учурашуу темасындагы айтыштарында социалдык-коомдук маселелер, кыргыз элинин үмүт менен тилеги камтылган болучу. Токтогулдун жана анын окуучуларынын учурашуу темасындагы айтыштарынын идеялык мазмуну ушул ойду ырастай турат.

ТОКТОГУЛДУН АЛЫМ САБАК АЙТЫШТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ

Улуу акын Токтогулдун айтыштарынын ичинен алым сабак ырлары өзгөчө орунду ээлегенин колдо бар материалдан даана байкайбыз. Токтогул менен Эшмамбеттин тойдогу тамашалуу айтышы, ал экөөнүн Актуяк жөнүндө ырдашканы, Токтогул менен Калыктын Карымшактын үйүндөгү алым сабактары, ал экөөнүн «Анжиян тарабында», Токтогул менен Алымкулдун «Акбары», «Токтогул менен Курман» деген жана башка толуп жаткан алым сабак айтыштары бар.

Алым сабак – айтыш жанрынын эң, эски түрлөрүнүн бири. Бир ырчы баштаса, экинчиси улап кетүү менен чыгарма жаралат. Бул жөнүндө айрым окумуштуулардын жазганы бар. Мындай чыгармалар көп элде жашаган. Мисалы Германиянын түштүгүндө бир ырчы төрт жолу ыр айтса, экинчиси эң кийинки ыр сабына кошулуп, аны улантып кеткен. Ырчылардын кезектешип ырдашы менен, ошентип, төрт жол ырлардын сериясы түзүлгөн¹. Талаа жумуштарынын учурунда Сицилияда кимдир бирөө эки же үч сап ыр айтса, ошол ырдын башталмасы катары роль ойноп, башка ырчы биринчинин ырынын өлчөмүн, уйкаштыгын бузбай, аны улантып кетчү экен. Бул өңдүү акындык айтыштар бүткүл Индия боюнча бир кездерде кеңири тарап, ошонун натыйжасында анын бир нече түрү пайда болуптур.²

Байыркы замандарда жана орто кылымдарда дүйнө жүзүнүн көп элдеринде кездешкен ырчылардын айтышы кыргыз акындарынын алым сабак айтыштарын элестетип турат. Эки же андан көп акын катышкандыктан, алым сабак диалог формасында кездешет жана ал башка узун айтыштардан ушундай белги менен айырмаланат. Анын өзү айтышып жаткан акындардын бири-бирине тез-тез кезек бергенине байланыштуу процесс. Аныгы алым сабак бир өңчөй же бир кылка куюлуштуруп айтылган ырлардын тизмеги эмес, анткени – ал ойго карай өзгөрүп кетүүчү кубулуш. Ошол диалогдун көлөмү түрдүүчө болушу ыктымал. Токтогулдун алым сабак айтыштарынан: көбүнчө төрт жол ырдан же бүтүндөй строфадан (кээде бир жол же эки жол ырдан) турган диалогдорду кездештиребиз. Анын өзү турмуш чындыгы же кубулушту сүрөттөөдө ойдун кандай жагдайда чагылдырышы менен байланыштуу. Сырткы формасына жана ички мазмунуна

¹ А. Н. Веселовский. Историческая поэтика, Л., 1940, 106-бет.

² Ошол китепте, 107-бет.

карай Токтогулдун алым сабак айтыштарын негизинен эки түргө бөлүүгө болот:

1. Эки акындын кошулуп ырдашы менен түзүлүп, композициясы бириктирилген, бир строфадан турган алым сабак айтыштар, мисалы, «Токтогул менен Эшмамбеттин тойдогу тамашалуу айтышы», «Токтогул менен Эшмамбеттин эшенге ырдаганы», Токтогул менен Калыктын «Анжиян тарабында» деген алым сабак ырлары жана башкалар;

2. Ар бир акын композициясы, уйкаштык жагынан окшош саптарды алгоолошуп айтышкан алым сабак ырлары.

Турмушту сүрөттөө, окуяларды камтуу жагынан Токтогулдун алым сабак айтыштары ар түрдүү. Кайсы бир алым сабак айтышы акындык поэзиянын белгилүү түрү – мактоо мотивинде түзүлсө, айрымы коомдук турмуштагы терс көрүнүштөрдү ашкерелөөгө багытталат, дагы башка темадагы ырлары бар. Мына ушуга карай Токтогулдун алым сабак айтыштарын мактоо, сатира, кайым маанисиндеги жана башка темадагы айтыш деп бир нече топко бөлүп кароого болот.

Мактоо – акындык поэзиянын эң эски түрлөрүнүн бири. Аты көрсөтүп тургандай мактоо ырында бирөөнүн мартабасы ашыра сыпатталып, анын өзү бардык жагынан төп келген киши катары көрсөтүлүүгө тийиш. Мына ушундай жол менен өткөн замандарда акындар бирөөлөрдү мактап, андан бирдемелерди өндүрүп ала турган. Ошон үчүн мактоо ыры бир гана акынга таандык болушу шарт. Бирок Токтогулдун чыгармачылыгында мактоо ыры айтыш жанрына өтүп, бирөө эмес, ага эки же андан көп акын катышканын байкайбыз. «Токтогул менен Эшмамбеттин тойдогу тамашасы», Токтогул менен Калыктын «Анжиян тарабында», Токтогул менен Калыктын Карымшактын үйүндө алым сабак айтышы, Токтогул менен Алымкулдун «Акбары», Токтогул менен Курмандын Бекмуратты мактап ырдаганы жана башкалар улуу акын алым сабак айтышынын мактоо түрүн аябай өнүктүргөнүн белгилеп турат.

Жогоруда аталып өткөн айтыштар мактоо мотивинде түзүлсө да, алардын ар бири өзүнчө өзгөчөлүккө ээ, анткени – ар бир айтыштын объектиси бөлөк, угуучулары башка. Ошол себептүү Токтогулдун мактоо мотивиндеги айтыштары мааниси жагынан бири-бири менен эч окшошпойт. Ырас, эки акындын айтышында ой жагынан байланышып төп келүү, строфаларынын уйкаш жагынан тутумдашып биригүү, композициясы чың бүтүндүктү түзгөн учурлар бар. Анын өзү Токтогулдун мектебинин өзүнчө жаңылыгы, өзүнчө стили катары баалоо керек. Кыргыздын акындык поэзиясынын тарыхында бул

сыяктуу, ойдун логикалык жактан бирдиктүү байланышта чагылдырылышы Токтогул менен анын окуучулары Эшмамбеттен, Калыктан, Алымкулдан, Курмандан, Коргоолдон кездешет. Устаты Токтогул башында турган шакирттеринин бири-бирин терең урматтоо менен өтө жагымдуу мамиле жасаган ызатты, ынтымакты башка бир дагы акындардан учурата албайбыз. Чоң акын Ботобай менен Бала ырчы Сыдык жыйырма жылдан ашуун мезгил бирге ырдашып жүргөн. Ботобай Сыдыкты үйрөткөн. Бирок окутуучусу менен окуучусунун ортосунда катуу айтыш болуп, Сыдык акыры ыйлап жибергенин өзү менен аңгемелешкенде, ал ошол учурду эске салды. Токтогул жалаң гана шакирттерин эмес, башка ырчыларды да ынтымакка чакырганын Карамырзага карата айтканынан жакшы билебиз.

Бизге тектеш, ырчыларынын салты да окшош, кээде айтышып жүргөн казак акындарынын чыгармачылыгынан Токтогулга мүнөздүү сапатты Сүйүнбай менен Жамбылдан гана байкайбыз. Акын канчалык улуу болсо, анын көз карашын чагылдырган чыгармалары ошончолук гумандуу. Токтогулдун гумандуулугу анын алым сабактарынан даана көрүнүп турат.

Алым сабак диалог формасында калыпка куюп койгондой бир кылка, бир түрдө боло бербейт, андай учурда айтыш өзүнүн кызыктуулугун жоготуп коёр эле. Ошол себептүү акындар ар бир алым сабак айтышта жаңыны табууну, элдин кызыгуусун арттырууну көздөйт. Токтогул менен Эшмамбеттин бир тойдогу алым сабагын мисалга алып көрөлү. Айтыш кордошуу, бир-биринин айыбын ашкерелөө өңдүү анчалык чыңалуу баскычына жеткен эмес. Бул айтыш каңкуу мүнөзүндө, кыяптап айтуу ыкмасы менен улантылат. Токтогул айтышты мындайча баштайт.

Көңүлүң сүйгөн адамды
Мактоого тилиң так келет.

Эшмамбет анын ырын андан ары төмөнкүдөй улап кетет:

Жүрбөйсүңбү, ой Токо,
Тигини барып мактасак,
Байгебизди нак берет (1, 39 - 40)

Акындар төкмөлүк менен ырды жаратып жатса да, көпчүлүктүн маанайына: айтыш майданындагы аудиторияга көңүл бурбай койбойт. Улам сөздү башкача буруп, улам жаңыны айтуу керек. Бир ырды кайталай бергенде анын кызыгы кетет да, акындык беделди төмөн түшүрүп алышы мүмкүн. Аны сезген Токтогул Эшмамбетке кайрылып:

Ырдабай жатып эч нерсе,
Байгеге көңүл бурбагын. –
десе, Эшмамбет сөз кыйшыгын биле коюп:
Мактоо сүйөр киши окшойт,
Көрбөйсүңбү турганын? (1,40)

– деп анын ырына карата так жооп кайтарат.

Ушул алым сабакты окуганда, көрүнүшкө баа берүү жагынан экөө бири-бирине каршы болушуп, кандайдыр пикирлери келишпей жаткандай баамдалат. Бирок анын өзү сырткы көрүнүш. Айтыштын мааниси башкада. Мындагы максат – элдин көңүлүн өздөрүнө буруу. Чындыгында, Токтогул менен Эшмамбет бирөөнү атайы макташпай, сөз талашы кылып, улам объектини өзгөртүү менен: «тигини ырдайлы, муну ырдайлы» дей беришет. Бирок ошо «тигини ырдайлы» дегенде, анын ким экенин, кандай жигиттигин сыпаттоо менен так сүрөттөп көрсөтүшкөн. Демек, эки акын элдин ичиндеги айрым адамды атайы белгилеп ырдап, көпчүлүктүн назарын ошого бурат. Жыйналган эл эки акындын айтканын кызыгуу менен угуп, кандайдыр тамашалуу оюнду көрүп жатышкандай шаттуу күлкүдө, чыңалууда болот.

Жогоруда келтирген мисалдан улам биз төмөнкүдөй эки жагдайды байкайбыз:

1. Токтогул менен Эшмамбеттин алым сабак ырлары композициясы жагынан бир бүтүндүктү түзүп, өтө бекем тутумдашып турат. Эки акындын ырларынын уйкашы ажырагыстай бирдикте курулган. Андай бирдикти уйкаштардан көрөбүз.

2. Эки акындын ойлору логикалык жактан тыгыз байланыштуу.

Айтыштын булагы – реалдуу турмуш. Айтышта апыртуу, фантазия чагылдырылышы мүмкүн, бирок реалдуу турмуштан четтеп кетүү болбойт. Токтогул менен Эшмамбет көз алдыларында эмнелерди көрүп, эмнелерди баамдап турушса, ошолорду айтыштын булагы кылып алды. Аларды көркөмдүктө сүрөттөштү. Айтышты окуганда, ошол учурдагы чыныгы турмуштун картинасы көз алдыга элестейт. Ой ачык болсун үчүн алым сабактан мисал келтирели.

Токтогул:

Бир адам эмес, Эшмамбет,
Ырыбызды угууга
Чогулган кошун эл керек.

Эшмамбет:

Качып кеткен баланы
Туткундап жатат бир киши:

«Буларга байге бербесе» – деп.

Токтогул:

Бербесе, мейли бербесин
Калың топту аралап
Тараталы кумарды.

Эшмамбет:

Артымдан калбайт сагалап,
Сабаганы жүрөт бейм,
«Кой» десеңчи буларды? (1, 41 - 42)

Токтогул менен Эшмамбеттин мисалга келтирилген алым сабагынан ошондогу айрым учур элестеп турат. Экөөнүн алым сабагында каңкуулап айтуу басымдуу жагдайды ээлегенин байкайбыз. Ал эми айтыштагы жандуу сөз – чыгармачылыктагы өзүнчө ыкма. Бул Токтогул тарабынан өнүктүрүлгөн өзгөчө мүнөздөгү ыкма десек болот, анткени – Токтогулдун Эшмамбет, Калык, Алымкул өңдүү окуучулары менен болгон алым сабагынан ушундай манераны кездештиребиз. Мындагы жакшы көрүнүш бул түрдөгү айтыштарда кандайдыр юмор бар. Мисалы, Токтогул ырдай баштаса, анын оюн окуучулары, сезе коюп, же тескерисинче Токтогул шакиртинин эмне дегени турганын биле коюп, угуучулардын сезимин кытыгылаган таасын ырды таап айтууга устаттыгы, элди дуу күлдүрүүгө күчү жеткендиги менен мүнөздөлөт. Көпчүлүктүн алдында ырдап жатканда сатиралык, юмордук касиети бар ырды өз учурунда таап айтуу акындын чебердигин, сезгичтигин айкын белгилейт.

Айтыш салттуу өнөр катары кылымдарды кучагына алып, кыйла замандардан бери карай өмүр сүрүп келе жатса да, ар бир ырчы белгилүү чоң ырчылардан таалим алса да, анын өзү тиги же бул акынга аздык кылат. Ошон үчүн ар бир акын турмуштук тажрыйбаны өмүр бою пайдалануу керек. Акындардын чеберчилигин өстүрүүдөгү бирден бир турмуштук тажрыйба – айтышуу. Демек, чеберчилигин өстүрүүнү, такшалууну каалаган акын көп беттешип, башкалар менен бетме-бет чыгууга тийиш. Спортсмен спорттун бир түрү боюнча ийгиликке жетишүү үчүн такай машыгууларды жасаган сыңары айтышта жеңилбес үчүн тиги же бул акын белгилүү жагдайда «өнөр алды – кызыл тил» боюнча көнүгүү жасоого милдеттүү. Токтогул өзү жана окуучуларын да дайыма ушундай жолго тарбиялаган болучу. Улуу акын Токтогулдун ошондой сонун сапаты ар түрдүү темадагы айтыштарынан ачык көрүнөт. Токтогулдун айтыштары канчалык көп болсо, анын окуучуларынын ушул темадагы адабий мурастары да бир кыйла бар.

Токтогулдун алым сабак айтыштарынын ичинен «Акбары», «Анжиян тарабында» деген айтыштары кеңири белгилүү. Биз аларга кыскача токтолуп көрөлү.

Алым сабак айтыштарда сөздү устаты баштайбы же окуучусуна жол береби, анын өзү экөөнүн ич ара сүйлөшүп алышына, «Анжиян тарабында» ырды Токтогул баштаса, «Акбары» алым сабагында Алымкул сөз кезегин биринчи алат. Ал: «Кыйкырсакал кантет, Токтогул тиги кызыл тору жеңени?» деген суроону койгондо, Токтогул аны жактырбагандай: «Ашыкпагын, абалы айландырып көрөлү» дейт. Эшмамбет менен болгон айтыштай эле мында да: «тигини ырдайлы, муну ырдайлы» дешип, алым сабакты узартышат. Бир кезде ак келинди көрүп калып, аны мактай баштаганда, бирөөлөр аты Акбары экенин айтат. Мвгна ошондон кийин Акбарыны мактап киришет.

Алымкул:

Күкүктөр сайрайт шактагы,
Карачы, күндөй беттин аппагы.

Токтогул:

Күлүчү жаштык калганда,
Күүгүм жашка барганда,
Күкүк болуп Токоңду
Күйгүзөсүң, Акбары! (2, 175) – дейт.

Жогоруда келтирилген мисал эки акындын төкмөлүк менен айтылган ырлары болсо да, бири-бири менен так уйкашып, композициялык курулушу жагынан ажырагыстай бир бүтүндүктү түзүп турат. Эки ырчынын тең ойлору логикалык жагынан бири-бири менен байланыштуу. Бул сыяктуу ырлар жылуу мамиле менен жакшы ынтымактагы акындар тарабынан жаралат. Ал эми мааниси келишпеген ынтымагы жок акындардын айтыштарында бул сыяктуу композициясы бир бүтүндүктү түзгөн чыгарма жаралган эмес, андай айтышты учурата албайбыз. Ушул жерде К. Маликовдун мындай бир пикирин келтирүүнү туура табабыз: «Токтогул жамандашып айтышуунун ордуна акындардын жолун ачып, ырдын жөнүн үйрөнгөнү келген жаш акындарды көтөрмөлөө, тарбиялоо ниетинде болгон»¹. Токтогулдун өмүр жолун тактоо, чыгармаларын эл арасынан жыйноо үчүн кыйла жерди кыдырып, анын окуучулары жана замандаштары менен көп аңгемелешкенбиз. Алар Токтогулдун жаш таланттарга жасаган камкордугу, жакшы мамилеси жөнүндө эчен жылуу сөздөрдү айт-

¹ К. Маликов. «Токтогулга эстелик», Фрунзе, 1940, 104-бет.

кан болучу. Токтогулдун улуулугу – адамдарга өтө кылдат мамиле жасагандыгында, жаштарга жакшы таалим бергендигинде.

Токтогулдун үйрөтүүсү, тарбиясы менен эчен ак таңдай чебер акындар өсүп чыкканы белгилүү. Кадыресе ырларды төгүп айтуунун жолун гана эмес, айтыштын татаал ыкмаларына чейин үйрөтүп сабак бергендиги учурашуу жана алым сабак айтыштарынан ачык көрүнөт. «Акбары» деген алым сабактын өзүнөн Токтогул кандай позицияны тутканы, окуучусуна кандай мамиле жасаганын билүүгө болот. Алымкул ырды баштаса, Токтогул анын ырынын жигин билгизбей, өтө кылдаттык менен кынайт. Алымкул Акбарынын бир кийимин же бир белгисин айтып койсо, Токтогул устаттык менен аны кеңитет да, ички сезимди тереңден билдирет. Ошентип, эки акын Акбарыны мактоого алат. Оюбузду далилдөө үчүн мисалга кайрылып көрөлү.

Алымкул:

Кызылдан кийген желеткең,
Кырка таккан седептен.

Токтогул:

Кыдырып жүрүп сендейди
Көрбөдүм кыйла элеттен.
Кысынып менден уялба,
Кызыктуу жашты жөнөткөм. (2, 176) – дейт.

Эки акындын ыры аллитерация менен түзүлүп, уйкаштары так келген. Кыргыздын оозеки чыгармаларында жана акындык поэзияда ыр уйкашы аябай өнүккөн көрүнүш. Уйкашпаганды кыргыздар ыр деп эсептебейт. Ошон үчүн акындык поэзиянын кайсы түрүн албайлы, уйкаш эң башкысы, ыр түрмөгүн туюндурган белги. Айтыштарда уйкаш зарыл түрдө керектиги мурунтан келе жаткан традицияга мүнөздүү нерсе. Токтогулдун күчтүү талантынан жаралган уйкаштан анын айтыштары жана башка чыгармаларынын жалпы мазмуну менен тыгыз байланыштуу. Токтогул окуучусу Алымкулдун уйкашына карай өзүнүн ырынын уйкашын так айкаштырып отурат. Уйкашы так болуу менен бирге акындын ою ачык баяндалган.

Токтогул менен Алымкул сулуу келин Акбарынын бар турпатын сүрөттөп ырдап, анан күйөөсү Самсаалыны кошо мактоого алат. Эки акын тең Самсаалынын минген атын, кийген кийимин сыпаттап, жары Акбарыны мактап, өз ойлорун жеткириш үчүн бардык күчтү жумшаганы ушул айтыштан даана көрүнөт. Айтыштын куралы – тил. Ким тилди так, ары курч колдонот экен, анын сөзү күчтүү чыгары айтпасак да түшүнүктүү маселе. Акындар кезек менен айтышып

жаткан соң, ыр жыйынтыктуу, кыска, өткүр, курч келип, терең ой камтылган болуу керек. Ошондо гана акындын дааналыгы, акылга дыйкандыгы, талантынын күчү, ак таңдай ырчылыгы айкын билинет. Айтышта дааналык, кыраакылык, тапкычтык зор мааниге ээ. Ансыз талаптагыдай күчтүү айтыш жок. Токтогул менен Алымкулдун алым сабак айтышына байкоо жүргүзгөндө жогоркудай жакшы сапаттарды даана көрөбүз. Бул айтышта орчундуу салыштыруулар, ооштурулуп айтылган метафоралар жуук кездешпесе да, композициясынын чындыгы, сөздөрүнүн так жана ачыктыгы (выразительность) жагынан айтыш көркөмдүк касиетке ээ. Ал эми төкмөлүк менен жаралган ырлардын жана айтыштардын көркөм куралдары болуп сөз каражаттары, образдар эсептелери белгилүү. Ушул жагынан алып караганда, Токтогул менен Алымкулдун «Акбары» деген алым сабагы бардык сапаты боюнча эстетикалык талапка жооп бере турган айтыштардын бири экени талашсыз.

Мактоо мотивиндеги алым сабактардын ичинен Токтогул менен Калыктын «Анжиян тарабында» деген айтышы көңүлдү өзүнө бурбай койбойт. Калыктын эскермесине караганда, Анжиян тарапта чоң той болуп, Маман деген дыйкандын күлүк аты чыгып келгенде, Токтогул экөө аны мактап ырдашкан экен. Бул алым сабакта мактоо ырынын салты бүт сакталган, бирок бул айтышта бир өзгөчөлүк бар. Эгер акындык поэзияда, айтыштарда ыр өлчөмү айтайын деген ойго карай өзгөрүп, ыр жолдорунун саны дайыма өзгөрүп турса, Токтогул менен Калыктын бул алым сабагында строфа бирдей калыпта сакталганын көрөбүз. Мунун өзү акындык поэзияда өтө сейрек учурай турган көрүнүш, чындыгында, аны биз Токтогулдун чыгармаларынан биринчи ирет кездештирип олтурабыз. Эгер Токтогул эки жол ыр менен айтышты баштаса, Калык дагы ошондой эки жол ыр менен аны улап кеткен.

Токтогул:

Айткын, балам, элирип,
Аты чыккан Маманды.

Калык:

Ак байпагы топ жарган,
Азамат Маман, аманбы? (1, 257)

Эгер Токтогул менен Эшмамбеттин алым сабагында: «Муну ырдасак, тигини ырдасак кантет» деп, сөз оюнуна (игра слов) өтүп, элдин көңүлүн айтышка буруу көздөлсө «Акбарыда» да ушундай мотив бар, «Анжиян тарабында» деген айтышта аты чыккан Маман

түз эле мактоого алынат. Калык аны «айтыш» дебей, «Токтогул экөөбүз алым сабак ырдап турдук» (1, 261) дейт. Эгер мактоо ырын бир акын айтып, андан бирдеме өндүрүп алыш үчүн көздөгөн кишисин жерге тийгизбей, ал апыртылган түрдө макталса, Токтогул менен Калыктын бул алым сабагында Маман жана Акбайпагы жерине жеткире макталганын көрөбүз. Гиперболалык теңөөлөр арбын колдонулганын байкайбыз.

Калык:

Тулпар сындуу Акбайпак
Туулганбы маралдан?

Токтогул:

Ташка салса тайгылбас
Туягы болот жаралган. (1, 259)

Мында ыр бүтүндөй аллитерация менен айтылган. Ой апыртылган түрдө күчөтүлүп берилгени көрүнүп турат. Айтор, аттын күлүктүгү, анын ээси Мамандын мыктылыгы алым сабактын бүтүндөй мазмунун ээлеген.

Токтогулдун алым сабак ырларынан айтыштын өзгөчө түрү – кайым айтышты да кездештиребиз. М. Ауэзов кайым айтышты жаңы үйрөнчүк жаш талапкерлерге таандык түр катары карайт¹. Бул пикирге толук кошулушка болбойт, анткени – кайым айтыш үйрөнчүктөрдө гана эмес, чоң акындарда да боло бере турган түр. Кайым айтыш мамилелери келишпеген акындарда да, ынтымакта бири-бирин сыйлаган акындарда да кездешиши мүмкүн. Ынтымагы жакшы, бир тилектеги акындардын кайым айтышына Токтогул менен Калыктын «Анжиян тарабында» деген айтышынын экинчи бөлүгүн кошууга болот.

Маман эки акынга ат берет. Токтогул алиги байгеге алган атты токуна баштап: «Балам, Калык, аттын ээр-токуму, жүгөн-куюшканына уйкалыштырып «Токтогул» дей бер, дагы бир сыйра элге күлкү салалы» (1,261) – дейт. Чындыгында, акындардын функциясы көп кырдуу жана ар түрдүү. Акын тойлордо жарчы, башкаруу ишинде кеңешчи, отуруштарда ыр менен элдин көңүлүн ачуу жана башка толуп жаткан функцияны аткарганы тарыхтан белгилүү. «Элге күлкү салалы» деген сөздү Токтогул бекеринен айтып жаткан жери жок. Анын азыркы максаты – элге акындык өнөрдү көрсөтүү, алардын көңүлүн ачуу. Устатынын оюн түшүнө койгон Калык дароо ырды баштайт.

¹ М. Ауэзов. Жамбылдын айтыс өнөрү. Казак ССР Гылым академиясынын хабарлары, № 55, 1948-ж.

Калык:

Жүзүктөй кашка ат миндиң,
Жүрбөйсүңбү, Токтогул?

Токтогул:

Жүрөктүн чери жазылды,
Балам, жүгөндөйүн, токтогун! (I, 261)

«Балам, дегени – каратма сөз. Каратма сөз Токтогулдун чыгармачылыгында абдан арбын учурайт. Акындын айтыштарында каратма сөздү негизинен экиге бөлүп кароого болот. Экинчи жакка карата айтылган каратма сөздөр жана өзүнө карата колдонулган каратма сөздөр. Ал айтыштарда көркөм каражат да, ал гана түгүл, ыр тизмегинде сүйлөмдүн мүчөсү болуп эсептелбейт. Бирок каратма сөз ырдын жалпы маанисине кошумча түс берүүчү, ойго ачыктык, тактык киргизүүчү, ал гана түгүл, эмоционалдуулукту күчөтүүчү синтаксистик категориянын бири катары милдет аткарат. «Балам» деген каратма сөз ойго ачыктык киргизип, эмоциялык сезимди туюндуруп жатат.

Ыр бүтүндөй аллитерация менен түзүлгөн. Калык эки жол ыр айтса, Токтогул ага эки жол ыр менен жооп кайтарат. Ушул тартип кайым айтыштын аягына чейин улантылат. Ошентип, мактоо мотивиндеги алым сабактын түр формасы сөз кылып жаткан кайым айтышта бүт бойдон сакталган. Бул кадимки эле кезектешип айтышкан алым сабактын өзү, бирок маани жагынан айырмасы бар. Мында биринчи сөзүнө экинчи акын макул болбогондой, ой жагынан келишпегендей айтыш улантыла берет. Ой ачык болсун үчүн кайым айтыштан дагы мисал келтирели.

Калык:

Самаганың туш болду,
Сайрачы булбул Токтогул.

Токтогул:

Сагалаган чунагым,
Сагактайын, токтогун. (1, 263)

Ыр бүт бойдон ушундай түр менен айтылган. Калык менен Токтогулдун кайым айтышынын строфасы төрт саптан турса, ал эми Эшмамбет, Шадыкан ырчы менен болгон кайым айтыштарында ар түрдүү өлчөмдө айтылганын көрөбүз. Шадыкан ырчы «Аттаналы, Токтогул» десе, Токтогул «ат токуюн, токтой тур», деген сыяктуу ыр менен жооп кайтара берет. Мына ушундан жогоркудай формадагы кайым айтыш көп жерде кайталанып, түрдүүчө айтылганын, ошонун натыйжасында бир нече варианты келип чыкканын көрөбүз.

ТОКТОГУЛДУН САТИРАЛЫК ЖАНА БАШКА ТЕМАДАГЫ АЙТЫШТАРЫ

Токтогулдун чыгармачылыгында ашкерелөөчү ырлары жана айтыштары көрүнүктүү орунду ээлейт. Коомдук турмуштагы айрым терс көрүнүштөрдү сынга алуу улуу акындын чыгармачылыгындагы эң башкы критерийлердин бири. Анын айтыштарында ушул маселе өзгөчө мааниге ээ. Токтогул Арзымат жана Найманбай менен айтышканда ар биринин кемчилигин гана эмес, алардын таянган манаптарынын залымдигин, элди эзип жатканын ашкерелеп көрсөткөнү белгилүү. Эгер кордошкон айтыштарда өзү жеке беттешсе, ашкерелөөчү айтыштарында Эшмамбет менен же башка окуучулары менен бирдикте коомдогу ар кандай терс көрүнүштү, эзүүчү таптын өкүлдөрүн сынга алганын көрөбүз. «Токтогул менен Эшмамбеттин эшендин калпаларына карата ырдаганы», «Эшмамбет менен Токтогулдун эшенге ырдаганы», «Папы калпа» жана башка ушундай мазмундагы айтыштары ашкерелөөчү чыгармалардан болуп эсептелет.

Эки акындын айтышкандарынан айрым терс көрүнүштү какшык-шыкактын жалынына кармап куйкалаган курч күйдүргү сөздөрдү, сарказмди кездештиребиз. Ал айтыштарда тымызын ирония да айтылган, катуу күлкүнү жараткан юморлор бар. Коомдук турмушта кездешкен ар кандай кемчиликтер, терс көрүнүштөр, элди эзип жаткан бай-манаптар, дин өкүлдөрү – эшен менен калпалар тил найзанын учуна алынат, алардын кылмыштары ашкереленет. Ошон үчүн бул түрдөгү чыгармаларды сатиралык айтыштар десек болот.

Сатиралык айтыштар түр жагынан кадимки эле алым сабактын өзү, бирок мазмуну жагынан өзгөчөлүккө ээ. Эгер мактоо мотивиндеги айтыштарда эки акын биринин сөзүн бири кубаттоо менен көңүлдөрүнө толгон кишинин мартабасын көтөрө жакшы жактарын ырдаса, сатиралык айтыштарда тиги же бул адамдын кемчили сынга алынып, айыбы ашкереленет. Мактоо мотивиндеги алым сабак сыяктуу эле сатиралык айтыштын ыр өлчөмү ар түрдүү болушу мүмкүн.

Айтыштын булагы чындык турмуш экени, ошол себептүү өткөндөгү элдин жагдайын чагылдырган тарыхый документ катары эсептелерин биринчи бөлүмдө эске салганбыз, «Папы калпа» деген айтыш дагы турмушта кездешкен чындыкты чагылдырган чыгарма болуп саналат. Папы калпа – тарыхый адам. Эки акындын Папы калпаны ашкерелеп ырдаганын көргөн кишилер бар, алар менен аңгемелешкенбиз,

айрым үзүндүлөр жазылып алынган. Кетмен-Төбөнүн Торкенинде Жайлообай деген киши той берип, ага Токтогул менен Эшмамбет барып калат. Папы калпа тигилерди жактырбай: «Ырчы шайтандын канаты. Ырчыга бергендер акыретте өзүңөрдү жылан болуп чагат, берсеңер калпа, молдолорго гана бергиле» (1,49) деп, динге таянуу менен ырчыларды элге жек көргөзүүгө ниет кылат. Анын ушак сөзүн уккан сон, Токтогул менен Эшмамбет аны беттеп кирет.

Эшмамбет:

«Кадырың бар» дейт калпам ай,

Токтогул:

Калктын пулун кызганган,

Каңырайган маңкам ай.

Эшмамбет:

«Ээси бар» киши калпам ай.

Токтогул:

Элдин малын кызганган

Этексиз чирик маңкам ай. (1,49)

Эки акын эки жактан ырдап киргенде, Папы калпа эл арасынан качып кеткен дешет. Эшмамбет бир жол ыр менен сөздү баштап койсо, Токтогул анын оюн дароо түшүнүп, ага карата уйкаш так ырды курап айтып, ушакчы Папыны ашкерелей берген. Экөөнүн ырына эл дуу күлүп, алардын айтканын кубатташкан. Чындыгында, ооз ачканда табылган таасын сөз бутага дал тийип, угуучуларга таасир эткен. Айрым адамдардын дароо илип алып, аны ушул күнгө чейин сактап келгени ошондон улам болуу керек.

Айтыштын мындай түрүндө сатиралык ирониянын, сарказмды жана ошондой эле троптун башка түрлөрүн билгичтик менен пайдалануу зор роль ойнойт. Эшмамбет ырды баштап койгондо, Токтогул күйдүргү сөздөрдү тапкычтык менен колдонгон. «Каңырайган маңкам ай» же «этексиз чирик маңкам ай» деген сыпаттоолор аркылуу калпанын кебетесин, ички дүйнөсүнүн тардыгын Токтогул ачып көрсөтө алган. Элдин арасын бузган эки жүздүү ушакчы, алдамчыга курч тил менен айтылган сатиралык ирония керек болучу. Улуу акын учурунда андай алдамчынын айыбын ашкереледи.

«Токтогул менен Эшмамбеттин эшенге ырдаганы» деген алым сабак дагы сатиралык айтышка жатат. Мында да дин өкүлдөрү катуу сынга алынат. Акындын үч-төрт айтышы жана башка ырларында дин кызматындагылардын, кылык-жоруктарын ашкерелейт. Анткени, Токтогул дин өкүлдөрү алдамчылык менен күн көргөнүн байкады.

Дин өкүлдөрү эки жүздүү экенин, жалгандан башканы сүйлөбөгөнүн ачык түшүндү. Алардын ушундай туруксуз кылык-жоруктарын, ач көздүгүн акын жактырган эмес. Ошол себептүү аларды сатиранын курч мизине кармады, кылмыштарын ашкереледи.

Эгер «Папы калпада» эки акындын биргелешип түзгөн строфасы бүт бойдон үч жол ырдан турса, Эшмамбет менен Токтогулдун эшенге ырдаганы түр жагынан айырмачылыкка ээ, мындан кайсы бир строфа жыйырмадан ашык ыр жолунан курулганын көрөбүз. Бирок айтайын деген ойго карай строфадагы ыр жолунун саны өзгөрүп турат.

Эшмамбет:

Конушу шибер көкмөк чөп,
Келишкен экен жергеси.
Эл чогулса ырдаган
Эшмамбеттин термеси.
Тетиги элүүдөн ашкан ак топу,
Эмне үчүн кыймылдап
Козголуп калган келдеси? –

деп, тематикалык параллелизмди колдонуу менен сөздү алыстан имерип баштап, анан канкуу сөздүн тизгинин устатына карматты. Кемчиликтерди ашкерелөөгө багытталган сатиралык айтыштарда куйкум сөздөр, курч ирония, мыскылдаган юмор төкмө акындар тарабынан, колмо-кол, сөзмө-сөз чыгып туруу шарт. Ошол себептүү ырчылар чымыркануу абалында болуп, бүт көңүлүн «объектиге буруп, айтышка бардык күчтү жумшашкан. Айтыштын татаалдыгы мына ушунда, Токтогул менен Эшмамбет кордошпосо да, терс кейипкерди – эшенди сынга алып жатышат. Эшмамбет антип баштап калгандан кийин Токтогул анын сөзүнө жараша жооп кайтарууга милдеттүү.

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси,
Топ жыйынды гүлдөткөн,
Токтогулдун кербези.
Күнү, түнү уктабай,
Түн терметип жүрөм деп,
Ошонун токтобой калган келдеси. – (1,268)

деп, Токтогул өз оюн айтат. Эшмамбеттин ыры менен Токтогулдун бул айтканы өз ич ара бирдиктүү уйкаштыкты түзүп, эки акындын алым сабагы композициясы жагынан чың курулган бир бүтүн строфаны белгилеп турат. Токтогулдун «Кербезинде» алдыңкы төрт жол

ыр бар. Акын аны айтуу менен үч жол ыр кошуп, ал аркылуу эшендин кебетесин, ач көздүк менен жасаган аракетин ашкерелеген.

Эшмамбет баштаса, Токтогул аны жик билдирбей кынап отурат, ушундай жол менен айтыш улантылат. Эки акын эшендердин ак топусунан тартып кийген ак чапанына, оронгон селделерине, минген ак боз атына чейин сыпаттап, ошону менен катар аларды ээрчиген калпаларды, эки жүздүүлөргө алданган элет кыргыздарынын аял менен эркектерин кошо мыскылдап сынга алышат. «Ак» деген эпитетти экөө бирдей колдонушунун себеби бар. Эшендер өздөрүн башкача көрсөтүү максатында түрдүү амал ойлошкон. Аны баамдап билген эки акын андай алдамчылардын типтүү образын күчтүү чагылдырышкан. Дин өкүлдөрүнүн Папы калпа, Артыкбай калпа, эшен-калпа сыяктуу терс персонаждардын кылык жоруктарын, эки жүздүүлүгүн, алдамчылыгын ар тараптан ачып, алардын типтүү образын түзүү жагынан Токтогулдун сатиралык айтыштары өзгөчө мааниге ээ.

Улуу акындын дидактикалык ырларында ар кандай терс көрүнүштөр: жалкоо, ушакчы, эки жүздүүлүк, ач көздүк жана ушул өңдүүлөр эң жаман сапат катары сыпатталганы белгилүү. Ашкерелөөчү ырларында бай-манаптар, дин өкүлдөрү катуу сынга алынат. Ал эми сатиралык айтыштарда коомдук турмуштагы терс көрүнүштөр, терс мүнөздөр жалпылаштырылып, типтүү кырдаалда сүрөттөлгөн. Токтогулдун революцияга чейинки чыграмаларында падыша, төрөлөр, бай-манаптар, дин өкүлдөрү бутага алынып, алардын кылмыштары ар тараптан ачык көрсөтүлгөн. Улуу акындын ашкерелөөчү ырларынын, сатиралык айтыштарынын тарыхый-тарбиялык мааниси ушул жагынан жогору баага татыктуу.

Токтогулдун айтыштарынын темасы кең, ар түрдүү экенин жогоруда эске салганбыз. Мактоо жана сатиралык түрдөгү алым-сабак айтыштарынан башка дагы турмуштагы чындык чагылдырылган айрым айтышты кездештиребиз «Актуяк» деген айтышты мисалга алып көрөлү. Бул дагы алым сабак айтыш, бирок багыты башка. Мында бирөөнү мактайын же кордоюн деген аракет жасалбайт. Бул айтышта абалды түшүндүрүү, чындыкты баяндоо менен окуя өнүктүрүлөт. Актуяк Токтогулдун аты болучу. Ал камакка алынганда, торукка кеткен эле. Эки акындын алым сабагы ушул Актуякты сурап алууга багытталган. Шайылда болуш той берип, көп жерден элди чакырган. Актуяк ушу болуштун колунда болучу. Ошон үчүн Эшмамбет ырды баштаса, Токтогул улап кетет.

Эшмамбет:

Айылдан болгон ушактан
Токтогул айдалып кеткен бала эле.

Токтогул:

Алты тыйын төлөбөй,
Аркардай болгон Актуяк
Сага алымга келген мал эле.

Эшмамбет:

Калктан ушак кеп болуп,
Кармалып кеткен бала эле.

Токтогул:

Кара чакан коробой,
Кайберен сындуу Актуяк
Сага капыстан келген мал эле. (1,266)

Эки акын тең туура сөздү, чындыкты айтты. Экөөнүн ой-санаасы бир экендиги алым сабак ырдан айкын болуп турат. Бул айтышта Токтогулдун башынан өткөргөн кайгылуу турмушунун бир эпизоду чагылдырылган. Актуяк күлүк чыгып, Аксы багытына таанылып калган болучу. Ошол себептүү Шайылда болуш «кара чака коротпой» алса дагы, Актуякты колунан чыгаргысы келген жок. Ал түз эле: «Бербейм» деди. Бирок жыйылган калың эл ар тараптан жаалап: «Бир тайды аяп, миң тайлык абийириң кетет» дегенде, Шайылда болуш кыйылган түрдө: «Эл каалагандай болсун» дейт.

«Актуяктын» эки-үч варианты бар. Анын өзү бул алым сабактын көп ирет кайталанып айтылганын, ошонун натыйжасында бир нече варианты пайда болгонун көрсөтөт. Актуяк колго тийгенде, Токтогул токуна баштайт. Ошондо Эшмамбет: «Эми бастыралы, Токтогул» дегенде, акын: «Ээрин салам, токтогун» деп, жооп кайтаруу менен кайым айтыш улантылат. Акбайпакты мактап, «жүзүктөй кашка ат мингенде», Калык менен Токтогул да ушундай алым сабак менен «элге күлкү салат» эмеспи. Токтогул кайда барбасын, кайсы жерде ырдабасын, айтыштарда өзүнүн чебердигин, сөз тапкычтыгын, күчтүү акын экендигин көрсөткөн.

Айтыштын чыгуу себеби көп. Коргоол менен Токтогулдун айтышы ушуга мисал болот. Экөөнүн айтышы эл көп жыйылган топто, же аш менен тойлордо эмес, кокусунан туш келген бир үйдө болгон айтыш. Айтышта алым сабак сыңары бат-бат кезек беришип, эки акын өз ойлорун баяндашат. Бирок мында ой тартышы, пикир келишпеген жагдай бар. Ошону үчүн алым сабак болсо да, кандайдыр кордошкон айтышты элестетип турат.

Коргоолдун «талаада жатып каламбы» деп чочулашы, ээн жерде эси чыгып коркушу айтыштын чыгышына себеп болот. Жолдогу окуяны эки акын эми эл алдында сөз кылат. Ушундай тартыштар юморду жаратып, үйдөгүлөрдү күлдүрүү менен шаттыкты жаратат, айтыштын кызыктуу болуушуна шарт түзөт.

Токтогулдун чыгармачылыгында сүйүү мотивиндеги айтыш да бар. Анын Жумагүл менен болгон айтышы ушул ойду айтууга өбөлгө түзөт. «Торусу элем жылкынын, карасы элем жылкынын» дегенине караганда, Жумагүлдүн таланты, ырчылык күчү анча болбосо керек. Бул сыяктуу өзүн жылкыга теңөө мотивдери Эсенамандын айтышында бар. Мындай ыр жолдорун башка айтыштардан да кездештиребиз. Эгер Эсенамандын: «Торусу болом жылкынын, торгою болом ырчынын дегенин Жеңижок башкараак кайра «иштеп» чыгып, ошол ырды анын өзүнө кайра жумшаса, Токтогул да «иштеп» чыгып, аны Жумагүлгө багыттаган. Эгер Жеңижок сөз барымтасын беттешкен ырчы Эсенаманды жеңүү үчүн кордоп колдонсо, Токтогулда андай аракет жок. Токтогул жагымдуу мамилени билдирип, Жумагүлгө карата сыпайы сөздү айтат. Акындын сөздөрүндө чебердик менен камтылган юмор бар. Токтогул өз оюн жаңытып айтуу аркылуу жүрөктөгү сүйүү сезимин билдиргенин төмөнкүдөй жообунан ачык байкайбыз. Токтогул Жумагүлгө кайрылып, сүйүү жөнүнөн козгоп ырдап калат. Ошондо Жумагүл ышкысын билдирүү менен төмөнкүдөй ыр менен жооп кайтарган.

Жумагүл:

Торусу элем жылкынын,
Торгою элем ырчынын.

Токтогул:

О, Жумаш,
Торусу болсоң жылкынын,
Токуган адам минбейби?
Торгою болсоң ырчынын,
Тоо жагалмай илбейби?

Сага Токоң тоорумак салып жүрбөйбү? (2,32)

Кыргыз акындарынын аялдар менен болгон айтыштары көбүнчө катуу кордошуу менен өткөнүн Калык менен Балкы кыздын, Жеңижок менен Наркүл, Шекеркыз менен беттешкендеги айтыштарынан билебиз. Кайсы бир айтыштарда эки жаштын ортосундагы жылуу мамиле, сүйүү сезими чагылдырылган. Жамбыл менен Айкүмүштүн айтышы ушундай жылуу мамиледе өткөн. Ошол себептүү Айкүмүш

Жамбылга карата: «Адептүү мүнөздөрүң жүрсүн ойдо» деген сөзүн айткан. Токтогул менен Жумагүлдүн айтышы мазмуну жагынан үндөш, бирок өз ойлорун туюндуруу манералары ар башка. Эки айтышта тең адамгерчилик маселеси жогору бийиктикке жеткире даңазаланат, жогору бааланат. Токтогулдагы өзгөчөлүк өз оюн назик юмор менен бергендигинде.

Токтогул менен Эшмамбет – эл топтолгон жыйындарда абдан көп айтышкан акындар. Булардын «Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы» аттуу чыгармасынан башка дагы «Айтыш» дегени эл арасына кеңири белгилүү. Мында биринчидегидей зор тарыхый окуя сүрөттөлгөн эмес. Эки акындын айтышы эңишке түшкөн жана жеңген балбанды мактоодон келип чыгат. Айрым маалыматтарга караганда, Коңур-Өгүз деген жерде чоң той болуп, Балтабай деген балбан сарттар уруусу тарабынан чыккан Сейитбек деген балбанды эңиште жеңип коёт экен. Эшмамбет Балтабайды мактап, Токтогулга тийиштик кылып, ошону менен айтыш башталган имиш. Кийинки так маалыматтарга караганда, айтыш Коңур-Өгүздө эмес, Торкенде Чотой дегендин ашында болот экен. Балтабай чарбакта туулса да, Коңур-Өгүздүн төмөн жагы Чалдыбар деген жерден аял алып, ошо айылда устачылык кылып жүргөн. Өзү алп мүчөлүү балбан киши болгон. Малгараев Эсенкулдун жана Кайыпкулов Бегалынын айтканына караганда, эки акындын айтышы 1906-жылы Торкенде болот. Демек, ошол айтыштан бери сексен жылдан ашык убакыт өтүптүр.

Айтышта сөз табуу, каршысындагынын айтканына жооп кайтаруу беттешкен акындардын экөөнө тең бирдей коюлучу талап, кантсе да, айтыш кызыктуу, чыңалуу даражасында өтүүгө тийиш. Ал үчүн акындар эчен түрдүү жолго салып ырдоого, ал аркылуу угуучулардын көңүлдөрүн өздөрүнө бурууга умтулары түшүнүктүү. Ар бир айтыштын объектиси ар башка. Ошондуктан, айтыштын мазмуну кайсы акын менен кандай жерлерде беттешкенине, кандай жагдайда, күч сынашканына жараша болмокчу. Токтогул менен Эшмамбеттин бул айтышы башкаларынан кескин айырмаланып турганы ушундай себепке байланыштуу:

Токтогул менен Эшмамбет – тамамат бирге жүрүп, көпчүлүгү бирге ырдашкан замандаштар. Ошон үчүн булардын айтыштары көп. Бирок ар бир айтышы өзүнчө мазмунга ээ, анткени тиги же бул кубулуш, окуя жана турмуш чындыгы жөнүндө ырдашканда, ал экөөнүн диттеп көңүл бурганы жаңы объекти болгон. Өз ойлорун көпчүлүккө

кызыктуу жеткириш үчүн мурдагы айткандарын кайталабай, ырдын тунук маржанын берүүгө умтулушкан. Эки акындын андай сонун аракетин айтыштан айкын көрүнөт. Ал айтышта таасын айтылган сөздөр, таамай салыштыруулар жана башка көркөм каражаттар бар.

Эшмамбет:

Арстанбап,
Чарбактан келген Балтабай,
Балбандыгын айтам ай.
Алын билбей эңишип,
Арымдан келген бир сарттар
Арканда асылып жүрөт калтадай.

Токтогул:

Эшмамбет, ырдап турасын,
Эч нерсени байкабай,
Элирип топко мактанба,
Эгиндеги сакалың
Коолап кеткен арпадай. (2,33) – дейт.

Жогоруда мисалга келтирилген алым сабактай эле акындын айткан ырлары өз ич ара так уйкашып, композициясы чың бириктирилген строфаны түзгөн. Бирок айтыштын багыты башка. Эшмамбет «сарттар» деп урууну козгоо менен Токтогулга тийиштик кылды эле, ал өз учурунда келиштире терс жоопту кайтарды. Эшмамбет Сейитбектин жеңилгендеги көрүнүшүн «асылып жүргөн» калтага салыштырды эле, Токтогул анын сакалын «коолап кеткен» арпага теңештирди.

Айтышта каршысындагы ырчыга мүнөздөмө берүү менен катар кебете-кешпирин сүрөттөп, аны сыпаттап, анын портретин түрдүү боёк менен тартышы мүмкүн. Токтогул сакалды козгоп койгон соң, Эшмамбет андай «кордоого» чыдабай, улуу акынды «көсөө» деген мүнөздөмө берип ырдайт. Айтыш ушул эки түшүнүктүн тегерегинде улантыла берет. Бирок айрым ойлор кошулуп, кайсы бир ырда портретти сүрөттөп көрсөтүшөт. Традициялык кордошкон айтыштарда беттешкен ырчылар бири-биринин кемчилигин чукуу менен айыптарын ачкан сыңары Токтогул менен Эшмамбеттин «айтышында» да кемчилик катары чоң сакал менен көсөөлүктү мотив кылып алып, узак айтышкан. Бул сыяктуу кемчиликти чукуп айтуу казак акындарынын айтыштарында да көп кездешет. Сакалды кемчилик катары сыпаттап айтуу Жамбылда да бар. Ал Өмүрзакка: «Таш жуушаган тоо текенин сакалындай эмнеге сакалың саксаңдап кеткен»¹ дейт. Токто-

¹ Известия АН Каз. ССР: № 55, 1948, 23-бет.

гул дагы: «Кара эчкинин терисин каптап алган экенсиң, кайра-кайра желимдеп, чаптап алган экенсиң», – деп, Эшмамбеттин сакалынын көптүгүн эчкинин жүнүнө теңештирген. Мындай сакал менен көсөөлүктү мотив маанисинде колдонуу Ботобай менен бала ырчы Сыдыкта, Т. Шабданбаев менен Ы. Борончиевде да кездешет.

Токтогулдун айтышындагы айрым сөздүн, кайсы бир ырындагы образдын ушул күндө учкул сөзгө айланып кеткени кызык көрүнүш. «Чаткалга барып калсаңыз устараңызды жанга сала жүрүңүз. Антпесеңиз эки-үч күнгө барган меймандын сакал-муруту «коолап» кетиши мүмкүн. Электр сакал алгычты иштетейин десең, движогу – «Алымкан»¹ дешет. «Мындагы «коолап» деген сөз Токтогул менен Эшмамбеттин айтышынан алынса: «Алымкан» дегени «Алымкан» ырындагы «Бир күнү оору, бир күн соо» деген ыр сабын туюнтуп жатат. Ушундан эле Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы элге кандай таасир эткени көрүнүп турат. Бул айтыштын өзгөчөлүгү ар бир сүрөттөлгөн нерсе бүт дээрлик юмор менен берилгендигинде.

Эки акын катуу кордошкон эмес, бирок чымыркануу менен айтышкан. Экөө сакал менен көсөөнү айтыштын мотиви кылып алып, чектелишкен жок. Эшмамбет Токтогулдун алыска айдалганын кемчилик катары эске салат. Бирок ушу жерге келгенде катуу кетпей, анын ак жеринен азап тартканын баяндайт.

Эшмамбет:

Кагазды билдиң картынан,
Кармалып кеттиң Шыбырга
Кай бирөөнүн зарпынан.
Эки солдат, бир мыршап
Айдап кеткен артыңан.
Эл кыдырып, ар жерден
Сурап жедиң жарты нан.

Токтогул:

Кармалып кеттим калкымдан,
Азаптуу жолдо камчылап,
Айдады солдат артыман.
Кармалып кеткен мен элем
Кас душмандын зарпынан.
Кайрылып келип, эл көрдүм
Бар экен тузум жалпыдан.
Өлөт белем ачкадан?

¹ «Чалкан», № 1, 1975.

Сурап жедим жарты нан.
Эки колпоч урбастан,
Коржоңдоп качтың сен неге?
Конушуң Талас калкыңан?
Беш-алты колпоч «карма» деп,
Кууду беле артыңан? (2,41)

Айтыш түз сызыкта бир кылка жүрүп отурбайт, анын бурулушу, өндү-дөндү жери көп. Ар акын улам сөздү буйтап, каршысын жаңылдырууга аракет кылат. Ким аны байкабайт экен, бутунан чалынгандай сөздөн жаңылып, беттешкен ырчыдан жеңилип калышы мүмкүн. Ал эми айтышта конфликт улам пайда болуп, чымыркануу менен өнүгө берет, анткени – биринчинин сөзүнө жараша тартыш дагы күч алып, жооп кайтарган акын окуяны башка жакка бурушу ыктымал. Ушул жагдай Токтогул менен Эшмамбеттин айтышынан ачык көрүнүп турат. Айтышта акын өзүн эркин, ойчул, токтоо кармаган жакшы. Ал эми шашып, сөзгө мукактанып калуу акындын терс жагын көрсөтөт. Токтогул Эшмамбеттин айткандарын ыкыласы менен угуп, ар бир ырга кылдат байкоо жүргүзүп, өзүн салмактуу кармоо менен так жооп кайтарган.

Эшмамбет: «Сурап жедин жарты нан» деп, аны менен Токтогулду мыскылдагандай болот. Бирок анын өзү сырткы гана көрүнүш. Ал замандашы Токтогулду жамандык ниети менен кордогон эмес. Эшмамбет улуу акын Токтогулдун «бирөөнүн зарпынан» кармалганын алдын ала эске салып, ошондон кийин гана анын кандай күндү көргөнүн кыскача билдирди. Анын оюна толук түшүнүп, «Ырас, сурап жедим жарты нан» деп, Эшмамбеттин айтканына каршы болбой, улуу акын «кемчиликти» моюнга алды. Бул диалог аркылуу эки акын өткөндөгү адилетсиз бийликти элге туюнтуп жатышат. Токтогул ак жеринен айдалды, азапты аябай тартты. Өткөн коомдо өкүм сүргөн теңсиздикти эске алуу аркылуу жергиликтүү бийлөөчүлөр менен падышачылыкка карата кыргыз элинин жек көрүү сезимин ойготууну көздөшкөн. Айтыштагы айрым строфалар ушул ойду айтууга негиз болуп жатат.

Кайсы айтышта болбосун, ар бир акын өзүн жагымдуу көрсөтүп, өзүнүн образын өзгөчө жагдайда сыпаттоого аракет жасайт. Айталык, биринчи өзүн таланты ташкындаган, беттешкенин жеңип жүргөн, далайга сөз өнөрүн үйрөткөн акын катары боюн көтөрө салып ырдап, экинчиси – жок жерден кемчилигин таап, аны сынга алат, мажүрөө неме катары сүрөттөйт. Айтыш майданында курч ырдын найзасынын

учуна алынып, «жүрөгү жараланган» экинчи акын тек моюн бүгүп бербей, катуу кайрат менен өзүн көтөрө салып мактап, биринчинин «айыбын» ашкерелөөгө чейин барат. Ушундай кагышуунун натыйжасында эки акындын образы түзүлөт. Бул сыяктуу көрүнүш традициялык чыныгы кордошкон айтышка мүнөздүү. Токтогул менен Эшмамбет кыргыздын мурунтан келе жаткан традициялык айтыштын салты менен беттешишти. Ошон үчүн чыныгы кордошкон айтышка өткөндөй баамдалат. Бирок эки акын бири-бири менен кас ырчылардай катуу жамандашууга, «сакал менен көсөө» өңдүү «айыптарын чукуудан» башка эч кандай кордошууга барышкан эмес. Алардагы максат – ушундай жол менен айтышты кызыктуу деңгээлге жеткирип, элдин черин таркатуу, көңүлдөрүн кушубак кылуу. Ошол себептүү айтыш күчтүү чыккан.

Айтыштын стили дегенде, анын тили гана эмес, түрдүү жагдайдагы ыкмалар, акындын өзүнө таандык импровизатордук-төкмөлүк сапаттары, ырчылык жөндөмдүүлүгү көңүлгө алынууга тийиш. Ал гана түгүл, тиги же бул акындын ырды аткаруу манерасы, обону айтыштагы айрым өзгөчөлүктү белгилейт. Эң негизгиси тилдин ролу зор. Төкмө акындардын таянганы – кыргыз элинин сүйлөө речиндеги сөз байлыгы. «Эл ичи – өнөр кенчи» болгон сөз байлыгын жакшы билбей туруп, импровизация аркылуу тиги же бул кубулуш жөнүндө, коомдук турмуш жөнүндө дароо курч жана көркөм ырларды түзүү эч мүмкүн эмес. Демек, айтыштын көркөмдүгү тил менен өлчөлүүчү кубулуш. Тилдин маанисине түшүнгөн акын гана угууга жагымдуу, көңүлгө толумдуу көркөм ырларды жарата алат. Сөздөрүнүн дааналыгы, курчтугу, образдуулугу, сөз запастарынын молдугу жагынан Токтогулдун айтыштары көркөмдүгү боюнча жогору бийиктикте турат. Токтогул учкул курч сөздөрдү, сүйлөө речиндеги афоризмдерди, идиомаларды, макал-ылакаптарды жана башка көркөм сөз каражаттарын аябай көп билүү менен, аларды чыгармаларына чеберчилик менен кылдат пайдаланган. Ой ачык болсун үчүн Токтогул менен Эшмамбеттин «айтышына» көз жүгүртүп көрөлү. «Айтышта» так салыштыруулар: «Арканда асылып жүрөт калтадай, коолап кеткен арпадай, сүйрөлүп жүрөт маладай» (гипербола), «Ар чеңгелим – беш кадак» (литота), «Сарттардын тоголонгон немеси» (параллелизм), «Адырга бүткөн жекенсиң, айтышканда нетесиң?» (теңештирүү), «Алкымында бир кыл жок, апаңа окшош экенсиң» жана башка көркөм каражаттар бар. Жалпы эле Токтогулдун айтыштары идеялык-көркөмдүк жагынан жогору бийиктикте турат.

Токтогулдун репертуарында «угузуу» мотивиндеги айтыш бар экени белгилүү. Коргоолдун акын Токтогулдун уулу Топчубайдын өлгөнүн угузганы чыныгы маанидеги айтыш эмес. Кыргыздын оозеки чыгармачылыгында ушундай түр кездешет. Кетбука менен Айгандын айтышы «угузуу» мотивиндеги айтышка таандык экенин көрөбүз. Эгер Кетбука Айгандын баласынын өлгөнүн каймана маанисинде табышмак менен угузса, Коргоол түз мааниде ачык айтат. Кетбука менен Айган легендардуу ырчылар. Токтогул менен Коргоол – тарыхый адамдар. Ошону менен катар Токтогулдун баштан өткөргөн окуялары өтө кайгылуу, ары трагедиялуу. Ушундай себепке байланыштуу коомдук турмуш, өткөн замандагы адилетсиздик реалисттик тактыкта сүрөттөлөт. Токтогул бул айтышында көбүнчө өзүнүн баштан өткөргөн кайгылуу окуяларын, азапты аябай тартканын, үй-бүлөсүндөгү трагедиялык көрүнүштү муңкануу менен ырдайт. «Мени армандуу күнгө жаратты» деп муңканат.

Өз оюн элестүү бериш үчүн сөз ачкычы – макал менен ылакапты «Мууну болот жалбыздын, муңу болот жалгыздын» (метафора) «Күкүгүм учту элимден, күлпөтүм кетти жеримден» (теңөөлөр) «Туура-туура басканда турумтайдын сыны бар» деген жана башка көркөм сөз каражаттарын так колдонуу. Токтогул ушул айтышында феодалдык бийлик өкүм сүрүп турган адилетсиз заманды жек көрүү сезими менен ырдап, коомдук турмуштагы жат көрүнүштөрдү сынга алды.

Табышмак айтыш – кыргыз менен казак акындарынын чыгармачылыгында кең тараган жана калыс түр, анткени мында кордошуу, бири-бирин кемсинтүү сыяктуу умтулуштар болбойт. Оозеки чыгармачылыгында кадыресе табышмак эки бөлүктөн – табышмактын өзүнөн жана жандырмагынан тургандай эле, табышмак айтыштарда да ушундай талап коюлат. Бир акын табышмак айтса, экинчи акын аны жандырууга тийиш. Эгер тиги же бул акын чече албайт экен, анда анын жеңилгени. Колдо бар материалга караганда, табышмак айтыштар эки түрдө кездешкенин байкайбыз. Кайсы бир акындар айтышты кадыресе ыр менен баштап, бир топ улантылгандан кийин табышмакка өтүшкөн. Ушундай түргө Байгабыл менен Чатаккыздын, Барпы менен Жеңижоктун, Эсенаман менен Чондунун, Токтогул менен Найманбайдын айтыштарын көрсөтүүгө болот. Кээде түз гана айтышты табышмак менен баштап, табышмак менен бүтөт. Талымкыз менен Көбөктүн, Калмырза менен Сарбаштын, Токтогул менен Нурмолдонун айтыштары мисал болот.

Токтогулдун репертуарында табышмак айтыштар бар экени жогорудагы маалыматтан ачык көрүнөт. Нурмолдо дин окуусунан

окуган, өзүнүн чыгармаларында дин мотивдерин көп колдонгон ырчы болгон. Токтогулга айткан табышмактарынан дин ишеними билинип турат. Ошондой эле кыргыздын оозеки чыгармачылыгындагы табышмак айтыштын таасири тийгендиги да байкалат. Өткөндөгү кыйын учурду чагылдырган табышмак бар экенин төмөнкүдөй мисалдан баамдайбыз.

Нурмолдо:

Калың элдин үстүнө
Буурчак жааган кайсы экен? – деп, суроо койсо,

Токтогул:

Калың журттун үстүнө
Буурчак жаады дегениң
Өткөн жылы жазында
Бардык, адам кырылып,
Мупа келген эмеспи? – дейт.

Токтогул элди келте оорусу каптап, адамдар көп апаатка учураганын айтып жатат. Ал Нурмолдонун айткан табышмактарынын баарын таап, жообун кайтарган. Найманбай айтышты кадыресе ыр менен баштап, Токтогулду жеңүүгө аракет кылса да, өзү кыйын абалда калганда, айласы кеткен неме табышмакка өткөн. Бирок ал жаңыны өз оюнан чыгара албай, элдик табышмакка кайрылган. Токтогул анын табышмагынын жандырмагын чечип, ага так жооп кайтарган.

Улуу акындын репертуарында башка темадагы дагы бир топ айтыштар бар. Биз алардын өзүнчө өзгөчөлүгү бар түрлөрүнө гана кыскача токтолуп өтүк. Ал эми бизге келип жетпеген айтыштары канча! Акындын айтыштары анын чыгармачылыгында басымдуу орунду ээлейт жана тематика жагынан ар түрдүү. Токтогул кыргыз акындарынын айтыш салтынан сабак алып үйрөнүп, аны улантуу менен катар идеялык-көркөмдүк жагынан эң мыкты чыгармаларды жаратты. Анын ушул түрдөгү чыгармалары айтыш традициясын дагы бийиктикке көтөрүү менен тематикасын байытты. Акындын мазмуну терең, көркөмдүгү жогору турган айтыштары кыргыздын башка акындарына таасир этпей койгон жок. Андай сонун жышааны Совет мезгилиндеги айтыштардан айкын байкайбыз.

Айтыш – төкмө акындар менен бирге өмүр сүрө турган жанр. Улуу Октябрь революциясынан кийин социалисттик жаңы коом орноду, турмуш өзгөрдү. Импровизатор акындар Совет бийлиги орногондон кийин жаңы замандын жарчысы катары кыргыз жергесинде болуп жаткан өзгөрүүлөрдү өмүр чындыгы менен тыгыз байланышта ырдашты. Ошону

менен катар айтыш жанрын улантышты. Октябрь революциясынын жеңиши менен эл ырчыларынын чыгармалары формасы боюнча улуттук, мазмуну боюнча социалисттик түрдө өнүгүп, тематикасы байыды. Социалисттик түзүлүш жаңы аудиторияны пайда кылды. Эгер эски убактардагы айтыштарда ырчылар бири-бирин кордоп, каршысындагыны жеңүү үчүн кастык жолго түшсө, советтик мезгилдеги айтыштардын максаты, багыты жана шарты башка. Биринчиден, азыркы учурдагы айтыштарда бири-бирин кордоп жеңүүгө карай жасаган аракеттер жок. Экинчиден, эгер мурунку убактарда ырчылар аш менен тойлордо беттешип, бири-бирин жамандап кордошсо, Совет бийлиги тушундагы айтыштар аны жат көрүнүш катары четке какты. Ушуга байланыштуу азыркы учурдагы айтыштар майрам күндөрүндө же концерттерде аткаруу салтына айланды. Кийинки жылдары телекөрсөтүү учурунда айтышты өткөрүү боло калып жүрөт. Демек, айтыштын багыты да, мазмуну да шартка карай өзгөргөн. Ошон үчүн ырчылардын традициялык төкмөлүк ыкмалары сакталганы менен, айтыштын объектиси кеңиди, анын мазмуну тереңдеди. Совет мезгилиндеги айтыштардын камтыганы - колхоз менен совхоз жана башка коомдук өндүрүш тармактары. Ал айтыштарда колхозчулар менен жумушчулардын күжүрмөн эмгеги, социалисттик мелдештин жүрүшү, алган милдеттенменин аткарылышы жана башка жакшы көрүнүштөр сүрөттөлөт. Бул күндөгү айтыштарда алдыңкылар даңазаланып, артта калгандар сынга алынат. Анын өзү кемчиликти жоюуга карата багытталганы менен мүнөздүү. Демек, советтик мезгилдеги айтыштардын тарбиялык-эстетикалык мааниси зор.

Токтогул – акындык поэзиянын чоң салаасы болуп эсептелген айтыш жанрынын эң мыкты чебери. Акын айтыш жанрын өнүктүрүү менен катар кыргыз акындарынын кыйласына таасирин тийгизди. Анын башка ырчыларга тийгизген таасирин эки аспектиде кароого болот. Токтогул өзүнүн шакирттери менен бирге ырдашып жүрүп, алардын такшалышына, чеберчилигин арттырууга таасир этиши. Андай түзмө-түз таалим алгандар Эшмамбет, Калык, Барпы, Алымкул, Коргоол жана башка окуучулары экени белгилүү. Токтогулдан сабак алып, анын таасири астында айтыш жанрын уланткан Калык, Барпы, Алымкул, Коргоол өндүү окуучулары түрдүү темадагы айтыш ырларын жаратышты. Биринчиден, алар устаты Токтогулдун жакшы салтын өнүктүрдү. Экинчиден, Т. Шабданбаев, Ы. Борончиев өндүү ырчылар Токтогулду көрбөсө да, улуу акындын адабий мурасынан таалим алышты. Токтогул менен Эшмамбеттин айтышында сакалга асылуу бар эмеспи. Мына ушундай мотивди Т. Шабданбаев менен

Ы. Борончиевдин айтышынан да кездештиребиз. Салыштыруу максатында мисал келтирип көрөлү:

Т. Шабданбаев:

Жаңыдан бүткөн адатың
Кошо келди айыкпай,
Ээгинде эки кылың жок
Кум чайкап кеткен арыктай,

Ы. Борончиев:

Салттуу акын деп жүрсөм,
Сөз баштадың сакалдан.
Сакалы жок кишини
Кууйт бекен катардан?
Эки боо кылы ээгинде
Эчкилер байге ала элек...
Көп сакалдуу кишилер
Көргөзмөгө бара элек.
Сакалыңа мактанба,
Ошондон жүдөө неме жок.¹ – дейт.

Эки акын Токтогул менен Эшмамбеттин айтышынан сөзмө-сөз албаса да, жогорку мисалда айрым ой кайталанып турат. Мындай шайкеш келүү улуу акындын таасири аркасында келип чыккан го деген ой туулбай койбойт. Чоң акындардан Осмонкул 1928-жылы Токтогулга жолугушуп, анын ырларын, күүлөрүн уккан. Ал эми акындык поэзияда жолугушуу деген сөз – таалим алуу деген сөз. Ошентип, Совет мезгилинде жашаган төкмө акындардын көпчүлүгү Токтогулду көрдү жана анын көп кырдуу өнөрүнөн үйрөнүштү. Алардын ар түрдүү темадагы мазмуну терең, көркөм айтыштары ушул ойду айтууга өбөлгө түзүп жатат. Совет мезгилинде жашаган эл акындары Токтогулдун сонун салтын улантып, айтыш жанрын дагы өнүктүрдү, мазмунун тереңдетти. Улуу акын Токтогул баштаган жакшы салт кийинки муундагы төкмө акындар тарабынан улантылганын биз Э.Турсуналиев менен Т. Тыныбековдун айтыштарынан да баамдайбыз.

Улуу акын Токтогулдун айтыштарынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүгү жөнүндөгү маселе боюнча төмөнкүдөй корутундуга келебиз: Токтогул терең ойчул, коомдук турмушка демократтык көз карашта караган, адамдарды эң, жогору баалаган, бүт өмүрүн, чыгармачылыгын элге кызмат кылууга арнаган өз доорундагы чоң акындардын көрүнүктүү өкүлү болгон. Ал акындык поэзиядагы айтыш

¹ Ы. Борончиев. Кызыл кырман. Фрунзе, 1970, 176-бет.

жанрын мыкты өздөштүрүп, аны жаңы бийиктикке көтөрдү, мазмунун тереңдетти, тематикасын байытты.

Айтыш традициясын улантуу менен катар бул түргө жаңы багыт берди. Эгер андан мурунку айтыштарда уруучулук-феодалдык мамилелер идеялизацияланып келсе, Токтогул элди урууларга бөлүп-жарууга каршы турду, ал кыргыздарды бүтүн бир улут катары туура көз карашта карап, жалпы эле эмгекчилердин үмүт-тилегин, ой-санаасын баяндады. Акындын асыл максаты, эзүүчүлөрдү жектеген аракети анын Арзыматка, Найманбайга, Карамырзага карата айткандарынан жана башка айтыштарынан ачык көрүнөт.

Айтыштын башкы каармандары – акындардын өздөрү. Каарман дегенде, биз образды көз алдыга элестетебиз. Токтогулдун айтыштарын окуганда, чындыгында, чабыты кең, жез таңдай чоң талантты, чоң акынды гана эмес, ошону менен бирге кыялкеч, көп кырдуу сапатка ээ эң бийик идеалды көз алдыга келтиребиз. Токтогул – акылман, билимдүү, даанышман, эл максатын баарынан жогору койгон, кара кылды как жарган, калыс адамгерчиликтүү акын. Ал кайраттуу, эр көкүрөк, ар-намысты бек туткан акын. Андай асыл сапат улуу акындын бардык айтыштарынан даана сезилет.

Токтогул – көрөгөч, баамчыл, эл мүдөөсүн көздөгөн анык элдик акын. Сибирден келгенде анын Эшмамбет менен болгон айтышы жана башка чыгармалары ушул ойду ырастап турат. Ар түрдүү темадагы айтыштары аркылуу Токтогул ашкан юморист жана ашкерелөөчү ырлардын, сатиранын чебери болуп көрүнөт.

Улуу акын айтыштарында коомдук турмушту, социалдык-коомдук маселени тереңден козгоп, элдин эки кабат эзилip жатканын баяндап ырдады. Мурунку жана өз тушундагы ырчылардын ырлары менен салыштырганда, анын өзү Токтогулдун акындык поэзияга кошкон жаңылыгы болду. Коомдогу кайчылыктар Токтогулдун айтыштарында сүрөттөлгөн.

Токтогул өткөн заманда эзүүчүлөрдү катуу сынга алып, алардын айыптарын ашкереледи, эркиндик жөнүндө кыялданды. Бирок анын өзү өткөн заманда кыял бойдон кала берген. Эмгекчилердин эчен кылымдар бою эңсеген ою Октябрь революциясынан кийин гана жүзөгө ашты. Ошол күндөн улуу акын Токтогулдун чыгармачылыгына кенен жол ачылып, жаңы заманды жар салып ырдады. Токтогулдун айтыштары өздөрүнүн таамайлыгы, курчтугу, ырларынын уйкаштыгынын тактыгы, ыргактуулугу, эң негизгиси эл турмушун кеңири чагылдырганы менен баалуу.

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ¹
(1864–1933)

Токтогул Сатылганов замандардан келаткан төкмөлүк өнөрдүн залкар өкүлү. Бул өнөрдүн жаңырык издерин элдик уламыштардан, үрп-адаттардан табууга болот жана ал эл тарыхынын узак жолунда тынымсыз өнүгүп-өсүп, элдин кайгы-кубанычын, үмүт тилегин билдирип адептүүлүктүн, адамгерчиликтин, жүрүм-турумдун жарчысы болуп келди.

Төкмөлүк өнөр бүткүл турушу менен көчмөн турмуштун туундусу. Көчмөн тиричиликтин катаал шарттарында дайыма жер которуштуруп, өйдө-төмөн сүрүлүүгө туш болгон кыргыздар руханий маданияттын отурукташкан элдер сыяктуу архитектуралык таш имараттарда, же болбосо папирус түрмөктөрүндө сактабастан, негизинен өздөрүнүн эсинде тутуп, жатка сакташты, ал эстелик элдин бүткүл тарыхы бою төкмөлүк ыр саптары түрүндө кайра-кайра иштетилип көркүнө көрк кошуп келди. Француз окумуштуу-лингвист Клод Ажекдин оозеки сүйлөнгөн сөздүн өзгөчөлүгүн белгилеп келип чыгарган жыйынтыгына кошулбай коюу кыйын: «Оозеки сүйлөгөн сөз – бул толук укуктуу адабий жанр. Мындай кубулушка башталыш болгон оозеки адабият сыяктуу анын өзүнүн маданий салттары бар, ал жазма адабият менен катар өнүгүп, маданий эстеликтерди сактап, бирок, материалдык изин калтырбайт»¹. Чындыгында эле дал ушундай. Оозеки адабияттын материалдык изи болбойт, бирок, руханийлештирген изин элдин эсинде калтырат, анын акындардын эргүүсү менен өнүктүрүлгөн жана көздүн карегиндей сакталган өзүнүн мыйзам ченемдүүлүгү, кылымдар бою иштелип чыккан салттары бар. Ошондуктан, төкмөлүк салттын ажырагыс бөлүгү катары караган оң. Бирок, ар бир жаңы аткаруу өткөндү кайталоо эмес, традициялык поэтиканы жаңыртып түзүү жана аны кайтадан өнүккөн талам менен айкалыштырып айтып чыгуу болуп саналат. Төкмөлүк бир эле учурда традицияга этиет мамиле жасап, сактоого жана аны андан ары өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет. Сөздүн улуу чеберлеринин поэзиясы кагазга жазылып калбаса да ушинтип өчпөстөн жашай берет.

¹ Кыргыз адабиятынын тарыхы. Кыргыз эл ырчылары. А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. – Бишкек: 2012. 5-том, - 339-353-б.

Токтогул Сатылганов акын катары өз элинин оозеки поэтикалык маданиятынын негизинде өсүп-өнгөн, калыптанган.

Токтогул Сатылганов 1864-жылы кеч күздө Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү Куччу-Суу айлында туулган. Акындын атасы Сатылган буудай, жүгөрү эгип, эптеп күн көргөн кембагал дыйкан болгон. Энеси Бурма эл ичинде кошокчу катары таанылган. Элдик көптөгөн жомокторду, ырларды жадысында сактаган сөзмөр аял болуп, анын баарын Токтогулдун кулагына сиңире берген². Токтогулдун чыгармачылыгы кыргыздар Россияга кошулууга (1855) мажбур болгон мезгилге туура келет. Түндүк кыргыздарга караганда, түштүк кыргыздар Россиянын карамагына кечирээк өтүшкөн (1876). Россияга кошула электе кыргыздар Кокон хандыгынын зордук-зомбулугуна чыдабай 1873-жылы түштүк тараптагы уруулар көтөрүлүш чыгарышына мажбурланган.

Мына ушундай социалдык-саясий кырдаалда акындын чыгармачылык көз карашы калыптанган. Акындын чыгармачылыгынын жетилишине кыйла жагдайлар шарт түзгөн, анын устаттары ошол мезгилде белгилүү төкмө акындар Чоңду, Эсенаман, Сартбай болушкан, алар өз кезинде акындардын көп муундарына мүнөздүү көркөм табитти чыгармачылык салтты өнүктүрүп, ала жүргөндөрдөн. Салттуулук төкмөчүлүктө акындар муунун руханий жактан өз ара байланыштырып турган сыйкырлуу учуктун өзү. Токтогулдун чыгармачылыгы ушул руханий жалпылыктын уландысы болгон, бирок, ал уланды анын поэзиясындагы жаңы деңгээлдин башталышында эле. Бул жаңы деңгээл Кыргызстандын Россиянын составына киришине байланышкан, бул окуя кыргыз коомчулугуна бир топ жаңы социалдык өзгөрүштөргө алып келди, патриархалдык көнүмүш турмушта бир топ өзгөрүүлөр пайда болду, бирдиктүү администрация түзүлдү бул болсо уруулардын арасындагы кагылыштарды басаңдатты, барымтанын зордук-зомбулук таасирин жеңилдетти. Ошону менен бирге бай-манаптык төбөлдөрдүн бийликке жетишүү үчүн (волостук башкаруучу, айылдык старшина) орун талашуу «феодалдык ак сөөктөрдүн ортосунда айыгышкан кармаш жүргөн, зордоп күчкө салуу кеңири колдонулган»³. Бул шартта уттурган тарапта кайрадан эле карапайым эл калган. Элдин ушул катмарынан чыгып Токтогул өзүнүн бардык чыгармачылыгын кембагалдарды коргоого арнаган.

Акындын алгачкы чыгармалары сүйүү лирикасынан башталат. «Насылкан», «Күлүйпа», «Алымкан», «Бактыкыз» деген лирикалык ырларында махабатты, кыздардын назиктигин, сулуулугун даңазалайт, жаш куракты өткөрүп жибербей анын жыргалын, тез эле өтүп

кетүүчү кызыгын көрүп, кармап калууга үндөйт. Селкинин келишкен мүчөсүн буралган тал чыбыкка, жаркылдаган ажарлуу жүзүн ай нуруна салыштырат, анын мүнөзүндөгү асылзаадалыкты ырга салат («Насылкан»). Акын синтаксистик параллелизмдин ар түрдүү салыштыруу, теңештирүү жолдору менен тизмектештирип сүйгөнү Алымкан жөнүндө элдик ырлардын салтында классикалык махабат лирикасын жаратат. Бул ырында акын сүйгөн кызына карата болгон алоолонгон ысык сезимин ачып, ички арман-кумарын өзгөчө эргүү менен төгөт, ашыгып «ачылган кызыл гүлгө, асемдик буюм дилдеге», кыздын адамга ашкере сүйкүмдүү жайдары пейилин, жоругун жайкы аптапта жанды сергиткен «көлөкөлүү майданга» салыштырат. Ошентип, акын ашыгынын ички-тышкы келбети шай келген керемет портретин тартып келип, аны улуу тоолордун бийик чокусунан учуп чыккан улуу куш, бакыт кушу катары санап, махабат зардабын тарткан лирикалык каарман өзүнүн бутагына келип конуусун сабылып суранат. Алымкандын образы элдик адабиятка махабат жөнүндөгү кереметтүү символ катары сиңип калган образ. Бул ыр азыр да ооздон оозго түшпөй сакталып келаткан лирикалык чыгарма.

Өмүрдүн, сулуулуктун гимни, жаштыктын көз ачып-жумгуча өтүп кетчү тездиги акындын лирикалык ырларынын түпкүлүктүү касиети, ал элдик секетбай ырлары менен тыгыз байланышкан. Бул планда акындын мүнөздүү ыры «Гүлдөп ал». Бул ырда өмүрдүн учкулдугун («Кылчайып келбейт өмүрүң», «Кайрылып келбейт өмүрүң»), ошол сонун курак өтө электе («Кызык күнүн өткөрүп койбогула, кыздар ай») жагалданып, жасанып («кызыл күрмө шай кийип», «кара күрмө шай кийип») гүлкайырдай гүлдөп алууга үндөйт. Кызыл гүл, гүлкайыр оозеки адабиятта жаштыктын символу, Бирок, ал түбөлүктүү эмес, тез соолуй турган мезгил. Ошондуктан, «кыз экенде гүлдөп ал» дейт акын. Турмуштун түбөлүктүү кыймылда экенин көрсөткөн элдик философиянын стихиялык диалектисине сугарылып акындын мындай ырларына «Жыргалы сенсиң дүйнөнүн», «Эрке сары», «Күлүп койсоң жымыңдап» ж. б. кирет. Айрыкча, ушул маанидеги адамдын турмуштагы орду жөнүндөгү ырга «Дүнүйө» кирет. Акын дүнүйөнүн чексиздигин эскере келип «опосу жок дүйнөнүн түбүнө ким жетерсиң» деп, бир образдын артынан экинчисин тизмектештирет. Бул дүйнөнүн жаркын жагы менен караңгы жагы жөнүндө бүтүндөй бир өз ара түйүндөшкөн ой жүгүртүүнүн келебин чубап, аны ырааттуу өнүктүрөт: – келеринде дүнүйө адамга толукшуп чыккан айдай, өзөнгө бүткөн талдай, мөмөлүү дарак шактай, айры өркөч

нардай, аргымак минип ойногондой, адырдан соккон желдей, алтын жагоо куштай, ташкын дайра селдей, караңгы үйдө чырактай, ташып чыккан булактай болсо, кетеринде дүнүйө анын тескерисинче түргө, паралелдүү карама-каршылыкка өтөт, ал – суу жүрбөгөн сайга, кышкы чилде музга, кол жеткис бийик белге, көз жеткис бийик зоого, капкагы сынган комузга, мөмөсү түшкөн шакка, карматпас бороон желге, туурдан учкан бүркүткө, мергенден качкан кийикке, суусу соолгон кудукка, желсиз өчкөн чыракка айланат деген укмуштуудай сүрөттөөлөрдү колдонот, параллелдүү ассоциацияларды биринин артынан бирин куюлуштуруп берип отурат. Мындай көрүнүштү акындык импровизациянын бийик чегине жеткен чыгармачылык десе болот. Акын мурдатан даяр, салттуу болуп калган ыкмаларды чеберчилик менен колдонуп, турмушка, дүйнөгө болгон мамилесин, айланасында өтүп жаткан кубулуштарга философиялык көз карашын өз алдынча түшүнүүсүн билдирет. Дүйнө акын үчүн бул жарык менен караңгынын, жакшылык менен жамандыктын, өлүм менен өмүрдүн, жаратуу менен кыйроонун түбөлүк күрөшү. Акындын көз карашы, жер үстүндөгү өмүр жападан жалгыз чыныгы өмүр, өлгөндөн кийин адамга эчтеке калбайт, бул чыгарманын башкы идеялык маанисине жатат.

«Аккан суу» деген ырында акын бул оюн улантканы байкалат. Ал аккан сууну жашоонун алгачкы булагы катары баалайт. «Кырк миң жыл жердин астынан карып чыккан аккан суу» жер үстүндөгү жан-жаныбардын бардыгын сугарат, гүлдөп, жайнап өнүгүүсүнө шарт түзөт. Акындын башкы ою: бардык тирүүчүлүк, жашоо суудан. Токтогулдун аккан суу жөнүндөгү ушул жыйынтыгы, байыркы гректердин натурфилософиясынын өкүлү Эмпедоколдун ою менен шайкеш келет: «дүйнөнүн түзүлүшү,– дейт ал,– төрт негизден: от, аба, суу, топурактан турат»⁴. Көрүнүп тургандай сабатсыз акындын да сууну ырга кошуу менен аны жердеги турмуштун алгачкы негизи деп санайт. Токтогулдун кадимки реалдуу адамдын турмушун даңазалоо багыты, анын оптимисттик демин жана чыгармасынын чордонун түзөт, ал бардык ырларында кызыл сызык менен аралап өтөт, кашкайта көрсөтүлөт. Ушундай идея анын адеп-ахлактык, санат-насыяттарында, айталы «Түз жолундан чыкпагын», «Насыят», «Санат», «Үлгүлүү ырлар» ж. б. чыгармаларында ырааттуу жүргүзүлөт:

Шибердин көркү – мал менен,
Жылкынын көркү – жал менен,
Жылдыздай жанган кара көз

Жигиттин көркү жар менен.
Кылычтын көркү курчунда,
Кундуздун көркү сыртында
Адашкан душман жоо келсе
Азамат көркү журтунда.

(«Үлгү ырлар»)

Жакшылыкка, адилдикке, чындыкка ишенүү акындын төкмөлүк поэзиясынын эң бир таасирлүү сапаттарынын бири, анткени анын чыгармачылыгы түпкүлүгүндө элдик философиянын имандык, гуманисттик ченине барып такалат.

Акындын сынчыл ой жүгүртүүсү, көрөгөчтүгү жана элдин тагдыры жөнүндө терең ойлонуусу кээ бир залым манаптарга жага берген эмес. Ошолордун арасына Рыскулбектин балдарына да акындын ырлары жага бербегендиги көрүнүп турат. Токтогул менен Рыскулбектин балдарынын ортосунда кандайдыр бир келишпестик пайда болот, акын алардын элге кылган кысымчылыгын өзүнүн «Беш каман» деген ырында ашкерелеген. Бул ырды өзүнчө микросюжеттүү новелла десе да болот. Ырда «тырмагы уу бүркүттөй» жырткычтык менен айылдын кедей-кембагалдарын талаган Рыскулбектин тукумдарынын залымдиги баяндалат. «Балапандай уйпалап», чыгым салып, эл жеп, «жалдыратып жардынын жалгыз атын жеп», «жетим, жесир, алсызга карабаган», «жетилсин деп жардыны санабаган» ашкан залымдерди «каман» атап, акындын ашкерелөөчү ыры өз бийиктигинин кыл чокусуна жетет. Акмат, Дыйкан, Атакан, Миңбай, Эгемберди, Бактыяр, Керимбайлардын аттарын ачык атап, ал турсун алардын ар биринин кимдигин кашкайта даана көрсөткөн мөөрдү «алдамчы, жалганчы, жардамчы» деген сөздөр аркылуу-беттерине басат. Акындын ачык каршы чыгышы тигил «билермандардын» жанын күйгүзөт. Токтогул өзүнө келчү коркунучту алдын ала билип турса да, өзү тандап алган чынчыл жолунан баш тартпасын эр жүрөктүүлүк менен билдирет:

Уу тырмактуу беш каңкор,
Өлтүрсөң да жалынбайм,
Эки келбейм жаралып
Өлгөн соң кайта табылбайм.

Ушул ырдан тартып Рыскулбектин тукуму ыңгайлуу учурду күтүп жүрүп, 1898-жылы Анжиян көтөрүлүшүнө Токтогул катышкан деген жалаа менен падышалык бийликтин өкүлдөрүнө жеткиришкен. Ошондон кийин Токтогул көргөзүлгөн эле жылы камалып, өлүм жазасына өкүм кылынган, Бирок, ал кийин 7 жылдык сибирдик сүргүн

менен алмаштырылган. Мына ушундан улам эл булбулунун узак мезгилге созулган азап тартуусу, нечен кыйынчылыктарга туш болушу башталат. Патриархалдык кыргыз коомчулугунун көнүмүш катнашынан таптакыр тааныш эмес жаңы жээкке сүрүлүш акынга оңой эмес кыйынга турган, анын үстүнө орус тилин билбеген Токтогулдун абалы өзгөчө оор болду. Токтогулдун сүргүнгө айдалганда эл-жери, энеси менен коштошуусу элдин арман ырларынын мотивинде түзүлгөн. «Кош элим» деген ырында акын өзүнүн энеси, аялы, баласы жана эл-жери менен коштошуу, айрылуу арманы айтылат:

Жесир калды алганым,
Жетим калды балдарым.
Алдейлеп мени өстүргөн
Апакем ыйлап зарладың.

Акындын мекени менен коштошуусу эч нерсе менен айыктыра алгыс терең жарат, андан акындын ички азабы, кайгы-муңу даана байкалат. Акындын поэзиясы ушул кайгы-касыреттен улам бийикке көтөрүлөт, бул элинин кайгы-муңун жана ошондой эле башка элдердин кыйын абалын түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Көтөрүлүшкө катышкан делип акын менен кошо соттолгон Болот Жыртаковдун эскерүүсүндө⁵ алар Анжыян түрмөсүнөн чыгып Красноводскиге, андан Москвага жана Иркутскиге барышкан. Сүргүндөгү алгачкы жылдар акындын өмүрүндөгү өтө оор жылдар болгон, ата-журту, туулган жерине карата сагыныч-куса акындын назик жүрөгүн бекем чырмайт. «Аман кетер күн барбы», «Туткундагы арман» деген ырларынын аты эле акынды ээлеп алган ой-сезим жөнүндө кабар берет. Тууган жер, ата мекен Токтогул үчүн көксөгөн, самаган алыстагы эң сонун жер болуп эсептелет:

Балыгы сууда чалкыган,
Куулары көлдө калкыган,
Улары тоодо үн салган,
Кийиги зоодо тынч алган.
Бугусу кирип чакырган,
Элиги черде бакырган,
Жайлоосу жашыл жибектей,
Жели жумшак балкыган,
Токою жашыл бүр алып,
Булбулдары таңшыган
Жыпар жыттуу асыл жер.
(«Элиме качан жетемин»)

Акын тууган жерин сагынуу, күсөө аркылуу жаңы күч, жаңы эргүү, жашоого болгон жаңы ишеним табат. Токтогулдун колунан кишенин алып дүмүр казып токойго жибергенде бир аз эркин болуп, балта менен комуз чаап, балалайканын кылын тагып алат да, күү чертип ырдайт. Акындын тилин түшүнбөсө да сүргүндөгүлөр дароо анын талантын түшүнүшө баштайт. Солдаттар ага бир кыйла жумшак мамиле кыла баштайт. Ачкачылык менен суукту, Уралдын жерин, Сибирь жолдорун жөө басып, Байкалга жетип, жолдо тилемчилик кылып жүрүп да акын адамга болгон ишенимин жоготпогон. Акын «Туткун ырында» көрсөткөндөй сакал, чачты агарткан сүргүндүн адам чыдагыс оор шартында аны ушул ишеним сактап жана аман алып калганын көрсөтөт. Токтогул төкмө акындардын ичинен кедейдин шор аяк үлүшү туш келип, кыргыз тоолорунан Сибирдин каторгасына чейин жыланайлак басып өткөн жападан-жалгыз акын, ал сөздүн түз маанисинде өзүнүн жан териси менен, жан дүйнөсү менен ушул карамакаршы туруп тогушунун азабын көргөн. Туткундардын денеси да, жан дүйнөсү да күзөтчү солдаттардын өтүнүчүнүн таманы астында ылайга тебеленген бул сүргүндө Токтогул бийик адамдык кунун жоготподу, өңү окшошпогон менен тагдыры өзүнүн тагдырына окшогон башка адамдардын кайгы-мунун, боорукердигин сезе билди, ага кучагын жайды. Ошентип, айдоодо жүргөн мезгили Токтогул үчүн оор болсо да ага турмуштун улуу мектеби болду. Анын көз карашы кеңейди, өзүн курчап турган дүйнөнү, турмушту жаңыча ой жүгүртүү менен толуктады, анын поэзиясы улуттук тар алкактан чыгып, жалпы адамзаттык маңыз менен байыды. Бул учурда акындын төкмөчүлүгү өзүнүн кульминациялык чегине чыгып, анын ырлары социалдык чыңалуусу боюнча кыргыздын салттык акындык поэзиясынын кыл чокусуна жетти.

Сүргүндө бирге жүргөн жолдоштору Токтогулдун качып чыгышына жардам беришет. Буга байланыштуу «Качкандагы ыр», «Айлымды көздөй жол тарттым, ак шумкар куштай кагынып» деген ырлары жаралат. Бул ырлар Сибирдин катаал жолдорунда, казактын ээн талааларында ач, жыланач мусапыр болуп тентиген акындын ырлары эле. Бирок, ал тууган жерге жетүү жөнүндө ойлордун толкунунда болуп, аны канат кылып байланган. Ушул асыл ой узак жолдун бардык азап-тозокторун жеңүүгө жардам берди. «Качып келе жатканда», «Көчөдө өлчү күнүмбү?» деген ырларында «кайыр сурап, жан сактап» келе жатканын баяндайт. Узак жол акындык терең ой жүгүртүүнүн, өткөн өмүргө кайрадан териштирип баа берүүнүн да жолу болду. «Көчөдө өлчү күнүмбү?» деген жолдогу ырында:

Күкүк элем сайраган
Күлүк элем талбаган.
Күлпөтү болуп дубандын
Гүлү элем жайнаган... –

деп, өткөн күнүн арман менен эскерип, ошол асыл башы оңбогон залымдердин жалаасы менен «канаттуу куштар жете албас чөлгө барып» кордолгонун баяндайт. Ушундай кыйгач оомалуу, төкмөлүү тагдырдан кийин акындын астында төмөнкү ырында баяндалган максаттар турган:

Кетмен-Төбө жериме
Барып өлсөм арман жок,
Керимбайдан кегимди
Алып өлсөм арман жок.
Агайын тууган элимди
Көрүп өлсөм арман жок.
Амандык сурап колумду
Берип өлсөм арман жок.

Токтогулдун жолдо чыгарган ырларынын ар бири тууган жерге болгон чексиз кусалык менен сагынычка толгон. Токтогулдун өз эсебинде жыйырма төрт күндөн кийин казак жерине жетет. Акын «Салам айтып турамын, бир тууган казак калкына» деп бир боордоштук сезим менен элге кайрылат:

Бир кезекте мен дагы
Комузду тилге келтирген
Коргошундай жан элем,
Буралган кырчын тал элем,
Түптүү калктын тили элем,
Топ жыйындын гүлү элем.

«Бутакта жалгыз сайраган» ушул булбулдун башына түшкөн мүшкүлүнө, арманына казак боордоштордун көңүлүн бурат, алардын арасында акын Сулейман, Акмат, Авитайлардын аттарын эскерет. Ал адамдар Токтогулду ат-тон менен жабдып жолго чыгарышат. Акындын алдында дагы да канча баса турган жол жаткан. Бирок, ал жол эми көксөгөн максатына, ата-конушуна түз жеткирүүчү жол эле. Акындын «Казак жеринде» деген ыры Сибирде туткунда жүргөн ырлары менен темасынын өнүгүшү, баяндоо стили, поэтикалык оромдору менен бирдикте түзүп, анын логикалык жактан уландысы болуп саналат.

1910-жылдын күзүндө 12 жылдык сүргүндөн кайткан акын көксөгөн ата конушунун чегине алгач кадам таштап, эңсеген эли менен

амандашат. «Эңсеген элим аманбы?» деген ырында акын биринчи кезек элине кайрылат. Акын өзүнө ушунчалык кымбат, узак мезгилдер кыялында гана жашаган бир тууган эли менен алгач жолугушканда кубаныч-толкундоосун, айдоодо жүрүп жыйылган арман-мунун, өз элине болгон сагынычын ырга салып төгөт:

Күч-кубатын байларга
Сордургандар аманбы?
Каны качып алсырап
Болдургандар аманбы?
Жылаңайлак тоо-ташты
Жол кылгандар аманбы?

деп, Токтогул мээнет менен күн көргөн кедей-кембагалдарга кайрылат. Эл жөнүндөгү тема акындын бардык чыгармасынын башынан аягына чейин кызыл сызык менен өтүп, кашкая көрүнөт. Мейли кайгылуу мезгилинде, мейли кубанычтуу учурунда болсун төкмөчүлүк эргүүсү алды менен элдин образы менен байланышат, элдин кайгы-кубанычына кайрылуу менен аны өзүнүн жан дүйнөсүнүн абалы менен салмактайт. Биз мурда белгилегендей, акын айдалып кетерде элге коштошуп жатып, кайрылып келсем деген үмүт-тилегин билдирген, кайтып келгенден кийин акын аларга кайтадан кайрылып, «аман барсыңбы?» деген рефренди үстү-үстүнө кайталоо аркылуу өзүнүн элге өзгөчө куса болгон көңүлүн билдирет:

Мен кеткенде аркамдан
Чыккан аман барсыңбы?
Кулак салып ырымды
Уккан аман барсыңбы?
Канча жылы көрбөгөн
Калкым аман барсыңбы?

Бул элге кайрылуу ыры акындын төкмөлүк стихиясынын кыл чокуларынын бири, ал акындын көп сандаган чыгармаларынын бардыгына мүнөздүү болгон руханий касиеттерин өзүнө чогултуп, топтоштуруп чагылдырган шекилдүү.

Токтогулдун элине келиши ага кубаныч менен бирге кайгы да алып келет, ал жокто жалгыз уулу Топчубай өлүп, аялы акынды күтпөстөн башка бирөөгө турмушка чыгып, энеси кайгыдан абдан карып калган болот. Токтогулга уулунун чарчап калганын Коргол акын ыр менен угузат:

Учук өтпөс ийнеден
Уулуң Топчу жалгызды

Учурдук жалган дүйнөдөн,
Жибек өтпөс ийнеден
Жибердик ушул дүйнөдөн...

Ушундай салттык каймана айтуу аркылуу, синтаксистик параллелизм формасында Коргол Токтогулдун жаралуу көңүлүн аяп, этияттык менен укмуштуу оор кабарды угузат. Токтогул бул кабарга Корголдун ырына үндөштүрүп төкмөлүк ырдын ыргагында жооп кылат:

Каркылдап каздар көл сактайт,
Кара ылачын көл сактайт.
Карып калган атакең
Кай жакка барып жан сактайт?

Ошентип, эки акындын жолугушу аз гана убактылык жагдайда Токтогулдун туткундан кайтышы жана анын уулунун өлүмү жөнүндөгү кайгылуу кабарды камтыган чакан сюжеттүү новелланы пайда кылат. Ошол кездеги белгилүү төкмө акындардын көпчүлүгү анын чеберчилигинен үлгү алыш үчүн, насаат угуш үчүн ага ачылышы бекеринен эмес, алар анын ар бир сөзүн, ар бир музыкалык ыкмасын көкүрөгүндө сактап калышты, кармап калышты эңсешкен. Токтогул акындар Тоголок Молдо, Калык Акиев, Барпы Алыкулов, Алымкул Үсөнбаев, Коргол Досуевдер менен жолугушканы белгилүү, булардын көпчүлүгү Токтогулду өзүнүн устаты эсептешкен. Эл ичинде Токтогулдун Эшмамбет, Найманбайлар менен айтышы кеңири тараган. Ушундай-беттешүүлөрдө акындардын чеберчилиги, чукугандай табылган көркөм сүрөттөөлөрү, курч жооптору элдин зор кубаттоосуна ээ болгон, мындай айтыштар элдин эсинде узакка сакталган жана ооздон оозго өткөн. Төкмөчүлүк өнөрдүн мыйзам ченемдүүлүгү биринчи иретте, каршысындагы акын сунуш кылган темага дароо илип алып, ошол замат ага жаңыдан жаратып төкмөлүк менен жооп берүүнү талап кылат. Өнөрдүн бул түрүнүн башкы касиеттеринин бири дал мына ушунда, акындын чеберчилиги жана бышып жетилгени адатта ушуну менен тастыкталат. Эки акын ар кимиси өз алдынча, кийинкиси мурункусунун жолун жолдоп, бир бүтүн сюжеттүү сүрөттү жаратышат. Төкмөлүк айтыш белгилүү бир баянды жаратуу үчүн поэтикалык чеберчиликтин, өнөрдүн өзгөчө бир ыгын талап кылат, ал жеке куюлушкан уйкаштыктан гана турбастан, чукугандай сөз тапкычтык менен да коштолууга жана алдыдагы айтылган төкмө ырдын үлгүсүнө жооп бергидей болууга тийиш. Токтогул бул өнөрдө эч кимди алдына салбаган. Токтогулдун Тоголок Молдо,

Эшмамбет, жаш акын Калык менен айтышып таанышуусу ушул ыкта түзүлгөн. Акындын төкмөлүк өнөрү жана музыкалык чеберчилиги тууралуу музыковед В. Виноградов эң бийик баа берген: «Токтогул сейрек, өзгөчө көрүнүш болгон. Анын таланты көп кырдуу жана бири-бирине төп келишип айкалышкан»⁶. Чындыгында эле анын көп кырдуу таланты бири-бирине төп келишип, айкалышып турган, ал төкмө акын, музыкант аткаруучу жана композитор болгон. Токтогулдун төкмөлүк өнөрүнүн маанисин түшүнгөн анын душмандары 1913-жылы ар түрдүү жалган жалаа менен акынды кайрадан карматышып, Наманган түрмөсүнө каматышат. Бул кабар элди дүрбөлөңгө салды, акын Калык, Эшмамбет, айылдан айылга кыдырышып Токтогулду бошотуп алууга акча, каражат топтошту, анын натыйжасында алты айлык камактан кийин акын эркиндикке чыкты. Ушул мезгилде болсо керек, Токтогул «Замана» деген ырын жаратат. Акын өзү жашаган заманды мүнөздөй келип, аны кедейлерди бийлөөчү төбөлдөр тебелеп-тепселеген зордук-зомбулуктун заманы деп атайт: «ажыдардай залымге арбатканың замана», «ач бүркүткө түлкүдөй алдыргансың замана». Бул ырда акындын ичтеги күйүтү замананын бузуктардын алдында алдыргандыгы, арманы берилет. Ошондуктан, Октябрь революциясынын жеңишин Токтогул чоң кубаныч менен кабыл алган. Ал чын дили менен партиянын ишин, В. И. Ленинди, Совет бийлигин, айылды коллективизациялоону даңазалап ырдап чыкты. Токтогулдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду», «Жаркылдаган большевик», «Ырыска бүткөн Ленин» деген ырлары, өзү эле көргөзүп тургандай, жаңы доорду жаңы заманды, Октябрды даңазалаган ырлар. Эркиндик алган элге кайрылып акын насыят түрүндө: «тушалган темир чидерден, бошоткон бутун элимдин», «атадай баккан алдейлеп», Лениндин амандыгын тилөөгө чакырат. Ушундан тартып, Токтогулдун төкмөлөрү эски менен жаңынын салыштыруу аркылуу Совет бийлигинин жетишкендиктерин, эркин эмгекти даңазалайт. Токтогул бүт дили менен жаңы замандын адамгерчилик идеалдарына ишенет, ошого элди кызмат кылууга чакырат, «кулдуктан сени куткарган» бул адилет бийликке «ыракмат айт, алкыш айт» деп эскерет.

Токтогул кыргыздын улуу төкмө акыны гана эмес, теңдешсиз чебер музыканты да. 1928-жылы акындын күүлөрүн А. В. Затаевич жазып алып, баа жеткис кызмат кылган. А. В. Затаевичтин редакциясы астында 1934-жылы Музмамбастан чыккан 250 ыр жана күүнүн ичинен он сегизи Токтогулдан жазылып алынган комуз күүсү болучу⁷. А. В. Затаевич бизге акындын эсте каларлык портретин жазып

калтырган: «Сырткы түрү боюнча бул чакан бойлуу кичинекей көздөрүнөн мээрим төгүлгөн, туурулган бырышсыз кызыл жүздүү, кардай аппак сакал карыя экен. Эч качан өзүнөн ажырабаган комузун шырылган чапанынын кең өңүрүнүн астына сыртынан эч билиндирбей катып жүрөт, кебетеси, комузун мойнунан ички куруна кыстартып алат окшойт. Комузду көп жана көңүлдөнүп чертет»⁸. А. В. Затаевич Токтогулдан ал жолу «Тогуз кайрык», «Шыңгырама», «Теңселме», «Миң кыял», «Көкөй кести», «Терме» ж. б. бир катар күүлөрдү жазып алган.

1928-жылы Токтогул Пишпекке чакырылат, аны менен бирге Муратаалы Күрөңкеев, Карамолдо Орозовдор да чакырылат. Бул чакырууну Токтогул зор кубаныч менен кабыл алат. Пишпек шаарын «арааны жүрүп турган» азыркы элдин символу катары карап, «бири да картаң көрүнбөйт» деп, мындагы эл жаңырган, гүлдөгөн жаңы эл экенин символдоштуруп ырдайт. Тилекке каршы жетекчилер өз ишин жетиштүү даражада тейлеп алууга кудурети али жетишсиз болгондуктан Токтогулдун чыгармачылыгына чыныгы баа бере алышкан эмес. Акын өзү бул жөнүндө минтип ырдайт:

Чакырып барды Пишпекке,
Барбайт элем өзүмчө,
Чакырып алды милдетке
Кээ бирөө сүйсө «Токо» деп
Кээ бирөө мени сүйбөдү
«Келжиреп калган экен»,—деп.

Албетте, мындай мамиле акындын сезимтал көңүлүнө оор тийди, ушундай мамиле сөзсүз акындын оптимисттик поэзиясынын отун өчүрүүгө себепкер болду, издегенин таап кайра жоготууга учурагандай болду. Турмушта көптү көргөн, көп азап чеккен көп ойлонгон жана акыйкатты издеген акындын жүрөгү жаңы замандын жалгандыгын да сезип калгандай болду.

Акын 1933-жылы 69 жаш курагында өз жери Кетмен-Төбөдө дүйнөдөн кайткан. Кыргыз эли анын жаркын нур төккөн жана жашоо-турмушту сүйүүгө үгүттөгөн ырларын жоготпой, төкпөй, бүгүнкү күнгө чейин сактап келди.

Пайдаланылган адабияттар

¹ Ажек К. Возможности языка. Курбер, 1986. апр. 24-бет.

² Токтогул. Чыгармалар жыйнагы. II том. – Фрунзе, 1968.

³ История Киргизской ССР. Т. I. – Фрунзе, 1968. С. 370.

⁴ Семушкин А. В. Эмпедокл. – М.: Мысль, 1485. 66-бет.

⁵ Жыртаков Б. Улуу акын жөнүндө менин эскерүүлөрүм. Токтогулга гүлдесте. – Фрунзе, 1964. 12–18-беттер.

⁶ Виноградов В. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. – М. – Л., 1952. 103-бет.

⁷ Затаевич А. В. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. – М.: Музгиз, 1934.

⁸ Затаевич А. В. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. – М.: Музгиз, 1934.

⁹ Ошондо эле. 187-бет.

Муңдук Мамыров

ТОКТОГУЛДАН АЛГАЧ ЖАЗЫЛГАН ЫРЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ¹

Өткөндөгү кыргыз акындарынын ичинен Токтогулдун чыгармачылыгын изилдеп үйрөнүүгө бөтөнчө көңүл буруп келе жатканы баарыбызга эбактан маалым.

Мейли анын чыгармалары жыйнак түрүндө чыгышы, мейли изилдениши жагынан болсун башка акындардан ал өзгөчө айырмаланат. Токтогулдун чыгармачылыгын изилдеген көп макалалар, кандидаттык диссертациялар жазылып, бир нече монографиялар да Токтогулдун чыгармалары качантан баштап жыйналганы, кайсы ырлары биринчи жазылып алынганы жөнүндө азырынча кылдат текшерилип аныкталган так маалымат жок. Бар болгондору да жалпыланган ойдун тушоосунан чыга албай келатат. Мындай түрдөгү маалыматтар адатта жыйнактарга жазылган кириш сөздөрдө гана айтылган. Анда көп жыйнактардын ичинен түзүү принциби, чыгармалардын жайгаштырылышы, илимий жабдуулары жагынан мурункулардан өзгөчө айырмалангандарынан жана акындын өмүр баянынан кабар берген очерктен гана мисал келтирип көрөйүнчү. «Токтогул Сатылганов» деген ат менен 1956-жылы чыккан жыйнакты (бул бешинчи жыйнак) түзүүчү Д.Сулайманов жазган баш сөздө: «Токтогулдун ырлары көзү тирүү

¹ Кыргызстан маданияты №44 (1188) 2-ноябрь, 1989-жыл

кезинде кагазга жазылып калган эмес. Бул кырдаал бир эле нерсе менен түшүндүрүлөт.

1928-жылы Токтогул эл чыгармачылыгынын олимпиадасына чакырылат. Токтогул Фрунзеге келгенде Совет өкмөтү жөнүндө бир канча ырларын ырдайт. Бирок, айрым улутчулдар Токтогулга анчалык баа бербей, аны кордогон учурлары да болгон. Таланттуу композитор, этнограф Затаевич өз демилгеси менен Токтогулдун бир канча күүлөрүн жазып, кийин Музгизден бастырып чыгарган. Эл душмандарынын ошол каршылыктары жөнүндө акын төмөнкүнү айткан.

Кээ бирөө сүйсө Токо деп,
Кээ бирөө мени сүйбөдү.
Карыптырсың чал деди,
Кайтара кетип кал – деди.
Карыганда жанды кыйнабай,
Тынч эле жатып ал деди.

Бул фактылар улуу акындан ырларынын өз мезгилинде жазылып алынганына жана айрым улутчулдар ага түздөн-түз тоскоолдук кылгандыгын далилдейт»(20-бет) – деп көрсөткөн.

Көрсө, ушул карама-каршылыктуу ойлордун түпкү теги Ж.Бөкөнбаевдин «Токтогулдун өмүрү» деген очеркинен алыныптыр. Очерктен «Кыргыз акындарынын чыгармаларын жана кыргыз элинин фольклорун жыйноо үчүн Совет өкмөтү эчен каражаттар берген. Эл агартуу комиссариатында, илим-изилдөө институтунда уялап алышкан улутчулдар бул каражаттарды өздөрүнүн душмандык иштери үчүн жумшашкан.

Кыргыз элинин атактуу акыны Токтогулдун ырларын жыйнашкан эмес. Токтогулдун ырлары алардын душмандык иштерине чагылгандай сокку берерин билишип, улуу акындан ырларын жыйноодон баш тартышкан.

Буржуазиячыл-улутчулдардын улуу акынды көрө албастыгына дагы бир мисал:

Ошол 1928-жылы күзүндө келгенде Токтогул концертке катышат. Ушул концертте болгон окуя жөнүндө кыргыздын эмгек сиңирген артисти Касымаалы Эшимбеков мындай деп эскерет: «Мен концертке конферансы (айтып берүүчү) болдум эле. Токтогул чыгып ырдады. Карып кетсе да жаштай күүлүү киши экен. Комуз чертип ырдап элге өзүнүн сонун өнөрүн көрсөттү. Эл кайра-кайра сурашты.

– Үстөлгө отуруп талып кеттим, комуз чертүүгө ыңгайсыз экен,» – деди Токтогул.

Пол чаң эле. Мен пальтомду акынга төшөй койдум. Ошондо залда биринчи катарда отурган-бети кара Жолдошов: «Ой сен кандай боорукер баласың, итке темирдин кереги эмне?!» – деп кыйкырды. Мына кыргыз элинин душмандары, байлардын дөбөттөрү улутчулдар улуу акынга ушундай мамиле кылышкан. Буржуазиячыл-улутчулдар адабият искусство орундарына отуруп алышып, Токтогулдун ырларын тарап кетишине тоскоол кылып келишкен. Кыргыз эли өз душмандары – улутчулдарды талкалагандан кийин гана Токтогулдун ырлары жарыкка чыгып, өзүнүн гүлдүү өмүрүн сүрө баштады», (77-78-беттер, 1939) – жазылганын узундугуна карабастан бүт келтирсек эле бардыгы түшүнүктүү боло баштайт.

Чыгармаларынын эки томдук жыйнагына жазылган кириш сөздө Жаки Таштемиров «Токтогулдун чыгармаларын жыйноо акындын көзү өткөндөн кийин б.а. отузунчу жылдардын орто ченинде башталды» – (19-бет, 1968) деп белгилеген. Келтирилген жыйнактар менен өмүр баяндык очерктен алынган ойлордон Таштемировдун жазганына тиги-бу деңгээлде чындыктын айрым үлүшү бар экендигин жашырууга болбойт. Калгандарына өзүнө токтолуп, тактап коюуну айрыкча талап кылуучу ойлор жыш.

Сөздү чолуй айтканда жыйырманчы жылдын акыры менен отузунчу жылдын башында кыргыз элинин фольклорун, акындардын чыгармачылыгын жыйноодо Совет өкмөтү нечен каражаттарды берген. Аларды буржуазиячыл менен улутчулдар өздөрүнүн душмандык иштерине пайдаланышкан. Ошол буржуазиячыл-улутчулдар Токтогулду көрө алышпай, аны көз көрүнө басып, келишкен деген ойлор туура эмес айтылган. Анын туура эместиги аталган жылдары кыргыз элинин фольклорун, акындар чыгармачылыгын жыйноого өкмөт тарабынан каражат берилгендиги жөнүндө азырынча маалыматтын жоктугунда.

Буржуазиячыл-улутчулдар Токтогулдун чыгармаларын жыйнашкан эмес. Андан баш тартышкан деген күнөөгө да жооп табылбайт. Кыргыз коомчулугунда пролетариат жаралбаса, буржуазия кайдан пайда болмок эле. Эмесе, буржуазиячыл-улутчул деген аталыштын колдонушу да туура эмес болуп чыгат. Ошол жылдары улутчулдар чыкса, тиги-бу кыргыздар бири-бирине улутчулдук мамиледе ыдык-кысым көрсөткөн деп жазыш чындыкка жакындабайт. Кыргыздар бири-бирине жасаган мамиледе жердештик, урук-уруучулдук, жаатташуучулук өндүү жосундардын болушу толук мүмкүн. Маселени ушундайча кабыл алганда Токтогул Фрунзеге келгенде айрым

адамдардын жактырбаган мамилесин буржуазиячыл-улутчулдук айтылыш менен түшүндүрүүнүн өзү түп тамырынан бери туура эмес тигин айгинелейт. Болгону бул туура эмес ойлор отузунчу жылдардын акырындагы репрессиянын курмандыгына чалынган адамдарга болгон же болбогон кемчиликтерди да, жаман иштерди да аларга ыйгара коюу ошол учурда модага айланып турган татаал мезгилде жазылганын баса белгилесек эле бардыгы ачык-айкын билинет. Анын саркындысы элүүнчү жылдарга чейин жеткени Сулаймановдун баш сөзүнөн да байкалды.

Адабиятчы Таштемировдун ою Бүткүл союздук жазуучулардын биринчи съездинде М.Горький жасаган докладында оозеки чыгармачылыктын бир катар теориялык маселесин чечүү менен бирге анын жалпы эле элдин маданиятынын тарыхында алган ордун, маанисин да жазуучулар түшүндүргөн жоболоруна таянып жазылган. Горький өлкөбүздөгү эл менен улуттардын оозеки чыгармачылыгына да өтө кызыгып, ал жөнүндө өз учурунда кам көргөн. Ошол съездде сүйлөгөн корутунду сөзүндө Кавказ жана Орто Азия элдери менен улуттарынын өкүлдөрүнө трибунадан атайы кайрылып, төмөнкү ойлорду өнүктүргөн. Дагестандык ашуг Сулейман Стальский президиумда отуруп өзүнүн карылыгына, сабатсыздыгына карабастан ичинен күбүрөп ыр чыгарып, аны ырдап бергени өзүнө укмуштуудай таасир калтырганын айтып келип «XX кылымдын Гомери» деп атаган.

Андыктан оозеки чыгармачылыкты жыйноого, изилдөөгө, элден үйрөнүүгө съезддин катышуучуларынын көңүлүн «Сулейман сыяктуу поэзия казынасын жарата алаган жөндөмдүү адамдарды камкордукка алгыла. Кайталайм, сөз өнөрү фольклордон башталган. Өзүңөрдүн оозеки чыгармачылыгыңарды жыйнагыла, андан үйрөнгүлө, кайра иштеп чыккыла. Ал силерге жана бизге Союздун акын-жазуучуларына көп материал берет», (Адабият жөнүндө. М., 1953) деп атайы бурган. Ырасында мурда дээрлик жыйналбаган кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы Бүткүл союздук жазуучулардын биринчи съезддинен кийин уюшулган түрдө ырааттуулук менен жазылып алына баштаган. Токтогул өңдүү ири таланттуу акындардын мурасын жыйноого өзгөчө көңүл буруу да мына ушул мезгилде жанданган. Ошентип, жогоруда аталаган жыйнактарга жазылган баш сөздө Токтогулдун чыгармаларын жыйноо акындын көзү өткөндөн кийин отузунчу жылдын орто ченинде башталган деп жазылып келишинин түпкү башаты – М.Горькийдин биринчи съездде жасаган доклады менен корутунду сөзүнүн мааниси менен айкаша жаралганын көрдүк.

Чынында, Токтогулдун чыгармаларын жыйноо иши акындын көзү тирүү кезинде эле айрым ырлары жазылып алынган акыркы жылдары белгилүү болду. Сөздүн оролу келип турганда Токтогулдун биринчи жолу кагазга түшкөн ырлары да акындын өз оозунан жазылбаганын белгилей кетсек козголчу ойдун ажатын ачууга кызмат кылат. Анда сөздү ошол кагазга биринчи түшүргөн ырлары качан, кайсы жерден, кимден жазылганын териштирүүдөн баштайлык. Буларды аныктоо Кыргыз ССР илимдер академиясынын Кол жазмалар жана жарыялоо бөлүмүнүн фондусунда сакталып турган К.Мифтаковдун «Кыргыз фольклору боюнча түшүнүк кат» деген кол жазмасына кайрылууга туура келет. Катта 1923-жылы Ташкенттен К.Мифтаков өз каалоосу менен «... Таласка келип, дагы төрт ай Таластан эл адабиятын жана этнографиясын жыйнап, Суусамырга чейин барып, көп кол жазмалар менен Ташкенге келдим. Алымкул акындан да көп адабияттарды жазылды». – (инв. 155 (366), 58-бет жыйноочу кандай жазса ошондой берилерин да көңүлгө кармайлык) деп көрсөтүлгөн. Мына ушул жерде баса эскерилген «көп кол жазмалар менен адабияттардын» арасында Токтогулдун кагазга биринчи жазылган ырлары да бар экендиги айрыкча кызыктырат. Демек, биринчи жазылган ырларды айтып берген – Токтогулдун окуучусу аталган акын Алымкул Үсөнбай уулу, аларды жазып алган-жыйноочу К.Мифтаков экендиги айкындалды. Бул бир жагынан. Экинчи жагынан түшүндүрүү катынан алынган үзүндүдө Мифтаков өзү жалгыз көп оозеки чыгармаларды жазып алганына абдан ыраазы боло кубанганын да жашырбады. Ошондой түрдөгү канааттануу Таласта жыйылган материалдарда Ысык-Көл менен Нарындан жазылган оозеки чыгармаларды жазып алуудагы жиберилген айрым кемчиликтерди кайталабоого аракеттенгени даана сезилет. Ага жазып алган чыгармаларды айтып берүүчү-информатор кимден качан үйрөнгөнү, өзү айтса качан, кандай кырдаалда чыгарганы өндүү «таржымалын» так териштирип берүүгө умтулганы кирет. Акын-ырчылар, жомокчулар, санжырачылар менен да ары эркин, ары кеңири сырдаша алгандыгы менен элдик оозеки чыгармаларды жыйноо ишинде ийгиликке жетишкени байкалат.

Ошол Токтогулдун ырын айтып берген Алымкул менен Мифтаковдун жолугушуусунан алардын бирин-бири терең түшүнүшүп, иштеше билгендиги ырчы ырга кошкону да жазылып калган.

Калаадан келди бир күнү
Издеп Муптак Кайымы.
Уруум Акпай жайлаган,

Угулган экен ойлосом,
Улуктарга дайыным.
Келген кезден кез болду
Каалаган биздей шайыры.
Билгеним айтып жаздырам.
Билгичтер ойлоп кечип кой,
Билбеген жерден айбымды.
Кайым Муптак жаздым дейт
Акындардын тартибин.
Сарбагыш менен солтодон
Кутчу менен саруудан.
Куп келтирип жазыпсың
Ар акындын айтымын.
Ашыкпай айтып берелик,
Билген сөздүн тартибин.
Ар акындан жазыпсын,
Эски нуска накылды
Алпарып жазып көрөрсүн
Кимдин сөзү макулду.
Атымдын аты Үсөнбай

Билдирейин затымды. (56 (250), 101-105-беттер

Ачык сырдашуу өзүнүн жемишин берген. Ал Алымкул билгендерин аябай айтып берүүгө дилгирленгенинен туюлат. Сыр чечишүү 1923-жылдын август айынын 13-15-күндөрүндө Таластын Кайыңды айылында Алымкул өзү билген «көп адабияттар» менен бирге «Эшмамбет менен Токтогулдун айтышы», «Токтогул менен Алымкулдун учурушканы» деген ырларды да жыйноочуга айтып берип жаздырган. Ошол кезде кыргыздын өз алфавити али түзүлбөгөндүктөн оозеки чыгармачылыктан жыйналган материалдар, ушул жерде сөз болуп жаткан акындын ырлары да өзгөртүлбөгөн эски арап шрифти менен жазылган. Акындын ошол ырлары жетимишинчи жылдары Арытаке уулу Абдылда менен А.Карасартов азыркы кыргыз алфавитине которушкан.

Бирок өйдөдө аталган 1956-жылы чыккан жыйнакта «Токтогул менен Алымкулдун учурашканы» аттуу ыры да сөзгө аралашууга акылуу экендигин жашырбайлык. Түзүүчү берген түшүндүрмөдө ыр Алымкулдан жазылганын 40-50-жылдарда чыккан жыйнактарга киргенин, фондунун материалдарынан жүз сапча ырды кошконун да эскерген. Ошентсе да түшүндүрүүнү түзүүдө илимий жагынан тактык

бекем сакталбаган өндүү кемчиликтер да жиберилген, буга ыр Алымкулдан качан жазылып алынган инвентары боюнча берилген так көрсөтө албагандыгы аталат. Эки акындын ушул учурашуусунун айрым үзүндүлөрү алтымыштан ашык ыр сабы биринчи жолу 38-жылы чыккан Жоомарттын «Токтогулдун өмүрү» очеркинде берилгенин жыйнакты түзүүчү жазган түшүндүрмөсүндө эскербегендиги да аталган кемчиликтерди толуктайт. Ушул айтышка байланышкан дагы бир кемчиликти белгилеп алалык. Мурда үч жыйнакка айрым үзүндүлөрү очеркке кирип, кайра-кайра басылган «Токтогул менен Алымкулдун учурашканы» акындын чыгармаларынын толук жыйнагы катары эсептелген эки томдугунда жок болуп чыгышын түшүндүрүү кыйын болчудай. Бул эки томдукту түзгөн Таштемиров тарабынан жиберилген олуттуу бир кемчиликтин бири катары эсептелмекчи. Себеби акындын чыгармачылыгын отуз жылдан ашык изилдеген окумуштуу жиберген бул өндүү кемчиликтер башкача атала алабайт. Эми жыйнакка кирген учурашуунун анын очерктеги айрым үзүндүлөрүнүн акындын Мифтаков жазып алган биринчи ыры менен кандай окшоштугу жана айырмачылыгы бар экендигин да байкоо жүргүзүп көрөлүкчү. Анда ошол ырлар качан, кайсы жерден, кандай кырдаалда жаралып-жазылганын, жыйнаган адам ким экендигин териштирүүгө көңүлдү буралык. Биринчи жазылган ырдын күнү, айы, жылынан, кайсы жерде ким жазып алганынан өйдө жогоруда атайын айтканбыз. Аларды толуктоо максатында ырдын жаралыш кырдаалын да ушул жерге кыпчый кетсек артыкбаш болбос. «Кетмен-Төбөлүк Токтогул акын 1908-жылы сапарынан келет. Таласта Беренаалы Толубайдын ашында Алымкул акын бир топ адам менен Токтогулга учурашабыз деп келет. Токтогул боз үйдө отурган болот. Анда Токтогул акын Алымкул мага учурашса, ырдап келип көрүшсүн дейт. Бул Токтогул саясий айыптуу болуп, Шиберге айдалган киши. Эшикти түрүп коюп отурушкан Алымкул колуна домбраны алып төмөндөгү ырды ырдап көрүшкөн (55(249), 14-бет) деп жазыптыр жыйноочу ырдын жаралыш кырдаалын. Ыр 1910-жылы жаралганын да жазып калтырган. Жыйнактардагы чыгып жүргөн айтыш-учурашуунун, качан, кайсы жерден, ким жазып алганы таптакыр белгисиз. Бар болгону 56-жылы чыккан жыйнакка берилген түшүндүрүүдөн «Токтогул айдоодон келгенден кийинки мезгилдеги ыр... Таласта Жанкороз дегендин ашына Токтогул Кетмен-Төбөдөн ашып келет. Алымкул Токтогулдун үстүнө кирип, ошол үйдө учурашат», (303-бет) – делип жайынча берилген жупуну ойду да окуйбуз. Биринчи ырды Алымкул Токтогул менен

кандай кырдаалда, кантип, качан учурашканы өзү ыймандай сыры катары төкпөй-чачпай чыйрактуу айтып бергени менен айырмаланат. Экинчи ырдын жаралыш кырдаалын түшүндүрмө сөздү кураштырган – жыйнакты түзүүчү жазган. Түзүүчү аны ырды айтып берген Алымкулдун билдирүүсүнөн алдыбы же башка маалыматтардан пайдаландыбы муну дароо аныктоо өтө кыйын. Менимче түшүндүрмө сөз ырдын мазмунуна карап эле жазылган болууга тийиш. Буга чейин айтылгандарды көңүлдүн чордонуна кармаганда сөз болуп жаткан ырлар экөө тең бирдей ат менен аталышса да алар улуу акындын эки башка чыгармасы катары тааныларын келтирген жаралыш кырдаалы менен түшүндүрмө сөздөр бардык жагынан ырастай алат. Ушул ойду ырлардын мазмуну менен курулушу да экөө эки башка кырдаалда жаралган, ар биринин өзүнө гана таандык өзгөчөлүгү бар чыгарма экендигин далилдейт. Алсак Жанкороздун ашындагы учурашууну Токтогул биринчи баштап, аны Алымкул улантса, кайра Токтогулдун жообу менен көрүшүү-айтышы жалпыланат. Ал эми биринчи жазылган көрүшүү-айтышында нарктуу Токтогул кезекти учурашууну каалаган ырчыга бериши ошол ырлар биринен экинчисине бөтөнчө айырмаланганы ого-бетер таамайланат. Токтогулдун кезекти биринчи Алымкулга бериши эле учурашуу-айтышынан мурда жазылгандыгын аныктайт. Кагазга жазылышы менен бирге анын жаралыш кырдаалын, мезгилин да көңүлгө алып учурашууну биринчи ыр деп айтууга батынгандыгымды да ачык билдирейин.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгындагы, айрым акындык поэзиясында айтыш жанрынын орду менен мааниси аябай кеңири келген. Акын ырлардын чыгышы кандай белгисиз мезгилдеги эмгектин бөлүнүшүнөн көз жарса, айтыш жанрынын жаралышы да ошондой байыркы доордон башталган. Адатта адамдардын бири-бири менен салам айтып учурашкан турмуштук мамилесин акын-ырчылар чыгармачылык менен ырдап жүрүшүп, аны кийин оозеки чыгармачылыкты акындык поэзияда жанр катары иштеп чыгышкан. Айтышта ар кыл мазмундагы ар түрдүү темадагы ырлар кандай көп жаралса, алар жанрдык жагынан да ошондой кеңири түрлөнгөн. Учурашуу, коштошуу, жар чакыруу, мактоо, кордоо, турмуштук жана салттык ырларынын көпчүлүгү айтыш жанрынын бешигинде алдейленип жаралган чыгармалардын катарында турат. Мындан башка коомдук мамилелерди, адамдардын жеке ымаласын, жаратылыштын көрүнүшү менен заттарын сүрөттөгөн ар түрдүү ырлар айтышта да каалагандай ырдала берген. Кандай түрдө айтышпасын акын-ырчылар сөздү адегенде

ыр менен учурашуу-таанышуудан баштоо кадимки салтка айланган. Акын-ырчылардын ыр түрүндөгү учурашышы элге жөнөкөй адамдардын күн сайын учурашкан катардагы көрүшүү катары кабыл алынбаган. Айтыштын учурашуу түрүнүн алдында талап коюлуп, өзүнчө көздөгөн максаты да болгон. Баарыдан мурда ал акын-ырчылардын талантын, айтыш өнөрүндөгү чеберчилигин кантип кандайча өздөштүргөнүн эл алдында сындан өткөрүүнү көздөгөн. «Токтогул менен Алымкулдун учурашканында» мына ошондой байыркы салт чыгармачылык менен өздөштүрүлгөн. Акын-ырчылардын ыр менен учурашуусу эл жыйылган топто, айрычка аш менен тойдо жүргөн. Ошондой шаан-шөкөткө белгилүү ырчылар мурунтандан атайы чакырылып, айрымдары өздөрүнүн каалоолору менен келип, алар бир нечелеп катышкан. Чакырылгандар адатта мурда келип, өзгөчө аш-тойдун камы, өткөрүлүүчү оюн-зооктун түрлөрү, күтүлүүчү кишилер менен алдынала кабардар да болушкан. Ушундай учурашуу кадимки салтка айланып, ар бир акын-ырчы аны кармоого тырышкан. Салттын андай түрү атайы чакырылып мурда келген – белгилүү акын-ырчыларга кийинкилери ыр менен учурашууну өзүнүн милдетти деп эсептеген. Атайы чакырылган таланттуу акын аш-тойдун камы, элдин кантип, кандайча келгенин, оюн-зооктун түрлөрүн, анын байгесин, өткөрүлүшүн ыр менен жар чакырып калкка кабарлаган. Келген акын-ырчылардын тобунда да ал башкарып, түшкөн сый-олжону да каалагандай өзү тейлеген. Өз убагында Токтогул мына ушундай урмат-сыйга көп бөлөнгөн. Таластагы Беренаалынын ашында да Токтогул атайы чакырылып келген окшойт. Аны жогоруда келген учурашуунун жаралыш кырдаалы эле ар тараптан ырастайт. Анткени, Токтогулдун боз үйүндө эшикти түрдүрүп коюп отурушу ашка атайы чакырылып мурда келгенин билдирет. Ал жайынча отурбай элдин зобололуу адамдардын кантип, кандайча келгенине байкоо жүргүзгөн сыяктанат. Аш-тойдо белгилүү акынга ырчылар, бөтөнчө жаш талапкерлер сүзө качырып учурашууга даабаган, алар тартынып сүрдөгөн абалга да тушуккан. Ырасында чоң талант акын-ырчылардын арасында өтө барктуу келип, алдынан кыя баспай урматтоого татыган. Алымкул Токтогулдун үстүнө салам айтып же ырдап дароо кире албашынан ошол тартынып сүрдөгөндүк да, кичи пейилдик менен анын күчтүү таланттын, элге алынган мартабасын сыйлагандык да болгондугун атайы белгилей кетүүгө толук арзыйт. Учурашууну каалаган жаш ырчынын ушундай абалга калганын, ыргылжың-бушайман болгонун кыраакы Токтогул ошо замат сезип, анын ыр менен көрүшүшүн өзү сунуш кылып отурат.

Жаш Алымкулдун Токтогулдан өзү менен ырдап учурашуу сунушун угуу – анын көктөгөн тилегенин жерден берип, чыгармачылык шыгына дүрбөлөң сала катуу чыйралткан. Эмнеси болсо да Алымкул ырчылык өнөрүн алынын келишинче көрсөтүп калууга дилгирленген. Анда учурашуу кантип ырдалганына кайрылалык.

Капталдын чөбүн козгогон,
Карайган шамал желби деп.
Кабарыңды уктум берен деп,
Карааным Током келди деп.
Адырдын чөбүн козгогон,
Агарган шамал желби деп.
Алымкул кабар эшиттим,
Агабыз Током келди деп.
Бастырып келдим үстүнө,
Учурашып көрүшмөк
Уккан элге жөнбү деп. (55(249), 14-бет)

Аталаган үзүндүдө Токтогул учурашууну жаш ырчылар өзгөчө эңсешип, аны өздөрүнүн адамкерчилик парзы катары эсептешкени айгинеленди. Акындын үнүн угуу, анын ырдаганына аралашуу, ырчыларга башына бакыт конгондой кабыл алынган. Ушундай бакытка Алымкул көптөн бери зарыга күтүп жүрүп жолукканына жарпы жазыла кубанганын да ырында ачык айтууга үлгүргөн.

Келтирген экен кезиме
Кез келип уксам дечү элем..
Тотудай сайрап жайнаган
Торгоюм Током өзүбү?
Капталдын куму эшилет,
Кайберендин өзүбү?
Качан көрөм дечү элем
Кан ага сиздин жүзүнү.
Кабыл кылды кудайым
Оо күнкү көргөн түшүмү (559249), 15-бет)

Ырдын үзүндүсүнөн Алымкулдун Токтогулга биринчи жолу жолугушуп, таанышкандыгын өзүнчө белгилеп коюуга арзыйт. Атактуу акынга жаш талапкерлердин ыр менен алгачкы учурашуусунда айтылчу ой негизинен мына ушундай жекече мамилелер гана чагылдырылып келгени да билинет. Бирок бул учурашууда ошондой жеке мамилелер ырдалуу менен чектелип калбаган. Анткени атактуу Токтогул саясий күнөөлүү болуп ата-бабасы угуп көрбөгөн – падышалык

Россиянын «элдердин түрмөсү» аталган – барса - келбес Сибирге айдалган. Колу-бутуна зоолуу салынып, ит көрбөгөн кордукту көрүп, кайгынын сазына белчесинен баткан. Акындын дал ушундай кайгылуу тагдырынан кабары бар Алымкул ырында кеңири камтып, анын ушундай абалга тушуккан кырдаалын, падышалык Россиянын түрмөлөрүнөн көргөр кордугун өз оозунан угууну да каалаган. Өткөн кылымдын акырында кыргыздардын бай-манаптары бийлик талашып, күчтүүсү алсызын каалагандай кан какшатканы мурда болуп көрбөгөндөй курчуган. Учурашууда «карагай кыйган көк белес, белинен кетти деп уктум. Калкың жаат партия – жөнүндө кетти деп уктум» деп Токтогул ак жеринен уруу-уруу болуп кармашуунун курмандыгына чалынып, саясий күнөө менен Сибирге айдалганын көрөбүз. «Калың сарттар, көп багыш элинен кетти деп уктум» делип акындын уруусу кармашта жеңилгендигин да ырдаган. Сибирге акын менен бирге айдалган адамдардын кайгылуу бүткөн тагдыры, түрмөнүн жанга батып, сай-сөөктү сыздаткан азап-тозогу Алымкулдун учурашуусунун чордонунда кармалган. Далай жаш талапкерлердин учурашуусуна жооп берип жүрүп такшалган – айтышка маш Токтогул токтолбостон:

Салам айтып көрүшкөн
Саруудагы жаш инимби.
Салбасын кудай калкыма
Мен солдаттан көргөн күнүмдү.
Олуя ачсын динимди,
Ой сага деп көрүшкөн,
Ордумда калган инимби.
Он сан элге салбасын
Орустан көргөн күнүмдү.
Какшаган булбул тилимди,
Кадыр ачсын динимди.
Кан сага деп көрүшкөн,
Калкымда жаш инимби.
Калкка кудай салбасын,

Мен камактан көргөн күнүмдү. (55(249), 23-бет), -

деп ырдап сала берген. Алынган үзүндүдө акын-ырчылардын учурашуусунда жөн-жай сурашканы, алардын кайсы жерден, уруудан экендиги салт катары ырдалып келгендиги даана сезилип турат. Ошондой болсо да жөнөкөй жөн-жай сурашкан көрүшүүнү Токтогулдун түрмөдөгү көргөн кайгысы сүрүп чыгып, анын мүшкүлдүү турмушу

учурашуунун негизги өзөгүн түзгөн, мазмунун байыткан. Акын менен бирге саясий күнөө коюлуп, айдалган адамдардын тагдырынын кайгылуу бүтүшү, айрымдары дале түрмөдө зыркырашы учурашуунун мазмунун ого-бетер кеңиткен. Булар учурашуу айтышына саясий мүнөз берип, ырдын ойдогудай чыгарма болуп жаралышына алып келген. Мурда акын-ырчылардын айтышында кезикпеген турмуш ырда кандай кеңири чагылдырылса, учурашуунун көркөмдүгү да ошондой жаңыланып, түрлөнгөнү байкалат.

Учурашуунун ушундай жакшы жактары менен бирге айрым карама-каршылыктары да бар экендигин белгилей кетсек аша чаппайбыз го. Токтогул Сибирге айдалганга чейин эле Алымкул эл аралап ырдап келген деген ойдун берилиши ошол карама-каршылыкты билдирет. Ал акындын жообунда «баш бармактай бала элең, манапка эрмек жан элең. Мен элсизден кайтып келбесем, элиме эрмек болот деп, эсимде сен бар элең (55249) 24-бет) – делип ырдалышынан ачык көрүнөт. Ырга ынансак 1949-жылы туулган Алымкул төрт жашка чыгып-чыкпай эл аралап Токтогул менен ырдашып калгандай элестейт. Эгер ал андан он жыл мурда туулса тиги-бу деңгээлде ишенсе болоор эле. Анын үстүнө учурашууну баштаганда «качан көрөм дечү элем, кан ага сиздин жүзүңдү» деп ырдаганын кайрадан эске салсак өзүнө-өзү каршы чыкканы билинип калат. Ошондо Алымкул өзүн атайы көтөрмөлөө максатында мурда жолуккандыгын жамактатып айтып койгон сыяктанат.

Сөз болуп жаткан «Токтогул менен Алымкулдун учурашканындагы» айрым сабактары, ойлор көркөм ыктар «Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет менен учурашканы» деген айтышта кеңири жолугат. Жаралыш жагын аныктагыбыз келсе, Эшмамбет менен учурашканы мурда айтылган. Эки акындын бир өрөөндөн чыгышы, алардын учурашканы мурда болгонун ырастайт. Акын-ырчылардын айтышы, бөтөнчө Токтогул Сибирден келгенден кийинки учурашуу ырлары элге ошол замат тараган. Эмнеси болсо да Эшмамбеттин Токтогулга учурашканы менен Алымкулдун кабары болуп, аны өзүнүн таанышына кеңири пайдаланган. Мындай түрдөгү учурашуулар акын-ырчылардын айтышында мурдатадан эле боло берүүчү көрүнүш катары эсептелген.

Алымкулдан жазылган акындын экинчи ыры – «Эшмамбет менен Токтогулдун айтышы». Эмнегедир бул ыры да Токтогулдун чыгармаларынын экинчи томдугуна кирбей калган. 1956-жылы чыккан жыйнакка берилген түшүндүрүүдө ыр 1925-жылы тойдо ырдалганы

көрсөтүлгөн. 40-50-жылдардагы басылышынын биринде «Токтогул менен Эшмамбеттин айтышы», экинчисинде «Айтыш» деп берилген, 1956-жылкы чыгышында «Айтыш» деп сакталган. Айтыштын качан, кимден жазылганы көрсөтүлбөгөн. Ырасында Кетмен-Төбөнүн Коңур-Өгүз деген жеринде Байгазы, Түркмөн аттуу кишилер той беришип, ошондо Токтогул менен Эшмамбет балбандарды мактап ырдашып, оюн-зооктун кызыктуу өтүшүнө кол кабыш калышкан. Биринчи жазылган ыр менен белгиленген жыйнактарда чыгып жүргөн айтыштын мазмуну бар болгону менен алардын курулушу, көтөргөн оюнун өнүгүшү жагынан айырмачылыктар аябай жыш. Ар биринин башталышынан ыр сабактарын келтирсек айырмачылыктардын кандай экендиги өзүнөн-өзү билинип калат.

Баатыр Түркмөн, Байгазы,
Балбаныңар Балтабай,
Баатырлыгын айтам ай.
Өзүнүн алын байкабай,
Аркасына бир сарттар,
Илинип жүрөт калтадай (56(250) 55-бет)

Же:

Арстанбап,
Чарбактан калган Балтабай,
Балбандыгын айтам ай.
Алын билбей эңишип,
Арымдан келген бир сарттар,
Асылып жүрөт калтадай (151-бет) 1956).

Акыры акындардын бирине-бири тийишип айтышы өздөрүнүн сакалы жөнүндө жүрүп, кызыктуу тамашага айланган. Аны да салыштырып изилдесе, айырмачылыктары менен жалпылыктары кеңири табылат.

Ошентип «Токтогул менен Алымкулдун учурашканы», «Эшмамбет менен Токтогулдун айтышы» деген ырлары Токтогулдун көзү тирүү кезинде биринчи жазылып алынганын айтуу менен ой жыйынтыкталмакчы. Алардын башкы мааниси – акындын биринчи жазылган чыгармалары катары анын мындан ары чыгуучу жыйнактарына кирүүгө толук укуктуу жана изилдөөгө да кызыктуу экендигинде.

ТОКТОГУЛДУН САТИРАСЫ ЖӨНҮНДӨ БИР-ЭКИ ООЗ СӨЗ¹

Кыргыз совет адабияты советтик көп улуттуу адабияттын эң жаш адабияты болуп саналат. Ал Октябрь революциясы менен кошо жаралып, советтик түзүлүш жылдарында өнүктү. Социалисттик улуу Октябрь революциясына чейин кыргыз адабияты оозеки түрдө болуп, элдин турмушун баардык жагынан ачып көрсөтө турган адабияттын роман, драма өндүү жанрлары болгон эмес. Адабияттын бир гана жанры – оозеки түрдөгү поэзия жанры гана өкүм сүргөн. Ал эми адабият сатира өндүү көркөм ыкмасы кыргыз ооз-эки адабиятында да болуп, эмгекчи эл аны эзүүчүлөргө каршы акарат катары пайдаланган. Сатира кыргыз оозеки адабиятында жомок жана айрым ыр формасы түрүндө кездешип, байлардын, хандардын ач көздүгү, сарандыгы, ырайымсыздыгы, таш боор жана ишке жарамсыз жалкоолугу, эмгекти сүйгөн карапайым, акылдуу эмгекчи дыйкандардын боорукер жөнөкөйлүгүнө каршы коюлуп, эл тарабынан шылдыңдалган жана күлкүгө айланган.

Элдик оозеки адабияттын классиги Токтогул бизге бай мурас калтырды. Ал мурас ушул күнгө чейин илимий мүнөздө толук баалуу эмгек болуп, иштеле элек. Айрым макалаларда жана библиографиялык мүнөздөгү эмгектерде акындын чыгармаларына кыскача мүнөздөмө берилет. Бул эмгектерде акындын сатиралык чыгармасы жетиштүү иштелбестен, үстүртөн айтылып, анын сатирасы акындын замандаштарынан айырмаланта турган нерсе катарында бааланып келген. Элдик агымдын жана кыргыз совет поэзиясынын баштоосу демократ Токтогулдун сатиралык чыгармаларын коомдук түзүлүштүн терс жактарын сынга алуунун куралы катары кызмат кылган. Бул макаланын алдында улуу акындын чыгармачылыгында сатиранын кандайча өнүккөндүгүн карап чыгуу милдети турат.

Адабияттагы сатира ыгынын үлгүсүн демократ акын Токтогулдун чыгармаларынан айкын көрүүгө болот.

Токтогулдун сатирага кайрылышынын коомдук тарыхий себептери бар. Ал кыргыз коомчулугунун экономикалык жана саясий түзүлүшү менен мүнөздөлөт. Өткөн кылымдын экинчи жарымында кыргыз эли негизинен мал чарбачылыгы менен турмуш өткөргөн көчмөн элдерден

¹ Советтик Кыргызстан журналы – 1955-жыл, №2

болгон. Кыргыз коомунун таптык түзүлүшү эзүүчүлөрдүн табы жана экөнүн негизги калкы болгон эзүүчүлөрдүн табын түзгөн. Ошондуктан кыргыз коомчулугунун экономикалык түзүлүшү феодалдык болуп, патриархалдык-уруучулдук мамиленин калдыктары кеңири орун алган. Эзүү да коомдук түзүлүшкө ылайыктуу ырайымсыз түрдө жүргүзүлгөн. Бул тарыхый шарт эмгекчилердин турмушунун жакырланышына алып келип, таптык карама-каршылыктар барган сайын курчуйт.

Кыргыздын Россияга кошулушу элдин турмушунда бурулуш болууга алып келди. Мурда Кокон хандыгынын мезгилинде кыргыз эли уруу-уруу болуп чабышуу, жоолашуу натыйжасында экономикалык байланышы болгон. Ал коомдук өсүшүнө тоскоолдук кылган. Россияга кошулуу, элдик экономикалык-маданий жагынан өсүшүнө мүмкүнчүлүк берет. Кыргыз эли орус эмгекчилери менен боорлошуп отурукташкан турмушка ылайыктуу, жерди иштетүү, маданий өсүмдүктөрдү өстүрүүнү үйрөнүштү. Экономикалык жана соода жагынан болгон байланыш маданиятында да көрүндү. Өлкөнүн шаарларында мектептер ачылып, элдин арасынан бирин-серин сабаттуу адамдар чыга баштады. Кыргыз эмгекчилеринин арасына орус элинин алдыңкы идеялары тарайт да, өлкөдө элдердин тилектештигинин жана прогресивдүү элдик идеянын өсүшүнө түрткү берет. Жашынан элдик чыгармаларды сүйүп, көп уккан жана айтып жүргөн болочок акын Токтогулдун чыгармачылыгынын негизги материалы элдин чындык турмушу болот. Кийинчерээк мындай чындык турмуштан алынган акындын «Алымкулга» аттуу лирикалык ырында теңсиздик үй-бүлөө турмушунда болгонун эмгекчилердин жаштары сүйгөнүнө жетип баш кошо албаган кайгысы чеберлик менен ырга кошулат.

Жетишпеген жокчулук турмуш Токтогулдун жашынан кой артынан салат. Токтогулдун акындык таланты ушундай оор шартта башталып, анын койчулардын жаман алачыгында, тоо-таш арасында ырдалган ыры койчулардан улам жаштардын көңүл ачкан жайларына таралат, алардын сүйгөн репертуарына айланат. Акындын алгачкы чыгармалары бизге толугу менен жеткен жок. Бирок жаш акындын адегенде эле «эмгек этип жашашынан, элге жаксаң эң кызык, эл чогуула келгенде, элиришке мен кызык» – деп ырдап чыгышынын өзү эле анын эл тарабында экендигин жарыялаган. Акындын бай мурастары – анын сүйгөн эли аркылуу бизге жетти.

Сатира социалдык жана адамдардын жеке турмуштагы эски, терс көрүнүштү мыскылдоо, какшык формасында ашкерелөөнүн күчтүү көркөм курч куралы болуп саналат. Сатиралык чыгармалардагы

эски, терс көрүнүш апыртылып, курч көрсөтүлүшү эмоцияга күчтүү таасир тийгизилип, эсте калаарлык түрдө элестүү көрсөтүлөт. Сатирик апыртуу, курчутуу аркылуу сүрөттөгөн карикатурасына ылайыктуу боёк менен өң берет. Сатира адабияттын троптору: гипербола (апыртып сүрөттөө), гротест (эски терс көрүнүштөрдүн ички маанисин терең ачып көрсөтүү үчүн, сырткы көрүнүшүн атайлап бузуп, күлкүлүү карикатурасын берүү) аркылуу курч сөздөр менен сүрөттөлүп, эски, терс көрүнүштөрдүн пардасын сыйрып, шылдыңдуу күлкүгө айлантат. Сатиралык чыгарма турмуштагы эски, терс нерсенин күлкүлүү карикатурасын сүрөттөп көрсөтүү менен чектелбейт. Көркөм адабияттын башка түрлөрүнө окшоп сатирада да эски менен жаңынын ортосундагы элдешпес күрөш көрсөтүлөт.

Чындык турмуштан алынган эски, терс көрүнүштүн карикатурасы өзүнөн-өзү күлкү чакырат. Андай күлкү адамдын ички дүйнөсүнүн тереңинен келип чыгат. Сатиралык чыгармада өткөн турмуштун калдыгы, эски көрүнүштөр ашкереленип жатканда, окуучу (угуучу) гана күлбөстөн, геройлор өздөрү да күлүшөт. Сатирада автор ошол көрүнүштүн карикатурасын көрсөтүү менен геройлордун эски, терс көрүнүштөн кутулганын, күлүп коштошконун элестетет. Бирок сатириктин негизги максаты эски көрүнүштөрдүн пардасын эл алдында сыйрып, күлкүлүү карикатурасын сатиранын курч сөзү менен берүү болуп саналат.

Күлкү менен юмор чындык турмуштан алып, эски, терс көрүнүштүн-бетин ашкерелөөдө, ачык, даана кылып көрсөтүүдө сатирада чоң роль ойнойт. Юмор менен күлүнүн маанисин жогору баалап Белинский: «Калптан чындыкты ажыратуу ишинде күлкү көпчүлүк убакта улуу байланыштыруу болуп саналат» – деп жазган.

Улуу сынчынын бул айтканын Токтогулдун сатиралык чыгармаларына да колдонууга болот. Эли-жерин сүйгөн патриот акын Токтогул барган сайын өз элинин турмушун толук үйрөнүп, элдик оозеки чыгармадагы хандардын, байлардын, манаптардын ач көздүк менен ырайымсыз жырткычтыгын, сараңдык менен макоолугун элестеткен элдик сатиралык традицияларды көп белгилүү натыйжада өзү да ал традицияларды билгичтик менен пайдаланып, коомдук түзүлүштү сынга алган сатиралык ырларды ырдоого өтөт.

1882-жыл акындын өмүрү жана чыгармачылык иши үчүн бурулуш жыл болот. Токтогул Дыйканбай деген байдын эшик ырчысы Арзыматтын жеңип чыгышы, анын атагынын эл арасына чагылгандай тез тарашына себеп болот жана аны акын бай-манаптардын коркунучтуу душманы катары көрүнөт.

Демократ Токтогул «Арзыматка» – деген ырында биринчиден күнүмдүк оокат үчүн бай-манаптарга сатылган уруу ырчыларын элдин алдында-бетин ачса, экинчиден ырдын идеясынан мал, дүнүйө үстөмдүк кылган тактык коомдо таланттуу адамдар үчүн эркиндик болбостугу жана феодалдык-патриархалдык турмуштун жараксыздыгын чириктигин сынга алганын көрөбүз. Алтогонисттик эки коомдо эркиндиктин жоктугу анын алгачкы ырларынан болгон «өмүр» аттуу ой жүргүзүүсүндө: «жай-жайына койсочу» – деп анчалык жеткиликтүү иштелбесе, «Арзыматка» – деген ырында баардык жагынан толук иштелип акындык такшалгандыгын аныктайт жана ушул эле ырынан таланттуу сатирик экенин байкоого болот. Ал уруу ырчысынын кошоматчылык кылып ырчы болгон каргага, ээрчип эт жеген итке, тойбос соргоктугун жоруга салыштырып элдик оозеки чыгармадагы аллегориялардын түрүн кеңири колдонуп, эшик ырчыны ротерск менен ашкерелеген. Уруу ырчысынын өз байын апыртып мактаганын, акынды кемситкенин эл жек көрүп, Токтогулдун тарткан карикатурасына үйдү тегеректеп турган эл дуу күлүү менен кубаттайт. Элдин бул күлкүсү эшик ырчынын өңүнүн бузулушуна алып келет. Анын эл күлө турган карга менен жорунун карикатурасына айланат. Бул күлкүлү сатира акын тарабынан төмөнкүдөй ырдалган:

Дыйканбайдын үйүндө
Жүргөнүңдү ырдадың.
Кошоматка кой союп,
Күлгөнүңдү ырдадың.
Кан Дыйканбай ырчысы,
Болгонунду ырдадың.
Кара карга өңдөнүп,
Каркылдаган урганым.
Манапты ээрчип эт жеген,
Мадырайган соргогум,
Жакыр да болсом мен өзүм,
Жаандан чыккан жоргомун.

Токтогулдун уруу ырчысы Арзымат менен айтышуусунда кыргыз оозеки адабиятындагы акындардын айтышуу жанрына жаңы мазмун киргизди. Мына ушундан баштап, Токтогул элдик тилектин жана идеянын трибунасына айланат.

Токтогул менен Арзыматтын айтышуусу жөнөкөй айтышуу эмес, бул айтышуудагы Токтогулдун жеңишинин саясий мааниси бар. Ал элдик айтышуунун элдик сценасын элге алып бергендигинде, элдик

трибунага айланткандыгында. Акындын «Арзыматка» деген биринчи сатиралык трибуналык ырынын тарыхый адабияттык мааниси мына ушунда. Демократ Токтогулдун чыгармачылыгындагы негизги тема, адилетсиз эзүүчүлөр тарабынан жырткычтык түрдө эзилип, жапа чеккен эмгекчи эл, акындын өз элин чексиз сүйүшүп, анын келечегине тагдырлаш болушу жана бул абалдан кутулуу ишинде элдин күчүн жогору баалашы – анын эл үчүн кызмыт кылууга даяр турган чыныгы патриот адам экенин көрсөтөт. Улуу акындын дагы бир өзгөчөлүгү анын караңгы эмгекчи эл массасын духовный жагынан эзүүнүн куралы болгон динге жана аны таратуучуларга каршы тургандыгында.

Дин эмгекчи эл массасын караңгылыкта кармоого жана аларды түрдүү колдор менен эзүүдө, эзүүчүлөр табы үчүн негизги курал болуп милдет аткарган. Дин эмгекчи элди айласыз оор турмушта, кыйналып жашай берүүгө аргасыз кылып, бийликке, адилетсиздикке каршы күрөшпөөгө элди үгүттөп, баштарын айланткан. Владимир Ильич Ленин «Дин элдин апийими. Дин духтук эзүүнүн бири» деген.

Кыргыз элине мусулман дини өткөн кылымдын биринчи жарымында Кокон хандыгынын мезгилинде кеңир тараган. Край Россияга кошулгандан кийин мурункудан да күчөйт. Анткени – жергиликтүү бай-манаптар эл массасын баштагыдай кулчулукта кармап туруу жана өздөрүнүн бийлигин сактап, бекемдетиш үчүн, орус эли менен кыргыз эмгекчилеринин жакындашкан тилектештигине жол бербөө максатында орус элине каршы туруу аларды жек көрүү идеясын таратышкан. Мындай реакциячыл идеяны жана анын негизи болгон динди эл арасына таратуучулар: Эшен, молдо, калпа сыяктуу дин кызматкерлери эзүүчүлөрдүн кеңеш берүүчү «акылмандары», бирден бир «ыйык» ишеничтүү адамдары болгон.

Токтогул «Эшен, калпа» деген сатирасында дин кызматкерлеринин элди алдаганын жек көрүп, шылдыңдоо менен диндик түшүнүк жалган экендигин айтып, ага ишенбөөгө чакырат. Акындын дин кызматкерлерине каршы чыгышы, эзүүчүлөр менен алардын максаты бир экенин, алардын идеологиясы жана эмгекчи элди духовный жагынан эзүүнүн куралы болгон динди жек көрөт. Дин кызматкерлери акындын сатиралык ырында бардык жагынан-бети ачылып күлкүлүү келекеленет.

Эл ичинде кыдырган,
Эшен болот дечү эле.
Элден алдап албаса,
Кесел болот дечү эле.

Эшен менен энчилеш,
Калпа болот дечү эле.
Арабызда азгырган,
Алдамчы бар дечү эле.
Туура сөздү билбеген,
Жалганчы бар дечү эле.
Куран ачып караган,
Молдосу бар дечү эле.
Бийман болуп тенге алган,
Тойбосу бар дечү эле.

Ушул эле идеянын өзү акындын «Үч кожо» сатирасында да улантылды. Акындын бул ырларынын идеясы өзүнөн-өзү диндик түшүнүктүн жалган экенин ашкерелейт.

Демократ Токтогул динге жана аны таратуучуларга каршы чыкса да, «кудай жок» деп ачык айта алган эмес. Себеби – элдин караңгы болушу менен акындын да ошол билимсиз элдердин бири болгондугунда. Эгер ушундай шартта «кудай жок» деп ачык ырдаса акындын сүйгөнү негизги таяныч күчү болгон эл массасынан четтеп калмак. Акын «кудай жок» деп айталбаса да, анын саясий сатирасынын идеясы өткөн кылымдын экинчи жарымында Токтогул өңдүү адамдардын динге ишенбөөчүлүк идеяны таратып, атеист адамдардын катарына кошула баштаганын көрөбүз.

Көркөм чыгармадагы сүрөттөгөн тарыхый көрүнүштөр социалдык күчтүн мазмунуна ылайык келгенде гана идеясы жагынан терең чыгарма болууга жетише алат. Андай чыгармалар окуучулар арасынан сыйлуу орун алып, түбөлүккө жашайт. Токтогулдун сатиралары да баардык убакта күчүн жоготпой турган чыгармалардан болуп, турмуштагы кокустуктар эмес, типтүү көрүнүштөрдөн болуп саналат. Эшик ырчы Арзымат, эшен, калпа, молдолордун типтүү образдары, типтүү кырдаалдарда иштелген кыргыздын ар бир айлынды мындай кошоматчылардын болгондугу анык.

Токтогулдун сатиралык чыгармаларынын идеялык маанисинин тереңдиги, көркөмдүк жагынан жогору турушу элдин турмушун жакшы билип, эл тарабынан түзүлгөн сатиралык чыгармаларды чеберлик менен кайра иштөө натыйжасында болду. Токтогулдун баалуу салымдарынын бири кыргыз адабиятындагы көркөм курч курал болгон сатирага негиз салгандыгы болуп саналат.

Типтүү образдарды түзүүдө аң-сезимдүүлүк менен апыртуу, курчтуу адабиятта маанилүү орунду ээлейт. Типтүү көрүнүштөрдү,

ачууда оң жана терс каармандардын типтүү образдарын түзүүдө аң-сезимдүүлүк менен апыртуу, курчутуу – адабияттын көрөм куралынын көрүнүктүүсү. Токтогулдун сатиралык чыгармаларында аң-сезимдүүлүк менен апыртуу менен эшик ырчысынын жеңилишин көрсөткөн сцена күлүүгө айланган. Айтыш жүргөн сценада Арзыматты автор анын кор болгон талантын каргага, соргоктугун жоруга салыштырды. Мында адамдын үнү каргага, соргоктугу жоруга окшобогондугу жалпыга белгилүү. Бул Арзыматтын ички дүйнөсүн ачууда колдонулган эпитет – көркөм курал. Анда Арзымат менен Дыйканбайдын ортосундагы феодалдык уруучулдук мамилени, кошоматчылыкты түшүнөбүз. Аң-сезимдүүлүк менен апыртуу, курчутуу – адабиятта эски көрүнүштүн ыгын таап отко кармай билүүчү курал.

Эмгек темасы Токтогулдун чыгармачылыгында негизги маанилүү орунду ээлейт. Ал эмгекчилердин жакырчылык турмушу эзүүчүлөрдүн талоончул саясатынын натыйжасында болгонун жана алардын эмгеги башка бирөөнү байыткандыгын толук түшүнүп, өзү үчүн эмгектенгенде гана турмуш жакшырат деген идеяны айтат. Ошону менен бирге башка бирөөнүн эмгегинен жашоону сүйгөн, арам тамак жатып ичер митайымдардын-бетин ачып, мыскылдап күлөт. Акындын афоризимдеринде жалкоо дыйкандар, уккан адам аргасыз күлө тургандай болуп сүрөттөлөт:

Качкы болот кай акмак,
Кара чака таба албай.
Коё берет акыры,
Катынын эптеп бага албай,
Иштеп жатса бир дыйкан,
Кыт, кыт күлүп табалайт.
Дыйкан кууп жолотпой,
Элден четтеп талаалай,
Куру куудул кургак сөз,
Курсагын сылап тынч жаткан.
Тамак даяр болгондо,

Ал урган, кирип келет бир жактан, Токтогулдун сатиралары адилетсиздикке, диндин зыяндуулугуна жана ошону менен катар эмгекчи дыйкандардын эмгектен качкан жалкоолугу сыяктуу эски көрүнүштөргө каршы күрөшүүгө бирден бир курч саясий көркөм курал болуп, элди жаңыча жашоого-бет алдырган чыгармалардан болгон. Улуу акындын терең философиялык маанидеги ырлары элди кулчулукка кармоого умтулган бай-манаптарга каршы айтылып, эски

көрүнүштөрдү аёсуз түрдө сынга алынган жалындуу сатирага айланган. Улуу демократ Токтогул кыргыз элинин гана кымбат көргөн акыны болуп саналбастан, бүткүл Советтер Союзунда жашаган элдердин жүрөгүнө жакын турган сүйүкүү акыны.

Токтогулдун чыгармалары кыргыз элинин формасы боюнча улуттук, мазмуну боюнча социалисттик маданиятын түзүүгө жардам берип жатат. Кыргыз совет акын, жазуучулары ички, тышкы душмандардын жүзү каралыгын, ачык ооз менен аңкоону, бюрократтарды, көпчүлүктү шылуун, кошоматчыларды жана эмгек качкындырын ашкерелөөдө орус классикалык адабиятынын улуу сатириктеринен жана элдик оозеки поэзиянын классиги Токтогул Сатылгановдун өлбөс бай традицияларынан үйрөнүүлөрү тийиш.

Шаршенбек Үмөталиев

АЙТЫШ ЫРЛАРЫ ЖАНА ТОКТОГУЛДУН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ¹

Кайсы гана улуу акын, же жазуучу болбосун, анын улуулугу ал жактаган же ал көтөргөн идея менен идеалдардын улуулугунда, прогрессивдүүлүгүндө жана да аны өзүнө тете кылдат чеберчиликке ширей билгендигинде.

Демек, акын жөнүндө айтуу деген сөз – анын чеберчилигин, өнөрүн, устаттыгын айтуу деген сөз. Сөз искусствосунун купуялуу сыры колдон келишинче максатка жараша эмнеде экендигин ачуу деген сөз.

Анткени, Токтогул өңдүү ар бир чоң акындардын чыгармачылык устаканасы бар. Ар бир Токтогул өңдөнгөн зор акындар турмуштун күүлдөгөн стихиясын өзүнүн гана кулагы менен угуп, өзүнүн гана көзү менен көрө билишет. Алардын чыгармаларын окуганда өзүнчө бир жаңы дүйнөгө киргендей болосун.

Биз бул макалада Токтогулдун поэтикалык дүйнөсүнүн кээ бир көрүнүктүү, же мүнөздүү гана жактарына экскурс жасамакпыз. Ушу күнгө чейин Токтогулдун айтыш ырлары туурасында алгылыктуу сөз боло элек. Чындыгында, Токтогул чоң айтышчыл акын болгон. Дегеле ал убакта ар бир чоң акын айтыш өнөрүнөн сыналгандан кийин гана акындык атакка жетишкен.

¹ Үмөталиев Шаршенбек, «Реализм дүйнөсүндө», - Кыргызстан басмасы, Фрунзе – 1976-ж.

Кыргыздын оозеки чыгармалары өтө бай экендиги белгилүү. Андан эпикалык, лирикалык үлгүлөрүнүн бардыгы тең биздин күндөргө оозеки калыбында жетип олтурат. Кыргыз турмушунда ырчы – акындар ар дайым чоң роль ойноп келишкен. Акынсыз эч бир чоң шаан-шөкөт болгон эмес. Андай жыйындарда сөөлөтүнө мас болгон каадалуу бай-манаптар менен кабыргалуу бийлер өз ырчы-акындарын ээрчиге келишип, өзүлөрүн мактатып ырдатышып, кадырын арттырып, каршылашкан жакты маанайын бастырышкан.

Кыргыздын атагы чыккан бардык акындары айтыш өнөрүнө жетик болушкан жана алардын ичиндеги биз билгендеринин көпчүлүгү өзүлөрүнө чейинки айтышка байланыштуу адат-салттардан чыга алышмак турушсун, кайта аны сактык менен улаштырып, жаңыртышып кийинки акындарга эстафета беришкен. Айтыш искусствосу ошол кездеги коомдук турмушта өтө чоң роль ойногон.

Ал эми Токтогулдун айтыштары болсо, өзүлөрүнө чейинки жана өзүлөрүнө тушташ акындардын айтыштарынан көп жагынан айырмаланып тургандыгын көрөбүз. Мына ушуга токтололу.

Эң алды менен айтып кете турган нерсе, Токтогул кыргыздын бардык акындарындай эле, айтыш өнөрүнө да жетик чыккан. Токтогул туурасында Калык минтип жазган: «Токтогул өз ою менен кандай ырдаймын десе, ошондой ырдай берет эле. Ал элге кадырлуу, сүйүктүү акын эле. Жалаң гана ырчы эмес, эл жомокторун бүт билет. Анан комузду артык чертчү. Жалаң кууланып, күлкүгө салса да, адамдын боорун катырчу». («Токтогулдун замандаштарынын эскермелери»).

Өзүнүн Токтогул жөнүндөгү ошол эле китептеги эскермесинде Алымкул да мындай дейт: «Током чар тарабы тең жорго болучу. Током бир айтканын экинчи айтчу эмес. Током жалаң акын, комузчу гана эмес, ашкан өнөрпоз да болучу». Шекербек Шеркулов мындай дейт: «Токтогулдай акын кыргыз элинде аз эмес, нечендер өткөн. Бирок, Токтогулдай болгон эмес. Токомдун жалаң акындыгы мындай турсун, эл үчүн, кары-жаштар үчүн адилетчил, туура сөздү-бетке айткан киши болучу».

Ушул мүнөздөмөлөрдөн эле Токтогулдун таланты, адамгерчилиги, чынчылдыгы көрүнүп турат.

Өз убагында Маркс менен Энгельс: «Буржуазия табы окумуштууларды, акындарды жана башкаларды өзүлөрүнүн жалданма кызматкерлерине айландырат»¹ – деп, жазышкан эле.

¹ Маркс и Энгельс. Об искусстве. 172-стр. 79

Марксизм-ленинизм классиктеринин ушул айткандары бизге революцияга чейинки кыргыз акындарынын бүткүл трагедиясын түшүнүүгө жардам берет.

Феодалдар үстөмдүк кылып турган чакта кыргыздын көрүнүктүү акындарынын чыгармаларынын ичиндеги айтыш үлгүсүндөгүлөрү уруучулдук-таптык мүнөздө өнүккөндүгүн байкоого болот. Кээ бир айтыштар болсо, жалаң субъективдүү, коомдук мааниси тайызыраак маселелерден ары өтө алган эмес.

Ар бир чоң манаптын кол алдында жалданма сыяктуу акындары болгондугу жалпыга белгилүү. Ошол кездеги жалданма акындардын бири Арзымат эле. Ал Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү букараларды каалаган жагына бир камчы менен айдап, былк эттирбей бийлеген Дыйканбай манаптын ырчысы болгон. Токтогул эл алдында биринчи жолу ушул ырчы менен-беттешет.

1882-жылы ошол жерде болгон бир чоң жыйынга Токтогул барып калат. Арзымат деген жалданма ырчы манабы Дыйканбайды мактап олтурган экен. Токтогулдун топко келгенин билип, ар нерселерди айтып тийиштик кыла баштайт. Башка акындарды алдына салдырбоого аракет кылган Арзымат Токтогул деген ырчынын чыкканын угуп көргөн. Өзү курдуу, далай акындар менен айтышып, алдына салдырбаган азуулуу акын Арзымат Токтогулду «торпок кезинде сүзүп» үшүн алып, экинчи айтышпас кылып жалкытып коюуну көздөйт. Уруу-манасчыл акындардын салтына салып, Токтогулду атсыз-тонсуз томаяк ырчысың деп кордойт. Ушуну менен ал Токондун эсебин бердим деп ойлогон. Каргадай болгон кембагал акын Дыйканбайга окшогон каадалуу кыргыз манаптарына каршы сөз айта албайт деп ишенген. Бирок, калың жыйынга биринчи катышаары менен катуу каккы жеп намыстанган Токтогул чындыктын-бетине тике карап туруп, Арзыматтын абийирин ачты:

Дыйканбайдын үйүндө,
Жүргөнүңдү ырдадың.
Кошоматка кой союп,
Күлгөнүңдү ырдадың.
Казы менен картага,
Тойгонунду ырдадың.
Кан Дыйканбай ырчысы,
Болгонунду ырдадың.
Кара карга өңдөнүп,
Каркылдаган урганым!

Манапты ээрчип эт жеген,
Мадырайган соргогум!
Мени жакырсың деп кордодун.
Жакыр да болсом мен өзүм,
Жаандап чыккан жоргомун...

Таамай айтылган аз гана сөздөр менен Токтогул Арзыматты ошентип экинчи ооз ачкыс кылып жыкты. Токтогул бул ыр менен акындардын салтында мурда жок жорук баштады. Чындыгында, бул ыр Арзыматка эмес, ошону менен бирге, манаптарга – эзүүчү таптарга каршы адрестелген эле. Мында Арзымат манаптардын кол жоолук кошоматчыл ырчысы катарында сүрөттөлөт. Ушуну менен, ал өзүн Арзыматка карама каршы коёт. Элдин талбаган чынчыл ырчысы экендигин айтат да, өзүнүн акындык девизин билгизет.

19-кылымдагы кыргыздын коомдук турмушунда уруучулдук-феодалдык мамилелер күч алып турган эле. Уруу-уруу болуп бөлүнгөн элди уруу манаптары бийлеген. Ошол уруудан чыккан ырчылардын көбү негизги көз карашы жагынан алганда өз уруусунун кызыкчылыктарынан ары көтөрүлө албай, каерде болбосун ошонун атынан сүйлөп, ошонун таламын талашкан. Үстөмдүк бийликтери биринчи кезекте аларды өз кызыкчылыктарына багыттаган. Ырчылар урууга таандык экенин айтышып, уруунун кулуну экендигин ырасташкан. Уруулук, уруучулдук көз караштар алардын сезимин тунжуратып, ой-пикирлерин ууландырышкан. Ушу себептен алар социалдык жалпылоолордон ыраак болушуп, айыл арасынан ары чыга алышпай, уруу тегерегинде айланчыкташкан. Өзүлөрүнүн ырчылык кудурети алыс эмес экендигин жакшы билишкен андай акындар чоң маселелерди башкаларга калтырып, эптеп жан багуунун жолуна түшүшкөн. Элге насаат айтып, чындыктын көзүн таанытууну максат кылып коюшкан эмес. Акындардын эл ичиндеги баркы алардын жандагандарынын баркына жараша болгон. «Бай-балтаң, кул-калтаң» заманда малдууга малдуу малы менен теңелген. Ал эми эл бийлеген ошондой малдуу «жакшыларга» ырчылар сөзү менен теңелген. Арзымат ушундай ырчылардын тибине жатат. «Манапты мактап эт жеген мадырайган соргогум» – деп Токтогул аны бекеринен келекелебеген. Мактабаса манаптар ага жанынан орун бермек эмес. Арзымат эмне дээрин билбей, жанында олтургандарды жулмалаган экен дешет. Ушунусу менен жалданма ырчы экендигин айласыздан мойнуна алат. Токтогул болсо, чоң сыймык менен элдин атынан сүйлөгөн калыс акын болуп көрүнөт.

Арзыматтай ырчы болууну ал көрдү. Манаптарга таштай тийип, адилеттикке умтулду. Кайгылуу турмуштун терең түбүндө тунуп жаткан элдик залкар ойлорду уруучул ырчылар көтөрүүгө жарамсыз болушкан. Булар Токтогулдай чоң нускоочу акындардын гана үлүшүнө тийген. Эл да ушундай кадыр-барктуу акындарды ээрчишкен. Толгон адилетсиздикти көрүп турган жана өз талантына бек ишенген өткүр Токтогул букаранын ырчысы болуп калуудан артык бакты жок экендигин билди.

Арзыматтын кандай формада ырдагандыгын биз билбейбиз. Бирок, анын эмне жөнүндө ырдагандыгын, мазмунун Токтогулдун жооп ырынан билип олтурабыз. Токтогул Арзыматтын ырынын маанисин бузбай айтты, бузууга мүмкүн да эмес эле. Анткени, илгертен бери жашап келе жаткан айтыш ырларынын салты боюнча акындар биринин айтышын, экинчиси бузбай туруп кайталап жооп берүүсү шарт болучу. Эгерде акындар бириникин бири унутуп жооп бере албай калса, же жооп берүүдөн кылчактап, сөз тизгинин башкага бурса, жыгылганга эсеп болучу.

Бардык акындар таланттуу адамдар болуу менен катар, бир укканын көпкө унутпаган, өзүлөрүнүн эсин машыктырган адамдар да болушкан. Айтыштардын бардыгы ушуга мисал. Арзыматка окшогон манаптарды жандаган уруу ырчыларынын айтыштары кандай мазмун, формада болгондугуна төмөнкү келтирген мисал типтүү далил болуп бере алат.

Арзыматты жыккандан кийин Токтогулдун акындык жылдызы ого-бетер көтөрүлөт. Арзымат аренадан чыгат. Мына ушундан соң Токтогул алдына акын салбас мыкты ырчы экендигине көздөрү жетишкен Чоң манаптар Арзымат менен болгон окуяда абийирлери ачылганына карабастан, Токтогулду өз тарабына имерүүгө аракеттенишет. Өзүлөрүнүн саясатын жүргүзүүчү – соболосун көтөртүп мактоочу – сурнайчы акын кылып алууга тырышышат. Анткени, кыргыз турмушунда акындар ар дайым коомдук роль ойноп келишкен.

Токтогул ошондон кийин башка манаптардын уруу ырчылары менен да айтышка түшүп жеңип чыккан. Мисалы, Найманбай ырчы менен-беттешкен.

Найманбайдын Токтогулга тийиштик кылып айтышкан жери бар. Бул айтыш 1912-жылы Суусамырдагы Тер-Жайлак деген жерде Райымбек деген манаптын ашында болгон. Ашка ар жагы Анжыян, Арпа, бер жагы Чүй менен Таластан көп эл чогулат. Үнү бийик өктөм Найманбайды жарчы шайлашкан экен. Токтогулга биринчи

Найманбай кол салат. Бул да аны Арзыматчасынан кедейсиң – то-
маяксың деп, ушу жагынан кордоп жыгууга ниеттенип ырдайт:

Улуң урум атканда,
Улук аш берип жатканда
Унчукпай койчу мен эмес,
Көкүмбай, Курман – эки дөө
Кызматына чапканда...
Мен бүгүн аштын жарчысы.
Алтын, күмүш, жамбыны
Айгырга жүктөп алчусу.
Сары өзөн Чүйдүн боюнда,
Үч жүздөн ашык коюм бар.
Томаяк ырчы Токтогул,
Топ жыйындын ичинде
Тооршуп жыкчу оюм бар!
Кырдан ашык жылкым бар,
Жолугушка сен менен
Башынан кылган шертим бар!

Найманбайдын айтышынан алынган ушу үзүндүлөрдүн мазму-
нуна караганда эле Токтогул кедей-кембагалдардын, калың букара-
нын ырчысы, алардын өкүлү катары көрүнөт. Найманбай Токтогул-
дун кимдерди жактаарын жана өзүнүн кимдерге таандык экендигин
ачыктан-ачык жиктеп жатат. Демек, Найманбай Токтогулдун эзүүчү
таптарга – бай-манаптарга башынан эле каршы ырдап келгендигин,
ырдаганда да бирин-серин жерлерде кокустук катарында ырдабастан,
дайыма ырдап келгендигин жакшы билген. Найманбай Токтогулду
манаптарга карата жылуу сөз айтпаган, алар дегенде биротоло-бети
кайтпас акын деп түшүнгөн. Арзымат менен болгон Токтогулдун ай-
тышынан да, Найманбай жакшы кабардар болуу керек.

Манаптардын чөйрөсүндө бир топ азуулуу акын деп эсептелген
Найманбай көңкү кыргыз чогулуп, ушундай шарты келип турган чоң
жыйында Токтогулду эл алдында кордоп, биротоло бурдап коюуну көз-
дөгөн. Токтогулдун акындык текөөрүнөн экинчи туралгыс болуп тепки
жеген Арзыматтардын өчүн алып, жоголгон баркты кайра ордуна келти-
рүүгө бел байлаган. Токтогулдун түбүн көөлөмөкчү болгон. Үнү заңыл-
даган Найманбай өзүнүн жарчылык укугунан пайдаланып, ээ-жаа бер-
бей арылдап, сөз чалмасын Токтогулга биринчи ыргытат. Манаптардын
ырчысы экендигине корстон болуп, соболосун көтөрүп ырдайт. Токто-
гулду томаяксың деп мыскылдап, сөзгө жыкмакчы болот.

Найманбайдын ырында кетпес кек, кайнаган ыза бар. Ал эми Токтогулдун ага берген жообунда токтоолук, сабырдуулук менен гана Найманбайдын сөздөрүн сынга алып, мыскылдап жүрүп олтурат:

Башынан билем мен сени,
Балыктын уулу Найманым.
Манапты жандап май жеген,
Шалпаң кулак тайганым!

Кандай таамай айткан! Күлбөскө чара калбагандай. Ал эми элдин күлүп жибегиши – акындын жыкканы болуп саналган. Бир гана салыштыруу менен Найманбайдын күлкүлүү портретин тартып жатат. Буга Найманбай эмне деп жооп бермекчи? Букаранын ырчысы болсо да, моралдык жагынан Найманбайдан өлчөөсүз жогору экендигин Токтогул эл алдына жарыялап өтөт:

Томаяк болсом – тилим бар,
Торгойдой сайрап үнүм бар,
Укканга элим ынтызар.
Манаптан башка тилиң жок.
Кожодон башка пириң жок,
Ырыңды сенин ким угар?!

Токтогул кийинки сөзүн «эмесе деп» баштайт:

Эмесе, айтам жарыя,
Угуп турган, калайык!
Казы-карта жегенин
Каркылдап мактап ырдаса,
Кайсы акынга ылайык?!
Жылкы, коюң санатың
Сураган жокмун, Найманбай,
Мактаныч кылып айтасың:
Сен өлгөндө Найманбай,
Алдап алган малы деп,
Кожолор бербес батасын...

Аалы Токомбаев өзүнүн «Токтогул» деген романынын жарыяланган үзүндүлөрүнүн биринде, манап ырчылары менен мактоого магдыраган манаптардын эң сонун образын түзгөн. Мындагы каармандар Токтогулдун каардуу душмандары Арзымат ырчы менен Дыйканбай манап болгон. Биз ошондон бир аз үзүндү келтирсек, артык баштык кылбас:

«Арзымат ырчы адаты боюнча зоокту, Дыйкандын сөзүнөн баштады. Мындай баштаганды датка бардык жан-дили менен жактырат,

ошондой болсо да: «Ай, Арзымат, менин атым сенин бысмылдан болуп калганбы?.. Дагы баягы, деги бай болгур менсиз ырдай албай-сыңбы?» – деген сыяктуу эскертүүлөрдү качан да болсо кайталай бере турган. Ошол эскертүүсүн ал бүгүн да унуткан жок.

– Менин атымды айтпасаң, ырдай албай каласыңбы? Же мени буларга тааныштырганы олтурасыңбы? Башка жактан келбесе, мени Кетмен-Төбөнүн кишиси эмес, чымыны деле билбейби, же менин атымды айтпасаң ырың качып кетеби? Же ырчылардын ошондой ырымы барбы? Эми деги өлчөп мактачы? – деп жаздыктын бирин тизесине коё коюп, чыканактап комдоно калды да:

– Жакшы жери, менин атымды канча кайталаса да, мунун ыры таптакыр кайталанбайт. Антпесе, Арзымат торгой боло албайт да...

– Кайнар булак түгөнөт беле мактоочу кишини макташ керек; – деди бирөө. Бул сөз нөкөрлөрдүн бир даарына, айрыкча датканын мүнөзүн, орошон билген чуу куйрук Кошойго жага бербей калды.

– Мактоо жарашканга жарашат, датка! Мисалы, Сарбагыштан Шабданга жарашат. Солтодон Байтикке жарашат. Бугудан Чыныбайга жарашат. Саяктан өзүңүзгө. Мактоо силерден башка кимге жарашат? Төк, Арзыке, төгө бер! – деп, кызыл баркыт топусун чыккыйына коюп, жантая кетти.

Датка кара күчкө укмаксан болуп, кандагы бир терең ойго кеткен өңдөндү. («Советтик Кыргызстан» журналы, № 6, 1955-жыл, 9-бет).

Буларды окуган окуучу болуп жаткан окуянын жанында олтургансыйт. Ушундай типтеги адамдардын далайын көргөн жазуучу бул сүрөттөөлөрдү жандуу тартып олтурат. Токтогулдун душмандары ушундай адамдар эле.

Жогоруда айтылгандардын негизинде бай-манаптын ырчыларынын поэзиясын бир себептен панегрикалык поэзия деп койсо да болот. Стил, көркөмдүк каражаттары жагынан алганда аларда турмуштан көрө, фантазиялык элементтер басымдуулук кылган. Четтен тыш гиперболалык сүрөттөөлөр – ушу мүнөздөгү манап ырчыларынын панегрикалык поэзиясындагы негизги көркөмдүк каражаттардын бири болуп сүрөттөлөт. Мисалы, Найманбай мактап олтурган манаптарын жомоктогу кадимки дөөлөргө салыштырат. Салыштырмак түгүл аларды түз эле «дөө» – деп атайт. Ал эми карыялардын айтымына караганда Найманбайдын дөө деп олтурган Мырзабеги чыканактай болгон кичинекей киши экен. Биздин ушул айтылган ойлорубузду Токтогулдун: «манаптан башка тилиң жок, кождон башка пириң жок» – деп Найманбайды күнөөлөшү дагы бир жолу далилдейт.

Бир чапандык ыры бар кошоматчы ырчылардын панегрикалык поэзиясы ушундай мүнөздө болуу менен бирге, даяр эталондордон жана поэтикалык формулалардан, схемалардан турат. Ырларынын белгилүү бир жеринде, адатта башында, же башка бир поэтикалык кайрылуу жасаганда, ошол поэтикалык даяр формулаларды кайталоо калгандарын кара жамакка салып, сабап жүрүп олтурушкан. Өзгөчө, даяр «дежурный» уйкаштар мындай учурда жакшы жардамга келишкен.

Мындай типтеги акындар өзүлөрүнүн өнөрүн чыныгы маанидеги үлгүлүү өнөр катарында карашкан эмес. Найманбай ырчы өзүнүн «поэтикалык анкетин» «Алланын берген жел сөзүн, мен айта берем эринбей» – деп мүнөздөйт. Найманбайга гана эмес, бул жалпы эле жан бакты ырчыларга тийиштүү болгон.

Найманбайдын биз мурда келтирип өткөн «Менин ырым сураган» деген поэтикалык «анкетинен» эмнелерди көрүүгө болот? Андан биз, биринчиден, ырдын даяр поэтикалык формула экендигин көрдүк, экинчиден, ал – ашыра мактоого толгон гиперболалык суррогат. Үчүнчүдөн, ырчы ырларын «жел сөз» – деп баалабай олтурат. Төртүнчүдөн, манапчыл ырчылардын негизги поэтикалык принциби – «сөз тапканга колко жок» деген лакаптын тегерегинде жүргөн. Ошондуктан, алардын ырларында сыпайгерчилик деген болгон эмес, оройлук, наадандык, уятсыздык, бет тырмоочулук, адепсиздик алардын табияты сыяктуу болуп калган. Көркөмдүк жагынан алганда логикалык байланыш дегенден эч нерсе болгон эмес. Негизги оюн эптеп жеткириш үчүн ага тиешеси болбогон «өгөй» саптарды зордуктап болсо да чиркей беришкен. Найманбайдын «уулуң урум атканда, балаң урум атканда» деген саптары жалаң уйкаштын айынан «киринди» кирип олтургандыгы айдан ачык.

Поэтикалык ыкмасы, стили жагынан алып караганда бай-манаптардын колундагы реакциячыл мүнөздөгү ырчылардын чыгармаларына негизинен жогоруда айтылган өзгөчөлүктөр таандык.

Ал эми Токтогулдун ырлары болсо, өзүлөрүнүн көркөмдүк ыкмалары, стили жагынан алганда жогорку акындардын чыгармаларынан айырмаланып турат.

Токтогул өтө жөнөкөй, бой көтөрбөгөн, сабырдуу акын болгондугун аны көргөн-билгендердин бардыгы айтышат. Ушу жупунулук анын чыгармаларынан да көрүнүп турат. Олтурган жеринде сөз берметтерин жамгырдай төккөн Токтогул манап ырчыларындай акындык сөөлөтүнө мас болуп, бой көтөрбөгөн.

Токтогулдун акындык искусствосуна реалдуу чындыкты туура сүрөттөө мүнөздүү. Мына булар анын ар бир айтыш ырларынан кезигет.

Таланттуу ырчы Токтогул өзүнүн чыгармачылыгында «өнөр алдыкызыл тил» деген эрежени жетекчилик кылган. Найманбайга окшогон ырчылар ырларын «жел сөз» десе, Токтогул жогорку айтышында:

«Томаяк болсом тилим бар,

Торгойдой сайрар үнүм бар» –

деп, акындык өнөрүн жогору коёт. Өзүнүн Найманбайдан кай жагынан болсо да, акындык жагынан да, моралдык жагынан да жогору тургандыгын ырастайт. Албетте, элдик оозеки чыгармачылыктын түздөн-түз үлгүсүнөн өсүп чыккан жана анын өкүлдөрүнөн деп эсептелген кандай гана төкмө акын болбосун, анда фольклордун эпкини тийбеген учур болбойт. Мындан таза деп айтыш – акындык искусствонун табиятын тангандыкка жатаар эле. Токтогулда да ушундай. Бирок, ал кандай мүнөздө жана канчалык даражада деген суроонун төркүнү башка.

Токтогулда түздөн-түз ыр менен маанилеш келбеген башы ачык сөз – сүйлөмдөр, башка акындарга караганда өтө аз кездешет. Кезиксе да алардын көбү кийинки сүйлөмгө ажар киргизүүчү, ага күч берип, күүлөп туруучу, же аны жасалгалоочу, көмөкчү поэтикалык каражаттардын милдетин аткарат.

Токтогулдун айтыштары да, ырлары да ички мазмуну жагынан логикалуу келет. Өзүнчө бөлүнүп «жалкы» калган ой-сүйлөмдөр анда жокко эсе. Ой-ойду сабалап, саптар сапты кууп олтуруп логикалык поэтикалык бир бүтүндүктү түзөт.

Жогорку келтирилген айтышта Токтогулдан чындап жеңилгенине көзү жете баштаган Найманбай эмне деп жооп кайтараарын билбей калып, табышмак айтышка өтөт.

Айтыштардын кадыресе суроолуу түрүнөн башка да түрлөрү болгон. Алар табышмактатып жана алым-сабактатып айтышуу мүнөзүндө өткөн. Негизинен алганда буларда да кадыресе айтыштардагы ыкмалар кездешет. Бирок, булар кээде жалаң поэтикалык эксперимент катарында айтылган акындардын тапкычтыгы, таланты сындалган. Анын үстүнө айтыштын бул түрү сейрек колдонулуп, эки акын жыгыша албай калганда, же бир кысталыш учурларда колдонулган. Жүйөөлүү сөзгө жооп таба албай, туюкка капталган Найманбай, кантсе да ушуну менен жыгам го деген ойго алданып, Токтогулга поэтикалык табышмак сунуш кылат:

Долононун башынан,

Токулдаткан ким болот?

Эки жыгач боорунан,
Жарып алган ким экен?
Кара сууну кайнатып,
Каймак алган ким экен?
Тумшугу жок куш салып,
Турнаны алган ким экен?

Купуя сырдуу мурдатан даярдалган мындай поэтикалык жаңсыз формуланын жандырмагын Токтогул кыйналбай табат. Тапмак тур-сун, жансыз формула Токтогулдун колуна өткөндө кыймылга келип, оң мааниге айланат:

Долононун боорунан,
Токулдаткан токмокчу.
Эки жыгач боорунан,
Эптеп алган элекчи.
Жалгыз жыгач боорунан,
Жарып алган челекчи.
Кара сууну кайнатып,
Каймак алган эмгекчи.
Тумшугу жок куш салып,
Турнаны алган тузакчы.
Туура сөзүн айтпаган,
Тумшуксуз сендей ушакчы!

Ушу жооптон кийин Найманбайдын оозуна кум куюлгансып, биротоло көксөөсү сууйт. Поэтикалык сентенция сыяктуу нерсеге Токтогул маани киргизди. Акын ар бир табышмактын жандырмагынын ээси эмгекчи, мээнеткерлер деп чечти. Турмуштун чыныгы ээси карапайым калк экендигин айтат да, сөзүнүн акырында мына ушуларды ырдабай, чындыкты бурмалап, кара жандын камы үчүн бай манаптардын этегине намаз окуган Найманбайды тумшуксуз деп келекелейт.

Найманбайдын адамгерчилик адепти сактабаган ала качма акын экендиги жөнүндө Токтогул мына ушул-беттешүүдөн кийин «Калык ырчыга» деген ырында кайгыруу менен эскерет:

Аш-той десе жатпаган,
Балыктын уулу Найманбай.
Акын болгун эми да,
Атасы Балык сыяктуу,
Көтөрүлөт деми да.
Меркидеги бир тойдо
Беттеп калган мени да.

Обу жок орой ырчы экен,
Ошону тирүү бир көрсөң,
Ондурбайт, балам, сени да!

Буга караганда Найманбай Токтогулга жогорку Суусамырдагы айтыштан кийин да тийиштик кылган болуу керек, аны менен айтышса керек.

Ошентип, Токтогул айтыш ырларына өзүнө чейин болбогон жаңы сапат киргизди. Айтыш ырларынын рамкасын кеңейтип, ага жаңыча маани киргизди. Анын коомдук ролун көтөрүү үчүн, ага жаңы багыт берүү үчүн күрөштү.

Токтогул айтыш ырларынын эл алдында илгертен бери эле өтө белгилүү экендигин абдан жакшы түшүнгөн. Күлүктүн күлүгү байгеге чабылганда билингендей, акындын акындыгы айтыштарда сындадалган. Алардын айтыштарын эл жаттап калып, эстеринен чыгарышпай көпкө айтыша турган. Мына ушуну жакшы билген Токтогул айтыштарды өзүнүн идеясын, көз караштарын жайылтуучу коомдук трибуна катары пайдаланды. Манаптардын Арзымат, Найманбайга окшогон кол жоолук ырчыларын эл алдында өлтүрө сындап, акындардын ареназынан сүрүп чыкты. Алардын өзүлөрүн гана сындабастан, мактап олтурган манаптары менен кошо чиркештире сындады.

«Өнөр алды – кызыл тил» экендигин абдан жакшы билген Токтогул акын даңкты ар дайым ардактап, аны болор-болбос иштер менен булгабай жүрүү керек экендигин айткан. Талантын күчөтө албай жан бактылыкка өткөн кайсы акын гана болбосун, Токтогул аларды аёосуз сынап, мыскылга алып, эл алдында кызарткан. Жан бакты, манапчыл акындар эч качан эл алдында кадырлуу болбойт деп түшүнгөн. Өзү да башкаларга ушуну үйрөткөн.

Муну Арзыматка бекеринен эригип айтып олтурган жок. Ал ойлонсун деди. Бирок, ал Арзыматтын-бети кайтпас ырчы экендигин билген жок.

Элдеги ушул жакшы салт Токтогулга чоочун көрүнгөн жок. Тескерисинче, аны ыйык милдетим деп түшүндү. Жакшы акын кандай болордугу жөнүндөгү элдик жакшы идеал – салттардын изин кууп, ал чындыктын төркүнүн тапты. Ошону мурас катары кабыл тутуп, чыгармачылык девизи кылып алды. Нечен кылымдар ой элегинен өтүп келе жаткан элдик ушул жакшы салтты башка акын-ырчыларга да жугуштурууга аракеттенди. Аракеттенип гана тим болгон жок. Ал үчүн күрөштү. Талантын туура пайдаланбагандарды болсо, катуу сындады.

Анжыяндык Бекназар, Кетмен-Төбөөлүк Коргоол, Таластык Айдыраалы деген ырчыларга арнаган ырлары ушундай. Булардын ар кимиси тең өз убагында белгилүү ырчылардан болушкан. Таланты таш жарган акын Токтогул буларды оң жолго салып тарбиялап, ошол кездеги коомдук турмушта акын-ырчылардын миссиясы эмнеде экендигин өз билгенинче түшүндүрүүгө аракеттенди. Бирок алар Токтогулдан көп өрнөк алышса дагы, негизинен өз билгендерин кылып, өзбет алдынча кетишкен. Туура эмес багыт алышкан бул акындардын алыска бара албастыгын көрүп-билип турган Токтогул аларга катуу күйгөн.

Токтогул карыган кезинде бир чоң ашка барат. Андан мурда ал жерде Коргоол ырчы жүргөн экен. Тамашаны самаган көпкөн мырзалардын тукуруусу менен ал, Токтогулга каршы айтышмакчы болуп, жамандап, сөгүп кирет. Анын улуулугуна, кадыр-баркына карабайт.

Токтогул башынан акындардын чоң максатсыз айтышка түшүшүнө каршы болгон. Анткени, ал бай-манаптардын акын-ырчыларды бири-бирине тукуруштуруп, күүлөп коюп, чоң «кызыкка» батышаарын жакшы билген.

Токтогул айтыштардагы адептүүлүк үчүн, акындардын баркын көтөрүү үчүн күрөшкөн. Ошондуктан, ал Коргоолдун ырында орой, адепсиз жерлер көп болсо да, аны менен айтышууну өзүнө ылайык көрбөгөн. Жөн гана улуулук катарында саамал таарынычын айтып, бастырып кете берген:

Уулумдай көрүп жүрчү элем,
Ушулбу урмат кылганың?
Ууру кылган мышыктай,
Кылыр көздүү урганым?..

Анжыяндык Бекназар деген кишинин ырчылыгы да, молдолугу да бар экен. Ал күндөрдүн биринде адатынча мечиттин ичинде ырдап олтурганын көрүп калат:

Оронгонун селде экен,
Оозундан чыккан келме экен.
Эшен десем ырдайсың,
Эки кыл комуз тырмайсың.
Молдо десем ырчыдай,
Молдодон үмүт кылчудай,
Көк ала селде башыңа
Тегерек тартып кырда деп,
Кай шарият жол берген:

«Мечитке кирип ырда» – деп,
Азаныңбы, алкаңбы,
Зикириңби, ырыңбы?
Анжыяндык Бекназар
Айтчы мага чыныңды?

Кожо, молдону башынан жек көргөн Токтогул чала молдо ырчы Бекназарды ушинтип ордуна тургус кылат.

«Айдыраалыга» аттуу ырында жөргөлөк деген атка конгон таластык тамашөкөй Айдыраалы деген ырчыны да өтө таамай юмор менен сыйлаган:

Калың топко ырдадың:
Керегенин түбүнөн
Келин-кызды көргөндө
Киремин деп жөргөлөп
Керегенин түбүнөн
Кируучү болсоң жөрмөлөп,
«Оңбогон шүмшүк ушул» деп,
Эл сага көрбөгөндү көргөзөт –

деп, бир катар тамашалуу аңгемелерди айтып келип, ага кеңеш берет:

Чийдин түбүн аңдыган,
Адаты болот байлардын.
Карып калдын, Айдаке,
Бул кесиби эмес чалдардын!

Акын деген ардактуу атты актап, элдин муктаждыгына жараша ырдоонун ордуна балдардын эрмегиндей болгон арзыбаган иш менен алек болууга Токтогул каршы турат. Бул ырында улуу акын өзүн «мен уурулардай чийдин түбүн аңдыган акын эмесмин, ырдамсам эл алдында шаңшып ырдаймын» дейт. Айдыраалыга ачык каршы чыгат. Ошону менен акындын коомдук ролун көтөрмөлөйт. Албетте, бул жүйөөлү сөзгө Айдыраалы эч жооп таба алмак эмес. Чынында да ошондой болгон эле.

Токтогул ыңгайы келген жерден эле көрүнгөн акын менен ылгабай айтыша берген эмес. Улуу акын айтышты коомдук мааниси бар публицистикалык жанр катарында ошол убактагы шартка жараша өз алдынча түшүнгөн.

Токтогулдун дал ордуна барып жазбай түшүүчү таамай жана элестүү сөздөрү манаптын жеңилген акынынын куйругуна түшпөс калбыр байлаган. Акындык атына кетпес тамга баскан. Ал эми Токтогулдун Тоголок Молдо, Калык, Алымкул, Эшмамбет, Барпы,

Бекназар, Айдыраалы, Коргоол менен болгон айтыштарына келсек, алардын мазмуну башка экендигин көрөбүз. Алар менен айтышканда, же ырдашканда Токтогул алдына башка максаттарды койгон. Алардын жакшы жактарын сүрөөгө алган. Токтогул акындык өрнөгүн берип, күлүк катары талбай таптаган. Күндөп, айлап, жылдап таалим-таасирин берген.

Булардын бардыгы өз алдынча кыргызга белгилүү таланттуу акындар болуу менен бирге, көпчүлүгү белгилүү даражада сөз, өнөр искусствосунда Токтогулдун мектебинен сабак алып чыккандар. Алардын көбү өзүлөрүн Токтогулдун шакирти деп атоону сыймык көрүшкөн. Токтогул туурасында жакшынакай эстеликтер калтырышкан. Анткени, Токтогул аларды туура жолго салган. Аларга башкача мамиле кылган. Терс жолдон четте жүрүүгө чакырып:

Көрүнгөнгө асылган,
Акмак ырчы болобу?
Карышкырча жулунуп,
Капкан ырчы болобу?
Аман болсоң көрөсүң,
Андайдын түбү оңобу? –

деген акыл-насаат сөздөрүн айтып, акынмын деген адам булардан оолак болууга тийиш экендигин талап кылган.

Токтогулдун чыгармаларынан кыргыз фольклорундагы айтыштардын бардык түрлөрүн табууга болот. Акындардын айтыштарынын жогорудагыдай, негизги түрлөрүнөн башка да бир катарлары бар. Алар башка мазмунда, башкача ык, башкача формада түзүлгөн. Мында бай-манаптардын акындары менен Токтогулдун ортосундагы жогоркулардай кагылышуулар жок. Маселенин башы ачык болсун үчүн алардын ар бирөөнө кыскача токтоло кетүүбүз жөн.

Токтогул менен Эшмамбеттин айтыштарын алалы. Эшмамбет өз убагында Токтогулдун чөйрөсүндөгү эң таланттуу акындардын бири болгондугу анын ушул айтыштарынан жана Токтогулдун ага берген бааларынан көрүнүп турат. Айтыш ырларында ал Токтогул менен эркин түрдө ат салыша алган. Токтогул аны менен бекеринен бирге ырдашып жүргөн эмес. Уруусу жагынан алганда таластык колпоч уруусунан (Калбаадагы) чыккан.

Эшмамбеттин поэтикалык тагдыры Токтогулдукунан башкача түзүлдү. Токтогул башынан өткөргөн кыйын турмуш ага чоочун болду. Ошондуктан, ал Токтогулдукундай арман мүнөзүндөгү ырларды чыгарбаган болуу керек.

Ошолордой неченден, тили сүйлөөк чеченден. Аты калды, өзү жок, Ак кагазда сөзү жок – деп, Токтогулдун айткандары Эшмамбетке да туура келет. Ар бир чоң ырчы төкмө акын болгон. Шарты келгенде каалаган учурда ыр чыгарган. Ошону менен бирге, акындардын дайыма ырдап жүрө турган белгилүү бир темадагы туруктуу «репертуары» да көп кезиккен. Эшмамбетке да бул тиешелүү. Бирок, алар кагазга жазылбагандыгынан белгисиз калды, же эл арасына сиңип кетти.

«Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы», «Токтогул менен Калыктын учурашканы», «Токтогул менен Алымкулдун учурашканы», «Барпы менен жолугушуу» деген ырлардын бардыгы негизинен алганда бир циклге жатуучу чыгармалардан.

Поэтикалык ыкмасы жагынан алганда суроо-жооп иретинде түзүлгөн. Алардын ар бирөө өзүнчө эле жаткан бир дастан. Бул чыгармалардын мазмун – формасынын алгачкы башталмасы эзелден эле фольклордук салтка айланган көрүшүү, угузуу ырларынын формасында. Булар фольклордо өзүнчө бир күрдөөлдүү жанрга чейин өсүп жетип, салт болуп калган. Көрүшүү ырларынын бир катар: учурашуу, угузуу жоктоо, сырдашуу сыяктуу формалары бар.

Токтогулдун чыгармаларында бул мотивдердин көп болушу анын өз башынан өткөргөн турмушуна байланыштуу келип чыккан. Ушу себептер менен биз акындын бул мүнөздөгү ырларын анын лирикалык чыгармаларына жаткырабыз жана аны ошого байланыштуу өзүнчө карайбыз. Биз бул жерде ошол чыгармалардын айтыш иретиндеги өзгөчөлүктөрүнө токтолуп жатабыз.

Сибирден келгенде Токтогулдун Эшмамбет менен учурашканынын эки варианты бар. Анын экөө ички мазмуну, ой жүгүртүүсү жагынан бири-бирине өтө окшош. Стили да, бул экөөнүн төркүнү бир экендигин көргөзөт. Анткени менен экөө тең абдан көркөм, бышкан чыгармалардан. Бул Токтогулдун дайыма айтып жүрүүчү чыгармаларынан. Узун болсо да, эл оозунда эки түрдүүчө сакталып кала бериши да көп айтылгандыктан болууга тийиш. Чыгарманын мазмуну кандай экендигине, Токтогулдун өз сөзүн келтирели:

Ичимде кайгы, зилди айтам,

Башымдан өткөн күндү айтам.

Автордук ушу мүнөздөмөгө караганда анын лирикалык монологдордон түзүлгөн баян экендигин көрөбүз.

Ички мазмуну субъективдүү моменттерге байланыштуу. Бирок, ушунун өзү эле аны логикалык жагынан ошол убактагы адилетсиздикке каршы протест жасоого алып келет.

«Коргоол ырчынын Токтогулдун баласы өлгөнүн угузганда» деген ыр түздөн-түз субъективдүү мүнөздө. Формасы жагынан алганда оозеки чыгармалардагы угузуу жана кошок иретинде. Коргоолдуку да, Токтогулдуку да ушу түрдөгү ырлардын классикалык үлгүсү эле.

Адатта мындай суук кабарды, жалгыз баласынын каза тапканын сөзгө чечен адамдар угузушкан. Токтогулга ыр менен угузушкан. Токтогулга ыр менен угузуу шарт болучу. Коргоол: «туур башынан качырдык», «кетирдик, аткардык, жибердик» деген традициялык символикалык образдар менен угузат.

Кошоктор оозеки поэзияда абдан тамырланган жанр. Кошокторду кыргыз элинин оозеки эпитафиясы деп койсо болот. Кошоктор адамдын өмүрүндөгү акыркы сөз сыяктуу болгондуктан, көркөмдүгү жагынан жете бышырылган эстелик сыңары. Токтогулдун «торгойдой жалгызы» Топчубайга арналган кошогу – элегиялык поэзиянын кайталангыс үлгүсү. Өмүр бар жерде өлүм сагалап турбаган жер жок. Ошондуктан, Токтогулдун сөөктөн өтүп, жанга жетүүчү кошокун уккан ар бир кыргыз аны унуткан эмес. Мындагы өлүм жөнүндөгү темалар бардыкка орток болгондуктан, ал кошок, ушу жагынан алганда субъективдүү моменттерден да ары өтөт.

Токтогулдун айтыштарынын ичиндеги элге көп таралганы анын Сибирден келгенде Эшмамбет менен учурашып, алым сабак айтышканы. Мунун бир нече варианты бар. Бирок, алардын айтылыштары башкача болгону менен мазмуну жагынан негизинен бирдей.

Мында сөздү адегенде Эшмамбет баштайт. Традициялык формада Токтогулдун ал-жайын сурайт. Анын келгенине аябай кубангандыгын билдирет. Бул кубанычтын жалпы эле элдик кубаныч экендигин айрыкча баса көрсөтөт. Эшмамбеттин айтуусунда Токтогулдун образы элдин образы менен айрып алгыс бирдикте сүрөттөлөт. Токтогулдун аты элдин синоними сыяктанат. Эл деген түшүнүктө Эшмамбет букараларды гана айтат. Токтогулду ошолордун ырчысы катары ырдайт. Чыныгы калыс ырчы экендигин айтат. Өзүнүн ушундай булбул тилдүү жактоочусунан айрылган элдин күйүтүн билдирет. Элди ушундай сүйгүнчүктүү тоо булбулунан ажыратып, алыскы Сибирге айдаткан эзүүчүлөргө наалат айтат. Акырында ал Токтогулдун аман-эсен кайтып келгендигине өз атынан да, эл атынан да кубангандыгын билдирет. Эшмамбет Токтогул менен бирге айдалган башка жазыксыз туткундардын тагдыры эмне болгондугун да айтууну сурап өтүп-нөт. Булардын бардыгына Токтогул жооп берип өтөт.

Бул ыр – көркөмдүгү жагынан өтө кооз, күчтүү сезимдердин ташкынынан пайда болгон ыр. Поэтикалык ыкмасы риторикалык суроо менен риторикалык илептүү сезимдердин аралашмасынан түзүлгөн. Анын себеби күчтүү сезимдердин натыйжасынан келип чыккандыгына байланыштуу.

Бул айтышта Токтогулдун акындык лирикалык образы түзүлгөн. Бул образ эл үчүн чындыкты айтуудан тартынбаган жана ошонусу үчүн эзүүчүлөрдүн жалган жалаасына калып, Сибирге айдалып далай азаптарды белчесинен кечип жүргөн адамдын каарман образы болуп көрүнөт. Көлөмү жагынан өзүнчө бир дастан сыяктуу болгон бул чыгармадагы Токтогулдун лирикалык образы пассивдүү эмес, күрөшчүл, активдүү образ экендигин көрөбүз. Акындын образы эл менен тыгыз байланышта сүрөттөлгөн. Эшмамбетке берген жообунда акын:

Айдалгам кыргыз ордомдон,¹
Адаштым салган жоргомдон,
Ак жерден айдап залимдер,
Ак таңдай Токоң кор болгон.
Алыска чуркар күчү жок,
Аягым аксап кор болгон –

деп, өзүн биротоло элге багыттап ырдайт. Эмнеликтен айдалганын себебин Токтогул ачык түшүндүрөт.

Эркиндеп ырдап жүрөм деп,
Эл үчүн түрмө кесилгем.

Ыр бир караганда субъективдүү моменттердей болгону менен чындыгында баштан аяк ошол теңсиз доорго наалат айтуу менен сугарылган. Өзүнүн жана өзүнө окшоштордун жазыксыз чеккен азаптарын ал бирин-экин жаман бай-манаптардан көрбөйт. Ошол кездеги жалпы эле коомдук түзүлүштөн – теңсиз замандан деп түшүнөт. Аларды акын жалпы эле залимдер, зулумдар деген сыяктуу аттар менен тергейт. Алардан жакшылыкты күтүүгө болбойт дегенди айтат.

Бул алым-сабак айтыштагы ырдын бир гана жолу айтылып унутулуп калбастан, эл оозунда нечен жыл катары менен кайталанып келгендигин эске алсак, анын өз убагында кандай роль ойногондугу ачык боло калат. Бул ыр кеңири белгилүү болгон. Ушунусу менен акын ошол кездеги теңсиз коомдук түзүлүшкө нааразылыгын билгизген. Элдин оюн айткан. Ошондуктан гана ал ыр элге кеңири тараган. Элдин сезимин ойготууга көмөкчү болгон. Бул айтыштын объективдүү жагы ушундай. Мунун субъективдүү жагы да бар. Токтогул бул

¹ 7-4728 Китепкана сериясы

алым-сабакта Эшмамбетти «мен Сибирде жүргөндө үй-бүлөмдүн абалын бир кайрылып суроого жарабапсың» деген сыяктуу жүйөөлүү сөздөр менен уяткарат. Бирок, алымсабак айтыш түрүндө түзүлгөн бул ырдын негизги темасы – эл, акын турмуш темасы.

«Токтогулдун Алымкул менен учурашкандыгы» алым-сабак ыры да жалпы жонунан алганда жогорку эле «учураш» менен мазмундаш. Өзүнүн айдалып кетишин жогорку ырда «залимдерден» деп түшүндүрсө, мында аны бир топ конкреттештирет:

Эзилип тентип кеткеним,
Эшендин кесир селдери.
Калкты алдаган калпалар,
Оронуп бөздөн селдени.
Олуя эшен ушул деп,
Оокатын алдап эл жеди.

Мында акын 1898-жылы ислам дини үчүн болгон газават көтөрүлүшүн баштаган Мадаалы деген эшенди айтып олтургандыгында шек жок.

Эки акын элди алдап, мал-дүнүйө жыйнап кетип бара жатышкан эшен-калпаларды көрүп калышат. Эшендин өзү түгүл, атын укканда эле итатайы тутула баштоочу Токтогулдун сырын жакшы билген Эшмамбет, эшендердин селдесинин кыймылдап калган себебинен баштап кирет. Эшмамбеттин мындагы ыры Токтогулдун жоопторуна көмөкчү болуп турат.

Токтогул мында негизги ролду ойнойт. Эшендерди тобу менен алдына коюп алып, эл атынан чыккан айыптоочу катары аларга адамгерчиликке сыйбас күнөөлөр жасагандыгы үчүн өкүм чыгарат:

Кубанып эшен калгандыр,
Мал чогултуп бергенге,
Ачуум келип түйүлөм,
Ушундай ак селдени көргөндө.
Аралап келип мал жыйнайт,
Ак калпак кыргыз элдерге.
Ак селдечен эшенден
Азап-мунду мен көргөм,
Айгыр-кочкор жыйнаган
Абийирсиз шермендем!

Эшендер болсо, эки акындын айткан сөздөрүнө жооп бере алышпай, айласы кеткендиктеринен акындарга топу беришет. Куудулданган Эшмамбет айлакер эшендерден мал өндүргүсү келип ырдап калат. Анда Токтогул:

Малдын бербейт бирөнүн,
Алда качан түңүлгөн
Ак эшенден жүрөгүм – дейт.

Ушу факты Эшмамбетке караганда Токтогулдун аң-сезиминин канчалык жогору тургандыгын далилдейт.

Эшендердин селдесине чок болуп түшө калуучу сатиралык таамай сөздөрдүн учкун-жалындарын Токтогул биринин артынан бирин каптатат.

Баладай ишенчээк, тоолук карапайым кыргыз элин дин жолу менен башын маң кылып, көзүн тунжуратып, караңгылыкты көздөй ээрчитип, мал-мүлкүн алдап алган сук молдо – эшендердин капысынан калыс эки акынга туш келип, эмне кылаар айласын табыша албай, тагдырга моюн сунуп турушу өтө таамай сүрөттөлгөн.

Токтогул менен Эшмамбеттин эшендер жөнүндөгү ушул алым-сабак айтыштары – элдик сатиранын өтө жогорку түрү. Кийин ал эл арасына кеңири тараган.

Токтогул эзүүчүлөргө каршы айтыш – алым сабак ырларында алардын жүзүкаралыгын көрсөтүү үчүн эч нерседен тайманбайт: бул маселе анын негизги максаты болгондуктан, аны ишке ашырууда ага эч нерсе бөгөт боло алган эмес. Элдин душмандарын акын бардык жагынан тушаган. Мисалы, «Бапы калпа» деген алым-сабак ыры ушундай.

Бапы молдо өзүнүн митайымдыгы жагынан ашынган неме болот. Токтогулдай ырчылардын эл арасындагы таасирин жакшы билген Бапы калпа аны элден оолактатууга аракеттенет. Эл арасына «Ырчылардын сөзүнө кулак какпагыла, алар шайтандан жаралышкан немелер. Эч нерсе бербегиле, бергениңер тиги дүйнөдө өзүңөрдү жылан болуп кайра чагат» – деген сыяктуу үгүт жүргүзүшөт. Бапы калпа маңка экен. Дем салымыш болуп, ар кимдин оозуна түкүрүп, келин-кесек, кыз-кыркындарга өзүнүн оорусун жуктуруп жүргөн неме экен. Бир күнү Токтогул менен Эшмамбет ушу калпаны тосуп туруп, эл алдында ашкерелеп абийирин кетирет:

Талаадагы жампам ай,
Таңырайган маңкам ай!
Чымчууга келбейт мурунүң,
Чымын талап курудуң!

Мурду бучук, ичи бузук арамзаларды Токоң ушинтип кордогон. Уздан таза момундарды тескери жолго салууга аракеттенип, калптан жайгарымыш болгон арамзалардын сасык оюнун быкы-йын чукуп, өзөгүн сууруп, зыянсыздандырып таштоо керектигин ал

жакшы түшүнгөн. Мына ошондон кийин алар эл арасына жологус болуп, өз «алласы» менен кала берген.

Ошентип, турмушунда өтө сыпайыгерчиликтүү акын Токтогул ыгы келгенде эзүүчүлөрдүн өзүнө ылайык дарысын таап, аларды таамай сатиранын уулуу ширеси менен аткан.

1895-жылы Кетмен-Төбөдөгү Коңур-Өгүз деген жерде бир чоң той өтүп, анда балбан күрөш болгон. Тойдогу эл уруусуна карай экиге бөлүнүп, эки уруудан эки балбан чыгат. Сарттар деген Токтогулдун уруусу тарабындагы Сейитбек деген балбан жыгылып калат. Ошондо Эшмамбет:

Толкугансып келди эле,
Токтогулду карачы.
Томпоюп аттан жыгылды,
Эңишке түшкөн баласы –

деп, тамашалап калат. Чынында, Токтогул сөзгө сынып турса да, ал ыңгайсыз абалдан жооп таап кутулат. Ал турсун сөзгө кайра Эшмамбетти жыгат. Балбаны жыгылган Токтогул сөздү сакалга бурат. Андан кийин да бура бастырбайт. Бул айтыштан Токтогулдун чукугандай сөз тапкычтыгы, жаза баспас акындык күчү даана көрүнөт.

Букаранын чыныгы ырчысы болгондой Токтогул бай-манаптардын сөөлөтүн ырдаган жок. Ал карапайым букара – дыйкандардын өнөрүн мактады. «Анжыян тарабында» деген ырда, ал Калык экөө 1913-жылы болгон тойдо Маман деген дыйкандын ат чабышта чыгып келген күлүгүн мактайт. Ал убактагы аш-тойдо ат чабуу салт катары болгон. Ал эми кедейлердин колу байгеге кошчу күлүк түгүл, мингичке араң жеткен. Ошондуктан, байге күлүк кошкон байлардын энчисине калган. Өз өмүрүндө далай аш менен тойлорго катышкан Токтогул байдын күлүгүн мактоону намыс көргөн. Ал дыйкан Мамандын күлүгүн мактоону ылайык тапкан. Ушундай күлүктү таптап байге алган Мамандын мээнеткечтигин даңазалайт.

Айтыштарда колдонгон Токтогулдун принциби «Тойдогу тамаша» деген ырынан көрүнөт. Нусуп ажы дегендин тоюна Анжыян, Арка жактан Жеңижок, Карамурза, Бекназар, Каражолдош деген ырчылар келишет. Кетмен-Төбөдөн Токтогул, Эшмамбет, Калык, Жаңыбай, Курман, Накен, Жолой барышат. Чоң жыйында Карамурза Накендин картандыгын, сокурдугун айтып тийише баштайт. Бир аз болгондо ырчылар бири-бири менен тытышаарына шек жок эле. Накен ырдаганча Токтогул озунуп, эки жакты бирдей басат:

Анжыяндык, Аркалык,

Баш кошконун айталык,
Алышкан итче кабышпай,
Аман-эсен кайталык.
Карамурза сөзүндүн,
Калпысы чыкты байкалып.
Ынтымак жакшы, ырк жакшы,
Ынтымактуу журт жакшы.
Кош айтышып сыйлашып,
Тараганың куп жакшы!

Муну айтуудан мурда Токтогул Карамурзаны бир топ жүйөөлүү сөздөргө сындырат. Токтогул бул ырында эл алдында беделдүү, акындардын насаатчысы болуп көрүнөт.

Айтыш ырларында Токтогул дайыма ушундай принципти колдонгон. Бирок, эзүүчүлөргө келгенде катуу сөздөрдөн тартынган эмес. Жогоруда Токтогул эшендерди таштай тийген ушундай сөздөр менен сыйлагандыгын келтирдик.

Калык 1914-жылы Кетмен-Төбөдөн өзүнүн туулган жери Жумгалга көчөрдө акын Токтогул аны менен коштошкону келип, улуулук насаатын айтат:

Букарага, карыпка,
Бой көтөрүп, керилбе!
Болуш, бийлер экен деп,
Боордош болбо манапка!

Ошентип, Токтогул акындарды чеберчилик жагынан гана эмес, идеялык жагынан да тарбиялаган. Ар бир ырында жаштарга Токтогул өнөрүмдү алып калгын дейт. Аларды кудум күлүк таптаган саяпкер сыңары ар бир айтышта устаттыкка үйрөтөт. Букаралардын күнү тууйт деп аларды келечекке даярдайт. Эртеңки күнгө ал бек ишенген: Мына булар Токтогулдун Барпы менен болгон 1915-жылдагы алымсабак ырынан бөтөнчө ачык көрүнөт:

Жаркырап бизге таң атаар,
Жамандар бизден адашаар.
Кабарын уккам, түшүнөм,
Аракет кылган бирөө бар.
Айтайын десем ашкере
Чыгарбайт азыр турмуш тар.
Душмандын туусу бүктөлөр,
Турмуштун туусу тигилер.
Бизге каршы душманга

Кайгынын зары жүктөлөр!

Токтогул Барпы менен болгон-беттешүүдө ушинтип, тоолук элдин ичиндеги эркиндикти кыйшайбай жактоочу болуп көрүнөт. Мурдагы алымсабак ырларына караганда бул ырда публицистикалык пафос менен илептин өтө күчтүү экендигин көрөбүз. Токтогулдун лирикалык образы мында далайды башынан өткөргөн чыныгы күрөшчүл каармандын образы катары көрүнөт. Бул ырдан Токтогулдун тематикалык диапозону кеңейип, акындык горизонту андан-бөтөр ачык боло түшкөндүгүн көрөбүз.

Ошентип, Токтогул революциядан мурдагы айтыштарында сөз искусствосун калың букаралардын таламына кызмат кылдырды. Айтыш өнөрүн элдик трибуна катары пайдаланды. Бай-манапчыл ырчылардын-бет пардасын эл алдында ашкерелеп, аларды идеялык-моралдык жактан куралсыздандыруу үчүн күрөштү.

Токтогул айтыш өнөрүн акындык өнөрдөгү башкы куралдардын бири деп түшүнгөн жана өзү да айтышчыл акын болгон.

Токтогулга чейинки акындардын көпчүлүгү айтыш ырларында элди урууга бөлсө, Токтогул тапка бөлдү. Элди ушу жагынан жиктеди. Эзилген таптын атынан чыгып ырдады. Бул идеяны алып кетүүчү Тоголок Молдону өз убагында жогору баалады. Ал эми Калык, Барпы, Алымкул өңдүү акындарды тарбиялап, аларды идеялык жагынан да, чеберчилиги жагынан да тарбиялоодо кызмат көрсөттү. Өзүнүн мектебин түздү. Бул мектептин окуу китеби турмуштун өзү болду. Анын программасын Токтогул өзү түзүп, өзү окутту. Ошону менен айтыш өнөрүнүн өзүнө чейин болбогон жаңы салтын негиздеди.

Совет бийлигинен кийин да, Токтогул айтыш өнөрүн колдоно билди. Мисалы, ал «Карымшактын үйүндө» деген ырында Калык экөө мыкты түшүм алган дыйканды мактайт. Анын «Акбаары» деген Алымкул менен бирге ырдашкан алымсабагы жалпыга дайын. Мында акын адамдын акылын мактайт. Сулуулук жөнүндөгү оюн билдирет. Ички сулуулук менен тышкы сулуулуктун биримдигин даңазалайт. Ошондой эле бул ырлардын театрдык, драмалык да мааниси бар.

Токтогулга чейин айтыш иретиндеги ырларда карапайым кедей-дыйкандарды, алардын эмгегин мынчалык даражада эч ким мактаган эмес. Аны биринчи Токтогул көтөрдү. Акыры ал жакшы салтка айланды. Калык, Алымкул, Осмонкул, Ысмайыл, Токтонаалы, Токтосун, Эстебестин айтыш ырларынын төркүнү кыйла жагынан Токтогулдун айтыш ырларынын искусствосуна барып такалат. Өзгөчө

Калык¹, Алымкулдарга Токтогулдун өнөрү түздөн-түз жугушту. Анткени, акындын искусствосундагы айтыш жанрын жаңы заманга карай кандайча кызмат кылдыруу керек экендигин аларга биринчи көтөргөн улуу Токтогул болду. Алар Токтогулдун уясынан учуп чыгышып, жаңы заманды ырдашты.

Кыргыздын өткөндөгү чоң акындарынын бардыгы тең нускоочу акындардан болушкан. Нускоочу акындардын жамакчы акындардан айырмасы, алар өмүр, коом, жашоо, тиричилик, жаратылыш, табият жана башкалар жөнүндө ой-кыял жүгүртүшүп, философиялык маанидеги жыйынтыктар жасоого аракеттенишкен. Бул түрдөгү темаларды алар бир канча жылдар катары менен иштеп чыгышкан. Белгилүү бир коомдук көрүнүштөр жөнүндө алар ой түйүнүн, сөз каймактарын берүүгө умтулушкан. Нечен кылымдардан бери массанын көкүрөгүндө уюп келе жаткан сары алтындай салмактуу сөздөрү ого бетер жасалгалап, ого бетер көркөмдөп, өлбөс узакка жеткирүүгө аракеттенишкен.

Чукугандай сөз тапкыч, чечен акын, Токтогул мына ушундай кыргыздын нускоочу акындарынын катарынан ардактуу орунду алат. Токтогулдун жогоркудай темадан алынган ырлары, анын поэтикалык меридианынын эң бир көрүнүктүү жагын ээлейт. Турмуштун не бир кыйын ашуу-белестерин басып өткөн Токтогул, толгон-токой дидактикалык ырларды калтырды. Бул түрдөгү ырларды Токтогул дайыма ырдап жүрө тургандыгы шексиз. Алар Токтогулдун жаркыраган поэтикалык дүйнөсүнөн үркөр жылдыздай бөлүнүп турат. Ошондуктан, алар Токтогулдун «туруктуу репертуарын» түзгөн.

Токтогулдун ырларынын дагы бир касиети, көзгө өтө даана чагылат. Кыргыздын мурда өткөн акын-ырчыларынын бардыгы эпикалык таланттагы адамдар болушкан. Анткени, турмуштун өзү жана ага жараша чыккан акындык искусствонун өзү ушундай эле. Белгилүү бир нерселер жөнүндө акын-ырчылар ар дайым узакка «сабап» ырдашкан.

¹ «Советтик Кыргызстан» № 6, 1955-жыл, 9-бет. 1964-жылы атактуу акын Калык Акиевдин «Баскан жол» деген китеби чыкты. Калык мында өзүнүн башынан өткөргөндөрүн, көргөн-билген, өмүр-баянын жазган. Бирок, бул сөздүн тар маанисиндеги өмүр-баяны гана эмес, атактуу жана чынчыл акын анда кыргыз элинин ондогон сонун өнөрпоздорунун искусствосу, турмушу ж. б. жөнүндө сөз козгойт. Өзгөчө, Токтогул жөнүндө жазгандары эң сонун: муну табылгыс материал десек жаңылышпайбыз. Токтогулду изилдөөчүлөр үчүн Калыктын бул китеби ашкан сонун материалдарды берет. Чындыгында Токтогул жөнүндө Калыктай эч бир акын мынчалык сонун жазган да эмес. Нечен жылдар жанында бирге жүргөн Калык Токтогулдун ырларын бардык акындардан көбүрөөк билген жана Токтогулду элге тааныткан, анын чыгармаларын көбүрөөк жазып берген акын да ушу Калык аксакал болду. Токтогул жөнүндө чоң сөз болгондо, ошол Токтогулдун өзүн бизге кеңири тааныштырып олтурган Калык акынды эскербей кой албайбыз. (Ш. Ү.)

Чоң акындардын көпчүлүгү көбүнчө «ак жаандатып», эпикалык узун жолго кайрылышып, сөз эркине кенен-кесир жол ачышкан. Күңгөйдүн суусундай буркан-шаркан түшүп барып, тартыла калган акындар чоң акындардын катарына кошулушкан эмес.

Ал эми Токтогул болсо, бардык чоң акындардай эле, узакка чуркаган күлүктөрдөн болгон. Сөз этегин Токтогул алыстан келип бүтүргөндүгү көрүнөт. Бул анын төкмөчүл акын экендигин далилдейт.

Ошондой эле, ал чыныгы лирик акын да болгон. Акындын турмушу ушундай лирикага жол берген. Кайгы-капа, арман күйүт акындын айрылгыс жолдошу болгон. Ачык горизонттуу ырларды Токтогул көбүнчө жашында чыгарган.

Мааниси жагынан Токтогулдун лирикаларын бир нече топко бөлүүгө болот. Алар – сүйүү темасындагы, нравалык, моралдык мүнөзүндөгү лирикалар. Ошондой эле, насыят жана терме маанисиндеги лирикалар да бир кыйла. Буларды дидактикалык жана афористикалык поэзия деп айтсак да болот. Токтогул элдик чыгарманын өкүлү болгондуктан, жана анын чыгармалары жазылып калбагандыктан, анын чыгармаларын иликтөө ушу жагынан бир кыйла кыйынчылыктарга дуушар кылат. Кайсы чыгармаларын кай жылдарда чыгаргандыгын аныктоо кыйын.

Сүйүү, өмүр, жашоо жана анын кызыкчылыктарына арналган ырларын Токтогул жаштык курагында чыгарган болуу керек. Алардын ичиндеги «Эмне кызык» деген ырында айтор турмуштун мааниси жөнүндө ой жүгүртөт.

Мазмун, формасы жагынан алып караганда бул ыр фольклордогу терме ырларга окшоп кетет. Ырдын композициялык түзүлүшү, логикалык жактан өөрчүп, отурушу да, элдик поэтиканын изи менен кеткен. Бул ырда тоолук карапайым кыргыздын кооздук, сулуулук жөнүндөгү тилек – түшүнүктөрү берилген.

Бирок, акын дүйнөдөгү, турмуштагы кызыктарды ушулар менен гана чектеп койбойт. Мындай болгондо, ал мырзачылык менен төрөчүлүктүн төрүнөн ары өтө алмак эмес: акындын поэтикалык кредосу башка. Кызыктын бардыгы, өмүрдөгү сонун нерселелердин бардыгы бекер келбейт, эмгектин натыйжасында келет дейт да, ошону менен:

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык –

деген жыйынтык чыгарып, эмгекти жашоонун гана эмес, эстетикалык категорияга да көтөрөт. Өз оюн толук жеткире айтыш үчүн акын эпитеттерди да таамай колдонгон. Ырда саналып өтүлгөндөрдүн

көпчүлүгүн акын «бир деген сан атооч иретиндеги эпитет менен берди. Ал эми эмгекти адамдын адамдык сапатын айгинелөөчү эстетикалык критерия катарында койгондо «кызык» дегенден мурда «эн» деген күчөтмө эпитетти коюп отурат. Демек, акын бардык нерседен эмгекти жогору баалайт.

Асыл нерселер ушул гана эмес. Алар өмүрдө кездешүүчү сандаган кызыктардын бирин-экин гана көрүнүштөрү дейт акын:

Өмүрүңдүн ичинде,
Өлбөгөнгө миң кызык.

Кызык нерселер толуп жатат. Турмуштун ар бир кыры өз шарты менен, ылайыгы менен өзүнчө кызык. Ошолордун ичиндеги баарынан кымбаты жашоо менен өмүрдүн өзү. Жашоонун бир аты жашоо болсо, экинчи аты эмгек. Эмгектенип жашаган адам өмүрүндө миңдеген кызыктардын үстүнөн чыгат. Акындын айтып олтурган негизги ою мына ушул. Ушуну менен акын жашоого, өмүргө чакырат. Эмгекке, күрөшкө үндөйт.

Жыргалчылыкты, кызыкчылыкты реалдуу дүйнөдөн издөө керек жана ага жетишүүгө болот деген ойду айтат. Токтогулдун бул ою өз убагы үчүн кандай жакшы! Баарыдан мурда мында Токтогул элдик ойду айтып олтурат.

Сөз болгон ыр Токтогулдун жаш кезинде чыгарган ыры экендигинде шек жок. Бул ырды акын өз обону жана күүсү менен өмүрүнүн акыркы жылдарына чейин ырдап келген болууга тийиш. «Гүлдөп ал» деген ыр да Токтогулдун туруктуу «репертуарына» кирип, ушундай эле милдетти аткарган. Бул ыр жогорку ыр менен маанилеш. Токтогулдун өмүр жөнүндөгү «Тогуз кайрыгынын» бир кайрыгы, анын бир вариациясы өңдөнөт.

Токтогулдун жаштык курагындагы лирикалык ырларынын бири – айтылуу «Алымкан». Аты эле айтып тургандай, бул ырды акын жаш кезинде абдан катуу сүйгөн Алымкан деген кызга арнап чыгарган. Жаштайынан эл аралап ырдап чыккан акын сүйүү курагы төгүлө жаздап, толуп турган кезинде алыскы бир айылдан Алымкан деген кызды көрүп, сүйүп калат. Алымкан ары сулуу, ары акылдуу кыз экен. Алымкан дегенде ак эткенден так этип, Токтогул тогуз толгонуп түйшүк тартат. Ага арнап «Жаш кыял» деген күү чыгарат.

Ырдын көркөмдүк каражаттары ар кыл. Анын лексикалык жана фразеологиялык жактан түзүлүшү, поэтикасы, эпитеттери, параллелизмдери, ритмикалык курулуштары идеялык-образдык мазмунун ачууга багытталган. Ырдын композициясы ырааттуу. Анда акындын

ою менен сезими конкреттүү түрдө бир гана багыттын тегерегинде өнүгүп жүрүп олтурат. Акын алгачкы куплеттин биринчи эки сабында:

Атка салган дилдейсиң,
Ачылган кызыл гүлдөйсүң –

деп, Алымканга эзелден келе жаткан традициялык образдар менен аныктама берип өтөт да, анан түздөн-түз ага кайрылып жүрүп олтурат. Жогорку саптар жалаң салыштыруу жана эпитеттер менен айтылган. Сезимин күчөтүү максатында экинчи сапта кош кабат эпитетти колдонгон. Мындайча айтканда, эпитеттин эпитети бар. Алымкан акын үчүн гүлдөй көрүнөт. Жөн гана гүл эмес, кызыл гүлдөй көрүнгөндө да ачылган кызыл гүлдөй көрүнөт. Мына ошондуктан, эпитет эпитеттин, ажарын ачып, сезим сезимди кууп, өрттөн өрт чыгып олтурат. Экинчи куплет баштап аяк метафорадан түзүлгөн:

Бетегелүү майданым,
Пейли жакшы жайдарым!
Көлөкөлүү майданым,
Көөнү жакшы жайдарым!

Адабий тилде муну поэтикалык кайталоо дейт. Поэтикалык кайталоо болсо, сезимди баса көрсөтүү үчүн колдонулат. Ырдын ички структурасы акындын сезиминин өнүгүшүнө байланыштуу бир нече стадияны басып өтөт. Анын схемасы мындай: 2-кыздын портрети (1–2-саптар), 2–Акындын абалы (3–4 саптар), 3–Ички сезим менен кайрылуу (5–8саптар). Бул жерде бир эле ойдун эки вариациясы берилет. 4–Жалбаруу (3–4саптар). Бул да эки вариация. 5–Күйүү (5–куплет). Эки кайталанат. 6–чакырык үндөө (аяккы алты сапта берилет). Мында вариация жок. Бирок, ал ойду жыйынтыктоочу саптардан болгондуктан, уйкаштыгы жагынан башка саптардай эмес. Берки саптарда уйкаш сөздөрдүн аягына келсе, мында алар саптардын башына келген. Демек, ыр – сюжеттүү ыр. Мындагы сюжет сезимдин өнүгүшүнөн, конфликтисинен келип чыкты. Ырда болгону–26 сап. Негизги 6 куплеттен турат. Мына ушулардын бардыгы мааниси, формасы жагынан чогулуп келип, композициялык бирдиктүүлүк менен бир строфаны түзгөндүгүн көрөбүз. Ырдагы сезим андагы ойго жараша улам өзгөрүп олтурат.

Ошентип, чоң поэтикалык көркөмдүк-чеберчилик менен акын өзү тарткан түйшүктөрүнүн эң эле бир назик жактарын бере алат. Ырдын көркөм чыгышынын негизги үч себеби бар:

1. Автордун зор поэтикалык таланттуулугу.
2. Автобиографиялык момент жана акындын музыкалык таланты.

3. Традициялык материалдарга бай болушу.

Ушул үч өбөлгө кошул-ташыл болуп келип гана сүйүү лирикасынын классикалык үлгүсүн түзүп олтурат.

«Жыргалы сендик дүйнөнүн» деген ырында акын өзүнүн аялдар жөнүндөгү эстетикалык идеалын берет. Акындын жогоруда сөз кылган ырларын анын эң алгачкы лирикалык жаштык курагындагы ырлары деп айтуубуз керек. Акындын бул ырлары жашоо, өмүр, сүйүү туурасындагы жалпы философиялык назар иретинде чыгарылган. Алардын жалпы моралдык мааниси болгону менен, социалдык жагынан али боштондук кылат. Алар – адрессиз ырлар. Анда турмуштун кызык жактарына чакыруу бар. Бирок, ошол турмуштун кандай экендиги али көрүнбөйт. Аларда акындын келечекке, кызык өмүргө умтулган тилек, үмүттөрү, идеалы бар. Акындын тилеги жакшына жана кирсиз. Бирок, бул ууздай таза тилек мотивиндеги ырлар жакын аранын ичинде социалдык темалар менен алмаша тургандыгы, бир себептен табигый нерсе сыяктуу жумуш эле. Анткени, ал убакта турмуштун жайы ошондой адам чыдагыс болчу. Алдуулар алсыздарды басып жеп, күчтүүлөр күчсүздөрдү тырпын тышына чыгара эзип турушкан. Нагыз ырчы Токтогул муну ачык көрүп турган жана өз башынан да өткөргөн. Элге тааныла баштаган Токтогулдай өткүр жаш ырчы бул адилетсиздик жөнүндө айтпай коймок эмес жана чынында да ушундай болду...

М.Сырдыбаев, С. Тургунбаев

ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨГӨ КАРАТА¹

Текстология – биринчи иретте текст жөнүндөгү илим экендиги белгилүү. Ал эми тексттин өзү жөнүндө текстология илиминде али толук такталып бүткөн, жалпы кабыл алынган жобо жок. Ошондой болсо да, ушу кезге чейинки айтылып келе жаткан айрым белгилүү теориялык аныктамаларга таянып, текстти төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

Текст – тигил же бул автордун ички, субъективдүү ой-пикиринин же анын оозеки көркөм речинин (выражениесинин) жазма сөз,

¹ М.Сырдыбаев, С. Тургунбаев Токтогулдун чыгармаларын текстологиялык изилдөө маселелери – Фрунзе: «ИЛИМ», 1975

сүйлөм түрүнө айлангандагы объективдүү көрүнүшү. Изилденүүчү нерсе катары текст мындан башка аспектке да мүнөздөлөт. Мисалы: «Текст – бул аны жараткан автордун сознаниеси менен аны кабыл алуучу адамдын сознаниесинин ортосундагы конкреттүү орток предмет»¹. Текст жөнүндө мындан башка да аныктамалар бар. Алардын бардыгында текст ар башка позициядан, ар түрдүү айтылыштар, ар түрдүү формулировкалар менен сыпатталат, бирок айланып келип бардыгында тең бир гана мазмун текст жөнүндөгү жогоруда көрсөтүлгөндөй негизги аксиомалар бекемделет. Бирок мындай аныктамалардын болгондугуна карабастан², текст да эле болсо, татаал түшүнүк катары эсептелип келатат жана ал өзүн дагы да жеткилең изилдеп үйрөнүүнү талап кылат.

Текстология илими так ушул татаал предметти – текстти, тексттин тарыхын, табиятын, анын алгачкы булактарын, жаралуу процесстерин жана атрибуциясын изилдеп тактайт. Анын мазмунуна мүмкүн болушунча тереңдеп кирет жана аны талдап, чечмелеп бүт маанисин окуучунун түшүнүгүнө кеңири жеткирүүнү көздөйт. Текстология – көркөм чыгарманын текстин туура түшүнүү, критикалык текшерүү, тактоо жана аны басып чыгаруу иштерин жана ал иштерди алып баруунун жолдорун, принциптерин, методдорун жалпылап жана тексттин адепки жазылуу максатын жана жазылгандан берки мезгилде кандай өзгөрүүлөргө, оңдоолорго дуушар болгондугун, анын себептерин изилдеп тактайт.

Текстти сындап изилдөөнүн принциптери орус илиминде алгач А.Шлецер тарабынан негизделген. А. Шлецер анда текстологияны «сөз сыны» деп атаган. Атактуу Нестордун летописинин текстин сыңдоого киришер алдында ал өз алдына төмөнкүчө маселе коёт: «Нестор чынында эмнени жазды? Анын летописиндеги ар бир сөз (ал эмес ар бир тамга), ар бир строк, ар бир бөлүк Нестордун өз колуна тиешелүүбү, же кандайдыр бир көчүрүп жазуучу өзүнүн наадандыгы, маданиятсыздыгы менен тигил же бул сөздү бузуп, тиги же бул строку өзүнчө акылдуусунуп кийирип же алып таштаганбы?»³

¹ С. Н. А з б е л е в. Основные понятия текстологии в применении к фольклорному материалу. В кн.: Принципы текстологического изучения фольклора. М.–Л., «Наука», 1966, 268-бет.

² Чындыгында советтик текстологияда «текст» деген эмне экендигин, анын негизги түшүнүгүн, предметтик касиетин ачып, толук жана жеткиликтүү изилдеп чыккан – жалпыга таандык илимий эмгек али жарык көрө элек (чет өлкөлүк илимде текст жөнүндө Н. И. Постгун эмгеги бар. Бирок анда текст гуссерлианстволук (идеалисттик) көз карашта карала тургандыгын биздин советтик текстологдор өз эмгектеринде көрсөтөт). Ошондуктан, жогоруда сөз болгон мисалдардын бардыгы ар кайсы авторлор тарабынан ара-чолодо тийип-качып айтылган жекече ойлор, моменттик, утурумдук аныктамалар экендигин эске алуу дурус.

³ Д. С. Л и х а ч е в. Текстология. М.–Л., 1962, 21-бет.

Бул абдан билгичтик менен түбөлүктүү жана туура коюлган маселе. Азыркы текстологдор да өз эмгектеринде текстологиянын милдети негизинен ушул А. Шлецер белгилегендей экендигин ырасташат. Ошону менен бирге алар текстологиянын азыркы жана келечектеги проблемаларынын көп тармактуулугун татаалдыгын эске алып, анын чечүүчү маселелеринин, изилдөөчү предметинин көп жактуулугуна, методдорунун кеңейишине жараша негизи да өсүп, өзгөрүп, жаңы теориялык жоболорго, аныктамаларга ээ боло берерин айгинелешет. А. Шлецерден берки мезгилдерде текстология илими, чынында да, көп талкуулоолорго, сыңдоолорго, ар кандай көз караштарга учурады. Ал эмес окумуштуулар чөйрөсүндө али күнгө чейин текстология илиминин милдети, изилдөөчү предмети жөнүндө түрдүү негиздеги пикирлер, мүнөздөөлөр айтылып, илимий талаш-тартыштар улантылып келе жатат. Мисалы, советтик филологдор Б.М.Эйхенбаум менен Б. В. Томашевскийдин пикири боюнча текстология – бул нагыз «практикалык дисциплина», «прикладдык филология», анын көздөгөн эле максаты-текстти ар кандай сырткы оңдоолордон, өзгөртүүлөрдөн, алымча-кошумчалардан арылтып, тактап, басмага даярдоо.

Буга белгилүү текстолог Е. И. Прохоров таптакыр макул эместигин билдирет: «Текстти басмага даярдоо иши – бул илим эмес, бул ушул иштин элементардык гана техникасы»¹, – дейт ал. Е. И. Прохоровдун пикири боюнча «Текстология – бул адабий мурастардын текстин тактоо жана изилдеп үйрөнүү иштеринин принциптерин жана методдорун жалпылап, ачып көрсөтүүчү илим»².

Текстологиянын изилдөөчү предмети кайсы экендиги жөнүндө да ушундай эле талаш пикирлерди учуратууга болот. Мында текстологиянын изилдөөчү предмети текстпи же тексттин тарыхыбы деген маселе талкууланат. Жогоруда аты аталган окумуштуу Е. И. Прохоров «Текстологиянын изилдөөчү предмети – бул тексттин тарыхы эмес, тексттин так өзү. Текст жана тексттин тарыхы экөө эки башка нерсе. Тексттин тарыхы – бул текстологиянын предмети эмес, анын изилдөөлөрүнүн бир тармагы»³, – деп белгилейт. Е. И. Прохоровдун пикири боюнча «Адабий мурастарды текстологиялык изилдөө иши төмөнкүдөй эки негизди көздөйт».

Чыгарманын тексти жана анын жаралуу, жашоо тарыхын аныктап билүү максатында жазуучунун чыгармачылык психологиясынын

¹ Е. И. Прохоров. Предмет, метод и объем текстологии как. науки. «Русская литература». № 3, 1965, 47-бет.

² Ошондо, 48-бет.

³ Ошондо.

жана методунун эволюциясын түшүнүү, чыгарманын формасына жана мазмунуна тереңдеп кирип, анын өзгөчөлүктөрүн жеткилең жана туура баамдоо максатында, башкача айтканда, негиздүү бир адабий теориялык, тарыхый-биографиялык тыянактарды чыгаруу максатында изилденет.

Ошондой эле текст анын чыныгы түп нускасын тактоо жана аны басып чыгаруу максатында изилденет. Текстти басып чыгаруу иши текстологиялык изилдөөнүн атайын максаты катары да көрүнүшү мүмкүн. Текстти изилдеп, бирок аны басып чыгарбай эле, тигиндей же мындай тарыхый-адабияттык тыянактарды чыгарып тим болууга да, же болбосо текстти изилдеп, бирок эч кандай тыянактарды чыгарбай эле аны басып чыгарууга гана даярдап коюу менен чектелүүгө да болот»¹.

Экинчи бир советтик белгилүү текстолог Б. Бухштаб: «Текстология деп, тигил же бул тексттин жаралуу жана жашоо тарыхы эмес, аны тактоонун практикасы жана теориясы эсептелет, – деп аныктайт жана ошол эле жерде, – текстология, дегинкисин айтканда, жалпы эле текст жөнүндөгү илим»² – деп тыянак чыгарат.

Текстолог Д. С. Лихачев: «Едициондук техниканы, башкача айтканда, текстти басып чыгаруунун техникасын кошуп эсептебегенде, текстти изилдөөгө байланышкан жумуштардын бардыгы тең текстология деп аталат, – дейт жана – текстти тактоодогу практикалык, теориялык иштердин бардыгы тең тексттин тарыхына байланыштуу, себеби текстти тактоо дегендин өзү анын тарыхын изилдөө дегендикке жатат», – деп түшүндүрөт. Ошентип, «текстология жалпы жонунан тексттин тарыхы жөнүндөгү илим»³ – деп, ишенимдүү жыйынтык чыгарат. Бул албетте жүйөлүү жана чындыкка ылайык концепция. Себеби тексттин өзү да, тарыхы да жана анын едициондук-техникалык жумуштарынын бардыгы тең текстологиялык иштерге таандык экендиги жана ошол жагдайга жатары шексиз.

Ошондуктан текст менен киришкен ар кандай жумуш, майдасынан чоңуна чейин негизинен текстологиялык эмгек катары бааланат⁴. Текстология илиминин илимий дисциплина катары аткаруучу белги-

¹ Ошондо, 49-бет.

² Б. Бухштаб. О природе текстологии и проблеме выбора основного текста «Русская литература», № 3, 1965, 125-бет.

³ Д. С. Л и х а ч е в Ответ Б. Я. Бухштабу и Е. И. Прохорову «Русская литература», № 3, 1965, 158-бет.

⁴ Ырас, советтик текстологияда текстти басып чыгаруу жумушта бул текстологиянын практикалык колдонулушу, текстология илим катары текстти басып чыгаруунун техникасынан бөлүнүп чыгышы керек жана өзүнчө бөлөк каралышы керек деген жеке көз караштар да бар бирок бул алай жалпы колдоого ээ боло элек.

лүү максаттары жана милдеттери бар. Аларды жалпысынан төмөнкүчө формилировкалоого болот: текстологиянын көздөгөн башкы милдети – анча-мынча атрибуциялык негизге таянып, чыныгы же болбосо, чыныгылыкка жакын текст катары эсептелип жүргөн тексттен анык, закондуу түп нускалуу текстти ачык фактылар, илимий далилдер менен ишенимдүү түрдө ачып көрсөтүү. Ошону менен бирге «текстологиянын максаты – тигил же бул чыгарманын текстинин алгачкы негиздерин, жаралуу тарыхын изилдеп билип, аны критикалык текшерүүнүн натыйжасында үлгү текстти тактап бекемдөө»¹. Чет өлкөлүк филологдор да текстология жагдайындагы өз эмгектеринде негизинен жогоруда айтылгандай пикирди жакташат.

Ал эми бул максатты ишке ашырууда ар бир текстолог изилдөөнүн методу, принциптери боюнча ушу кезге чейин илимде иштелген белгилүү теориялык жоболорду кеңири өздөштүрүүгө жана зарыл ыкмалар менен тааныш болууга тийиш. Текстологдун алдында адегенде эле изилдене турган ар бир чыгарманын текстинин баштапкы булактарын издеп табуу жана ал көркөм документти ар кандай артыкбаш нерселерден (көчүрүп жазуучулар, жыйноочулар жана басып чыгаруучулар тарабынан кетирилген каталыктардан, кийирилген алымча-кошумчалардан) тазалап, негизги түп нускасы мурда кандай болсо ошол калыбында дааналап көрсөтүү жана автордун идеялык ою абдан так, толук жана жеткилең чагылтылган текстти изилдөөнүн объектиси катары ишенимдүү түрдө тандап алуу проблемасы турат.

«Изилдене турган текст баштапкы, чыныгы атрибуциялык тексттин редакцияланган түрүбү же болбосо бурмаланып, оңдолгон түрүбү? Муну аныктоо да оңой-олтоң иш эмес. Кээде тексттин кимдир бирөөлөр тарабынан билимдүүлүк, акыл-эстүүлүк менен атайын өзгөртүлгөндүгүн же билимсиз, орой, формалдуу түрдө бурмаланып оңдолгондугун далилдөө да бир топ кыйынчылык туудурат. Мындай учурларда тексттеги орой бузуп, бурмалоолорду тилдик, речтик өзгөртүүлөрдөн, ал эми стилистикалык оңдоолорду стилистикалык редакциялоолордон байкоого боло тургандыгын эске алуу керек»².

Изилдөөчү чыгарманын бүткүл өзөгүнө, маңызына, контекстине тереңдеп сүңгүп кирүүгө жана анда чагылтылган автордук идеялардын мүнөзүн, сөздөрүн, синтаксистик, семантикалык жана ритмикалык катнаштарын, чыгарма жаралган доордогу элдин сөз курулуштарын, автордун стилин жана индивидуалдуу сөз байлыгын чыгармада

¹ Л. А. Грушин. Введение. В сб.: Основы текстологии. М., 1962, 5-бет.

² Д. С. Лихачев. Текстология. Краткий очерк. М.–Л., «Наука», 1964, стр. 15.

көрсөтүлгөн ошол кездеги реалдуу турмуш чындыгын жана автор таянган фактыларды терең изилдеп билүүгө тийиш.

Ички ойдун, пикирдин оозеки сөз, көркөм выражение түрүндө жаралуу, процесси – бул ички ойдун өсүү, жетилүү, такталуу жана жыйынтыкталуу процессин түшүндүрөт. Ошондуктан чыгармага стилистикалык талдоо жүргүзүү мезгилинде чыгарманын жанрына жана анын жаралуу шартына байланыштуу автордун стили белгилүү өлчөмдө өзгөрүшү мүмкүн экендигин да эске алуу керек. Чыгарманын текстинин атрибуциясын же эвристикасын (кимге, кайсы авторго тиешелүү экендигин) тактоо ишинде анын автору жөнүндөгү айрым маалыматтар, документалдык фактылар, же болбосо чыгарманын өзүндөгү белгилүү мазмундук өзгөчөлүктөр негизги каражат катары кызмат кылат. Тексттин атрибуциясын төмөндөгүдөй принципте аныктоо дурус:

1) Документалдык булактардын конкреттүү маалыматтардын негизине таянуу менен 2) чыгарманын идеялык мазмунун анализдөө жолу менен; 3) Чыгарманын тилдик жана стилдик өзгөчөлүктөрүн салыштырып изилдөө жолу менен ж. б. текстти изилдөө учурунда анын сапатынын мыктылыгы же бузулуп бурмалангандыгы, же болбосо айрым бөлүктөрүнүн таптакыр жоголуп кеткендиги, түпкү строфалык формалардын бузулушу, строктук кайталануулардын жана айрым строфалардын алмашылып же түшүп калышы, ошондой эле кээ бир сөздөрдүн, ырдык саптардын артык баш кайталана бериши сыяктуу структуралык өзгөрүштөр өзүнөн өзү белгилүү болот.

Фольклордук чыгарманын тексти адабий чыгарманын текстине караганда бир топ татаал экендиги анык. Себеби фольклордук чыгарма ооздон-оозго өтүп жашайт. Ал ар кандай жыйноочулардын колунан өтүп, анан текстке айланат. Ошондуктан фольклордук чыгарманын кагаз-бетине оозеки айтылып жүргөнүндөй чып-чыргасы коробой бардык асылзаадалыгы, зардеби, толук сыны боюнча түшүшү кыйын. «Оозеки чыгармаларды жыйноочулар көпчүлүк учурларда айтып жаткан ырчынын же жомокчунун речин ал өзү айтып жаткандай так, толук жазып алууга үлгүрбөй калып, кийин ал кемтиктерди өзүнүн эсинде калгандары боюнча болжолдоп, же өз оюнан чыгарып толуктап жазып коюшу»¹ да мүмкүн. Мындай учурда, албетте, тигил же бу сөз, же строк айтуучунун оозунда кандай айтылганы унутулуп калат да, тексттин ала жери жыйноочунун өз оюнан божомолдоп чыгарылган

¹ В. Я. Пропп. Текстологическое редактирование записей фольклора. Русский фольклор. Материалы и исследования, 1-е изд. М – Л., Изд-во. АН СССР, 1956, стр. 196.

сөздөр менен толукталат. Ушундай этиятсыздыктан улам тексттин структуралык түзүлүшү бузулуп, анын маани, мазмунунда ар кандай түшүнүксүздүктөр, татаалдануулар, чаташуулар пайда болот.

Ошондуктан текстти анализдөөнүн натыйжасында негизги текстте байкалган айрым бузулууларды, өзгөрүүлөрдү тексттин грамматикалык структурасына коошпой, шай келишпей маанисин да бурмалап түшүнүксүз кылып турган каталыктарды текстолог өзүнүн тажрыйбасына, билимине, кругозоруна таянып тексттин мааниси, грамматикалык курулуштары, контекстти жана андагы ойдун, мазмундун эволюциясы, логикалык жагдайлары, текст поэтикалык чыгарма болсо, анда ыр жолдорунун уйкаштыгы, ритми боюнча илимий болжолдоолор менен айрым керектүү жана зарыл мүнөздөгү оңдоолорду киргизүүгө милдеттүү. Мындай божомолдоолор менен жасалган оңдоолор текстологияда конъектуралар деп аталат. Конъектуралар дайыма эле кургак божомолдоолор менен негизсиз жасала бербейт. Конъектураларды жасоодон мурун текстолог тексттеги каталыктардын тарыхын, табиятын, алардын кайдан келип чыккандыгын, себебин жана эмне үчүн ката катары эсептеле тургандыгын же болбосо, эмне үчүн оңдолууга тийиш экендигин тактап көрсөтүп, анан ошонун негизинде болжолундагы оңдоолорун, түзөтүүлөрүн, ишенимдүү түрдө киргизүүгө акылуу.

Текстти көчүрүп жазуу жана басып чыгаруу иштеринде ар түрдүү редакциялык, типографиялык каталыктар, опечаткалар болушу мүмкүн. Бирок мындай каталыктар ойдун же мазмундун каталыктары катары эсептелүүгө тийиш эмес, булар нукура техникалык же корректуралык байкабастыктан кеткен механикалык каталыктар (мисалы, К. Акиевдин жыйнап берүүсү боюнча 1938-жылы чыккан Токтогул Сатылгановдун китебиндеги «Токтогулдун манаптарга каршы ырдаган ыры» (16-бет) деген ырдын башынан санаганда 18-19-строгу «Жедирмек тургай жети ата, Аралатпайт арымды» болуп басылган. Мында «Аралатпайт арымды» деген строк «Арым» жердин жайлоонун аты экенин билбеген окуучуларга түшүнүксүз сезилет. Себеби «Арым» жердин аты катары чоң тамга менен басылбай, китепте кичине тамга менен басылып отурат. Ал эми жер-суунун энчилүү аты эч убакта кичине тамга менен жазылбай тургандыгын ар бир окуучу билет. Ошондуктан, окуучу «арым» деген сөздү «ар» деген түп уңгусу боюнча башка мааниде жоромолдоп түшүнүүгө аракеттениши да мүмкүн. Бирок ал жактан да ачык түшүнүк ала албай, аракети талаага кетип окуучу тумандашкан арсар абалда калат. Себеби «ар» деген

зат атооч сөздүн тике мааниси – намыс, кадыр-барк, авторитет, зоболо, сыймык, абийир сыяктуу сапаттык жагдайларга таандык маани. Ал эми кыргыз улутундагы адам эч убакта «арымды аралатпайм», же болбосо, «авторитетимди (аптарихатымды) аралатпайм» деп айтпай тургандыгы белгилүү.

Ошондой эле 1940-жылы чыккан китептеги «Кербез» деген ырдын (39-бет) башынан санаганда үчүнчү строфанын биринчи, экинчи строгу:

«Бура тарткан ала аркан,
Буурул аттын кермеси» –

болуп басылган.

Кийинки 1954-жылдагы басылышында бул строк:

«Бура тарткан кыл аркан,
Буурул аттын кермеси» –

делинип «ала аркан» деген сөз «кыл арканга» өтүп туура ондолгон. Акындын ырында да ушундай ырдалышы мүмкүн эле. Себеби ырда ат байлоочу керме жөнүндө сөз болуп жатат. Керме болсо кыргыздарда жумшак ала жиптен эмес бышык кыл аркандан жасалары бегилюү. Ошону менен бирге «ала аркан» деген сөз бул строкто ырдын нормалдуу үндөштүк законуна да төп келишпей турат. Булардын бардыгы, албетте майда каталыктар. Бирок текстологияда майда, чоң деген болбойт. Текстологияда ар бир чекит, тамга, тыбыш үчүн күрөш жүрөт. Себеби бир тамганын же бир тыныш белгинин бузулушу, же өз ордунда турбай калышы бүтүндөй бир строктун же строфанын структурасына доо кетириши мүмкүн. Мындай каталыктарды изилдөөчү, албетте, контекст боюнча оңой эле түшүнүп жана ондоп коё алат. Кээде кээ бир строктор текстте бир нече жолу кайталанып калгандыгы байкалат. Мындай учурда тигил же бул строк эмне үчүн улам-улам кайталанып жаткандыгын ал жөн эле механикалык түрдө кайталанып жатабы же ырдын маанисинин кеңейишине же тереңдешине байланыштуу атайын кайталанып жатабы мына ушуларга көңүл буруу зарыл.

Автордун чыгармачылык процессинин өзгөчө жактары анын чыгармасынын мүнөзү жана жаралуу тарыхы, шарты ошол учурдагы коомдук абал ж. б.дын бардыгы тексттин мазмунунда чагылбай койбойт. Биздин улуу акын Токтогул Сатылгановдун ырларынын өзгөчөлүктөрүн, атрибуциясын архетибин аныктоонун бирден-бир ийги жолу – анын замандаштарынын ырларын да, ал эмес ошол кездеги оозеки айтылып жүргөн элдик чыгармаларды да окуп үйрөнүү

салыштыруу, ошонун негизинде гана Токтогулдун чыгармаларынын касиети башкаларга караганда кандай артыкчылыктарга, бөтөнчөлүктөргө ээ экендигин, анын индивидуалдуу жактарын талдап билүү болуп эсептелет.

Автордун эрки туруктуу, статикалуу болбой, тескерисинче динамикалуу болуп ал көбүнчө өсүп, өзгөрүп турары бышык. Автордун ою кээде чыгармада аягына чейин жеткирилиши, а кээде аягына чейин жеткирилбей калышы да мүмкүн! Мындай кубулуштарды текстолог өзөгүнө тереңдеп кирип, аны жеткилең анализдөөнүн натыйжасында байкай алат.

Текст негизинен тарыхый салыштыруу жолдору менен изилденет. Салыштырып текшерүүнүн натыйжасында иргелип алынган материалдарды анализдөө чыгарманын маанисин кеңири түшүнүүгө жана тексттин чыныгы авторун тактоого көмөк берет. Көпчүлүк учурларда изилдөөчү тигил же бул чыгарманын атрибуциясын (авторун) гана тактап тим болбостон, анын авторлугунун негизи эмнеде экендигин да ачууга милдеттүү. Мисалы, Токтогул «Дүнүйө» аттуу ырдын башкы, негизги мазмунун алгач өз алдынча түзүп чыккан индивидуалдуу авторбу, же ага чейин эле эл оозунда айтылып жүргөн чыгарманы кайрадан жаңыртып иштеп чыкканбы? Эгер андай болсо, ал чыгарманы кайрадан иштеп чыгуунун себеби, максаты жана мурдагы варианттарынан болгон артыкчылыгы, өзгөчөлүгү эмнеде?

Жарыкчылыктын жана тиричиликтин мааниси адамдык жашоонун, өмүрдүн, турмуштун мазмуну жагдайындагы жана карылык, жаштык, өмүрдүн кыскалыгы, убактылуулугу, жер үстүндөгү турмуштун теңсиздиги, алалыгы, калыс, адилет болуп түзүлбөгөндүгү жөнүндөгү элдик ой жүгүртүүлөрдү, аң-сезимди, көз караштарды, улуттун өз табиятына мүнөздүү акылмандуулукту чагылдырган макал, ылакап, жомок, санат, арман, күйүт түрүндөгү оозеки чыгармалардын Токтогулга чейин эле жана Токтогулдун мезгилинде да эл арасында айтылып жүрүшү же болбосо ошол мааниге жакын түшүнүктөрдүн, каңырыштардын болушу ыктымал эле. Балким Токтогул өзүнүн «Дүнүйө» аттуу ырында ошондой маанилердин баарын камтып, жалпылап, жыйынтыктап, акындык күчүнө, чеберчилигине салып ырдагандыр.

Белгилүү адабиятчы Жаки Таштемиров өзүнүн «Токтогул жана кыргыз адабияты» аттуу эмгегинде: «Дүнүйө» мотивиндеги ырлар жалгыз Токтогулда эмес, башка акындарда да кездешет, мындай ырлар Бектур Шералиевде, Өтө Көкөевде (Жеңижокто), Барпы Алыкуловдо да бар. ...Бирок Токтогулдун «Дүнүйө» деген ыры жогоруда

аттары аталган акындардын ушу темадагы ырларына түр жагынан окшош болсо да, дүйнөгө көз жүгүртүү, ага баа берүү жагынан өздүк сапатка ээ»¹, – деп көрсөтөт. Ошону менен бирге Ж. Таштемиров «Дүнүйө» деген ыры оозеки эл чыгармаларында өзүнчө түр болуу менен бирге эл акындарына белгилүү даражада таасир эткен окшойт ² деген жүйөөлүү ойду айтат. Бул пикирге чынында кошулбай коюуга болбойт. Анткени ушу акындар ырдаган «Дүнүйө» аттуу ырдын экинчи бир түрдөгү ырдалышы (акындардагы «келериңде дүнүйө», «кетериңде дүнүйө» деген форма элдик варианттагы ырларда кездешпейт, аларда дүнүйөнүн келер-кетери эмес, жалпы эле анын тең эместиги, калыс, адилет болуп түзүлбөгөндүгү ырдалат) кийинки күндөрдө элден жыйналган материалдардын арасынан да кезигип калып жүрөт. Мисалы, 1950-жылы Кыргызстандын Түштүк райондорунан атайын фольклордук экспедиция тарабынан жыйналган материалдарда дүнүйө маанисиндеги төмөнкүдөй чыгармалар бар:

Кээ-кээ жерлерге
Келип кетет дүнүйө.
Келбей турган жерлерге
Коргошундай көлкүлдөп,
Эрип кетет дүнүйө.

Томаякка токтобой,
Жерип кеткен дүнүйө.
Кетмен чапкан жериңе,
Жармашпаган дүнүйө.

Он күн кечке кууса да,
Карматпаган дүнүйө.
«Кудай берген» пендеге,
Ачып кетти дүнүйө.
Куур тондуу адамдан
Качып кетти дүнүйө.
Теңир берген пендеге,
Ачып кетти дүнүйө,
Тери тондуу пендеден
Качып кетти дүнүйө...» ³

¹ Ж. Таштемиров. Токтогул жана кыргыз адабияты. «Кыргызстан», 1964, 22–24-беттер.

² Ошондо, 23-бет.

³ Кыргыз ССР илимдер академиясынын коомдук илимдер фондусу, инв. № 425, 10-бет.

Бул ырдын аяккы төрт строфасы (төмөнкү мисалдар) Токтогулдун китебинде басылып жүргөн ырдын формасына окшоп, салыштырмалуу саптар менен аяктайт. Мазмуну боюнча да бул саптар бири-бирине жакын болгондуктан, экөөнү тең карап параллелдүү түрдө теңештирип көрөлү. Элден жыйналган материалда (б. а. элде):

«Келеринде, дүнүйө,
Чытырман бүткөн токойсуң.
Кетеринде, дүнүйө,
Таманы түшкөн чокойсуң».

Токтогулда:

«Келеринде, дүнүйө,
Чытырман калың токойсуң.
Кетеринде, дүнүйө,
Жыртылган тери чокойсуң»¹.

Элде:

«Келеринде, дүнүйө,
Жаркыраган айнексиң.
Кетеринде, дүнүйө,
Түбү түшкөн чайнексиң»

Токтогулда:

«Келеринде, дүнүйө,
Ак үйгө салган айнексиң.
Кетеринде, дүнүйө,
Туткасы сынган чайнексин».

Элде:

Келеринде, дүнүйө,
Килем жапкан төөдөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Таягы жок жөөдөйсүң.

(Токтогулдун китептеринин бардык басылышында бул строка жок).

Элде:

«Келеринде, дүнүйө,
Тегилгич таккан үйдөйсүң.
Кетеринде, дүнүйө,
Теңтушуң келсе сүйбөйсүң».

Токтогулда:

«Келеринде, дүнүйө,

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т. Фрунзе, «Кыргызстан», 1964, 76-бет.

Жасалгалуу үйдөйсүн
Кетеринде, дүнүйө,
Жакыныңды сүйбөйсүң»¹.

Өзүбүз көрүп тургандай элдик катары эсептелген тексттер, Токтогулдун авторлугуна ыйгарылган текстке караганда, бир топ поэтикалык жарашыктуулукка, маңыздуулукка, жыйынтыктуулукка жана жөнөкөйлүккө ээ. Бул эч кандай жасалмалуулукту билбеген, тунук, көркөм, тайманбас, калыс, адилет жана күнөөсүз маанайды айгинелеген элдин акылмандуулугунан, ой-сезиминен өткөн чайыттай ачык, нукура таза поэзия. Бул артыкчылык эки текстти салыштыра келгенде андагы ар бир строфанын сөздүк составынан, сөздөрдүн өзгөчөлүгүнөн даана көрүнөт. Мисалы, жогорудагы эки тексттин биринчи строфасынын үчүнчү, төртүнчү строгу:

«Кетеринде, дүнүйө,
Таманы түшкөн чокойсуң»¹

деп өмүр өтүп, адам картайып бүткөн кездеги турмуштун опасыздыгы, жарамсыздыгы, алсыздыгы, аянычтуулугу, дүнүйөнүн арты суук, эчтемеге карабаган ырайымсыз экендиги, эскирип куну учуп, биротоло чарыгы чыгып «таманы түшүп» бүткөн чокойго образдуу түрдө салыштырылып отурат.

Бул абдан тике, таамай жана курч айтылган салыштыруу. Мындан сырткары бул эки строктун теренинен тымызын агып чыгып жаткан дагы бир башка дүпөйүл туюк жышаандар, маанилер бар. Ал маани биринчиден жанды жаратып, жер үстүндө бир азга убаралантып, кайра жутуп жаткан дүйнөнүн мерездигине наалат айтып жекирип, акыры чамасы кеткенде аны кайра шылдыңдап, мазактап «таманы түшкөн чокойсуң» деп жаткандыгынан байкалат. Бул, албетте табийгаттын белгилүү законуна («туулдуң-өлдүң») багынбоого, болмуштун мындай мерез өкүмүнө моюн сунбоого, ага каршылык көрсөтүүгө аракеттенгендик, бирок анын өтөсүнө чыгууга мүмкүнчүлүк таппаган, аргасыз мүнкүрөгөн, өмүрдүн кыскалыгына, түбөлүксүздүгүнө, тагдырга жаны кейип, кыжырланып, каңырыгы түтөгөн (горечь, отчаяние) кандайдыр бир духтук-драмалык моментке, абалга таандык, же ошол мүнөздөгү, ошондой маанайларды чагылткан айтылыш экендигин түшүндүрөт.

Ошентип, бул строфада дүйнөнүн, өмүрдүн алды күн, арты түн экендиги жөнүндөгү чыгыш элдеринин аң-сезимине, ойлоосуна

¹ Элдик делип жыйналган фондудагы материалда ушул жогоруда көрсөтүлгөн төрт куплет гана сакталган. Ал эми Токтогулдун китебинде мындан башка дагы (ушундай эле мотивдеги) 38 куплет ыр бар. Алардын баарын бул жерде келтирип отуруунун зарылдыгы жок.

мүнөздүү философиялык жалпылоо эч кандай кынтыксыз калыс, тике айтылып отурат. Ошонусу менен бул строфа көптүн элегинен өткөн, мазмуну жана көркөмдүгү боюнча да такталып, шөкөттөлүп бүткөн, өзүнүн күнөөсүз, нукура элдик поэзия экендигинен шек санатпайт. Ал эми, Токтогулдун авторлугуна ыйгарылган текстте, өзүбүз көрүп тургандай, бул строфанын экинчи жана төртүнчү строктору анча-мынча артыкбаш сезилээрлик жасалмалуулукка учураган. Бул мүчүлүштү төмөнкүлөрдөн байкоого болот: элдик тексттин биринчи, экинчи строгуна дүйнө «чытырман бүткөн токой» сымалында мүнөздөлөт.

Токтогулдун китебинде бул эки строк:

«Келеринде дүнүйө,
Чытырман калың токойсуң»

деп берилген.

Албетте, «чытырман бүткөн токой» деген айтылыш «чытырман калың токой» дегенге караганда бир кыйла төп жана жыйынтыктуу. Себеби «калың» деген сөз «чытырман» деген сөздүн эле жеткиликтүү, баарыга дайын маанисин кайрадан эзмелеп артыкбаш кайталап жатат. Кыргызда «чытырман» деген сөздүн өзү (башка кошумча комментарийлерди, баяндамаларды талап кылбай өз алдынча туруп эле), сөз болуп жаткан нерсенин абдан калың, жыш, чатыш жана татаал экендигин түшүндүрөрү белгилүү.

Токтогулдун китебиндеги бул ырдын кийинки:

«Кетеринде дүнүйө,
Жыртылган тери чокойсуң» –

деген строкторуна да жогорудагыдай артыкбаш баяндамачылыкты байкоого болот. Чокойдун териден жасала тургандыгын айтпасак да, ар бир кыргызга маалим жана ата-бабадан бери келаткан аң-сезимге бекем орногон тубаса түшүнүк. Аны атайын такыбалык менен «териден жасалган чокой», «тери чокой» деп тактап, эзмелеп айтып отуруш кажатсыз.

Элдик текстте бул строктор:

«Кетеринде дүнүйө,
Таманы түшкөн чокойсуң» –

деп, жасалмасыз, тике, төп айтылган. Ырдын мааниси боюнча да «Жыртылган тери чокойсуң» деген айтылыш «таманы түшкөн чокойсуңга» караганда анча жеткире айтылбагандай, анын бошоң, начар вариантын түзүп тургандай байкалат. Себеби бул строкто адамдын өмүрүнүн, жашоосунун аягы, акыр түбү, дүйнөсүнүн бүтүшү (же бүтөр учуру), анын өмүрү өлүм менен алмашыла тургандыгы

айтылып жатат. «Таманы түшкөн» же «түбү түшкөн» деген сөздөр адатта бир нерсенин биротоло оңдолгус, түзөтүлгүс болуп, бузулуп, түгөнүп, соолуп, же талкаланып бүткөндүгүн, кырсыкты, зыянды, бүлгүндү, же бир нерсенин биротоло керектен чыккандыгын туюнтаары бышык. Ал эми «жыртылган» деген сөз анчалык кыйратуучу (сокрушительный) бүлгүндү же болбосо катастрофалык маанини, же биротоло бүткөндүктү түшүнтпөйт. Себеби «таманы түшкөнгө» караганда «жыртылгандын» чарасы жеңил, аны кайра калыбына келтирүү, бүтөө оңой. «Жыртылган» деген сөздүн ырга бошоң, жарамсыз маани берип анча эп келишпей тургандыгы мына ушул себептен.

Бул көрүнүш кийинки строфага да мүнөздүү. Мында да дүйнөнүн арты («кетери») элдик ырда «түбү түшкөн чайнекке» салыштырылса, Токтогулда «туткасы сынган чайнекке» салыштырылат. «Туткасы сынган» деген сөз бир нерсенин (бу жерде – чайнектин) бир жери кемигендигин, мүчүгөндүгүн, башкача айтканда, эң эле, берки (жеңил же анча маанисиз) кокустукту түшүндүрөт. Ал эми сөз дүйнөнүн кетери, өмүрдүн соңу (өлүм) жөнүндө болуп жатканда аны мындай жеңил кокустук же жөнөкөй эле бир маанисиз кубулуш катары – эсептеп (упрощать этип), анча баа бербегендей «туткасы сынган чайнек» сыяктуу деп сөз кылуу өтө эле ылайыксыздай, коошпогондой, чындыкка да туура келбегендей. Ошондуктан, «түбү түшкөн чайнектей» деген айтылыш кулакка олуттуураак угулуп, жогорку маанини туюнтууда бир топ орундуу, ылайыктуу аргумент катары сезилет.

Ырас, Токтогулдун китебиндеги «Дүнүйө» аттуу ырда «таманы түшкөн» жана «түбү түшкөн» деген сөздөр катышкан эки строфа бар. Биринчиси (9-строфада):

«Келериңде дүнүйө,
Ай менен күндөй жарыксың.
Кетериңде дүнүйө,
Таманы түшкөн чарыксың».

Экинчиси (36-строфада):

«Келериңде дүнүйө,
Жаз бүрдөгөн терексиң.
Жагалдантып көкүлдү,
Жаш, карыга керексиң.
Кетериңде дүнүйө,
Түбү түшкөн челексиң».

Мүмкүн, текстте адеп жыйнаган же көчүрүп жазган киши, же аны редакциялаган басмакананын редактору «таманы түшкөн» жана

«түбү түшкөн» деген айтылыштардын бир эле ырда эки жолу кайталанганы туура эмес деп чечип, кийинки строфаларда аларды өз сөзү менен, биринчисинде «жыртылган тери» жана экинчисинде «туткасы сынган» деп ондогондур. Бирок бул ондоолор ордунан чыкпай контекстке төп келбей калып, жогоруда сөз болгон ыңгайсыздыктардын баары ошондон улам келип чыккандыр (албетте, турмушта мындай болушу да мүмкүн). Ошондуктан текстке кийрилүүчү ар кандай сырткы ондоолор – болжолдуу конъектуралар оңтою менен тексттин маанисин бузбай, солгундатпай турган деңгээлде билгичтик, аң-сезимдүүлүк, тыкандык менен кийрилгени оң. Эгер редактордун буга баамы, мүмкүнчүлүгү, билими жетишпесе, анда аны ондоого аракеттенбей эле мурдагы калыбында жарыяласа дурус болмок.

Ал эми кийинки (төртүнчү) строфада өзүбүз көрүп тургандай, элдик тексттеги «тегилгич», «теңтуш» деген үндөш сөздөр Токтогулда «жасалга», «жакын» деген сөздөргө өтүп алмашылган. Бирок алардын өзгөрүүсү менен ырдын ички негизги мааниси мүчүп же жабыр тартып калган эмес. Ошондой болсо да, биринчи тексттеги сөздөр («тегилгич», «теңтуш») жылмалыгы, жарашыктуулугу жана төп колдонулушу жагынан кийинки тексттеги сөздөргө караганда бир топ эндей тургандыгын оңой эле байкоого болот. Анткени кийинки тексттеги сөздөр («жасалга, жакын») кантсе да белгилүү өлчөмдө сырткы таасирге, чоочун колдун салымына дуушар болгондой, өзүнөн өзү астыртан билинер-билинбес жасалмалуулуктун жышаанын да сездирип тургансыйт.

Ошентип, биздин бул талдоолорубуздун натыйжасында окшош эки тексттин биринчисинин мыктылыгы, мүлдө тазалыгы, ал эми экинчисинин, белгилүү өлчөмдө өзгөртүүлөргө дуушар болгондугу жана ал өзгөртүүлөрдүн (көчүрүп жазуучу же редактор тарабынан) жүйөөсүз жасалгандыгы айгинеленди.

Элдик текст катары жогоруда сөз болгон «Келериңде дүнүйө чытырман бүткөн токойсуң» дегенден «Келериңде дүнүйө тегилгич таккан үйдөйсүң» деген строфага чейинки 16 жол ыр менен Токтогулдун китебиндеги кырк строфадан турган «Дүнүйө» аттуу ырдын жаралуу табияты, формасы, мазмуну бири-бирине жакын. Бул он алты строк ушу «Дүнүйө» ырынын акындар ырдап жүргөн вариантынан. Элдик ырга айтып берүүчүлөр тарабынан кокусунан уланып калган сыяктанат. Булардын ичинен Токтогул ырдаган деп, анын авторлугуна ыйгарылып жүргөн текст башкалардыкынан жогоруда айтылгандай көркөмдүгү жана мазмундуулугу боюнча бир топ бийик турат. Ошондон улам бул ыр Токтогулдун китептеринде басылып,

анын авторлугуна гана таандык болуп, ал эми башка акындарда мындай ыр жок сыяктанып келатат.

Элдик тексттин аягына кокусунан уланып калган жогорудагы 16 жол ырды биз азырынча элдик деп шарттуу түрдө гана (бул Токтогулдун ыры деп анда, фондудагы материалда аны айтып же жазып берген адамдардын атайын көрсөтпөгөндүгү үчүн гана) айтып отурабыз. Балким, бул ыр Токтогул ырдаган ырдын эле өзүдүр, же анын бир үзүндүсү болушу да мүмкүн. Ал оозго алынып, элдин көңүлүнө жагып калгандыктан элдик ыр менен жалгашып, кошо айтылып жүргөндүр. Себеби мында ырдалып жаткан мотивдер, стилдик бөтөнчөлүктөр Токтогулдун авторлугуна ыйгарылып жүргөн ырдагы мотивдер жана стилдик бөтөнчүлүктөр менен шайкеш келип, үндөшүп турат жана байкаган адамга бул жакындык өзүнөн өзү эле сезилерлик.

Элдик ырдагы, бирок Токтогулда учурабаган:

«Келеринде дүнүйө,
Килем жапкан төөдөйсүң.
Кетеринде дүнүйө,
Таягы жок жөөдөйсүү» –

деген строфа дагы Токтогулдун китептерине кирүүгө укуктуу. Себеби бул строфа ырдын жалпы структурасынан, ритминен өзүнчө бөлүнүп чоочун, жат өңдөнүп оркоюп чыгып турган жери жок. Бул строфа түзүлүшү, курулушу, стили боюнча да ырдын жалпы ансамблине кошулуп, үндөшүп, эч кандай бөтөнчөлөнбөй, өгөйлөнбөй бир линияда турат. Ошондуктан бул строфанын Токтогулдун китебинде учурабагандыгы – Токтогулдуку эмес дегендикке жатпайт. Тескерисинче, бул – Токтогулдун чыгармаларын жыйноочулардын жана аны редакциялап чыгаруучулардын күнөөсүн, алар акындын чыгармаларын эл арасынан али толук жыйнай албай, башка, акындардын жана элдик делип эстептелген чыгармалардын арасынан аны айра таанып албай, эгер ал элдик чыгармалардын арасына жогоркудай болуп кокусунан аралашып же уланып кетсе, анын алардан ажыратып айрып бөлүп, иргеп (бир строфа же бир строк болсо да) терип алалбай жатышкандыгын айгинелейт.

Чыгармаларынын бардыгы эл оозунда калган Токтогулдай акындын ырларынын текстин тактоо абдан оор иш. Анын оордугу, биринчиден, акындын бир барак автографынын (өз кол жазмасынын) жоктугунда, экинчиден, аны жыйнап же айтып бергендердин аздыр-көптүр таланты, акындык жайы бар (мисалы, К. Акиев, А. Үсөнбаев,

К.Досуев) адамдар экендигинде. Мындай болгондон кийин алар «Токтогул ушинтип ырдаган, мен аны сөзмө-сөз кайталадым» деп миң мертебе бекемдегенде да, алардын жеке өзүлөрүнө тиешелүү касиеттери, өзгөчөлүктөрү, ырдоо жана импровизировать этүү манералары, сөз байлыктары чыгармага чагылбай койбосу бышык. Токтогулдун ырларын ага замандаш башка акындардын ырларынан көп учурларда айырмалаш кыйын болуп, алардын бир-бирине (стилдик, мотивдик жактары) окшош болуп жаткандыгы да мына ушундан улам. Бул жагдай ар бир чыгармага («Өмүр», «Кербез», «Айланган тоонун бүркүтү», «Беш каман», «Алымкан») жана башка ушул сыяктуу акындын жеке турмушуна тикеден-тике байланышы бар фактыларга негизделип, анын авторлугун ачык айгинелеп турган, элге кеңири белгилүү болуп калган чыгармалардан башкаларына шектенүү жана сын көз менен кароого изилдөөчүнү мажбурлайт.

Ар кандай эле чыгарма эл оозуна алына бербеси бышык. Мындай бийик урматка кандайдыр бир өлчөмдө элдин көкүрөгүндөгү сарнаркоосун чагылтып, турмушуна төп келип, жүрөгүндөгү, дилиндеги идеалын (мүдөөсүн) козгоп, моокумун, эңсөөсүн кандырып турган чыгарма гана ээ боло алмак. Бул ырдын жогоркудай болуп эл оозуна алынып калган себебин адабиятчы П. И. Балтиндин Токтогулдун «Алымканга» аттуу ыры жөнүндө төмөнкүдөй айтылган пикири менен байланыштырууга болот: «Мүмкүн бул ыр (Токтогулдун «Алымканы» – Т. С.) композиция жагынан адегенде азыр биз көрүп отургандай анчалык келишимдүү болгон эместир, балким, улуу зергер – эл бул ырды сулуулагандыр, бирок улуу зергер эл чыныгы алтынды гана сулуулай тургандыгын унутпоо керек»¹.

Ырас, Токтогулдун чыгармалары фольклор катары эл оозунан жыйналгандыктан адабият таануу илимибизде фольклордук чыгармалар катары эсептелип келатат. Бирок буга карап анын чыгармаларынын бардыгын элдик чыгармалар менен аралаштырып жиберүүгө, же алар менен бирдей деңгээлде кароого болбойт. Себеби Токтогул өзүнчө поэтикалык личность, профессионал акын, жазганды билбеген менен анын өз үнү, чыгармаларында чагылган дүйнөгө, турмушка жеке индивидуалдуу ой, сезими, мүдөөсү болгон. Турмушту өз алдынча жалпылап, өзүнчө баа берген. Элдик чыгармаларга таасирленүү менен алардын айрымдарын жаңыртып иштеп да чыккан, ошентүү менен ал элдик чыгармаларга жутулуп, өз демин, өз кудуретин жоготуп, аларга кулдук уруп, биротоло багынып калган эмес. Колдон келишинче элдик

¹ П. И. Балтин. Токтогулдун Алымканы. «Советтик Кыргызстан», № 7, 1955, 80-бет.

чыгармаларга өзүнүн художниктик үлүшүн кошкон. Даяр формаларда даяр сөздөрдү гана кураштыра бербестен ага жаңы маанилерди кийирип, жаңы боёктор менен сулуулаган, байыткан.

Бул касиет айрыкча «Алымкандан» байкалат. Мында ал күйгөн, секетпай түрүндөгү жалпы элдик ырларга мүнөздүү традициялык ыкмалардын, даяр каражаттардын рамкасынан чыгып, аларга өз алдынча жаңы артыкчылыктарды кийирүү менен бир кыйла бийикке көтөргөн.

Күйгөн, секетпай маанисиндеги ырлар негизинен жаштардын фольклоруна таандык. Аларда жаштардын ички көңүл кумарлыктары, сүйгөн адамына карата мамилелери чагылтылат. Мындай чыгармаларда көбүнчө кыздын көзү жылдызга, чачы кундузга, иреңи гүлгө салыштырылып (мисалы, «Көзүң жанган жылдыздай, Чачың кара кундуздай...» деген сыяктуу), сырткы сулуулук биринчи планда ырдалат. Ал эми Токтогул «Алымканга» деген ырында өзүнүн кымбат көрүп сүйгөн адамынын сырткы сулуулугун эле ырдабай, анын ички дүйнөсүн, духунун, пейлинин сулуулугун, анын жалпы кыздык турпатынын асыл заадалыгын (тазалыгын, келишимдүүлүгүн) ырдайт:

«Бетегелүү майданым,
Пейли жакшы жайдарым.
Көлөкөлүү майданым,
Көөнү жакшы жайдарым» –

деп, өзүнчө (элдик ырлардагыга окшобогон) жаңы боёктогу сөздөр, жаңыча маанидеги поэтикалык айтылыштар (выражениелер) менен ачып көрсөткөн жана ага ички психологиялык мүнөздөмө берген. Мындай касиеттери боюнча Токтогул фольклордук чыгарма менен жазма адабияттын ортосунда аларды жакындаштыруу процессин аткарган белгилүү бир этап, же өткөөл катары кызмат кылгандай.

Айта берсек Токтогулдун мындай жеке өзүнө таандык, профессионал акын катары болгон өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары көп. Бирок буга карап эл арасынан табылган мыкты ырларды же акындык чыгармалардын бардыгын тең Токтогулдуку деп, анын авторлугуна ыйгара берүү да жарабайт. Ошондой эле, азыркы күндөргө чейин ар кандай экспедициялар жана жеке адамдар тарабынан эл арасынан жыйналып келаткан чыгармалардын дурусураактарынын бардыгын тең механикалык түрдө эле Токтогулдун авторлугуна ыйгарып, калган начарыраактарын элдике же башка акындардыкы деп негизсиз бир-беткей тыянактарды чыгара берүү да адилеттүүлүккө жатпайт. Бул маселе аны изилдөөчүлөрдөн көп фактыларды, далилдерди,

калыстыкты жана билимдүүлүктү талап кылат. Ошондуктан изилдөөчү эң мурун акындын өзүнө таандык тилдик жана стилдик бөтөнчөлүктөрүн тактап алып, анан ошол жагдайлар боюнча анын чыгармаларынын атрибуциясын табууга киришкени дурус.

Ушул күнгө чейин кыргыз адабият таануу илиминде Токтогулдун чыгармаларынын текстин тактоо жана аны басып чыгаруу иштери боюнча бир да эмгек, бир да макала жарыяланган эмес, бул азыр гана биринчи ирет козголуп жаткан маселе деп айтуу калыстыкка жатпайт. Бул тарапта чыныгы монументалдуу илимий эмгектер болбосо да, дээрлик сөз болорлук деңгээлде жазылган айрым макалалар болгон. Мисалга, белгилүү адабиятчылар: П. И. Балтиндин Токтогулдун «Алымканы», Ж. Таштемировдун «Токтогулдун чыгармаларын жыйноо маселесине карата»¹, М. Сырдыбаевдин «Из материалов экспедиции по дополнительному сбору произведений Токтогула Сатылганова»² аттуу макалаларын жана акын Аалы Токомбаевдин «Об ошибках, допущенных в издании произведений Токтогула»³ деген 1950-жылы чыккан Токтогулдун бир томдугу жөнүндөгү отклигин көрсөтүүгө болот.

П. И. Балтиндин, Ж. Таштемировдун, М. Сырдыбаевдин макалаларында Токтогулдун чыгармаларын жыйноо жана тактап алууда сабаттуулук, кыраакылык керек экендиги жөнүндө сөз болуп, ал эми А. Токомбаевдин макаласында акындын чыгармаларын редакциялоо жана басып чыгаруу иштеринде кетирилген майда техникалык катаалыктардан баштап теориялык жагдайдагы катаалыктарына чейин сынга алынат.

Бул эмгектер түпкү негизинен нукура текстологиялык болбосо да, ошого жакын же ошол жөнүндөгү макалалар. Булар ушу азыр сөз болуп жаткан маселенин алгачкы башталыштары, үлгүлөрү катары бааланууга татыктуу.

Ал эми мындан аркы изилдөөлөр болсо тике текстологиялык мүнөздө, атайын материалдарды анализдөө жана сындoo жолу менен терең илимий принципте жүргүзүлөт. Бирок биз бул жерде жазма адабияттын текстин эмес, фольклордук адабияттын текстин изилдеп жаткандыгыбызды, ал эми фольклордук адабиятта чыгарманын чыныты каноникалык текстти эч качан аныкталбай тургандыгын, анда

¹ «Советтик Кыргызстан», 1958, 5-апрель.

² Ученые записки филологического факультета Киргосуниверситета, выпуск 3. Фрунзе, 1957, 178-бет.

³ Труды института языка, литературы и истории, вып. 3, 1952, 223-бет.

ошол тексттин чыныгылыкка жакындатылган варианты гана аныктала тургандыгын дагы бир жолу эскерте кетүүгө тийишпиз.

ТОКТОГУЛДУН А. ҮСӨНБАЕВДЕН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН ЧЫГАРМАЛАРЫ

Токтогулдун чыгармаларын жыйноо жана аны элге таратуу ишинде акындын өнөрүн улантуучулары жана замандаштары болуп эсептелген – Калык Акыев, Алымкул Үсөнбаев жана Коргоол Досуев сыяктуу кыргыздын белгилүү эл акындарынын эмгеги зор. Токтогулдун адегендеги ырлар жыйнагы 1938-жылы Калык Акыев өз колу менен жазып берген материалдары боюнча чыгарылган. Андан кийинки китептери, юбилейлик томдору негизинен А. Үсөнбаев менен К. Досуевдин айтып берген тексттери боюнча толукталды. Алар «Токтогулдуку» деп айтып же жазып көрсөткөн чыгармалардын бардыгы дээрлик эл, коомчулук тарабынан эч кандай күмөнсүрөөсүз кабыл алынып акындын жыйнактарына кийирилип келди. Анткени жогорудагы аты аталган акындардын бардыгы Токтогулдун эң жакын шакирттери, көздөй кишилери болгон. Эл, адабий коомчулук аларды улуу акындын өмүрүнүн, турмушунун, чыгармачылыгынын анык күбөлөрү катары көрүп, алардын айткан дегендерине чоң ишенич, урмат менен мамиле кылышкан.

Токтогулдун чыгармаларынын ушул күнгө чейин атайын текстологиялык сыноолорго дуушар боло электигинин себеби да ушундан улам деп болжолдоого болот. Бирок мезгили жеткенде бардык иш өзүн сыноону, аныктоону талап кылгандай эле, ооз жүзүндө айтылып калган Токтогулдун чыгармаларынын кагаз жүзүнө түшүрүлүү процесси да, андагы кырдаалдардын кандай жүргөндүгү да азыр өзүн изилдеп тактоону талап кылат. Албетте, бул жерде Токтогулдун чыгармаларынын анык, закондуу, түп нускалуу текстин далилдеп көрсөтүү мүмкүн эмес. Анткени акындын өз кол жазмасы, автографы жок. Ошондуктан, Токтогулдун чыгармалары эл арасында оозеки жашап калган фольклордук чыгарма катары эсептелип, анын чыныгы канондук тексти такталбастан, ошого жакындаштырылган текст такталат.

Кыргыздын таланттуу адамдарынын, ырчыларынын, күүчүлөрүнүн, санжырачыларынын чыгармалары илгертен кагаз жүзүнө түшүрүлбөй, эл арасында оозеки жашап келген. Акындар бир жыйында

отуруп ырдаса, же комузчулар күү чертсе, угуп отурган эл алардын ырларынын жана күүлөрүнүн мыктыларын, өздөрүнүн мүдөөлөрүн чагылтып, көңүлүндөгүлөрүнө төп келип тургандарын жаттап алып, кийин аны өздөрүнчө башка чөйрөдө кайталап аткарып жүрүшкөн.

Ошентип, адеп бир адамдын жөндөмүнөн жаралган чыгарма ооздон-оозго, дээрден-дээрге өтүп, улам сулууланып, кооздолуп, элдин көркөм сезиминин, лабораториясынын бардык кудуретин камтып, жашоосун уланта берген. Ал эми элдин жалпы маданиятынын, искусствосунун, көркөм дүйнөсүнүн негизги кыймылдаткычтары, алып жүрүүчүлөрү болуп эсептелген айрым таланттуу фигуралардын ролу өзгөчө бөлүнүп көрүнөт. Алардын чыгармалары жогоркудай болуп эле сиңип, эл тарабынан өздөштүрүлүп кеткен күндө да аттары аталып, баланчанын күүсү, түкүнчөнүн ыры делинип аткарылат. Аткаруучулар белгилүү личносттордун чыгармаларын аткарганда ушинтип кимдин чыгармасы экендигин айтып, авторлугун көрсөтүп чертет же ырдайт. Бирок ал чыгарманын канчалык деңгээлде аткарылышы аткаруучунун талант деңгээли менен өлчөнөт. Мисалы, аткаруучунун өзүндө эч кандай акындык же комузчулук талант болбосо, ал өзү угуп жаткан чыгарманын көңүлүнө өтө жаккан, эсинде калган жерлерин гана жаттап алып, ага эч кандай өзгөртүү киргизбей, азайтпай, көбөйтпөй кандай укса, ошондой гана аткарып жүрө берет. Эгер аткаруучу өзү да таланттуу акын, же чоң комузчу болсо, анда ал өзү уккан чыгарманы механикалык түрдө гана жаттап албай, өз үнү менен эркин аткарат, өз талантына, мүмкүнчүлүгүнө салып өздөштүрөт.

Мындай аткаруучулар чыгарманын адепки рамкасында чектелип, ошонун кулу, ошонун сокур аткаруучусу болуп калбай, аны өзүнүн талантына жараша бирде өтө бийиктетип, күчтөнтүп же бирде адепки деңгээлинен начарлатып жибериши да ыктымал. Токтогулдун чыгармаларын айтып берген акындарда да мына ушундай көрүнүштөр байкалат.

Бул маселенин бир жагы. Экинчи сөз кыла турган нерсе – бул Токтогулдун ырларын анын замандаш акындары бир күнү бир жерде, бир чөйрөдө чогуу отуруп угушуп, чогуу өздөштүрүп алышып, анан аны «мына ушу Токтогулдун ыры» деп ырдап, туш-тушка бастырып кетишкен эмес. Ар кимиси ар кайсы мезгилде, ар кандай шарттарда Токтогул менен бирге болуп жүргөн учурларда угушкан. Токтогул да бир ырын бир эле жолу ырдап, анан ошол бойдон ага кайра кайрылбай койгон эмес. Анын бүгүн ырдаган ырын эртең да башка бир

жыйында элдер сурап жатып, «Баягы ырынды ырдап койчу, Токо» деп ырдатышкан. Ошондо Токтогул кечээки ырдаган ырын сөзмө-сөз кайталап ырдаган эмес, мазмуну өзгөрүлбөгөнү менен сөздөрү, көркөмдүк каражаттары өзгөрүп, кандайдыр бир жаңы деталдар, элементтер кошулуп ырдалган. Кээде ырдын формасы, уйкаштыгы өзгөрүп, башкача, мурункудан бөлөкчө манерага өтүп аткарылган. Токтогулдун бир эле ырын бир акын мындай айтса, экинчи акын тигиндей айтып калышканынын себеби да мына ушундан улам болуу керек. Ушул божомолдоого Жоомарт Бөкөнбаевдин 1938-жылы жазган төмөнкүдөй сөздөрү толук түшүндүрмө боло алат: «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашкандагы» ырын ал убакта кагазга жазган эч ким болгон эмес. Бирок эл жаттап алышкан. Токтогул менен Эшмамбеттин ырларын ар кайсы ырчы ар түрдүү кылып айтышат. Бул, албетте боло турган иш. Кийин Токтогул экинчи камоодон бошонуп келгенде Эшмамбет менен бирге ырдап эл аралап жүрүшкөн. Эл бул экөөнүн башы кошулган жерде эле «учурашканыңарды ырдагыла» деп сурай берген. Ар ырдаган сайын биринчи учурашкан ырынан башка кылып, жаңы сөздөр кошуп, өзгөртүп ырдашкан. Кайсы ырчы кандай укса, ошондой жаттап алышып ырдашып жүрүшкөн. Эки ырчынын учурашкан ырларынын үч-төрт түрү (варианттары) бар. Булардын баары бир-биринен калышпаган баалуу, жарамдуу ырлар»¹.

Мында «кайсы акын кандайча укса, ошондой жаттап алышып ырдашып жүрүшкөн» деген түшүндүрмөгө өзгөчө маани берүү керек. Мындагы «ырды жаттап алышып» деген сөз, менимче, аткаруучу акындар ырдын башынан аягына чейин ар бир сөзүн жаттап алышкан деген мааниде эмес, анын мазмунун, формасын жана аткарылыш ыктарын өздөштүрүп алышкан деген мааниде айтылып жатат. Себеби чыныгы акындар бир чыгарманы сулп эле натуралдык түрдө жаттап алып, анан аны кайра эч нерсесин өзгөртпөй механикалык түрдө кайталап берүүчүлүк ролду аткарышпайт. Бул жерде ар бир акын Токтогулдун бир эле ырын анын өз оозунан ар кандай аткарылышында угушкандыгы айтылды. Демек, ал ар кандай угушса ошондой өздөштүрүшкөн. Ошондуктан бир эле ырдын бир нече түрдө айтылып калышынын себебин айтуучу акындардан эле көрбөй, Токтогулдун өзүнөн да көрүү керек. Буга мисалы, жогоруда сөз болгон, «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ыр негиз боло алат. Бул ырдын аз дегенде эле үч-төрт варианты бар. Алардын мазмуну, ырдалуу мотивдери бирдей, өзөгүндө жалпы бир тон сакталат.

¹ Ж. Бөкөнбаев. Токтогул менен Эшмамбет. «Кызыл Кыргызстан», 1938, 24-ноябрь.

Аткарылыштары, шөкөттөлүштөрү гана башка. Биз сөз кыла турган негизги нерсебиз Токтогулдун жакын шакирти, кыргыздын көрүнүктүү эл акындарынын бири Алымкул Үсөнбаевден жазылып алынган Токтогулдун ырлары жөнүндө, ошол туурасында айрым дайындуу текстологиялык ой-пикирлерди айтуу.

1938-жылдан тартып ар кандай учурларда Алымкул Үсөнбаевден Токтогулдун төмөндөгүдөй чыгармалары жазылып алынган:

Токтогул менен Эшмамбеттин эшенге ырдаганы – биринчи жолу 1938-жылы жарыяланган, 160 сап.

Акбаары – 1940-жыл, 219 сап.

Токтогул менен Алымкулдун жолугушуусу – 1940-жыл, 586 сап.

Токтогул менен Эшмамбет – 1940-жыл, 443 сап.

Кекилик атпай бугу аткан – 1964-жыл, 8 сап.

Кырк-Серке жайлоосунда – 1957-жыл, 105 сап.

Эсенсиңби карындаш – 1957-жыл, 40 сап.

Токтогул менен Алымкул – 1964-жыл, 119 сап.

Баймурат – 1964-жыл, 16 сап.

Насылкан – 1964-жыл, 20 сап.

Жардам кылдың калың эл – 1956-жыл, 30 сап.

Күлүйпа, Күлжар ашык кыз – 1964-жыл, 35 сап.

Токтогул менен Эшмамбеттин Курман ырчы менен айтышканы ¹.

Токтогулдун арманы ².

Булардан сырткары В. С. Виноградовдун «Токтогул Сатылганов и киргизские акыны» (М., 1952) жана «Музыкальное наследие Токтогула» (М., 1961) аттуу китептеринде А. Үсөнбаевден жазылып алынды деп көрсөтүлгөн Токтогулдун бир нече ыр-күүлөрүнүн ноталары менен кошо тиркелип жүргөн бирин-экин строфалардан турган тексттер бар.

Алар төмөнкүлөр:

I. КЕРБЕЗ

Толгоп тарткан кыл аркан,

Тор кашка аттын кермеси.

Топ жыйында сайраган,

Токтогулдун кербези.

Толкун жашың өткөн соң,

Кайран жаш, толгонуп кайра келбеси.

¹ Жарыялана элек. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, Инв. № 1227.

² Жарыялана элек. Ошондо, 74-бет.

Эки кабат кыл аркан,
Элик сурдун кермеси.
Эл ичинде сайраган,
Кечеки азиз Токоң кербези.
Эсил жашың өткөн соң
Кайран жан, эстесең кайтып келбеспи.
Айыпсыз кармап сот кылып,
Айдаганда кербезим.
Айнектей көзүм чачырап,
Жайнаганда кербезим.
Артыма колум чынжырлап,
Байлаганда кербезим.
Аман бол кыргыз элим деп,
Сайраганда кербезим,
Ардагым жалгыз Топчубай,
Атакелеп чыркырап,
Апасы ээрчип буркурап,
Зарлаганда кербезим ¹.

Ушул жыйырма төрт жол ыр Токтогулдун «Кербез» аттуу 65 саптан турган (1964-жылкы басылышында) ырынын 1940-жылдан берки басылыштарында толук кездешет. Бирок булардын качан жана кимден жазылып алынгандыгы эч жерде көрсөтүлбөгөн. Токтогулдун акыркы эки томдук жыйнагында да бул аныкталбаган бойдон калган. Жогоруда В. С. Виноградовдун китебинен келтирилген фактыга карап эми муну аныктоого болот. Бул текст бүт бойдон Алымкул Үсөнбаевден жазылып алынгандыгы анык. Себеби жогорудагы 24 жол ыр Токтогулдун китептериндеги тексттерден эч кандай айырмаланбай, сөзмө-сөз, сапма-сап төп келип отурат. Ырдын мазмуну, курулушу, стили дагы бипбирдей, эч кандай бөтөнчөлүк, айырмачылык жок. Бири-бирине окшобостук, айкалышпастык байкалбайт.

Ырас, В. С. Виноградовдун китебинде бул ырды Алымкулдан башка дагы Атай Огонбаев, Коргоол Досуев сыяктуу акындар аткара тургандыгы айтылган. Алардын аткаруусунда да, мисалы төмөнкүдөй тексттер келтирилген. А. Огонбаевднн аткаруусунда²:

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси.
Тоодогу булбул өндөнгөн,

¹ В. С. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, 1961, 78-бет. (Китептеги тыныш белгилери сакталды. Мындан ары да китепте кандай болсо ошондой көчүрүлөт).

² В. С. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, 1961, 83-бет.

Токтогулдун кербези.
Томуктай баштан жан кетсе,
Толгонуп эки келбеси,
Капталга тарткан кыл аркан,
Кара кердин кермеси
Кайран баштан жан кетсе,
Кайрылып эки келбеси.

Коргоол Досуевде¹:

Толгой тарткан кыл аркан,
Тор кашка аттын кермеси.
Топ жыйында сайраган,
Тор кашка аттын кербези.
Толгонуп жашың өткөн соң,
Ойлосоң кайтып келбеси.
Ажал жетип өлбөйсүң,
Ажал жетип өлгөн соң
Ай, чиркин бир айланып келбейсиң.

болуп айтылат. Өзүбүз көрүп тургандай бул ырлардын алгачкы строфа-лары гана окшош болбосо, калгандары башка-башка айтылат. Калган саптар Токтогулдун китептериндеги «Кербез» аттуу ырда дегеле кездешпейт. Токтогулдун китептериндеги «Кербез» бүт бойдон Алымкул айтып берген текстке гана окшойт, ошого үндөшүп, ошого гана шайкеш келет.

II. АРМАН КЕРБЕЗ

1. Айтып гана черткен Токтогул
2. Асыл бир жашты жоктодум.
3. Асыл жаның өткөн соң,
4. Айланып келбейт окшодуң².

Бул строфада Токтогулдун «Карылык» аттуу ырында кездешүүчү:
«Картайып кеттим Токтогул,
Кара чачым ак болуп
Кайран жашты жоктодум,
Канаттуу куштай балалык,
Кайрылып келбейт окшодуң» –

¹ Ошондо, 79-бет.

² Ошондо, 95-бет. (Мындан ары бул китептин аты аталбай-бети гана көрсөтүлөт).

деген. 1938-жылдан бери К. Акиевдин жазып бергени боюнча жарыяланып келе жаткан ырда кездешүүчү строфага окшош. Ушундай эле маанидеги бир строфа ыр К. Досуевдин аткаруусунда да бар.

Бирок көлөмдүүрөөгү К. Акиевдин аткаруусунда кездешкендиктен, бул чыгарманын негизги айтып берүүчүсү катары ушул Акиевди эсептөө туура.

III. АРМАН

Түшүнбөйт эч ким тилиме,
Кондурбайт эч ким үйүнө.
Туулган карып экенмин,
Кайгылуу күндүн түнүндө.
Пааналап жатар жер таппайм,
Бастырманын түбүндө.
Курсагым ачка кубат жок,
Карып жан калар бекен тирүүгө.
Күкүк элем сайраган,
Күлүк элем жайнаган.
Күлдө болуш бай-манап,
Күнөөсүз кармап айдаган.
Күрдөөлдүү кыргыз элими,
Күнөөдөн аман кутулуп,
Шордуу баш көрөр бекем кайрадан (102-бет).

Бул саптар 1938-жылдан бери Калыктын тапшырган материалы боюнча басылып келе жаткан «Түрмөдөн кайтып келе жатканда», «Көчөдө өлчү күнүмбү» деген ырларда кездешүүчү строфаларга жакындап, ошолордун башка бир түрдөгү айтылыштары сыяктанат. Булар комуздун күүсүнө коштолуп айтылган тексттер болуу керек. Караандай тексттин өзүн Үсөнбаев бүт бойдон айта тургандыгы эч жерде көрсөтүлгөн эмес. Ошондуктан, бул ырдын башка акындардын айтуусунда да учурай тургандыгына карабастан, негизги айтып берүүчү катары Акиевди эсептөө дурус.

IV. АЙТЫШ

Эшмамбет:

Арстанбек чарбактан,
Келген Балтабай,
Балбандыгын айтам ай.
Алын билбей эңишип

Арымдан келген бир сарттар
Асылып жүрөт калтадай.

Токтогул:

Эшмамбет ырдап турасың,
Эч нерсени байкабай.
Элирип топто мактанба,
Ээгиндеги сакалың.
Коолап кеткен арпадай.

Эшмамбет:

Адырга бүткөн жекесиң,
Айтышканда нетесиң,
Асылбагын сакалга
Алкымыңда бир кыл жок,
Апаңа окшош экенсиң.

Токтогул:

Кара эчкинин терисин,
Каптап алган экенсиң.
Кайра-кайра, желимдеп,
Чаптап алган экенсиң.
Эки боо кылын кудайдын,
Эшмамбет мактап алган экенсиң (143-бет).

«Токтогул менен Эшмамбеттин айтышканы» деген ыр алгач Токтогулдун 1940-жылы чыккан китебинде 270 сап көлөмүндө жарыяланган. Андан кийинки жыйнактарында да эч өзгөрүүсүз басылып келе жатат. Бирок бул ырдын адеп кимден жазылып алынгандыгы алигиче белгисиз эле. Жогорудагы келтирилген фактыга караганда, бул ыр А. Үсөнбаевден жазылып алынгандыгы айгине болуп турат. Мында келтирилген 22 сап ыр Токтогулдун китебиндеги 270 сап ырдын бир үзүндүсү катары аны менен сапма-сап окшошот.

V. КЫЗЫЛ КӨЙНӨК

1. Кызыл көйнөк түрдөй жан,
2. Кызык өмүр күлдөй жан.
3. Кыз күнүндө ойноп күл,
4. Өтүп кетет бирдей жан.
5. Кыз өмүрүң өткөн соң,

6. Кылчайып келбейт гүлдөй жан.
7. Жашыл көйнөк түрдөй жан.
8. Жаш өмүрүң күлдөй жан,
9. Жаш күнүңдө ойноп күл.
10. Жаным сага бирге жан,
11. Жаш өмүрүң өткөндө,
12. Жанып келбейт күлдөй жан (165-бет).

Бул ырдын окуучуларга кандайдыр бир тааныш угулуп жаткандыгына карабастан, муну Токтогулдун китептеринин эч бир басылыштарынан издеп табууга болбойт. Бирок бул ырдын А. Үсөнбаев В. С. Виноградовго Токтогулдун ыры деп айтып берген. Ушуга караганда бул ыр Токтогул эл арасында ырдап жүргөн ырлардан. Ырас, мында анча-мынча элдик чыгармачылыктын жышааны да сезилип турат. Кандайдыр бир деңгээлде эл оозунда айтылып жүргөн элдик лириканын мотивиндеги чыгармалардан болушу да мүмкүн. Бирок муну Токтогул, биз көрүп тургандай формага, өзүнүн акындык стилине салып өз үнү менен ырдаган болуу керек. Ошондуктан бул ыр Токтогулдун чыгармаларынын катарына кирүүгө ар качан укуктуу десе болот.

В. С. Виноградовдун китебиндеги мына ушундай фактыларга караганда А. Үсөнбаев өзүнүн окутуучусу жана замандашы болуп эсептелген улуу акын Токтогулдун жогоруда санап көрсөтүлгөн жана өзү официалдуу айтып берүүчүсү болгон 14 чыгармадан башка дагы бир топ ырларын биле тургандыгы белгилүү болду. Бирок аларды толугу менен эч жерде айтып же жазып калтырбагандыктан, азыр аларды Токтогулдун китептеринен да, Алымкулдун өзүнүн чыгармаларынын арасынан да, фондудагы материалдардан да (В. С. Виноградовдун архивинде эле болбосо) табуу кыйын.

ТОКТОГУЛ СИБИРДЕН КЕЛГЕНДЕ ЭШМАМБЕТ ЫРЧЫ МЕНЕН УЧУРАШУУСУ

«Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ыр – Токтогулдун көпчүлүк окуучуларынын айтуусунда кездешүүчү көп варианттуу чыгармаларынын бири. Бул ырдын газета журналдарда, китептерде жарыяланып, ар кайсы учурларда адамдар тарабынан жазылып алынып, басма жүзүндө жарык көргөн варианттары төмөнкүлөр:

1. К. Акиев – Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы, 986 сап¹.

2. А. Үсөнбаев – Токтогул менен Эшмамбеттин учурашканы, 437 сап².

3. Кудайберген Карымбаев – Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу, 558 сап³.

4. Коргоол Досуев. (Бул кишинин айтуусундагы текст эң эле кыска жана ал бир гана жолу жарыялангандыктан бул жерде толук келтирүү максатка ылайык):

1. Каранын оозун керген бейм,
2. Каардуу торго кармалган,
3. Кара жол Сибир айдалган,
4. Кара жаак, кайкы тил,
5. Кайраным Током келген бейм.
6. Күлүктүн оозун керген бейм,
7. Күнадир келип кармалган,
8. Күйүттүү күндө зарланган
9. Күмүш жаак, күлүк тил,
10. Күкүгүм Током келген бейм.
11. Кайнап, күйүп чок болгон,
12. Кайгылуу күнгө токтолгон,
13. Каардуу түнгө жолугуп
14. Кармалып кыйноо сот болгон.
15. Өчкөнүм кайра өнгөн бейм,
16. Өлүү десек, саламат,
17. Өнөрпоз Током келген бейм!
18. Алты сай парад, ак келте.
19. Атканын айт, Токтогул,
20. Ат боорунан кара кан
21. Чачканын айт, Токтогул.
22. Аманат жаның саламат
23. Кайтканын айт, Токтогул?!
24. Этеги жок чолок тон
25. Кийгениң айт, Токтогул,
26. Эртели-кеч жөө басып,
27. Жүргөнүң айт, Токтогул,
28. Он жылы жаттың түрмөдө,

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 26-бет.

² Токтогул Сатылганов. Ырлар. Фрунзе, 1940, 156-бет.

³ «Ала-Тоо», 1964, № 8, 97-бет.

29. Билгениң айт, Токтогул,
30. Күнөөсү жок, жалынга
31. Күйгөнүң айт, Токтогул.
32. Көзүңдү ирмеп уктабас,
33. Түндөрүң айт, Токтогул.
34. Маскөөдөгү түрмөгө,
35. Жатканың айт, Токтогул.
36. Балдырашып солдаттар,
37. Чапканын айт, Токтогул.
38. Барса келбес сапардан,
39. Кайтканын айт, Токтогул!

Токтогул:

40. Жети кез коргон – пайдубал,
41. Чарбагын кошуп ырдайын,
42. Жеримден желдет Сибирге,
43. Алганын кошуп ырдайын,
44. Жеңе-желпим чуркурап,
45. Калганын кошуп ырдайын,
46. Алтымыш киши айдалган
47. Арманын кошуп ырдайын.
48. Күнөөсү жок жанымды
49. Айдап кеткен болучу,
50. Күкүктөй көзүм жалдырап
51. Жайнап кеткен болучу,
52. Губернатор – генерал,
53. Кармап кеткен болучу¹

Бул текст бир гана жолу жана бир гана газетада жарыяланган. Калган бөлүктөрү же башка бир варианттары эч жерде жолукпайт.

1. Сырдыбаев Турсалы – Токтогул менен Эшмамбеттин биринчи учурашканы, 190 сап².

Бул текст да атайын басма жүзүндө жарыяланган эмес. Академиянын фольклордук экспедициясынын мүчөлөрү тарабынан 1956-жылы ноябрда Талас районундагы Киров колхозунун мүчөсү Сырдыбаев Турсалыдан жазылып алынган. Мазмундук курулушу боюнча бул текст жогоруда саналган варианттардан бир аз айрымаланат. Ырдын аты «Токтогул менен Эшмамбеттин биринчи учурашканы» деп аталганы менен ыр учурашуу эмес, айтышуу түрүндө жазылган.

¹ Ж. Бөкөнбаев. Токтогул менен Эшмамбет. «Кызыл Кыргызстан», 1938, 24-ноябрь.

² Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, Инв. № 1876, 1-дептер.

Башка варианттардын бардыгында учурашуу мааниси сакталат. Башкача айтканда, бирөө салам айтат, экинчи киши алик алат. Негизги варианттар катары эсептелип, Токтогулдун китептерине кийирилип жүргөн К. Акиев менен А. Үсөнбаевдин айтууларында да ыр ушундай. Күнөөсүз айдалып аябай азап көрүп, арып-чарчап, араң элине жеткен Токтогулдун алдынан Эшмамбет тосо чыгып, салам айтат, ал-абалын, башынан өткөргөндөрүн сурайт. Мына ушул суроо процессинде Эшмамбет бир кемчилик кетирет. Токтогулдун үй-бүлөсүнөн кабардар болбой, алардын аман-соо экендигин билбей туруп, өлүп калган уулун «Алдыңдан тосуп чыктыбы?» – деп, ал эми башкага тийип кеткен аялын «Таптынбы аман жарыңды» деп, Эшмамбет олдоксон суроо берет. Токтогул өзүнүн жакын көрүп жүргөн кишинен ушундай орунсуз сөз укканына жаны кейип төмөнкүдөй ыр менен жооп кайтарат:

«Кабакта уктум келатып
Каралдымдын өлгөнүн.
«Эрге тийип кеткен» – деп,
Катынымдын жөн-жөнүн.

...Караңгылап өчүптүр,
Кантейин, жалгыз чырагым!
Каралдымдан ажырап
Капалуу күндө турамын.

Катын менен баланын
Кабарын билбей сурадың.
...Башкага тийип кетиптир
Башында сүйүп алганым.

Эсиңе алсаң Эшмамбет,
Элиме неге барбадың?
Уялбай бүгүн сурайсың,
Укпагансың, Эшмамбет,
Уулумдун өлүп калганын.
Кайгыны кайта жаңыртып,
Ушубу кылган жардамың?»¹

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы; 1964, 1-т. Түзгөн, баш сөзүн жана түшүндүрмөлөрүн жазган Ж. Таштемиров, 210-221-беттер.

Токтогулдун ушул койгон айыбына Эшмамбеттен жооп жок. Калык менен Алымкулдун варианттарында Эшмамбет эч нерсе деп жооп айталбай, Токтогулдун алдында айыптуу болуп тим болот. Ал эми Сырдыбаевдин вариантында мындай эмес. Анда Эшмамбет Токтогул менен кайым айтышат. Адегенде Токтогул алик алып:

«Элден ушак кеп угам
Чынын айтсаң Эшмамбет,
Чынары бар теректин,
Чырпыгы сынган деп угам» –

деген суроо коёт. Ага Эшмамбет:

«А Токо, туйгунунду качырдык,
Түрмөдө жүргөн кезинде,
Кулунунду топуракка жашырдык.
Карчыгаңды качырдык,
Камоодо жүргөн кезинде,
Каралдынды кара жерге жашырдык...» –

деп тике эле жооп берет. (Башкача айтканда бул вариант боюнча Токтогулдун баласынын өлгөнүн Коргоол угузбай эле, Эшмамбет угузган болуп эсептелет). Анан Токтогул кайра ар кимден: «Эшмамбет балаңа бата кылууга жарабады» деген сөз угуп, таарыныч кылып, Эшмамбетке мындай деп кайрылат:

«Айылдан ушак кеп угам:
Алчадай болгон балаңа,
Эшмамбет келбей койду деп угам.
Элден ушак кеп угам,
Ээрчитип жүрчү балаңы,
Эрмек кылчу Эшмамбет,
Келбей койду деп угам.
Түңүлдүңбү өзүмдөн?
Катасы калбай сүйлөшүп
Канчу элең го сөзүмө?
Качан, көөнүң калды эле,
Капа болуп, Эшмамбет,
Каттабапсың өзүмө».

Эшмамбет Токтогулдун бул айтканын төгүнгө чыгарып, бул калп сөз элдин чыгарган жалган ушагы деп, анысын төмөнкүчө далилдейт:

«Токо, бул жаңылыш айткан сөз экен,
Жаңыдан көзүн көргөндө,

Бул жасалма киши өзү экен.
Мен кабар уктум кечинде.
Алысыраак жерде элем,
Аябай келдим бешимде.
Көрүндү элдин карасы
Мүрзөдө экен карарып,
Бүтүн сарттар баласы.
Кайгы чегип ыйладым,
Өлүү тирүү ким билет,
Токо, арбагыңды сыйладым.
Үч күндөн кийин азанда,
Атымды токуп кыйнадым.
Бешимге чейин отурдум,
Ушу отурган үйүңдө,
Куран окуп ыйладым.
Сууп калган апаңды,
Ал бир күнү кыйнадым.
Бешимге чейин отурдум,
Алганына жай айтып.
Аман болсо Токтогул,
Айланып үйгө келер деп,
Байбиче тилегиңди берер деп,
Анан кеткем мен кайтып.
Бейлим адал экен го,
Элден мурун жолуктум,
Эзилип келе жатканда,
Кошо кайгы тарттым го.
Ээ, Током, кулунум деп жатканда...»¹

Ушуну менен айтышуу бүтөт. Бул варианттын жогоркулардан болгон айырмачылыгы ушу. Муну мен башкалардан мыкты деп мисалга келтирип, отурган жерим жок. Бул жөн гана «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ырдын көп варианттуулугун далилдөө максатында келтирилди.

Токтогулдун Сибирден келгенден кийин Эшмамбет менен учурашканы – бул эки акындын тең турмушундагы эң чоң окуя. Эшмамбет өзүнүн окутуучусунун, кадырлап, урматтап жүргөн, бирок көңүлүнүн бир жеринде өлдү деп түңүлүп калган адамынын кокусунан, күтүлбөгөн жерден алдынан чыгып, жолугуп отурушуна аябай таң калат. Бир

¹ Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, Инв. № 1876, 1-дептер.

жагынан кубаныч бийлеп жүрөгү өрөпкүйт. Акыевдин вариантында Эшмамбет аттан түшө калып Токтогул менен кучакташып көрүшөт да, анан кайра атына мине калып ырдап жиберет. Баралына толуп турган курч, өткүр акын бардык кудуретин чыгарып таңшып ырдайт. Бүткүл делебеси козголуп, аябай толкундап акындык эмоциясы бийиктегенден бийиктеп, эң жогорку апогейине жетет. Ошондо анын ыры (Токтогулдун өз сөзү менен айтканда) «жаандан кийинки булуттай түрүлүп, түрүлүп чыгат». Токтогул да аябай толкундайт. Канча жылдар бою кыргыздын үнүн, акындардын кулакка тааныш ырдоо манерасын укпай аны унута жаздап, жүрөгү аябай сагынычка батып жүрүп, эми маңдайында төгүп ырдап турган өзүнүн эң жакын шакиртинин ошол тааныш үнүн угуп, кубанычтан жүрөгү жашыйт. Анын да бардык акындык кудурети ойгонот. Көөдөнүн тиреп бук кылып, эзип, ушунча жылдардан бери качан, кайсы жерде жана кимге айтарын билбей уюп, саргайып жаткан сагынычтын, күйүттүн, арман-асиреттин баары мына ушул жерде, ушул моментте атылып чыгат. Бул эки акындын учурашуу ыры алгач мына ушундай кырдаалда ырдалып, мына ушундай кереметтүү учурда жаралган. Ошентип, бул чыгармада эки акындын тең эң бийик акындык темпераменттери, эмоциялары чагылтылган. Ошон үчүн бул ыр элдин көңүлүнө орноп, ырчылардын да сезимине сиңип, ооздон-оозго өтүп айтылып калган болуу керек.

Мына ошон үчүн бул ыр ушул эки акындын башка учурдагы айтышууларына караганда күчтүү чыгып, эл аларды көргөн жерде «баягы айтышканыңарды ырдагыла» деп сурап калышса керек.

Калык менен Алымкулдун айтуусундагы ырда «учурашуунун» ушундай касиеттери бир топ сакталган. Ал эми биз сөз кылган Т. Сырдыбаевдин вариантында тескерисинче бошондук, жасалмалуулук үстөмдүк кылат. Артыкбаш, тиешесиз, ыңгайсыз айтылган сөздөр, саптар көп учурайт:

«Кеттим эле алыска,
Жарыктык көрбөс намыска,
Аман-эсен жүрөбү,
Баягы, өзүмдөн улуу абышка...»

Бул Токтогулдун Эшмамбетке кайрылып, андан эли-журттун аман-эсендигин сурап турган жеринен. Мында уйкаштыктын айынанбы Токтогулга кайдагы бир абышканы суратып койгон. Токтогул ушундай дарексиз сөздөрдү сүйлөп ырдабаса керек эле, тилекке каршы мындай маанисиз саптар бул вариантта мол учурайт. Уйкаштыктар да өлдүр-сөлдүр, төкмө акындардын ырындай тегиз, шыдыр

эмес. Мунун бардыгы бир жагынан айтып берүүчүнүн да талант деңгээлин далилдеп турат. Айтып берүүчүдө акындык эмес, жамакчылык гана кудурет бар сыяктанат. Мындан Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу жөнүндөгү Акиевдин же Үсөнбаевдин айтып берүүсүндөгү ырга кошуу максатында айрым жарамдуу, татыктуу саптарды издеп табуу да мүмкүн эмес.

Ал эми К. Карымбаевдин жарыялаган варианты жөнүндө сөз башка. Бул анча-мынча гана өзгөчөлүктөрү, башка айтылыштары болбосо, Акиевдин варианты менен сапма-сап окшошот. Ошол тексттин экинчи бир адам тарабынан кайталанып айтылышы деп мүнөздөсөк болот. Ушул себептүү муну «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ырдын үчүнчү бир варианты катары Токтогулдун китептерине өзүнчө кийирүү максатка ылайыксыз. Бирок мында айрым Акиевдин вариантында кездешпеген, бирок аны кандайдыр бир деңгээлде толуктагансып турган бирин-экин жаркын саптар бар. Мисалы:

Бирден терип сурайын,
Билгениң айтчы, Токтогул.
Кээ бирин дарга кылтактап,
Илгенин айтчы, Токтогул.
Караңгы тамда калчылдап,
Жатканың айтчы, Токтогул.
Кай бирин актан каралап,
Атканын айтчы, Токтогул ¹.

Бул строфа Эшмамбеттин Токтогулга кайрылып, аны менен бирге айдалгандардын ал-абалын сурап турган учурунан. Бул кайрылуунун аягы төмөнкүдөй саптар менен бүтөт:

Түрмөдө жүргөн элде көп,
Тутулуп жүргөн пенде көп,
Түрмөнү ар ким жердеген,
Сен өңдөнүп тоорулуп
Тууганга тирүү келбеген.

Абакта жүргөн элде көп,
Айдалып жүргөн пенде көп,
Абакты ар ким жердеген.
Сен өңдөнүп айланып,
Айлына тирүү келбеген.

¹ «Ала-Тоо», 1964, № 8, 98-бет.

...Жакшылык менен жамандык
Күн менен түндөй алмашат
Бирин-бири кубалап
Билинбей кетип баратат.
Сүрүлүп элден кеткенин,
Сумсайып күндүн батканы.
Айланып кайра келгенин.
Агарып таңдын атканы.
Көрдүм, Токо, көзүңдү,
Көйкапка кеткен өзүңдү,
Баарысын айтчы угайын,
Баштап көрчү сөзүңдү.

Эми Токтогулдун Эшмамбетке айткан жоопторунун арасынан төмөнкү саптарды тандап, бөлүп көрсөтүүгө болот:

Канатты жайып калкылдап
Каздай учуп келейин,
Кармалып кеткен элдердин
Кайгысын айтып берейин.
Өйдө айланып калкылдап,
Өрдөкчө учуп келейин.
Өлүмгө кеткен элдердин
Өзүнөн кабар берейин.

...Алты кулач зым аркан
Аркамдан чырмап байлатып,
Айнектей көзүм жайнатып,
Алтын кен казып турганда
Аяктай таштар куланып,
Ар адам өлдү зынданда.
Алдырган кудай жар болуп
Асырай жүрдү мындан да.
Жети кулач зым аркан
Желкемден чырмап байлатып,
Жетимдей көзүм жайнатып
Жез кенин казып турганда,
Желкеден таштар куланып,
Нечендер өлдү зынданда.
Жети пирлер жар болуп,

Жетелей жүрдү мындан да ¹.

Токтогул өзүнүн сөзүн дале болсо биротоло эркиндикке чыкканына ишенбегендей, душмандарынан кооптонгон, тынчсызданган абалда төмөнкүдөй саптар менен аяктайт. Анын мында айтылган сөздөрү ошол учурдагы абалга салыштырып караганда закон ченемдүү көрүнүш эле.

Иттин үнү угулса,
Эшикке чыга жүгүрөм.
Илгерки дөөрүк келет деп,
Ийкемге келбес ит душман
Имерип кармап берет деп,
Эсил жандан түнүлөм.
Кабылан үнү угулса,
Кайта-кайта жүгүрөм.
Кадимки дөөрүк келет деп,
Кадыр билбес ит душман
Кайтара кармап берет деп,
Кайран жандан түнүлөм²

Мына ушундай строфаларды негизги текстке кошуп койсок, мындан анын сапаты начарлабай, тескерисинче, көркөмдүүлүгү артып, мазмуну толукталары бышык.

Эгер биз «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ырдын чындап жалпы бир негизги вариантын түзгүбүз келсе, анда Акыев менен Үсөнбаевдин варианттарын бириктирип жогоруда Карымбаевдин вариантынан келтирилген текстти кошсок жетиштүү болот. Бирок мындай жалпылаштыруунун практикалык жагынан эмес, илимий негизде алып караганда да эч кандай зарылчылыгы жок.

Айрыкча, Акыев менен Үсөнбаевдин варианттары ар бири өз алдынча турган чыгарма. Ар биринин өз алдынча маанилери, көркөмдүк бөтөнчөлүктөрү бар. Булардын экөөнүн тең басма жүзүндө жашап турушу заманындагы угуучулардын Токтогул менен Эшмамбетке кайрылып: «Кана, баягы айтышканыңарды ырдап койгулачы» деген талабын ар башкача ырдап канааттандырышкан деген айрым авторлордун аныктамаларынын чын экендигин далилдейт. Ушунусу менен бул ырлар өзүнө ар кандай сынчылдык, ишенбөөчүлүк менен мамиле кылууну, жараксыздык, жалгандык сыяктуу касиеттерди издеген, ошондой жактарга жакындатууга аракеттенген

¹ Ала-Тоо, 1964, №8, 102-бет.

² Ошондо, 103-бет.

көз караштарды, пикирлерди өзүнөн оолактатып, күнөөсүз, эркин абалында кала берет.

Алымкул Үсөнбаевдин варианты боюнча сөз кыларлык же жеке саларлык дагы бир таң калуучу нерсе бар. Бул, 1923-жылы К. Мифтаков Үсөнбаевдин өз оозунан жазып алган «Токтогул ырчы 1910-жылы шиберден келгенде»¹ деген ырдын тексти. Мында Үсөнбаев Эшмамбет акындын ролун аткарып, Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырдап учурашкан ыр саптар менен Кетмен-Төбөдөн Таласка Талбай дегендин ашына келген Токтогулга ырдап кайрылат. Мында:

- 1) Капталдын куму эшилет
Кайберендин изиби?
- 2) Капталдын чөбүн козгогон
Карайган шамал желби деп;
- 3) Кунандын оозун кергенби?
Кудайым чындап бергенби?
- 4) Торунун оозун кергенби?
Тобума кудай бергенби?
- 5) Сагызгандын уясы,
Сайда калды, Токтогул.
Саралалуу сан жылкы,
Байда калды, Токтогул –

деген сыяктуу Акыевде жана Үсөнбаевдин өзү айтып берген «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ырда кездешүүчү саптардын, мотивдердин бардыгы сакталган. Ошону менен бирге жогоруда сөз болгон варианттардын бирөөндө да кездешпеген жаңы, башкача маанидеги строфалар да мында көп учурайт. (Бирок Эшмамбет менен Токтогулдун учурашуу ыры катары элге кеңири белгилүү болуп калган ыр саптар мында бүт кайталанган. Болгон айырмачылыгы аларды бул вариантта Эшмамбет эмес, Алымкул ырдаган болуп көрсөтүлгөндүгү. Эмне, кандай себептер менен Үсөнбаев бул тексти ушундайча жаздырганы белгисиз. Кыскарта айтканда, муну маанилүү нерсе катары кеп сөз кыла бербей, жөн эле адабий же фольклористикалык жаңылыштык катары баалап, ошондой тыянакка келүү менен чектелип тамам болгон оң).

Жыйынтык: «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашуусу» деген ырдын жогоруда сөз болгон беш вариантынын ичинен ушу кезге чейин Токтогулдун китептеринде басылып келе жаткан Калык Акыев менен

¹ Кыргыз ССР Илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 234, 13-бет.

Алымкул Үсөнбаевдин варианттары негизги текст катары бааланып, ошол аныктамага татыктуу деп эсептелинди. Калган варианттары болсо ушул эки тексттин мазмунун толуктап, толуктоочу гана кызмат аткарат.

Ал эми ушул эки текст Токтогул менен Эшмамбеттин өз ооздоруна чыккан ырларбы же кандайдыр бир деңгээлде өзгөрүүлөргө, бузууларга, бурмалоолорго учурап, өзүнүн адепки архетиптик сапатын жоготуп койгонбу деген белгилүү суроонун болушу эми анча ылайыксыз. Себеби жогоруда келтирилген беш вариант менен таанышкандан кийин кошумча аныктамаларды, түшүндүрмөлөрдү талап кылбай эле өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп турат. Мына ушул беш вариантты салыштырып көрүү аркылуу биз бул ырдын эки түрдүү айтылыш текстинин негизгилигин таанып жана алардын архетиптик сапаттарынын дурустугуна, канааттандыраарлык экендигине ишендик.

Мунун баары «Учурашуунун» басма жүзүндөгү турмушуна тиешеси жок, ошол моментке чейинки тарыхы, таржымалы басма жүзүндө «Учурашуунун» А. Үсөнбаевдин вариантындагы текст 1938-жылы 24-ноябрда «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланган күндөн баштап жашай баштаган. Ошол 1938-жылдан 1968-жылга чейинки 30 жыл аралыгында бул текст алты жолу кайра басылды. Бул басылыштардын ар бири ар кандай адамдар тарабынан түзүлүп, ар кандай адамдар тарабынан редакциялангандыктанбы же башка бир (техникалык, полиграфиялык) себептерден уламбы ар бир басылышы сайын тексттин структурасы айрым бир сезилерлик өзгөрүүлөргө дуушар болуп турган. Ал өзгөрүүлөрдү негизинен төмөнкүдөй үч бөлүккө бөлүп көрсөтүүгө болот:

1) ырдын жалпы көлөмүнө же айрым бир строкторго байланыштуу өзгөрүүлөр;

2) айрым сөздөргө байланыштуу өзгөрүүлөр;

3) тыныш белгилерге байланыштуу өзгөрүүлөр. Тыныш белгилердин коюлбай калышы же туура эмес коюлушу тексти редакциялап басма жүзүнө чыгарган адамдардын ошо өздөрү окуган чыгарманы, анын текстин өздөрү толук, жеткире түшүнө албай же түшүнсө да туура эмес, чала түшүнүп, чалараак өздөштүрүп калгандыгын гана далилдейт. Бул текстте тыныш белгилерге байланыштуу өзгөрүүлөрдүн маанилүү роль ойногон учурлары эң аз кездешкендиктен, аларды коё туруп, адегенде ырдын көлөмүнө (бүтүндөй строктордун өзгөрүп кетүүлөрүнө) жана айрым сөздөргө байланыштуу өзгөрүүлөрдүн маанисин ачуу максатка ылайык. Алардын схемасын төмөнкүчө түзүп көрсөтүүгө болот:

1. Айрым строктордун өзгөрүүлөрү

	«Кызыл Кыргызстан», 1938-жыл, 24-ноябрь, 433 сап	строк- тор	бети
1		61	3
2	Арканда бала жаш эле	63	«
	Артындан издеп чыгардан	64	«
3	Жалпы кыргыз элинди	128	«
	Тапканың айт, Токтогул	129	«
4	Сайратып кызыл тилинди	172	«
5	—	225	«
	—	226	«
	—	227	«
		228	«
6	Аргымактай арыбай,	240	«
7			
8	Эшмамбет, айткан сөзүнө	269	

	Токтогул. Ырлар. Фрунзе,- 1940-жыл, 438 сап	строк- тор	бети
1		61	158
2	Арканда бала жаш эле	63	
	Артындан издеп чыгардан	64	«
3	Жалпы кыргыз элинди	128	160
	Тапканың айт, Токтогул	129	«
4	Сайратып кызыл тилинди	172	161
5	Кара болот зулпукор	225	163
	Курчу болгон экенсин,	226	—«—
	Калдайган топто сайраган	227	
	Ырчы болгон экенсин.	228	—«—
6	Аргымактай арыбай,	240	—«к—
7	Эшмамбет, айткан сөзүнө	269	—«—
8	Жапаны тарттым өмүрдө	294	165

Бул эки схема тексттеги кээ бир сөздөрдүн жана строктордун өйдө-ылдыйлыктарын, строфадагы алардын жалпы абалдарын, репутацияларын көрсөтөт. Төмөндө ошол өйдө-ылдыйлыктардын келип чыгуу себептери, алардын табияты, таржымалы менен таанышып, анча-мынча ачыгыраак аныктамаларды берүүгө аракет жасалат. Адегенде сөз биринчи схемадагы строктук өзгөрүүлөр жагдайында жүргүзүлөт.

«Кызыл Кыргызстан» газетасында жарыяланган текст Үсөнбаевдик варианттын алгачкы басылышы болгондуктан, ушул басылышына азырынча негизгилик маанини же ролду таандык кылып (бул аны үлгү текст катары эсептейбиз дегендикке жатпайт, буга даале болсо сын көз менен карап, сынчылдык менен мамиле жасалары шексиз), калган кийинки басылыштарындагы тексттердин бардыгы ушуга салыштырылат да, аларда учураган кемчиликтер, өйдө-ылдыйлыктан жалпы бир талапта талдоого алынат.

1. «Баткан эле муң-зарга» деген 61-строк жогорудагы схемадан көрүнүп тургандай тексттин составына 1950-жылдагы басылышынан тартып кошулган. Строфадагы анын ээлеген орду, абалы төмөнкүчө:

Адамдан тулпар жорго элең,
Артыңда чаңың буралган.
Ак сүтүн берген энекең,
«Айдоого балам кетти» – деп,
Азабын тартып кубарган.
Алганың ыйлап кайгырып,
Баткан эле муң-зарга,
Көңүлүн кайгы муң алган.
Аркада бала жаш эле,
Артыңдан издеп чыгардан.

Мында асты сызылган строк эч кандай тиешеси жок жерден эле ушул строфага келип кыпчылып калгандыгы, строфанын жалпы ансамблине, структурасына такыр коошпой, өзүнөн өзү эле оркоюп бөлүнүп тургандыгы ырды окуган ар кандай адамга даана сезилет. Бул строк, балким башка бир учурда, башка бир строфада дурус роль аткарышы мүмкүн эле, бирок бул жерде эң эле ыңгайсыз, артыкбаш абалда калгандыгы жашырылгыс чындык. Бул каталыкты жыйнактын ушул басылышын түзүп, даярдаган адамдардын баамсыздыгынан (себеби муну кимдир бирөө атайылап, кандайдыр ой менен кийирип койгон болуу керек деген божомолдоо ылайыксыз. Бул кандайдыр бир кокустуктан, ошондой бир көрүнүштүн натыйжасы деп ойлоо туура.

Ушул каталык жыйнактын 1954-жылкы басылышында да (түзгөн жана баш сөзүн жазган Т. Үмөталиев) механикалык түрдө кайталанат. Себеби китептин бул жолку басылышы (андагы кетирилген каталыктардын сакталышы боюнча), элүүнчү жылдагы басылышынын сөзмө-сөз, тыбышма-тыбыш кайталанышы, ошонун түздөн-түз механикалык түрдөгү көчүрмөсү болуп калган. Башкача айтканда, мында текстологиялык чыгармачылык же болбосо илимий редакция дегендин жышааны да сакталбаган. 1956-жылдагы басылышында (китепти түзгөн – Д. Сулайманов) бул адашып жүргөн чоочун строк тексттен биротоло оолактатылган.

Ошентип, кокусунан пайда болгон строк кандай пайда болсо, ошондой жоюлууга учурайт. Бул жолу конъектура алгылыктуу жасалгандыгын ошол конъектурадан кийинки строфаны окуп түшүнүүгө болот:

Ак сүтүн берген энекең,
«Айдоого балам кетти» – деп,
Азабын тартып кубарган.
Алганың ыйлап кайгырып,
Көңүлүн кайгы муң алган.
Арканда бала жаш эле,
Артындан издеп чыгардан.

Бул кыскартуудан бир строфанын мазмунуна доо кетип, начарлап калбай, кайра ал өзүнүн баштапкы нормалдуулугун сактап, маанисин бекемдеген. Кыскарган строктун керексиздигин, артыкбаштыгын анын соңунда турган «Көңүлүн кайгы муң алган» деген строк да далилдейт. Ал биринчиден, өзүнөн мурда турган «кубарган» деген сөзгө карата уйкаштык мамилесин сактайт жана экинчиден, жогоруда кыскартууга дуушар болгон «Баткан эле муң-зарга» деген строктун маанисин толук жана жеткилеңирээк туюнтат. «Баткан эле муң-зарга» деген строк «Көңүлүн кайгы-муң алгандын» маанисин артыкбаш кайталап турганы үчүн анын-жоюлушу строфада эч кандай сезилээрлик роль ойнобойт.

Экинчи ырдагы:

«Арканда бала жаш эле,
Артындан издеп чыгардан»

деген 63-64-саптар 1964-жылдагы басылышында строфадан алынып ташталгандыгынын себеби белгисиз. Балким китептин ушул басылышын түзүп, басмага даярдаган Ж. Таштемиров же редакциялык коллегиянын башка мүчөлөрү кандайдыр бир түшүнүктөр, ой жоруулар

боюнча бул строку артыкбаш же керексиз деп эсептегендир. Бир караган адамга ошондой сезилиши да мүмкүн. Бирок мында керексиз деп эсептерлик деле эч нерсеси байкалбайт, Жөн гана бейкүнөө саптар. Алардын бар же жок болушунан сумма өзгөрүп, строфада олуттуу айырмачылыктар жүрбөсү анык.

3. Жалпы кыргыз элинди,
Тапканын, айт, Токтогул

Бул эки строк 1938-жылдан тартып «Токтогул менен Эшмамбет» аттуу ырдын барык басылыштарында аман-эсен жашап келаткан, 1956-жылдагы басылышында гана кокусунан кыскарат. Менимче, муну бирөө атайылап строфадан сызып салган эмес, бир болсо бул терүү учурунда типографияда байкоосуздан түшүп калган механикалык каталык. Мындан башка күмөнсүрөрлүк, зыяндуу же артыкбаш деп эсептерлик кынтыктарды бул эки строктон табуу мүмкүн эмес. 1964-жылдагы басылышында бул строктордун түшүп калышы кокусунан, жөнү жок жерден кеткен каталык экендиги түзүүчү тарабынан туура баамдалып, адилеттүү түрдө кайра калыбына келтирилген.

4. «Сайратып кызыл тилинди» деген 172-строктун тексттин бир басылышында кыскарып калып, бир басылышында кайра кошулуп, өйдө-ылдый болуп жүрүшүнүн таржымалы анча деле узак эместей. Себеби бул строк бир эле ыр түрмөктө эки жолу кайталанат. Бул кайталануу тексттин алгачкы басылышынан (1938-жылдан) тартып башталган:

Сайратып кызыл тилинди,
Саламат көрдүң жериңди,
Саламыма алик ал
Сайратып кызыл тилинди.

Жогору жактагы схемада көрсөтүлгөндөй 1940-1956-жылдардагы басылыштарында бул строфа мына ушул абалында сакталып, ал эми 1950-1954-1965-жылдардагы басылыштарында биринчи строк кыскартылат. Түзүүчүлөрдүн жасаган бул кыскартуусу туура экендиги шексиз. Анткени бир эле строфада бир сөздүн же бир строкто кайра-кайра кайталануусу, эгер ал улам ырдын маанисин өрчүтүп, тереңдетип турса бир жөн, ал эми ырдын маани мазмунун арттырууга эч кандай таасир кылбай, жөн эле кайталанып турса, анда ал ырга тескери салакасын гана тийгизген болуп эсептелет. Ошондуктан жогоруда көрсөтүлгөн тексттен алынып ташталышы закондуу көрүнүш. Мындай конъектура кубатталууга гана татыктуу.

5. Кара болот зулупкор,

Курчу болгон экенсиң,
Калдайган топто сайраган,
Ырчы болгон экенсиң.

Эгер биз тексттин адепки жарыяланышында ушул строфанын жок болуп калган себебин механикалык каталыктардын бири катары эсептебесек, анда бул строфанын пайда болушу кандайдыр бир табышмактуу көрүнүш катары сезилер эле. Ошондуктан ырды алгач жазып алган же аны жарыялаган редакциянын калпыстыгынан кеткен механикалык каталыктын натыйжасы. Бул жаркылдаган күнөөсүз строфанын адегенде текстте жок болуп, анан кайра бар болушу мындан башка эч нерсе менен түшүндүрүлбөйт.

6. Аргымактай арыбай.

Тексттин 1956-жана 1964-жылдардагы соңку эки басылышында ушул строк белгисиз түрдө кыскарган. Мунун строфадагы абалын астейдил баамдап көрсөк, ал артыкбаш эмес, өзүнчө мааниси бар экендиги байкалат:

Алтын жаак, жез тандай
Ырчы болгон экенсиң.
Андай-мындай ырчыны,
Куучу болгон экенсиң.
Алты уруу жыйын топ болсо,
Аргымактай арыбай,
Асыл сөзүң чубалтып,
Турчу болгон экенсиң.

Мында Токтогул Эшмамбет ырчынын бардык сапаттарын мүнөздөп, анын алтын жаак, жез тандай акын болгондугун, «асыл сөзүн чубалтып» бир жыйындын көңүлүн өзүнө буруп келгендигин айтып ырдап жатат. Ал эми «аргымактай арыбай» деген строк Эшмамбеттин болмушуна жогоруда айтылган сапаттардан тышкары дагы бир жаңы артыкчылыкты кошумчалап, анын чаалыкпас, чарчабас ырчы экендигин айгинелеп отурат. Демек, бул строк образды ачууга кызмат кылып, ага жаңы маани киргизип тургандыгы менен строфанын составында сакталууга акылуу.

Ушундан улам тексттин кийинки басылыштарында бул строктун кыскарып калышы жүйөлүү, негизи бар конъектура катары эсептелбейт.

7. «Эшмамбет айткан сөзүңө»

Эң мурда биз бул строктун строфадагы орун-абалы менен таанышып көрөлү:

Байлап берген манапка,

Бар беле кылган жазыгым?
Эшмамбет айткан сөзүнө,
Эзилип жүрөк жашыдым.

Өзүбүз көрүп тургандай, мында бардыгы жайында, строк да өз орунда туура жайланышкан. Тексттин кийинки басылыштарында ушул нормалдуулук учкай сакталып, 1956-жылкы басылышында гана кокусунан, күтүлбөгөн жерден бузулат:

Байлап берген манапка,
Бар беле кылган жазыгым?
Түрмөдөн качып келүүгө
Эзилип жүрөк жашыдым,

Мындагы «Түрмөдөн качып келүүгө» деген строк строфанын жалпы мазмунуна коошпой, байланышпай, чоочун, жат өңдөнүп, бөлөкчөлөнүп турат. Бул Токтогулдун күжүрмөн кайраткер образын бузуп, аны алсыз, бошоң кылып, бир бечаранын абалына түшүрүп, ага «түрмөдөн качып келүүгө жүрөгүм даабай жашып, эзилип жүрдүм» дегендей сөздөрдү сүйлөтүп отурат.

Токтогулдун өзүнүн табияты боюнча эч качан мындай мажирөө сөздөрдү айтып ырдамак эмес жана бул сапат анын мүнөзүнө да карама-каршы келчү нерсе. Бул ыңгайсыздык дале болсо, ырды кайрадан басып чыгаруу процессинде машинкада же типографияда кетирилген механикалык каталыктын (Опечатканын), корректуралык байкалбастыктын айынан түзүлүп отургандай. Башкача ой жоруу же башкача доо кою бул жерде эч мүмкүн эмес.

8. «Жапаны тарттым өмүрдө»

Бул строк тексттин составында 1940-жылдан тартып пайда болгон. Алгачкы басылыштарында кездешпейт. Контекстке катышы бар, анын мазмунуна кандайдыр бир деңгээлде толуктук, жеткиликтүүлүк кийирет:

Жан кургур катуу өлүүгө,
Жапаны тарттым өмүрдө.
Жарагы барбы Токондун,
Өлгөндү жерге көмүүгө.

Бул строк ырда кандайдыр бир жаңы нерсени эмес, бизге мурдтан белгилүү (Токтогул запкы тарткандыгы жөнүндөгү) жалпы мүнөздөгү түшүнүктү маалымдайт, ошону гана кайталап эске алат.

Балким тексттин 1940-жылдагы басылышын түзгөн же редакциялаган киши бул строфанын адаттан тышкары (төрт строктон болбой үч строктон) түзүлүп турушун ылайыксыз көрүп, өзүнүн түшүнүгү,

ой жоруусу боюнча ушул бейкүнөө бир строку кошуп койгон болуу керек. Себеби түзүүчүнүн, көчүрүп жазган адамдын же редактордун жеке табиттери, көз караштары алардын колунан чыккан чыгармада чагылбай койбойт. Жогорку толуктоо табияты боюнча, байкалган адамга, кокусунан жасалбай, тескерисинче, аң-сезимдүү түрдө атайын жасалгандай туюлат. Кыскарта айтканда, бул конъектура текстке көлөмдүк жагынан гана өзгөртүү кийрип, мазмунуна таасир эте алган эмес, ага эч кандай пайда, зыяны жок.

ТОКТОГУЛДУН КАЛЫК АКИЕВДЕН ЖАЗЫЛГАН ПОЭЗИЯЛЫК МУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ *(Текстологиялык байкоолор)*

Кыргыз элинин улуу акыны жана композитору Токтогул Сатылгановдун поэзиялык жана музыкалык мурасын изилдөө иштерин (аларды жыйноо, жарыялоо жана ошолорго тиешелүү сын пикирлерин айтуу) А. Затаевич биринчи жолу 1928-жылы колго алган деп белгиленип келе жатат¹. Акыйкатта Токтогулдун айрым чыгармалары (тагыраак айтканда, Токтогулга тиешелүү деген материалдар) улуу акындын көзүнүн тирүү чагында эле өзүнүн шакирттеринен жазылып алына баштаган.

Мисалы, кыргыз фольклорун жыйнап жүргөн кезинде К. Мифтаков болочок белгилүү кыргыз акыны Алымкул Үсөнбаевден да бир нече текст жазган. Ошонун экөө Токтогулдун ысмына байланыштуу. Биринчиси, «1910-жылы Таластагы берен уруусунан Далбай деген кишинин ашында Алымкулдун Токтогулга учурашканы» деген наам менен жазылган². Экинчиси, «Акындар айтышы» деген наам менен кийинчерээк, дагы бир фольклордук экспедицияда жазылган³.

Токтогулдун ысмына байланыштуу даректелип жүргөн материалдарга караганда биринчи текст азыркы күндөгү «Токтогул менен Эшмамбеттин учурашканы» же «Токтогул менен Эшмамбет» деген

¹ А. Затаевич. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. - М., Музгиз, 1934. (Ушул эмгекте Токтогулдун ырларына тийиштүү обондордун ноталары гана эмес, ошолор жөнүндөгү А. Затаевичтин комментарийлери да жарыялангандыгы белгилүү. Демек, Токтогулдун чыгармачылыгына карата сын пикири айтылды дешке негиз бар).

² Кыргыз ССР Илимдер академиясындагы Тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусу, инв. № 234, 16-бет (1922-жылы жазылгаи). Мындан ары ушул фонду кыскартылган түрдө: «ТАИнин фондусу» деп шилтеме берилет да, инвентарлык № көрсөтүлөт).

³ Ошондо, инв. № 250 (1923-жылы жазылган).

наам менен¹ белгилүү айтышка мазмун жагынан жана мотивдери боюнча кыйла жакын экендиги байкалат. (Эки тексттин окшоштук белгилери жана айырмачылыктары жөнүндө атайылап сөз болмокчу). Ал эми экинчи текст болсо, Токтогулдун чыгармалар жыйнактарында «Токтогул менен Эшмамбеттин айтышканы» же «Айтыш» деген наам берилген² алым сабактын бир аз өзгөргөн түрү экендиги көрүнөт.

Булардан сырткары, «Токтогулдун замандаштарынын эскермелеринде» улуу акын өзүнүн поэзиялык чыгармаларын кезек-кезеги менен жаздырып кетип жүргөндүгү жөнүндө жана айрым адамдар Токтогулдун ырларын өздөрү жазып алып жүргөндүктөрү жөнүндө маалыматтар кездешет³. Бирок ушул күнгө чейин ал кол жазмалар изилдөөчүлөргө белгисиз жана андай материалдардын жок экендигин далилдөөчү документ же изилдөө мүнөзүндөгү справканы кездештире албайбыз.

Жогорудагы фактыларга караганда, Токтогулдун поэзиялык мурасы, анын музыкалык мурасы сыяктуу эле, өзүнүн көзүнүн тирүүсүндө эле жазылып алынып жүргөндүгү даана баамдалат жана ошол мураска тиешеси бар материалдар кыргыз фольклорун жыйноочулардын эмгектеринен мындан ары да табылышы мүмкүн деген үмүттү үзүүгө болбойт. Токтогулдун поэзиялык мурасын илимий негизде текстологиялык изилдөө жолу менен тактап чыгуу маселесине улуу акындын жүз жылдык юбилейин белгилөөдөн кийин Кыргызстан Коммунисттик партиясынын Борбордук Комитетинин чечими баюнча жаңыдан көңүл бөлүнө баштагандыгы бекеринен эмес. Мындан мурунку бизге белгилүү маалыматтардагы Токтогулдун поэзиясынын тексттерин ырастоо иретинде жүргүзүлгөн бирин-экин жупуну эмгектер чыныгы илимий текстологиянын талабына жооп бере албайт. Эгерде андай болсо, Токтогулдун жарыяланып жүргөн тексттеринин тарыхын изилдөө иши чыныгы илимий негизде алигиче баштала элек деп айтууга негиз бар.

¹ Токтогул Сатылганов. Ырлар, 1-китеп. Фрунзе, 1940, 156-бет; Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т. Фрунзе, 1964, 211-бет. (Мындан ары ушул эки томдук жыйнак шарттуу түрдө кыскартылып, томдун номери жана-бети көрсөтүлөт, мисалы: «1-т., ...бет»).

² Токтогул Сатылганов. Ырлар, 1-китеп. Фрунзе, 1940, 230-бет; Токтогул, 2-т., 34-бет.

³ Токтогул өзү ырларын жаздырып жүргөн дептерлер табигый кырсыктан жоголуп кеткендигин К. Кыпчакбаев эскерет (караңыз: Кыргызстан Мамлекеттик Университетинин материалдары, 1953, № 6-дептер); Токтогулдун ырларын А. Кулукеев жазып жүргөнүн С. Давлетбаев эскерет (ошонун өзүндө); Б. Карпеков райондук партия комитетинин тапшыруусу боюнча Токтогулдун чыгармаларын атайлап жазып жүргөнүн Ж. Жылкыбаев эскерет (ТАИнин фондусу, инв. № 1680).

Бирок, илимде мындан башта чечилбеген проблемаларга кечигип киришүүгө болбойт деген жобо жок. Ошонун негизинде улуу акын Токтогулдун поэзиялык чыгармаларынын тексттерин илимий принциптер боюнча ырастоо маселесин эми да болсо колго алуу керек. Бул үчүн изилдөөчүлөргө тиешелүү шарттар түзүлүүгө тийиш эле. Ал шарттардын эң биринчиси Токтогул Сатылгановдун чыгармаларына жана коомдук ишмерлигине байланыштуу материалдардын баары: тиешелүү жерге кол жете турган даражада топтолгон болуу керек эле. Экинчиден, алардын спецификасына жараша методика берилиши керек болучу.

Биз улуу акын-демократтын поэзиялык чыгармаларынын тексттерин изилдөө ишин, ошол тексттердин өмүр сүрүү тарыхын үйрөнүү ишин эмпирикалык мүнөздө гана баштоого мажбур болуп отурабыз. Бирок мындай байкоолор жалпы эле кыргыз адабият таануу илиминде текстологиялык изилдөөлөрдүн жок катары экенин бир аз жымсалдоо жолундагы, айрыкча, Токтогулдун поэзиясынын тексттерин тактоо жолундагы тажрыйба катары каралышы ыктымал.

Токтогулдун поэзиялык мурасынын спецификалык өзгөчөлүктөрү көпкө маалим. Аларды жалпы карай көргөндө, төмөндөгүлөрдү эске алуу керек:

Биринчиден, Токтогулдун ырларынын, айтыштарынын жана дастандарынын бардыгы дээрлик чыгармачылык процесс бүтөрү менен алфавиттүү графика (жазма, сөз жазуу) түрүндө же фонография (үн, обон жазуу) түрүндө фиксировать этилген эмес. Алар акындын өмүрү өткөнчө бир нече мертебе кайталанып аткарылгандыгы жана угуучулардын чөйрөлөрүнө, акындын өзүнүн маанайына (настроениесине) жараша дайыма дээрлик көлөмү, мотивдери, көркөм сөз каражаттары ж. б. жагынан өзгөрүүлөргө дуушар болуп келгендиги талашсыз. Мына ушуга байланыштуу акындын поэзиясында (күүлөрү, обондору сыяктуу эле) көп варианттуулук, белгилүү даражада, «оомалуу-төкмөлүү дүйнө» дегендей жагдайлар бар. Анын үстүнө бул мурас акындын өз оозунан эмес, дүйнөгө көз карашы, поэзияга шыгы ар түрдүүчө болгон шакирттерден же катардагы угуучулардан интеллектуалдык деңгээли бир кыл болбогон адамдар тарабынан, аныкталган инструкциясыз жазылып алынган. Тоголок Молдонун же Ысак Шайбековдун мурасындай автографтар такыр жок. Бул жагынан караганда, Токтогулдун поэзиясынын кадимки фольклордон айрымаланышы өтө кыйын.

Экинчиден, Токтогулдун поэзиялык мурасы бүт бойдон дээрлик эл оозеки чыгармачылыгынын көркөм каражаттарынын, даяр

образдарынын мотивдеринин негизинде пайда болгон, аларды сиңирип өздөштүрүп алып жумшоо жолу менен жаратылган. Ушул жагынан караганда да Токтогулдун поэзиясынын фактурасын фольклордукунан бөлүп алып чыгыш арзан эмес.

Бирок, Токтогул – тарыхый адам. Анын өз чыгармачылык манерасы, тематикасы, замандаштарына белгилүү эле. Чыгармаларынын айрымдары өзүнүн тирүү кезинде эле жазылып алынган (Мисалы, А. Затаевич жана К. Мифтаков тарабынан). Ал эми көпчүлүк чыгармалары замандаштарынын, айрыкча жакын көргөн шакирттеринин эсинде арбыныраак жана өз калыбына жакын түрдө сакталган. Мунун өзүнчө себептери бар. Ошол себептерди карап көргөндөн кийин Токтогулдун поэзиясынын «сыйкыры» бир кыйла ачыла түшмөкчү.

Токтогулдун поэзиялык мурасынын түп нускасы, нукура өзү ынак бойдон, жогоруда көрсөтүлгөн жагдайларга байланыштуу, бизге жеткен жок. Ошондой болсо да, улуу акындын поэзиясынын нугу, негизги мотивдери, көркөм сөз каражаттарынын айкалышы, жана бүтүндөй түрмөктөрү же поэтикалык конструкциялары, образ түзүү ыкмалары ж. б. бизге тааныш материалдардан даана байкалат.

Бул гана эмес Токтогулдуку деп ар кимден жазылган айрым ыр түрмөктөрүнүн текстуалдык жактан сөзмө-сөз окшош болуп кеткен учурлары да кездешет. Мисалы, Токтогулдун сүргүндөн келген соң Эшмамбет менен учурашуусунда төмөндөгүдөй ыр жолдору бар:

Эшмамбет:

«Каранын оозун керген бейм,
Каардуу торго кармалган
Кара жол Сибирь айдалган
Кара жаак, кайкы тил
Кайраным Током келген бейм?»¹

.....

Токтогул:

«Амансыңбы, карагым?
Азыраак айткан сөзүңө
Алсырап кетип барамын,
Эч кабарын албапсың,
Имерилип барбапсың,
Өлгөндө турпак салбапсың
Аркамда жалгыз баламдын»²

¹ Токтогул Сатылганов. Ырлар, 1940, 133-бет.

² Ошондо, 145-бет.

Ушул эле ыр түрмөктөрү Коргоол Досуевден магнитофонго В. Виноградов жазып алган материалда мындайча берилген:

Эшмамбет:

Каранын оозун керген бейм,
Карасам кудай берген бейм,
Кайнап күйүп чок болгон
Кайгылуу күнгө токтолгон
Кара жаак кайкы тил
Кайраным Током келген бейм»¹

Токтогул:

«Амансыңбы карагым
Азыраак айткан сөзүңө
Алсырап кетип барамын.
Эч кабарын албапсың
Аркада жалгыз баламдын»²

Салыштырылган тексттерде курсив менен берилген ыр жолдорунун баары бирдей деп айтууга мүмкүн экендиги көрүнүп турат.

Ушул эле сыяктуу Токтогулдун сүргүндөн качып келе жаткандагы бир арман ырынын К. Акиев жана А. Үсөнбаев берген эки текстинин окшоштугун салыштырып көрөлү.

Токтогулдун эң алгачкы жарыяланган ырлар жыйнагында К. Акиев берген «Түрмөдөн кайтып келе жатып айтканы» деген наам менен басылган чыгармада төмөндөгүдөй ыр түрмөктөрү бар:

«Кондурбайт эч ким үйүнө
Түшүнбөйт айткан тилиме,
Туулган карып экенмин
Кайгылуу күндүн түнүндө,
Бир түнү жатар жер таппай,
Пааналап тамдын түбүнө,
Кардым ачка, каруу жок
Калабы жаным тириге»³

«Күкүк элем сайраган,
Күлүк элем талбаган,
Гүлү элем элдин жайнаган,
Күлдү залым бузуктар.

¹ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. – М., 1961, – стр. 153.

² Ошондо.

³ Токтогулдун ырлары, Фрунзе–Казан, 1938, 83-бет.

Күнөөсүз кармап айдаган.
Күү чертчү кайран эки кол,
Күндөлөп бекем байланган.
Күнөөсүз жаттым падболдо
Күн көрбөй көзүм жайнаган»¹

Ал эми В. Виноградов тарабынан А. Үсөнбаевдеи «Арман» деген наамда обону менен жазып алынган чыгармада жогорудагы мотивдер мындайча берилген:

Түшүнбөйт эч ким тилиме,
Кондурбайт эч ким үйүнө.
Туулган карып экенмин,
Кайгылуу күндүн түнүндө.
Пааналап жатар жер таппайм,
Бастырманын түбүндө.
Курсагым ачка, кубат жок,
Карып жан калар бекен тирүүгө.
Күкүк элем сайраган
Күлүк элем жайнаган.
Күлдө болуш бай-манап,
Күнөсүз кармап айдаган.
Күрдөөлдүү кыргыз элими,

Күнөөдөн аман кутулуп
Шордуу баш көрөр бекен кайрадан²

Жогоруда келтирилген эки тексттеги курсив менен берилген ыр жолдорундагы окшоштуктар, сөзмө-сөз дал келген учурлар ошол чыгарманын бир авторго, Токтогулга гана тиешелүү экенин далилдеп турат. Аны менен бирге, мындагы айырмалар (разночтение) белгилүү бир чыгарманын эки варианты бар экенин же ал чыгарма эки башка аткаруучудан алынганын жана ошол аткаруучулардын өздөрүнүн эсинде сакталганы, талантындагы болгон бөтөнчөлүктөрдү да көрсөтүп турат. Бул сыяктуу мисалдарды А. Огонбаев менен К. Акиев берген тексттердеги ж. б. информаторлор берген тексттердеги мотивдерден да байкоого болот. Булардын баары Токтогулдун поэзиялык чыгармаларында туруктуу текст бар экенин далилдейт. Бирок ошол туруктуу текст айрым учурларда бир эле аткаруучунун белгилүү мезгилдеги маанайына же чыгарманы аткарып жаткандагы кырдаалга жараша өзгөрүп кеткен учурлары да байкалат, б. а. айрым аткаруучу

¹ Ошондо, 91-бет.

² В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., 1962, стр. 99–102

өзү көп убактарда кайталап жүргөн текстин кээде кыскартып же өзгөртүп берип коюшу да ыктымал эмеспи. Мисалы, Токтогул менен Калыктын айтыштарынын бири Калыктын өзүнүн эле аткаруусунда өзгөртүлүп берилгенин көрөбүз. Атап айтканда, К. Акиев өзү басмага берген «Анжиян тарабында» деген айтыш менен анын В. Виноградовго жаздырган «Алым сабагынын» ортосунда эң көп текстуалдык айырмачылыктар бар. «Анжиян тарабында» наамындагы айтышта мындайча:

Калык:	Жүздүктөй кашка ат миндиң Жүрбөйсүзбү Токтогул ¹ .
Токтогул:	Жүрөктүн чери жазылды Балам, жүгөндөйүн токтогун.
Калык:	Оозу жорго жан эле, Ойноктогун Токтогул
Токтогул:	Оюмда бар менин да, Балам, ооздуктайын токтогун.
Калык:	Тобурчак берген Мамакең Теңиз экен Токтогул
Токтогул:	Тердик салам токтогун ²

Ал эми ушул эле айтышты «Алым сабак» наамында В. Виноградов жазып алганда төмөндөгүчө болуп чыккан:

Калык:	Жүрбөйсүңбү Токтогул ³
Токтогул:	Жүгөн салам токтогун.
Калык:	Ойлонбой ырда Токтогул,
Токтогул:	Ооздук салам токтогун.
Калык:	Терип ырда Токтогул
Токтогул:	Тердик салам токтогун. ⁴

Мындан ары ушинтип биринчи варианттагы эки жол ырдан турган диалог экинчи вариантында бир жол ырдан турган диалогго айланып жүрүп отурат жана Калыкка тиешелүү ыр жолдорундагы сөздөрдүн көбүрөөк өзгөргөнүн көрөбүз.

Токтогулдун мурасынын тексттерин изилдөөчүлөрдүн оюнча улуу акындын чыгармаларынын тексттеринин катардагы угуучулардан жазылган тексттери оригиналга жакын болушу керек деп

¹ Бул жерде 1940-жылы чыккан китептеги орфография жана пунктуация сакталды. – М. С.

² Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери, Фрунзе, 1940, 9-бет.

³ Бул жерде да В. Виноградовго орфография жана пунктуация, сакталды. – М. С.

⁴ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961., стр. 147.

болжолдонот¹. Анткени, Токтогулдун өнөрүнө чындап берилип отуруп уккан адамдарга таланттуу акындын сыйкырдуу сөзү күчтүү таасир эткендиги белгилүү. Ошондуктан поэзияны кабыл алууга шыктуу, бирок поэзияны жаратууга жөндөмү келбеген адамдар эмоциялык-интеллектуалдык таасири күчтүү сөздөрдү «көкүрөгүнө түйүп» калышкан болуу керек да, ошол кабыл алынган формада кайталап бериши мүмкүн.

Андан кийин Токтогулдун поэзиялык чыгармаларынын оригиналына улуу акындын шакирттеринин берген тексттери жакын деп эсептелет. Бул пикирдин да өзүнчө жүйөсү болууга тийиш. Мына ушул жагдайды даректеп көрүү максатында биз кыргыздын көрүнүктүү акындарынын бири Калык Акиев тарабынан Токтогулдун поэзиялык мурасы катары жазып өткөргөн тексттеринин тарыхына кайрылып отурабыз.

Токтогулдун поэзиялык чыгармачылыгын атайлап жыйноо, басып чыгаруу жана изилдөө 1937-жылы 14-июлдагы Кыргыз ССРинин Борбордук Аткаруу Комитетинин Президиуму кабыл алган улуу акындын 70 жылдык юбилейин белгилөө жөнүндөгү токтомунан кийин гана башталат. Айрым информаторлордун маалыматтарына караганда, Токтогулдун өз оозунан Б. Карпыков жана А. Кулукеев тарабынан жыйырманчы жылдардын аягында жана отузунчу жылдардын башында улуу акындын көп ырлары жазылган². Бирок, ал тексттер ушул күнгө чейин табыла элек. 1937-1940-жылдарда Токтогулдун туулган күнүнөн бери 75 жыл толгондугуна байланыштуу улуу акындын юбилейине даярдануу мезгилинде анын шакирттеринен жана калк арасындагы кадыресе эле угуучулардан улуу акындын бир топ поэзиялык чыгармалары жазылып жана басма сөз-бетине жарыялана баштаган. Ошондогу эң биринчи жарыяланган чыгармалар: «Эмгек кыл (үгүт ырларынан)» жана «Токтогулдун айдоодо жүрүп айткан арманы» деген наам менен «Кызыл Кыргызстан» газетасына (1937-жыл, 12-июль) басылган. Ошол экөөнүн тең текстин К. Акиев берген экен. Ушул эле сыяктуу Токтогулдун биринчи ырлар жыйнагы да Калык тарабынан түзүлгөн³.

¹ П. И. Балтин. Произведения Токтогула в записях И. Кенджегулова. Тезисы докладов научной конференции Киргизского государственного университета. Фрунзе, 1956, стр. 78.

² «Кызыл Кыргызстан» 1937, 14-июль. («Советская Киргизия», 1937, 12-июля); ТАИнин фондусу, инв. № 1680. (Ж. Жылкыбаевдин эскермеси); Кыргызстан Мамлекеттик университетинин экспедициясынын материалдары, -1953, № 6 дептер (С. Давлетбаев ж. б. эскермеси).

³ Токтогулдун ырлары. Фрунзе - Казан, 1938. (Бул жыйнакка А. Үсөнбаев берген бир гана текст киргизилген).

Жалпы эле Токтогулдун поэзиялык жана музыкалык мурасын жыйноодо улуу акындын жакын көргөн шакирттеринин бири Калык Акиев чоң роль ойногондугу белгилүү, мисалы, Токтогулдун алгачкы юбилейине (1940-жыл) карата басылып чыгарылган ырларынын, айтыштарынын болжол менен алганда жарымын К. Акиев тарабынан берилген тексттер түзөт.

Калык Акиевден Токтогулдун төмөндөгү чыгармалары жазылып алынган:

Короо кайтарган кыз-келин тууралуу – 1939-жылы жазылып алынган (91 ыр жолу көлөмүндө).

Турумтай менен Торгой – 1939-жыл (57)¹

Беш каман – 1938-жыл (73)

Эмне кызык – 1938-жыл (34)

Насыят – 1938-жыл (138)

Үлгү ырлар – 1938-жыл (137)

Курдаштын көөнүн билип өт – 1938-жыл (58)

Элиме качан кетемин – 1939-жыл. (95)

Туткун ыры – 1938-жыл (147)

Көчөдө өлчү күнүмбү? – 1938-жыл (178)

Жерди көргөндө – 1938-жыл, (109)

Эңсеген элим, аманбы? – 1939-жыл (125)

Апакем аман барсыңбы? – 1939-жыл (86)

Токтогул Сибирден келгенде Эшмамбет ырчы менен учурашканы – 1938-жыл (624)

Буурул болуп карыдым – 1938-жыл (86)

Эзилдим шумдук заманда – 1938-жыл (58)

Балам жок – 1938-жыл (63)

Тегирменчинин үйүндө – 1937-жыл (284)

Бүркүтчү Мамыр, Айчаке балбан жөнүндө жана Калык ырчыга – 1939-жыл (427)

Карымшактыкында жана Калыкты элге тааныштыруу – 1939-жыл (496)

Тойдогу айтыш – 1939-жыл (156)

Анжиян тарабында – 1939-жыл (270)

Мындан көөнүм ишенбейт – 1939-жыл (50)

Салам бердим сагынып – 1939-жыл (133)

¹ «1939-жыл» сыяктуу даталар жазылып алынган же жарыяланган мезгилди түшүндүрөт, ал эми кашаанын ичиндеги цифралар тексттин ыр жолу эсебиндеги көлөмүн көрсөтөт. – М. С.

Токтогул менен Калыктын ырдашканы – 1938-жыл (210)

Эр сайыш – 1939-жыл (71)

Жашагын, Кеңеш өкмөт! – 1938-жыл (21)

Сагындым салам бермекке – 1939-жыл (94)

Көрдүм Пишпек калаанды – 1939-жыл (11)

Балам, кулак салгын чын кепке – 1939-жыл (12)

Өмүр – 1938-жыл (32)

Карылык – 1938-жыл (210)

Кедейкан.

Жаныш-Байыш.

Албетте, кийинки мезгилдерде Токтогулдун поэзиялык мурасын жыйноо жана жарыялоо боюнча көп иштер иштелгендиги белгилүү. Ошонун натыйжасында улам жыл өткөн сайын жаңы табылгалар улам кошулуп отуруп, улуу акындын чыгармалары сан жагынан бир кыйла арбыгандыгын көрөбүз. Азыркы мезгилде Токтогулдун чыгармаларынын эки томдук жыйнагы Ж. Таштемиров тарабынан түзүлүп, эки ирет басмадан чыкты. Бул эки томдук мурунку жыйнактардан материалдарды жайгаштыруу жана комментарий берүү жагынан алда канча айырмаланат. Ушундай болсо да ал эки томдукту түзүүдө текстологиялык иштердин жетишсиз жүргүзүлгөндүгүн айта кетүү зарыл. Анткени, чоң акындын өз оозунан жазылган материалдар жок болгондуктан, тексттердин түп нускасын табуу, аларга текстологиялык изилдөө жүргүзүү бир адамдын колунан келе коюшу кыйын маселе жана көп убакыт талап кылмакчы.

Мына ушундай шарттардын негизинде Токтогулдун чыгармаларынын тексттерин берген информаторлордун ар биринин материалын өз-бетинче талдап чыгуу жана аларды ошол информаторлордун өз чыгармачылыгы менен салыштырып изилдөө принциби пайда болду. Эгерде мындай принципти колдобогон күндө улуу акындын поэзиялык мурасын жарыялоодогу өткөндөгү кемчиликтерге, айрыкча 1950-1956-жылдардагы жарык көргөн жыйнактардагы негизсиз оңдоолорго, «колум билетке» салып текстти өзгөртө берүүлөргө жол берилмекчи.

Адабият таануу илиминде текстология эң татаал тармактардын бири экендиги белгилүү. Советтик текстологдор марксисттик-лениндик методологияга таянып, жемиштүү бир топ изилдөөлөрдү жүзөгө ашырып отурат. Айрыкча классикалык чыгармаларды текстологиялык изилдөө негизинде жарыялоо маселесинде көп ийгиликтерге жетишилди. Муну менен катар текстологиялык-эмпирикалык

тажрыйба да байыды жана аларды жалпылаштыруучу теориялык эмгектер пайда болду. Айрыкча фольклордук чыгармаларга текстологиялык изилдөө жүргүзүүгө арналган изилдөөлөрдүн ичинен биздин конкреттүү темабызга тиешеси бар эмгектердин катарына «Вопросы текстологии»¹ деген наам менен жарыяланган жыйнактарды жана Д. С. Лихачевдун² баалуу эмгектерин, ошону менен катар жалпы мүнөздөгү «Основы текстологии» (под редакцией В. С. Нечаевой, Москва, 1962), «Принципы текстологического изучения фольклора» (Москва–Ленинград, 1960) сыяктуу проблемалык макалалардын жыйнактарын киргизүүгө болот. Булардан сырткары В. Я. Пропптун³ жана К. В. Чистовдун⁴ айрым макалаларын көрсөтүү керек жана башка дагы бир топ изилдөөлөрдү да эске алуу зарыл. Ал эми кыргыз адабиятынын проблемаларына белгилүү даражада жакындыгы бар изилдөөлөрдөн казак жана өзбек адабиятчыларынын эмгектерин, бөтөнчө казак акындарынын айтыштарынын үч томдугун даярдоонун тажрыйбасын үйрөнүү өтө маанилүү болуп эсептелет.

Анткени менен кыргыз адабият таануу илиминде текстология боюнча теориялык эмгектер гана эмес, эмпирикалык изилдөөлөрдүн жокко эсе экендиги жана жалпылаштыруу мүнөзүндөгү эмгектердин жазыла элек экендиги ишти бир топ кыйындатып отурат. Кыргыздын акындар поэзиясынын өзгөчөлүгү, анын ичинен Токтогулдун чыгармаларын жыйноо шарттарынын өзгөчөлүгү изилдөөчүлөрдүн алдына татаал милдеттерди коёт.

Токтогулдун поэзиялык мурасын жыйнап жана бастыруучулардын бири Ж. Бөкөнбаевдин айтуусуна караганда, улуу акындын ырларына текстологиялык изилдөөлөр жүргүзүү иши алгачкы юбилейлик комиссиянын мүчөлөрүнүн да, жыйнактардын редколлегияларынын да милдеттерине кирген эмес. Алар түшкөн материалдардын идеялык багытын, чыгармачылык мотивдерин аныктоо маселелерин талкуулашкан дагы, Токтогулдун окуучуларынын, замандаштарынын келтирген оозеки далилдери боюнча тексттерди мезгилдерге, темаларга бөлүштүрүшкөн жана «ылайыксыз» жерлерин кыскартуу жолу менен чыгармаларды белгилүү даражада канондоштуруп жарыялоону сунуш кылышкан⁵.

¹ Вопросы текстологии. М., 1957; Вопросы текстологии, вып. 2, 1960; Вопросы текстологии, вып. 3, 1964.

² Д. С. Л и х а ч е в . Текстология (на материале русской литературы X-XVII в.в.). –М. –Л., 1962; Д. С. Л и х а ч е в . Текстология. Краткий очерк. М.–Л., 1964.

³ Русский фольклор. Материалы и исследования, Вып. I. М.–Л., Изд-во АН СССР, 1956.

⁴ К. З. Ч и с т о в . Современные проблемы текстологии русского фольклора. Доклад на заседании текстологической комиссии V Международного съезда славистов. М., 1963.

⁵ Дж. Б ө к ө н б а е в . Собранный Токтогул. «Советская Киргизия», 1940. 11 декабря.

Ал эми 1950-1956-жылдарда чыккан Токтогулдун жыйнактарында¹ эч илимий негизсиз эле кошулуп же алынып ташталган материалдар жөнүндө түзүүчүлөр же редакторлор эч кандай комментарий беришпейт. Мындан кийинки жыйнактарда болсо, тигил жогоруда эскерилген «өзгөртүүлөрдү» кошуш кыйын болгон, анткени акындын элге белгилүү болуп калган чыгармаларына жаңыдан текстологиялык изилдөө жүргүзбөй туруп өзгөртүү киргизүү бир топ ыңгайсыз эле.

Азыр Токтогул менен Калыктын чыгармачылык байланышы жөнүндө бир аз кеп козгоп көрөлү.

Калык Акиев тиричилик шартына байланыштуу Кетмен-Төбө өрөөнүндө чоңоюп, акын катары ошол жактан калыптанып келгендиги белгилүү. Токтогул сүргүндөн качып келгенден кийин Калык улуу акындан үлгү алууга дилгир болуп жүргөн мезгилинде ага биринчи иретте Жанаалы тегирменчиникинен кезигет да, болочок устатынын сыноосунан өтөт². Андан кийинки жылдарда жаш акын Токтогул менен бирге жүрүп үлгүсүн алат жана улуу акын өлгөнгө чейин экөөнүн ортосундагы байланыш үзүлгөн эмес³. Мына ошондуктан башка шакирттерине караганда Токтогулдун мурасынын Калык Акиевде көбүрөөк сакталып калгандыгы даана сезилет. Бул факты Токтогулдун музыкалык чыгармаларын изилдөрдө да байкалат⁴.

Албетте, Калык Акиев берген Токтогулдун поэзиялык тексттеринин бардыгы эле бирдей деңгээлде жана көлөм жагынан бүтүндөй сакталган деп айтууга болбойт. Бирок жогоруда эскерткендей, таланттуу шакирттен алынган материалдар автордун чыгарманы түзүүдөгү көздөгөн максатына (замысел), идеологиялык умтулууларына, көркөмдүк табитине жакын экендигин танууга да тийиш эмеспиз. Мындай болгон соң Калык тарабынан Токтогулдуку деп берилген материалдар протограф, болбосо архетип катарында кабыл алынышы керек, ал эми Токтогулдун жыйнактарында жарыяланган материалдар канбнический текст болуп эсептелүүгө тийиш⁵. Ушул себептен Калык Акиевден, Алымкул Үсөнбаевден же Коргоол Досуевден жана башкалардан алынган материалдарды текстологиялык аргументсиз буза берүүгө, редакциялоо иретинде өз-

¹ «Казак жеринде», «Жетим балдар жөнүндө», «Көңүл айтуу», «Кедейкан», «Муратбек», «Калаадан келген чондорум», «Бекназарга» ж. б.

² ⁶⁸ Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери. – Фрунзе, 1940, 52-бет; К а л ы к А к и е в . Тандалган ырлар. – Фрунзе. 1958, 3-4-беттер.

³ К а л ы к А к и е в . Баскан жол. – Фрунзе, 1965, 106-бет.

⁴ В. В и н о г р а д о в . Музыкальное наследие Токтогула. – М. 1961, стр. 24.

⁵ Биздин макалабызда козголгон маселелер тезис түрүндө коюлуп жаткандыктан, текстологияга тиешелүү теориялык же терминологиялык түшүнүктөрдү ачып көрсөтүүгө биз көңүл бөлгөнүбүз жок жана кыргыз адабият таануу илиминде али сине элек түшүнүктөрдү чечмелөөнүн да бул, жерде кажети аз деп эсептейбиз.

гөртүү киргизүүгө жол коюлбоого тийиш эле. Тилекке каршы, республикабыздагы басма сөз практикасында ушул бүгүнкү күнгө чейин бул эреже колдонулбай келе жатат. Буга улуу акындын биринчи юбилейин өткөрүү убактысындагы редакциялык коллегиянын айрым принциптери алигиче себепкер болуп жүргөн сыяктанат.

Атап айтканда, 1937-жылы Калык тарабынан даярдалып газеталарга жарыяланган 4 ырынын¹ тек алгачкы тексттери (архетип) юбилейлик комитетке түшкөн эмес. Андан бир жыл өткөндөн кийин «Токтогулдун ырлары» деген наам менен Калык жазып берген материалдар боюнча чыккан китептеги чыгармалардын да алгачкы тексттери (архетип) сакталбаган. Кыскасын айтканда, ТАИнин кол жазмалар фондусунда Калык Акиевден алынган материалдардын көбүнүн түп пускасы жок. Андан «Токтогул тууралуу» (1939-жыл, инв. № 1240) жана «Токтогул жөнүндө» (1949-жыл, инв. № 1239) деген гана эки папканы табууга болот. Булардын биринчисинде 1940-жылы «Токтогулдун ырлары жана Калыктын эстеликтери» наамында II бөлүк болуп чыккан китептеги Калык Акиев берген материалдарынын тексттери бар. Ал эми экинчисинде 1964-жылдагы басылган эки томдукка Ж. Таштемиров тарабынан киргизилгенге чейин «жактырылбай»² жүргөн: «Короо кайтарган кыз-келин тууралуу» жана «Турумтай менен Торгой» деген эки чыгарма бар. Дагы тактап айтканда, бул эки папкадан башка Калыктан алынган архетип бизге алигиче белгисиз.

Текстологиялык тажрыйба катары биз тарабынан жүргүзүлгөн салыштырууда, архетиптен алынган тексттердин да бир кыйла өзгөрүлгөндүгүн көрөбүз. Айрым учурларда газета-журналдарга белгилүү наам менен белгилүү көлөмдө жарыяланып кеткенден кийин да, китепке киргизгенде же улам кийинки жыйнакты даярдаганда «этиетсиздиктен» текстуалдык өзгөртүүлөрдүн кирип кеткени даана байкалат.

Мисалга атактуу «Беш каман» аттуу ырдын текстинин тагдырын алып көрөлү.

«Беш каман» эң биринчи жолу 1937-жылы 17-февралда «Кызыл Кыргызстан» газетасына жарыяланганда 73 ыр жолу көлөмүндө болгон жана ошол жылы май айында чыккан «Токтогулдун ырлары»

¹ Токтогул. Эмгек кыл (үгүт ырларынан). «Кызыл Кыргызстан», 1937, 12-июль; Токтогулдун терме ырлары. «Кызыл Кыргызстан», 1937, 14-июль; Токтогулдун айдоодо жүрүп айткан арманы, «Кызыл Кыргызстан», 1937, 29-июль. Бул чыгармалардын баары жогорудагы наамдар менен 1938-жылкы Токтогулдун биринчи жыйнагына кирген.

² Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 15-бет (кириш сөздүк автору белгисиз); Токтогул. Фрунзе, 1950, 26-27-беттерди караңыз (бир томдуктун баш сөзүн Т. Үмөталиев жазган).

наамындагы китепте ошол көлөм сакталган¹ да, «Токтогулдун ма-наптарга каршы ырдаган ыры» деген наам менен берилген. Ал эми 1940-жылы акындын 75 жылдык юбилейине карата чыгарылган эки жыйнактын биринчи бөлүгүндө кайрадан «Беш каман» деген наам менен 68 ыр жолу болуп басылган², б. а. беш ыр жолу кыскартылган жана мунун себеби китептин эч жеринде көрсөтүлбөгөн. Бул ырдын тексти ушул бойдон, 1950-жылы Т. Үмөталиев тарабынан түзүлгөн жыйнакта³ да жана 1956-жылы Д. Сулайманов тарабынан түзүлгөн жыйнакта⁴ да сакталган. Кийин Токтогулдун 100 жылдык юбилейине даярдануу мезгилинде гана Ж. Таштемиров тарабынан түзүлгөн эки томдуктун биринчи томунда мурунку көлөм калыбына келтирилген-нин көрөбүз⁵.

Ушундай эле «Токтогулдун ырлары» (1938-ж.) аттуу жыйнакта Калык Акиев тарабынан берилген материал боюнча «Токтогулдун терме ырлары»⁶ деген цикл 174 ыр жолу көлөмүнө жарыяланган. Кийинки, 1940-жылдагы чыккан эки томдуктун биринчисинде бул текст үч ырга бөлүнүп⁷ «Эмне кызык», «Үлгү ырлар», «Курдаштын көөнүн билип өт» деген наамдар менен басылган жана алардын жалпы көлө-мү 232 ыр жолу болуп көбөйгөн, б. а. алгачкы жарыяланган тексттин туптуура үчтөн бир бөлүгү кошулган, бирок китептин бир да жерин-де ошол 58 ыр жолунун кайдан келгендиги жөнүндө маалымат берилген эмес.

Калык Акиев тарабынан берилген материал боюнча 1938-жылы басмадан чыккан Токтогулдун алгачкы жыйнагында «Туткундагы ыр» деген наам менен 145 ыр жолу көлөмүндөгү чыгарма жарыялан-ган⁸. Ал эми андан эки жыл өткөндөн кийин чыккан китепте бул чы-гарма «Туткун ыры» деген наамда 149 ыр жолу өлчөмүндө басылган. Баарыдан да ушул ырдын биринчи редакциясы менен андан кийин-ки китептердеги редакцияларынын ортосунда 16 түрдүү айырмачы-лык (разночтение) кездешкени кызык. Мына ошолордун ичинен бир мисал келтирип көрөлүк. Алгачкы жарыяланган текстте:

«Отуз миң солдат мен жалгыз
Он ооз тилин билбедим.

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 16-19-беттер.

² Токтогул Сатылганов. Ырлар. Фрунзе, 1940, 67-бет.

³ Токтогул Сатылганов. Фрунзе, 1950, 41-бет.

⁴ Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1956, 32-33-беттер.

⁵ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т. Фрунзе. 1964, 70-72-беттер.

⁶ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 27-бет.

⁷ Токтогул Сатылганов. Ырлар. Фрунзе, 1940, 35-, 201-, 139-беттер.

⁸ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 20-бет.

Омбудагы орустун –
Ортосунда зилдедим», –
деген ыр жолдору бар¹. Ушул төрт жол ыр 1940-жылы чыгарылган китепте төмөндөгүчө «редакцияланган»:

«Отуз миң солдат мен жалгыз
Он ооз тилин билбедим.
Омбудагы түрмөнүн
Ортосунда зилдедим»².

Бул куплетте «орустун» деген сөз «түрмөнүн» деген сөз менен алмаштырылганы көрүнүп турат. Бирок редколлегиянын мүчөлөрү эмнегедир орустун ортосунда зилдөөгө мүмкүн экендигинен шек санап, акынды «түрмөнүн ортосунда зилдетип» коюшкан. Чындыгын автор куплеттин башында отуз миң солдаттын арасында алардын тилин түшүнбөй кыйналгандыгын айтат да, анан ошол солдаттардын улуту, тили кайсы экенин жана окуя кайсы жерде болгонун тактап берип жатат. Демек, бул учурда акын эмгекчи эл, катардагы дыйкан же жумушчу орустар жөнүндө айтпастан, конвой аскеринде кызмат өтөгөн солдат орустар жөнүндө кеп кылып отурганы түшүнүктүү. Бирок бул пикирди китептин редколлегиясынын мүчөлөрү, чамамда туура түшүнүшкөн эмес да, оруска шек келтирбейлик деген максат менен «түрмөнү» ойлоп табышкан. Мына ошонун натыйжасында жапа чекпестен, «түрмөнүн ортосунда зилдеп» калган. Болбосо Токтогул өзү эч убакта «Түрмөнүн ортосунда отурдум» деп айтууга тийиш эмес эле, анткени акындын башка ырларынан мындай стилистикалык ката кетиргени байкалбайт. Ал: «түрмөдө жүрдүм», «түрмө ичине камалдым» деп айтат, бирок «түрмөнүн ортосунда жүрдүм» дебейт, антип айтуусу мүмкүн да эмес болучу.

Жогоруда келтирилген, сыяктуу мисалдарды Токтогулдун жарыяланган ырларынын ар биринен дээрлик табууга болот. Эгерде «Беш каман» деген кичинекей ырдан эки айырмачылыкты (равночтение) байкасак, ал эми 1956-жылы биринчи ирет жарыяланган «Элиме качан кетемин»³ аттуу ырдын экинчи эле басылышындагы текстинин ортосунда 6 түрлүү айырмачылык кездешет⁴. Мына ушундан улам Токтогулдун ырларынын баштан аяк бардык тексттерин салыштырып чыгуу жана кайсы учурда кандай сөз же ыр жолу, же бүтүндөй куплет (строфа) өзгөртүлгөндүгүн изилдеп чыгуу зарылчылыгы туулуп отурат.

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 20-бет.

² Токтогул Сатылганов. Ырлар. Фрунзе, 1940, 28-бет.

³ Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. – Фрунзе, 1956, 56-бет.

⁴ Токтогул. 1-т. Фрунзе, 1964, 119-бет.

Бул максатка ылайык А. Затаевичтин жана В. Виноградовдун дискограф же магнитофон менен жазган материалдарына да кайрылууга тийишпиз¹. Анткени В. С. Виноградов жарыялаган тексттер акындын китептеринде жарыяланган чыгармалардын тексттерине окшош («идентичны») экендигин эскерткен². Анын үстүнө В. С. Виноградовдо айрым чыгармалар бир эле автордон кайталанып жазылган, демек алар текстологиялык салыштыруулар үчүн чоң көмөк бермекчи. Мисалы, «Эмне кызык» деген ыр 1940-жылы Калыктан да, Алымкулдан да, Атайдан да жазылган³. Ал эми «Санат обон» Коргоол Досуевден эки мертебе жазылган⁴. Анда төмөндөгүдөй саптар бар:

«Каз өрдөгү болбосо⁵
Айдың чалкар көл карып.
Бак чарбагың болбосо
Бабандан калган жер карып.
Артында тууган болбосо
Азамат уул эл карып»⁶.

Бул ыр түрмөгү Токтогулдун чыккан китептеринен кезикпейт, бирок идеясы, темасы жагынан ушуларга үндөшкөн ыр жолдору К.Акиев тарабынан Токтогулдуку деп берилген материалдарда бар.

Ушул эле сыяктуу «Токтогулдун Эшмамбет менен жолугушуусу» Коргоол Досуевден бир эле күнү эки вариантта жазылган⁷. Ошол эле айтыштын дагы бир вариантын Калык Акиев 1938-жылы бергендиги белгилүү⁸. Ушул жагдайлардын негизинде Токтогулдуку деп материал берген ар бир аткаруучунун текстин өз алдынча карап чыгуу зарылдыгы туулуп отурат.

ТОКТОГУЛДУН КАЛЫК АКИЕВДЕН ЖАЗЫЛГАН ЧЫГАРМАЛАРЫНЫН ТЕКСТТЕРИ ЖӨНҮНДӨ

Улуу акын-демократ Токтогул Сатылгановдун поэзиялык мурасынын толугураак топтоштурулган жана аздыр-көптүр илимий принциптерде Ж. Таштемиров тарабынан түзүлгөн жыйнагы компетенттүү редакциялык коллегиянын кароосунан кийин 1964-жылы

¹ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула. – М., 1961, стр. 23.

² Ошондо, 27-бет.

³ Ошондо, 305-бет.

⁴ Ошондо, 126, 128-беттер.

⁵ Бул жерде да В. С. Виноградовдун орфографиясы жана пунктуациясы сакталды. – М. С.

⁶ Ошондо, 129-бет.

⁷ Ошондо, 305-бет.

⁸ Токтогулдун ырлары, 1938, 26-бет.

«Кыргызстан» басмасынан чыккан эки томдук болуп эсептеле тургандыгы жөнүндө-жогоруда айтылды. Бул жыйнакта («эдиция» маанисинде алганда) Токтогулдун поэзиялык чыгармаларын алгачкы этапта, айдоодо жүргөн мезгилде, айдоодон кийинки мезгилде жана совет доорунда жаратылган чыгармалар болуп, хронологиялык принципте берүүгө далалат кылынган. Ал хронологиялык тартиптин иш жүзүнө ашырылышынын, өзүнчө кемчиликтери болууга мүмкүн. Ошондой болсо да, мындай принциптин максатка ылайык келерлигин эске алып, Калык Акиев тарабынан жазылып берилген Токтогулдун поэзиялык чыгармаларынын алгачкы этаптагыларына текстологиялык байкоо жүргүзүп көрөлүк.

I. Короо кайтарган кыз-келин тууралуу¹

Бул чыгарма Токтогулдун эл оозеки чыгармачылыгы негизинде иштелген аңгемелеринин (икаяларынын) бири болуп эсептелет. Мында өткөн доорлордогу кыргыздын кыз-келиндери менен уландарынын оюн-зоок куруу салтынын бири – короо кайтарганда «баштан таңып», «токмок салып» көңүл ачкан учурлары жөнүндө баяндалат. Токтогул өзүнүн угуучуларын күлдүрүш үчүн бул окуяларга тантык кыз менен кынтык (төкөр) кыздын жоруктарын, келиндердин кайнагалары менен кайнилерин тергөө манераларын көрсөткөндүгү байкалат. Акындын бул күлкүлүү икаясында элдик поэзиянын үлгүлөрү менен бирге этнографиялык маалыматтардын да бар экендиги көрүнөт. К. Акиевдин эскермелерине караганда бул аңгемени Токтогул өзү чыгарган².

Ошентип, короо кайтарган кыз-келиндер бир жигиттен белек (подарок) катары козу жашыртып алгандан кийин бир келин кайнисин оюнга чакырып ырдайт. Буга жигит да ыр менен жооп кайтарат. Анан коңшу конгон айылдардын бирөөнө жакындаганда үрүп чыккан иттерден качышкан учурдагы бир «кынтык баскан» (төкөр) кыздын арманы ыр менен айтылат. Кыз-келиндердин ырын жылкы кайтарып жүргөн уландар угуп калышат да, жакындап келишет. Ошондогу кыз-келиндердин ырында төмөндөгүдөй ыр жолдору бар:

41. Жылдырып жылкы айдаган,
42. Кундуздай кулун байлаган
43. Жылкычылар кайда экен?

¹ Калык Акиев тарабынан жазылып берилген Токтогулдун поэзиялык чыгармаларынын тексттерине шилтеме берүүнү оңойлоштуруу максатында, жогоруда көрсөтүлгөн эки томдуктагы К. Акиев берген чыгармалардын наамдарынын ирээти шаттуу түрдө рим цифралары менен белгиленди да ал чыгармалардагы ыр жолдорунун ирээти (ар бир чыгарманыкы өзүнчө) араб цифралары менен белгиленди.

² К. А к и е в . Баскан жол. Фрунзе, 1964, 3-бет.

44. Кыз-келиндер ырдаса

45. Кылчайып келер жай бекен?¹

Ушул эле куплет (строфа) Калык Акиев кол жазмалар фондусуна өткөргөн текстте төмөндөгүдөй редакцияда берилген:

«Жылдырып жылкы айдаган,

Кундуздай кулун байлаган,

Шеринесине тай союп,

Жырылтып казы чайнаган

Жылкычылар кайда экен?

Кыз-келиндер ырдаса,

Кылчайып келер жай бекен?»²

Демек, бул тексттеги «Шеринесине тай союп, Жырылтып казы чайнаган» деген эки ыр жолунун басмадан басылганда түшүп калгандыгын көрөбүз.

Сыртынан караганда түшүп калган эки ыр жолу текстке эч кандай маанилүү өзгөртүү киргизбегендей сезилет. Ал эми чындыгында «Шеринесине тай союп» жеген оокаттуу, көөнү куунак жылкычылар короо кайтарган кыз-келиндердин эңсегени (идеалы) болгондугу көмүскөдө калып жатат.

Экинчиден, баштаңга союуга мал өндүрүп алуу үчүн кыз-келиндер жылкычыларды «көтөрө чалып» мактап коюшу мүмкүн эле.

Үчүнчү жагынан алганда, Нурбүбү жеңесинин «баштаңы» үчүн бир козу жашырып берген «кичине баласы» – байдын уулу Жаңыбай экендиги жана ошол Жаңыбай дагы жылкычылардын арасында болгондугу бир аз төмөнүрөөктө белгилүү болот.

Кыскартып айтканда, жогоруда келтирилген эки жол ырдын басмадан чыкканда кыскартылып калышы негизсиз жана ал кыскартуу чыгарманын маанисин толук ачууга жолто болот. Бирок баарыдан мурда, кеп ушул эки жол ырдын эмне себеп менен кыскартылгандыгы жөнүндө эч кандай эскертүү берилбей калгандыгында болуп турат. Жыйнактын аягындагы (1-томдун соңундагы) комментарийлерде бул чыгарманын биринчи жолу жыйнакка киргизилгендиги жана муну К. Акиев «1939-жылы жазып тапшыргандыгы» жөнүндө гана айтылат³. Чындыгында ушул кол жазма 1949-жылы кол жазмалар фондусуна өткөрүлгөн экен. Муну кол жазманын сыртындагы чыгармалардын наамдарын тизмелеп жазган адамдын колу менен «28 II. 49» деп белгилеген дата жана кол жазманын орус алфавитинде

¹ То к т о г у л . Эки томдук жыйнак, 1-т., 1964, 42-бет.

² ТАИнин фондусу, инв. № 1239, 9-бет.

³ ТАИнин фондусу, инв. № 1239, 324-бет.

машинкага басылышы далилдеп турат¹ (1939-жылы латын алфавити колдонулган).

Демек, Калык Акиев берген архетип ордуна жүрүүчү, текст бүт бойдон сакталышы керек эле жана ага тиешелүү маалыматтар дагы так берилиши зарыл болучу.

Бул гана эмес ошол эле чыгарманын текстине эч негизсиз жана эскертүүсүз киргизилген «редакциялык» түзөтүүлөр да бар экендиги көрүнөт. Мисалы, архитептеги:

«Беш көкүл чачың кулпунат
Бээжинден келген кундуздай.

Кыл чачыңыз кулпунат
Кытайдан келген кундуздай»²

деген ыр жолдорундагы курсив менен белгиленген сөздөр да «түзөтүлүп», төмөндөгүчө берилген:

Беш көкүл чачың кулпунат
Меркиттен келген кундуздай,
Кыл чачыңыз кулпунат
Кыпчактан келген кундуздай³

Ушул ыр жолдоруна байланыштуу да эч кандай комментарий же эскертүү берилген эмес. Мындай көрүнүштөр илимий методго жатпастыгы талашсыз.

Ошентип, «Короо кайтарган кыз-келиндер тууралуу» деген икаянын аягында жигиттер комуз чертип, ырдап, токмок салган жигиттерге жооп катары кыз-келиндер темир комуз кагып алым-сабак айтышат да, таң атканда таркап кетишет.

Калык Акиев тарабынан жазылып берилген Токтогулдун бул чыгармасын басмага даярдоодо жогорудагыдай текстуалдык өзгөртүүлөр киргизилип, 93 ыр жол 91 ыр жолу көлөмүндө чыгарылгандыгы байкалды. Келечектеги Токтогулдун поэзиялык чыгармаларын академиялык мүнөздө жарыялоо ишинде белгиленген сыяктуу кемчиликтер оңдолуу менен бул икая өзүнчө мааниси бар мурас катары толук сакталууга тийиш.

Эми Калык Акиев жазып берген Токтогул акындын экинчи поэзиялык чыгармасына өтөлүк.

¹ Ошондо, инв. № 1239 (кол жазманын мукабасын караңыз).

² Ошондо, инв. № 1239, 10-бет.

³ Токтогул, 1-том, 42-бет

II. Турумтай менен Торгой

Бул текст дагы К. Акиев тарабынан 1949-жылы жазылып берилген¹ да, Токтогулдун 100 жылдык юбилейине карата даярдалган эки томдуктун 1-томуна 57 ыр жолу көлөмүндө жана түшүндүрмө катары прозасы менен биринчи ирет жарыяланган².

Улуу акын Токтогул бул чыгармасында жырткыч канаттуулар менен карапайым канаттуулардын ортосундагы мамилелер аркылуу тап карама-каршылыгы бар коомдогу адамдардын турмушундагы мамилелерди жана адамдардын кулк мүнөзүндөгү өзгөчөлүктөрүн каймана сүрөттөөгө аракеттенген. Бирок муну В. Виноградов айтканда³ тамсил жанрынын толук формасы сакталган деп кароого болбос. Анткени мында автор канаттуулардын шарттуу сүрөттөлүшү менен катар реалдуу адамдын, боорукер койчунун да образын киргизген.

Чыгармада мындайча кырдаал көрсөтүлгөн. Жазга маал болгондо тоодон кар кете элек, бөксөдө ала шалбырт болуп, жакага көк чыга баштаган учурда, кимибиз кыйын учаар экенбиз деп, үч Торгой мелдеше кетет. Жазгы күндүн нуруна кубаттанып калган Чөл Торгою (жака жерден байыр алган торгой) тоо өлкөсүн жана бөксө тоону жердеген эки Торгойдун (али жаздын «даамын» тата электигинен пайдаланып) жеңип алат да, тигил экөөнү «эликтеп», мактана сайрап отурат. Ошол мезгилде жем таппай чабыттап келе жаткан бөксөнүн Боз Турумтайы чечекейи чеч болуп дөбөдө отурган Чөл Торгоюн көрүп калат дагы, аны адатынча илип кетет. Туткунга түшкөн Чөл Торгою эми баягы шаттанган мүнөзүн жоготуп, Турумтайга жалына баштайт, «беш балам жетим калбасын» деп Турумтайдан ырайым этүүсүн сурайт. Бирок ач болбогон күндө деле тиги жырткыч Турумтай бечара Торгойго боору оорубайт. Тескерисинче, анын «төш этинен бир сугунуп, эки чеңгелдеп мыткып» кирет⁴. Ошондо макулуктун «көзү аңтарылып» дарманы кетип турганда бул эки куштун ортосундагы «мамилени» байкап калган койчу келип, Турумтайды таягы менен уруп жиберет. Турумтай эми өз жанынын айласын таппай уча качканда, Торгой уу чеңгелден кутула түшкөнүн али баамдай албай, «дале көзүн акшындатып жалынып жаткан» экен. Анан бечара чымчык бир аз эс ала түшөт да, кайра Койчунун өзүнөн чочуп уча качат, аңгыча болбой «үстүндө айланып турган турумтай баягы торгойду

¹ ТАИнин фондусу, инв. № 1239.

² Токтогул, 1-том, 44-бет, 324-бет.

³ В. В и н о г р а д о в . Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961, стр. 307.

⁴ Токтогул, 1-том, 45-бет.

кууп жөнөдү. Чоң чокою менен талпалаңдап койчу да жөнөдү. Баягы Торгой койчуга бааналап таш боор Турумтайдан аман калганына»¹ сүйүнүп, Койчуга жалынып сайрайт, алкышын айтат.

Жыйынтыктап айтканда, «Турумтай менен Торгой» улуу акын Токтогулдун артисттик талантынын бир жагын көрсөтүүчү жана айрым адамдардын кулк-мүнөзүндөгү жеңилдикти ашкерелөөчү күлкүлүү аңгеме болуп эсептелет. Ушул ыкмада чыгарылган «Сары барпы», «Таластан ит качып, Аксыдан Ат качып – экөө Кара-Бууранын белинде жолугушу», «Эки Ак-кууну ата албай калган Мерген», «Эки Койчу жаан күнү коюн кошуп ийип мушташканы» деген сыяктуу каймана маанидеги бир кыйла күлкүлүү аңгемелерди Токтогул айбанаттардын тилин туурап комуз чертүү менен аткаргандыгын улуу акындын замандаштарынын бир тобу эскермелеринде көрсөтүшөт².

Ошондо да белгилүү чыгармага тиешелүү маалыматтардын толук келтирилүүсү зарыл жана ишенимдүү даректерден алынган материалдардын негизинде анын текстине керектүү өзгөртүүлөрдү, кошумчаларды киргизүү талап кылынат. Ал эми академиялык мүнөздөгү жарыялоодо мындай кошумчалар же өзгөртүүлөр комментарий бөлүмүндө же белгилүү текст жарыяланган-беттин аягындагы эскертүүлөрдө келтирилиши керек экиндиги өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ушуга байланыштуу жогоруда аталган чыгармага тиешеси бар бир катар маалыматтарды келтирип көрөлү.

Бул чыгарманын Токтогул тарабынан синкреттик түрдө аткарылышы тууралуу А. Үсөнбаев менен Б. Кененсариндин ж. б. улуу акын жөнүндөгү эскермелеринде³ маалымат берилет да, автор-аткаруучунун артисттик өнөрү баса көрсөтүлөт.

Ушул эле чыгарманын вариантын музыка изилдөөчү В. Виноградов 1940-жылы Токтогулдун шакирттеринин бири Коргоол Досуевден «Турумтай» деген наам менен жазып алган⁴ да, чыгарманын нотасын жарыялап, анын мазмунун өз сөзү менен айтып келип, анан талкууга алган. Автор жарыяланган эмгектеринде бул чыгарманы

¹ Токтогул, 1-том, 45-бет.

² К. Акиев. Баскан жол. Фрунзе, 1964, 3-бет; Токтогулдун замандаштарынын эскермелери. Фрунзе, 1959, 22, 85-беттер.

³ Токтогулдун замандаштарынын эскермелери. – Фрунзе, 1959, 22-23-беттер (А. Үсөнбаевдин эскермеси); ошондо 85-бет (Б. Кененсариндин эскермеси); «Ленин жолу» газетасы (Ош обл.), 1965, 19-май (Ж. Асанбаевдин «Турумтай» күүсү наамдуу макаласы).

⁴ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. М., 1952, стр. 47; Ушул автордуку: Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961, стр. 192-194, 307; Ушул эмгектин 23-бетинде автор Токтогулдун музыкалык мурасын 1940-ж. жана 1956-ж. жазып алгандыгын айтат. Анын 1952-жылы чыккан китебиндеги (жогорудагы 2-эскертүүнү караңыз) ушул чыгарма жөнүндөгү пикирине Караганда муну 1940-ж. жазып алган болуу керек.

«музыкалык тамсил» деп атайт жана анын социалдык теңсиздикти ашкерелөөгө багытталгандыгын көрсөтөт, ошол ашкерелөө багытынын мүнөзү «ырдын театрлаштырылып аткарылышы аркылуу да ачыла тургандыгын» белгилейт¹, стили жагынан ыр коркок жана мактанчаак торгойдун образына төп келген тамашалуу жаңылмач («скороговорка») түрүндө түзүлгөндүгүн айтат. Ал эми ноталык расшифровкасында мисал катары поэзиялык тексттен үзүндү келтирет.² Ошол үзүндүдө бул чыгарманын эки томдукта жарыяланган текстиндеги айрым ыр жолдорунун мүчүлүш болуп сезилгендигин толуктай турган материал бар. Мисалы, эки томдуктун 1-томундагы тексттин 24-25 жана 34-, 35-ыр жолдорунда муун өлчөмүнүн жетишпегендиги тууранды сөздөрдүн кайталанышы аркылуу толукталгандыгын көрөбүз. Башкача айтканда, К.Акиев берген материалда жана анын жарыяланышында:

Карыныңды ач койбос,
Кагылайын бир кудай.
Бөпө турумтай
Куку турумтай.

.....
Кагылайын, турумтай,
Төрт балам жетим калбасын
Бөпө турумтай
Куку турумтай³, –

деген ыр жолдору бар. Ал эми ушул чыгарманын К. Досуев берген вариантында мындайча айтылган:

Куу, куу Турумтай
Чытыр-бытыр чие жол
Чымчык уя салбасын.
Чыйылдаган беш балам
Мында жетим калбасын⁴.

Демек, күүнүн музыкалык ритмине ылайык муун өлчөмүнүн сакталгандыгын көрөбүз. Булардын баарында комуз күүсүнө ыр тексттери куюлушуп уйкаша кеткен кара сөз түрмөктөрү болгон. Ал эми «Турумтай менен Торгой» аттуу аңгемени кол жазмалар фондусуна өткөрүп бергенде машинистканын байкабастыгынан кеткен

¹ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизское акыны. М., 1952, стр. 48.

² Ушул автордуку: Музыкальное наследие Токтогула. – М., 1961, стр. 192-194.

³ Токтогул, 1-том, 45-бет, ТАИнин фондусу, инв. № 1239, 2-бет.

⁴ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, стр. 194 (автордун пунктуациясы сакталды. – М. С.).

орфографиялык ката басылып чыккан китепте стилистикалык, логикалык мажүрөөлүккө айланып кеткендиги байкалат. Анын себеби, биздин оюбузча, мындай болгон сыяктанат.

К. Акиев жазып тапшырган ушул чыгарманын архетиби машинага басылган түрдө берилген. Ошондогу кара сөз менен башталган тексттин биринчи эле абзацынын башында «Тоонун торгою, бөксөнүн торгою жана көлдүн торгою» деген атама сүйлөм бар. Андагы «Чөлдүн торгою» деген түшүнүктү машинистка «Гөлдүн торгою» деп басып койгон. Сөздүн арасында бул «Чөлдүн торгою» болуп эле окулушу керек эле. Жазма тамгалардын графикасы боюнча «Г» жана «Ч» («г» – «ч») тамгаларында окшоштук көп экендиги көрүнүктүү эмеспи. Ошондуктан кол жазмадагы «чөлдүн торгою» машинисткага «гөлдүн торгою» болуп көрүнүшү мүмкүн эле. Материал кол жазмалар фондусуна өткөндөн кийин К. Акиевден башка бирөөнүн колу менен «гөлдүн» деген сөздүн алгачкы тамгасы «к» болуп карандаш менен оңдолгон («гөлдүн» деген сөз «көлдүн» болуп калган)¹. Ал эми ушул аңгемени басмага даярдаганда баягы «оңдолгон» тамга ошол бойдон машинага басылган жана китепте да ошол бойдон кеткен. Ошентип, машинистканын механикалык түрдө кетирген катасы башка бир «редактор» тарабынан механикалык түрдө «түзөтүлгөн» болуш керек жана буга эч ким көңүл бурган эмес окшойт. Натыйжада бул механикалык түрдө кетирилген ката автордун поэтикалык ой жүргүзүүсүнүн чаржайыттыгына, логикалык ырааттуу эместигине алып барып такаган. Башка сөз менен айтканда, бул икаяда автор айттайын деген оюн белгилүү системада бере албаган деп шек туудура турган пикир келип чыгат.

Чындыгында архетиптин (К. Акиев жазып берген тексттин) ошол эле-бетинде «Чөлдүн торгою» деп эле айтылат жана ошол торгойдун сайраганын кара сөз менен түшүндүрүүчү 15 ыр жолунан кийинки абзац дагы: «Чөлдүн торгойго сайрап, боз дөбөгө конуп отурду» болуп башталат ².

Экинчи жагынан алганда, аңгеменин башында эле «Тоо жеринин кары кете элек» (ошон үчүн тоо Торгою көкөлөп уча албай, жеңилип калат), «бөксө жерлери ала шалбырт» (ошондуктан бөксөнүн Торгою «сайраганы менен тилин тактай албай» жеңилет), ал эми «Жака жерлеринин кары кетип, күн ысып, көк чыгып... калган эле (андыктан жаканын Торгою көкөлөп да учуп, тили да так сайрагандыктан

¹ ТАИнин фондосу, инв. № 1239, 1-бет, (курсив биздики – М. С.)

² ТАИнин фондосу, инв. № 1239, 1-бет, Токтогул, 1 том, 44-бет.

жеңишке ээ болот) деп көрсөтүлөт. Демек, акын адегенде үч Торгойдун байыр алган жерлерине жараша: «Тоонун торгою», «Бөксөнүн торгою», «Чөлдүн торгою» деп атап алып туруп, анан тоо менен бөксөгө жаз келе электигин эскерет да, «чөл» деген сөздүн ордуна анын синонимин («жака жерлери») колдонот же жогорудагы «Чөлдүн торгою» деген түшүнүктү мааниси окшош сөздөр менен кайталайт. Ал эми «Көл» жөнүндө эч жерде сөз болбойт.

Ошентип, механикалык түрдө бир эле тамганын алмашылышы аңгеменин-бет ачарындагы лексико-семантикалык айрымалардан келип чыккан стилистикалык жана логикалык чаташкандыкка алып келген. Бул жерде ушул бир сөздөгү бир тамганын алмашылышына мынчалык көңүл бөлүп жаткандыгыбыздын себеби мында турат. Белгилүү автордун чыгармасынын басмага даярдоого кээде ар бир тамгага тиешелүү баам коюштун да мааниси бар турбайбы, эгерде түзүүчү ийненин жибине чейин чыгарманы үйрөнүп чыкпаган болсо, анда калгандары (редакторлор, корректорлор) деле үстүртөн кетип калууга ыктымал экен да. Мына ушул жагдайдан чыгарманы бастыруудан мурда анын идеялык-көркөмдүк жактары терең изилденип, майда деталдарына чейин толук өздөштүрүлүп чыгыш керек деген талап келип чыгып отурат. Келечекте Токтогулдун поэзиясын академиялык мүнөздө жарыялоодо ушуга окшогон кемчиликтер жоюлушу керек.

Жогоруда сөз болунган Токтогулдун күлкүлүү эки аңгемесине ушунчалык көңүл бөлүүнүн да өзүнчө бир мааниси бар деп эсептейбиз. Себеби улуу акындын чыгармачылык жолунун алгачкы мезгилине тиешелүү деп жарыяланган чыгармалардын ичинен архетиптери барлары ушул эле экөө (калгандарынын бизге редакцияланган тексттери гана белгилүү). Ошондуктан булардан биздин архетип менен иштөөгө койгон талабыбыз көрүнүшү керек.

Эми Токтогулдун алгачкы мезгилдеги чыгармаларынын ичинен архетиптери жокторуна өтөлү.

III. Беш каман

Акын-демократтын бул атактуу ырынын автографы же оригиналы гана эмес, протографы же архетиби да жок экендиги белгилүү. Мунун эң биринчи үзүндүсү алгачкы жолу «Токтогулдун манаптарга карата ырдаган ыры» деген наам менен «Кызыл Кыргызстан» газетасынын 1938-жыл, 17-февралдагы санына 35 ыр жолу көлөмүндө

жарыяланган. Андан кийин ошол эле наамда Токтогулдун Казан шаарында басылган эң биринчи жыйнагына 72 ыр жолу көлөмүндө кирген¹ Мына ушундан тартып бул ыр акындын юбилейлерине арналган² негизги жыйнактарына жана хрестоматияларга басылып жүрөт. Бирок Токтогулдун 75 жылдык юбилейине арналган жыйнактан ушул ырга «Беш каман» деген наам берилген, басууга даярдалган кол жазмада мурунку узак сөздөн турган наамдын үстүнө Ж. Бөкөнбаевдин колу менен (графикасын салыштырып караганда) «Беш каман» («Bes qaman» – латын алфавита боюнча) болуп оңдолгон³. Ошондон тартып кийинки жыйнактарынын баарында ушул наам сакталып келе жатат. Бирок ырдын көлөмү жана айрым ыр жолдору ар бир жыйнакта дээрлик өзгөрүлүп отурган. Мисалы, 1938-жылдагы газетага жарыяланган редакция боюнча 35 ыр жолу болсо, биринчи мертебе чыккан жыйнагында 72 ыр жолу болуп, анан 1940-, 1950-, 1956-жылдарда чыгарылган жыйнактарда 69 ыр жолу өлчөмүндө басылып келген да, 1964-жылы чыккан эки томдуктун биринчи томунда гана кайра 72 ыр жолу көлөмүндө жарыяланган.

Азыр биз ушул ырды, кириш бөлүмүбүздө эскертилгендей, 1964-жылы эки томдукта жарыяланган чыгарманын наамын, көлөмүн негиз кылып алып туруп, анын текстинин өмүр сүрүү тарыхын көрөлү.

Ошентип, 1938-жылы жарыяланган жыйнакта бул ыр:

«Акмат, Дыйкан алдамчы
Атакан, Миңбай жалганчы,
Эгемберди, Бактыяр
Эл жегенге жардамчы»⁴, –

деген куплет (строфа) менен башталат. Бул 4 ыр жолу андан кийинки жайнактардын баарында өзгөртүүсүз сакталган. Эми ушунун соңунан келчү куплет 1938-жылда басылган жыйнакта мындайча берилген:

5. «Кол курады беш жаман»⁵
6. Мурункудай чапмакка.
7. Короодогу кой турмак
8. Коргоол бербейт жети ата»⁶.

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 16–19-беттер.

² Токтогулдун толугураак жыйнактары кийинки мезгилдерге чейин жалаң гана анын юбилейлерине арналып жарыяланып келген (75, 80, 85, 100 жылга толгонуна жараша). Атайылап илимий планда алар бир да сапар чыга элек.

³ ТАИнин фондусу, инв. № 1234, 9-бет.

⁴ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 16-бет.

⁵ «Беш каман» деген эки сөз курсив менен биз тарабынан атайылап белгинди.– М. С.

⁶ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 16-бет.

Бул 4 ыр жолунан турган куплет 1940-жылы чыккан жыйнактын басмага даярдалган кол жазмасында төмөндөгүчө редакцияланган:

5. Кол курады беш каман¹
9. Мурункудай чапмакка.
7. Короодогу кой турмак,
8. Коргоол бербейт жети ата².

Мына ушул эле редакция Токтогулдун чыгармаларынын кийинки эдицияларынын баарында сакталган³, анын ичинде акындын туулганынан бери жүз жыл толушуна арналган эки томдугунун биринчи томунда да ошол бойдон кеткен⁴.

Дал эле ошо сыяктуу тексттеги «жаман» деген сөздүн «каман» деген сөз менен алмаштырылышын мындан кийинки строфадан (ыр түрмөгүнөн) да көрөбүз. Ал строфа 1938-жылы басылган жыйнакта төмөндөгүчө берилген жана 1940-жылдагы 1-китепте да ошол бойдон сакталган:

9. Жети атанын таш баран
10. Таш баранга батпаган
11. Чаап талап жеп жүрүп
12. Букарадан айрылган
13. Ырыскулбектин беш жаман⁵.

Ал эми ошол эле строфаны 1950-жылы чыгарылган жыйнакта Т. Үмөталиев төмөндөгүчө редакциялаган:

9. Жети атанын баш баран
10. Таш баранга батпаган,
11. Чаап, талап жеп көнгөн. ⁶
12. Рыскулбектин беш каман ⁷.

Тексттин К. Акиев берген редакциясына эмне себептен өзгөртүү киргизилгендиги жөнүндө эч эскертүү берилген эмес.

Бул жерде жыйнакты өзү түзүп, редакцияланган, баш сөзүн жазган адамдын жөнөкөй гана «колум билеттикке» салып койгонун, ошол аракетке эч ким каршы келбегендигин көрүп отурабыз. Эгерде андай

¹ «Беш каман» деген курсив менен атайылап белгилөө иретинде берилди.—*М. С.*

² ТАИнин фондусу, инв. № 1234, 9-бет.

³ Токтогул. Ырлар, 1-китеп. Фрунзе, 1940, 67-бет; Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1956. 32-бет.

⁴ Токтогул. Эки томдук, 1-т., 70-бет.

⁵ Токтогулдун ырлары. Фрунзе–Казан, 1938, 16-бет; Токтогул, Ырлар, 1-китеп, 1940, 67-бет.

⁶ «Жеп көнгөн» деген эки сөз курсив менен атайылап белгилөө иретинде берилди. Мындан ары мисалга келтирилген Токтогулдун чыгармаларынын жана башка бирөөлөрдүн чыгармаларынын тексттеринде курсив менен берүү бизге тиешелүү деп эсептөө керек.—*М. С.*

⁷ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1950, 41-бет.

болбосо, жогоруда көрсөтүлгөн жыйнактардагы (1938-1940-жылдарда чыккан жыйнактардагы) 10-ыр жолунан кийинки «Чаап, талап жеп көнгөн» болуп өзгөртүлмөк эмес жана анын соңундагы «Букарадан айрылган» деген ыр жолу таптакыр алынып ташталмак эмес. Ошол ыр жолдорундагы айрым сөздөрдү өзгөртүү же бүтүндөй кыскартып таштоо зарылдыгы келип чыккан учурларда да, эдициялык этиканы, жалпы эле чыгармаларды басып чыгаруу эрежелерин бир аз да болсо колдонгон адам алардын себептерин окурмандарга түшүндүрө кетүүдөн эринбейт эле.

Ошентип, 1950-жылы «Кыргызстан Мамлекеттик басмасы» тарабынан чыгарылган Токтогулдун бир томдук ырлар жыйнагында опсуз «эркиндикке» жол берилген. Анткени ушундай учурлар мындан башка ырлардын тексттеринен да кездешет. Мисалы, «Казак жериңдеги ыр» ж. б., бирок мындайлар жөнүндө өз убагында А. Токомбаев адилеттүү пикир айткандыгы белгилүү¹.

Т. Үмөталиевдин дал ушул редакциясы анын өзү тарабынан түзүлүп, 1954-жылы чыккан жыйнакта да жана 1956-жылы Д. Сулайманов түзүп бастырган жыйнакта² да эч өзгөртүүсүз сакталгандыгын көрөбүз. Бул ката К. Акиев берген редакцияга салыштыруу негизинде 1964-жылы чыккан эки томдуктун биринчи томунда гана Ж. Таштемиров тарабынан төмөндөгүчө калыбына келтирилген:

11. Чаап талап жеп жүрүп
12. Букарадан айрылган
13. Рыскулбектин беш жаман³.

Бул өзгөртүү жөнүндө китептин аягындагы комментарийде түшүнүк да берилген⁴. Ошондой болсо да, ушул тексттин мындан башка жерлеринде «беш жаман» деген образ дароо эле 35-ыр жолунан тартып, бүтүндөй «беш каман» деген образ менен алмаштырылып, басым түшүүчү уйкашка айланып кеткендиги окуурманга анчалык түшүнүктүү болбой жатат. Ушул эле образдын биринен экинчиси кантип келип чыкканын баамдаш үчүн кандайдыр бир «өткөөл» керек болуп жаткан сыяктанып турат. Анткени 13-ыр жолуна чейин автор ашкерелеп жаткан образ – туюнтма «беш жаман» деп эле аталып келет да жогоруда айтылгандай, 35-ыр жолунан кийин «беш каман» болуп улам кайталанып отурат.

¹ Труды ИЯЛИ Киргизского филиала АН СССР, вып. III. Фрунзе, 1952, стр. 223–229.

² Токтогул. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1954, 35-бет; Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1956, 32-бет.

³ Токтогул, 1-том. Фрунзе, 1964, 71-бет.

⁴ Токтогул, 1-том, 326-бет.

35. Жетим, жесир алсызга
36. Карабадың, беш каман,
37. Жетилсин деп жардыны
38. Санабадын, беш каман.
39. Жеп-ичкенден башканы
40. Каалабадың, беш каман¹.

Ал эми чыгарманын аягындагы текстте бул образ «беш канкор» болуп, күчөтүлгөн мааниге ээ болот². Образдын мындай өнүүгүүсү, улам жаңылана өзгөрүлүп отуруп күчүнө кириши – так жана салмактуу туютмага айланышы закон ченемдүү көрүнүш катары сезилет. Бирок ушулардын динамикасын түшүнтөөр, бир-бирине өтүп отуруп бышып жетилишин байката турган белги же из көрүнбөй жатат да, жаңыланган образдын айтылуу, эмоциялык күчкө ээ болушу окурманды ынандыра албай жатат. Мындай күдүк ойду жойдуруш үчүн Токтогулдун бул чыгармасына тиешеси бар материалдарды карап чыкканда төмөндөгүдөй бир кошумча текст табылды.

Калык Акиев «Баскан жол» аттуу китебинде: Өткөн доорлордогу ырчылардын эзүүчүлөрдөн көргөн кордуктарын айтып келип³ өзүнүн керт башына Кетмен-Төбөдөгү манап Байгазыдан түшкөн түйшүктөн качып барганда Жумгал өрөөнүндөгү Байзак манаптын уулу Зарбат менен Чойбек манаптын иниси Абдылдабек экөөнүн ортосунан «бей ажал» өлүп каларындагы кырдаалды эсине түшүрөт да, анан Токтогулдун өмүрүнө кайрылып мисал келтирет. Ошондон бир үзүндү алып көрөлү:

«Токтогулдун башына эмне иш түшпөдү? Анткени жаш кезинде тайманбай манаптарга каршы чыккан. Ал ырчы гана эмес⁴ элдин уулу, элдин сыймыгы болгон.

Ошон үчүн атактуу чоң манап Ырыскулбектин «Беш датка» атыккан уулдары: Акмат, Дыйкан, Атакан, Миңбай, Мырзакан дегендерди тартынбай кордоп ырдаган:

«Ырыскулбектин беш уулу,

¹ Ошондо, 71-бет.

² Ошонун өзүндө, 72-бет. Тыянак-куплет мындайча:

Уу тырмактуу беш какор,
Өлтүрсөң да жалынбайм.
Эки келбейм жаралып,
Өлгөн соң кайра табылбайм.

³ К. Акиев эскермесинде Жумгалдык Айтыке деген ырчы Солто уруусунан чыккан Балыкооз-Бекмурат менен айтышканда Саяк уруусун мактаганы үчүн Жангарач ысымдуу Солтонун манабы аны өлөрчө кылып токмоктотконун айтат жана Музооке ырчыны Сарбагыштардын эки манабы сабатканын мисал келтирет («Баскан жол», 79 80-беттер).

⁴ Бул жерде жогоруда аталган китептеги пунктуация сакталды. – М. С.

Жегениң менен шашпагын.
Ынтымак кылып букара
Жедирбес жакка баштаган.
Жеткирбейт сени айлына
Жети атанын ташбараң,
Ташбараңга батпайсың
Ырыскулбектин беш жаман.
Пейлиң тар жемекей,
Беш жаман эмес – беш каман!»¹

Андан ары К. Акиев манаптардын Токтогулду «эшендин урушуна байланыштырып, ...Сибирге айдаткандыгын» ырастайт.

Демек, жогоруда келтирилген эскертүүдөн жана строфадан окурман баягыда түкшүмөлдөп жаткан «өткөөл» көрүнүп жатат: «беш жаман» деген образ эмгекчи элдин, саясий бийликке ээ эмес жарды уруулардын көкөйүнө тийген «беш датка» деген атакка карама-каршы коюлгандыгы, ошол чуулгандуу атактын терс мазмунун ачып берүүгө арналгандыгы байкалат – акын «беш датка эмес эле беш жамансыңар, ал тургай беш жемекей камансыңар» деп, акырындык менен образды баамдоого алып келгендиги жана ага дагы күч берип отуруп, «беш канкор» деген наамга кондургандыгы көз алдыга элестейт. Өз доорунда наристе балдардын көңүлүнө чейин жат болгон «беш датка» атагынын адам жыйрыларлык жактары бар экенине ыр угуучуларды ынандырыш үчүн акын ошол чуулгандуу наамдын кандай жол менен келгендигин ачыгы көрсөтүш керек болучу. Ушул максатта Токтогул Ырыскулбектин балдарынын жана туугандарынын калкка кылган жамандыгын санап өткөрүп берген жана андан ары алар тикеден-тике кара ниеттикке, -бет алганын өлүмгө кыйгандан кайра тартпага турган жырткычтыкка өтүп кеткендигин ашкерелеген. Ошентип акын:

«...Күндө жейсиң айыптап
Бүтүн журттун баарысын,
.....
Тырмагын уу бүркүтгөй
Тукумуң кантип жарысын?»² –

деп, манаптардын абийрин төгөт, көпчүлүктүн алдында айыбын-бетине айтып, беделин төмөн түшүрөт.

¹ К. А к и е в. Баскан жол. – Фрунзе, 1964. – 80–81-беттер.

² Токтогулдун ырлары, 1938, 18-бет.

Ата-бабасынан бери калкты курутуп эзип келе жаткан манаптарды кадимки эле жырткыч куштай (бүркүттөй) «уу тырмаксыңар» деп жүйөлүү сөз менен жыгып алгандан кийин, Токтогулга аларды «жегичсиңер», «көркоосуңар» деп айтыш өзүнөн-өзү түшүнүктүү жыйынтык экени сезилет. Мына ошондон кийин акын:

«Адатыңды карматсаң,
Үй оокатым аларсың.
Канкорлугуң кармаса,
Өлтүрүп каным жалаарсың»,¹ –

дейт да, бирок «өлтүрсөң да жалынбайм»² деп эскертет. Дал ушул фактор К. Акиевге төмөндөгүчө адилет пикирди айтууга негиз берген: «Токтогулча айдоо-байлоого чыдап, эрдик көрсөтө албаган ырчылар чоң манаптарга жамынып жан сактап «калышкан»³.

Эми «Жаман» жана «Каман» деген образ-туюнтмалар Токтогулдун башка поэтикалык чыгармаларында кандайча мааниге ээ экендигин карап көрөлү. (Акындын ушул эле ырынын тексттерине байкоо жүргүзүүнү биз төмөндө дагы улантмакчыбыз. Азыркы атайлап токтолуп жаткан себебиз – ырга көрк берип турган таамай образдардын жаралыш этаптарын белгилеп алуу керек болуп жатат).

Эзүүчү таптардын өкүлдөрүнүн эмгекчилерге атайылап кылган адамкерчиликсиз мамилесин «жаман» касиет (сөздүн так маанисинде) катары сүрөттөгөн ыкма улуу акындын башка чыгармаларынан да кездешет. Мисалы, 1938-жылы эң алгачкы жолу жарыяланган жыйнактагы «Туткундагы ыр» аттуу чыгармада мындайча строфа бар:

Жамандыгын ырдайм деп,
Жазыктуу болдум манапка,
Жазыгы жок неченди
Манаптар чапты канатка»⁴.

Бул текст да К. Акиевдин жазып бергени боюнча жарыялангандыгы жыйнактан көрүнүп турат. Мында акын эл бийлөөчүлөрдүн өкүлдөрүнүн керт башындагы жаман сапаттарды, алардын моралдык, нравалык жана таптык касиетинин эмгекчилерге, карапайым элге жагымсыздыгын айтып жаткандыгы түшүнүктүү болуп турат, б. а. адамдын керт башындагы кулк мүнөздүн, өнөкөттүн, акыл-эстин начарлыгы же кемчилиги жөнүндө эмес, букара элге атайылап иштеген кара ниеттик жана

¹ Ошондо, 19-бет.

² Ошондо.

³ К. Акиев. Баскан жол. Фрунзе, 1964, 81-бет.

⁴ Токтогулдун ырлары. Фрунзе–Казань, 1938, 24-бет. («Жаман» деген сөздүн астын сызып белгилөөгө туура келди. – М. С.).

таш боордук маанисинде, коомдук тап катары эмгекчи элге жат элемент маанисинде айтылып жаткандыгына эч ким шек келтире албайт.

Ушул эле мотив дагы эле ошол К. Акиев жазып берген тексттин негизинде жарыяланган «Көчөдө өлчү күнүмбү?»¹ деген наамдагы ырда да бар:

«Баркымды кошуп айтат деп», –
Бай-манап мага кадалган².

Мында да жанагы эле «жамандыктын» антоними («барк») б. а. жемекейчиликтен, алдым-жуттумчулуктан, паракорчулуктан келип чыккан манаптардын даражасы (коомдогу бийик абалы) ыр түрүндө макталбагандыгы үчүн акындын артынан бай-манаптардын сая түшүп кууп алгандыгы көрсөтүлүп жатат.

Жалпы эле адамдын жүрүш-турушунда, башкаларга кылган мамилесинде «жакшылык эмес» – башкаларга үлгү көрсөтөрлүк же пайдасы тиерлик эмес маанисиндеги «жамандык» деген түшүнүк Токтогулдун санат-насыят жанрындагы, ырларынан орошон кездешет. Маселен, айрым куплеттерин К. Акиев жазып берген, калгандары кимден жазылганы али «толук тактала элек». «Терме» аттуу ырда төмөндөгүдөй мотивдер бар:

Жакшы адамдын белгиси
Көңүлүндү калтырбайт,
.....
Жакшы көрүп жолдошун
Жамандык ишке бардырбайт³.

Ошол эле сыяктуу:

Ага-инисин кор кылат
Айткан тилге көнбөгөн.
Акылы бар азамат
Жаман ишти жөндөгөн⁴.

Же болбосо:

Далай түркүн адам бар
Тамаша кепти сүйбөгөн,
Жамандык санап ичинен
Жакшылык ишке күлбөгөн⁵.

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 88-92-беттер.

² Токтогул, 1-том, 141-бет.

³ Ошондо, 233-бет («толук тактала элек» деген эскертүү жыйнакты түзүүчүнкү – М. С.).

⁴ Токтогул, 1-том, 237-бет.

⁵ Ошонун өзүндө, 240-бет.

Жогоруда келтирилген строфалардын (куплеттердин) ичинде кишинин адамкерчилик сапатынын начарлыгы жөнүндө түшүнүк айтылбастан, коомдук турмушта, тиричиликте же жолдошчулук өмүрдө кишиге жакпас, ылайыксыз мамилелер жөнүндө сөз болуп жаткандыгы түшүнүктүү. Ушул эле мааниде бирөөнү «жамандап» айтуунун, бекеринен анын беделин түшүрүүгө аракеттенүүнүн зыяны тууралуу айтылган акындын пикирлерин да көрөбүз. Мисалы, ушул эле жанрдагы ырларда мындайча ыр жолдору кездешет:

Тууганыңды жамандап,
Душманыңа качпагын.
Жолдошунду жамандап
Абийринди ачпагын¹

Ушул эле мүнөздө төмөндөгүчө да айтылат:

Кыз алган жарды «жаман» деп
Акылың болсо, чанбагын.
Оң колундун ачуусун
Сол колун менен кармагын².

Дагы эле К. Акиев жазып берген Токтогулдун ырларынын циклин «Курдаштын көөнүн билип өт» наамындагы ырда мындай мотив бар:

Азамат эрдин жүрүшү
Аргымак аттай арыштайт.
.....
Жалган, жазык сөз сүйлөп,
Жамандыкка барышпайт³

Эзүүчү таптын өкүлдөрүн ашкерелеп ырдаган мотивдерди тенденция катары жактырганы Токтогулдун чыгармаларында текстуалдык жактан дал келишкен учурларын да байкайбыз..

Мисал иретинде Токтогулдун Калыкка нуска катары айткан акыл-насаатынан бир үзүндү келтирип көрөлү. Мында акын, Калык Акиевдин айтуусуна караганда, жаш ырчы баланы өзүнө кошуп жүрүп ырдатууну, тарбия берүүнү максат кылып, болочок өнөрпозду үгүттөп келип төмөндөгүчө айтат:

Кыргызда нечен ырчы өткөн,

¹ Ошондо, 241-бет.

² Ошондо, 244-бет. (Бул жерде биз "Токтогулдун чыгармаларынын тексттерин өздөштүрүү максатында гана айрым образдардын, эпитеттердин же поэтикалык аргументтердин окшош келген учурларын келтирип жатабыз. Ал эми ушул тексттердеги патриархалчылык ж. б. идеяларды талдоо биздин азыркы милдетибизге кирбөө керек).

³ Токтогул, 1-том, 244-бет.

Кыйласы мундуу күү черткен.
Биринин жолун бири алып,
Бара-бара күчөткөн¹.

Андан кийин ошол доордогу кыргыздарга белгилүү болгон түндүк жана түштүк Кыргызстандагы акындарды, жомокчуларды санактап келип мындай дейт:

Угуп көргөн эл айтат:
Солтобай сонун ырчы, деп,
«Сарбагыш солто Тынайды
Жамандап ырдап турчу» деп,
«Шабданды кордоп ырдаган
Жүрөгүнүн курчу» – деп²

Улуу акын бул жерде Солтобай ырчыны «сонун» деп башка уруулардын үстүнөн үстөмдүк кылган уруунун өкүлдөрүн жамандап, б. а. ашкерелеп ырдагандыгына байланыштуу айтылганын эсепке алып жатканы байкалат. Демек, мындай да «жамандап ырдоо», башка сөз менен айтканда, манаптардын «жамандыгын ырдоо» идеясын айтып отурганы түшүнүктүү. Ушул жагынан караганда Токтогулдун «Беш каман» наамындагы чыгармасында «жаман» деген эпитет-образ эзүүчүлөрдүн элге кылган зомбулугун, кара ниеттигин, көпчүлүккө атайлап тийгизген залалын белгилөө максатында колдонулгандыгы даана сезилет.

Ал эми «жаман», деген образдын «каман» деген түшүнүктүн мазмунуна барабар коюлушу, жамандан да артык зыяндуу көрүнүш катары сүрөттөлүшү, башкача айтканда, эзүүчүлөрдүн жырткычтык мүнөзүн ашкерелеп көрсөтүүгө умтулуш, улуу акындын мындан башка поэзиялык мурасынан да кезиге тургандыгын эске алуубуз керек. Маселен, Токтогулга тиешелүү деп И. Кенжегулов жазып берген «Убайым турат башымда» наамдуу ырында да «каман» деген туюнтма колдонулат:

Тотукуш жайлоо жеримен,
Томсордум кетип элимден.
Кара ниет камандан
Капканга түштүм белимден.

Ошол эле тексттен:
Бийлерден мөөр басылат,
Бир гөбөрү жазылат,

.....

¹ ТАИнин фондусу, инв. № 1240, 19-бет. (Оригиналдагы орфография сакталды. – М. С.)

² Ошонун өзүндө, 64-бет. (Ушул текст атайлап өзүнчө кароону талаш кылары шексиз).

Ойлук салат тогуздан
Качып жүр мындай доңуздан¹³ –

деген ыр жолдору кезигет.

Мындан башкача максатта, адамкерчилик сапаты начар же кыялы терс кишинин турпатын жырткыч айбанга салыштырып көрсөтүүгө аракеттениш акындын санат-насыят жанрындагы чыгармаларында да бар. «Терме» аттуу ырда мындайча айтылат:

Кайратсыз адам коркунчаак,
Касташкан жоого бараалбай,
Түрү болот наадандын
Тоодогу жапан камандай².

Бул учурда улуу акын начар сапат, жарабаган мүнөз эзүүчү таптардын өкүлдөрүндө гана эмес, жалпы эле адамзаттын ичинен чыккандарда, алардын ичинде эзүүчүлөрдө да болоорлугун белгилеп жаткандыгын көрөбүз. Ал эми «жаман» жана «каман» деген образ, эпитеттердин бир эле, строфадан орун алып уйкаш түзгөн учуру да бар. «Курдаштын көөнүн билип өт» наамындагы ырда:

Чаң созулат тамандан
Жакшылык келбейт жамандан
Кылчайып келип бир тийип
Кыялы орой камандан³ –

деп Ырыскулбектин чуулгандуу «беш даткасына» арналган ырдагы уйкаш түзүү ыкмасын колдонот. Бул ыкма болсо акындын чыгармачылыгына мүнөздүү болгон образ түзүү системасынын бири экендиги жана ал система баягы эле «**жамандык**» менен «**жырткычтыкты**» биринен сала бирин элестете турган ассоциация чакыраы белгилүү.

Ошентип, Токтогулдун «Беш каман» наамындагы ырынын тексти али толук канондоштурула элек экендиги айкын болду. Бул тексттеги «жаман», «каман» жана «канкор» деген образдардын системасы али толук ачыла электигин биз келтирген мисалдар далилдеп турат. Ушул чыгарманын текстинин тарыхын жакшы изилдеш үчүн В. Виноградов жазып алган вариантын⁴ атайылап расшифровать этап чыгыш керек. Бирок ал материал али биздин колдо жок.

Биз буга чейин «жаман» деген образ-эпитеттин жалаң эле эзүүчү таптардын өкүлдөрүнө тиешелүү айтылып келген учурларын гана карап

¹³ Токтогул, 1-том, 316, 314-беттер.

² Ошондо, 242-бет.

³ Токтогул, 1-том, 244-бет, (бул текст да К. Акиевден жазылган. Ошол китептин өзүндө, 332-бет).

⁴ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, 1961, стр. 210.

чыккандыгыбыздан улам, бул образдын башкача маанисин Токтогул билген эмес өңдөнөт деген пикир туулушу да мүмкүн. Андыктан, бир жактуу болуп көрүнүп калбас үчүн, улуу акындын поэзиялык мурасынан «жаман» адамдардын сүрөттөлүшүн дагы байкап көрөлү.

Токтогул өзү нускоочу акын болгондуктан, угуучуларына жосундуу тарбия көрсөтүү максатында адамдардын ар түрлүү кулк-мүнөзүн ачып сүрөттөп ырдагандыгы белгилүү. Мындай мотивдер, албетте, анын санат-насыят циклинен көбүрөөк учурайт. Ошолорго байкоо жүргүзгөндө төмөндөгүдөй тексттерди кездештирүүгө болот:

«Жакшы аялдын белгиси –
Колдогу шумкар түлөктөй.
Ар мүчөсү келишкен
Тартып койгон сүрөттөй.
Алганың жаман жолукса,
Кулак салбайт кебине,
Туюк сойгон чаначтай
Түшүнбөйт сөздүн жөнүнө»¹.

Келтирилген эки строфа акындын «Терме» аттуу ырынан алынды. Мында адамдын кулк-мүнөзүндөгү начар сапат, адамкерчиликти төмөндөтө турган кээ бир касиет (өзгөчөлүк) боло тургандыгы жана ал касиеттин таптык жикке тиешелүү эмес экендиги жөнүндө айтылганы түшүнүктүү.

Ошол эле ырда дагы эле жалпы адамзатка тиешелүү айтылган мындайча пикир бар.

Кыйын иш бүтпөйт ойлосоң
Жалгыз, жарым, аз менен.
Кеңешпегин баш кошуп,
Кем акыл, жаман пас менен².

Бул насыятта да таптык мүнөз, эзүүчүлүктү же эзилүүчүлүктү ашкерелөө жок экендиги көрүнүп турат. Акылы кем киши менен кеңешкенден каныңа (нервиңе) гана зыян келтиресиң, башка пайда таппайсың деген пикир айтылып жатат:

Жаман адам көпкөндө
Жакшыны көзгө илбеген.
Сөзгө конок бербестен,
Өз билгенин сүйлөгөн,³ –

¹ Токтогул, 1-том, 234-бет.

² Токтогул, 1 том, 237-бет.

³ Ошонун өзүндө, 240-бет.

деген куплеттен (строфадан) абстракттуу мааниде баамдалган адам көңүлү көтөрүлүп эргип алганда өзүн мактай бере тургандыгы, адамдын өмүрүндө көбөөр мезгил келгенде да ченеп жүрүү керек экендиги жөнүндөгү идея баамдалып турат.

Мындан башка дагы ар түрлүү жанрдагы ырларынан Токтогулдун төмөндөгүдөй туюнтмаларын кезиктиребиз:

«...Жаман менен баш кошсоң,
Таң атпайт да, кеч кирбейт ¹.

.....
«...Жаман болсо ургандан
Кутулбаса жан тынбайт ².

«...Жаман менен жакшыга
Жалакор болсоң ит болдуң ³.

Албетте, жогоруда келтирилген үзүндүлөрдүн баарында «жаман» деген образ мүнөздөмөнүн «Беш каман» наамындагы чыгармадай мааниге ээ эмес экендиги байкалып жатат.

Ошол эле сыятуу адамкерчилиги начар кишинин ылайыксыз сапаттары санак иретинде айтылып келип, жалпылоочу образ жаралган учурларды да көрөбүз. Мисалы, жогоруда белгиленген⁴ Калык Акиевге айткан насыятында мындайча текст кездешет:

Абийри жок жигиттер
Агасы менен жат болот.

Айлын күндө доо басып,
Айран сүтүн доолашып,
Ыркырашып ит болот.
Андай жаман ургандын
Айлына барар ким колот ⁵.

Азыркы текстте да пейли начар адамдардын жакындары менен деле мамилеси жок боло тургандыгы, жадаганда күндөлүк «көктүн суусу» үчүн да чатакка барыша тургандыгы көрсөтүлөт, бирок адамдардын арасына таптык жик жүргүзүлбөйт.

Жогоруда келтирилген мисалдарда жана булардан башка дагы толуп жаткан учурдагы тексттерде Токтогул «жаман» деген образды белгилүү таптын өкүлдөрүнө тиешелүү кылып да, жана жалпы

¹ Ошондо. 245-бет.

² Ошондо, 283-бет.

³ Ошондо, 282-бет.

⁴ ТАИнин фондусу, инв. № 1240, 25-бет.

⁵ Токтогул, 1-том, 260-бет.

эле адамзатка, адамдык касиетке тиешелүү кылып да колдонгондугу айкын болду. Ошондой эле «Баскан жол» китебинде К. Акиев келтирген строфанын¹ «Беш каман» наамындагы чыгарма, үчүн мааниси зор экендиги да көрүндү. Ошондуктан ал ыр жолдору жарыяланып жүргөн текстке кошулуп киргизилишин зарыл деп эсептөөгө, тийишпи. Ансыз «Беш каман» деген ырдын композициялык курулушу жана образ системасынын өнүгүшү окурманга жеткиликтүү болбой жатат. Ал эми ошол строфаны Токтогулдун ырларын жазып берүү учурунда эсине тутпагандыгы үчүн К. Акиевди айыптоого жарабас эле жана ушул чыгарманын Токтогулга тиешелүү экендигине шек саноого да мүмкүн эмес деген корутундуга келүүгө болот.

Эми ушул чыгармага байланыштуу башка даректерден алынган малыматтарды карап көрөлү.

Кыргыздын көрүнүктүү демократ акыны Байымбет Абдыракманов (Тоголок Молдо) өзүнүн Токтогул тууралуу эскермелеринде жогоруда сөз болуп жаткан чыгарма жөнүндө мындайча айтат:

«Өзүм ырга зооктуу болуп жүргөнүмдө Куртка деген турган жеримде 1889-жылы маркум акын Токтогулдун кабарын уктум... Өз тууганым Молдобай Чекирекей уулу: Адам баласында бул Токтогулдай ырчы болбойт, өзү жаш жигит, өзүң курдуу эле деди... – Токтогул санаттан, салттан, тарыхтан ырдаганда адам айран калып оозун ачып магдырап... калат. Бирге жүргөндөй, бирге тургандай кылып айтат, айткан ырынын эч бир кемчилиги жок, ар кайсысын ордуна кондуруп айтат... Бирок Рыскулбектин балдары менен кас. Манаптын салтанат менен жүргөнүн жактырбайт:

«Рыскулбектин беш каман
Пейли бузук ит жаман
Көрөрсүн бир күн сонунду
Күрсүлдөгөн үй каман» –

деп ырдап жүрөт. Бул тууралуу Рыскулбектин балдары Токтогулга жамандык кылбай койбойт. Манаптардын пейли Токтогулга жакшы эмес деди»².

Бул сөздү уккандан кийин жаш акын Тоголок Молдо «баштагыдан кыйыныраак дегдеп» калып, Молдобайга кошулуп Кетмен-Төбөгө жөнөйт. Токтогул менен кезигишкенден кийин, ал жерде «үч ай чамасында туруп, ырдын түйүнүн чечип, нускасын алып»³ кайтат.

¹ К. А к и е в. Баскан жол, 80-81-беттер.

² ТАИнин фондусу, инв. № 1270, 1-3-беттер. (Бул жерде Тоголок Молдонун өзүнүн орфографиясы жана пунктуациясы сакталды).

³ Ошондо, 4-бет..

Мындан соң Тоголок Молдо 1898-жылы «андып жүргөн залымдер Токтогулду кармап алып, эшендин аламатына кошуп айдап жибергенин» айтат да, ошол сүргүнгө кетип бара жаткандагы Токтогулдун ырынан бир үзүндү келтирет. Андан төмөндөгүдөй ыр жолдору кездешет:

«Айдалып кеттим ишим ак,
Алым карып, көөнүм чак.
Ага-ини, туугандар,
Менин актыгымды ойлоп бак.

.....
Рыскулбектин беш каман,
Пейли бузук беш жаман!
Кеттим Сибирь айдалып,
Бизге келер бекен кең заман?»¹

Ушул эскермени Тоголок Молдо 1940-жылы өз колу менен жазып тапшырган. Мындагы айрым ыр жолдоруна караганда Токтогулдун жергиликтүү манаптарга каршы багытталган чыгармасы калк арасында ошол мезгилде эле кеңири белгилүү экендиги далилденет жана андагы «бейли бузук ит жаман», «Күрсүлдөгөн үй каман» деген туюнтмалар «беш каман» деген образга аныктама, мүнөздөмө катары берилип уйкаш түзгөндүгү көрүнөт, б. а. ошол образды түзүүнүн өзүнчө бир баскычтары катары кызмат кыла тургандыгы дагы бир жолу байкалат.

Ошол эле эскермеде Токтогул экинчи жолу түрмөдөн келгенден кийинки Байымбеттин Коңур-Өгүздө кезигиши жөнүндө айтылат да, Токтогулдун Байымбетке учурашып ырдаган ыры келтирилет. Анда төмөндөгүдөй ыр жолдору бар:

«Рыскулбектин беш каман,
Мээнетке башым чырмады.
Бейли бузук манаптар,
Мени Үркүтке айдап кыйнады»²

Буга караганда дагы «беш каман» деген туюнтма менен «бейли бузук манаптар» деген туюнтманын окшош мааниде колдонулуп, бир эле көрүнүшкө аныктооч мүнөздөмө маанисинде колдонулуп жаткандыгын айта алабыз. Ошону менен катар, бул чыгарма дагы улуу акындын башка айрым ырлары сыяктуу эле, автор өзү сүргүндөн келгенден кийин да кээде кайталанып аткарылып жүргөндүгүн

¹ ТАИнин фондусу, инв. № 1270, 5-беттер.

² ТАИнин фондусу, инв. № 1270, 9-бет.

жана буга байланыштуу айрым мотивдери, образдары толукталып, кошумчаланып келгендигин баамдайбыз.

Мына ошол айрым мотивдеринин кошумчаланган же өзгөртүлгөн учурларынын бирине Жаңыбай Кожеков берген текст да мисал боло алат. Токтогулдун музыкалык мурасын изилдөөчүлөрдүн бири В. С. Виноградовго бул чыгарманы обону менен 1940-жылы ал төмөндөгү вариантта аткарып берген жана нота менен бирге ал текст мындайча берилген:

(ы) Рыс-кул-бек-тин беш ка-ман
Ча-лып (э-ле) кет-тин (ай) беш жа-ман
Ай-да-лып (а) кет-тим (ай) жа-шым-да
А-дыс-ка ай-дап ме-ни куу-га-ның
Ай, чы-гым са-лып эл же-диң (а)
Ай, чыр-кы-ра-тып (а) жар-ды-ны (да)
Ай, жал-гыз а-тын сен же-диң
Си-бир-ге ай-дап (а) кор бо-луп
Э-ми та-баң кан-ды-бы¹

Демек, бул текстте «беш каман» жана «беш жаман» деген образ түшүнүктөр бир куплеттин ичинде айтылып уйкаш түзгөндүгүн, ошону менен бирге К. Акиевдин эскермесинде келтирилген текст сыяктуу эле², бир образдын эки түрдүү айтылышы катары келгендигин көрөбүз. Бирок бул тексттин толук ыр түрмөктөрү түрүндө берилбегендиги Жаңыбай Кожековдун өзүнчө редакциясы экендигин белгилейт. Мүмкүн улгайып калган адамдын эсинде Токтогулдун тексти бүт бойдон сакталып калбаган чыгаар, ал эле эмес, айрым сөздөр орун алмашып айтылып (же жазылып) калышы ыктымал. Себеби кадыресе логика боюнча: «Ырыскул-бектин беш жаман, Чалып кеттиң беш каман» болушу керек эле, башкача айтканда, «беш жаман» каратма сөз катары айтылып туруп, анан алар «беш камандын» ролун аткарып «чалып кеткени» берилиши ыктымал сыяктанып көрүнөт. Ошону менен катар «Чыгым салып эл жедиң (Чыркыратып жардыны) Жалгыз атын сен жедиң» деген ыр жолдору К. Акиев берген тексттин бир куплетине дал келишет да, Токтогулдун чыгармаларындагы туруктуу тексттин бар экендигине далил болот. Ал эми ушул эле варианттагы В. С. Виноградов белгилеген «жаңы мотивдер» чындыгында эле бул чыгармасын Токтогул «сүргүндө да, мекенине кайтып келгенден кийин да эсинен чыгарбаганын»³ ырастайт.

¹ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, 67-68-беттер

² К. А к и е в. Баскан жол, 81-82-беттер

³ В. Виноградов. Музыкальное наследие Токтогула, стр. 302.

Эми Токтогулдун бул чыгармасы Рыскулбек Нарбутиндин беш уулуна гана карты ырдоого жаратылбастан, «беш латка» деген чуулгандуу атакка каршы ырдаганы жөнүндөгү жана чыгарманын текстиндеги «Керимбек» жана «Керимбай» деген ысымдарга кайрылалы.

Токтогулдун өмүрүнө жана чыгармачылыгына арналган эмгектердин баарында «Беш каман» наамдуу чыгарма Рыскулбектин беш уулуна каршы ырдалган болуп жүрөт. Мындай маалымат изилдөө негизинде келип чыккан илимий эмгекке же тарыхый фактыга таянбастан туруп, айрым адамдардын информацияларынан келип чыккан пикирден алынган сыяктанат.

Токтогулдун өмүр жолунун, ошондой эле анын жашаган доорунун татаалдыгына, трагедиялуу экенине байланыштуу анын 75 жылдык юбилейине даярдык көрүү мезгилинде бир кыйла кыйынчылыктар болгон экен. Улуу акындын дооруна тиешелүү тарыхый эмгектерден (даректерден) пайдалануу мүмкүнчүлүгү аз болгон үчүнбү, айтор Токтогулдун керт башына байланыштуу фактыларды системалаштыруу оңойлук менен боло коё турган иш эмес окшойт. Мына ушул себептен Токтогулдун алгачкы түзүлгөн өмүр баянында¹ «Беш каман» наамдуу чыгарма «Бактыяр жана анын балдары... Керимбай, Акмат, Дыйкан, Атакан, Миңбайлардын зомбулуктарын көпчүлүккө жаман көрсөтүүгө» арналгандыгы айтылат².

Ал эми Токтогулдун биринчи ырлар жыйнагында бул сыяктуу маалымат кезикпейт. Жогоруда келтирилген маалыматтын 1939-жылы жарыяланган Ж. Бөкөнбаевдин «Токтогулдун өмүрү» наамдуу эмгегинде бир аз өзгөртүлгөндүгүн көрөбүз. Анда төмөндөгүчө айтылат: «Ошол кезде Кетмен-Төбөнү тегеретип турган Ырыскулбектин балдары: Дыйканбай, Акмат, Атакан, Миңбай жана Мырзакан деген беш манап болгон... Манаптардын алдамчы, зулум экенин акын тайманбай ырдаган»³. Мындан кийин «Бир ата» менен «Жети атанын» ортосундагы күрөш жөнүндө кыскача кабар берилген.

Ушул эле маалымат 1940-жылы чыгарылган Токтогулдун ырлар жыйнагын кол жазмасында текстке берген эскертүү катарында, Ж. Бөкөнбаевдин өз колу менен жазылып кайталанган⁴ да, ошол бойдон басмадан чыккан⁵. Ал эми 1950-жылы жарыяланган жыйнакта Т.

¹ Токтогул (кыскача өмүр баяны. Түзгөндөр: Ж. Бөкөнбаев, А. Токombaев – Балка). Датасы белгисиз. Ушул документ боюнча изилдөө жүргүзгөн М. Токombaевдин коргундусу 1940, 22-январда түзүлгөн (ТАИнин фондусу, инв. № 1257, 8-бет).

² ТАИнин фондусу, инв. № 1257, 8-бет.

³ Ж. Бөкөнбаев. Токтогулдун өмүрү. Фрунзе, 1940, 30-32-бет.

⁴ ТАИнин фондусу, инв. № 1234, 34-бет.

⁵ Токтогул. Ырлар, 1950, 67-бет.

Үмөталиев: «Керимбай... Токтогулду чакырат, өзүнө эшик ырчы кылмакчы болот... Токтогул... анын өзүнүн жана агаларынын зулумдугун айтып ырдаган. Керимбай кармагыла деп буйрук бергенде Токтогул качып кутулган. Ал ырдан бизге чейин жеткени... «Беш каман» деген 15 куплет ыр» деп, маалымат берет. Андан ары мындайча кошумчалайт: «... болуш болуп алган Керимбай «Жети ата» тараптагыларды куугунтуктай баштайт... Керимбай ошон үчүн Токтогулду «Жети атанын» уюштуруучусу жана башчысы деп эсептеди»¹.

Мындан кийин ырдын текстине карата берилген эскертүүлөрдө ² ошол жыйнакты түзүүчү Токтогулдун 1940-жылы чыгарылган китебинде берилген маалыматтарды кайталайт. Ошону менен катар, «Талап алып тентитиң, Боромбайдын Сарысын»³ деген ыр жолдооруна: «Токтогул менен бирге айдалган Сары уста» деген түшүнүк берет. Ушул эле маалыматтар Токтогулдун мындан кийинки илим изилдөө институту тарабынан даярдалган жыйнактарынын баарында бир аз өзгөртүлгөн редакция менен кайталанат⁴.

Бул чыгарманы изилдөө мүнөзүндөгү айрым эмгектерде анын 1896-1897-жылдарда ырдалгандыгы⁵ же ырдын 1894-жылы чыгарылгандыгы⁶ жөнүндө айтылат. Кыскартып айтканда ушул чыгарманын жаралыш себеби жана датасы жөнүндө ар түрдүү пикирлер бар экени талашсыз.

Ал эми «Беш каман» наамдуу чыгарманын өзү кыргыз коомчулугунун Октябрь революциясынан мурда болгон тап күрөшүнө, тарыхый адамдарына байланыштуу болгондуктан, азыр биз мүмкүн болушунча тарыхый эмгектерге кайрылып көрөлү.

XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыздардын саясий түзүлүшү жөнүндөгү кабарлардын биринде мындайча айтылгандыгы белгилүү: «Кетмен-Төбө болушунда калктын баарын Рыскулбек Нарбутин башкарган, ал азыр өлгөн... Кыргыздардан ал үйлөнүү тою үчүн да (алым) алган... Рыскулбек балдардын старчындыгына... өзүнчө жаккан кишилерди шайлоого буйрук берген, ал эми болуштукка

¹ Токтогул. Ырлар. Фрунзе, 1940, 16-17-беттер.

² Ошондо, 41-бет.

³ Ошондо, 42-бет.

⁴ Кыргыз ССР Илимдер академиясы. Тил жана адабият. институту. Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы. Фрунзе, 1956, 7-бет; 300-бет (комментарийлерде); Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т. Фрунзе, 1964, 20-, 72-беттер.

⁵ Токтогулдун ырлары, 1938, 7-бет.

⁶ В. Виноградов. Токтогул Сатылганов и киргизские акыны. М., 1952, стр. 48; Ошол эле автордуку. Киргизская музыка. М., 1958, стр. 214. Ушул эле автордун «Музыкальное наследие Токтогула» деген эмгегинде «Беш каман» наамдуу ыр XIX кылымдын аягында чыгарылган деп айтылат (китептин 301-бетин караңыз).

өзүндө жигит болуп жүргөн Керимбек деген инисин дайындоого буйрук берген»¹. Бул маалыматка караганда Рыскулбек Нарбутиндин Керимбек деген иниси бар экендиги аныкталат.

Азыркы күндөгү кыргыздардын санжырасын изилдеген Я. Р. Винниковдун билдирүүсү боюнча саяктардын бир бутагы Каба дегенден тараган Түмөнбайдын чөбүрөсү – Сейит. Сейиттин Нарбото деген уулунан: Шералы, Рыскулбек, Дувлат, Арабек, Түрөкул, Керимбек, Керим, Карагул, Батырбек» деген балдары болгон. Буга караганда да Рыскулбектин Керимбек деген бир тууганы бар экени далилденет².

1898-жылдагы Анжиян козголоңунан бир жыл өткөндөн кийин Кетмен-Төбөгө келген пристав П. Резниктин маалыматы да ушуга жакын. Ал төмөндөгүчө жазат: «Саяктардын башчысы Рыскулбек болгон, эки аялдан анын алты баласы болгон: Дыйканбай, Акмат, Атахан, Мирзахан, Миңбай и Бахтияр»³

Жогоруда келтирилген маалыматтарга караганда Рыскулбек Марбутиндин беш гана баласы болгон эмес жана Токтогулдун «Беш каман» наамындагы ырында да сегиз адамдын ысмы аталат. Алардын экөө – Керимбек менен Эгемберди. Алар – Рыскулбектин иниси жана баласы. Андыктан Калык Акиев берген бул ырдын алгачкы текстинде:

14. Керимбек менен Мурзакан,
15. Келсең кардың жарылды.

16. Төрт миң үйлүү жети ата.
17. Төкпөй койбойт каныңды.
18. Жедирмек тургай жети ата,
19. Аралатпайт Арымды⁴ –

деп бекеринен айтылбаса керек.

Жалпысынан алганда, Токтогулдун манаптарга каршы ырдаган ырынын тагдыры үчүн «Керимбек» же «Керимбай» болуп айтыла беришинин анчалык мааниси деле жок. Кеп белгилүү бир тексттин түп нускасын калыбына келтирүү принциби жөнүндө болуп жатат. Ошону менен бирге ырдын идеялык багытын аныктасак, чыгарма Рыскулбек Нарбутиндин өзүнүн гана беш уулуна каршы багытталбастан,

¹ Г. Загряжский. Заметки о народном самоуправлении у Кара-Киргиз. Материалы для статистики Туркестанского края, т. 3. Пб., 1974. стр. 363-364.

² Я. Р. Винников. Родоплеменной состав и расселение киргизов. Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М., 1956, стр. 146-147 (рис. 3).

³ П. П. Резник. Кетмен-Төбө в 1899 году (кол жазма - Кыргыз ССР Илимдер академиясынын китепканасында сакталат),

⁴ Токтогулдун ырлары. 1938. 16-17-беттер.

манаптардын бүтүндөй тобуна каршы багытталгандыгын көрөбүз¹. Бул жерде жана жогоруда келтирилген материалдардагы маалыматтарды биз Ырыскулбек уулунун санжырасын пропагандалоо үчүн пайдаланып жатпагандыгыбыз түшүктүү болуу керек. («Беш каман» наамдуу ырда аталган ысымдарды тактоо жана алардын баары бир атанын балдары эмес, жалпысынан эле «Беш датка» атыккан манаптардын тобу экенин далилдөө максатында келтирилди. – М. С.). Эгерде ушул принципке кошулсак, анда Токтогулдун жогоруда аталган чыгармасынын Калык Акиев бергендеги наамын жана анын текстиндеги адамдардын ысмындарын да калыбына келтирүү керек деген жыйынтыкка келүүгө тийишпиз.

Ушул эле принципке байланыштуу бул чыгарманын текстине берилген натура эскертүүлөрдү да алып таштоо керек. Мисалы, 1950-жылы чыккан бир ломдук жыйнакта Т. Үмөталиев тарабынан «Боронбайдын Сарысы» деген сөздөргө берилген түшүнүк (жогорудагы 66-шилтемени караңыз – 92-бет) негизсиз. Анткени Токтогул менен бирге Сибирге айдалган атактуу Сары устанын фамилиясы Андашев болгондугу архивдеги матариалдарда бар². Бул гана эмес, Токтогулдун эң алгачкы жыйнагында³ жана Т. Үмөталиев өзү түзгөн, редакциялаган жана баш сөзүн жазган бир томдуктун өзүн да⁴ Эшмамбеттин сүргүнгө кеткендердин кабарын сурап турган жерде жана Токтогулдун ага берген жообунда төмөндөгүчө айтылат:

Эшмамбет:

Андаштын эки баласы
Супатай менен Сары эле
Супатай өлдү деп уктум
Сарысы тирүү бар беле?

.....

Аман болсо сенчилеп,
Качан келер чагы эле?⁵

Токтогул:

Андаштын уулу Сары эле,
Айдалып барган аделе;

¹ ЦГИА Узб. ССР, ф. 723, оп. 1, д. 23, л. 39, 40.

² ЦГИА Узб. ССР, ф. 723, оп. 1, д. 31, л. 11–13.

³ Токтогулдун ырлары. Фрунзе–Казан, 1938.

⁴ Токтогул. Фрунзе, 1950.

⁵ Токтогулдун ырлары, Фрунзе–Казан, 1938, 34-бет; Токтогул. Фрунзе, 1950, 129-бет.

Колунан көөрү төгүлгөн
Усталыгы бар эле¹.

Демек, «Токтогулдун манаптарга каршы ырдаган ырындагы» Боронбайдын Сарысы деген ысымдын Андашев Сарыга эч кандай тиешеси жок экени жана Т. Үмөталиевдин ушул ысымына берген түшүнүгүнүн жүйөөсү жок экендиги талашсыз. Негизинен караганда Токтогулдун ушул ырында жана башка бардык чыгармаларында ысымдары аталган адамдар жөнүндө кошумча түшүнүк берүү зарыл, бирок ал түшүнүктөр жогорудагы мүнөздө болбоого тийиш.

IV. Эмне кызык

Токтогулдун 100 жылдык юбилейине арналып чыккан эки томдугунда ушул «Эмне кызык» деген наам менен берилген бул ырдын негизги тексттери (ыр жолдорунун көпчүлүгү) акындын 1938-жылы чыккан алгачкы ырлар жыйнагында «Токтогулдун терме ырлары» деген циклде жарыяланган². Анда ушул цикл 138 ыр жолунан турган, бирок азыркы биз бөлүп карай турган «Эмне кызыктын» мотивиндегилери 36 гана ыр жолу болгон.

1940-жылы басылып чыккан эки китептин биринчи томунда бул ыр «Эмне кызык» деген наам менен 36 ыр жолу көлөмүндө берилген³. Ырдын наамы да юбилейлик комиссия жана жыйнактын редколлегиясы тарабынан коюлган.

Мына ошол редакция боюнча бул чыгарма Токтогулдун 1950-, 1954-, 1956-жылдарда чыккан жыйнактарына басылып келген жанр 1964-жылы чыккан Токтогулдун эки томдугунун биринчи томуна 34 ыр жолу көлөмүндө киргизилген. Ушул томдун аягында берилген комментарийде Ж. Таштемиров мындайча көрсөтөт: «Азыркы текст 1940-жылкы жыйнак боюнча алынып, фондудагы материалдардын негизинде жаңыдан эки сап ыр кошулду жана Токтогулдун «Санатнасыят ырларынын» циклине киргизилди»⁴.

Бирок бул комментарийде кайсы «эки сап ыр» кошулгандыгы жөнүндө маалымат жок. Анткени менен мурунку текстке караганда 4 ыр жолу кыскартылып, 2 ыр жолу жаңыдан кошулгандыгы текстти салыштырууда көрүндү. Азыр ошол тексттин тарыхына өтөлү.

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 51-бет; Токтогул. Фрунзе, 1950, 135-бет.

² Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 72–73-беттер.

³ Токтогул. Ырлар. 1 китеп. 1940, 49–50-беттер.

⁴ Токтогул, 1-том, 73-74-беттер.

1938-жылы жарыяланган китепте бул ырдын мотивиндеги текст мындайча башталган эле:

1. Күрбөң-күрбөң жүгүртүп,
2. Күлүктү минсең бир кызык.
3. Айдалыңды кубантып
4. Асылды кийсең ал кызык¹.

Мына ушул редакция 1940-жылы чыккан биринчи китепке өзгөртүүсүз басылган² жана 1950-жылы чыгарылган китепке да өзгөртүүсүз жарыяланган³. Бирок 1956-жылы Д. Сулайманов тарабынан түзүлүп басылган жыйнакта:

1. Күрпөң-күрпөң жүгүртүп
2. Күлүктү минсең бир кызык.
3. Айдалыңды кубантып
4. Асылды кийсең ал кызык⁴. –

болуп өзгөртүлгөн. Жыйнактын аягындагы комментарий өңдөнгөн эскертүүлөрдө строфанын жаңы редакциясы жөнүндө түзүүчү эч кабар бербейт.

Биздин оюбузча бул көрүнүш жөнөкөй гана түзүүчүнүн эрки менен киргизилген редакциялык өзгөртүү окшойт. Бирок муну ушул бойдон калтырууга болбойт эле. Ошон үчүн 1964-жылы басылган эки томдуктун биринчи томунда ушул строфанын 1-ыр жолунун текстте кайрадан мурунку калыбына келтирилген да, төмөндөгүчө берилген жана 5-, 6-, ыр жолдору кошулган:

1. Күрбөң-күрбөң жүгүртүп,
2. Күлүктү минсең бир кызык.
3. Ай далыңды кубантып,
4. Асылды кийсең ал кызык.
5. Адырма-адыр оттотуп,
6. Айдап жүрсөң мал кызык.
7. Азамат эрге табылса,
8. Айнектей сулуу жар кызык⁵

Мындагы курсив менен берилген эки ыр жолунун кайдан алынып кошулгандыгы комментарийден көрүнбөгөндүктөн, алардын дарегин издеп табуу азырынча мүмкүн болбой жатат. Негизинен алганда бул эки ыр жолунун мааниси жалпы эле Токтогулдун чыгармаларынын

¹ Токтогулдун ырлары. 1938, 72-бет.

² Токтогул. Ырлар, 1-китеп, 1940, 49-бет.

³ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1950, 35-бет.

⁴ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1956, 25-бет.

⁵ Токтогул, 1-том, 73-бет.

мотивдеринен алыс эмес. Патриархалдык-феодалдык мамилелердин коомдук турмушта жана экономикада өкүм сүрүп турган доорлорунда мал күтүү маселеси көп кишинин идеалы болгон эле. Бирок ушул ыр жолдорунун кайдан келгендигин дагы издеп көрүү милдети турат. Антпесе, идеясы туура келет деп эле бир автордун ырына «жамачы сала бериш» илимий негиздеги эдициянын принцибине эч жатпайт.

Ал эми чыгарманын 1-сабындагы «Күрбөң-күрбөң жүгүртүп» деген туюнтманы кайра калыбына келтирүү түзүк иш болгон. Кыргыздарда «күрпөңдөп» жүгүрдү деп сүрөттөө чурканга эби келбей, ыкчам жүгүрө албай бараткан адамга же малга карата айтылса керек эле. «Күрбөң» жүгүргөн малдан, айрыкча жылкыдан, анын бүткөн боюнда күч бар экени, күүлүү чуркап бара жаткандыгын элестетмекчи. Ошон үчүн Токтогулдун өзүнө таандык болуп эсептелген дагы бир ырда да:

Күлүк элем талыбай
Күрбөң-күрбөң жүгүргөн¹, –

болуп берилген.

Ал тургай Эсенаман акын менен Жеңижок (Өтө) акындын Таластагы айтышуусунда да эки мертебе ушул түшүнүк кайталанат. Анын биринде Эсенаман өзү жөнүндө мындайча айтат:

Күрбөң-күрбөң жүгүргөн,
Күлүгү болом жылкынын
Күндө топко сайраган
Күкүгү болом ырчынын²

Экинчи мертебе ошол эле Жеңижокко казактын Майкөт акыны жөнүндө төмөндөгүчө айтат:

Күрбөң-күрбөң жүгүрүп,
Күүлөнүп буту бүгүлүп,
Күлүгүң келди жол бергин.
Күлүктөй Майкөт бириң бар,
Балам күнөкөр болбой кол бергин³

Буга караганда К. Акиев менен Ж. Таштемировдун редакциялары Д. Сулаймановдукуна караганда чындыкка жакын, жүйөлүү экендиги көрүнүп турат. Бирок К. Акиевдин өзүнүн бир ырында ушул эле

¹ Токтогулдун ырлары. Фрунзе-Казан, 1938, 67-бет.

² Эсенаман менен Жеңижоктун айтышуусу; ТАИнин фондусу инв. № 393, № 2-блокнот, 9-бет. (Бул кол жазманы К. Акиев тапшырган),

³ ТАИнин фондусу, инв. № 393, № 2-блокнот, 14-бет. (Бул жерде кол жазманын орфографиясы жана пунктуациясы сакталды. – М. С.).

сөз Ш. Садыбакасовдун редакциясында кезигет. Аксыдагы Артыкбай деген той ээси: – не Калык мындайча ырдаган экен:

Күрпөң-күрпөң жүгүртүп,
Күлүгүн күндө тердеткен.
Күүсүнө келип турат деп,
Күрмөк күрүч жемдеткен.¹

Мында да «күрпөң жүгүрүш» күлүк жылкыга тиешелүү болуп айтылып жатат. Бирок бул учур деле «Кыргызстан» басмасынын редакторлорунун иши болууга керек. Бул текстти дааналап такташ үчүн Калык Акиевдин архивин карап көрүүгө тийиш элек. Ал архив азырынча кол жетээрликте эмес. «Эмне кызык» наамындагы чыгарманын варианттары В. С. Виноградов тарабынан 1940-, 1956-жылдарда К. Акиевден, Алымкул Үсөнбаевден жана Атай Огонбаевден комуздун коштоосу менен дискографка жана магнитофонго жазылган². «Музыкальное наследие Токтогула» деген китепке Калык Акиевден жазылган варианттын бир үзүндүсү келтирилет. Ал мындайча:

1. Күрпөң-күрпөң жүгүртүп
2. Күлүктү минсең (?) бир кызык
3. Айдалынды кубантып
4. Асылды кийсең бир кызык
5. Азамат эрге табылса
6. Айнектей сулуу жар кызык
7. Кара көз сулуу кыз сүйсөң
8. Жашчылыгың бир кызык³.

Бул жерде жогоруда келтирилген тексттен кээ бир айрымалар бар экендиги көрүнүп турат. Биринчиден, ырдын (үзүндүнүн) текстинин 2-сабында «минтсең» деген сөз түшүнүксүз болуп турат. Чындыгында бул сөз «минсең» деген эле сөз болушу керек эле. Болжолу В. Виноградов кыргыз тилин жакшы билбегендиктен дискографта жазылган сөздөрдү расшифровать эткенде бул сөздүн угулушу даана болбогондуктан ушундай жазып койсо керек. Анын маанисин чечмелеп айтып берүүгө бул китепти басмага даярдап жаткан учурда эч кимден консультация ала алган эмес (бул жөнүндө музыка изилдөөчү бир нече жолу эскертет⁴). Ошондуктан ал сөз жаңылыш жазылган

¹ К. А к и е в , Баскан жол, 114-бет.

² В. В и н о г р а д о в . Музыкальное наследие Токтогула. М., 1961. стр. 135–142.

³ Ошондо, 137-бет (бул жерде В. Виноградовдун орфографиясы жана пунктуациясы сакталды. – М. С.).

⁴ В. В и н о г р а д о в . Музыкальное наследие Токтогула, 1961, 310-бет («Настурк күү» жана «Айдыраалынын көйрөн күү» деген чыгармаларга берилген эскертүүнү караңыз).

бойдон калган сыяктанат. Ал эми «Күрпөң-күрпөң жүгүртүп» деген биринчи ыр жолу жөнүндө да ушуну айтууга болот ¹.

Ушул чыгарманын текстин тактоого байланыштуу анын А Үсөнбаевден жана А. Огонбаевден жазылган варианттарын салыштырып көрүүгө тийиш элек. Бирок В. Виноградов бул эки текстти расшифровать эте албай койгондуктан китепте эч кандай тексттүү материал келтирилбеген². Келечекте В. Виноградовдун жазып алган материалдарына кайрылыш ар бир изилдөөчүнүн ыйык милдеттеринин бири болуп эсептелмекчи.

«Эмне кызык» аттуу ырдын К. Акиев жазып берген вариантында үчүнчү строфа 1964-жылы жарыяланган эки томдуктун 1-томунда төмөндөгү редакцияда берилген:

Эмгек этип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең сен кызык.
Эриккенге сүйөлөшүп,
Элестешсең тең кызык.
22. Эл чогула келгенде
23. Элиришке мен кызык³.

Ушул эле строфа 1938-жылда чыккан жыйнакта мындайча басылган экен:

Эмгек этип жашыңдан
Элге жаксак эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең сен кызык.
Эриккенче сүйүшүп,
Элестешсең тең кызык.
Эл чогула келгенде
Элиришке мен кызык⁴.

Ал эми Токтогулдун 1940-жылда жарыяланган эки китебинин биринчисинде ошол строфа төмөндөгүчө басылган:

Эмгектенип жашыңдан,
Элге жаксаң эң кызык.
Эки курбу баш кошуп,
Эркелешсең сен кызык.

¹ Ошондо» 137-бет.

² Ошондо, 305-бет.

³ Токтогул, 1-том, 73-бет.

⁴ Токтогулдун ырлары, 1938, 72-бет.

Эриккенче сүйүшүп,
Элестешсең тең кызык
Эл чогула келгенде
Элиришке мен кызык¹.

Мына ушундай редакция 1950-жана 1956-жылы чыгарылган жыйнактарында толук сакталган ².

Жогоруда үч эдициядан келтирилген үч үзүндүдө бир эле строфанын үч редакциясы (вариациясы) бар экендигин көрдүк. Чындыгына келгенде ошол үчөөнүн бирөөнү гана толук бойдон кабыл алууга болот деп ойлобуз. Анткени алгачкы жарыяланган текстте (1938-жылы чыккан жыйнакта) 15-ыр жолундагы «Элге жаксак эң кызык» деген туюнтмадагы этиш сөз («жаксак») көптүк түрүндө айтылып калган, ал эми калган ыр жолдорундагы каалоо этиштердин баары (уйкаш жол башында түзүлгөндөгү этиштер: «эркелешсең, элестешсең») жекелик түрүндө айтылып жатат. Биздин болжолубузда ошол «жаксаң» деген сөз типографиянын катасы боюнча гана «Н» тамгасынын ордуна «к» басылып калган окшойт. Себеби ырды жазып берүүчү мындай логикалык жаңылыштык кетирмек деп шек саноого негиз жок.

1938-жылда чыккан жыйнактагы бул ырдын 14-сабында; «Эмгек этип жашыңдан» деген түшүнүк да 1964-жылы басылган 1-томдо өз калыбына келтирилгенин белгилөө керек.

1964-жылда чыккан биринчи томдогу 20-ыр жолунда «Эриккенче сүйлөшүп» деп айтылган түшүнүк да ушул редакция боюнча калтырууга тийиш. Бирок бул өзгөртүү киргизүүнүн жүйөсү эч жерде көрсөтүлгөн эмес. Экинчи жагынан алганда Токтогул «сүйүшүү» жөнүндө ар кайсы чыгармадарында айткандары бар, анткени менен бул өзүнчө тема, өзүнчө бир мотив катары каралышы керек.

Мындан сырткары, ушул эле чыгарманын ар түрдүү жыйнактардын бысылышында 1938-жылда чыккан китептин тексти боюнча 8-ыр жолунун дагы анчалык маанилүү эмес өзгөрүшүн көрөбүз.

1938-жылдагы жыйнакта:

Жакшы ат минип кубанып,
Жалындуу жүрөк чыңдалып.
Жарашыктуу кийинип
Жагалданып сыланып
Жашыл жибек, шай көйнөк

¹ Токтогул. Ырлар. 1-китеп, 1940, 49-бет.

² Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1950, 35-36-беттер; Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы, 1956, 25-бет.

Жароокер сулуу кыз сүйсөк
Жашчылыгың бир кызык,¹—

деген редакцияда берилген.

Ушул эле текст 1940-жылы басылган эки китептин биринчисинде 8-ыр жолу «Жалындуу жүрөк чындалып» болуп сакталган². Бирок 1950-жылы Т. Үмөталиев тарабынан даярдалган жыйнакта 8-ыр жолу «Жалындуу жүрөк чыңалып»³ болуп оңдолгон. Андан кийинки басылган Токтогулдун чыгармалар жыйнактарынын баарында ушул редакция сакталган. Ошол ыр жолундагы бир сөздүн мынчалык өзгөрүшү текстке маани жагынан эч таасир тийгизбейт. Себеби мында атоочтон («чын») буйрук этиш жасоочу мүчө («-дал», «-ал») ушул сөзгө семантикалык мазмуну боюнча эч өзгөртүү киргизе албайт эмеспи. Ошондуктан бул ыр жолунун эки редакциясы тең колдонула бериши ыктымал, муну кокусунан кеткен ката гана деп эсептөөгө мүмкүн. Анткени менен текстологиялык принцип боюнча биринчи басылышындагы редакцияны («Жалындуу жүрөк чындалып») сактоо ылайыктуу болор эле.

Бирок баарынан түшүнүксүз нерсе ушул ырдын эң соңку куплети 1964-жылы басылган эки томдуктун 1-томунда түшүп (кыскарып) калганында турат. Атап айтканда, 1938-жылы алгачкы жарыяланган жыйнакта мындайча куплет строфа бар экен:

Келин, кыздын көркүнө
Айт, айбашы күн кызык.
Кожо, молдо эшенге
Орозо, намаз дин кызык⁴.

Ушул строфа акындын 1940-, 1950-, 1956-жылдарда чыккан жыйнактарында сакталган⁵. Ал эми 1964-жылдагы басылыштын 1-томунда ошол строфа түшүп калган. Бул жөнүндө комментарийлерде дагы эч маалымат жок.

Ошентип Токтогулдун «Эмне кызык» деген ырында эң соңку строфанын кыскартылып калышы туура болмок эмес. Эгерде андай кыла турган болсок, Токтогулдун айрым ырларында кездешкен диний ишенимдин кээ бир жактарын туюндурган сөздөрдү сызып таштоо керек эле. Буга болсо эч ким жол бербестиги түшүнүктүү. Деги эле ошол строфаны сөзсүз кыскартуу зарыл болуп эсептелген күндө да ага аргумент керек болучу жана ал аргумент окурмандарга

¹ Токтогулдун ырлары, 1938, 72-бет.

² Токтогул. Ырлар, 1-китеп, 1940, 49-бет.

³ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1950, 35-бет.

⁴ Токтогулдун ырлары, 1938, 73-бет.

⁵ Токтогул. Ырлар 1-китеп, 1940, 49-бет, Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1955, 25-бет.

маалимделүүгө тийиш эле. Биз жогоруда сөз кылып отурган текстке тиешелүү материалдарда мындай аракет байкалбайт.

Жалпысынан алганда белгилүү автордун өзүнүн чыгармасы болсун же башка бирөөнүн ал тарабынан жазылып (айтылып) берилген чыгармасы болсун, анын текстин бөлүп жарып жарыялоо же изилдөө жарабаган маселе болуп эсептелет. Ушундай фактыларга байлашынтуу советтик текстология илиминде кабыл алынган жоболордун бирине кайрылып көрөлү.

Көрүнүктүү советтик окумуштуу-текстолог Д. С. Лихачев, өзүнүн жалпылоочу мүнөздөгү баалуу эмгегинде биз козгоп жаткан маселени мындайча карайт:

«Главный методический принцип современной текстологии состоит в том, что история текста произведения изучается не в разрозненных «чтениях» его отдельных мест, а как единое целое. Анализ отдельных разночтений и чтений текста ведётся не изолированно в каждом отдельном случае и не для формального восстановления «первоначального», авторского чтения, а послойно, в составе контекста с целью изучения истории текста, установления всех этапов его жизни. Изменение одного места текста ставится в связь с одновременными изменениями других. Связь между отдельными изменениями текста устанавливается через их общее объяснение в личности творца текста (автора, соавторов и редакторов) его идей, убеждений, психологии, художественного вкуса и пр.»¹.

Бул жерде биз келтирген узак үзүндүдөгү талап жалаң гана текстологдорго гана тиешелүү болбостон, чыгармалардын тексттерин жарыялоочу басмада иштеген кызматкерлерге да түздөн-түз тиешелүү. Бирок, биздин Кыргызстандагы эдиция тажрыйбасында мындай маселе чечилмек тургай, али карала да элек экендиги өкүнүчтүү. Ошон үчүн, биздин жыйнак түзүүчүлөрүбүз, айрыкча редакторлорубуз «колум билеттикке» сала берет да, автордун чыгармачылык процессте иштелип чыккан оюн, поэзиянын мазмундуу деталдарын, композициялык мааниси бар жагдайларын же ички мотивдерин каалашынча алмаштырып, кыстартып коё беришет. Мындай көрүнүштөр Токтогулдун поэзиялык мурасын басып чыгаруу ишине да орун алгандыгын байкайбыз.

V. Насыят

Бул чыгарманын тексти алгачкы иретте 1938-жылы басылган китепте «Токтогулдун үгүт ырларынын бир бөлүмү» деген наам менен 138 ыр жолу көлөмүндө жарыяланган ². Ыр түзүлүшү жана мазмуну

¹ Д. С. Л и х а ч е в. Текстология. Краткий очерк. М.,-Л., 1964, стр. 6.

² Токтогулдун ырлары, 1933, 79–84-беттер.

жагынан бул ыр кадимки эле санат-насыят түрүндөгү дидактикалык чыгармалардан болуп эсептелет. Ошону менен катар бул ырдан акындын дүйнөгө көз карашын, көркөмдүк табитин жана идеалдарын да кененирээк байкоого мүмкүнчүлүк бар. Токтогулдун 75 жылдык юбилейине даярдык көрүү мезгилинде 1940-жылы, чыгарылган китептердин биринчисинде 140 ыр жолу көлөмүндө «Насыят ырлар» деген наам менен басылган¹. Акындын андан кийинки жылдарда жарыяланган жыйнактарында ушул өлчөм сакталган², бирок «Насыят» деп ат коюлган. Ал эми 1964-жылы чыккан эки томдуктун биринчи томунда 138 ыр жолу көлөмүндө ошол эле наам менен басылган³, б. а. алгачкы жарыяланган, тексттин көлөмү кайра калыбына келтирилген. Коментарийлерде «айрым сөздөр, айрым жолдор оңдолду», – деп эскертүү берилген, бирок кайсы сөз, кайсы ыр жолу экени белгисиз.

1938-жылы жарыяланган китепте жана андан кийинки жыйнактардын баарында бул ыр төмөндөгү строфа менен башталат:

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей.
Эпкин менен жумуш кыл
Эринчээк жалкоо дедирбей⁴.

Бул строфа 1940-жылы чыккан китепте өзгөртүүсүз сакталган. Ал эми 1950-жылда Т. Үмөталиев тарабынан түзүлгөн жана редакцияланган жыйнакта ушул строфа мындайча редакцияланып жиберилген жана ага эскертүү берилген эмес.

Дениң соодо эринбей,
Бекерликке берилбей,
Эркиң менен жумуш кыл,
«Эринчээк жалкоо» дедирбей⁵

Мына ушул редакция боюнча 1956–1964-жылдарда чыгарылган жыйнактарда бул строфа эч өзгөртүүсүз жиберилген⁶.

Сөздүн чындыгын айтканда, Т. Үмөталиев бул строфаны редакциялоодо кокусунан эле жаңылыштык кетиргендир, тексттин маанисине үңүлүп кире баамдаган эместир. Ошол жаңылыштыктан кийинки эдицияларда механикалык жол менен кайталана берилиши өкүнүчтүү.

¹ Токтогул. Ырлар, 1-китеп, 1940, 53-57-беттер

² Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1950, 205-209-беттер; Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы, 1956, 204-206-беттер.

³ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т., 1964, 83-91-беттер.

⁴ Токтогулдун ырлары, 1938, 79-бет.

⁵ Токтогул. Чыгармалар жыйнагы, 1950, 205-бет.

⁶ Токтогул Сатылганов. Чыгармалар жыйнагы, 1956, 201-бет. Токтогул, Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1-т., 1964, 83-бет.

Бирок негизинде ошол жыйнакты түзүүчүлөр Т. Үмөталиевдин жаңылыштыгын аргасыздан кайталашкан. Ошол жаңылыштык төмөндөгү жагдайлардан келип чыгып жатат. Биринчиден, бул ыр 1940-жылдан тартып Токтогулдун поэтикалык мурасынын жыйнактарын түзүүчүлөр жана изилдөөчүлөр тарабынан акындын өмүрүнүн алгачкы мезгилине тиешелүү деп эсептелип жүрөт. Эгерде андай болсо, ушул чыгармада акындын ошол доордогу тиричилик тажрыйбасы, дүйнөгө көз карашы жана өзү аралашып жүргөн чөйрөсүнүн адамкерчилик катнаштары (байланыштары) чагылдырылыш керек эле. Ал эми Токтогулдун балалык жана жигиттик доорундагы тиричилик тажрыйбасы эмнелерге байланыштуу болмок? Токтогулдун эс тарткандан баштап малай жүрүшү, ата-энесинин өмүр бою жалданып кара оокат үчүн эмгектениши жана ага туугандарынын да эптеп жан сактап жүргөн абалдары, койчу-колоңдордун, жатакчылардын эрксизден мээнет тартып өмүр өткөргөн тарыхы алар эмес, байлардын балдарынын да малайларча жүрүшү – мына ушулардын баары болочок нускалуу адамдын көкүрөгүнө дат болуп калгандыгы ачык жана ошол кырдаалдар, мотивдер Токтогулдун көпчүлүк чыгармаларына из калтыргандыгы көрүнүп турат.

Экинчиден, Токтогул жаш кезинде өзүнүн курбуларын жана санаалаштарын «эркинер менен эмгек кылгыла», – деп үндөй алат беле? Албетте, андай болмок эмес. Же болбосо Токтогул сүргүндөн мурун эле эмгектин азаттыгын эңсеген деп жоромолдосок туура келер бекен? К. Маркстын «Капиталынан» мурун коомдогу өндүрүмдүү эмгектин эркин болуу шарттарын илимий негизде эч ким далилдей албагандыгы белгилүү. Коомдук эмгек феодализм доорунда гана эмес, социализм курулуп бүткөн мезгилде да чыныгы эркин эмгек боло албайт, ар ким каалаган жумушун иштей албайт эмеспи.

Токтогул өзү саясий мотивдер менен сүргүндө болгондон кийин да, аң-сезимдүү революционерлер менен бирге жүрүп келгенден кийин да илимий теориялык деңгээлин азыркы мезгилдеги поэтикалык жыйнактарды түзүүчүлөрдүн же редакциялап чыгаруучулардын деңгээлине жеткире албагандыгы белгилүү жана мунун объективдүү себептери бар эле.

Демек, падышачылык заманында, патриархалдык-феодалдык мамилелер коомдук турмушта өкүм сүрүп турган доордо сабатсыз жаш жигит эмгектин эркиндиги жөнүндөгү проблеманы коё алат беле? Албетте, коё алмак эмес. Эмне жумуш иштесең да тез кыймылда, энергияңды аяп эринбе, физический күч жумшабасаң денең да чыңалбайт, өнүгүү, өркүндөө токтоп калат деп элдин кылымдардан

берки тажрыйбасынан улам айтуусу мүмкүн эле. Ушул тезис мындан кийинки строфада улантылат да, образдуу ой даанараак ачылат.

5. Эрдин күчү – сом темир,
6. Эритүүгө эр керек
7. Эч оокатың болбосо
8. Эгин айдоо жер керек,
9. Эр жигиттин белгиси
10. Эпчил болот термелеп¹

Ошол «термелеп оокат кылышка умтулуу керек» деген идея төмөнүрөөк жакта конкреттүү мисалдар аркылуу түшүндүрүлөт:

Эгин айдап, чөбүң чап,
Эмгегинден пайда тап,
Азамат болсоң ак иштеп,
Аздыр-көптүр малың бак², –

дейт, акын. Эми малыңды бакканда да «уурулукка малынбай», арзан асыралып көп төл бере турган «эчки бак», же болбосо, «Үңкүйүп үйдө жатканча, ит агытып сал капкан», – деп үндөйт.

Эгерде Токтогул жайынча гана «эркин менен жумуш кылып, анын үзүрүн көр», – деп айткандыр десек, анда акын «малайларды да жакшы иштөөгө» үндөгөн болор эле. Мында сөз жалданып иштөөдөн ошол доордо кантип амал табуу жөнүндө болуп жатат. Мына ошон үчүн акын:

«Карыздар болбо, эр жигит,
Көтөрмөгө бурулуп»³

деп, андан ары мунун зыянын да көрсөтөт:

«Карыздар болсо сүткорго,
Бардык малын сүт кылат:
Бир жылда эки туудуруп,
Жарым сомун бүт кылат.
Убагында бербесек,
Бийге салат тыткылап,
Бий-болуштар башыңан
Арылбаган жут кылат»⁴.

Башка сөз менен айтканда, сүткорго карыз болсоң, берген сааны же унаа күчү үчүн иштесен, андан түбү барып малай болосун, башыңан жут кетпейт, – деп жатат акын. Ошондуктан, бул ырды эркин эмгекти көксөгөн, өндүрүштөгү тең укуктуулукту, азаттыкты самаган

¹ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1 т. 1964,83-бет.

² Ошондо

³ Ошондо, 84-бет.

⁴ Токтогул. Чыгармаларынын эки томдук жыйнагы, 1 т. 1964,85-бет.

даражага көтөрүүнүн зарылдыгы жок экени түшүнүктүү. Бул сыяктуу «редакциялык» өзгөрүүлөрдү Токтогулдун поэзиялык мурасын илимий мүнөздө кайра бастырууда эске алууга керек.

* * *

Макаланын көлөмүнө байланыштуу бул жерде Калык Акиевден жазылган Токтогулдун айрым чыгармаларынын гана тексттериндеги редакциялык айрымачылыктар жөнүндө сөз болду. Улуу акындын мындан башка чыгармаларынын тексттеринин өмүр сүрүү тарыхын дагы даректеп көрүү келечектен атайын изилдөөлөрдөн күтүлө тургандыгы шексиз. Ошондой болсо да, жогоруда каралган тексттерге байланыштуу төмөндөгүдөй корутунду мүнөздөгү пикир айтууга туура келет.

1. Токтогулдун поэзиялык мурасын жыйнап, жалпы элдин кенчине айландырууда анын жакын шакирттеринин бири Калык Акиев зор эмгек сиңиргендиги көрүнөт.

2. Калык Акиев тарабынан Токтогулга тиешелүү деп берилген тексттер мазмуну жана формасы жагынан автордун алгачкы идеясына (авторский замысел) жакын экендиги байкалат. Анткени алар тема жана мотивдери жагынан, көркөм каражаттары жагынан Калыктын өз чыгармаларында кездешпейт, ал эми айрымдары Токтогулга тиешелүү деп башка кишилер берген тексттерге үндөш чыгат, кээ бирлери сөзмө-сөз окшош чыккан учурлар да кездешет. Мунун себебин Калык өзү Токтогулга жакын шакирттердин бири болгондугунан издөө керек жана Калык Акиев берген тексттерди мүмкүн болушунча бузбай сактоону камсыз кылуу керек. Бул пикир төмөндөгүдөй жүйөлөргө негизделүүгө тийиш. Биринчиден, бизге Токтогулдун поэзиялык мурасынан кабар берген шакирттери (өзүлөрүнүн көркөм чыгармалары бар болгону менен) поэзиялык уңгусу жагынан Токтогулдан бай болушкан эмес. Муну алардын өзүлөрүнүн чыгармалары жана Токтогулга баа бериши көрсөтүп турат. Ошондуктан ал шакирттерине Токтогул «ыйык» касиети бар адам болуп сезилген, анын сөзүн «бекем кармап» жүрүүнү шакирттери сыймык катары көрүшкөн. Ошон үчүн алар Токтогулдан үйрөнгөндөрүн «төкпөй-чачпай» аткарып берүүгө умтулушкан. Муну Тоголок Молдонун, Калык Акиевдин, Алымкул Үсөнбаевдин, Атай Огонбевдин жана башкалардын эскермелеринен даана сезүүгө болот.

Экинчиден, Токтогулдун конкреттүү фактыларга байланыштуу чыгармалары (арноолору, айтыштары ж. б.), айрыкча акындын керт

башына, жекече өмүрүнө тиешелүү мотивдер (сүргүнгө айдалуу, жалгыз баласынан ажыроо, Эшмамбет ырчы менен сүргүндөн кийин учурашуу ж. б.) анын шакирттеринин эч кимисинин биографиясында кездешпейт, алардын тиричилик жана көркөм чыгармачылык тажрыйбасынан өткөн эмес, демек, ошолор Токтогулдун тигил же бул ырларын, айтыштарын айтып (жазып) берип жаткан учурда көркөм чыгармачылык процесс, чыгармачылык ой толгонуулар (сөздүн тар маанисинде түшүнгөндө) – эч кимисинде кайталанышы мүмкүн эмес эле. Андыктан Токтогулдун шакирттери анын чыгармаларын жазып берүүдө укканын уккандай кайталоого аракеттенишкен болсо керек.

Үчүнчүдөн, Токтогулдун шакирттери анын өзү менен узак убакыт бою бирге жүрүшкөн, тигил же бул чыгармасынын жаралышынын же бир нече мертебе кайталанып аткарылышынын күбөсү болушкан. Ошондуктан улуу акындын чыгармаларынын көпчүлүгү шакирттеринин көкүрөгүнө жөн эле жат болуп калышы ыктымал болучу. Ошентип, өзүлөрү мурда кайталап аткарып жүргөн чыгармалар кийин жазып берүү убактысында көңүлдөрүндөгүдөй бойдон кете бериш мүмкүн эле.

Ал эми Токтогулдун айрым шакирттеринен жазылган кээ бир чыгармаларынын текстуралдык айрымалары бул улуу акындын өзүнүн мурасындагы көп варианттуулук менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Мисалы, Эшмамбеттин Токтогул менен учурашканындагы айтыш К. Акиевден да, А. Үсөнбаевден да жана К. Досуевден да жазылган¹. Текст жагынан үчөөнүкү үч башка (мотивдери бирдей болгону менен). Бул көрүнүш Токтогул өзү жана Эшмамбет ушул айтышты ар түрлүү вариантта кайталап аткаргандыктан жана үч шакирти, аларды өз-бетинче жаттап калгандыгына байланыштуу болуу керек. Ошондой болсо да, бул айтыштын үч вариантында тең козголгон мотивдерде окшоштук да бар: эки акын бири-бири менен кезигишүүнү самап жүрүшкөнү, сүргүнгө айдалгандардын амандыгын жана башына түшкөн кордуктарын санактап суроо, ошол суроолорго санактап жооп кайтаруу, Токтогулдун үй-бүлөөсүнүн абалын билбей койгондук үчүн Эшмамбетке таарыныч ж. б. мотивдер К. Акиев, А. Үсөнбаев жана К. Досуев берген үч вариантта тең кайталанат. Демек мындай учурлар Токтогулдун өзүнчө традициясы бар экендигин билдирет жана аны бүткүл колдо бар материалдардан ылгап алуу иши болочок текстологиялык изилдөөнүн милдети экенин айкындайт.

¹ Ж. Бөкөнбаев. Токтогул менен Эшмамбет. «Ленинчил жаш», 1939, 29-ноябрь.

КОРГОЛ ДОСУЕВДЕН ЖАЗЫЛГАН ТОКТОГУЛДУН ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ¹

Кыргыз элинин адабияты менен искусствосундагы көрүнүктүү фигура болуп таанылган Токтогулдун поэтикалык жана музыкалык чыгармаларынын баары өз оозунан жазылып калбагандыгы өкүнүчтүү иш. Ал эми аларды жыйноо, үйрөнүү маселеси кыргыз адабиятчыларынын алдындагы орчундуу маселелердин бири болуп эсептелет.

Автордун өз оозунан убактысында жазылып калгандары жокко эсе болгондуктан, Токтогулдун чыгармалары текстологиялык жумуштарды арбын талап кылат жана Токтогулдун замандаштары тексттерди жыйноо, изилдөө иштерине толук тартылбай жүргөндүгү ишти дагы кыйындатып жатат. Ага карабастан улуу акындын мурстарын калктын баарынын энчисине айландырууга аракеттенүүгө тийиш экендигибиз талашсыз маселе.

Советтик илимдин өкүлдөрүнүн, адабиятчылардын, тексттерди жыйноо, изилдөө боюнча бай тажрыйбасы бар.

Марксизмдин-ленинизмдин классиктеринин чыгармаларын басмага даярдоодо көп текстологиялык жумуштар жүргүзүлүп, мурда белгисиз болуп келген бир кыйла чыгармалар илимий негизде жыйнактарга кошулду жана революциядан мурунку цензуранын шарттарында бузулган тексттер кайра калыбына келтирилди. Орус адабиятынын изилдөөчүлөрү тарабынан иштелген «Пушкинский временник» аттуу жыйнактар, «Литературное наследствонун» алтымыштан ашык томунун чыгышы, Лермонтовдун, Гоголдун, Некрасовдун чыгармачылыктарына арналган «Статьи и материалы» сериясындагы жыйнактар ж. б. көп сандаган илимий эмгектер адабият таануу жана тил илимдерин байытты. Адабий тексттерди канондоштуруу жагынан айрыкча байыркы орус адабиятын изилдөөчүлөрдүн жана орус былиналарын жыйноочулардын баалуу салымдарын белгилебей кетүүгө болбойт.

Текстология илиминде жалаң эле орус адабияты эмес, боордош советтик республикалардын адабий фронтторунда да бир кыйла изилдөөлөр жүзөгө ашырылды. Маселен, азербайжан адабиятынын классиги Низаминин «Искендер-наме» аттуу поэмасы жарыкка чыкты,

¹Академия наук Киргизской ССР. Труды института языка и литературы. Выпуск VIII - Фрунзе, 1957.

өзбек адабиятынын негиздөөчүсү Алишер Навоинин «Жүрөктөрдүн сүйгөнү» аттуу поэмасынын тексти калыбына келтирилди. Көрүнүктүү советтик жазуучу жана адабиятчы Садириддин Айни тарабынан тажик адабиятынын классиктеринин чыгармаларын басмага даярдоо иштери жүргүзүлдү, жана казак акыны Абай Кунанбаевдин чыгармалары илимий негизде басылып чыкты.

Кийинки жылдарда болуп өткөн текстология маселелери боюнча кеңешме¹ жана Чыгышты үйрөнүүчүлөрдүн кеңешмеси² бизде текстология илимине бөтөнчө көңүл бурулуп жаткандыгын далилдеди жана ошону менен бирге мындан наркы тексттерди изилдөө методдорун өркүндөтүү боюнча маанилүү көрсөтмөлөрдү берди.

Ал эми Токтогулдун мурастарын жыйноо жана бастыруу боюнча да бир канча жумуштар жүргүзүлгөндүгүн эсепке албоо жарабас эле. Бул иште Токтогулдун юбилейлик комитети зор эмгек сиңиргендигин бөтөнчө белгилөө керек. Кийинки эле жылдардын ичинде «Казак жериндеги ырдын» Токтогулдун жыйнагына киргизилиши улуу акындын чыгармачылык таржымалын бир топ фактылар менен толуктап отурат. Ошондой болсо дагы Токтогулдун чыгармаларын жыйноо жана бастыруу ишинде олуттуу кемчиликтер бар экендигин эскертүүгө аргасызбыз. Баарыдан мурун юбилейлик комитетке түшкөн материалдардын опурталдуу принцип менен текшерилгендигин айтуу керек. Ал комитеттин активдүү мүчөсүнүн бири акын Жоомарт Бөкөнбаевдин билдирүүсүнө караганда,³ ырлардын тексттери жана Токтогулдун өмүрүнө тиешелүү фактылар бир канча информатордун маалыматтарында дал келген жерлер гана Токтогулдуку болуп эсептелген да, калгандары алынып ташталган. Ал эле эмес, ошол материалдардын басымдуу көпчүлүгү сакталбай калган. Бул принциптин туура эместиги төмөндөгү фактылар менен далилденет: биринчиден, Токтогул массанын алдында ырдаганда тематикага, жанрга чек койгон эмес жана бир ырды кайталап берүүнүн ордуна аудиториянын таламына жараша башкача планда аткара берген;⁴ экинчиден, инфор-

¹ «Совещание по вопросам текстологии», тезисы докладов, М., 1954. Д. С. Л и х а ч е в, – Некоторые новые принципы в методике текстологических исследований древне-русских лит. памятников, (Известия АН СССР, отд. ЛЯ, том. XIV, вып. 5, М., 1955).

² «Советское востоковедение» журналы, 1955, № 3 (кеңешме жөнүндө информация).
Ошонун өзүндө Е. О. Б е р т е л ь с т и н макаласы.

³ «Советская Киргизия», 11 /XII 1940 ж. (Бөкөнбаевдин макаласы).

⁴ Кыргызстан Мамлекеттик Университетинин кыргыз адабият кафедрасынын илимий экспедицияларынын материалдары, 1953-ж. № 6 дептер, К. Кыпчакбаевдин билдирүүсү.

(Мындан кийинки кайрылууларда экспедиция барган жыл жана дептерлердин № көрсөтүлөт–М. С.).

Ошонун өзүндө, 1955, № 16 дептер (Ы. Чомоновдун билдирүүсү) ж. б.

маторлордун составы талант, жаш жана кесип жагынан ар түрдүү болгондуктан, алардын эсинде калган материалдардын сапаты жана көлөмү бирдей даражада болууга мүмкүн эмес эле; үчүнчүдөн, айрым ырларды Токтогул аткарып жатканда аз эле киши катышып калып, кийин зарылдыгы жок болгондуктан эч кимге кайталанып же өзгөртүлүп аткарылган эместир. Ошондуктан андай тексттер айрым гана адамдарга белгилүү чыгар.

Мына ушул себептер жана акыркы жылдарда Токтогулга авторлугу тиешелүү деп жыйналган материалдар кыргыз адабият таануу илиминде текстология маселелерин дурустап коюуну сунуш кылмакчы.

Жогоруда көрсөтүлгөндөрдүн бардыгы көп чыдамкайлыкты талап кылган эмгектер менен марксисттик-лениндик көз караштан туруп тарыхый ык менен мамиле кылуу жолу аркылуу гана адабий тексттердин так өзүн калыбына келтирүүгө мүмкүн экендиги жөнүндө айтып отурат.

Марксисттик диалектика окуяларды, нерселерди түшүнүү үчүн аларды өзүлөрү пайда болгон жана өнүккөн тарыхый шарттардын байланышында, ошол байланыштардын ички-тышкы себептерин эсепке алып текшергенде гана максатка жетүүгө мүмкүн экендигин үйрөтөт. Эгерде биз оозеки адабияттын чыгармаларын же айрым жазуучулардын чыгармаларын үйрөнүү, изилдөө маселесин алдыбызга койгон учурда бул эрежелерди толук колдонбосок, анда теориялык жана практикалык каталардай сактана албасыбыз белгилүү. Ошондуктан, текстология ишинде бизге кезигүүгө мүмкүн болгон фактылардын бардыгын аралаштырып туруп, кылкандуу дан эгиндерин сыркаарга салып сапырганчалык катуу сыноодон өткөзгөн учурда гана аздыр-көптүр канааттандырарлык натыйжага ээ болмокчубуз.

Ушул негизде Токтогул Сатылгановдун эл оозунан кийинки мезгилдерде жыйналган поэтикалык чыгармаларынын кайсынысынын авторго закондуу түрдө тиешеси бар экендигин же жок экендигин далилдөө үчүн ошол тексттерди айтып же жазып берген адамдардын өзүлөрүнүн жалпы деңгээлин, поэзияга шыктуулугун жана жөндөмдүүлүгүнүн даражасын аныктоонун чоң мааниси болууга тийиш. Ал турсун, акындын керт башынын мыкты жана начар жактары ал өзү өскөн, тарбияланган чөйрөнүн фонунда бизге даанараак көрүнүүгө мүмкүн.

Мына бул саптарда биз Токтогулдун чыгармаларын жыйноодо көрүнүктүү кызмат кылган айтуучулардын бири Коргол Досуевдин Токтогулга тиешелүү деп берген материалдарынын канчалык баалуулугун аныктоого аракеттенүүнү максат кылып койдук.

Токтогул өзү массага өтө жакын болгондуктан жана анын чыгармалары өзү чыккан массанын үмүтүн, оюн билдиргендиктен, эл алардын далайын үйрөнүп алган, бирок элдин баарынын таланты бирдей болбогондуктан, массада алардын сапат жагынан мыктылары гана сакталып калууга мүмкүн эле.¹ Ал эми Токтогулдун окуучуларынын эсинде ал чыгармалардын сөзсүз арбыныраак бар болгондугу жыйноочулардын материалдарынан көрүнүп турат. Мунун себеби улуу акындын өзүнүн максатына, мүнөзүнө ылайык, окуучуларын чыгармалары менен дайыма тааныштырып жүргөндүгүндө болуу керек. Ошондой болсо да алар берген чыгармаларга сын көз менен анализ жүргүзүп чыкканда гана бизди тааныштырууга үлгүргөн Токтогулдун стилистикалык өзгөчөлүктөрү, көркөм сөз каражаттары сакталган чыгармаларды таап алууга мүмкүнчүлүк түзүлмөкчү.

Коргол Досуевдин өзүнүн чыгармалары жөнүндө атайын жазылган макалада сөз козгоону зарыл деп таптык.

* * *

Улуу акын, композитор жана аткаруучу Токтогулдун эң жакын окуучуларынын бири болгондуктан, Коргол Досуев кыргыз адабият таануусуна эл ыр-күүлөрүн, айрыкча Токтогулдун музыкалык жана поэтикалык чыгармаларын бизге жеткиргендердин бири катары белгилүү. Токтогулдун мурастарын жыйноочулар Коргол ырчыга дайыма кайрылып келишкен жана кайрылмакчы. Биз азыр ошол Корголдон жазылып алынган чыгармалардын канчалык баалуу экенин анализдөөгө аракеттенебиз.

Бизге белгилүү маалыматтарга караганда Корголдун Токтогулдун төмөндөгү чыгармалары жазылган:

1. Кербез
2. Карылык
3. Жаш кыял (Алымканга)
4. Аккан суу
5. Бапы калпа
6. Гүлдөп ал
7. Жерди көргөндө
8. Баласын угузгандагы жооп
9. Дыйканбайдын ашында
10. Найманбай менен-беттешкени

¹ Балтин П. И., Токтогулдун «Алымканы» («Советтик Кыргызстан» № 7, 1955).

11. Бүбү
12. Айдап жөнөгөндө
13. Эселбай
14. Сары барпы
15. Корголго
16. Чынарбай
17. Батырактардын чогулушунда
18. Коргол каракчыдан корккондо
19. Токтогулдун басмачылар жөнүндөгү ырлары
20. Токтогулдун колхоз жөнүндөгү ырлары.

(Бул тизмедеги ырлардын көпчүлүгү атайын жарыяланбагандыктан, аттары биз тарабынан шарттуу түрдө берилди).

Алгачкы алты ырды акын Жоомарт Бөкөнбаев 1938-жылы жазып алган. Алар азыр Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын коомдук илимдер бөлүмүнүн кол жазмалар фондусунда сакталып турат.¹ Алар: «Кербез», «Карылык», «Жаш кыял», «Аккан суу», «Бапы Калпа», «Гүлдөп ал».

1. Булардын ичинен «Кербез», «Карылык», «Жаш кыял» (Алымканга) жана «Гүлдөп ал» Токтогулдун юбилейлик жыйнагына киргизилген,² «Аккан суу» Жеңижок ырчыныкы катарында жарыяланган,³ «Бапы Калпа» болсо үзүндү түрүндө Ж.Бөкөнбаевдин «Токтогулдун өмүрү» аттуу китепчесине жарыяланган.⁴

Жогоруда тизмеленгендердин ичинен «Кербез» Токтогулдун өмүр баяндык ырларынын бири болуп, анда акындын сүргүндө башынан өткөн окуялары жөнүндө айтылуу менен, ата мекенине келгендеги кубанычы берилгендиги бизге белгилүү. «Карылык» болсо Токтогулдун кейиген маанайын түшүндүрөт деген Т. Үмөталиевдин пикирине биз кошула албайбыз.⁵ Анткени бул ырда жаш өмүрү башка доордо, башка шартта кыйноодо жүрүп өткөндүгүнө өкүнүү менен, ошол өмүр азыр келсечи деген тилеги жөнүндө айтат да, карылык менен жаштык бири-бирине оошпой турган закон ченемдүү кубулуштар экендигин кайра өзү түшүндүрөт. Ырдын аягы мен өлсөм да элим аман болсун деген ниет менен бүтөт.

Мында жалаң эле кейүү эмес, чоң оптимисттик мүнөздүн көрүнүп тургандыгын белгилеген А. Токомбаевдин пикирине кошулуу

¹ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1242 (1358).

² Токтогул Сатылганов, – Ырлар, Фрунзе, 1940 (39, 42, 58, 222-бет).

³ Л е н и н ч и л ж а ш, 30-июль, 1938, № 170.

⁴ Бөкөнбаев, Чыгармал. II том, Фрунзе, 1953.

⁵ Токтогул, Фрунзе, 1950, 27-бет.

керек.¹ Ал эми «Алымканга» («Жаш кыял») деген ыр Токтогулдун сүйүү лирикасынын эң бийик жери катары элге кеңири таралгандыгы жөнүндөгү сынчы жана адабиятчы П. И. Балтиндин кеңири талдоо жүргүзгөн макаласындагы² пикирге толук кошулууга тийишпиз. Бул ырга Корголдун киргизген кошумчаларын белгилөөчү фактыга анын өзүнүн күйгөн ырларына В. В. Виноградовго жаздырган бир куплет ырдын³ кирип кетиши дагы бир кошумча далил болсо, 1955-жылы барган экспедицияга Корголдун өзүнүн берген билдирүүсү аны кошумчалайт. «Алымкандын» текстин обону менен ферромагниттүү лентага жазганда мурунку тексттерден айырмаланган жерлер жөнүндөгү суроого Коргол Досуев өзү мындай жооп берди:

«Менде сөз көп. Кыялданып, көңүлүм келген убакта ашырып да ийгендирмин, кемитип да койгондурмун, мээси кетип калган киши».⁴

Демек, Коргол ырчы берген материалдарга айрыкча кылдаттык менен мамиле кылуу керек экендиги эми өзүнөн өзү түшүнүктүү болду.

«Бапы Калпа» аттуу ырдан биз динчилердин алдамчылык-бетин ачууга акын шылдыңдоо формасын да колдонгонун көрөбүз. А «Гүлдөп ал» деген ыр жөнүндөгү пикирди «Эселбай» аттуу ырды талдаганда айтмакчыбыз.

Жогоруда көрсөтүлгөн ырлардын баары идеялык багыты жана көркөмдүк формасы жагынан Токтогулдун бизге белгилүү акындык өзгөчөлүктөрүнө карама-каршы келбейт. Ошондуктан алардын Токтогулга таандык экендигине шек саноо туура болбос эле. Анын үстүнө «Кербез» аттуу күү Токтогулдун өз оозунан музыка изилдөөчү А. Затаевич тарабынан жазылган жана «Кербезге» автор бөтөнчө маани бергендиги белгиленген.⁵ Бирок ушул эле изилдөөчү тарабынан жазылган⁶ жана Коргол Досуев акын Жоомарт Бөкөнбаевге жаздырган «Аккан суу» Токтогулдуку деп айтышыбыз ката болмок, себеби, биринчиден, бул ырдын күүсүн жаздырганда Токтогул өзүнүн автор экенин эскерткен эмес, ал эми кээ бир күүлөр Токтогулдуку деп эле көрсөтүлгөн («Токтогулдун Кербези», «Токтогулдун Ботойу», «Токтогулдун Тогуз кайрык» ж. б.); экинчиден, «Аккан суу» Жеңижок ырчыныкы катары жарыялангандыгы жогоруда көрсөтүлгөн жана юбилейлик комитет, айрыкча акын Жоомарт Бөкөнбаев, муну

¹ Труды ИЯЛИ Кирг. ФАН СССР, вып. III, Фрунзе, 1952, 288-бет.

² «Советтик Кыргызстан» журналы, 1955, № 7.

³ Виноградов В. В., Токтогул Сагылганов и киргизские акыны, Музгиз, М. – Л., 1952, 176-177-беттер; КМУнун материалдары, 1953, № 5 дептер.

⁴ КМУнун материалдары, 1955, № 17 дептер (айтуучунун орфоэпиясы сакталган).

⁵ А. З а т а е в и ч. 250 киргизских инструментальных пьес и напевов. М., Музгиз, 1934, 187-бет.

⁶ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1928, бөлүк (Затаевичтин кол жазмасы).

жакшы билген болуу керек. Ошондуктан «Аккан сууну» Токтогулдун философиялык көз карашын мүнөздөөчү ырлардын бири катары эсептеп жүргөн А. Чукубаев жана Б. Аманалиевдин пикирлери¹ туура эмес болууга мүмкүн.

2. «Жерди көргөндө» деген ыр юбилейлик комитет тарабынан жарыяланган.² Өзүнүн негизги мотивдери боюнча бул дагы Корголдон жазылган болуу керек. Кыргыз ССРнин ИАсынын кол жазма фондусунда бул жөнүндө из калган эмес. Анткени менен ушул ырдын ар түрдүү варианттары Коргол Токтогулдун баласын угузганы эл менен тозуп чыкканда акындын жерди сүрөттөп келе жаткан ыры катарында Корголдон жазылган материалдарда кездешет.³ Мында Кетмен-Төбө өрөөнүндөгү топонимдер, алардын өзгөчөлүктөрү, ар кайсы чарбага ыңгайлуу экендиги жана табигый байлыктары тууралуу баяндалат. Кийинки жылдардагы Корголдон жазылган 2 варианттан башка информатор Сапаров Сагындыктан жазылган вариантта да окшош жерлер көп. Албетте, көлөм жагынан да, мазмун жагынан да бул варианттарда айырмачылык бар экендиги да чын. Бул импровизациянын касиетине жараша болуу керек. Ошондой болсо да текстти канондоштуруу максатына ылайык окшош куплеттерди салыштырып көрөлүк.

Маселен: а) **китепте** мындай строфа бар:
«Кош ийри суу биздин жер, (Ийри-Суу – М. С.).
Кой семирчү семиз бел (Семиз-Бел – М. С.).
Жаткан экен аркамда
Аманым тилеп калың эл»⁴

б) **Д. Сулайманов** Корголдон жазганда мындай:
Е, телегейиң тегис жер.⁵
Короодо коюн эгиз жер
Көлдөлөң тартып эл токтоп,
Көзүмө ысык көрүнөт
Кой семиртчү Семиз бел.

.....

¹ Чукубаев А. Автореферат М., 1954; Аманалиев, Б., – автореферат. М., 1954.

² Токтогул Сатылганов, Фрунзе, 1940, 111-бет.

³ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1947 (Д. Сулайманов жазган). КМУнун материалдары, 1955, № 17 дептер (П. И. Балтин жазган).

⁴ Токтогул Сатылганов, Ырлар, 1940, 112-бет.

⁵ Төрө Бешкепиров – Токтогул менен айдалгандардын бири – М. С.

Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1957.в тексте нет указания на ссылку

Кош Ийри-Суу биздин жер,
Козголбос багыш биздин эл
Кошулуп биз мен[ен] кетти эле
Кош Ийри-Суу биздин жер,

в) **П. И. Балтин** Корголдон жазган вариантта мындай:

«О, кош Ийри-Суу биздин эл
О, Кошоко карман калың эл.

.....

Е, телегейиң тегис жер.¹
О, короодо коюн, эгис жер,
Ат чабуучу узун жол,
Кой семиртчү Семиз-Бел».²

г) **Сагындык Сапаровдон** жазылган вариантта мындай:

«Эки Ийри-Суу бистин жер,
Эл конуучу Семиз-Бел,
Кош Ийри-Суу бистин жер,
Кой багуучу Семиз-Бел»³

Мына ушулар сыяктанган биринин мотивин бири толуктап турган строфалардын бир нечеси кездешет. Демек, булардагы улам ар кайсысына ошуп кеткен саптарды, сөздөрдү тактап, аларды канондоштурган кезде, бир туруктуу текстке келүүгө мүмкүн. Ошондо да кийинки жылдарда Корголдон жазылган 2 варианттын жакын экендиги көрүнүп турат.

Ушул ырдын Коргол акыркы берген вариантында кездешкен:

«Өтө-Кечүү, Айыктык...
Мөмөсү бышкан жарыктык.
Башыма түштү карыптык,
Турмадан колу бошонуп,
Токовдун келгендиги аныктык.

.....

Олуясы азыр Шамшыкал (NB! – М. С.)
Калкалай көр жарыктык» – ⁴

деген куплеттин канону белгилүү акын Калык Акыевден жазылган Токтогулдун эң биринчи жыйнагына төмөндөгүдөй берилген:

«Сары булак, Айыктык

¹ Алдындагы «С» тыбышынын таасири менен «жер» деген сөздүн айтылышы – М. С.

² КМУнун материалдары, 1955, № 17 дептер.

³ Ошонун өзүндө, 1955, № 8 дептер.

⁴ КМУнун материалдары, 1955, № 17-дептер

Ичи мөмө жарыктык.
Эл-журтумду көргөндө
Кашыма түштү карыптык»¹

Ушул текст өзгөрүлбөстөн юбилейлик комитет жарыкка чыгарган китепке киргизилген². Ал эми «Шамшыкал» аттуу түздүн кени чыккан жана мистикага ишенүүчүлөр мазар кылып сыйынып жүргөн топоним жөнүндө сөз бара жаткан строфа Калыктан жазылган ошол эле жыйнакта мындай түрдө берилген:

«Астында аккан балы бар,
Үстүндө салган тамы бар,
Күйүп турган шамы бар,
Алты миң төөгө жүктөсө,
Аяктай жери оюлбас
Оодарма тунук салы бар
Астында аккан шекер бал,
Айдоодон келген Токондун
Армандуу сөзүн угуп ал».³

Бул жерде сөз биз көрсөткөн туздун кени жөнүндө айтылып жатса да, строфанын аягына кайталануучу жана логикалык, поэтикалык байланышы жок саптар кирип кеткени көрүнүп турат. Мүмкүн ушул жерде Калык мазардын атын атоодон качамын деп Токтогулдун ыргактуу строфасын бузуп алган болуу керек. Бирок ушул строфаны юбилейлик комитет төмөндөгүдөй канондоштурган:

«...Астында аккан балы бар,
Үстүндө салган тамы бар,
Күндүзгүдөй түнүндө
Күйүп турган шамы бар,
Алты миң төөгө жүктөсө
Аяктай жери оюлбас,
Оодарма тунук салы бар.
Келип турам өсүнө
Кенен жерим Шамшыкал»⁴

Жогорудагы тексттерди салыштыруудан мындай жыйынтыкка келүүгө болот.

Эл акындарынын топонимдерди санап өтүү традициясы боюнча Токтогулдун өз роинасындагы жерлерди көркөм образ менен

¹ Токтогулдун ырлары, Фрунзе-Казань, 1938, 56-бет.

² Токтогулдун ырлары, Фрунзе, 1940.

³ Токтогулдун ырлары, Фрунзе-Казань, 1938, 57-бет.

⁴ Токтогул Сатылганов, Ырлар, Фрунзе, 1940, 113-бет.

сүрөттөп өткөндүгү чын болуу керек. Бирок мунун бардыгын эсине кармап калбаган айтуучулар акындын строфаларынын тартибин таба албай калганда, бир нечесин аралаштырып жиберип, эсинде калган топонимди кыпчып кетип жаткан сыяктанат. Дал ушул учурда Коргол Шамшыкалдын Токтогул тарткан картинасын жоготуп койгондо «олуясы азыр» деген эпитетти жамай койгонбу деп ойлойбуз. Ал эми Корголдун стилинде «а, кудайлай бериштин» мүнөздүү экендиги өз убагында Т. Үмөталиев тарабынан туура белгиленген эле.¹ Жогоруда келтирилген строфанын Коргол тарабынан «жасалмалоо искусство-сунан» өткөндүгүн далилдөөчү дагы бир факт бар. Акындык палитрасы көлөмдүү жана ар түрдүү келген Токтогул «жарыктык» деген сөздү 2 жолу уйкаш түзүш үчүн пайдаланбайт эле го. Ал эми мазардын олуясынан жардам сурагысы келсе, чын эле башына карыптык түшүп турган кездерде – айдап кетип бара жатканда, сүргүндө кордук көргөн учурларда, качып келе жатып кайырчы болуп жүргөндө – ал тилеги жөнүндө бир ооз айтып койбойт беле?

Албетте, элди көргөндө башынан өткөн окуяларды бүт элестетип келип, капалангандыгы үчүн да «карыптык» тууралуу айтуусу мүмкүн эле. Бирок негизинен кубанып келе жаткан адам, күчүнө күч кошулуп, көңүлү сооронуп турганда, алсыраган же кокусунан чочуп кеткен немече мазарга жалынмак эмес.

3. Коргол баласын угузгандагы Токтогулдун жообу да жарыяланган жыйнактарда бар² жана алар Д. Сулайманов менен КМУнун экспедициясы тарабынан 1953, 1955-жылдарда кайра жазылган.³ Булардагы бир топ строфалар сапма-сап окшошуп кетет жана айырмалар да кездешет. Бирок, айырмалары көп жана ар түркүн. Маселен, бул варианттардагы: «Түнүндө жарык панарым», «Мууну болот жалбыздын», «Ат арытып жол келсе»⁴ деген саптар менен башталган строфалардын окшоштугуна карабастан Д. Сулайманов жазган вариантка төмөндөгүдөй 10-12 муундуу строфа кирип кеткен:

«Тырмагына так салбаган тынарым,
Бутагына кол тийбеген сыргагым (NB! – М. С.)
Мен ойлонуп акыл менен байкасам
Дүнүйөдөн өчкөн окшойт чырагым,
Соолгонсуйт аккан дайра булагым,
Азаптан келсем ажал тооруп алыптыр,

¹ Т. Үмөталиев. «Токтогулдун динге көз карашы», «Ленинчил Жаш» 1933, 21/VIII.

² Токтогул Сатылганов, Ырлар, Фрунзе, 1940, 153-155-беттер.

³ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1547, 155-бет; КМУнун материалдары, 1955, № 17-дептер.

⁴ Токтогулдун көрсөтүлгөн жыйнагы, 153, 155-беттер.

Шум өлүм кандай айла кыламын».¹

Обон менен тыкыс байланышкан текстте ыр өлчөмүнүн ушунчалык ар түркүн болушу мүмкүн эмес эле. Ошондуктан бул строфа Корголдун өзүнүн кошумчасы болуу керек. «Сыргагым» деген сөз болсо жаңылыш жазылган деп ойлойбуз, анткени анын эпитети башканы көрсөтүп жатат.

Ушул эле «угузууга» байланыштуу дагы бир айырмачылык жөнүндө айта кетелик. Бизге белгилүү бардык маалыматтарда Коргол эл менен кошо тозуп чыгып, Токтогул үйүнө келе электе жолдон угузган деген түшүнүк бар. Бирок Т. Тыныбековдун Коргол жөнүндөгү макаласында² Корголду эл «күүгүмдө ээрчитип» барышканда, Токтогул энесинин жанында отурган экен деп жазылат. Эгерде бул туура болсо, анда үйүнө небак келип, баласынын өлгөнүн билип алган адамга «угузуунун» кандай зарылдыгы бар эле? Мындай болсо угузуу жанрындагы ыр пайда болбойт болучу. Бул жерден да Корголдун Т. Тыныбековго жаңылыш маалымат бергендиги сезилип жатат.

4. Дыйканбайдын ашындагы ыр Д. Сулайманов тарабынан 1953-жылы жазылган.³ Мында ашка Таластан келген Сырдуу Комуз аттуу ырчыны Акмат ызалап койгондугу үчүн таластыктар таарынып кетип бара жатканда Токтогул манаптарга каршы ырдаган – деп жазылган. Үр мындай башталат:

«Чогулган жыйын турусун,
Ашын жыйып өзү жеп,
Чолтоктун иши курусун.
Көлдөлөң жыйып турусун,
Келгендерди итче каап
Көрсөткөн иши курусун».⁴

Андан ары ыр ушул эле мотивде кожон формасындагы редифтер менен улантылат. Токтогул мындай мүнөздөгү ырларды чыгаргандыгы бизге белгилүү. Бирок, ушул ырдын өзүн Токтогулдуку деп айтууга болбойт. Анткени ырда, биринчиден, төмөндөгүдөй строфалар кездешет:

«...Чеки келген экенбиз
Атасы жаман жал кн
Акылсыз саяк кунасы, (NB! – М. С.)
Атасы жаман төлөккө (NB! – М. С.)
Атасы тентек болгон соң

¹ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1547.

² «Кызыл Кыргызстан», 1955, 13/VIII

³ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1547.

⁴ Ошонун өзүндө.

Жетилбейт жөн чыңаса.
Ардагым саяк эл түгүл
Ар кимге калбайт мунаса!».¹

Мунун биринчисинде ыр кандайдыр бир төлөк уруусунан чыккан адамга багытталгандыгы ачык. А кийинкисинде болсо, «атасы жаман», «акылсыз саяк» деген кемсинтүү бар, «кунасы» деген сөз такыр эле бизге түшүнүксүз жана ошол замат эле жанагы саяктарды «ардагым» деп жибериш көз көрүнө карама-каршылык туудурат. Логикасы күчтүү Токтогул мындай түшүнүксүз пикирди айтпайт эле.

Экинчиден, ушул ырдын аягы Корголдун өзүнүн ырларында кездешүүчү: «энди кеттик биз энди, эсен болгун сиз энди» деген концовка менен бүтөт. А Токтогул саяктарды, эзүүчүлөрдөн башкасын, бөлөк ырларында жамандабайт, өзүнүн сарттары менен катар коёт.²

Булардын бардыгы үзүндүсү келтирилген тексттин Токтогулга тиешеси жок экенин, эгер болсо дагы башка бир текст менен абдан чаташып кеткендигин көрсөтөт. Д. Сулайманов жыйнаган материалдар менен кийинки гана күндө таанышууга мүмкүндүк болгондуктан ушул фактынын өзүн башка информаторлор аркылуу тактоого да үлгүргөнүбүз жок.

5. Токтогулдун Найманбай менен-беттешкени тууралуу ырын дагы Д. Сулайманов 1953-жылы жазган.³ Тер-Жайлак аттуу жайлоодо (азыркы Токтогул р-ну, Толук сельсовета) Райымбек деген манаптын ашында Найманбай өлгөн кишини мактап жатканда Токтогул ага каршы ырдагандыгы Коргол тарабынан көрсөтүлөт. Токтогулдун ошол ашка катышкандыгын башка информаторлор да айтышат,⁴ бирок Найманбай менен «беттешкенине» толук далил жок. Ырдын текстинде болсо Токтогулга жат позициядагы ырчынын идеясы көрүнөт. Муну төмөндөгү саптардан байкоого болот:

«Балыктын уулу Найманбай,
Баркылдап ырдап турусун
Бакырган тоодо айбандай.

.....
Жоор аттай кыйшактап,
Арып калган экенсиң.
Азууңа жем тийбей
Найманбай, чалып калган экенсиң.

¹ Ошонун өзүндө.

² Токтогул, Ырлар, Фрунзе, 1950, 88, 174-беттер ж. б.

³ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1547.

⁴ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1563, (А. Чоробаев жыйнаган материалдар); КМУнун материалдары, 1955, № 2 дептер ж. б.

Ырдаган ырдан адашып
Танып калган экенсиң.

.....
Тайган болсоң бок салам,
Айбан болсоң чөп салам».¹

Келтирилген саптар кадимки кордоо ырларынан экендиги түшүнүктүү. Ал эми Токтогулду изилдөөчүлөрдүн маалыматтарына караганда ал киши ырчыларды кордоп, кемсинтүүгө каршы экендиги жана кордоо ырларына таптык мүнөз бергендиги бизге белгилүү.² Ушуну Токтогулдун өзүнүн Карамурзага айткан ыры да далилдейт:

«Анжыяндык, аркалык
Баш кошконун айталык.
Алышкан итче кабышпай,
Аман-эсен кайталык,
Карамурза сөзүңдүн
Калпы чыкты байкалып.

.....
Кадырлансаң болбойбу,
Кабыргадан чымчыбай.

.....
Ырчыны мээнет чырмаса,
Бирине бири асылат»³

Бой көтөрүүнү, кемсинтүүнү сүйбөгөн акындын карыган Найманбай ырчыны жогорудагыдай ызалоосуна ишенүү кыйын. Ошондуктан бул ыр дагы ага тиешелүү болбоо керек. Токтогулдун «Калык ырчыга» деген ырында Найманбай Меркидеги бир тойдо аны «беттеп» калгандыгы тууралуу, Найманбайдын оройлугу тууралуу сөз болот.⁴ Бирок айтышкан күндө да Токтогул жогорудагыдай чоогоолдук кылбайт эле го деп ойлойбуз.

6.«Бүбү» аттуу ырды 1953-жылы биз жазганбыз. Кыргыздын оозеки поэзиясында сюжеттүү ыр аз кездешет. Бул ырда болсо сюжеттин тарамышы бар. 19 саптан турган ырда акын бир Бүбүнүн өзү

¹ Көрсөтүлгөн фонду, инв. № 1547.

² М а л и к о в, «Токтогулдун алым-сабак ырлары» (Токтогулга эстелик, Фрунзе, 1940, 100-110-беттер).

М а м ы р о в, М., «Токтогулдун сатиралары жөнүндө бир эки сөз» («Советтик Кыргызстан» журналы, 1955, № 2).

М у с а е в, С., «Кыргыздын XIX кылымдын экинчи жарымындагы эл акындары жана алардын чыгармалары» («Мугалимдерге жардам». 1954, № 9).

³ Токтогул, Ырлар, Фрунзе, 1950, 264, 265, 267-беттер.

⁴ Ошонун өзүндө, 261-262-беттерде

чочуткан аттан жыгылып, элге шылдың болгонун сүрөттөйт да, санат формасында «Бүбүлөргө сүйөнүп болбойт» – деген пикирди берет.

«Мунарыңкы шамалга
Буулуп булут айланды,
Көк кашка атка минем – деп,
Токтогул менен жүрөм – деп,
Бүбүнүн багы байланды».¹

Бул куплетте акын психологиялык параллелизмди колдонуп, булутту шамал кандай алакетке салса, Бүбүнү да автор ошондой алакетке салганын жана Бүбү ошол бойдон кесибин таштап койгонун айтып жатат.

Көркөмдүк өзгөчөлүгү жана мистиканы мыскылдоо идеясы жагынан бул ыр Токтогулга тиешелүү экенин Токтогулдун замандаштары, жакындары да айтышат да, ырдын дагы узунураак экендигин, күлкүлүү саптары арбындыгын белгилешет.²

Ушул ыр жөнүндө КМУнун филология факультетинин эмгектеринде жарыяланган биздин макалада тийиштүү пикир айтылган.³

7. «Айдап жөнөгөндө» аттуу ырды дагы биз 1953-жылы 62 ыр сап өлчөмүндө жазып алганбыз. Мында Токтогулдун «Кош, элим», «Кош, апаке» ж. б. ырларындагы туулган жери, сүйгөн эли менен коштошуу мотивдери бар. Аталып кеткен ырлардагы зулум Керимбайды «Оёрмун сенин көзүңдү», «..алармын Керимбай сенден өчүмдү»⁴ сыяктуу саптар бул ырдан дагы кездешет. Мындан башка өзү менен туушкандарынын жоктугунан жардамдашар адам болбогондугу жөнүндөгү Эшмамбет менен айтышууда кезиге турган мотив да бар.⁵ Бирок мында акын Керимбайды «тубаса макоо», «жалакор» деген күчтүү эпитеттер менен ашкерелейт.

Көркөмдүк формасы жагынан да бул ыр жогоруда аталгандардан дурус.

«Сары-Бурчун, Дендерим,
Сандаган сарттар элдерим,
Сандалтып айдап кетти – деп,
Санаба, калган эрмегим!
Санамдан асти кетпейт ко.

.....

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 2 дептер.

² КМУнун материалдары, 1953, № 5, 6 дептерлер,

³ Ученые записки филологического факультета Киргосуниверситета, вып. III, Фрунзе, 1956.

⁴ Токтогул Сатылганов, Ырлар, 1940, 73, 78-беттер

⁵ Ошонун өзүндө, 164-бет.

Саякат кылчу жерлерим»¹–

деген строфадагы фонетикалык анафоралар жана аттама уйкаштар Токтогулга мүнөздүү ыкмалардын бири экендиги бизге белгилүү.

Азыркы келтирилген строфа жана анын Кожондун кошогу дагы Коргол өзү 1954-жылы жаздырган «Түрдүккө конгондо» деген ырынан кездешет.

Жогорудагы көрсөтүлгөн фактылардын бардыгы бул ыр Токтогулдун коштошуу ырларынын бир варианты экендигин далилдейт. Мүмкүн муну Коргол Токтогулдун өзү бирөөлөрдүн суроосу боюнча айтып берип жүргөнүндө үйрөнүп алган чыгар.

8. «Эселбай» аттуу чыгарманы биз 1953-жылы жазганбыз. Мунун кыскача мазмуну төмөндөгүдөй: айтуучунун күбөлөмөсү боюнча, Эселбай деген бай абышка Чаткалда жашаган. Ал 83 жакша чыкканда малынын күчү менен кедейдин 16 жаштагы кызын алат. Теңдиксиз нике шылдың формасында ашкереленет. Ал үчүн текстке кедейдин кызынын жеңелери жана теңтуштары киргизилген. Алар үн кошуп ырдап, Эселбайды шылдыңдашат да, чалды таштап качууга кызды үндөшөт. Мына ушул жерде алдын сызып кетүүчү 2 момент бар:

1) Элдик оозеки чыгармаларда жана профессионалдуу адабияттан башка чыгармаларда катышуучулар жекече баяндашат же экиден кайым айтышат. Бул жерде болсо кыз-келиндер үн кошуп ырдашат. Демек, коллективдин пикири берилет. Речь тизмеги да коллективдик ырга ылайыктуу. Биздин оюбузча, бул акын-демократтын коллективдүү түрдө социалдык теңсиздикке каршылык көрсөтүүнү берейин деген аракети болушу керек.

2) Бизге белгилүү арман жанрында түзүлгөн чалга барган кыздын баяны, Тоголок Молдонун «Каптыгайдын кызынын арманы» деген ырынан башка учурларда, зарлоо, муңкануу менен гана бүтөт, угуучуларда аянычтан башка эч нерсе туудурбайт. Ал эми Калыктын Күлүсүнүн туткундан Совет бийлиги бошотот. Бул ырда болсо коллективдин үнү теңсиз никеден баш тартууга, кыргыз элинин географиялык жана үрп-адат чегинен чыгуу жолу менен болсо да, кордуктан кутулуп, өз бактысын ачууга чакырат.

Коргол бул ырды Токтогул айдоого бара электе эле укканмын жана билүүчүмүн дейт. Корголдон башка информаторлор бул тексттин Токтогулга тиешелүү экенин ачык айта алышпайт. Бирок бул сюжетке киргизилген, өзүнүн жаштык күндөрү соолуунун алдында турган кедейдин кызынын монологу – «Гүлдөп ал» деген ыр. Чынында эле «Гүлдөп ал»

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 1-дептер.

ушул жерде шайыр, эркин турмушту эңсеген адамдын оозунан чыкканы өтө эле мүнөздүү жана өз мотивин актап турат. Ушул планда Токтогул айдоого чейин эле көпчүлүктүн ролун түшүнө билген, аң-сезимдүү түрдө «жети атага» кошулган деп айтууга укугубуз бар.

Тексттин композициясы кыз-келиндердин «күйөө-чалга» тамашалап кайрылуусунан, аларды аягансып жаш кезде ойноп күлүүгө үндөгөн жаңы келиндин монологунан (кадимки «Гүлдөп ал»),¹ анан Эселбай карылыкка таарынып, кыздарга ачууланган бөлүмдөн жана кыз-келиндердин чалды мыскылдоосу менен жаңы келинди качып кетүүгө чакырган корутундудан түзүлөт. Мында бири-бирине коопогон бөлүктөр эмес, улам беркисин талап кылып турган бөлүктөр. Бизге белгилүү майда эпостордогудай, бул бөлүктөрдүн арасы кара сөз менен баяндаган өтмөлөр аркылуу кошулушат. Чыгарманын тону утуру күчөп отурат. Анын көркөмдүк жагына көңүл бөлүү мүмкүндүгүн алыш үчүн азыр ар бир бөлүктөн мисал келтирип көрөлү.

Чыгарма кыз-келиндердин чалга мындайча кайрылуусунан башталат:

«– Ойдо кимдин жылкысы?
– Осмон, Субан жылкысы.²
Жылкы айдаган жылкычы
Түнкүсүн келбейт уйкусу.
Кыл мурутту кубанткан
Кызыктуу кыздын күлкүсү».³

Мындан кийин бул строфанын кошогу келет да, «күйөө чалды» көңүл ачууга алар какшыктап чакырышат. Бул жерде чыгарманын элдик жомок менен байланышы көрүнүп турат, анткени жөө жомоктордо да окуя башталарда геройдун ал жайын түшүндүрүш үчүн анын малынын санынан, анын кызматын кылгандардан кабар берилет эмеспи. Бирок, дароо эле жаштардын чалга кыр көрсөтүүсүнүн башталышы окуяны туюкка же бырс этип жарылып кетүүгө алып келет го деген пикир туудурат. Чындыгында андай болуп чыкпайт. Чалдын көңүлүн уламыш болгон жаш келин оптимисттик күчкө толгон, көңүлдүү текст – «Гүлдөп ал» деген ырды бир аз редакциялык өзгөрүүлөрү менен аткарат. Эми чалда кандай реакция туулар экен? – деген суроо пайда болот. Аңгыча чал өзүнүн жаш кезегин эсине түшүрүп, мактанып кирет да, ошол замат эле карылыгына кайгырып, кыздар менен уруша баштайт, «кырылган кыздар» деп каргайт. Ушул жерде эки контрасттын топтошконун көрөбүз: эгерде жаш келин

¹ Токтогул Сагылганов, Ырлар, 1940, 42-бет.

² Эселбайдын балдарынын аттары (эскертүү Корголкуду)

³ КМУнун материалдары, 1953, № 1-дептер.

өзүнүн өмүрүнүн жабыгып тургандыгына карабастан романтикалык идеалын көрсөтүп жатса, анда чал өзүнүн турмушка жараксыздыгын, чириген таштандыга айланып калгандыгын көрсөтөт. Демек, бул контраст тигил эки адамдын ортосундагы айырмалыкты психологиялык белгилер аркылуу дагы бир ирет көрсөтүп жатат. Ал эми «Гүлдөп ал» аттуу ырда кыздардын сүйүүгө, турмуштагы жыргалчылыкка укуктуулугу жөнүндөгү философиялык ой жүргүзө турганы менен анын композициялык тыянактарындагы контрасттык ыкманын колдонулушу астыртан абышканы көз менен ныкып коюп ырдап жаткандай сезилет. Ошондуктан «Гүлдөп ал» аттуу ырдын бул тексттин составында турушу көркөмдүк каражаттарды жайлаштыруу максаты менен да акталып турат.

Эселбай карылыкка кайгыргандыгын билдирүүчү строфалардын уйкаш системасында да кыргыз адабиятынан өтө сейрек кездешүүчү ыкма бар. Маселен, төмөндөгү сапаттарды алалы:

(А) Кыйыгы кеткен көзүмдүн, (А)

(А) Кызыгы кеткен сөзүмдүн, (А)

(А) Кыртышы кеткен этимди, (А)

(А) Кызылы кеткен-бетимдин, (А)

.....

(А) Тунугу кеткен көзүмдүн, (А)

(А) Туругу кеткен сөзүмдүн, (А)

(В) Илеби кеткен этимдин, (А)

(В) Иреңи кеткен-бетимдин, (А)

.....¹

Бул строфаларда басым саптардын башына да, аягына да бирдей түшүп, сөздүк анафора менен ассонанстардын дал келишип калгандыктарын көрөбүз. Мында саптын ортосуна түшкөн сөз да уйкаштын милдетин аткарып турат. Ушул сыяктанган ар тараптан келген терең уйкаш Токтогулдун өзүнүн «Карылык» деген ырынан да кезигет. Салыштырып карасак да болот:

«Ысыгы кетти койнумдун,

Кызыгы кетти ойнумдун.

.....²

Бул саптардын кимден жазылып алынганы белгисиз, бирок Корголдон жазылган материалдардын ичинде жок. Ошондуктан Токтогулдун өзүнүн поэтикалык техникасынын бир үлгүсү катарында Корголдон башка окуучуларына да белгилүү болгон деп айтууга болот.

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 2 дептер.

² Токтогул Сатылганов, Ырлар, 1940, 225

Мындан кийинки бөлүмдө, жогоруда белгиленгендей кыз-келиндердин чалды шылдыңдоосу башталат. Алар:

«Сен, Эселбай, Эселбай,
Өмүрүң өтгү бекерге-ай!
Элик кылып келгенбиз,
Эрке кыз көөнүн кече албай.
Калың берип, кыз алып,
Кадырына жете албай,
Байлыгыңа байпагым!
Шерменде болдуң кетерде-ай.
Кедейдин бир жаш баласын
Кантип алдың уялбай!»¹—

деп ырдашат.

Бул жерде кыздар абышканын көңүлүн ачыш үчүн келбестен, атайын, өзүлөрүнүн теңтушунун суроосу боюнча «эликтеп» кетиш үчүн келгендиктери жана алар кедейдин кызынын таламын талаша тургандыктары даана билинип турат. Строфага ыргактуу өлчөм бериш үчүн мында уйкашы келбей калган, бирок айтылууга зарыл керек болгон сөздөрдөн кийин эмоционалдык сөздөрдү жетишпеген муундардын ордуна пайдаланган. Бул ыкма дагы оозеки чыгармаларда көп кездеше тургандыгы белгилүү.

Андан нары:

«Көлөкөлүү саябан,
Мунар эле биздин кыз,
Көк сарай үйдүн жарыгы,
Чырак эле биздин кыз!
Колунан келер иш болсо,
Коржойгон чалдын колунда
Турар беле биздин кыз!»—

деген строфа менен улантышат. Мындагы кыздын образын «мунар», «чынар» аркылуу бериштин кыргыз адабияты үчүн жаңылыгы жок. Элдик поэзияда, айрыкча кошоктордо, бул эпитет колдонулат. Жомоктордо болсо тентиген, адашкан же кырсык менен эл-жеринен, турак-жайынан адашкан геройлор бийик чынардын астына келип түнөшөт да, көбүнчө ошол жерден «бактыга» жолугушат. Демек, мунар, чынардын образдарын да акын элдик казнадан алып пайдалангандыгы сезилип турат. «Көлөкөлүү саябан» деген метафора дагы ошондой. Ушул эле каражаттар Токтогулдун башка чыгармаларында да кездешет. Топчубайды акын

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 2 дептер.

«чырагым» деп айтат. Демек, бул көркөм каражаттар Токтогулдун поэтикалык запастарына өтүп калгандардан экендиги далилденет. Жакшы-накай кыздын сыпаттарын айтып келе жатып, анан «коржойгон чал» жөнүндө сөз болушу болсо, баягы эле контрасттык ыкманы пайдалангандыкка байланыштуу да. Токтогул бул ыкманы көп пайдалангандыгынын себеби, оркоюп турган карама-каршылыктарды дааналап көрсөтүш үчүн болуу керек. Чыгарма элге түшүнүктүү болуш үчүн, элди анын мотивдерине ишендириш үчүн акын типтүү шарттарды, геройлордун мүнөздөрүн, көнүмүштөрүн кадиреседегидей кылып пайдаланат. Кыз-келиндердин ичинде күйөөгө берген кызды тергей тургандар болгондуктан, акын «биздин кыз» деп айтат. Эгерде жеңелери анын атынан айтып койгон болсо, анда элге Токтогулдун заманында одоно учурамакчы.

Тексттин акырында эркисиздикке камалып турган жаш келиндин теңтуштары ага кайрылышат да, анын ата-энеси кордукка ыраа көргөндүгүн түшүндүрүшөт, Андан нары:

«Таалайы жок биздин кыз,
Төшөк салбай талпак сал:
Тамталаңдап – жатам деп,
Тайгылып өлсүн көк мээ чал»¹–

деп акыл айтышат.

Акырында аны качууга үгүттөшөт.

«..Бизде боштон – азат жер жокпу,
Боорукер кыргыз эл жокпу?
Болбостон качып кеткендей
Сага бир боз бала жигит – эр жокпу?»²–

деген сөздөр менен көкүтүшөт, анан кийин:

«Мунун буурулу жок сакалын, букага буйла» эшип туруп, «Букарга качып» кете бергин – деген строфа келет. Чалды өлтүргөн соң сакалын кыркып, элге-журтка шылдың болгондой кылгын – деген кыз-келиндердин кеңешин мындан түшүнүп турбайбызбы.

Ушундан кийин кыздын жөн эле өзү кетпей, чалга да, башкаларга да сабак таштап кеткендиги сезилип жатат.

Мотивдери, көркөм каражаттары элдик чыгармалар менен тыкыс байланыштуу болсо да, социалдык протест жана малына эсирген чалды шылдыңдоо жагы өтө күчтүү бул чыгарма Токтогулдан таланты кем эмес гана адамдын колунан келмекчи. Эл чыгармаларына таптык мүнөз берип, кайра иштеп чыккан Токтогулдун чыгармачылык тажрыйбаларынын бири ушул чыгарма болуу керек.

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 2-дептер.

² Ошонун өзүндө.

Ал эми Корголдун өзүнүн карылыгы жөнүндөгү ырга ушул поэмадагы Эселбайдын монологунан кездешкен:

«Кыйыгы кеткен көзүмдүн,
Кызыгы кеткен сөзүмдүн,
Кыртышы кеткен этимдин,
Кызылы кеткен-бетимдин,
.....» –

деген строфанын¹ кирип кетиши Корголдун өзүнүн чаташтырып жиберүүсү болуу керек.

Жогоруда уйкаштык системаларын талдоого алган строфалардын аягы жана алардын кожондук кошокторунун аягы цензуралык эмес сөздөр менен бүтүп отурат. Бул дагы Корголдун өзүнүн кошумчалап койгон жерлери деп ойлойбуз. Кошумчалаган мотивдер жөнүндөгү пикирди макаланын аяк жагында далилдөөгө аракеттенемчибиз.

9. «Сары барпы»

Бул музыкалык пьесанын тексти Коргол Досуевден биз тарабынан 1953-жылы жазылган. Экинчи жолу бул текст музыкасы менен бирге КМУнун экспедициясы тарабынан 1955-жылы ферромагниттүү лентага жазылды. Мазмун жана мотив жагынан бул эки жолку жазуунун айырмасы жок. Бирок биринчи жолку жазууда текст арбыныраак болучу.

Аталган пьесанын Токтогулга таандык экендиги жөнүндө так маалымат жок, бирок аны Токтогул аткаргандыгы белгилүү. Тексти музыкасы менен тыкыс байланыштуу болгон бул чыгармада балдарын жыл сайын жыланга жедирип жиберген чымчыктын тарыхы баяндалат. Чымчыкты балапандары менен бир койчу куткарат. Токтогулдун палитрасында жана репертуарында турмуштан кордук көргөндөрдүн тарыхы дайыма белгилүү орунду ээлегендигин байкайбыз. Бирок, азыр бул текст тууралуу адабий аспектиде талдоо жүргүзсөк, музыкалык жагы кала берип, чыгарманын баасын төмөндөткөн болор элек. Ошондуктан музыканы жакшы билген адам тарабынан атайын талдоо жүргүзүүнү талап кыла турган чыгарма катарында муну азырынча калтырып кете беребиз.

10. «**Корголго**» аттуу ырды 1953-жылы 39 ыр сап өлчөмүндө биз катышкан экспедициянын мүчөсү Т. Касымбеков жазып алган. Бул өзү Токтогулдун окуучуларына айткан көп сандаган кеңештеринин бири. Мында автор эл сүйө турган ырчылардан болууга Корголду чакырат. Бирок, «ырыңа эсирип кетип», ага-туугандарың жана курбуларың менен жат болуп кетпегин деген акыл айтат, «эринчек болбой элпек бол» деп үйрөтөт. Ушул ырдын башталышындагы:

¹ КМУнун материалдары, 1954, № 3

«Акын болсоң анык бол –
Оозунан шекер төгүлгөн,
Кашаң болбой ылдам бол –
Чү! деген жерден бөлүнгөн.
Эңсеген элдин ичинде
Эрмек болуп, чер жазсаң,
Эл чыгарбайт көңүлдөн» –¹

деген строфа Алымкул Үсөнбаев Токтогулга биринчи жолуккан-
да айткан кеңешинин бир строфасына өтө жакын турат.

Мисал үчүн ошол үзүндүнү келтирип көрөлү. Анда:

«Ырчы бол ылдам элирген,
Ылдамдан кашаң чыгалбайт,
Камчы берип теминсем
Кадимки күлүк мен элем
Кайырган жерден бөлүнгөн.

.....
«Ээ» дегизбей шок ырда,
Эл кубансын кебинден,

.....² – деп айтат.

Демек, жогоруда көрсөтүлгөн ыр дагы Токтогулга тиешелүү
экендиги байкалат.

11. «Чынарбай»

Бул чыгарма да 1953-жылы Т. Касымбеков тарабына жазылган.³
Анын кыскача мазмуну эл оозунда айтылып жүргөн «Чык татырбас
Чынарбай» аттуу жомок менен тыкыс байланыштуу. Элден бөлөк
көчүп жүрүүчү зыкым байдын өлүгү талаада көмүлбөй калганды-
гы жөнүндө баяндалат. Чыгарманын башталышы да дал жомоктой
болуп башталат.

«Илгерки өткөн заманда
Каардуу бай болуптур.
Жайдыр, жаздыр, кыш болсун
Жалгыз түтүн конуптур,
Үйүнө эч ким келбептир.
Кокус келген жан болсо
Бир татым туз бербептир»⁴

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 4-дептер.

² Токтогул Сатылганов, Ырлар, Фрунзе, 1940, 179-бет.

³ КМУнун материалдары, 1953, № 4 дептер.

⁴ Ошонун өзүндө.

Ушул түрдө баяндоо улантылат. Көркөмдүк каражаттары жана композициясы эң жөнөкөй. Эгер бул чыгарма Токтогулга тиешелүү болсо, анда акындын жаш кезиндеги тажрыйбаларынан болуу керек. Кыскартып айтканда Токтогул үчүн элдик жомокторду кайра иштеп чыгуу «баштооч мектеп» болуп кызмат кылгандыгын ушундан дагы көрүүгө болот.

12. Батрактардын чогулушунда ырдалган ырды биз 1953-жылы жазганбыз. Көлөмү анчалык чоң болбогондуктан анын текстин толук келтирүүгө болот.

«Байланып кул болдуңар
Бай-манап, бий-болушка:
Алсыраткан дененди
Аёосуз кан соргучка.
Бир жылы кызмат кылдырчу,
Бир күнү кардың тойгузса,
Ыракмат айт, алкыш айт,
Адилет эл – оруска.
Кедейлер келди кезегиң
Мурунку залым-кууларды
Жаныңа жакын конгузба,
Көзүңдү ачып кат тааны,
Элим, билимдин кени оруста,
Колуңдан келсе сүйлөй бил
Ушул баштан орусча.

* * *

Кечээ манаптан азап тартканда,
Айдалып кетип Сибирге,
Күнү-түн жөө басканда,
Жонуман кайыш тилинип,
Жүрбөй калган жеримде
Камчы менен чапканда,
Үркүткө барып, турганда
Алсырап ачка жатканда,
Акылыман адашып,
Амалым кетип шашканда,
Ага-ини таптым орустан

Алтындын кенин касканда.
Айланайын Семонум!
Ошол берген жардамды
Элиме кайра качканда».¹

Келтирилген эки строфанын мотивдеринин көбү Токтогулдун башка чыгармаларынан да тааныш эмеспи. Ошондой болсо да бул ыр менен Токтогул акындын башка тексттеринин ортосундагы байланышты карап көрөлү.

Бай-манап, бий-болуштарды санактап келип, алардын кан соргуч эзүүчүлөр экендигин көрсөткөн текст «Замана» аттуу ырда да кездешет. Мисалы:

«Ажыдаардай залимге
Арбаткансың замана,
Желмогуздай байларга
Жалматкансың замана,
.....»²

Же болбосо:

«.....
Кедейге байды кыйкыртып
Унчуктурган, замана.
Бий, старчын, болушун
Курчуттурган замана
.....»³

сыяктуу дагы строфалар бар. Ушул эле мазмунда жана ушундай эле түшүнүктөрдүн жардамы менен түзүлгөн саптарды «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду!» аттуу ырдан да көрөбүз.

Анда:

«Баягыда чайналдың,
Бай-манаптын тишинде,
Кантээр айла табалбай
Кан жуткансың ичинде, –
.....»⁴

деп берилген.

Ал эми талданып жаткан строфанын экинчи бөлүгүндө айтылган идея дагы мурун эле белгилүү болучу. Азыр эле үзүндү келтирген ырда кедейлерди тозоктон Ленин куткаргандыгы тууралуу айтылат.

¹ Ошонун өзүндө.

² Токтогул Сатылганов, Ырлар, Фрунзе, 1940, 245-бет.

³ Ошонун өзүндө, 246-бет.

⁴ Ошонун өзүндө, 249-бет.

Мында Токтогул, сөзсүз, В. И. Ленин орус элинин өкүлү, орус пролетариатынын жетекчиси катарында түшүнгөндүгү белгилүү. Орус элинин адилеттигин, боорукердигин, алар билимге бай болорун баяндаган тексттер да мурунку чыгармаларынан кездешүүчү. Маселен, «Казак жериндеги ыр» аттуу казак акыны Узакбайдан¹ жазылган ырда мындай саптар бар экенин белгилөө керек:

«Боорукер эл оруска
Комуз чертсем орусча,
Жай беришти конушка.
.....»²

Ушул мотивди толуктай турган саптар Калык Акыевден жазылган «Терме ырлар» аттуу текстте:

«.....
Оройлук белги доңузда
Окуунун кени оруста.
.....»³

деген контрасттык формада берилген. Мындай мисалдарды көп табууга болот. Баарынан да талданып жаткан строфанын экинчи бөлүгүндөгү уйкаштарды түзгөн «орус» деген уңгу сөзгө 2 учурда тең «кон» деген уңгунун пайдаланылганы кокустан эмес.

Салыштырып көрөлү:

Коргол берген текстте:

Узакбай берген текстте:

.....
..... кон гузба
..... орус-та

.....
..... орус-ча
..... кон-ушка

Биздин оюбузча бул окшоштук бир адамдын туруктуу лексикасынан гана чыгууга мүмкүн. Андай болбосо, бирин-бири тааныбаган, эки тилде сүйлөгөн адамдарда бул өңдүү киши таң каларлык дал келишкен уйкаштыруу ыкмасынын болушу кыйын маселе. Бул эки айтуучуну бириктирген Токтогулдун гана керт башы болуу керек.

Ырдын 2 строфасында Токтогулдун өзүнүн башынан өткөн окуяларды дагы ушул жерден айта баштаганы акындын сөз таппагандыгынан эмес. Ал декларативдүү туюнтмаларды кыйкыруу менен поэзияга жармашкан акын сөрөй эмес, – мисалдар, турмуштан алынган фактылар менен массаны ынандыруучу нукура акын болгон. Агитациялык ырда бул ыкманы билгичтик менен пайдалангандык Токтогулдун улуу адам экендигин дагы бир мертебе көрсөтүп турат.

¹ Токтогул, Ырлар, Фрунзе, 1950, 90-бет.

² Токтогул, Ырлар, Фрунзе, 1950, 90-бет.

³ Токтогулдун ырлары, Фрунзе–Казань, 1938, 76-бет.

Мындагы орустардан бир тууган таптым, Семен бошотту деген мотивдер «Казак жериндеги ырдан» да кезигет.

Бул ыр улуу акындын Совет бийлигинин жылдарында уюштуруу-агитациялык ишмердигин далилдөөчү факт болуп саналат. Өз убагында Токтогулдун революциядан кийинки коомдук жана чыгармачылык иштери жөнүндө материал аз жыйналган.

Чындыгында Токтогул үчүн Совет бийлигинин жылдарында уюштуруучулук жана акындык жөндөмдүүлүктүн өрчүшү закон ченемдүү нерсе эле жана иш жүзүндө ошондой болгон. Бул жөнүндө кийинки жылдарда жыйналган материалдар көп негиз берет.

Жаңы доордо батырактарды уюмдашууга, сабатсыздыкты жоюуга, билим алууга, айрыкча улуу орус эли менен тыкыс жакындашууга чакырган бул ыр саясий жана көркөмдүк белгилер менен Токтогулдун авторлугун далилдейт.

Биздин бул пикирди информаторлор С. Давлетбаев, К. Кыпчакбаев ж.б. дагы бекемдешет.¹

13. Коргол каракчыдан корккондогу ыр 1953-жылы Т. Касымбеков тарабынан жазылган.² Мында да Токтогул менен бирге жолоочу келе жаткан Коргол кеч кирип калганда бирөө карактап кетпесин деп эси чыкса, ага акыл айтат. Өзүнүн башынан каракчылар эле эмес, алардан коркунучтуураак, эки буттуу жырткычтар менен кармашуу өткөндүгүн Токтогул түшүндүрөт. Көркөмдүк жагы анчалык жогору эмес, бул ырды башка информаторлордон биз кезиктиргенибиз жок, анткени бул ыр эки гана киши жолдо келе жатканда ырдалгандыктан, башкалар билбөөгө да мүмкүн эле да. Бирок текстте төмөндөгүдөй саптар бар:

«Эл ичинде жүргөндө
Элирчү элең жорголоп,
Ойку-кайкы күү чертип
Ордуна турбай ойдолоп,
Эми экөөбүз бара жатканда
«Каракчы келип кокустан
Кетеби – деп – олжолоп»,
Капчыгайдын ичинде
Калдыңбы Коргол корголоп?»³

Булар Корголдун мүнөзүнүн бир тарабын белгилеп жатат. Өзүн кыйгыл юмор менен шакабалаган сөздөрдү Коргол ойлоп чыгара

¹ КМУнун материалдары, 1953, № 5 дептер.

² Ошонун өзүндө, №, 4 дептер.

³ КМУнун материалдары, 1953, № 4 дептер.

койбойт эле го. Ошондуктан бул ыр да Токтогулга таандык болушу ыктымал.

14. «Түрдүккө конгондо» деген ыр 1954-жылы КМУнун экспедициясы тарабынан жазылган.¹

Бул ыр мазмуну жагынан Токтогулдун айдоого бара жаткандагы коштошуу ырларына жакын. Бирок, мында Токтогулдун башка информаторлордон кездешкен ырларындагы күчтүү кекти, роинасын сүйгөндүктү суфизмдик мотивдер чегиндирип жиберет. Адилетсиздиктен кетип бара жатканын айтуу менен бирге, жалпыбыз кудайга жалынсак тилегибиз орундаар деген жыйынтык чыгарылат. Көркөмдүк жагы да төмөнүрөөк. Ошон үчүн бул чыгармада, белгилүү даражада, кошумчаланган элементтер бар деп айтуу керек.

15. Басмачы жана колхоз жөнүндөгү ырлар дагы КМУнун экспедициясы тарабынан 1954-жылы жазылган.²

Булардын да негизги мотивдери акындын Совет бийлигинин жылдарындагы коомдук жүзүн көрсөтүүчү материалдарга жакын. Бирок негизги пикир өтө чачкын, көркөм каражаттары суйдаң. Маселен, басмачылар жөнүндөгү ырда:

«Баатырдык кылып турарсың,
Барганда олжо жыяарсың.
Барчын куштай чамынып,
Бартия келип турганда
Сен, падышанды тартуу кыларсың».³–

сыяктуу куплеттер менен бирге:

«.....
Өнөрү ашык өкмөт,
Өөнүн өзүн табарсың,
Өлгөн дөбөт өңдөнүп
Кең дөбөдө каларсың...
.....»⁴

деген арсар жерлери да бар. Колхоз жөнүндөгү ырда:

«Тууу Сталин бузулбаган кара тоу
.....
Баары калкоз байда кенин табасың,
Өзүм өлсөм нускам болуп калсын – деп,

¹ Ошонун өзүндө, 1954, № 3 дептер

² Ошонун өзүндө.

³ Ошонун өзүндө.

⁴ Ошонун өзүндө.

А жаш балдар менден үлгү алсын – деп,
Маалымдарга бир кагазга жаздырып,
Туубаса да тутунгандай уулум деп
Корголуна таштап кеттим карачың»¹–

деген эң акыркы куплети бар.

Булардагы ыкмалар да, лексикалык, синтаксистик обороттору да Токтогулдун башка чыгармаларынан кезикпейт. Демек, аларды Коргол Досуевдин өзүнүн эле жамай койгондору деп айтууга мүмкүнчүлүк бар.

Корголдун мындай чаташтырып, кошумчалап жиберүүлөрү жөнүндө С. Давлетбаевдин, К. Кыпчакбаевдин, Ж. Кабылбековдун, С. Бурхановдун жана башкалардын маалыматтарына² жогоруда келтирилген фактылар да кошумча боло алат.

Кыскача корутундулар:

1. Келтирилген фактылар Коргол Досуевде улуу акын Токтогулдан өздөштүрүлгөн көп материалдар бар экендигин далилдейт жана мындан ары да андан жыйноону улантуунун зарылдыгын көрсөтөт.

2. Корголдон жазылган материалдарды кылдаттык менен кароо керек жана бардык жыйналган материалдар менен салыштыруу керек. Ансыз карама-каршылыктын келип чыгышы мүмкүн, себеби Корголду билген элдин бардыгы анын «кошумчалоону сүйө» тургандыгын айтышат. Айрыкча диндик жана цензуралык эмес мотивдер Корголдун кийинки жылдарга деквалификацияланып кетишине байланыштуу болуу мүмкүн.

3. Импровизациялык жол менен аткарса да, негизги идеялык-көркөмдүк багыттарда Токтогулдун туруктуу тексттери болгон жана ал тексттерди сөзсүз башкалардыкынан ажыратып алууга мүмкүнчүлүк бар.

¹ Ошонун өзүндө.

² КМУнун материалдары, 1953, № 5 дептер; ошонун өзүндө, 1955, № 2, № 12, № 16 дептер; «Ленинчил жаш», 1938, 21/VIII (Т. Үмөталиевдин макаласы).

МАЗМУНУ

Жаки Таиштемиров	
ТОКТОГУЛДУН ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫНДАГЫ ТРАДИЦИЯЛУУЛУК ЖАНА НОВАТОРДУК МАСЕЛЕСИ	3
Жаки Таиштемиров	
АКЫНДЫН ТАБИГАТ ЛИРИКАСЫ	81
ПОЭЗИЯДАГЫ ӨМҮР	96
ТОКТОГУЛДУН САНАТ-НАСЫЯТТАРЫ	123
АКЫНДЫН АШКЕРЕЛӨӨЧҮ ЫРЛАРЫ	144
ЖАНА ЧЫНДЫК ТУРМУШ	144
Жаки Таиштемиров	
ТОКТОГУЛ ЖАНА АНЫН ОКУУЧУЛАРЫ	175
Жаки Таиштемиров	
ТОКТОГУЛ – АЙТЫШ ЫРЛАРЫНЫН ЧЕБЕРИ.....	236
ТОКТОГУЛДУН АЙТЫШТАРЫНДАГЫ АДАМГЕРЧИЛИКТИН БЕРИЛИШИ	251
УЧУРАШУУ ТҮРҮНДӨГҮ АЙТЫШТАР	256
ТОКТОГУЛДУН АЛЫМ САБАК АЙТЫШТАРЫНЫН ӨЗГӨЧӨЛҮГҮ	266
ТОКТОГУЛДУН САТИРАЛЫК ЖАНА БАШКА ТЕМАДАГЫ АЙТЫШТАРЫ.....	276
Раиса Кыдырбаева	
ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ	292
Муңдук Мамыров	
ТОКТОГУЛДУН АЛГАЧ ЖАЗЫЛГАН ЫРЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ.....	304
Муңдук Мамыров	
ТОКТОГУЛДУН САТИРАСЫ ЖӨНҮНДӨ БИР-ЭКИ ООЗ СӨЗ	317
Шаршенбек Үмөталиев	
АЙТЫШ ЫРЛАРЫ ЖАНА ТОКТОГУЛДУН АКЫНДЫК ЧЕБЕРЧИЛИГИ.....	324
М.Сырдыбаев, С. Тургунбаев	
ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВДУН ЧЫГАРМАЛАРЫН ТЕКСТОЛОГИЯЛЫК ИЗИЛДӨӨГӨ КАРАТА	351
ТОКТОГУЛДУН А. ҮСӨНБАЕВДЕН ЖАЗЫЛЫП АЛЫНГАН ЧЫГАРМАЛАРЫ	370
ТОКТОГУЛ СИБИРДЕН КЕЛГЕНДЕ ЭШМАМБЕТ ЫРЧЫ МЕНЕН УЧУРАШУУСУ	378
ТОКТОГУЛДУН КАЛЫК АКИЕВДЕН ЖАЗЫЛГАН ПОЭЗИЯЛЫК МУРАСЫ ЖӨНҮНДӨ	396
Мадылбек Сырдыбаев	
КОРГОЛ ДОСУЕВДЕН ЖАЗЫЛГАН ТОКТОГУЛДУН ПОЭТИКАЛЫК ЧЫГАРМАЛАРЫ	452

Илимий-популярдуу басылма

**«Классикалык изилдөөлөр жана тексттер»
сериясы**

**АКЫНДАР ЧЫГАРМАЧЫЛЫГЫ,
4-КИТЕП
ТОКТОГУЛ САТЫЛГАНОВ**

Түзгөндөр

Абдылдажан АКМАТАЛИЕВ

Мээрим КӨЛБАЕВА

Тех. редактору *Н. Тилекматова*

Корректорлору *М. Көлбаева, А. Кыдыралиева*

Компьютерде терген *А. Карыпбекова*

Компьютердик калыпка салган *Б. Өмүров*

Терүүгө 10.10.2018-ж. берилди.

Басууга 10.12.2018-ж. кол коюлду.

Кагаздын форматы 70x100. $\frac{1}{16}$

Көлөмү 30,0 б.т. Нускасы 500. Заказ № _____

«Полиграфбумресурсы» басмаканасында басылды.

720071, Бишкек ш., Сүйүнбаев көч., 144/23

Тел.: (0 312) 43-20-75, (0 312) 43-19-51